

E G Y E T E M E S
T Ö R T É N E T
NÉGY KÖTETBEN

A MAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTETTÉK

HÓMAN BÁLINT
SZEKFÜ GYULA
KERÉNYI KÁROLY

HARMADIK KÖTET

ÚJKOR

BUDAPEST
RÉVAI TESTVÉREK IRODALMI INTÉZET RT
1936

AZ ÚJKOR TÖRTÉNETE

ÍRTA
HAJNAL ISTVÁN

Tizennégy térképpel

AM AGYAR SZEMLE TÁRSASÁG örömmel bocsátja útjára az Egyetemes Történet III. kötetét.

A mű megvalósításában kettős cél vezetett bennünket. Egyrészt a történetírás újabb tárgyi és módszertani eredményeit kívántuk a szélesebbkörű olvasóközönséggel megismertetni s ezt a közönséget a modern történet szemlélet iránt fogékonnyá tenni, másrészt a hazai történelmi ismeretek alapjait kiszélesítve, a történelmi események időbeli és térbeli összefüggéseit feltárni és megvilágítani.

Társaságunk minden igyekezetével azon volt, hogy a kitűzött kettős célt minél teljesebben megvalósítsa és úgy érzi, hogy ezt a lehetőségekhez képest sikerült is elérnie.

Természetes, hogy a leg gondosabb körültekintés mellett sem küszöbölhető ki teljesen egy ilyen nagyszabású vállalkozásnál némi hézag és hiányosság. Hiszen a szerzőknek roppant anyaggal kell megbirkózniuk, a pozitív tények tömegét kell a – hatalmas méretük ellenére is igen gondos ökonómiát követelő – kötetekbe beledolgozniuk.

A mű természete azonban nemcsak tárgyi és technikai nehézségeket rejt magában, hanem a tartalmi egység biztosítása tekintetében is rendkívüli feladatokat ír elő. Az egyes korszakok és áramlatok fejezetenként más-más szerzővel való íratása a ténytörténet teljességének inkább megfelel, de a szerkezeti, gondolati egység rovására mehet. A nagy történelmi egységek azonos szerzővel való feldolgozása révén

lán nem szorítható. A dolgok összefüggése, az események gyökereinek szétágazása, továbbá az a körülmény, hogy az azonos történelmi erők a tér és idő koordináta-rendszerén nem mindig esnek egybe, a történetírót minduntalan a felvett szálak elejtésére és korábbi szálak továbbszövé- sére utalja. Ez a magyarázata annak, hogy pl. jelen mű II. kötetének első részében még részletes folytatását találjuk az ókori szervezetek és intézmények sorsának és átalakulásának, befejező részében pedig egyes fejezetek átnyúlnak az újkor területére, ugyanakkor azonban bizonyos események intézmények és áramlatok csak vázlatosan van- nak ismertetve vagy röviden érintve. Ebben az arányok kényszerű megbontása, sajátos szerzői szempontok előtérbe tolulása és egyéb fel- merült okok mellett szerepe van annak is, hogy bizonyos középkori eredetű intézmények csak későbbi fejlődés során jutnak nagyobb jelen- tőségre, úgy, hogy tárgyalásuk bizonyos meg gondolásokkal a későbbi, újkori, kötet terhére volt áthárítható.

A szerkesztők a kiadvány vezérfonalának „a magyar történelem háttérének érzékeltetését“ tűzték ki s minden törekvésükkel azon vol- tak, hogy ez a szempont minél erőteljesebben érvényesüljön. Ha ez a szempont egyes fejezetek tárgyalásánál mégis látszólag elmosódik vagy pillanatokra kikapcsolódik, ez kizárólag a mű természetén s az emlí- tett tudomány-technikai akadályokon múlt.

A Magyar Szemle Társaság azonban a maga részéről is igyekezett a lehetőségekhez képest érvényesíteni a kitűzött szerkesztői elvet s a

magyar szempontoknak megfelelő helyet biztosítani s ezzel van kapcsolatban az, hogy a jelen kötetben az olvasó egy teljesen önálló fejezetben találja nemcsak az újkori, hanem a középkori magyarság állami és társadalmi állapotának szintézisét is, ami ugyan a külső korszakbeosztást tekintve a II. kötetbe tartoznék, de onnan az említett, az anyag természetéből következő okokból kimaradván, e kötetben – mintegy pótlásul – nyer a szerkesztői követelményeknek megfelelő ismertetést.

E kötettel egyébként az olvasó a történelem egyik legértékesebb nagy korszakának rendkívül értékes, szempontokban gazdag feldolgozását veszi. Bizonyára élénk várakozást fog kelteni a befejező kötet iránt is, amely a közeljövőben sor rákerülvén, egy hosszú évekre visszanyúló fáradságos, megfeszített munka végére, egy maradandó mű fölé tesz zárókövet.

Budapest, 1936. évi október havában

MAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG

Első Könyv

AZ ÚJKORI FEJLŐDÉS ALAPJAI

BEVEZETÉS

BÁRMILY nehéz dolog is különböző kultúrákat egymással összehasonlítani és eredményeiket kölcsönösen értékelni, | annyi mégis bizonyosnak látszik, hogy a kései középkor még nem jelentett egyedülálló magaslatot az emberiség fejlődésében. Az antik kultúrák szellemi elevensége, politikai szervezetük ereje és arányai még csak csodált ideáljai a középkorvégi embernek. De talán saját korában sem tekinthetjük a Föld felszínén versenyen kívül állónak a középkor fejlődését: a kínai kultúrával lehet s szokásos is egy színvonalon elképzelni társadalmának formáit, eredményeit.

Az újkor négy-öt évszázada következett ezután; és a mi mai életünk szinte valami szédítő magasságú szerkezet tetejéről néz alá mindenre, amit emberi társadalmak valaha is teremtettek. Ami soha meg nem történt eddig: egyetlen kultúra lett úrrá a Föld minden népén, ehhez kell minden más idegen társadalomfejlődésnek is sietve alkalmazkodnia, ha önállóságából, egyéni vonásaiból meg akar menteni valamit.

Miként történhetett ez?

Kétségtelen, hogy az európai ember különleges, kiváltságos szellemi-lelki sajátásaiból nem magyarázhatjuk meg ezt a csodálatos fejlődést. De bizonyos az is, hogy nem a véletlen dolga, nem az események, eredmények kedvező összetalálkozása az európai kultúrfejlődés. Megvannak a belső törvényei és e törvényeknek megállapítása, megértése az egyetemes történelemnek a feladata. Ezzel járul hozzá ahhoz, hogy az ember megismerje helyét és sorsát a világban.

ELSŐ RÉSZ

A FÖLD MEGHÓDÍTÁSA

ELSŐ FEJEZET

A FELFEDEZÉSEK

A KÖZÉPKORI EURÓPA kultúrája önmagába mélyedő volt, szemben az antik és az arab kultúrák aránylag gyors, földrészeket átható terjedésével. Annál feltűnőbb az, hogy az újkor elején, pár emberöltő alatt, éppen ez a kicsiny politikai és társadalmi egységekre darabolt földrész ismeri fel és kezdi gazdasági-politikai hálózattal átszőni a Földgömb összes tengereit és kontinenseit.

A felfedezések kora a középkori európai társadalomfejlődésnek erejét bizonyítja, olyan szerveződést, amely minden más elmúlt és élő társadaloménál mélyebb s hatalmasabb. A Föld meghódítását nem szabad csupán az újkori fejlődést szerencsésen ösztönző eseménynek látnunk. Tekintetbe kell vennünk azt is, hogy a gyarmatok birtoka új, eddig lényegtelen elemeket vitt bele az európai társadalomfejlődésbe: a többé-kevésbé nyers kizsákmányolás lehetőségeit, a gazdagodásnak és a hatalomnak külsőleges módszereit s ezzel mintegy régi, primitívebb, az antik s arab kultúrára oly végzetes utakra vitte Európa társadalmait, siettette haladásukat a sekélyes kapitalizmus és imperializmus felé. Tehát a tengerentúli hódításokban is elsősorban az érdekel bennünket, hogy az európai társadalmi-gazdasági fejlődés milyen módszerekkel dolgozott, győzte le idegen kultúrák ellenállását, tartotta meg fölényes helyzetét. Az a kevés technikai előny, amivel a felfedezések, különösen az ázsiai kultúrákkal szemben, megindultak, hamar kiegyenlítődhett volna, ha a belső fejlődés Európát nem képesítette volna oly szervezetek kibocsátására saját társadalmának mélységeiből, amelyeknek szívós, eleven fonadékából semmi idegen társadalom sem tudott kibontakozni, amiket nagy viszontagságok,

katasztrófák, ellenségeskedések sem tehettek tönkre. A XVI. század a vakmerő nyereségvágy kalandos korszaka, uralkodók és harcias vállalkozók vezetésével; a XVII. században széles társadalomrétegek szakszerűbb vállalkozása veszi át szerepüket. A XVIII. század végétől pedig, a hatalmi eszközök mellett, az ipari termelés munkája, főként pedig az európai társadalomfejlődés leghatalmasabb eredménye, a gépi technika biztosította a vezetést az európai ember kezében. Másrészt azonban kétségtelen, hogy ha az antiknál, arabnál magasabb munkamódszerekkel is, de idővel az európai élet nagymértékben a gyarmatok kiaknázására alapozódott és ezzel sorsa mindinkább függésbe került attól, akár a római birodalom élete a provinciák jövedelmeitől.

Már a XII.Századtól mutatkozik az európai társadalomnak expanzív ereje, főként az itáliai városok hatalmi-kereskedelmi hódításában a Levantén, a Fekete-tenger partjain. Csodálatosképpen hamarosan megváltozik a terjeszkedésnek iránya. A nyugati és északi országok fejlődése, termelése s egymásközi forgalma az Atlanti-Óceánt tette a hajózás elsőrendű színterévé. A Földközi-tengernek, az ősi keleti kultúrvidékeknek eljelentéktelenedése már jóval a fölfedezések előtt megkezdődött. A XV. században már a Spanyol-félsziget partjai lépnek előtérbe az itáliaiak mellett, eleinte a Földközire nézők, Barcelona kikötőjének vezetésével, majd az Atlantira nézők, Lisszabon központtal, az északi és déli Európa forgalmának közvetítőjével. A tengerentúli felfedezések csak véglegessé tették a hajózás frontjának ezt a változását, ami tulajdonképpen Nyugat-Európa forgalomgazdaságának elmélyülését kísérte, s önállósodását az előázsiai és északafrikai ősi kultúrvidékek gazdaságától; a keleti luxuscikkek kereskedelme helyett az európai termelésnek nagyszabású forgalma volt kialakulóban. Az antik és az arab expanzió óriási távolságokat átfogó forgalommal dolgozott. A rómaiak ismerték egész Európát, ha északi körvonalait még nem is; a germán területeket, a Kárpátok ívét, némiképpen az orosz síkságokat is. Közép- és Dél-Ázsiával élénk összeköttetésben állottak, sőt Kínával is kereskedtek. Afrika a sivatagokig az övék volt, a Nílus forrásaihoz expedíciókat szerveztek. Az arabok felhasználták s részben felül is múlták az antik eredményeket; Madagaszkárig nyúltak le telepeik, kultúrájuk a Szunda-szigetekig hatott, Kínában egész városnegyedeik voltak. Volt olyan arab utazó, aki a Szenegáltól egészen a Jeniszei vidékéig járt, figyelt és jegyzett. A kereskedelem mögött mindkét korszakban jóidőig hatalmas világbirodalom támogatása állott. A középkori Európa a szorongó parti hajó-

zás vidéke; még államokon belül is külön jogokkal, kiváltságokkal és aztán a tengerentúli hódítás is a különböző államok s kiváltságolt szervezetek egymásközi véres versenyével folyt évszázadokig. Éppen ez figyelmeztet arra, hogy miben rejlett az európai expanzióknak kimeríthetetlen belső ereje. A tengerentúli kereskedelem, a gyarmatok birtoka sokáig csak külsőleges függvénye az európai fejlődésnek, míg az antik s arab lendületnek mindjárt lényegévé vált a hódítás, a kizsákmányolás.

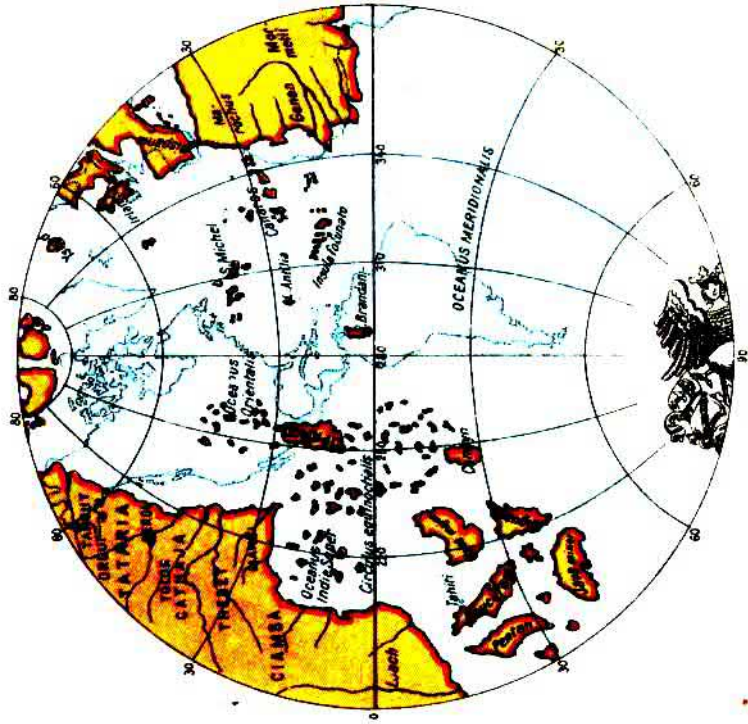
A szűk, helyi fejlődésre szorító intenzív munka alapozza meg az európai terjeszkedést; ez teszi fejletté a fegyver és a hajózás technikáját is. Más kultúrákban régismert természeti jelenségek az európai társadalom feldolgozásában válnak használható technikai találmányokká, a lőpor csak itt teremti meg a lőfegyvert. Az antik és az arab hajózás a távolságot a vontató erő sokszorosításával győzi le, rabszolgamunkával; az európai társadalmasodás módja ezt nem engedi meg, a hajós a maga erejére van hagyatva. Másrészt azonban éppen ezért a tengerpartok beható ismeretére szorul, a kikötők és a partok urai, a kereskedőtestületek részletesen kidolgozott jogviszonyokat teremtenek, saját anyagi érdekükben a közlekedés beható szabályozását. Ez évszázados apró munka a késői középkorban a közlekedési vonalak, távolságok, partok, áramlatok, zátonyok térképszerű regisztrálására vezetett, s többek között a mágnestűvel való hosszúság kísérletezések után a pontos, megbízható tengeri kompassz kialakítására, sokkal tökéletesebben, mint az araboknál. Mint minden részleteiben gondosan szervezett munka, amely szakszerű ismereteken és nem mások dolgoztatásán alapszik, a középkorvégi intellektuális fejlődés az európai hajós mesterségét is öntudatosá, biztos számításon alapulóvá tette.

Ezt az európai hajóst, a középkori társadalomnak ezt a növénydékét kell látnunk a tengerentúli vidékek felfedezőjében. Technikai fölénye még nem jelent sokat, különösen az arab és az orientális társadalmakkal szemben, tudásanyaga sem sokkal bővebb. De minden gondolat, terv hatalmas, kipróbált tapasztalati anyagon alapszik. Az európai társadalom szervezete intézményesen használhatóvá tette a tapasztalati eredményeket, soha el nem ért arányokban közvetítette az ismereteket, a kézimunkától kezdve az elvont gondolatokig. Minden munka s minden vállalkozás mélyen beilleszkedik a társadalom munkaszervezetébe, reálissá válik, a generációk gyakorlatán alapuló biztosság érzésével, nem hagyatkozik csupán az elméleti tanításra és az egyéni képességekre, vakmerőségre. Távoli, ismeretlen tengereken is a munkának ez a tudatossága biztatja a hajóst. Az európaiak fel-

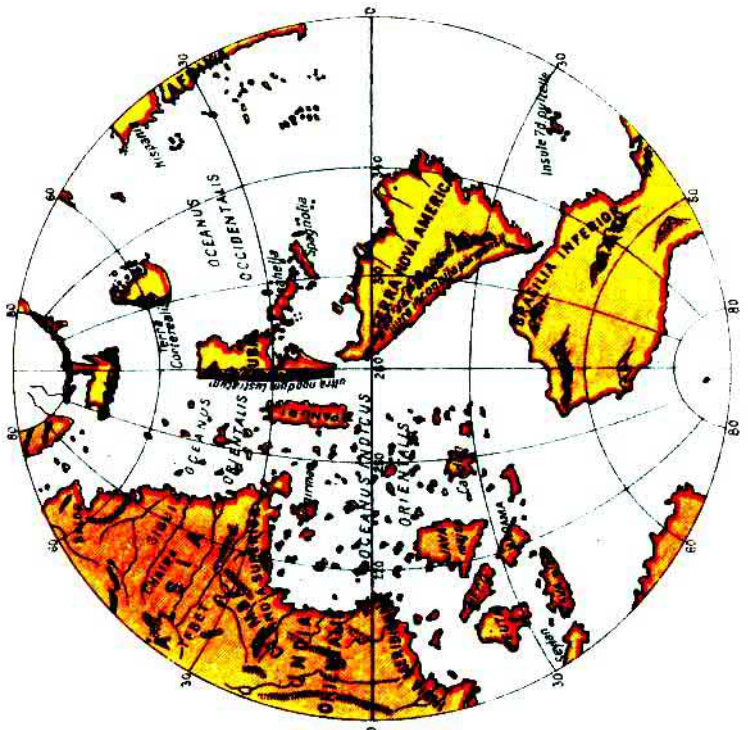
fedezései ezért nem maradtak elszigetelt előtörések, hanem a társadalomból kiinduló és egyre növekvő hullámok sorozata követte egymást, mindig szélesebb rétegek vállalkozásai, mindig magasabbfokú, szakszerű szerveződéssel.

Míg Bizánc területén, amelyet nem hatottak át a nyugati társadalmasodás módszerei, a középkor végén a török hatalom vetette meg lábát, addig a spanyol félszigetről éppen akkor szorította ki az Iszlám uralmát a nyugati kereszténység. Az első tengeri hódítások a nyugati társadalom eme diadalmas előnyomulásának folytatásai. A XV. sz. első felében egy portugál királyfi, Tengerész Henrik (1394—1460) szervezte meg e vállalkozásokat: Afrika ismeretlen nyugati partjain a mórok hátába akartak kerülni, a régi irodalom alapján János papnak legendás keresztény országát felkeresni, egészen Indiáig elhatolni és ezzel a pogányok kezéből kiragadni az orientális cikkek s fűszerek közvetítő kereskedelmét. Tehát vallásos és gazdasági célok egyaránt lelkesítették e vállalkozásokat. A herceg tudós kört alakított ki maga mellett, szakembereket képzett ki nautikái iskolájában; az első kísérletek sikere nemcsak európai hírnevet, hanem minden nemzet szakértőinek érdeklődését és közreműködését is vonta maga után. Először az Azori-, a Kanári-szigetcsoportokat és Madeira szigetét fedezték fel, azaz illesztették bele véglegesen az ismeretek táborába, mert hiszen e szigeteket az olaszok és spanyolok már régebben is érintették, némely térképen fel is voltak jegyezve, de a portugálok nem tudtak róluk. A forró égővet halálos, lakhatatlan vidéknek tartották a középkorban, félelmetes hírével növelte a Bojador-fokon túl egy hideg áramlat ködös „sötét tengeré”. 1434-ben e fokon túlhajózott egy ifjú nemes, aki királya elvesztett kegyét akarta vakmerő tettével visszaszerezni, 1445-ben elérték Afrika legnyugatibb pontját, a Kap Verde-t: az aranypor-vidékek vonzották ezután a vállalkozásokat s itt találták az első göndörhajú négereket is, szintén értékes kereskedelmi cikket ezután évszázadokon keresztül. A fogoly bennszülötteket nyelvtanulásra használták fel, az új területeken telepeket létesítettek, rendszeres cserekereskedelmet kezdettek, behatoltak a szárazföld belsejébe is és így lassanként rájöttek, hogy nem a világtól elszakított területekről van szó, hanem fölfelé, a Földközi-vidék barbareszk államai-val élénk összeköttetésben álló népekről, amelyek csak az európai kultúra számára nem voltak még regisztrálva. A herceg halálakor tehát már túlhaladták ez irányban az antik ismeretek határvonalát, a tropikus égöv minden organikus életet megölő legendáját megcáfolták.

M. BEHAIM GLÓBUSZA 1492.
 Kolombuszt felfedezése előtt. Összehasonlítható a valószínűleg Formákkal. Globalliant véve fix-pontoknak.

J. SCHÖNER GLÓBUSZA, MAGALHĚAS FEFEDZŐÚTJA ELŐTT 1519-22

A portugál királyok ezután kereskedőknek adták bérbe a további vállalkozásokat, azzal a kötelezettséggel, hogy minden évben egy bizonyos partsávot felkutassanak. 1471-ben áthaladtak az Egyenlítő félelmetes vonalán, 1484-ben a Kongo-folyóban is mélyen felhajóztak. 1486-ban Bartolomeo Diaz másfél éves vállalkozása elérte a Jóremény-fokot. Addig általában azt hitték, hogy Afrika délen úgy keletnek mint nyugatnak elhajlik és körülfogja az Indiai- és az Atlanti-Óceánt, amelyeket a Földközi módjára beltengereknek képzeltek el. Most tehát kitűnt, hogy Afrikát körül lehet hajózni és így tengeren közelíthetik meg India mesés kincseit. Mégis mintegy húszéves szünet következett ezután, csak Kolumbusz útja ösztökélte új vállalkozásokra a portugálokat. De a felfedezések kihasználása azért szervesen folyt tovább, az új területeket címeres oszlopokkal vették portugál tulajdonba és a pápától 1484-ben bullát eszközöltek ki, amely egész Indiáig a portugálok jogának ismerte el a terjeszkedést. Az új eredmények Európa közkincsévé váltak. A kozmográfia kimozdult régi, elméleti keretei közül, a német Johannes Müller (Regiomontanus, 1436—76), aki Mátyás király udvarában is működött, a tengeri helymeghatározás számára kimerítő csillagászati táblázatot állított össze és egvik tanítványa, a nürnbergi Martin Behaim, aki résztvett a Kongo-expedícióban, elkészítette az első valóságos földgömböt, amely a földrészeket — persze még Amerika kivételével — reális alakjukban igyekezett ábrázolni, míg az antik csak a sematikus ábrázolásig jutott el. A Föld alakjának, a földrészek és tengerek elhelyezkedésének kérdése ezzel — mintegy apró tapasztalatokból felnőve — gyakorlati probléma lett Európa számára. Már az ókorban is ismerték a Föld gömbalakját; Ptolemaeus (Kr u. II. sz.) geocentrikus világrendszere mellett egyes filozófusok már sejtették a Föld tengelykörüli forgását is. A mi középkorunk e világképről megfedkezett, gyakran még arról is, hogy a Föld szférikus, lebegő égitest és egy végtelen hegyszerű építmény tetejének képzelte el, korong-felületnek, köldökén Jeruzsálemmel, keleti szélén a paradicsommal. De a XIII. sz.-tól a szakértők körében már ismét természetszerűvé lett a gömbalak-felfogás, bármennyire nehezen tudták is egyesek beleélni magukat az antipodus-emberiség gondolatába. A csillagászati helymeghatározás ismét meggyökerezett a gyakorlati hajózásban is, bár inkább csak a szélességmeghatározás tudott megközelítő pontosságot elérni, a hosszúság a pontos óra feltalálásáig inkább csak a távolságbecslésre volt bízva. Az észak-déli útirányokban — mint az afrikai felfedezéseknél is — tehát könnyebb volt a tájékozódás, mint a kelet-nyugati irány-

ban, amerre Kolumbusz útja is vitt. Az ő hajói Amerikából visszajövet úgy a szélesség, mint a hosszúság irányában körülbelül ezer kilométert tévedtek.

A Földgömbnek kerületi nagyságát már az ókorban meglehetősen helyesen 40.000 km-re számították. De még a későközépkorban is óriási kiterjedésű szárazföldeket képzeltek el a Föld felszínén, annak ellenére is, hogy Amerikáról még nem tudtak. Eurasiát kb. 230° kiterjedésre becsülték, tehát a földkerület kétharmadára. Minthogy a középkori utazók, különösen Marcp Polo (XIII. sz.) leírásai Ázsia legkeletibb széleiről is szóltak, a művelt, olvasott középkori emberben nem volt meg a Föld ismeretlenségének nyomott hangulata, amit ma róla fel szoktunk tételezni. Inkább csak a forró és hideg égövek csodás formájú ismeretlen népeiről szóltak a mesék, máskülönben pedig a spanyol szakértők tanácsa Kolumbusszal szemben azzal érvelt, hogy mit akar még felfedezni e világon, amikor már úgyis mindent ismerünk. Cristoforo Colombo (1446 kör. — 1506) éppen Eurasia kiterjedésének hatalmas túlbecsülése miatt becsülte túlkicsinyra az Atlanti-óceánt és erőszakolta India megközelítését nyugati irányban. Autodidakta ember volt, ha tudósabb kozmográfus lett volna, kevesebb önbizalommal lépett volna fel tervével. Hosszú évek sikertelen ajánlkozásai közben is bámulatos hajlíthatatlansággal ragaszkodott feltételeihez, amelyek a felfedezendő Indiáknak szinte második uralkodójává és haszonrészesedőjévé tették volna őt és családját. Egyéniségéről sok az ellentétes felfogás, hiszen ő maga is szerette ködbe burkolni zeméhét, származását. Körülbelül bizonyos, hogy Genovában született, po>ztószövvő- s kereskedő-családból s eleinte maga is e mesterséget folytatta. A magasabb, egyetemi tanulmányairól szóló hírek nem bizonyultak valóknak — de akkor éppen a szövőipar jelenti az igazi európai miliőt, Lombardiától Angliáig, a kézimunkától a könyvtudásig tájékozódó hivatást; az első tömegipar, a kisember anyagi és szellemi kultúrájának felnevelője. Kolumbusz családja elszegényedett; Ő maga hajóútjain eljutott Észak-Angliáig. Portugáliába kerülve egy nemes leányát vette el, alkalma lett olvasásra, tervezésre s utazásra az 'afrikai partok mentén Guineáig. Irataiból nem érzik a fölényes újkori „racionális“ szellem, olvasmányait, amelyek nem a legmodernebbek voltak, szószerinti tekintélyeknek tisztelte, szeretett zsúfolt idézetekkel hatni, víziói voltak, küldetését gyakran érezte isteni inspirációnak, bibliai prófécia beteljesülésének. Egyébként egy Toscanelli nevű firenzei természettudós térképvázlatára támaszkodott „indiai“ útjában, amely Marco Polo „Zipangu“-ját (Japánt) az akkori

felfogás szerint túlközel képzelte el Európához. Portugáliában magas-képzettségű szakkörök voltak már, amelyek semmi újat sem láttak Kolumbusz érveiben és biztosabbnak tartották az afrikai utat India elérésére. Nem a sikertelenség, hanem a törvényekkel való valami összeütközés miatt hagyta el Kolumbusz sietve ez országot, a spanyoloknál próbálkozott hosszasan, míg véletlenül a ferences barátok pártfogása, a kereszténység terjesztésének világperspektívája által, a királyi pár jóakarátát meg nem szerezte számára. A feljegyzésekből kivehető, hogy hosszás, meghitt tanácskozások folytak a királyi párral, különösen Izabellára hatott Kolumbusz mély önbizalma, Ferdinánd sokáig húzódozott a tervtől. A spanyol szakértő tanács tudásra meg sem közelítette a portugált, lehetetlen kérdésekkel gyötörte Kolumbuszt — például, hogy ha a Földgömbön le is jutna Indiáig, miként tudna visszafelé, a gömbön felfelé, hazahajózni? De a mórok ellen vívott győzelmes végső harcok megteremtették a kellő hangulatot. Granada bevétele-nél írták alá a felségek a szerződést, amely siker esetén az admirális és a grand rangját, a birtokba veendő földek alkirályságát biztosította Kolumbusznak s leszármazóinak is, azonkívül az új területekkel való kereskedelem államjövödelmeinek egytizedét is.

Felszerelése nem volt valami különösen modern s gazdag. Három hajója összesen alig több ötszáz tonnánál, mintegy másfélszáz főnyi legénységgel. Így is a királyi kincstárnok előlegezte a magáéból az államnak a költségeket, részben pedig egy spanyol nagykereskedő család, amelynek tagjai is résztvettek az expedícióban. 1492 aug. 3-án indultak, de a Kanári-szigeteken heteket töltöttek hajójavítással. Innen szeptember 6-tól október 12-ig tartott útjuk az első amerikai szigetig. Bizonyos, hogy ily hosszú nyílttengeri utazás még nem szerepelt a felfedezések történetében s különösen ilyen elméletől megszabott útirány nem. A legénység már a tizedik nap kezdett összebújni, morogni, baj volt még az is, hogy folyton kedvező szél fűjt, mert hiszen akkor erre nem járnak olyan szelek, amelyekkel vissza is lehet jönni. Nem bíztak Kolumbuszban, csillapítania, a gazdag nyereséggel bátorítania kellett az embereket, de nem igaz, hogy összeesküvésig, kényszerű egyezkedésig fajult volna a dolog. Ő maga kettős hajónaplót vezetett, az egyiket a legénység számára, a megtett utat kisebbnek tüntetve fel. Hangulatának hű tükrői e naplók; üdén, a tengert élvezve, évtizedes küszködés után a csodálatos szerencse felé haladásnak tudatában telt ideje. Az akkori jó itáliai hajósiskolához illő könnyedséggel vezette hajóit, de nem azt felülmúló szakértelemmel. Mégis éles megfigyelő, a mágnesű elhajlásaira, a klímaváltozásokra, a tengeri

áramlatokra vonatkozó jegyzeteinek kezdeményező tudományos értékük volt.

Toscanelli térképe szerint már rég el kellett volna érniük Japánt. Kolumbusznak, éjszakázástól elgyötörtén, már víziói vannak; az örök többször látnak szárazföldet, hálaadó ima, zsoltár hangzik már fel, s végül ködpadnak bizonyul a vélt szárazföld. Végül okt. 12-én éjjel a holdfényben megcsillant a szigetnek partja, amelyet San Salvadornak neveztek el azután. Kolumbusz teljes díszben szállott ki s meztelen bennszülöttek csödülete között nótáriusi oklevéllel vette spanyol birtokba a szigetet.

Gazdagságot nem találtak, legfeljebb értéktelen aranylemez-ékszereket. Kincsek után tudakozódván, Kuba, majd Haiti szigetére jutottak, valamivel kulturáltabb népekhez, de korántsem a remélt gazdagságokhoz. Kolumbusz egyik hajója meg is szökött tőle, önálló kincskereső útra, a másik zátonyra került, úgy hogy a legénység egy részét erődített, ágyúval is ellátott telepen, Haiti szigetén hagyta. Maga a legkisebb hajóval indult hazafelé, indiánokat s trópusi ritkaságokat hozva mutatóba; útközben csatlakozott hozzá az eltávozott hajó is. Dicsőségét élvezendő, kitért Lisszabonba, ahol a portugál király a spanyol grandot s admirálist megillető dísszel fogadta őt. 1493 márc. 13-án éri vissza Palos kikötőjébe, ahonnan elindult. Pár hónapig dicsőségben úszott itthon, de már 1493 szeptemberében új útra indult, 17 hajóval, nagy felszereléssel, foglalásra, telepítésre, tudományos megfigyelésekre. A haiti telepet addigra legyilkolták a bennszülöttek, s az új expedíció telepesei sem találtak kincses földet, csaknem hároméves távoliét után sem. Kolumbuszt fényes fogadtatás várta ismét otthon, de a csalódást már nem lehetett takargatni: az Indiák gazdag zsákmány reményei nem váltak valóra.

Kolumbusz nem tudta mire vélni, hogy a felfedezett vidékeken semmi sem egyezik az ő olvasmányainak adataival; Kuba szigetére rá akarja erőszakolni, hogy a kínai kontinenshez tartozik, áltatja önmagát s másokat is. Harmadik útján, 1498-ban, eljutott a délamerikai kontinensre, az Orinoko torkolatához: a folyóvíz tömegében megrendült lélekkel a paradicsom hegyéről leömlő áradatot lát, még a Föld szférikus jellegében való hite is megingott, a világkupola lábainál képzelettel magát, az emlőformájú Föld bimbójánál. A Haitin létesített telepet teljes züllésben, viszályban találta, ügyetlen intézkedései csak rontották a helyzetet. A telepesek panaszára Spanyolországból küldött megbízott, érzéketlen s rosszindulatú ember, Kolumbuszt s öccsét bilincsekbe verve küldte haza Európába. A királyi pár megbotránkozott

ezen, ajándékokkal engesztelte Kolumbuszt, de mégsem bízta rá újra a felfedezett földek kormányzatát. Negyedik útján, 1502-ben, még mindig Indiát kereste Amerikában, bűvészként játszott olvasmányainak földrajzi adataival s alkalmazta őket a középamerikai partokra, amelyekig ezúttal eljutott — pedig ekkor már Európában is kezdték felismerni, hogy új földrész felfedezéséről van szó. Hazatérve már nem ünnepelték, de nem igaz a panasza, hogy szegénységben hagyták. A grandot megillető tisztelet járt tovább is neki, fia, testvérei magas tisztségekre jutottak. 1506-ban fejezte be életét, amikor már a kicsiny felfedezőik raja tódult ki az új világ kizsákmányolására.

Igaz, hogy Kolumbusznak jelentését első útjáról már 1493-ban többször kinyomatták, de az új földrészt Európával inkább Amerigo Vespucci firenzei kereskedőnek és tudósnak Lorenzo Medicihez írt levelei ismertették meg, amelyeket már Kolumbusz életében latinul és németül is kinyomattak. Már 1507-ben szakemberek is, akik pedig ismerték Kolumbusz tetteit, Amerigót nevezik az új föld felfedezőjének és indítványozzák az Amerika elnevezést, ő maga ártatlan a dologban, bár híradásaiban, humanista módon, nem igen szerénykedik; s igaz az is, hogy neki is vannak felfedező s tudományos érdemei.

Ez időre már a másik földrész, Afrika, határozott körvonalakban állott az európai hajózás előtt, amely ez irányban végre csakugyan eljutott Indiáig is. Kolumbusz vállalkozásától ösztönözve indultak meg újra a portugál felfedezések. 1497-ben Vasco da Gama megkerülte Afrikát, a természetnépek-lakta vidékek után örömmel észlelte felfelé haladtában az arab kultúra jeleit, amíg aztán ágyúszóval nem kellett keresztültörnie magát e tengereken. 1498-ban Indiában volt már s változó szövetezésekben és ellenségeskedésekben a bennszülött fejedelmekkel megindította az európaiak évszázados politikai-gazdasági terjeszkedését a délázsiai vidékeken. Egy évtizeden belül Hátsó-Indiában és szigetvilágában is megvetették lábukat a portugálok, a XVI. sz. közepéig Kínában s Japánban is alakítottak telepeket.

1494-ben a tordesillasi szerződés újra kettéosztotta egy délkör mentén a portugál és spanyol hódítás számára a Földtekét; Amerikából Brazília részben a délkör hibás elképzelése folytán jutott Portugáliának. Máskülönbén csak az angolok, az olasz Giovanni Cabotto vezetésével, érintették már 1497-ben e földrészt Labradornál. 1513-ban Balboa a Panama-szoroson áthaladva a spanyol király birtokába vette a Csendes-Óceánt is; a XVI. sz. közepéig a konkvisztádorok meghódították Közép-Amerikát, Kaliforniától Floridáig és Dél-Amerika minden partvidékét, különösen pedig északi részeit és nyugaton Peru és Csile

fejlett kultúrállamait. A világgépet a spanyol szolgálatban utazó portugál Fernando Magelhaes vállalkozása, 1519—1521-ben, tette teljessé: Dél-Amerika partjain lefelé, a Magelhaes-csatornán át jutottak a Csendes-Óceánra, a délázsiai szigeteknél találkozva a portugál érdektérülettel, amellyel szemben csak a Philippinákat biztosíthatták a spanyol uralomnak. Magelhaes e szigetvilág bennszülötteivel való küzdelemben esett el, de öt hajójából az egyik és 240 emberéből mintegy húszán, Afrika alatt elhajózva, 1522-ben szerencsésen befejezték az első földközi utazást.

Magelhaes még egy nagy déli kontinens részének tartotta a Tűzföldet és a nagy Terra Australis képe csak a XVIII. sz.-an, Cook utazásaival, zsugorodott össze a mai Ausztrália körvonalaira. Északon, Eurázsia s Amerika felső körvonalai is csak lassankint bontakoztak ki, bár már a XVI. sz.-tól keresték erre is az utat Kelet-Ázsia felé.

A XVI. sz.-ban a gyarmatosítás a portugál és spanyol állam expanziója volt; a XVII. sz.-ban már nem tisztán az államhatalom, hanem az európai társadalmak gazdasági szervezeteinek expanziója. A nyersen, tisztán a központi államhatalom szempontjából racionizált portugál és spanyol társadalmak tengerentúli monopóliumát áttörte a mélyebb munkaszervezeten alapuló holland és angol terjeszkedés.

Az aránylag kicsiny európai rajok azonban már a XVI. sz.-ban szívósan meg tudtak fészkelődni a roppant nagy távolságban is, meg lehetőségen fejlett idegen kultúrnépek tömegében is. Különösen az a feltűnő, hogy az arab és az egyiptomi kereskedelem, majd a török birodalomnak hatalma is tehetetlen volt az európaiak indiai terjeszkedésével szemben. Az arab s a török kultúra vakmerő és okszerű terjeszkedésre képesített ugyan, de e terjeszkedést nem alapozta társadalmának mind szélesebb rétegeire, érdekeire és munkájára, ami aztán az idegen, bennszülött társadalmakat is sokféle érdekkötéllel tudja magához fűzni.

Elő-India északi fele már a X. sz.-tól arab felsőség alá került, az európaiak érkeztek a mohamedán afgán-török szultánok, fejedelmek dinasztiai uralkodtak, önállóan, vagy változatos függésben egymástól. 1526-ban a nagy Timurlán egyik leszármazottja, a kabuli szultán, hatalmas szunnita-izlám birodalommá egyesítette e területeket s utódai a XVI—XVII. sz. folyamán a félsziget közepére is kiterjesztették a „Nagymogul“ (Nagymongol) birodalmát. A félsziget déli része számos hindu fejedelemségre oszlott, a hatalmasabbak alatt kisebb hűbérfejedelmek uralmával. Hátsó-India szintén kisebb feje-

delemségekben élt, valamint a szigetvilág is, a keleti részek többé-kevésbé kínai felsőség alatt. A portugálok először Elő-India délnyugati partjain fészkelődtek meg, a Kalikut-i szultán ellen felhasználva hűbérfejedelmeket, erődített telepeket állítva, amelyek központja Goa lett. Almeida és Albuquerque alkirályok már a perzsa öbölnél és a Vörös-tengernél is stratégiai pontokat szállottak meg s ezzel az arab kereskedelmet szinte teljesen megbénították; a század harmincas éveiben portugál tengeri győzelmek a török flották ellen is megvédték az Indiával való európai kereskedelem monopóliumát. Hátsó-India déli csúcán és a szigeteken is befészkelődtek eddigre, még kíméletlenebb, véresebb módszerekkel zsákmányolva ki fűszer-kincseiket.

Kínában 1517-ben jelentek meg a portugálok, első telepüket, Makaót (Kanton) csak 1557-ben állandósíthatták: a Ming-dinasztia (1368—1644), amely az idegen, mongol dinasztiaát a középkorban felváltotta, nemzeti elzárkózást hozott, a középkorban kezdődött európai keresztény térítést is egyelőre beszüntette. A portugál telep is szigorú ellenőrzés alatt állott. 1581-ben azonban sikerült az első jezsuitának, Matteo Riccinek, ügyes alkalmazkodással, megkedveltetnie magát s a jezsuitákat követték aztán ferences és dominikánus térítők is. Hasonlóan erős államra találtak a portugálok Japánban is, ahol 1542-ben jelentek meg először; itt is csak az alkalmazkodó térítő munka tudott egyelőre érvényesülni, 1549-től, a jezsuita Xavér Ferenc kezdeményezésével. 1582-ben japán követség ment Európába, a pápához és II. Fülöphöz. De a XVII. sz. elején reakció következett, a kereszténységet elnyomták, a portugálokat, spanyolokat kitiltották s csak a protestáns hollandokat tűrték meg, Nagasaki közelében szigorú ellenőrzés alá helyezett telepet jelölve ki számukra.

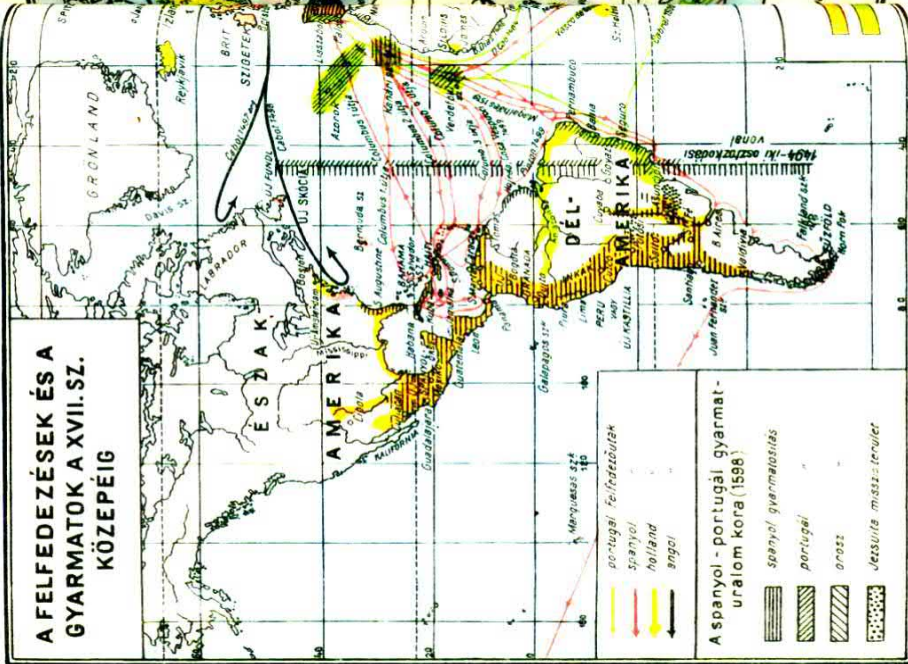
A két keletázsiai birodalom tehát sikerrel állott ellent az európai terjeszkedésnek, amely egyelőre az Indiákon is csak a szigeteken s kicsiny partszegélyeken tudott úrrá lenni. Az erőszakos foglalást, gyarmatosítást itt is az európaiak évszázados kereskedői s diplomáciai munkájának kellett előkészítenie.

Amerikában azonban pár emberöltő alatt elsöpörték az ősi kultúrtársadalmakat. Brazília kivételével az egész kontinensre a spanyol tartott jogot, de inkább középső és déli részeinek fejlettebb, több zsákmányt ígérő társadalmi érdekelték s ezért Észak-Amerika meglehetősen szabadon állott az angol, holland és francia gyarmatosítás számára. A spanyol konkvisztádorok, az állam vakmerő vállalkozó-megbízottai, párszáz főnyi csapatokkal, néhány ijesztő hatású ágyúval, szintén az alávetett bennszülött népekkel szövetkeztek az azték és inka biro-

dalom megdöntésére. Kegyetlenség, rablás kíséri útjukat és egymás között véres viszályok s intrikák is, de azért vakmerőségüket, szívós kitartásukat kétségbevonni nem lehet, sőt ügyes adminisztratív képességüket sem. Cortez 1519-ben már benn ül az aztékok fővárosában és félkézzel spanyol versenytársai ellen védekezve aláveti Mexikó egész területét; Pizarro az 1530-as években az inkák birodalmát, Perut hódítja meg. A kontinensre mintegy rávetítik az európai spanyol birodalom képét: alkirályságokra osztják, érsekségekre, püspökségekre, főként pedig itt is számos kolostort alapítanak: sehol a tengerentúl nem volt a szerzetességnek oly nagy a pacifikáló szerepe, mint itten. A jezsuiták, domonkosok, ferencesek szinte theokratikus társadalmakat szerveznek, a térítés mellett védik is és közös munkára is egyesítik a bennszülötteket. Az ő érdemük, hogy a spanyol kormányzat már a XVI. sz.-ban megtiltja az indián-rabszolgaságot, — igaz, hogy a szerzetesek helyette néger rabszolgák beszerzését ajánlják; de a rabszolgaság sohasem játszott itt oly nagy szerepet, mint később az angol Észak-Amerikában. A spanyol kolonizáció rémületes hírével általában véve erősen enyhíti az újabb történelmi kutatás. A kormány ugyan spanyol uraknak adja ki a területet s népet, de a kényszermunkát igyekszik a „repartimientos“-ban visszaszorítani és a birtoklás örökölhetőségének megszüntetésével sikerül is megakadályoznia a bennszülött társadalom örökös alávetettségét. Az európai birodalom módjára állított, még a ceremóniákat is áthozó bíróságok, sőt hamarosan főiskolák is, az egyházzal együttesen, valóban civilizátorikus feladatokat teljesítettek; állítólag az amerikai ezüstyányák, amelyeket a XVI. sz. végétől aknáztak ki erősebben, az eddigi felfogással szemben csak termelésük kisebb részét küldték át Európába, mert jórészüket a gyarmati közigazgatás fogyasztotta el. A spanyol társadalomszervezet nem volt képes arra, hogy a külsőleges kihasználáson túl is mintegy rátelepedjék az új birtokokra és ezzel megfojtsa az ősi népek életét, mint az Észak-Amerikában, az angolszász terjeszkedéssel történt.

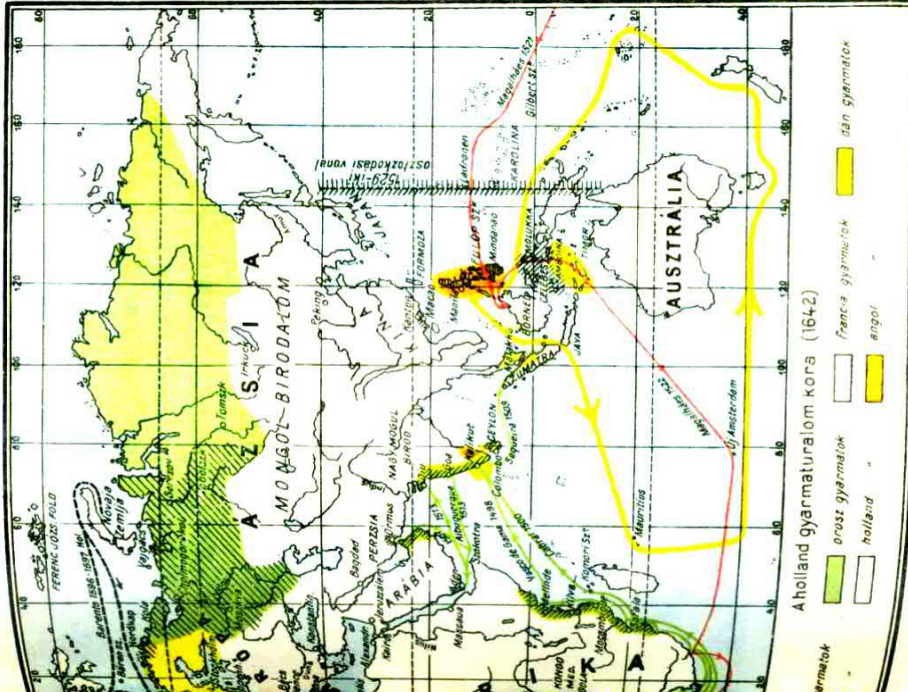
A többi európai nemzet csak a spanyol és portugál terjeszkedés réseiben kísérletezhetett a XVI. sz. végéig. Elsősorban az Indiákhoz vezető utakat keresték ők is, tengeri átjárót Észak-Amerikán át. A francia Jean Cartier az 1530-as években a Szent Lőrinc folyó vidékén létesített telepeket, amelyekből Quebec, Montreal városai keletkeztek; egy francia úr hűbérbe kapta e területeket, amelyek azonban csak a XVII. sz.-ban alakultak egységes gyarmattá, Kanada néven. Az angolok a század derekától következetesen küldik expedícióikat, a Hudson vidékét derítik fel a tengeri átjáró után kutatva; az első gyár-

A FELFEDEZÉSEK ÉS A GYARMATOK A XVII. SZ. KÖZÉPÉIG

portugál felfedezőzetek
 spanyol
 holland
 angol

A spanyol - portugál gyarmat-uralom kora (1598)
 spanyol gyarmatosítás
 portugál
 orosz
 Jézusita misszionáriusok

Holland gyarmaturlom kora (1642)
 orosz gyarmatok
 francia gyarmatok
 angol
 holland
 dan gyarmatok

matot 1584-ben Walter Raleigh alapította, Virginia néven, Erzsébet királynő tiszteletére. Mindez, a holland kísérletezésekkel együtt, a XVI. sz.-ban még külsőleges vállalkozás maradt, csak a XVII. sz. elejétől vált szélesebb társadalmi érdekké, Észak-Amerika gyors fejlődése csak akkor veszi kezdetét.

Végül Európa-Ázsia északi tengerein át is igyekeztek elérni Kelet-Ázsia kincseihez a XVI. sz. felfedezői. Az angolok az 1550-es években a Fehér-tengerig hatoltak, ahol Archangelsk kikötővárosa létesült, a muszka birodalom kereskedelme angol kézbe került; pár éven belül a szárazföldön s a Kaspi-tengeren át Turkesztánig, Perzsiáig létesítettek összeköttetéseket. A hollandok hamarosan nyomukban jártak itt is, a század végétől kiszorították az angolokat a cárok kegyeiből, a Jeges-tengeren a Spitzbergák körül is véres küzdelmet folytattak velük a bálnahalászatért. A XVII. sz. elején véglegesen bebizonyosodott, hogy Amerika és Ázsia északi tengerein nem lehet kereskedelmi utakra találni. 1580-ban Portugália is a spanyol dinasztia alá került, egészen 1640-ig egy kézben volt a roppant gyarmatvilág Amerikában, Afrikában és Ázsiában; de az igazi hasznot mindinkább az eleven szervezetű holland és angol társadalom aratta le és Közép- és Dél-Amerika kivételével lassankint a birtoklás jogából is kiszorította a spanyolokat és portugálokat.

MÁSODIK FEJEZET

AZ EURÓPÁN-KÍVÜLI KULTÚRÁK

Az európai Okcident népeit, fajtáit bizonyára nem született szellemi-lelki képességeik állították az utolsó századokban az emberi kultúrfejlődésnek élére és semmisem biztosítja őket ma sem, hogy vezetőszerpüket örökre meg fogják tartani. A modern kultúra egyike a történeti szerveződésfolyamatoknak, mint amilyenek voltak a régi nagy kultúrák is. Az emberek közötti érintkezés lehetőségei, módszerei váltják ki az alkotó erőket, az így kialakult szervezetek, intézmények alakítják a közösséget és egyént; mihelyt a társadalomszerkezet mechanizálódik, akár kezdetleges, akár igen magas fokon, mihelyt úrrá lesz a társadalmon s nem eleven közvetítője, ösztönzője az egyes ember anyagi-szellemi tevékenységének, megszűnik termékeny fejlődésképessége: nem tud már semmi újat kihozni az emberekből. Talán egyre finomuló

kultúra lesz belőle, de ősi mély erőknek új előtörése, feldolgozása nélkül. A megállás egyúttal bomlást is jelent, a mozgató erők elsekélyesedését, az emberek abban élnek, ami már elkészült s nem kényszerülnek termékeny erőfeszítésekre; új, talán primitívebb, de más, életteljesebb alapokból építkező társadalmak lépnek a régi kultúra helyére. Amióta az emberiségnek története van, bizonyos mértékben áthagyományozódnak a régi kultúreredmények, ha nem is az intézmények, a gondolatok, az eszmék, de legalább az érintkezésnek, a szerveződésnek, a munkának elemi módszerei, mint amilyen a nyelv, az írás, a fogalomképzés, a természettel való bánásmód technikája. Az európai fejlődés e szervező módszerek fejlődésének, alkalmazásának eddig legmagasabb foka.

Az idegen kultúrák összehasonlításával némiképpen tájékozódhatunk az okokról, amelyek Európát az újkorban vezetős szerepre vitték a Föld felszínén.

A felfedezések idején még a lakható, településre alkalmas szárazföldeket sem szállta meg teljesen az emberiség, még a kontinenseken is voltak nagy területek, amelyeket még vándorlások módján sem használtak fel. Másutt pedig, nagy területeken, a népsűrűséget körülbelül a vadon élő állatok terjedésének és gyarapodásának lehetőségeihez hasonlóan képzelhetni el.

Természetnépek, a mi fogalmaink szerint mesterséges kultúra-nélküliek, éltek egész Ausztráliában és Afrika s Amerika egyes részein, átmenő fokozatokkal félkultúr-társadalmak felé.

Az emberiség legvégső szélének Ausztráliát lehetett tekinteni, amelyet déli szigeténél 1642-ben a holland Tasman érintett ugyan, de csak a XVIII. sz. közepén ismerte meg Európa. Északi szegélyeire az Óceán szigetein át leszárdott ugyan valami a délázsiai kultúrából, de ez a szigetkontinens belsejének gyér népességénél úgyszólván teljesen veszendőbe ment. Primitív vadászattal, vándorló gyűjtéssel abból élt a nép, amit — a gyümölcstől a férgékig, — a föld színén készen kaphatott. A tasmániaiak még a nyeles eszközöket sem ismerték, a kő- s kagylóeszközöket marokra fogva használták; a kontinensen már a lándzsanyelet többféle anyagból, fából, bambusznádból készítették, hogy a nedvesség ne deformálja s voltak más, felhalmozott tapasztalatokon alapuló eszközeik is. De a fémeket s az íjat, nyilat nem ismerték. Tasmániában a halászatot sem, bizonyára nem tudtak megfelelően bánni a hallal s ezért undorodtak tőle s tiltották élvezését, a kontinensen azonban szálfakorogással, lándzsával, fonott csapdába való terelessel halásztak. Nem ismerték azonban a vízzel való főzést; nem a

hús és növény konzerválását, a só használatát sem és ezért a bőség idején betegre ették magukat, máskor meg éhínség tizedelte őket. Az emberevés eléggé elterjedt tehát, különösen az újszülött csecsemőké: a vándorló asszony két gyermeknél többet nem tudott magával cipelni. Máskülönbben azonban, mint a természetnépeknél általában, jellemző a felnőtteknek a gyermek iránt sokszor túlzó gyengédsége. A fonásztövést nem ismerik, többnyire meztelenül járnak s állatbőrrel takaróznak. A gyűjtő élelemszerzés örökös vándorlásra készíti őket, csak az esős időszakban keresnek valami védettebb helyet, barlangot, szikla-alját; útjukban éjjel gallyakból készült szélvédők, vagy kunyhószerű tákolmányok alá bújnak.

A társadalom lényeges egysége a horda, mintegy félszáz lélekszámmal; a család jelentősége e mellett háttérbe szorul. A horda az elképzelhető legegyszerűbb egység, közös megbeszéléssel intézi dolgait, csak néha, különösen harcok alkalmával, kerül a vezetés egyesek kezébe. Minden hordának megvan a maga elismert vándorló területe. A szomszéd hordákkal való közelebbi érintkezés ritka, hordafölötti magasabb egység, törzsszervezet nem alakult ki. Csak az exogám, a totemen kívüli házasodás teremtett állandóbb kapcsolatokat, szövetségeket, közös lakomákkal, táncokkal. Ilyenkor primitív cserekereskedelem is folyt, de távolabbi kereskedés, vásárok nem fejlődtek ki.

A bevett szokásokra szentesítően, megrögzítően borul a totem kultusza, az állatképé, amelyben közös őst sejtnek. E kultusz tart fenn elterjedtebb közös szokásokat, érzelmi egységeket a hordák között; pl. a totemen belül való házasodásra, vagy egyes élelmekre kimondott tilalmakat, vagy az ifjúvá, harcoszá avatás formáit.

Nem az értelem, vagy a lélek alacsonyabbrendűsége az oka e primitív állapotoknak. Megfigyelték, hogy a legprimitívebb népek is gyakran mily éles okszerűséggel tudnak tárgyalni felmerülő vitás kérdéseikről. A szigetkontinens társadalmában azonban nincs meg az érintkezésnek az a szervezete, amely az esetleges új eredményeket közösség-kincsé tehetné; ami egyéni gondolat felcsillan, amit egyéni ügyesség megteremt, mintegy elvész a futóhomokhoz hasonlítható laza s rugalmasságnélküli népességszervezetben. Felületes újítások, például új táncok, eléggé terjednek, de nem olyanok, amelyeknek elsajátítására bizonyos behatóbb gyakorlat szükséges. Ha a személyes érintkezés szűk körében az emberi önérzetet és erkölcsi érzést nem is lehet elvitatni, tágabb, általánosabb érvényre nem emelkedhetik az. Fáradt, lassú kiegyenlítődés áldozatává lesz minden kezdeményezés. Egyes vidékek haladása technikában vagy szervezetben nem oly erős, hogy hatalmi-tár-

sadalmi nyomásával mozgalmakat tudjon előidézni a kontinensen s ezzel az összefüggőbb, intenzívebb társadalmasodásra, mesterségesebb szervező-módszerek kialakítására ösztönözni. Primitív fokon teljesen „racionalizált“ az élet, a népszaporodás következetes korlátozásával is.

Amerika szintén a többi földrésztől elszakadt terület volt és népessége fejlődésében sehol sem jutott el a vaskorszakig. Feltűnő ezenkívül az állati erő felhasználásának csaknem teljes hiánya, a lovat sem ismerték s az európaiaknál a lőfegyveren kívül a lovasokat csodálták meg leginkább. A társadalmasodás mégis, legalább Ausztráliához viszonyítva, rendkívül magas, mesterséges fokokra ért el egyes vidékeken, magasabbra, mint Afrika vagy Ázsia egyes népeinél, amelyek pedig vaseszközöket is használtak már, ha csak csere útján is jutottak hozzájuk. A társadalomfejlődéshez mégis csak nagy és változatosan tagolt terület szükséges, amely nagyszámú népességet nevelhet fel és készíthet mozgalomra. Közép-Amerika összeszűkülő területén torlódik, sűrűsödik együvé minden kultúreredmény, amit a földrész északi és déli felének népei hordoztak és mint az Eurasiát és Afrikát összekötő területeken az ókori kultúra, itt fejlődik a legmagasabb fokra az amerikai őskultúra is.

A legprimitívebb népek is ismerték az íjat vagy a fűvő, mérgezett nyilat és az élelem feldolgozásának többé-kevésbé fejlett módjait és ezért az élelemgyűjtéstől inkább függetleníthetik magukat, kunyhófalvakba települhetnek, nagyobb hordaegységekben, főnök vezetése, de nem uralma alatt s több horda is egyesül, ha nem is mindig szilárd törzsszervezettel. Észak-Amerikának legprimitívebb népei — a jeges vidékeket leszámítva — a kaliforniai indiánok, többszáz főnyi faluszerű telepeken élnek, gyakran több falu az egyik főnökének vezetése alatt. A falun, a bandán belül a nagy család, a közeli rokonság a lényeges egység, a család kevésbé kialakult, néhol a férfiak és nők elkülönülve laknak. Feltűnő a primitív pénznek, a felfűzött kagylónak használata. Vadász-halász nép; északabbra — talán ázsiai eredmények átszűrődése folytán — már a kezdetleges, a magvat a földbe tűzdelő földművelés is általános, különösen a burgonyatermelés; a bőrből készült öltözék mellett ismerik a fonást-szövést is, juh- és kutya-szőrből. Kitűnő lószerszámaik vannak, faházaik s csónakjaik ügyes faragókra mutatnak. Észak-Amerika belsejében a prairiek indiánjai főként bölényvadász nomádok, borsátraikkal vándorolnak, de télen állandó, gyakran erődített szállásaikra vonulnak. A földművelés, a

kukorica, bab, dinnye, dohány (szertartás céljaira is) termelése néhol már ültetvényszerű arányokban folyik. A föld néhol sok rezet tartalmaz, amit nyersen, hidegen kalapálva dísz tárgyakká dolgoznak ki, eszközzé csak igen ritkán. A hordákból, nemzetségekből, totemszövetségekből néhol, — pl. az Erie- és Ontario-tavak vidékén az irokézeknél, — állandó törzsszervezet alakul, a főnökök rendszeresen összeülő tanácsával. Az alsó Mississippin és a mexikói öböl vidékén a golf- és pueblo-indiánok még haladottabb gentil-szervezetben élnek, a főnöki hatalom kifejezettebb szerepével. A falvakat hosszú, közös házak alkotják, a pueblo-indiánoknál négyszögű, a belső udvar körül teraszszerűen több emeletnyire emelkedő, kívül erődszerű falakat mutató épületek. Ez az épületek egyúttal vallásos és igazgatási egységek is, főnökkel, bíróval, az udvaron tanács- és szertartásházzal. Az ekének még primitív formáját sem ismerik, mégis vannak már kertszerű belső földjeik s nagyobb külső ültetvényeik is, sőt öntözőcsatornáik is, néha több kilométer hosszúsággal, több méter mélységgel. A földművelés már nem az asszonyok dolga, mint északon, hanem a férfiaké. Az állattenyésztést nem ismerik. A föld kezd már magántulajdonná lenni, apáról-fióra öröklődni.

Dél-Amerikában nagyjából hasonló kultúrfokozatokat találhatni, de bölény nincs s a nagy vad kevesebb, a földművelés tehát elterjedtebb. Másrészt a cserekereskedelemnek északon elterjedt eszköze, a kagylópénz, itt alig szerepel.

A széles kontinentális területek e népei körülbelül azt a szerepet játszhatták, amit Ázsia belsejének félnomád társadalmi: időnkint felületes, de nagy feszítőerejű, zsákmányra, uralomra törő szervezetekbe egyesülve szorítják a magasabb kultúrák népeit s egységekbe is foglalják őket. Ázsiában is a kontinens szűkebb tagozataiban keletkeztek nagy kultúrák, Amerikában középpont, a népek torlódásának szűk területein. Az ilyen torlódás töri össze a természetes, a napról-napra való életre berendezett társadalomszervezeteket, szünteti meg az egyszerű gyűjtő-vadászó életet, köti a helyhez, a föld kihasználásához a kisebb egységeket és készletes mesterséges, államszerű, tartós szervezetek létesítésére, a szabad mozgás feladásával is. Egyáltalán, az intenzív gond és munka lép előtérbe a természet készen nyújtott lehetőségeinek kizsákmányolása helyett, az érdeknek s ösztönnek szabad érvényesülése helyett a generációkon át kialakult viszonyok elismerése, mert hiszen a földdel, a természettel való küzdelem folytonosságát csak ez biztosíthatja a helyi társadalom számára. Az állandó település és a magántulajdon felé halad a fejlődés és jogok és intézmények kiala-

kulása felé. Társadalmat vezető és rendező, nemesi és papi-intellektuális rétegek keletkeznek, amelyek a szétszilánkolt helyi részeket mesterségesen együvé szervezik. A személyes érintkezésen felül közös intézmények, közös fogalmak és szolgálatokra bizonyos fejlődésfokon az íráshasználatnak primitív kezdetei. Az egyesnek vagy a részeknek új eredményei ily módon nem múlnak el önmagukban, generációkon át tökéletesedhetnek, intézményszerűen terjedhetnek: a mesterséges kultúr-fejlődésnek megvan a lehetősége.

Közép-Amerikában, a természettől nem valami különösen megáldott területen, a maya-népek kultúrája fejlődött így ki; az aztékok, akikről később elnevezték, északi félnomád hódítók voltak és csak az európaiak érkezete előtt mintegy két évszázaddal egyesítették uralmuk alatt a mai Mexikó nagyrészét. Technikailag a kőkorszak kultúrája, de bámulatosan kidolgozott eszközökkel, finom pengékkel, vágó-szóró fegyverekkel. A rezet, aranyat, ezüstöt öntéssel, kovácsolással díszítésre, ékszerekre nagyban használták, eszköznek csak ritkán. Alapvető technikai előnyük tehát eredetileg nem volt a többi népekkel szemben, de mélyebben átszervezett társadalmuk intézményesebbé tette a munkát, az alapos gyakorlatot. Az aztékok gentilis szervezetben főként a fővárosból uralkodtak, törzseik, nemzetségeik, totemszövetségeik szerint helyezkedvén el az egyes városrészekben, amelyek egyúttal közigazgatási egységek is voltak főnök vezetése alatt, tanácsházzal, élelemraktárral. A város fölött is főnök, rendszeresen ülésező tanácstestület. A föld a nemzetségek s nagycsaládok közt van kiosztva, külön földek a templomok, intézmények, tisztségek, hadicélok ellátására, közös megmunkálással. Tarkán festett térképek tüntetik fel a parcellákat. A tavak között épült, erődített főváros szövetség és háború útján magához kapcsolta a környező törzseket is, a város főnöke ezek főnöke is lett, de nem királya, mint az európaiak nevezték; választották, de lehetőleg ugyanazon nemzetségből. A földdel javadalmazott tisztség a hűbériséghez hasonló rendszert alkotott, az alávett lakosság terményszolgáltatásával, robotmunkájával; de a lakosságnak is volt némi önkormányzata, saját bíraskodása. A lázadó, bűnben elmarasztalt falvakat azonban egy-egy azték úrnak vagy közintézménynek adták át eladható tulajdonul, minden jogtól megfosztva; meg voltak a kezdetei a rabszolgaságnak is, hadifoglyokból, önmagukat áruba bocsátó eladósodott emberekből, de szolgaságuk csak személyükre korlátozódott, gyermekeik ismét szabadok voltak. Iparos-kereskedőrétegekre tagozódás még alig mutatkozott, mindenki egyúttal földművelő is. A cserekereskedelem mellett fizetőeszközként szerepelt az aranypor

és réz- s cinndarabok is, váltópénzként a kakaóbab. A távoli kereskedelemmel foglalkozók, közös védelemre, már külön testületekbe is egyesültek.

Az állam kiterjedt apparátussal, állandó törvényszékekkel, adóügyi s katonai hatóságokkal dolgozott, jólépített utak, csatornák, nagy-szabású középületek, templomok a közös munka eredményei.

Ily mesterséges társadalomszerveződés csak az intellektuális iskolázás bizonyos foka mellett lehetséges. Az aztékok kezdetleges képfírást használtak, amelyre a papokat és a vezető nemességet rendszeresen tanították, a gyakorlati számolás, mérés és a naptári és vallásos célokat szolgáló asztronómia tudományával együtt. A primitív pap-ság, mint minden primitív, merev intellektualizmus, kérlelhetlen, kegyetlen törvényeket alkot: a szívet elevenen kioperáló emberáldozatoknak szokása a borzalmas példa erre.

Tehát egy félnomád, hatalmi célokra szervezett nép foglalta egységbe a már helyhez kapcsolódó, intenzív kultúrmunkára kényszerülő társadalmat, amelynek szervezetét nem a nyers szövetkezés, hanem a közös intézmények, a közös adminisztráció alakították ki. Hasonló alakulás a délamerikai inkák birodalma is. A régi kultúrterületeket meghódító inkák a mai Perut és Csile egy részét magában foglaló rengeteg birodalmukat szintén a fővárosból kormányozták, az alávetettek helyi igazgatását meghagyva, de inka tiszték és katonák ellenőrzése alatt. A régi vallást, a régi nemzetségi beosztást sem háborgatták, csak a köz-földeket vették az államszervezet birtokába. Külsőséges uralom tehát, provinciális rendszer; jó hadiutak s rendszeres futárszolgálat biztosítják a központ hatalmát. Általában véve terméketlen hegyvidék a birodalom s mégis a földművelés az élet lényeges alapja, néhol primitív ekével is; a termékeny területek gondos kihasználása, a terraszműveléssel, víztartályokkal, öntözőcsatornákkal, sőt a madártrágya rendszeres alkalmazásával is. Már az állattenyésztés, a láma tenyésztése is meglehetősen szerepet játszik. A kő- és csonteszközök mellett ritkán már bronzeszközök is találhatóak, ismerték a vasat is, de nem dolgozták fel. Az arany, ezüst, cink itt is inkább művészi célra szolgált, a kincsek felhalmozása a közhatalom egyik erős alapja. A nemesfémek iparművészi feldolgozása mellett a lámatenyésztéssel kapcsolatban a szövés mestersége is népművészetté fejlődött, tarka, gyakran festett, sőt sablonnal nyomott mintákkal is. A cserekereskedelem a pénzt nem ismerte, csak súly és alku szerint értékelt fémlapokat. Egyébként kevésbé tagozott a társadalom, mint az azték, intézményei egyszerűbbek, középületeik kevésbé monumentálisak. Írásuk nincs is, csak a csomóírás, a zsinegek fonásá-

val, kötésével alakított jegyek, amelyek rövid üzenetekre alkalmasak ugyan, de nem társadalomállapotok kifejezésére.

A többi három földrész, Ázsia, Európa, Afrika egymással bizonyos összefüggésben fejlődött, amire talán legjellemzőbb a vasnak használata és az állattenyésztésnek nagyobb szerepe a legprimitívebb népeknél is. Afrika déli felét a sivatagok, az őserdők zónája erősen elkülöníti az északitól, amely a Földközi-tenger magasabb kultúrköréhez tartozik. A legdélibb, busman népek a legprimitívebbek; északabra a kafferek, betsuanok, hottentották már egyes szempontokból magasabb műveltségi fokot képviselnek, mint Amerika alacsonyabb kultúrájú indiánjai. A vasat már az európaiak érkezete előtt is fel tudták dolgozni, a lándzsa, nyíl, kés, balta, kapa abból készült. A rezet dísztárgynak dolgozták fel, a bronzot nem ismerték, fejlődésük a bronzkort átugrotta. De nem ismerték az aranyat, ezüstöt sem. A gazdagságot az állatállomány jelenti, szinte lelkes szeretet kapcsolja őket állataikhoz. Teherhordásra használják őket, de a kocsit s a lovat sem ismerik. Mindenütt foglalkoznak földműveléssel is. Félnomád pásztor-népek, nemzetségekben élnek; nagyobb egyesülések, „birodalmak” inkább már csak az európaiakkal szemben való védekezésre alakultak. Az újabb kutatások valami ősi bennszülött kultúrának emlékeire találtak a kontinens belsejében, amelyek még a törpe erdei népek szellemi passzivitásáról való nézeteket is megcáfolják. Elsősorban a természeti viszonyok okozhatták, hogy Közép- és Dél-Afrika társadalmi nem tudtak mesterségesebb szerveződésre jutni, hogy lazán összefüggő természetnépek, írástalan kultúrák maradtak.

Az ó-világ társadalmi mindenütt, a legalacsonyabb kultúrfokon élők is, nagyobb, behatóbb szervezetekben jelentkeztek a történelem folyamán, mint a velük összefüggésben nem álló földrészek népei. Ázsia belsejének nomád népei, mint pl. a kirgizek, kalmükök, 8—10 családból álló nemzedékegységekben vándorolnak, télre azonban számos ily* csoport szállásol együtt s a nemzetség, a törzs, a nagy horda hatalmas szervezeteibe tartoznak. Voltaképpen mindnyájuknál lényeges szerepe van a földművelésnek is, néhol nagyarányú csatorna-öntözéssel. Egyáltalán, amennyiben az erők időnkint való hatalmas összefogása valamit meg tud alkotni, véghez tud vinni, — akár nagy-szabású közös munkáról, akár nagy területek belső rendjének fenn-tartásáról, akár hódító vállalkozásokról van szó, — imponáló teljesítményeik vannak. Azonban voltaképpen más kultúrák kész eredményeinek összefogására, kizsákmányoló alkalmazására szolgál szerve-

zetük. A mongol birodalom a középkor utolsó századaiban Kínától Európáig és az Iszlám területéig minden kezeügyébe eső eszközt, módszert egyesítve felhasznált hatalmi céljaira, eleven érdeklődéssel minden vallásos és szellemi kultúreredmény iránt is, valóban szabadelvű megértéssel s türelemmel, ha különben kérlelhetlen katonai és pénzügyi kizsákmányolásának nem állottak ellen. Valóságos népi megtestesülése a külsőséges racionalizmusnak, ami minden kultúrában, sőt minden egyéni életben is szerepel, mint az emberi természet egyoldalúsága, a kész lehetőségeknek egyszerű, élelmes, okszerű kihasználása, a belső, elmélyülő alkotó munka és gond helyett. Az ilyen, tisztán racionális társadalmaknak vagy áramlatoknak összefoglaló, megelevenítő szerepük lehet a kultúrfejlődésben, szűk, speciális, helyi kultúreredményeket általános emberire alakíthatnak át, a megrögzöttet, a szokásszerűt ismét természetesen elevenné fejleszthetik, — de önmagukban, a tiszta racionalizmus egyoldalú elhatalmasodásával, a nagy lendület után, a felhasználás után a társadalomszerveződésnek mechanizálódását hozzák, a fejlődésnek az elért fokon való megállapodását. Oly szervezetet, amely nem tud már az emberi és a társadalomélet mély, irracionális világába lenyúlni s abból mintegy új életanyagot feldolgozásra megragadni. Az emberek érintkezésének, egymásközi viszonyának s az ebből bizonytalanul kialakuló gondolatnak, jognak, gyakorlatnak, technikának megragadására nem tud új és új módszereket, intézményeket kifejleszteni. A mongol birodalom a társadalmasodásnak ezt a szélső típusát mutatta, mihelyt felhasznált és alávetett mindent, ami készen kínálkozott, mihelyt terjeszkedésében megállani kényszerült, a belső erők elevensége megszűnt, erőszakra épült szervezete mind kevesebbek érdekeit szolgálta, a bomlás megindult. És a politikai hanyatlás kultúrsüllyedést is jelentett, mint minden társadalomban, amely inkább mások dolgoztatására, mint a maga teremő munkájára van berendezkedve. A keletkezett, illetve felszabadult keleteurópai és középázsiai államok az oroszok terjeszkedésének, az európaiak kereskedelmi-politikai előtörésének a középkor végétől mind kevésbé tudtak már ellenállani.

Szívósabb, mesterségesebb ősi társadalomszervezetek tartották magukat az újkoron át is Ázsiának keleti és déli, tengerre néző területein.

A kínai kultúra a világnak egyetlen ókori kultúrája, mely szakadatlan folytonossággal és önállósággal napjainkig fennmaradt. Már a Krisztus előtti második évezredben, amikor Európa a természetnépek ismeretlenségében rejtőzött, határozott alakulást mutatott; katasztrofális válság sohasem fenyegette. Területe, népessége ma is eléri Európáét.

Mi lehetett az oka annak, hogy mégsem tudott az európaihoz hasonlítható fejlődésre jutni?

A kínai szellem, a kíngi fajta tradicionalizmusával szokás kultúrájuk megkövesedését magyarázni. De a szokásszerűséghez való ragaszkodás nem született és faji sajátosság, hanem a társadalmasodásnak egyik típusa, módszere, amelybe az emberek belenevelődnek. És a szokásszerűség erősebb érvényesülése alaposabb, eredetibb kultúrfejlődésre vezethet, mint a nyers, eleven racionalizmus, éppen azért, mert mindazt, amit az emberi érintkezés, szerveződés, munka alkotott, megóvja, intézményessé teszi, nem engedi át a pillanatnyi érdekek, politikai s gazdasági erők játékának. Egyenesen bámulatraméltó az, hogy Kína, amely utóvégre is meglehetősen kívül feküdt a népmozgalmak nagy útjain, mily jelentős és eredeti kultúreredményeket tudott teremteni. Mindenekelőtt már maga társadalomalakulása is csodálatos: idegen társadalmak kihasználása, rabszolgaság nélkül és modern technika nélkül a mai Európát is meghaladó népsűrűség igen szerény, de aránylag biztos eltartását tudta megszervezni. Százmilliókat, óriási területeket egyetlen államegységbe tudott összefoglalni. De szembe-tűnőek technikai eredményeik is. Már Kr. e. 1000 körül fejlett, művészi fém- és bronzöntőiparuk van s a vas feldolgozására is már ezidőtájt áttértek. A mágnestű alkalmazása is már a Krisztus előtti időkből ered. Ősrégi a lőpor ismerete is. A selyemhemyótenyésztés, selyemszövés is már régóta általános. A szervezett tömegmunka teljesítményeire jellemző, a kiterjedt csatornázáson kívül, a híres kínai fal is, amely már évszázadokkal előbb több ezer kilométernyire megépülve, mai alakjában a Kr. u. IV—XIII. századokban készült el. Végül pedig jellemző az, hogy az írásnak használata már a Kr. e. második évezredtől folytonos; a papírost már a Kr. u. II. évszázadtól gyártják és használják, a IV. sz.-tól már a táblákkal való könyvnyomtatást is, de a rajzok kőmetszetsokszorosítása még régibb. Pekingben jelent meg a világ első „újságja“, a XIV. sz.-tól már nyomtatásban. Papirospénzt már a Kr. u. III. sz.-tól használnak s egyes korszakokban, pl. a XV. sz.-ban, az állam teljesen a papírpénzre tért át.

A gorfdos, szívós munka ezen eredményei mellett a tradicionálisan átdolgozott társadalomban eleven mozgalmak, átalakulások is mutatkoztak, gondolatok, amelyek megcáfolják azt, hogy a szokásszerű megrögzöttség a faji szellemhez tartoznék. Főként a Kr. e. 8. sz. -től a Kr. u. III. sz.-ig terjedő korszak hasonlít az európai fejlődés középkorvégi-újkori alakulására. Feudális részállamok, hasonlóan a középkori Európa térképéhez; rendiség, lovagerkölcök, fejedelmi-udvari

kultúra; egyúttal azonban a városi élet fellendülése, a képzettség-retegek előnyomulása a születés-arisztokrácia ellenében, a fejedelmi kormányzat fokozódó racionalizálása, a zsoldos seregekre való áttérés. Az intellektuális rétegek térhódításával kapcsolatban mindenütt eleven szellemi mozgalom: vallásos szekták és tudós iskolák képviselői, élelmes szofisták, gőgös rétorok, dicsvágyó toliforgatók vonulnak udvarról-udvarra, versenyezve, vitatkozva, az abszolutizmustól a kommunizmusig minden elvet hirdetve, a kormányzatba, a gazdasági életbe behatolva. Keveréke a mi humanizmusunk és reformációnk korképének. A III. sz.-tól a részállamokat magába olvasztó központosított abszolutisztikus birodalom alakult ki, mint Európa országai az újkor elején; itt is hivatalnokállam a rendiség helyett, a magánéletig lenyúló szabályozásokkal, monopóliumrendszerekkel. Marco Polo, a XIII. sz. olasz utazója ezt az államot szolgálta és csodálta. Materialisztikus jólét-állam, kinek-kinek megélhetését biztosítani akarja, megakadályozza a nagybirtok keletkezését s az apró parasztbirtok típusát segíti uralomra. A gazdasági élet fejlettebb formái is mutatkoznak már régóta: hatalmas kereskedő-gildék, kíméletlen nyereségre berendezkedve. A szerzésösztön kíméletlensége és szívóssága egyáltalán jellemző a kínaira. Az „újkori“ fejlődést, racionális szellemet akadályozó tekintély-egyház sohasem alakult ki Kínában. A Kr. e. 7—4. sz. a nagy vallásalapítók korszaka. Kon-fu-cse, inkább kultúrfilozófus, a természet égi rendjének megfelelő racionális rendet akar a Földön, az intellektuális osztálynak tudáson és erkölcsön alapuló vezetésével. Lao-ese inkább a lelkeséget hangsúlyozza, szilárd szabályok helyett a benső szemléletet; iskolája s vallása — a taoizmus — inkább természetfilozófiának nevezhető. Meng-cse tanaiban a személyes Isten, a gondviselés eszméje jelentkezik; a legfőbb kötelesség s a külvilágra vezető út az emberszeretet. Tehát sok a rokonság a keresztény tanokkal s később a keresztény térítők ellen a többi vallás éppen e rokonságra való hivatkozással izgatott. Hivatalos vallássá, a literátus-réteg vallásává a konfucianizmus lett, de papi szervezet nélkül; az állam minden vallást tiszteletben tartott. Később a nép nagy tömege a buddhizmusnak hódolt, jelentékeny számban a mohamedánizmusnak is. De a filozófiai viták is szabadon folytak az ész s a természet jogairól, az egyetlen örök világerő pantheisztikus gondolatáról; fellépnek szélső naturalisztikus irányok is, a szokás, erkölcs megtagadásával; felvilágosodás-áramlatok, könnyed, gúnyos racionalizmus, szellemesen felületes, fényűző udvari élet, a művészetek édes játékával. A művészet, különösen tájképekben, remekműveket is alkotott és már tudatos elméletet is fej-

lesztett ki, amely szerint nem a külvilág másolása, hanem a lélekre tett hatás visszaadása az igazi művészi feladat.

A „modern“ gondolat tehát nem idegen a kínai kultúrában, — a fejlődésnek bizonyos fokon mégis meg kellett állania. Társadalmi és szellemi reformáramlatok monoton egyhangúsággal ismétlődtek évezredek át, de mély átalakulásokat, állandó fejlődést nem tudnak előidézni.

A nép tömege tovább is az ősi leszármazás-egységekben él, a föld-birtok is nemzedékhez kötött marad, nem jut el a teljes magántulajdon fogalmáig. A kézművesség is nagymértékben nemzedékhez kötött, a falut, várost is nemzedék-önkormányzat igazgatja. Az egyén jogai nem különülnek el tisztán a leszármazáskötelékekkel szemben. Az állam-kormányzat, a mandarin-igazgatás és bíraskodás, tehát nem tud racionális, tételes jogot kifejleszteni, a mandarin a pillanatnyi helyzet és saját érdekei szerint rendelkezik s ítélkezik. Igazi forgalomgazdaság nem alakul ki, kiszámítható, biztos jog alapján szervezett piac híján. Legszembeötlőbb példa a pénzgazdaság alakulása: papírpénz, fém-pénz van, de az adózás jórészt terményben történik, sőt a hivatalnok-javadalmazás is és még a XVI. sz.-ban is használják a primitív kagylópénzt is. A nagy vallások mellett a nép valódi vallása az ősök szellemének s a természetetőknek tisztelete. Lao-cse filozófiája a lélek és a természet belső erőiről babonává lett, a mágusok az ő könyvéből vették varázsigéiket. Az állam, a felsőbb rétegek is résztvettek a szellem-tiszteletben, a császár rangfokozatokat osztogatott a régi hősök és a hegyek, folyók, szelek szellemeinek, vagy lefokozta őket, ha háborús vagy természeti csapásokat hoztak a népre. A császári udvar háremje, eunuchjai, varázslói örök s gyakran véres küzdelmet folytattak a literátus-elemmel. De kiválóan képzett fők sem tudták természetes következetességgel kialakítani eszméiket. Kitűnő társadalmi és pénzügyi reformerek egyúttal komolyan hisznek abban, hogy régi címek, rangok felújításával egy régi aranykort állíthatnak újra vissza. A gondolkodásnak ez a félszége, bénasága érezhető az irodalmi termékeken is, s a tudományokon is. Az orvoslás, a csillagászat, igen jelentős alapfogalmak mellett, varázslattá, jóslássá lett, a matematika, amely már a Kr. e. 4. sz.-ban eljutott a pozíciós számrendszer gondolatáig, szinte teljesen eltűnt a tudományok sorából.

A társadalom és a kultúra fejlődését a kínai intellektualizmus nagyszabású, intézményes kialakulása idézte elő; az európaival versenyző, modern fejlődést azonban ez intellektualizmus módszereinek, szervezetének aránylagos kezdetlegessége tette lehetetlenné.

Különösen a szokásszerűen fejlődött társadalmak fejlesztenek ki bizonyos kultúrfokon külön és intézményesen iskolázott rétegeket, a változatos társadalomképletek, viszonyok megrögzítésére, intellektuális kezelésére; racionális társadalmakban mintegy természetszerűen folyik az élet, nincs szükség külön szakszerű adminisztrációjára, a papság, hivatalnokság hosszadalmas beható iskolázására, még aránylag magas műveltségi fokon sem, hanem a szakszerű képzettség munkája helyett inkább a fölényes, előkelő műveltség, tájékozottság játszik szerepet. A tradicionális fejlődés a munkának, jognak, az emberek egymáshoz való viszonyának megrögződött szabályait alakítja ki, míg a racionális fejlődés az életnek apró viszonyait a működő erők kiegyenlítésére bizza. Ha a szokásszerű társadalom a megrögződött eredmények, képződmények változatos tömkelegét mégis szerves egységbe tudja rendezni, összefoglalni, úgy kultúrfejlődése súlyosabb, mélyebben jár: a kínai fejlődés ily hatalmas kultúrmunkának az eredménye. Társadalom, amely keretek, szabályok közé szorítja az embert és így az erők szabad érvényesülése helyett a beható munkára készíti. Bámulatós népsűrűség s az apró földek intenzív kihasználása következik ebből és a hivatalnoki, társadalmat rendező intellektualizmus általános uralma. A literátus rétegnek ez uralma már a Kr. születése körüli századokban megalapozódott; nem vallásos képzettség, nem kiváltságos papi-rend, hanem a tudás racionális gondolatán alapuló. Nem is származáshoz kötött, tanulmányok útján parasztsorból is felemelkedhetni beléje. Az írásnak és iskolázásnak uniformizálása, a hírhedt vizsgarendszer kialakulása egységessé tette e réteget. A tanulmányok anyaga Kon-fu-cse társadalmat szabályozó, szociáletikai műveiből állott. A fővárosban akadémiaszerű testületük volt, amely még a császárt is ellenőrizte, cenzoraik voltak, akik rendszeresen bíralták a kormányzatnak és az egész hivatalnokságnak intézkedéseit. A literátusokat tanulmányaik, vizsgáik mind kivétel nélkül hivatalvárománysökká tették; a visszaélések elkerülésére mindenki csak bizonyos ideig hivatalnokoskodott, s aztán mások váltották fel egy időre őket. Akár hivatalban álló mandarin, akár egyelőre hivatalon kívüli literátus, valamennyinek együttes érdeke tehát uralmuk fenntartása. Bizonyos kiváltságok, pl. a robottól s a botbüntetéstől való mentesség is egységessé s előkelővé tették e réteget.

Tulajdonképpen modern elgondolás tehát, képzett hivatalnokság vezetése alatt álló társadalom, de az intellektualizmus tökéletlen módszerei egy bizonyos fejlődés után épp ezt a réteget teszik a haladás megkötőjévé. Mindenekelőtt maga az írás fejletlensége. Míg Elő-

Ázsia felé, a népek nagy útján, évezredek tömeggyakorlata folytán egyre finomodott az írás, az élönyelyhez idomult, azt hangokra tagolta s ily módon kialakult a betűírás, amely a beszédet, gondolatot változatlanul fejezte ki s közvetítette, a kínai írásjegyek, a kópírásból eredve, még csak fogalmakat fejeztek ki. Nagyjából tehát minden egyes fogalomnak külön jegye volt, a mindennapi használatra is vagy 4000 jegy ismerete volt szükséges, az irodalmi kifejezésre mintegy 40.000 írásjegyé. Az írás ily módon egészen más művelet, mint a nyelvi kifejezés, ha valaki felolvas, tulajdonképpen fordítómunkát végez. A fogalmakat és a megfelelő jegyeket a megállapodott közös tanulmányi anyag, a klasszikus irodalom szolgáltatta, valamely írás értelme tehát csak akkor világos, ha a klasszikus szövegekre emlékezünk. Már a köznapi íráshasználatra is csak nagyfokú memorizálás képezheti ki az embert; és az olvasó sohasem lehetett teljesen bizonyos abban, hogy mi az írásnak a gyakorlati életre átvitt pontos értelme. Még kevésbé alkalmas ez az írásképzettség új átérzések, szellemi erőfeszítések természetes, következetes, finom kifejezésére. A fogalmak merevsége, pontatlansága előbb-utóbb megköti a gondolkodást, kimerülve, eltévelyedve tér vissza az író a memorizált, tradicionális alapokhoz. A gondolat szélesebb körben való terjedése a torzulásnak még erősebb veszélyeivel jár, még a gyakorlati rendelkezések egységes értelmezése sincs biztosítva, általános, elmélkedő jellegűek maradnak azok. Ezzel összefüggésben pl. még az ősi mértékrendszerek sem tudtak soha finomabb, egységesebb pontosságot elérni s a pénz is súlyban, összetételben aránylag otrombán váltakozó érme maradt.

Kína szélső helyzete a világban időt adott arra, hogy az írást használó intellektuális réteg a végletekig merev alapokon alakítsa ki saját szervezetét. A klasszikus irodalom nélkül mozdulni sem tudott; az élethez idomuló szakember-képzettséget, jogászokat, technikusokat, stb. nem tudott kitermelni. A hivatalnok csak a régi irodalom világrendbölcselkedései szerint igazodott. A vizsgarendszer e klasszikus irodalom mennyiségbeli ismerete szerint osztogatta tudós fokozatait, a mandarinrangsor képesítéseit. A társadalom szokásszerű képződéseit ez az intellektualizmus nem tudta tehát belső értelmükben megragadni, kifejleszteni. A közigazgatás tulajdonképpen a helyi területekre, nagycsaládokra, érdekközösségekre bízva maradt, még a rendfenntartás is, a mandarin inkább csak egyeztetője az érdekeknek; s miután kerületének jövedelmeiből csak egy meghatározott összeget kellett az államnak beszolgáltatnia, igyekezett hivatalnokoskodásának éveit a magazsérére kihasználni. A gyakorlati, gazdasági, üzleti életben aránylag

primitív, személyes módszereknél maradt a szerveződés, a képzettségnek itt bizonyos kezdetleges fokon túl nem lehetett hasznát venni. Másrészt azonban, évezredek fejlődéssel, az intellektualizmusnak, a literátus-rétegnek ez a szervezete biztosította a társadalom, az állam egységét, tette hatalmas építménnyé a külső veszélyekkel szemben. Elképzelhetetlen volt, hogy ezt a szervezetet idegen hatások átalakítsák, az egész kultúra válságát jelentette volna ez. Az intellektualizmus szervezete a kínai társadalom magas vára, az igazi kínai fal, amely idegen gondolatokat, idegen vallásokat befogad ugyan s az újításoknak nem lenne feltétlen ellensége, de mindent átalakít, merevvé tesz s megrögzít, saját belső természeténél fogva. Lomha kultúrtest, erősen összeforrott szerkezettel, nagy teljesítményekkel; nem teljes terméketlensége, kezdetlegessége teszi a modern ember szemében valóságos kultúr-szörnyeteggé, hanem éppen az, hogy nagy mozgalmak, eredmények folyton ismétlődő eltévelyedését, modern értelmű kezdeményezések fantasztikus eltorzulását kell történetében tapasztalnia.

És mégis, Ázsia másik ősi nagy kultúrája, amely szintén óriási néptömegek szabályozott életét tette lehetővé s amely eredeti nagy kultúreredményekkel dicsekedhetett: India kultúrája, szintén szokás-szerű társadalomfejlődés műve volt. A Kr. e. 1500—1000-ig terjedő időszakban, az árja hódítással kapcsolatban, véglegesen kialakulva, semmiféle idegen hatás sem tudta a társadalom masszív szervezetét megbontani, még a félsziget északi feiét meghódító Iszlám is kénytelen idomulni hozzá. A kasztszerű tagozódás adja a kultúrkör egységes jellegét: a papi, a harcos és a földművelő rétegekből alakulnak ki általában véve a „tisztá” kasztok, míg a kevésbé állandó, biztosított helyzetű rétegekből — köztük a kereskedő- és iparosfoglalkozásokból is — a „tisztátalan” kasztok. De nem egységes elvek szerint alakul ki a kaszt, hanem mindenütt sajátos helyi fejlődéssel, faji, gazdasági, politikai és más esetleges szempontok szerint; inkább sejtszerű alakulás, amely mintegy kétezer különféle kasztot termelt ki a nagy félszigeten. Nem okszerű szerveződés, hanem bonyolult történeti képződmények vadonja. A lélekvándorlás hite, amely szerint előző életünk érdemei és bűnei szerint születünk e világra valamely kaszt tagjainak, erkölcsi jogosultságot adott a rendszernek. A tradicionalizmus itt is intenzív munkára készíti az embert, az iparos-kereskedő kasztok némiképpen a mi középkori céheinkre hasonlítanak s bizonyos elmélyülő gyakorlatot, technikát fejlesztenek ki a tapasztalatok szerves, zárt hagyományozása által. De ugyanígy a többi rétegek is; a vallásos filozófia mély

problémákat érint, a lovagköltészet eposzai eleven szellemi és társadalmi mozgalmakra mutatnak. Az asztronómiában, matematikában igen figyelemreméltó eredményeket értek el, a pozíciós számrendszert tőlük kaptuk. A természettudományok terén a mi kései középkorunkhoz hasonlítható fokra jutottak el, az anatómia még fejlettebb, a boncolást nem tiltja vallásuk. Az építészet hatalmas és művészi alkotásokat teremtett. A fejedelmi kormányzat rendkívül fejlett, részletesen kidolgozott rendőri és pénzügyi módszereket alkalmazott. Igen fejlett a városi élet is, a kereskedelmi-hitelélet a bankszerű intézményig is eljutott.

Olyan pozitív eredmények, amelyeket lényegében a Földközi-tengeri-kultúrkör sem múlt felül, hanem inkább csak természetesebb elevenséggel, mozgékonyssággal, kifejezőképességgel s művészetel használt fel. India társadalomszervezete szilárdságra, ami az élet s a munka folytonosságát biztosította, mindenesetre felülmulta a görög-római társadalmat is, amelyet nem az önmagát kielégítő, hanem inkább az idegen társadalmakat kihasználó racionális fejlődés tett naggyá. Olyan új kultúreredményeket, amelyeket széles társadalomrétegek évszázados, intézményes elmélyülő munkája teremthet meg, alig mutathat fel az antik kultúra; e kultúra inkább a racionális, önálló egyéni szellemnek a kész kultúr javakat megelevenítő, okszerűen felhasználó érvényesülésén alapszik.

Indiában a helyi, szokásszerű fejlődés még kifejezettebb, mélyebbre vágó, mint Kínában, — az egyes részek erősebben kidolgozott, határozottabb társadalmi és gazdasági együttesek. Egész india a részfejlődéseknek változatos tömkelegé, csakis a hasonló társadalmasodás-módszer teszi egységgé, soha egységes politikai szervezetté, birodalomná nem tudott alakulni, sem pedig egységesítő kultúrközpontokat kialakítani. A számos külön nyelv fennmaradása, a számos önálló fejedelemség, a társadalomnak változatos tagoltsága a középkori európai fejlődésre emlékeztetnek.

Kínában a bizonyos fokon egységes szervezetté mechanizálódott intellektualizmus egységesít mindent; Indiában nagyobb a részek ellenálló ereje. Az állandó kultúrfejlődés akadálya éppen az intellektualizmusnak kiegyenlítetlensége, közös, általános szervező munkára való alkalmatlansága. Az írás technikája már sokkal haladottabb, már megközelíti a betűírást, de a képzett rétegek munkaszervezete még nem ment át oly hatalmas történeti fejlődésen, amilyennel később az európai kultúrában jelentkezik. Egységesnek látszó papi réteg irányítja a társadalmat, a brahmánok, a jövő jobb életre vezető helyes út kijelölésé-

vel. A brahmán őrzi és szentesíti helyi környezetének társadalomrendjét, kinyilatkoztatása, ami gyakran nem önérdéknélküli, határozza meg a kasztok rangját. A brahmánság öröklődő hivatás, tehát zárt rendet alkot. Képzettségük a Védáknak, a szent költeményeknek hosszadalmas memorizálása, a hódító áriják szanszkrit nyelvén, ami már Kr. e. 1500 körül is holt nyelv volt. Egy-egy mester köré csoportosulva folyik a brahmánutódok nevelése, szélsőséges aszkéta gyakorlatokkal. Eredetileg tulajdonképpen írástalan képzettség, s az egész társadalom sokáig igen kevésbé használja az írást, még Nagy Sándor hódító görögjei is csodálkoznak azon, hogy India törvényeit csak szóbeli memorizálással örökítik meg. Az írás inkább profán kezekben, vidékenként különbözően alakult ki, ma is mintegy 60—70 fajtáját ismerjük. A Krisztus-körül évszázadok itt is eleven mozgalmakat mutatnak. Már a Kr. e. VI. században vallásos reakció támadt a merev brahmanizmus-sal szemben a buddhizmusban, amely a belső lelkeséget hirdette s a néptömegekre támaszkodott; erős uralomra is jutott egy időre, de mindinkább kénytelen volt alkalmazkodni a társadalom évezredes rendjéhez, elfajult, külsőségessé vált, s aztán ismét a brahmanizmus lett úrrá, a buddhizmus a Kr. u. VII. sz.-ban csaknem teljesen kiszorult Elő-Indiából, Hátsó-índiában, Kínában terjedvén el. A brahmanizmust nyilvánvalóan átalakuló, megelevenedő képzettsége segítette újra hatalomra: a buddhizmus idején helyéről kiszorítva, gyakorlati pályákra adta magát, írásképzettségre törekedett, a fejedelmi kormányzatokban hasznosította magát, a szent könyvek tudatos reneszánszát indította meg. De még így sem volt képes arra, hogy a szokásszerű élet intellektuális fejlesztését általánosan s egységesen magához ragadja. Ifjúsága még mindig memorizálásban telt el, a szövegek tekintélye, a dagályos s homályos szónoklat az igazi fegyvere. Irodalmuk csodálatos keveréke a racionális kezdeményezéseknek és a szélső fantasztikumnak, áthatolhatlanul burjánzó gondolatok, akár a társadalomnak kiismerhetlen változatú tömkelegé. Mindenütt aránylag fejlett, elmélyült munka, társadalomképződés, de mindenütt szinte fantasztikusan sajátos fejlődés, amelynek elemeit, fogalmait nem lehet az egész kultúrkörben általános, értelemszerű összefüggésbe hozni, a helyi képződmények mélyebb eredményeit közös jogi, gazdasági, állami szerveződésre felhasználni. Ez az oka, hogy India aránylag magas kultúrájú társadalma oly tehetetlennek bizonyult az európai terjeszkedéssel szemben.

Elő-Ázsia, Észak-Afrika határterületeinek hanyatló ősi nagy kultúráit véglegesen felbontotta az antik, görög-római kultúra hatalma.

Ez a tüneményszerűen eleven európai antik fejlődés az ázsiai-afrikai után aránylag későn indult meg; alapja nem a szokásszerű társadalomalakulás, hanem a másutt évezredekken át kifejlődött eredmények racionális felhasználása, minden tradicionális tehernek, akadálnak kiküszöbölésével. Többek között a fejlődés folyamán teljesen racionizált, a beszéd hangjait követő betűírásban is itt törhetett először elő szabadon, természetesen az érzés és a gondolat. S mégis, a generációk munkáját, a társadalmasodásnak sokszerű, mélyértelmű jelenségeit kevésbé tudta megőrizni, érvényesíteni ez az antik kultúra, hiszen mindent felbontott mindjárt aktuális okszerűséggel, gazdasági, hatalmi érdekek kívánalmai szerint. Szilárd hivatásrétegek alig alakultak ki, beható gyakorlatra, hagyományos munkára alapozódva, biztosított helyzettel a gazdaságilag s politikailag erősebbekkel szemben. A munka intenzitása helyett a hódítás, a kizsákmányolás élteti a társadalmat, nagymértékben a rabszolgaerő kihasználása is, amit az ázsiai tradicionális társadalmak igen kevésbé ismernek. A hódítás és kizsákmányolás lehetőségeinek kimerülésével, amidőn a társadalom saját megállapodott belső rendjére kénytelen hagyatkozni, aránylag rövid pályafutás után megszűnik a fejlődés, önmagában omlik össze, martalékaul barbár társadalmaknak. Egyoldalú, de szükséges, termékenyítő hulláma az emberiség fejlődésének. Utána az európai középkor erősen szokásszerű társadalma alakul ki, kezdetleges, szűk helyi képződésekkel: de a vidékek, rétegek, testületek sajátos belső szervezete eleven, értelem-szerű, általános feldolgozásra kerülhet az antik kultúrában tökéletesedett intellektuális módszerek vezetése alatt. A középkor szokásszerűsége masszív, biztosított helyzetű társadalomrétegeket alakít ki, az intellektualizmus pedig ez alakulásokat okszerűen megszabadítja fölösleges, terhelő kötöttségeitől és munkarétegekké fejleszti, a gazdasági, ipari, kereskedelmi hivatások, a szervező munka rétegeivé: az egész társadalom oly összefüggő, üzemszerű szervezetet alkot, mint még soha az emberiség történetében.

MÁSODIK RÉSZ

EURÓPA AZ ÚJKOR ELEJÉN

ELSŐ FEJEZET

AZ EURÓPAI ÁLLAMRENDSZER

A KERESZTES HÁBORÚK idején az Oriensen egy nemzetnek vélték egész Nyugat-Európát. Aránylag kicsiny terület, Magyar- és Lengyelország keleti határainál végződik; a nemzetek és országok is igen kicsinyek a hatalmas területeken hódító keleti birodalmakhoz viszonyítva. A középkorvégi Európa államrendszere messze áll az antik világ tágasságától, földrészeket összefoglaló egységes szervezetétől, ahol mindenütt azonos államhatalomra, közigazgatásra számíthat az ember, ahol roppant távolságokat összekötő műutak, váltott posták közvetítik a forgalmat, egyetlen racionális jog teszi kiszámíthatóvá az üzleti életet, kérelhetetlen végrehajtással az adós ellen. Nincs semmi helyi, elkülönült társadalomalakulás, ami az antik állam, a gazdaság érdekeit szabad érvényesülésükben akadályozhatná. A római úr, ha feltámadhatott volna, végtelen érthetlenséggel nézett volna végig Európa társadalmán, kicsiny államain, a közigazgatás, a gazdaság szűkös, fáradtságos berendezkedésein, a seregek, adminisztrációk, jogok, vagyonok kisméretű, tarka változatain, bajlódó apró gondjain. Az antik politika és gazdaság hatalmas tömegekkel dolgozott, népek s társadalmak létét söpörte el érdekeinek útjából; a nyugati fejlődésnek kicsiny egységek önállóságával kellett folytonosan egyezkednie. Kicsiny városok merev falakkal emelkedtek ki vidékükből, átmenet nélküli idegenséggel a szántók, mezők, erdők természetes környezetéből. Az idegen ember, még saját népének, államának vidékein is, alig boldogulhat különleges helyi ismeretek és pártfogások nélkül. Alig intézheti el ügyét-dolgát a bennlakókkal, mint ember az emberrel, kiszámítható terv szerint. Paraszt vagy városlakó, mind behúzódik előle saját szűk helyi

társadalomalakulásába, különleges, szokásszerű összefüggéseibe, amelyeknek sajátosan alakult szabályaival, jogaival kell aztán minden közeledőnek megismerkednie és tárgyalnia. Nyelvek sokasága képződik ki elpusztíthatatlan önállósággal. S egyáltalán, minden különbség erősen kifejezett, kidolgozott, külsőségeiben is erősen hangsúlyozott, mint például a ruházatban is. Az általános, okszerű társadalomszervezet helyett mindenütt mesterséges, szokásszerűen megrögzített alakulások, fantasztikusan felmeredő történeti formációk.

A mai, modern európai ember is merőben idegennek érzi a középkori társadalomalakulást s inkább az antikot látja a maihoz hasonlóknak. A középkorinak változatossága inkább emlékeztet a kínai, az indiai fejlődés formagazdagságára. Csak közelebbről megnézve, megvizsgálva tűnnek elő a középkori társadalomban mindazon belső elemek, amelyek a modern társadalomfejlődésnek lényeges alapjai voltak s amelyeknek az antik életben szerepük alig volt. Kitűnik, hogy a középkor szokásszerűsége megrögzítette, megmentette, érvényesítette a társadaloméletnek olyan alkotásait, a közös munkának, a társulásnak olyan szabályait, amelyeket az antik szerveződés tiszta, gyors racionalizmusával megragadni nem tudott, elsöpörte őket, mindent uniformizálva eleven, kíméletlen érdekei szerint. Kitűnik, hogy az újkor első századainak nehézkes, akadozó fejlődésmenete nem egyéb, mint a szokásszerű, primitív középkori alakulásoknak lassú intellektuális feldolgozása. Ami az ázsiai kultúráknak nem sikerült, vagy csak igen tökéletlenül, azt az európai intellektualizmus finomabb módszerei és szervezete összehasonlíthatatlanul tökéletesebben elvégezték, az életnek nagyszerű s elmélyülő szabályozásával. A XVIII. sz. végével azután ismét új korszak kezdődik: már minden eltűnik, amit a középkor szokásszerűsége a kicsiny társadalomalakulások védelmére alkotott, hűbériség, rendiség, céhek és más berendezkedések általános, kiegyenlítő szabályozásban olvadnak fel, az európai kultúra ismét teljesen racionálissá válik, mint amilyen az antik is volt; magasabb fokon, de ismét a politikai és gazdasági erők okszerű, szabad érvényesülésével. A nagy modern eredmények korszaka ez, mintegy nagy aratása a nyugati társadalom másfélezeréves fejlődésének, — de egyúttal mutatkoznak már jelei annak is, hogy minden racionális kultúra közös sorsa felé haladunk: az érdekek szabad küzdelmében védtelenül maradt társadalom mintegy megállítja saját mechanizmusát, hogy egyes, naggyá nőtt rétegek, főként gazdasági hatalmak kizsákmányolásának áldozatul ne essék.

Az újkori fejlődés nem valami nagy egyesüléssel kezdődött, a római birodalomhoz hasonló hatalmas politikai egységek nem keletkeztek. Franciaországban, Spanyolországban a középkori részek ekkor forrnak össze egy állammá, a német birodalom széttöredezettsége viszont ekkor válik véglegessé, a skandináv únió is ekkor bomlik fel részeire. Területre a Karoling- vagy a Staufen-imperializmus is volt oly nagyarányú, mint a XVI. sz. hatalmaié. Éppen az a jellemző a nyugati fejlődésre, hogy egyik állam sem tudott a többinek rovására igazi nagy hódító birodalomná alakulni. Az államszervezet inkább elmélyülésében, mint terjeszkedésében erősödött. A középkor folyamán a régi népállamok részekre osztódtak fel, mindegyik többé-kevésbé önálló uralommal, igazgatással; e kicsiny egységekben közeli, gondos, szakszerű munkával dolgozták ki az európai államigazgatás módszereit. Az újkori fejlődés ismét egyesítette a népi-nyelvi határok között a részeket, a nemzet-állam fogalmában, de már hatalmasan elmélyült szervezettel, feladatokkal, mint szívós, önálló kultúregyéniségeket, amelyeket tartósan leigázni vagy éppen megsemmisíteni nem lehetett. A nemzet-állam végleges kialakulása azonban csak a fejlődés utolsó, modern korszakában következett be, lassú, fáradságos munkával s nem csupán nyers hatalmi eszközökkel.

Jellemző az európai fejlődésre a dinasztikus gondolatnak szívós élete, ami a racionális antik államban kevésbé érvényesült; az arab, török államban, de a nomád társadalmakban is inkább a vezetésre termettség lép előtérbe. A középkor a szerzett jogoknak generációkon át való öröklésére rendezkedett be s az újkornak kezdetén szinte tetőpontjára jut az ilyen jogoknak érvényesítésére való törekvés. Mint ahogyan az írásos-okleveles jogfejlődés általánosodásával a leszármazás jogán egyes családok távoli vidékeken szétszórt, összefüggés nélküli birtoktesteket egyesítenek kezükön, úgy jutnak messzi, idegen államok határai között fekvő, idegen nyelvű területek is egyes dinasztikiák kezére. A nemzetközi hatalmi politika tehát még korántsem alapul a nemzetállam elvén, maga a társadalomfejlődés kényszeríti idővel arra. A monarchia nem jelent államegységet, az uralkodó mindenütt más jogcímen uralkodik és alig van módjában az, hogy birtokait központosított hatalmi szervezetté tegye. A társadalmak ellenállása erősebb minden racionális elképzelésnél, érdeknél.

Franciaország feudális részei, fél-állam képződményei többnyire a rokonság jogcímén kerültek a középkor utolsó századaiban a királyi ház közvetlen uralma alá. Például Bretagne-t VIII. Károly (1483—98), az utolsó herceg leányával való házassággal szerzi meg; vele ki-

hal a Valois-ház és annak egyik mellékága, az Orléans-ház (1498—1589) kerül a trónra, de az első király, XII. Lajos (1498—1515) csak úgy kaphatja meg Bretagne-t is, hogy elveszi előde özvegyét, a volt bretagnei hercegleányt. A burgund hercegi háznak, szintén Valois-rokonságnak, kihalásával (1477) nagy birtokkomplexumból csak magát a burgundi hercegséget tudták megszerezni a francia királyok. Az Anjou-rokonság címén Nápolyért, a Visconti-rokonság címén Milánóért hadakoznak évtizedeken át. Az Anjou-ág a XV. sz. közepén házasság útján Lotharingia urává lett s a német birodalom e tartozéka azóta inkább a francia uralmi területéhez számított.

Spanyolország is Kasztília és Aragónia uralkodóinak, Katolikus Izabellának és Ferdinándnak házasságával (1469) került egy fő alá, állami egyesülés nélkül. Aragóniához tartozott, dinasztikus kapcsolat révén, Szicília; az egyik mellékág birtokolta, az Anjouk után, a nápolyi királyságot is, amiért a franciával hosszas háborúk folytak.

A német birodalom választott uralkodói a XV. sz. közepétől állandóan a Habsburgok. Tényleges családi birtokaikat, Alsó- és Felső-Ausztriát, Stájer, Karintiát, Krajnát — a XIV. sz. végétől az Adriáig terjeszkedve — és Tirolt a fiúutódok között osztogatták fel, szerves egyesítés nélkül. III. Frigyes (1440—1493) életének végén válságosnak látszott sorsuk, ő maga szinte földönfutó, Bécs Mátyás hatalmában, fia pedig, I. Miksa, a flandriai városok foglya. De rövidesen fantasztikus arányokban tudták érvényesíteni házasság-összeköttetéseiket. Miksa (1493—1519) az utolsó burgund herceg leányának kezével megszerezte e háznak német és francia területekből szinte külön birodalomként alakult gazdag birtokait, Flandriát, Brabantot, Luxemburgot, Burgund szabadgrófságot, csak maga Burgund hercegsége jutott a francia királynak; azonkívül Elzászt, Breisgaut s más apró részeket, amelyek szaggatott összeköttetésül szolgáltak az osztrák tartományok felé. A Jagellókkal kötött családi szerződés Magyar-, Cseh-, Morvaországra és Sziléziára biztosította igényüket, amit 1526-ban a mohácsi vész meg is valósított. Másrészt Miksa fia, Szép Fülöp, a spanyol uralkodópár leányát, Johannát vette el; ő maga korábban meghalt s így Katolikus Ferdinánd (†1516) és I. Miksa (†1519) halála után fiai örökölték a spanyol és osztrák birtokok óriási tömegét. Az idősebb, V. Károly, kapta a német császári méltóságot, a spanyol-italiai és a német-burgundi birtokokat, Ferdinánd pedig az osztrákokat és az Elzászhoz vezető darabokat, majd a Jagelló-hagyatékot is. Jogot formáltak Milánóra is, egyrészt mint a német birodalom hűbértartóira, másrészt házasság révén is, — tehát úgy Dél-, mint Észak-Itáliában a franciák

versenyhátsáig lettek. De a német birodalomnak kötelékéből 1499-ben Svájc véglegesen kivált; Lotharingia is inkább a francia államéletbe tagozódott bele és a spanyol ág burgundi-németalföldi területei is csak elméletben maradtak részei a birodalomnak. Maguknak a német területeknek tarka politikai-dinasztikus tagozottságáról áttekintést adni alig lehet. Egyházi és világi fejedelemségek és városok territóriumainak tömkelegé a hét választófejedelemség mellett; különösen keleten és északon nagy hercegi területek, délen, nyugaton szászai a kisebb, önálló grófi és lovagi birtokoknak. Némelyik családnak — pl. a Hohenzollern (brandenburgi) választókénak, de a Wettin (szász) és a Wittelsbach (pfalzi-bajor) választódinasztiáknak is, különböző vidékeken szakadozott birtokai, a család szétágazása szerint gyakran osztódva, majd ismét egyesülve.

Angliában, a nagy belső harcok, a rózsaháborúk után a Plantagenet-család két ellenséges ága a Tudor-dinasztiában (1485—1603) egyesült. A királyság már rátette kezét Írországra is, de inkább csak keleti, az angol telepeseiktől megszállt része volt ténylegesen hatalmában. Régi francia birtokainak maradványaiként pedig Calais kikötővárosa. Skócia még külön ország, többnyire ellenségeskedésben Angliával, a Stuartok dinasztiája alatt.

A skandináv államok az Oldenburg-dinasztia alatt éltek, de inkább csak Dánia-Norvégia volt a dinasztia tényleges hatalmában, Svédország, kormányzói alatt, mindinkább önállósodott. Lengyelországban a Jagellók (1386—1572) uralkodtak, egyik águk a XV. sz. végén a magyar s cseh trónon ült.

Feudális részállamok az állam keretein belül inkább csak Európa törzsén képződtek a középkorban, főként Francia- és Németországban, de az államigazgatás mindenütt elsősorban a nagy családok rokonság- és birtokhálózatán keresztül érvényesült, csak ennek közvetítésével tudott lehatolni a legalsóbb rétegekig. Még a „köztársaságokat” is ilyen szemmel kell néznünk, Svájcnak, Németalföldnek szövetkezett tartományait. De még a városköztársaságokat is nagy családok oligarchiája igazgatta; Itália városállamai a XV. sz.-ban már jórészt fejedelemségek is alakultak, Milánó a Visconti-, majd Sforza-, Toszkána a Medici-, Modena, Ferrara az Este-család uralma alatt.

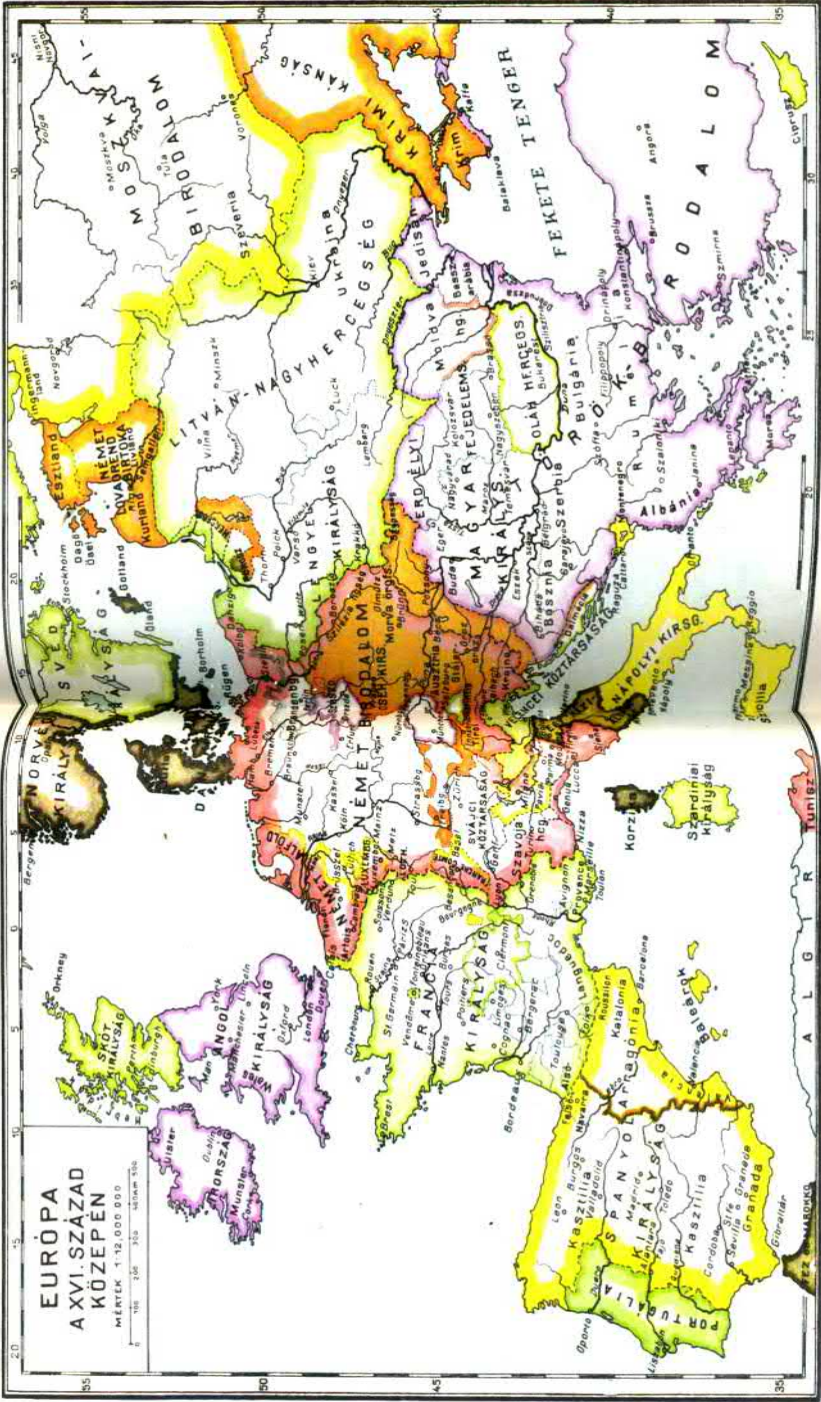
A dinasztikus-családi összefüggések tehát szinte izomzatszerűen borítják Európa testét és funkcionálnak hatalmi életében.

A spanyol, német és francia dinasztiák Itália birtokáért küzdenek, ez a kezdődő újkornak legnagyobb nemzetközi problémája. A hatalmak küzdelmének második köre a német-dán-svéd-lengyel-orosz

viaskodás a Keleti-tenger uralmáért. A harmadik küzdőterület, eszmeileg az egész kereszténység ügye, valójában azonban csak a közvetlen érdekelt feleké: a pogány töröknek európai terjeszkedése ellen való védekezés.

Az itáliai harcokat, amelyek azután megszakításokkal mintegy hatvan évig folytak, 1494-ben VIII. Károly francia király hadjárata vezette be: seregével átgázolva a közbeeső olasz államokon, megszállta Nápolyt, mint Anjou-örökséget. De Miksa császár, Ferdinánd spanyol király a maguk igényeinek védelmére a megijedt itáliai államokkal szövetségbe, hamarosan kiszorították onnan. A legváltozatosabb, sikeres félélemhozta szövetségscsoportok alakultak ezután, néha szinte hónapról-hónapra, az egyik vagy másik fél döntőnek látszó hódításával és gyors vereségével. VIII. Károly utóda, XII. Lajos (1498—1515) főként Velence segítségével s vele osztozkodva foglalja el Milánót (1498), majd összevesznek a szövetségesek és most a francia és a spanyol Milánó és Nápoly birtokán megosztva, együtt háborúskodott a többi érdekelt fél ellen, hogy aztán a spanyol kiverje a franciát Milánóból is (1504). A következő években mégis az látszott véglegesnek a zűrzavarban, hogy Nápolyban a spanyol, Milánóban a francia marad az úr. De Miksa császár is kívánta a maga részét Itáliában. Az osztrák tengerparti terjeszkedés régóta gyűlölködő ellenségévé tette Velencét, Miksa tehát összehozta Velence ellen a cambrai-i ligát (1508); a francián kívül a pápa és minden olasz középállam résztvett benne, amelyet a nagy tengeri köztársaság szárazföldi terjeszkedése valaha is megkárosított. Bár az itáliai társadalmak felzúdulása a „barbár” hódítók ellen megakadályozta Velence teljes legyőzését, szárazföldi terjeszkedését mégis örökre megállították, főként a francia fegyverek sikerei által. De most már II. Gyula pápa izgatta Itáliát a barbár franciák kiűzésére, a „szent ligában” (1511) az olasz államok, Velence, Svájc, a spanyol szövettek, majd a császár és az angol király is csatlakozott. A francia ismét elvesztette Milánót, hogy pár év múlva I. Ferenc, megint Velencével szövetségben, ismét visszaszerezze azt.

V. Károllyal 1516-ban a spanyol és németalföldi birtokok Habsburg-kézre kerültek, 1519-ben, Miksa halálával a császárság is. Európa egyelőre nem zúdult fél e túlhatalom ellen, sőt 1521-ben a pápa és az olasz államok is melléje állottak a franciával a burgundi örökség miatt kitört háborújában. Franciaország veszélyes helyzetben volt; a központosított államhatalommal szemben ekkor történt az utolsó kísérlet, hogy egy feudális dinasztia önálló fejedelemséggé tegye birtokait. Bourbon Károlynak ez a terve, amit spanyol segítséggel akart

megvalósítani, nem sikerült, menekülnie kellett, a császár szolgálatába állott és a nemzeti egység gondolatához szokott újkori francia társadalom számára egy rég letűnt kor utolsó képviselőjeként szerepel emlékezete. A háború változó sikerrel folyt, Ferenc hadai Nápolyig jártak, viszont máskor a császárei Franciaországban; végre 1525-ben a császár tönkrevverte a Páviát ostromló francia sereget, magát I. Ferencet is foglyul vitte Madridba és súlyos feltételekkel békére kényszerítette. De kiszabadulván, bár két fiát kezesként át kellett a császárhoz küldenie, megtagadta a kényszer-békét; 1526-ban egy új szent ligában a pápa s az olasz államok most már ő mellé állottak és a francia fegyverek ismét Nápolyig hatoltak. E harcok közben rabolták ki a császári seregek Rómát, Bourbon fővezérsége alatt (1527: „Sacco di Roma“). A Habsburg-túlerő mégis érvényesült, különösen amikor a génuai flotta, Andrea Doria nagyszerű vezetése alatt, a franciától hozzá pártolt. A cambrai-i békében (1529) Franciaországnak le kellett mondania itáliai igényeiről, a Sforzák Milánóban, a Mediciek Toszkánában árnyékfejedelmekké lettek a spanyol alatt, Nápoly spanyol tartományyá. V. Károlyt a pápa Bolognában császárrá koronázta — az utolsó eset, hogy az ő kezéből veszik a német-római császárok a koronát. I. Ferenc később a savoyai hercegségből, anyai örökség jogán, egy emberöltőre meghódította Piemontot, de különben a francia kiszorult Itáliából.

Világtörténeti arányokban nézve eléggé kisszerű küzdelmek ezek. V. Károly még személyes perdöntő párbajjal akarta elintézni nagy vitáját a francia királyai. Csak lassanként, a XVII. sz.-tól alakul ki a Nyugat nemzetközi politikájában a hatalmi egyensúly alapgondolata, ami tulajdonképpen a dinasztikus szempontok helyett már a nemzet-állam létjogának érvényesülését jelenti. A Habsburgok túlhatalma elleni küzdelem még csak sejteti ezt a fejlődést. Nem magas eszmékre rendezkedik be tehát Európa, a hatalmi egyensúly gondolata voltaképpen kényszerű megalkuvás, távol az antik fejlődés lendületétől; de éppen az a nyugati fejlődés lényege, hogy a társadalmak erőit belső munkára szorítja egymással való versenyükben.

Ilyen szűkebb, helyi versengésnek tűnhetik fel a Keleti-tengerért folyó küzdelem is az északi nemzetek között. De jelzi azt, hogy új, eddig kívüleső területek vonódnak be a nyugati fejlődésbe, válnak politikai és gazdasági értékekké. A XVI. sz.-ban még nincs európai jelentőségük az északi hatalmaknak, de már a XVII. sz.-ban Svédország egyidőre nagyhatalomként jelenik meg a nyugati küzdelmekben. S ugyanekkor Oroszország, amely szintén harcolt a tenger kapujáért,

tagja lesz már Európa államrendszerének s igyekszik tagja lenni kultúrájának is. Az Okcident fogalma ekkor kezd azonossá lenni a földrész fogalmával.

A nyugati fejlődés szőkébb helyi jellegére vall az is, hogy idegen kultúra, idegen társadalomszervezet fenyegeti még mindig saját területén is. A török a századfordulón Szíria és Egyiptom meghódításával volt elfoglalva, de II. Szulejmán (1520—1566) már a nyugati kereszténység ellen fordul, a mohácsi győzelem után 1529-ben és 1532-ben Bécset fenyegetik seregei. Az uralma alá jutott afrikai kalózállamok pedig a tenger felől tartották állandó ostrom alatt a déleurópai partokat. Egységes fellépésre a nyugati hatalmakat nem lehetett bírni, sőt I. Ferenc francia király szövetséget is keresett a törökkel a Habsburgok ellen.

A hatalmi küzdelmekben a következő évtizedekben a vallásos szempontok léptek előtérbe: ismét idegenszerűen a racionális kultúrák számára, amelyeknek jellemző vonása a vallásos türelem. De a sokféle belső megosztottságban sem tudott egyetlen hódító hatalom sem úrrá lenni a többi nép fölött; és a török hódítás is, amely előtt idegen földrészek és a bizánci kultúrkörből származó társadalmak ellenállása oly gyorsan összeomlott, megállót a nyugati kultúrkör határain. A Nyugat minden darabkája mélyen átdolgozott szervezet s az egyes vidékeket szívós belső társadalom-összefüggések kötik egybe, külsőleges hódító erők nem tudnak úrrá lenni rajtuk.

Mégis, a XV. és XVI. sz.-nak jórészében erős hajlam mutatkozik nagyobb, hódító hatalmak kialakulására. Perszonál-uniókba egyesül több ország; s végül a Habsburg-ház túlsúlya válik fenyegetővé. Átmeneti korszakot jelent ez Európa fejlődésében, antik-természetű racionális lendületet: a reneszánsz kora ez, az államok s társadalmak külső-belső szerveződésében egyaránt nagy jelentőséggel. De csupán átmenet marad, nem lesz úrrá az európai fejlődésen, az államrendszer alakulása a nemzetállam típusa felé halad, s nem a nagy, hódító birodalom típusa felé. Antik jellegű a hadviselés módjának megváltozása, a lovagság helyett a zsoldos sereg alkalmazása, mégpedig nagymértékben» idegen nemzetekből toborzott hivatásos zsoldosoké. Az egyéni vitézség helyett a fegyelmezett, egyöntetűen gyakorlott tömeg, a lovas helyett a gyalogos dönt a harcban, hosszú lándzsáival áthatolhatlan formációkat alkotva. A svájci zsoldosok, majd a német Landsknechtek mindenki szolgálatában végigharcolják az összes európai harctereket. De ez sem végleges útja a fejlődésnek: a XVII. sz.-tól, bár átmeneti formákban, a néphadsereg felé halad az. Mint a fizetett

zsoldos sereg, úgy a lőfegyver, az ágyú nagyarányú alkalmazása is erős központi hatalmat kíván, különösen központosított pénzügyeket. A tüzélfegyver szerepe egyre nő, bár a számszerűen, nyilat a XVI. sz.-ban még nem tudja teljesen kiszorítani. Az ágyútechnika is egyre tökéletesedik, már nyílt csatában is jelentékeny a szerepe, de főként a várostromnál; a franciáknak van ekkor legjobb tüzérségük, ezért tudnak oly ellenállhatlanul végiggázolni többször is Itália városain. De, az európai fejlődésre jellemzően, a fegyvergyártás és a technikai tökéletesítés nem nagy, központosított állami üzemekben folyik, hanem inkább céhszerű magánüzemekben; egyik állam sem kerekedhetik véglegesen a másik fölé. A nemzetközi politika még igen gyorsan változó, alkalomra leső, de másrészt az államok egyéni alakulása szervezesebb, következetesebb munkára készíti, idegen hatalmak belső erőforrásainak rendszeresebb megfigyelésére. A középkor végétől alakul ki az állandó külképviselet rendszere a régi, alkalmi követküldések helyett. Eleinte a gyengébb állam klientélájának jele az állandó megbízott a hatalmasabb uralkodó udvarában; a XV. sz.-ban az itáliai államok egymásközt rendszeresítik, a XVI. sz. derekán már csak pár másodrangú államnak nem voltak állandó követségei idegen udvaroknál. Külsőleges formalizmus, a szertartások féltékeny őrzése jellemzi ezt a diplomáciát, de a formákban a nemzetközi jog kezdetei rejlenek. Az állandó képviselet módot ad nagy, számos államot magába foglaló szövetkezésekre és az újkor elejének háborúi mutatják, hogy a hatalmak szinte tobzódnak ezekben az új lehetőségekben. A mélyebb s tartósabb megfigyelő munka, amelynek különösen a velencei követjelentések mesteri bizonyítékai, végül mégis a hatalmak állandó, lényeges érdekeit teszik a nemzetközi politika alapjává, mindinkább a gazdasági szempontokat is. Mint egyáltalán az egész nyugati kultúrfejlődésre, a nemzetközi politika fejlődésére nézve is jellemző a részek, nemzeti s állami egységek önálló létének kényszerű elismerése, a tényezőknek dialektikus, egymást belső erő kifejtésre készítő versenye.

Az európai állam nem a lakosságnak vállalkozásra, hódításra való szövetkezése, mint az antik államok. A legfejlettebb államszervezet is igen tökéletlennek látszik ilyen szempontból, még az újkor elején is; sokféle tagozottság, a részeknek önállósága akadályozza a hatalomnak okszerű központosítását. A társadalomnak minden része, eleme erősen gyökerezik a maga talajában és alkalmazkodásra kényszeríti az állami apparátust. Épp ezért ahány állam, szinte annyi különféle államszervezet, legfeljebb típusokat lehet megkülönböztetni.

A középkor végétől általában véve mindenütt erősödik a köz-hatalom. Természetes dolog ez, az egész társadalom-fejlődésnek általános jelensége: a korábbi szűk, közeli, helyi társadalom-szerveződést most már tágabb, intellektuális módszerek viszik, nagyobb kereteket kívánva. A reneszánsz kora hirtelen lendületet ad ennek a fejlődésnek. Ahol azonban a szokásszerű, mélyen megrögzött helyi képletek ellenállanak a külsőleges, hatalmi összefoglalásnak, ott az állam csak hosszú, alapos munkával boldogul, oly munkával, amely nem söpri el az egyes társadalom-alakulásokat, hanem tekintetbe veszi belső szervezetüket, szabályait, jogviszonyaikat és szakszerűen feldolgozza, általános elvek szerint állami szabályozássá alakítja őket. Így fejlődik ki az európai értelemben vett bürokrácia, a szakszerű hivatalnokság. Ahol a helyi társadalmasodás nem volt erősen szokásszerű, ott a társulásnak, egyesülésnek szabadabb módja él tovább, a képviselő formájában. A bürokrácia a hűbériségnek, a közeli, személyt-személyhez kötő, a kölcsönös jogviszonyt szokásszerűen szabályozó társadalom-alakulásnak szakszerű, intellektuális feldolgozása; a kontinens nyugati részén, főként Franciaországban, a legerősebb. A képviselő a hűbériségtől kevésbé áthatott területeken él elevenebben, Angliában, Skandináviában, Lengyel- és Magyarországon, valamint Itália és Spanyolország várostársadalmában. Amidőn a bürokrácia az államigazgatást a társadalom igényeinek érvényesítésére kényszeríti, legalább oly védelmet biztosít a társadalom számára, mint a képviselő intézménye. Az európai állam az abszolutizmus korában is adminisztratív állam marad, a kormányzat csak szakszerűség, mély üzemszerűség feltételével maradhat ura a társadalomnak. És mivel a szélső területeken is mindenütt megvolt bizonyos mértékben a hűbéri-szokásszerű fejlődés, a képviselő sem jelentette sehol sem a lakosság számszerű akaratának uralmát, ami mindig csak elméletben lehet meg, tényleg pedig a politikailag-gazdaságilag erősebbeknek uralmát jelenti. A képviselő többé-kevésbé mindenütt csak az állam adminisztratív üzemének ellenőrzője maradt, nem a kormányzat tényleges birtokosa: a modern alkotmányosság, sok vihar és szélsőség után, a bürokrácia és a képviselő ezen együtteséből alakult ki.

A szakszerű európai államüzemnek, az európai hivatalnokságnak kialakulása nem magától értődő dolog, nem egyszerűen tudatos, értelmes elgondolásoknak eredménye, hanem az emberiség hosszú, változatos fejlődésének egyik fontos következménye. Kína is adminisztratív állam és társadalom; de hivatalnoksága, tökéletlen intellektuális eszközei miatt, nem képes a szokásszerű társadalom-alakulásoknak

bensőleges feldolgozására. Az antik kultúra már a legfejlettebb, leg-elevenebb intellektualizmussal dolgozik, az állam nagyszabású, racionális, központosított szervezet, de üzemszerűsége mindig feltűnően sekély marad. Eredetileg a polgárok hatalmi szövetkezése, az erők egyesítésére és a hódításban, zsákmányban való részesedésre, nem fejlődik soha igazi adminisztratív állammá, folyton mélyülő belső feladatokkal. Az állam a teljesjogú polgárok érdekegyüttese az alávetett társadalmak kihasználására és még a hatalmassá nőtt birodalom is elvben ezen az alapon nyugszik: a személyesen jelenlevő polgárok szavazata a döntő. A gyakorlatban tehát Róma városi csőcseléke, izgatok vezetése alatt, vagy politikai és vagyonhatalmasságok fizetett szolgálatában. A társadalom igényeinek kielégítését igen primitív módon oldják meg: a zsákmány elosztás, a gabonaosztás a lakosság állandó jövedelmének számít. A tisztviselő tulajdonképpen a polgárok megbízottja, nem pedig ügykörének szakembere, lehetőleg rövid időre választják, feladata az állam hajójának ügyes, alkalmi vezetése, parancsoló, rendelkező módon. Párhuzamos, ellenőrző hatóságok korlátozzák, mint ahogyan a különböző választott képviseleti testületek is egymás ellensúlyozására szolgálnak. Igen mozgékonyán, ügyesen és erőteljesen, de minden csak az aktuális feladatok megoldására van berendezkedve. Egyedül a szenátus képviselné a szakszerű, szerves kormányzati szempontokat: tisztséget viselő előkelő családok együttese. A családi tradíció és a tapasztalat neveli a tisztviselőt, nem pedig intézményes iskolázás. A tisztviselő művelt úr, de a mai értelemben vett hivatalnokmunkát nem ismeri, vagy rabszolgára bízta. Nem keletkezik tehát szerves ügyvitel a társadalom egyes problémáira nézve; hatalmi eszközökkel intézik el a társadalmi bajokat, tízezreket telepítenek vagy irtanak ki, adnak rabszolgaságba, az egzisztencia, a munka szabályozott védelme nélkül. A császárkor írásos hivatalnoksága sem más, mint a központi uralom parancsainak technikai végrehajtója, alantas helyzettel, többnyire rabszolga-eredettel; nem oly hivatásréteg, amely a társadalom szolgálatában szolgálja az államot.

Ez a tökéletes, mert mindent csak saját szempontjaiból racionizáló államszervezet önmagában süllyedt össze és következett a középkor primitív fejlődése: minden összefoglaló, központosító szövetkezés és államhatalom híján a részeknek szűk helyi élete. Szívós állandóság ezen belül az egyesek helyzetében, munkájában, a föld használatára és a kézművességre való igényében, minden összefoglaló cél nélkül, csupán az állandóságnak, a létnek biztosítására. A földesuraság nem jelent földtulajdont, csak adminisztratív felsőséget, az alattvalók mun-

káját inkább csak a közös védelemre, közös intézmények létesítésére veheti igénybe. A papság a változatos helyi viszonyok megrögzítője, ünnepi szentesítője, sok hasonlósággal az indiai brahmáság szerepéhez. Nagy háborús vagy gazdasági vállalkozások, átható forgalom nem zavarják az emberöltőkön át kialakult belső rendet. És az államhatalom, az uralkodó sem más, mint legfőbb földesúr, bizonyos jogokkal az alsóbbak szolgáltatásaira, egyébként alig van módja a részek belső életébe való avatkozásra. Az adminisztráció intellektualizálódásával a nagyobb földesuraságok hűbérfejedelemségekkel alakulnak, az uralkodó központi hatalma csak annyiban érvényesül, amennyi erőt jelent saját külön családi földesurasága, fejedelemsége. Tipikusan szokásszerű alakulás, a kínai középkor és India társadalmához hasonlóan a fejlődés a kis részekben megy végbe s nem az erők szövetkezésszerű nagy egyesülésében, amely hódító lendületet adott az antik államnak. Itt, a kicsiny képletben, az életnek oly viszonyai rögződtek meg, amelyek az antik racionalizmus szemében nem számítottak; a jogoknak s kööttségeknek számtalan változata gyökerezett meg kiirthatatlanul. Az ázsiai nagy kultúrákkal szemben azonban itt az egyház már egységes, eleven fogalmakkal dolgozhatott, apró, közeli munkája mintegy rendszerezett jogi kincstárt gyűjtött egybe, aminek kezelésére intézményes, hosszú időt kívánó iskolázást létesített és nagyszabású hivatalnoktestületeket. A klerikusok tisztán világi antik anyagot tanultak, de, mint a szokásszerű kultúrákban általában, nem az eleven alkalmazás, hanem a fáradságos begyakorlás, memorizálás a lényeges, minthogy a társadalomformák végtelen változata elsősorban a fogalmak egyöntetűségét, szisztematizálását kívánja. Ez a képzettség, ez a klerikus-hivatalnok-ság építi fel, gondos aprómunkával, a kicsiny feudális államok szervezetét, a helyi társadalomalakulások, szabályozások lényeges elemeinek érvényesítésével. A középkor végén már egyöntetű képzettség-réteg, nagy központi iskolákkal; a rész-államokat ismét egységes nagy állammá forrasztja össze. A társadalom szempontjaiból és nem a központi hatalom egyoldalú szempontjából kiindulva épül fel tehát ez az új európai állam; a hivatalnokság, mint szakszerű, megbízható közintézmény, elsősorban a társadalom szükséglete, a társadalmat nem kényszer hajtja alá, hanem saját érdeke. Már a középkorban szervező, üzemszerűvé válik az ügyvitel, hiszen minden jog, minden kötelezettség generációk életére nyúlik vissza, minden rendelkezés az előzmények és a helyi alakulások sajátos viszonyainak vizsgálatát kívánja meg. A hivatalnokság az uralkodó jogainak gyűjtője és őre, de egyúttal köti a szakszerű ügyvitel is és így áthatolhatlan akadály

a központi hatalom önkénye számára, a társadalomszervezet védelmében.

Ennek a fejlődésnek Franciaország az eredeti színhelye. A királyi tanács, amely feudális urak és tisztségek gyülekezete volt, már a középkorban enged a szakszerűség kényszerének, az urak szerepe mind fölöslegesebbé válik, csak nagypolitikai kérdésekre korlátozódik a hivatalnokság üzeme mellett. Nagy hivatalnoktestületek válnak ki e tanácsból, a bírásokodásra, a pénzügyekre. És a vidék hűbér-fejedelemségeinek hivatalnoksága is beletagozódik az egységes üzembe,' észrevétlenül, fokozatosan elvonván a fejedelmektől hatáskörüket, úgyhogy önállóságuk idővel értelmetlenné válik és minden jogigény, amit a király rokonság, háramlás, vagy hódítás címén emelhet, elegendő arra, hogy a részállamok közvetlenül az ő igazgatása alá kerüljenek. Kívánalma ez most már a vidék társadalmának is, minthogy a szakszerű hivatalnokság megbízhatóan szolgálja érdekeit. A középkor utolsó századaiban egyre haladt az egységesítés, nagy belső-külső válságok közepette is, gyöngye, sőt gyöngyeelméjű királyok alatt is, mintegy belső törvényszerűséggel. Egyes királyok maguk is szinte hivatalnokmunkát végeztek, az uralkodó új típusát alakítván ki. Ilyen volt XII. Lajos is, az itáliai háborúk megindítója, aki elviselte a parlament, a számvevőkamara szakszerű ellenőrzését, rendeleteinek korrigálását; ez bizalmat keltett iránta, nyílt, barátságos egyénisége népszerűvé tette, hadjárataiban mögötte állott az ország. A francia király elméletileg korlátlan úr, csak az ország „alaptörvényei“ kötik. Hogy mik voltak ez alaptörvények, azt soha senki sem tudta pontosan meghatározni: jelentették tulajdonképpen az adminisztráció üzemszerűségét, amelyen semmi önkény sem tehetett túl magát.

A modern parlamentarizmus elődje, a középkor rendi képvisellete, Franciaországban inkább csak átmeneti szerepet játszik a bürokráciával szemben. A képviselő sohasem jelentette a polgároknak, vagy egy polgárjogú rétegnek számszerű érvényesülését, személyes vagy megbízott szavazással, hanem a társadalomképletek vezetőinek együttesét. Jelenlétük, gyűlésük tulajdonképpen a társadalom mozaikszerű összesége; szavazatuk inkább súly, mint szám szerint határoz. Gyakran egyetlen tiltakozó szavazat megakadályozhatja a közhatározatot: az országnak egy darabkája nem hajlandó azt magára nézve elfogadni. Az egyén, még a nemesi nagyúr is, kibonthatlanul beleolvad a maga társadalomképletébe, annak összefüggéseiből nem léphet önállóan elő. Az antik állam a szavazatok megnyerésével alapjaiban forgathatta fel a társadal-

mat, a képviselet a központi akarat technikai eszköze lehetett: a középkornak „rendi dualizmusa“ a részek önállóságát, áthatolhatlan szervezetét jelenti az államhatalommal szemben.

A rendi gyűlések, mint a hivatalnokság is, először a kisebb részekben, a feudális fejedelemségekben alakultak ki, a vidéket érdeklő ügyek megbeszélésére, aztán az egész országra nézve, mégpedig inkább az uralkodó érdekében, aki főként az adómegajánlás központilag kezelhető eszközét szerette volna látni bennök. Ahol nagyarányú bürokrácia fejlődik, ott az uralkodó jövedelmei rendszereződnek, a társadalom elviseli az adók állandósulását, minthogy a hivatalnokság ennek fejében elmélyíti az állam feladatait, megóvja, szabályozza a jogokat, a közösségszervezetet. Ahol gyengébb a bürokrácia, ott a képviselet és a központi hatalom örökös alkuja folyik, a két erőnek mechanikus játéka. Kétségtelen, hogy a bürokratikus állam jelenti a fejlődésben a tökéletesebb, európaiabb formát és a francia adminisztratív abszolutizmus, amely a XVI. sz. elejétől a forradalomig uralkodott, a társadalom és az állam viszonyának nagyszerű elmélyülését az antikál szemben. A képviseleti rendszer primitívebb elképzelés, csak a XVIII. sz. végétől hódít Európában, amikor már az egész társadalomszervezet, az egész gazdasági élet mechanizálódni kezd, a számszerűség és a vagyon alapján. De ekkor már mindenütt óriási üzemmel, szakszerűséggel dolgozik az állam, a parlamentarizmus nem válhat oly nagy mértékben az uralkodó vagy az önző politikai-gazdasági érdekek játékvá, mint az antikorszakokban.

A francia általános rendi gyűléseket már a középkorban is inkább csak nagy szükség, nagy veszély idején hívták egybe, leggyakrabban a XV. sz.-ban, de utoljára 1484-ben, azután egészen 1560-ig, a belső vallásháborúk idejéig, egyszer sem, majd 1614-től a forradalomig végleg eltűntek az államéletből. A papság, nemesség és városok külön „kúriákban“ tárgyaltak és külön határoztak e gyűléseken: a társadalom történeti rétegeinek ez éles elkülönülése jellemző a mélyen hűbéri fejlődésterületekre, míg Európa szélsőbb, angol-lengyel-magyar területeinek rendi gyűlésein a történeti rétegződés mellett a hatalmi-vagyonai is jelentős szerepet játszik, a háromkúriás rendszer helyett a kétkamarás alakul ki, a nagyok s kicsinyek külön testületéi, a felső- és alsóház, amelyekben az egyházi s nemesi, illetve polgári rend együttesen tanácskozik. A háromkúriás típus tehát inkább a történeti képletek felsorakozása, a követek diplomáciai tárgyalása a kormányhatalommal. A nagyobb egyházi-világi urak személyes jelenléte mellett a papság s nemesség kerületenkint választotta képviselőit. De az egész oly ki-

forratlan, rendszertelen maradt, hogy amikor a forradalom előtt ismét fel akarták újítani az „Etats généraux“-t, sehogy sem lehetett rekonstruálni a választás elvi alapjait. A választókerületek és testületek panaszfüzetekbe (cahiers de doléance) foglalták sérelmeiket, kívánásaikat és gyakran kötelező instrukciókat adtak a követeknek, akik tehát nem dönthettek saját elhatározásuk szerint a rendi gyűlésen.

Látnivaló, hogy az „alkotmányosság“ ezen típusában nem a társadalomnak számszerű, vagy földbirtok- és vagyonereje áll szemben a központi hatalommal, hanem a történeti alakulások, a maguk megszív belső szervezetükkel. Mihelyt a belső szabályozás feladatait át tudja venni az államüzem, szinte önmagától szűnik meg a rendi gyűlés jelentősége és szüksége. A hűbériség régi területein ez a fejlődés az újkor első századaiban mindenütt a bürokratikus abszolutizmus kiképződésére vezetett. Nem erőszakos elnyomásnak, hanem a szakszerű hivatalnokságnak műve ez. Franciaországban az általános gyűlések helyett szokásossá vált a „notable“-ok egybehívása: teljesen a kormányzat válogatása szerint a három rend előkelőinek, de túlnyomó számban a polgári és hivatalnoki rétegből, szakszerű véleményező gyűlése, mintegy erkölcsi támogatásul a királyi rendelkezések számára. Mert a „törvényhozás“ királyi rendeletekkel történt, „ordonnance“-okkal, amelyek azonban a hivatalnok-üzemnek alapos, mind kimerítőbb s elmélyültebb művei.

A francia királyság tehát az újkor elején minden uralkodónak irigyelt mintaképe, mentesen a rendi gyűlések viharaitól. Az újkori európai államüzem kialakulásáról azonban ferde fogalmaink lennének, ha csupán központosított egységében látnánk lényegét. Mai, racionális fogalmak szerint a francia állam egészen a forradalomig féligkész, nehézkes szervezet, amelynél az akkori angol, spanyol, vagy magyar központosítás is következetesebbnek látszik. A hivatalnokság inkább csak ráakódik a régi, változatos történeti alakulásokra, mintsem hogy a központosítás érdekében elsöpörné azokat. De éppen ezzel teremt minden külsőleges, mechanikus egységnél mélyebb közösséget, teszi az államot a társadalom sokféle sajátos érdekének közös intézményévé. És ez a módszer, még akkor is, ha a német birodalom példája szerint politikai egységet nem is tud létrehozni, igazi, mély kultúregységet teremt: a modern nemzetállam nem a hatalmi, hanem a kulturális egységnek alkotása.

A francia királyi tanácsban a XVI. sz.-ban résztvettek a királyi hercegek, a nagyméltóságok, az előkelőségek, személyi súly szerint, de már egy-egy magas, az ügyvitelhez, a kormányzat nagy üzeméhez

szakszerűen értő politikus vezetése a döntő. A régi nagyméltóságok, amelyek néha veszedelmes önállóságra tettek szert az uralkodóval szemben is, már csak ragyogó címek; a hadsereg fővezére, a connétable, utoljára Bourbon személyében támadt a központ ellen, aztán marsallok, képzett katonák s nem nagyurak, osztozkodtak feladatain. Az állandó kormányüzem feje a kancellár, az egész államhivatalnokság főnöke. Az egyedüli nagyméltóság, akit nem tehet le tisztjéről a király, legfeljebb funkcióitól foszthatja meg, a pecsétörre ruházván azokat. Megtagadhatja a király rendeleteinek pecsételését, azaz érvényesítését — és ha ez a joga nem is vált jelentőssé, mégis szimbóluma az uralom kötöttségének a szakszerű, a társadalom jogait kezelő hivatalnoksággal szemben. Idővel ép ezért lehetőleg nem a kancellárra bízták a francia királyok az ügyek vezetését, de általában véve a középkori kicsiny udvari klerikustestületnek, írással dolgozó hivatalnokságnak e főnöki tisztéből fejlődött ki az újkori bürokrataállamok vezető minisztersége. Klerikus-eredetéhez híven, még ha nem készült is papi pályára, idővel gyakran magas egyházi méltóságot kapott a kancellár s példájára egyáltalán a vezető miniszter. Duprat, I. Ferenc kancellárja, nyitja meg az újkorban a nagy francia bíboros-államférfiak sorát. Egyáltalán hatalmasan előretör minden tisztség, amely az ügyekkel szervesen, aktszerűen foglalkozik. A középkor végétől a király négy magántitkára, a későbbi államtitkárok már nagy hivatalnoküzemeket vezetnek, a minisztériumok őseit. Külön hatóság a parlament, a legfőbb bírói fórum, egyúttal a törvények legfőbb őre a királlyal szemben is. A királyi rendeleteket átvizsgálhatja, ellenvetéseket tehet, s hagyományos gyakorlat szerint csak a parlamenti regisztrálás után jutnak azok törvényerőre. Igaz, hogy a király ismételt parancsára köteles regisztrálni, de éppen az a sok alkudozás és viaskodás, amellyel még a legönkényesebb uralkodók is igyekeztek engedékenységre kényszeríteni a parlamentet, mutatja szerepének mélyen gyökerező jelentőségét. A kormányzat minden fontos rendelkezése a parlament vizsgálata alá került, ellenállása például sikertelenné tehetett államkölsönöket, új adókiivetéseket. A vidék magisztrátusai is ellenőrzése alatt állottak s így néha még a kormányzat parancsainak végrehajtását is megbéníthatta. A fennálló rend őre; s ebből rendőri jogokat is igényelt, különösen Párizs területén, időnkint egyenesen a város főhatóságaként szerepelt. A közvélemény támogatása tette hatalmassá. Ereje természetesen a körülmények, az uralkodó egyénisége, hatalma szerint változó, de néha egyenesen döntő tényező lehetett, különösen kétes trónutódlás, vagy belső zavarok idején. — A másik nagy hivatalnoktestület a legfőbb

számvevőszék (Chambre des Comptes), ugyancsak a régi királyi tanácsból vált ki s ugyancsak a rendi képviselő szerepét folytatta szakszerű módon: ellenőrzi az állam pénzügyi kezelésének s bírói fórum minden ezzel összefüggő ügyben. A király kénytelen volt új s új burkolt pénzalapok létesítésével védekezni a kamara ellenőrzésével szemben. Több külön hatóság fejlődött ki a bírói és pénzügyi igazgatás egyes új ágaira is, üzemszerűségük folytán szintén ellenőrző szereppel. A parlamentet s a hasonló magas hatóságokat jellemző módon „szuverén udvaroknak” nevezték.

Egyáltalán a hűbéri-szokásszerű fejlődés természetéhez tartozik az, hogy a munkakör idővel önállósítja a tisztséget a megbízóval szemben is. A vidéki kerületek élére már a XII. sz.-ban a baillik kerültek, a feudális urak ellensúlyozására; kinevezett, de még nemesi tisztek. A középkor végén bírói s pénzügyi hatáskörük már segédeknek, képzett polgár-hivatalnokoknak kezén volt s ezeknek kisebb vidéki alkalmazottai fokozatosan elvonták a nemesi földesuraktól a jelentősebb bírói s egyéb közfunkciókat. Hálózatuk véget vetett az önszegélynek, az urak egymásközi harcainak és az újkor elején már királyi bíraskodás uralkodott mindenütt s minden rendiség fölött. A pénzügyi hálózat szintén fokozatosan férkőzött bele a feudális fejedelemségek s földesurak hatóságába s közvetlenül az állam adózójává tette az alsó népet is. — Hasonló módon ásta ki a talajt a királyi hivatalnokság a városok önálló politikai fejlődése alól is. A városi magisztrátusoktól a belső életnek, iparnak, kereskedelemnek, céhszerűségnek szabályozását fokozatosan vette át az állam, oly módon, hogy a polgárság nem érdekeinek veszélyét, hanem a tágabb egyöntetűség hasznát láthatta e folyamatban. Ugyanígy vonta el az egyháztól is a világi életbe nyúló jogokat, amelyek, mint német földön, territoriális fejedelmekké tehetők volna a főpapokat. Észrevétlenül szűnt meg így a világi s egyházi társadalom feszültsége, amely német földön egyik oka volt a reformációnak. A papság szinte saját szakszerűségére és vagyonára korlátozva beletagózódott a társadalomba, államba, a királyban látta legfőbb védelmezőjét, még a pápával szemben is; a középkor végén *pragmatica sanctio* s végül az 1516-i konkordátum a király kezébe adta a főpapi kinevezések jogát és ezzel szinte az egész klérus sorsát. A pápa kénytelen volt elviselni azt is, hogy a király az egyházi kiváltság megkerülésével „önkéntes ajándék” címén rendszeresen adóztassa a francia papság hatalmas birtokait.

A történeti alakulásoknak azonban csak az erejét, közhatóság-jogait vonta el ilymódon az állam, sohasem igyekezett megsemmisíté-

sükre, sőt megbecsülte őket, fennállásukat változtathatlan ténynek tekintette. Ezért szinte bizarr rendszertelenséggel tapad a hivatalnokság a régi formákhoz, inkább korallszerű képződményként, mint racionális szervezetként. Már a központi hivatalok, államtitkárságok sem tisztán ügyköröket osztanak fel egymás között, hanem országrészeket is, nagy összevisszaságban, ahogy a múltban a titkárok kezébe jutott egy és más feladat, talán származásuknál, helyi ismereteiknél fogva, azonkívül tekintettel voltak az egyes tisztségek illetékjövedelmeire is, a rendes fizetés mellett mintegy tradicionális joga volt érré a hivatalnoknak, amit ügyköre átalakításánál nem lehetett csorbítani. Legjellemzőbb azonban a pénzügyi szervezet kialakulása. Az uralkodó jövedelme eredetileg csupán a „domanium” jövedelme: saját közvetlen birtokaié és a legfőbb hűbérúrt illető hasznos jogoké. Az alattvalók, a hűbéresek csak szükség esetén segítik még ezenkívül a királyt. Sokáig az újkoron át megmaradt e kétféle, „rendes és rendkívüli” jövedelemnek teljesen külön adminisztrációja, hivatalnoksága. A rendkívüli segélyek, a szokászerű társadalom természete szerint, bizonyos ismétlődés által állandósultak, legelőször a „taille” alakult ki rendszeres jövedelemnek, a nem katonáskodó rétegek, tehát a paraszt és polgár adójának, az újabb segélyeket „aides” címén ismét állandósították, ismét külön hivatalnoksággal minden ágazatukra. Külön szervezet létesült a fogyasztási adókra, sójövodelemre, a vámokra. S mindezen ágak szintén nem teljes központosítással, a bevétel és kiutalás az egyes hivataloknál történt, nekik volt évi büdzséjük, az államnak csak némi végső áttekintése az egészről. A pénzügyi hivatalok csaknem kivétel nélkül vásárolhatók voltak, a vámok s fogyasztásiadók egyenesen bérbe voltak adva, tehát a hivatalnoknak érdeke a jövedelmek pontos-behajtása, mert illetékei s részesedése fedezi az összegeket, miket állásába befektetett. De a XVI. sz.-ban általánossá kezdett válni minden bírói tisztség vásárolhatósága is, a várható illetékek alapján megszabott összegekért — természetesen az egyetemi képzettség feltételével — és így az államjövodelemek egy része tulajdonképpen a hivatalnok által lefizetett díjakban folyt be a kincstárba. Központosított kincstár alakítását csak I. Ferenc kísérelte meg, a nélkül, hogy a jövedelmek minden ágát ide tudta volna egyesíteni. A pénzügyi igazgatás nehézkes és alig áttekinthető maradt egész a forradalomig. Másrészt ép ez az alakulás jelzi, hogy mennyire nem nyers, erőszakos racionizálás az, ami történt, hogy mily kevésbé tudták az állam anyagi érdekeit egyoldalúan érvényesíteni, tisztán e szempontból kipréselni a jövedelmeket, hanem minden részletet, társa-

dalmi rétegek és vidékek szerint, külön kellett feldolgozniok, bajlódó gonddal, munkával. A visszaéléseket enyhítette a magisztrátusok ellenőrzése, bírászkodása.

A régen önálló részek többé-kevésbé egész a forradalomig megtartották sajátos külön szervezetüket. A városok még sokáig önálló, alkudozó felek maradtak az állammal szemben, saját katonasággal s még a XVII. században is előfordult, hogy ágyúikat az állami végrehajtó hatalom ellen fordították. A tartományok egyrésze külön szerződéssel adta magát a középkor végén a király alá. Több tartománynak megmaradt így saját rendi gyűlése, egészen a forradalomig; többen megtartották parlamentjüket, szuverén udvarukat, amik önálló, feudális fejedelemségük idején alakultak ki. Mindezek meglehetősen féltékenyen őrizték a provinciális élet régi külön jogait. E jogok következtében pl. az adóteher is igen különböző volt tartományok szerint. Ahol rendi képviselő volt, ott a király csak az adó végső összegében egyezett meg vele, az adókiivetés és behajtás a rendi hatóságok kezén volt. Ahol nincs ily rendiség, ott állami adóhivatalnok kezére vannak bízva az egyes kerületek, a kormány akadálytalanul emelheti az adót. Az önálló tartományok ezenkívül igyekeztek kiereszkolni azt, hogy adójukat saját szükségleteikre fordítsa az állam. Némelyik megakadályozta, vagy legalább enyhítette a fogyasztási adók kiivetését is területén, úgyhogy pl. a sóadó az önállóbb tartományokban húszszorosán könnyebb volt, mint a központi, régóta centralizált vidékeken. E centralizált vidékek vámjá annyira különbözött az önállóbb tartományokétól, hogy egyenesen külön vámterületté alakultak s a többi e szempontból „idegen“ tartománynak nevezték; némely szélső tartomány akadálytalanabban kereskedhetett a szomszédos országokkal, mint Franciaország belső vámterületével.

Erős különbségek voltak a jogi élet szempontjából is. Délen általában véve a római, másutt a szokásjog uralkodott, de mindkét jog a helyi alakulások tarka változataival. Néhol pár falu egészen sajátos külön jogterületet alkotott. A központi hatalom ezt sem uniformizálja erőszakosan, teoretikusan, hanem helyi hivatalnoksága összeírja s aztán fokozatosan egységessé dolgozza fel a sajátosságokat.

A XVI. sz.-ban I. Ferencnek magával ragadó egyénisége ura volt mindezen belső ellentéteknek és a reneszánsz-áramlat racionalizmusa is erőteljes központosító hajlamot és módszereket hozott. Utána azonban, egészen XIV. Lajosig, időnkint mérges válságok következtek. A királyi tanács feudális elemei felülkerekedtek, családi hatalmukkal, katonai s kormányzó méltóságaik erejével. Hiszen még mindig szoká-

szos az apanage-fejedelemségek adományozása a királyi rokonságnak ellátására, meglehetősen önálló hatósággal. A hadsereg sincs még teitleniül a király kezében, bár már megállapodott elv, hogy csak a király fogadhat zsoldosokat. Még van hűbéres sereg is, még megvan a nemesség katonakötelezettsége is, a kormányzók vezetésével. A zsoldosereg sem a király közvetlen tulajdona, hanem az ő megbízásából kapitányok toborozzák és szervezik, félig-meddig mint saját vállalkozásukat s a csapatok bennök látják fejükét, eltartójukat, hiszen jórészt a zsákmányból éltek.

Esetlen, otromba apparátus tehát az állam, még az antik, vagy pl. a korabeli török államszervezet egységéhez viszonyítva is. A szokásszerű társadalmasodásnak az az alapvető, mindenben jelentkező tulajdonsága, hogy szűk helyi fejlődésből kiindulva mindenkinek helyzetét, munkáját biztosítja, generációkon át is és ezzel az egyes alakulásokat szívós életűvé teszi, ellenállóvá külsőleges, racionális átrendezésekkel szemben. Az intellektualizmus átrendező munkája csak az eredeti alapok megtartásával, tehát mindenki régi kondíciójának biztosításával folyhat. A szilárd alakulásokon belül mindenki csak saját kiszabott életlehetőségeinek alapos, elmélyülő gyakorlataival javíthatja helyzetét, nem pedig mások dolgoztatásával, elnyomásával. Az egyén helyzetét mindinkább tisztán elmélyülő munkájának védelmével biztosítja, tehát a szakszerűség, a hivatás alapjaira helyezi. Masszív hivatásrétegek keletkeznek, nem a vagyon, a politikai hatalom, hanem a szakszerű munka alapján; amíg e munka elsajátítása a családban, apáról-fmra történik, a leszármazás lényeges momentuma marad a társadalomalakulásnak: rendi társadalom keletkezik, még igen vegyes, tradicionális elemek beleszövődésével, de már sokkal tisztultabban, tárgyiasabban a hivatás szerint tagozódva, mint az ázsiai nagy kultúrákban. Az antik korszakokban sohasem tudtak súlyosan megalapozott társadalomrétegek keletkezni, a gazdasági-politikai erők szabad játéka folytán. A középkori fejlődés az intellektualizmusból is szilárdan megalapozott munkaréteget alakított, a gyakorlat, a hosszú képzettség biztosításával; a hivatalnok szinte kimozdítatlanul ránőtt munkakörére, védett helyzetben a társadalommal és az államhatalommal szemben. Nem technikai végrehajtó eszköz, nem szolgálja a politikai és gazdasági hatalmasságoknak, mint a római birodalomban, hanem szakszerű munkára jogosult réteg. Bámulatos az a masszív önálló együttes, amivé a francia magisztrátus az újkorban kifejlődött. Magasabb, finomultabb fokon a kínai literátusréteghez hasonlítható, amelynek szabályozó munkája százmilliók kiséxisztenciá-

jának állandóságát biztosította. A francia parlamentek, szuverén udvarok a kínai akadémiával, cenzori intézménnyel állíthatók párhuzamba. És a francia magisztrátust is erős anyagi szempontok forrasztották érdekközösséggé, az államjövödelmekben, illetékekben való részvétel.

Ez a bürokrácia is hajlamos a merev megállapodottságra; már a középkorban kifejlődött egyetemi iskolázás megcsontosodott rendszere is erre neveli, a hivataloknak egyes családokban kialakuló öröklése, az érdekek közössége, a testületi szellem erre vezeti. De a társadalomnak a hivatalos képzettségen kívülálló rétegei is megteremtik a maguk intellektuális módszereit, folytonos átalakulásban vannak s így új s új feladatok elé állítják a hivatalnokságot is. Minden részletre, ügykörre speciális, szakszerű tudás, gyakorlat lesz szükségessé, s az egészek együttese nagyszerű munkarendszerré, államüzemmé alakul. A XVI. sz.-ban még nagy az egyenetlenség, még úrrá lesznek aktuális erők, felforgatják az üzemszerű haladást egy-egy időre, a XVII. sz.-ban már szinte elképzelhetlen a nagy szerkezetnek megbontása.

A bürokratikus állam ilyen kialakulása egyik legfontosabb jelensége a középkorvégi-újkoreleji nyugati fejlődésnek. Nincs ország, amit e fejlődés többé-kevésbé ne érintene; a szokásszerű társadalomalakulás, masszív rétegződés bizonyos mértékben s változatokkal mindenütt jelentkezik.

A német birodalom azokban a századokban, amikor az európai intellektualizmus kialakulása megindult, teljesen a francia rendszerű klerikusképző iskolázás hatása alatt állott. De nagy iskolatelepek itt nem alakultak ki, a klerikusréteg gyengébb és szórványosabb, nincsenek nagy központi hivatalnoktestületek, a hivatalnokságnak még a XIV.—XV. sz.-ban is inkább a főúri udvarokhoz szegődött klerikusság-jellege volt, nem nőtt fel egységes bürokrácia. A fejlődést az újkor hirtelen lendülete azon a fokon éri, amelyen a francia fejlődés a középkori feudális államképződmények idején állott és most már a területek belső szerkezetét építi ki a bürokrácia, a birodalom egységének megbontásával. A rendi képviselőnek is szívósabb az élete, mint a franciáknál, bár általában véve a XVII. sz.-ban a területiális állam bürokráciája győzedelmeskedik. A középkor végével megindul mindenütt a szokások kodifikációja, vagy ahol erre nincsenek meg a kellő előzmények, feljegyzések, ott a római jognak nagymértékű átvétele. A területiális úr földesúri hatósága ily módon uralkodói felsőséggé fejlődik ki. Az államszervezetek számos változata keletkezik; a XVI. sz.-ban még

erős az egy dinasztia kezében lévő birtokrészek önállósága is, külön kormányzatokkal, rendi képviselőkkel, amelyekkel a fejedelemnek külön-külön kellett alkudoznia, de már erős az államjogi felfogás is, ami a dinasztia oszthatatlan öröklésére, a részek egyesülésére vezet, a nagy territóriumoknak, mint amilyen a bajor, a brandenburgi-porosz, a szász volt, „országokká” való alakulására. Főként az északkeleti vidékeken alakulnak ki ilyen nagyobb államok. A társadalom itt kevésbé hűbéri-szokásszerű, kevésbé erőteljesen tagozódott, a bürokráciának egységesítő munkája könnyebben halad. Magának a birodalomnak szervezete ezzel szemben satnya marad. A császárnak kezében alig van valami intézményes központi szervezet, hatalma saját családi territóriumának erejétől függ. A birodalmi rendi képviselő az önálló territoriális urak, egyházi és világi fejedelmek, grófok, lovagok és a birodalmi városok gyülekezete, tisztán az erőviszonyoktól meghatározott jelentőséggel, inkább a fejedelemségeknek diplomáciai képviselője, mint az állam orgánuma. A központ hivatalnoki üzemszerűsége kezdetleges; a császár mellett működő tanács inkább az ő személyéhez fűződő testület. Jellemző például, hogy míg Franciaországban már minisztériumoknak nevezhető testületek dolgoztak a titkárok alatt, a birodalmi ügyek iratai még V. Károly idején is az egyes titkárok tulajdonában maradtak távozásuk után. Persze, a császár családi territóriumaira, nézve már nagyobb hivatalnoküzem alakult ki. A francia parlamenthez hasonlítható a Reichshofrat, a császárnak, mint legfőbb hűbérúrnak bírósága, de hatásköre valóban csak a rendek hűbérjogi vitáinak óvatos kiegyenlítésére, s rang- és címadományozásokra szorítkozott. I. Miksa, aki burgundi tartományai révén jól ismerte a modern francia közigazgatást, igyekezett reformokra, amiket a birodalom népei is igen óhajtottak, de úgy ő, mint a rendek saját érdekük szerint képzelték volna el a birodalom központosítását. Nem történt más tehát, mint az örök Landfriede hangsúlyozása s birodalmi kerületek alakítása a rendfenntartásra, de a territoriális érdekek mellett nem tudott erőre kapni ez a szervezet. Ezenkívül felállították a Reichskammergerichtet, a rendek közötti vitákon való bíraskodásra, már képzett jogászokból, akiket azonban a rendek neveztek ki s székhelyét sem a császári székhelyre tették. Főként e testület fenntartására pedig megszavazták a „gemeiner Pfennig“-et, az egyetlen állandó birodalmi adót. A császár birodalmi jövedelmei csak a városok adója és egyes hasznos jogok maradványai voltak, rendkívüli, háborús szükségletekre a Reichstag esetleg megszavazott ideiglenes segélyeket. A „Römisches Reich Deutscher Nation” mint

a középkor végétől nevezték, az újkorban önálló, egymással gyakran ellenséges államok csoportjává lett, de a territóriumokban bámulatos intenzitással folyt a szervező munka, a verseny folytán talán nagyobb erőfeszítésekkel is, mint Franciaországban. Politikailag s gazdaságilag évszázadokra lekerült a birodalom a vezető helyről Európában, de talán éppen a kicsiny államok rendszere, az egységesülés hiánya óvta meg attól, hogy belső kultúrszerkezete hamar túlérétté, mechanikussá váljék. Tény az, hogy pl. a népiskoláztatás terén a német kisállamok mélyítették el leginkább feladataikat: olyan gondoskodás, amelynek csak évszázadok múltán váltak érezhetőkké hatalmi és gazdasági következményei.

Az olasz és spanyol félszigeteknek társadalma az antik idők hagyományaként még mindig nagymértékben a városokban központsuk szervezetben élt, választott tisztviselőkkel; tehát a fejlődés nem oly darabosan, mereven szokásszerű, mint a kontinens törzsén. A spanyol félszigeten azonban a városállam nem tudott újra úgy előtörni a középkorban, mint Itáliában, hanem részben északi, részben arab hatás alatt terület államok alakultak, amelyek a pogány uralom alól felszabadítván a félszigetet, Kasztiliában, Aragóniában, Portugáliában egyesültek, majd az előbbi két állam a középkor végén egy dinasztia alatt Spanyolországgá. A birodalom óriási feszítőereje az újkor elején inkább erőszakosan központosított uralmi szervezetében, mint társadalmának mély munkaszervezetté való tagoltságában rejlett. Hasonló e tekintetben a későantik birodalomhoz, de az arab államalakulathoz is. Hivatott arra, hogy az új világrészekben is megindítsa az európai terjeszkedést, de sekélyesebb berendezkedésű társadalma nem bírja aztán a gazdasági versenyt az északi társadalmakkal. Mint az antiknál, igen művelt, előkelő társadalmi élet, virágzó irodalom, hatalmas önértet, de kevés hajlam a gondos, szervezett, elmélyülő munkára. Valóban csak a reneszánsz korában hatalmasodhatott el Európában az ilyen államszervezet, a Földközi-tenger birodalomalakulásainak utolsó példája, sok tekintetben hasonlóan a török birodalomhoz. Aragónia, az északi királyság, még sok hasonlóságot mutat a középkori délfancia feudális államalakulásokhoz, a Justicia némileg hasonló a parlamenthez, a képviselő, a cortez, rendi jellegű. De az állam üzemszerűsége mellett már inkább az uralkodó és a képviselő hatalmi vitája a döntő, ami az alkotmányra való óriási büszkeség mellett is természetesen a központi hatalom túlsúlyára vezetett, II. Fülöp egyszerűen évtizedekig egybe sem hívta a cortezt, az adó-

ajánlások helyett kerülő utakon szerevezve meg jövedelmeit. A középkor végén Aragónia a fejlettebb ország, egyes kikötői, különösen Barcelona, egy ideig vezetésére jutottak a Földközi-tengeren, Szicília, Nápoly is aragon uralom alá jutott. Kasztília jórészt a móroktól újonnan hódított terület, kíméletlen központosítással, amely a városszervezeteket használta fel a közigazgatásra, rendfenntartásra. A gazdag nagybirtokosság, a grandok, kevés közhatóságjoggal rendelkeztek, a kormányzatban is csak a király személyes bizalma juttatott helyet egyeseknek. A cortezből a nemesség ki is szorult, a városi kormányzatok képviselője volt az már a XVI. sz.-ban, közös tanácskozás, önállóság nélkül a központi hatalommal szemben. Az adórendszer erősen felhasználta az arab pénzügyi fogásokat is. A városok egymás közötti rendőri szervezete, a Szent Hermandad, kérelmetlenül érvényesítette az államhatalmat. Az egyház is szinte a központi hatalom szerve, pénzügyi szempontból is erős támasza. Az inkvizíció voltaképpen királyi bíróság a mórok elleni küzdelemből származva, a pogányság és eretnesség ellen; a hit kérdése az államhűség kérdésévé is vált s így az inkvizíció elé került minden, az államra káros tett vagy gondolat. Komor egyházi pompa kísérte, titkossága, kémszervezete, kicsiny s nagy fölött való kíméletlen ítélkezése óriási tekintélyt adott neki, de a közvélemény is mellette állott; az elítélteknek, sőt a gyanúsítottak utódait is kiközösítette magából a társadalom. Aragóniában a rendi képviselők némileg ellensúlyozták az inkvizíciót, az itáliai tartományok több-kevesebb sikerrel küzdöttek bevezetése ellen. Az olasz és németalföldi tartományok ügyeit külön tanácsok intézték; s az egész fölött az uralkodó kormányzott bizalmas környezetével. V. Károly még modernül romantikus hős és államférfiú, Gyórtól és Belgiumtól Algírig résztvesz a harcokban, személyes élménye a politika; utódai a központi mindenhatóság emberei, kabinetjük íróasztala a hivatalos és titkos uralmi szervezetek, hálózatok központja. Portugáliában valamivel erőteljesebb a társadalomképződés, szívósabb a rendiség, a kereskedelem a flandriaival és angollal a középkortól eleven összeköttetésben dolgozik. 1580-tól 1640-ig azonban ez az ország is a Spanyol uralom alá jutott.

Itáliában még inkább a város a társadalomszervezet alapja. Szicíliában, Nápolyban a spanyol alkirályok a városok s a nagybirtokos bárók viszályaira alapították kormányzatukat, a rendi gyűléseket ravasz megoldozással, vesztegetéssel hajlították a maguk akaratára. Itt is kíméletlen bírói és pénzügyi apparátus állott a kormányzat ren-

delkezésére. Általában véve épp ez a kérlelhetlen egyoldalú állami-hatalmi szempont tette elfogadhatóvá mindenütt a spanyol uralmat, mert erős közbiztonságot teremtett és a viszonyok racionális kiszámíthatóságát, a sekélyes üzleti fogások számára tág lehetőségeket; de oly uralmi szervezet, amely nem alkalmas a társadalom mély fel dolgozására.

Az olasz félszigetet az Egyházállam széles sávja választotta ketté. Eredetileg szintén városterületek együttese, meglehetősen önállósággal mindegyik, de a középkor végén itt is erősödik az uralkodói, a pápai abszolútizmus, a XV. sz. közepétől nem fordult már elő, hogy a pápának menekülnie kellett volna a római nép lázadása elől. Cesare Borgia, VI. Sándor pápa (1492—1503) fia, a kényuralom és bűn virtuóza, tulajdonképpen egy általános fejlődés gyümölcseit aratta le, amikor a városokat, kicsiny kényurakat a központi hatalom alá törte. A központi hivatalnokság óriási tömeggé nőtt fel, rátelepedve az egész kereszténységtől és az Egyházállamból befolyó jövedelmekre, nem pedig munkaszervezetet, bürokratikus üzemet alkotva. A hivatalok vásárolhatók, tulajdonképpen az új hivatalok létesítése nem más, mint államkölcsonök felvétele. X. Leó idején (1513—1521) már kétezernél több ily vásárolható hivatal volt és ez a szám azután még egyre nőtt. Egész Európában többé-kevésbé szokásos módszer, a franciáknál különösen nagyarányú alkalmazással, de oly rideg, külsőleges fináncműveletté, mint Rómában, sehol sem vált.

Ha Dél-Itáliában és a spanyol félszigeten inkább a késő-antik államszervezet felújulásával lehet példálódzni, úgy Észak-Itáliában az antik fejlődés virágzó városállam-korszakának felújulásával. Az újkor elején azonban már az északolasz városok is mechanizálódott szervezetek, jórészt már fejedelmek uralma alatt. Velence még nagy hatalom, racionális államszervezetét igen csodálják Európában. A vagyonarisztokrácia kiszámított, mesterséges, egymást ellenőrző testületekkel és tisztségekkel uralkodott, a kormányzatot a dozsé alatt a tizek tanácsa vitte, havonként választott főnökkel, félelmetes fegyelemmel és titkozatossággal. A kis- és nagytanács, a signoria, az államinkvizítorok, törvényszékek, tribunátusok választása bonyolult, aggodalmas eljárással történt, működésük a nyers államérdek, azaz jórészt a vagyonos nagycsaládok érdekeinek jegyében állott, a kémszervezetek, titkos feljelentések nagymérvű felhasználásával. Elmélyültebb az ifjabb reneszánsz városállamok szervezete, mint pl. Firenzéé, a társadalom munkarétegződésének tekintetbevételével, de a középkor végétől ténylegesen már ezekben is a vagyonarisztokrácia uralkodik. Az antik tér-

mészetű polgári demokráciára, a választott képviselő rendszerére mindenütt szinte törvényszerűen ily mechanikus szerkezet, s végül tirannia következik. Velencén kívül csak Lucca és Génua maradt városköztársaság, időnként spanyol vagy francia uralom alatt. Milánóból a spanyol, a Sforzák fejedelemségének végét vetve, katonai kormányzóságot alakított, a városok némi autonómiájával. A francia és spanyol közé szorulva, örökös hintapolitikára kényszerülve, élt Savoya hercegsége, az egyedüli olasz terület, amely inkább az északi feudálisrendi fejlődést követi, elmélyülő államüzemmel, mintegy évszázadokon át készülve arra, hogy egykor Itália modern megújulásának fészke legyen.

Európa többi „köztársaságai” az újkor elején távol esnek az antik s a modern racionális köztársaság-fogalomtól. Svájc a különféle szerkezetű kantonok, területek konglomerátuma, van köztük egyházfejedelemség, paraszt- és városköztársaság. Az őskantonok parancsoló, kiváltságos helyzettel, egyes új kerületek pedig egyenesen hódított, jogtalan tartományok. A közös „Tagsatzung” inkább a részek kongresszusa, mint központi képviselő. Hasonló a szervezete Németalföldnek is; másféltucatnyi tartományán a Habsburgok különféle szerzett jogon és címen uralkodtak, mindegyikben sajátos alakulási rendi képviselővel alkudoztak. Együttes gyűlésre (Generalstaaten) ritkábban hívták össze a tartományokat, egynek ellenkezése megakadályozhatta itt a határozathozatalt. De azért már a burgundi hercegek idején francia típusú hivatalnokterületek is létesültek, főtörvényszékek és egyéb hatóságok, amelyek segítették a tartománycsoportok egyesülését.

A kontinens törzsén tehát a régi hűbéries társadalmak erős adminisztratív államüzemeket fejlesztettek ki; a déli, régi antik területeken az állam erős uralmi technikáját. Az Okcident északi és keleti társadalmi mentesek az antik előzményektől s a hűbériszokásszerű fejlődés sem járta át mélyen őket. A társadalomnak állami összefogása szabadabb racionalizmussal mehetett tehát végbe, nem voltak olyan erősen ellenálló külön helyi, provinciális képletek. De ezt az állami egységesítést nem mindig az uralkodói hatalom végzi el, hanem, az uralkodóval szemben is, az országos képviselő, a mérvadó rétegek érdekegyüttese. A társadalom szervezetéhez képest, különösen pedig az intellektualizmus haladottabb vagy csekélyebb szerepe szerint a szélső országok államszervezete is változatos alakulást mutat az újkor elején.

viseletet fejlesztette ki, nem a társadalomnak számszerű összesítése, az erősebbeknek szabad érvényesülésével. De nem is a bürokráciának és a képviseletnek külsőleges, egymást ellensúlyozó párhuzamosságán alapszik. Anglia példája mutatja legkorábban, hogy mit jelent az európai fejlődés az antikkkal szemben a „polgár“-fogalomnak tartalmát illetőleg. Minthogy a szokásszerű fejlődés itt nem erős, a társadalomképletekből hamar kiválik az egyén. De a kötelékek mégis elég erősek arra, hogy a jogfejlődést állandó szabályozó munkára készítsék, a polgárnak, a szabad embernek fogalmába felvévén olyan jogokat is, amiket az antik nem ismert, s amik az egyénnek helyzetét biztosítják az erősebbeknek hatalma ellen. Ez állandó szabályozó feldolgozásból keletkeznek a feltételek, amelyek a közhatalmat, vagy pl. a hitelezőt is megkötik a polgárral szemben való eljárásban, fogságba vetésében, végrehajtásában. Igen változatos, csak történetileg megérthető hazai jog keletkezik, a „common law“ amellyel szemben az államhatalom uniformizáló törekvése nem tudta a római jogot bevezetni. Úgy szokás kifejezni ezt a jogfejlődést, hogy a „hűbérijog vált általános polgárjoggá“.

Végeredményképpen az egész nyugati fejlődésre áll ez, de a francia társadalom még sokáig helyi és testületi képletek összefüggéseiben őrzi az egyént és ezáltal masszív rétegeket alakít, mielőtt a társadalmat polgáregyéniségekre atomizálná. Az angol fejlődés tehát mégis sok tekintetben rokon az antikkkal. A rendiség elmosódottabb, a vagyon szempontja akadálytalanabban érvényesül. A jó származás, a földtulajdon és a méltó foglalkozás vegyesen alakítja ki a mérvadó politikai középosztályt, míg Franciaországban a nemes és polgár élesekben elkülönült rend maradt. A mérvadó társadalom és az állam a képviseleti rendszer által mintegy személyes módon egyensúlyozzák egymás erőit. A parlament épügy a tágabb királyi tanácsból, az ország előkelőségeinek gyűléséből származott, mint a francia parlament, de az ügyeket aktuális módon intézte, nem alakult hivatalnoksággá. Szintén ítélkező testületnek tartotta magát, tárgyalásrendjében a bíraskodás-formák sokáig fennmaradtak, de zsűriszerű testület, amely zsűriszerűség egyáltalán áthatotta a társadalom minden viszonyát. A parlament tehát az erők küzdőtere, politikai szerv, de már eleve is az objektív igazságszolgáltatás, a társadalomvédelem erősebb hangsúlyozásával, mint az antik képviseletnél. Következik ez abból is, hogy a képviselet nem tisztán a számszerűség mechanizmusa, amely az antiknál a városban jelenlevő nép uralmára, valójában a nagyok és gazda-

gok uralmára vezetett, hanem a hűbéri-szokásszerű fejlődés hatása alatt bizonyos mértékben mégis társadalomalakulások vezetőinek gyűlése. A földesúr, a nemes itt sem teljes magánjogi tulajdonosa a földnek, a nemesség képvisellete tehát nem a földvagyon képvisellete, mint az antiknál; a városképviselő pedig éppen testületek küldötte. Csak így magyarázható meg az, hogy az európai képviselleti rendszer nem vált idővel a városi nép és a városban tartózkodó földbirtokos-politikusok, egyúttal kapitalista gazdagok gyűlésévé, hanem a vidéki kerületek is mindvégig megtartották jelentőségüket, a parlament a területállam, s nem a városállam orgánuma maradt. Mindenesetre elmélyülőbb intézmény, mint az antik képvisellet, hivatottabb arra, hogy a társadalomszabályozás szerve legyen s nem csupán a külső-belső válságokban döntsön kíméletlen szavával, érzéketlenül a fejlődés folytonossága iránt. Az alsóház tagjait részben a grófságok küldték, választó minden földbirtokos lovag, vagy legalább „lovaggá ütésre alkalmas” szabadember (esquire): tehát a rideg vagyonalap helyett a tradicionális társadalmi pozíció a döntő. A városok képviselőit sem csupán a vagyonosak, hanem a hagyományos tekintélyű kereskedő-vállalkozó testületek tagjai választják. Ez a konzervatív vonás nem engedte időelőtt felbontani a természetes társadalomkötelékeket, a polgárjogot az emberszám üres jogává tenni, ami mindig az erősebb hatalmát jelenti. S ez az oka annak, hogy az angol választásrendszer később, még a XIX. sz.-ban is oly aránytalanságokat mutatott, jelentéktelen kerületek s városok követküldés-jogával, míg százezres városok képvisellet nélkül voltak.

De ez a konzervativizmus, amely a parlamentet az antiknál mélyebb üzemmé tette, nem változtat a tényen, hogy ez az államszervezet az érdekek, erők szabadabb érvényesülését engedte meg, mint a francia típus, amely a társadalom belső szerkezetét szabályozta, a kialakult életviszonyokat védte s ezzel az állam feladatait elmélyítette. Már a kétkamarás rendszer is arra vall, hogy a képvisellet az aktuálisabb társadalomerők gyülekezete: a felsőház a nagyuraké, akikkel az uralkodónak mindig számolnia kellett egyházi vagy világi birtokuk és tisztségeik miatt, az alsóház a szélesebb társadalom mérvadó rétegei, amelyek régebben vidékenként az utazó király köré gyűltek ügyeik elintézésére, aztán a székhely állandósulásával képviselőket küldtek hozzá. Szintén rendi elkülönülés nélkül, nemesség és városok együtt, csak az alsópapság nem jelent meg a középkor végétől, mert vele anyagi ügyeit külön konvokációkon intézte el a király. A középkor végén csaknem kétszerannyi a városi követ, mint a grófságoké, ami

azonban nem jelenti a polgárság túlsúlyát, mert a szavazás mégsem szám szerint történt. A felsőház kormányzati szerepét, különösen a XV. sz. véres háborúi után, nagymértékben elvonta a központi hivatalnokság s így a peerage, mint a francia feudális fejedelemség, inkább öröklött rang, de azért vagyoni hatalmánál s tekintélyénél fogva mégis állandóbb politikai szereppel. Az alsóház azonban épp a feudális törekvések meghiúsultával egyre nő jelentőségében. Elsősorban az ország anyagi erejét képviseli és kevésbé szervezeti igényeit; s ezért meglehetősen kapitalista szellemű gyülekezet, akár földbirtokos, akár polgár a képviselő, meglehetősen üzleties szempontokkal, az alsó nép érdekei ellenére is. Legrégibb joga természetesen az adójánlás, igényli az adó felhasználásának ellenőrzését is; azonkívül a kérelemjog, ami az újkor elején már törvényjavaslatjoggá fejlődött. Egyáltalán joga volt arra, hogy minden törvényjelentőségű királyi rendeletnél hozzájárulását kikérjék; amit pedig törvényként egyszer regisztrált, azon a király egyoldalúan nem változtathatott. A szólásszabadság is hagyományos gyakorlat, a képviselői immunitás magva. A kormányzat tagjainak választását nem sikerült magához ragadnia, de a miniszterek vád alá helyezése már a középkorban előfordult. Igen közel járt tehát a parlament ahhoz, hogy antik módra uralkodjék az államon, nem a szakszerű szabályozás, hanem a társadalomerők, főként a vagyon mechanikus érvényesülésével, ami pedig mindig diktatúrára és deszpotikus egyeduralomra vezet idővel. Es e szempontból valóban voltak rokonvonások a késő-antik és az angol monarchia között, egészen a XVII. század nagy forradalmáig. A rózsaháborúk nagy belső válsága után az első Tudor „Isten ítéletéből” nevezte magát királynak, — mint aki győzött a társadalom fölött. Mérges dolgok, halálos trónkövetelések, összeesküvések, kegyencek uralma és kivégzése gyakoribbak, mint a kontinens monarchiáiban, amelyeknek uralmát több pietás jellemzi emberekkel s intézményekkel szemben. Az uralom személyies viaskodása ez, személyies érdekekkel szemben. A középkori királynak tulajdonképpen csak egyes kialakult előjogai, praerogatívái vannak, amelyek legfőbb hűbéruraságából eredtek; de míg a francia király hivatalnoküzeme ez előjogokat általános kormányzati jogokká tette, az angol király jogainak értelmezése a parlamenttel szemben való erőviszonyától függött. A „proklamáció” joga vonatkozhat egyszerűen rendeleteknek közzétételére, de jelenthet mélyreható parancsuralmat is; a „diszpenzáció” kivételes mentesítést egyes törvények alól, de törvények hatályon kívül helyezését is. A tisztviselők ki nevezése s letétele, a parlament összehívása és feloszlata, a kincstárral

és sereggel való rendelkezés is praerogativa. Szintén jelenthet önkényes teljhatalmat, de mindig a visszaélésnek valami színezetével. Királyi jövedelmeknek itt is csak a hűbéruaságból folyók számítanak, de kerülő utakon a parlament nélkül is növelhetni ezeket, kényszerkölcsönök, büntetéspénzek, monopóliumok halmozásával, sőt a király saját kereskedelmi vállalkozásaival is, amelyek persze letiltanak minden konkurrenciát. S ezen a ponton találkozhat mégis elsősorban a királynak és a parlament kapitalistáinak az érdeke. Minthogy a vezetőréteg, a földbirtokon és a városban is, gazdaságilag szabadabban érvényesülhetett, mint a francia típusban, az alsó népet vállalkozásaitól függővé tehetette. E réteg vállalkozásainak támogatása azonosnak látszott tehát az ország gazdagodásával; és a parlament szívesen szavazta meg, rendszerint a király életére, a kereskedelem vámját, a font- és tonnapénzt, ami az állam legfőbb jövedelme lett az újkor első századaiban. Az érdekek ezen kölcsönössége, a korai kereskedelmi merkantilizmus, tette csendessé és alkalmazkodóvá a parlamentet a Tudorok uralma alatt.

Egyúttal azonban tekintetbe kell venni azt, hogy a normann hódítás óta, a hűbériség elmélyülésével, a francia típusú államszerveződés is igen nagyarányú volt Angliában és a középkor végén már itt is erős bürokrácia dolgozott. Igaz, itt nem oly elmélyülő a részek fejlődése, nem késztet oly sokoldalú szabályozásra; nem voltak élesen kialakult feudális területek, a városok sem oly masszív képződmények, mint a franciáknál. De azért csak a Tudorok hivatalnoksága forrasztotta teljesen össze Wales-t és más kisebb grófságokat az anyaországgal, érvényesítette Írország szélein, a tényleges angol uralmi területeken, az angol törvényeket, korlátozta az ír parlament önállóságát. Az összeforrasztás nem tisztán hatalommal, hanem hivatalnoki szakszerű feldolgozással is történt. Igen korán nagy főiskolák képezték ki a hivatalnokságot, igaz, hogy a hivatalos képzettség nem tudta legyőzni a szabadabb jogász-testületek versenyét, amely nem csupán a római jog bevezetését akadályozta meg, hanem erősen érvényesítette a központ} bíróságok gyakorlatával szemben a vidéki szokásjogokat is. A vidéki közigazgatás és bíráskodás sem bürokratizálódott, a seriff és a békebíró nagymértékben a nemesi és tehetős rétegek érdekeinek képviselője volt. De a nagy központi hivatalnokság itt is a rendektől független üzem maradt s itt sem tisztán technikai eszköze az uralkodó hatalomnak, hanem szakszerű korlátozója is. Magas hivatalnokok, bírák itt is szembeszállanak néha a királlyal is, akit szerintük is köt a „törvény” azaz a társadalomnak kialakult struk-

túrája. Ugyanez áll a parlamentre is, amely egyes ügyekre „bizottsággá” alakítja át magát, azaz szaktestületté, tényleges hatalmát alárendelvé a tárgyi szempontok erejének.

Így alakul ki az európai államszervezetnek másik vezető típusa, az adminisztráció abszolútizmusával szemben a társadalmi erők állandó eleven érvényesülésével is. Az erőknek anarchisztikus vagy elnyomó érvényesülését szakszerű hivatalnoküzem akadályozza meg, a bürokrácia merev önmagába zárkozódását pedig a központi és vidéki zsúri-szerűség. A franciánál rugalmasabb államszerkezet, de mindig azzal a veszéllyel, hogy ösztönös hatalmi, gazdasági érdekek kerülnek felül, vagy az uralkodó önkénye, vagy a képviselőnek, tehát a gazdaságilag erős rétegeknek túlsúlya, az egész társadalom üzemszerű szabályozása helyett. A francia adminisztratív abszolútizmus idővel óriási teherként nehezedett a népre, de általában a kisember szerény helyzetének biztosításával, az angol parlamentáris rendszernek kisebb a társadalomképző ereje, a gyengét inkább kiszolgáltatja az erősebbnek. Az állam erős árnyalatokkal közelebb áll az antik államhoz, mint a francia, inkább érdekszövetség, mint szabályozó szervezet, inkább külső expanzióra, mint belső elmélyülésre rendelve. Igazán nagyra akkor nőtt ez az állam, amikor, a XVIII. sz.-ban, a kontinens nagymértékben lebontotta társadalmának konzervatív, védekező intézményeit és szabadabb utat engedett a gazdasági erők vállalkozásszerű érvényesülésének, s amikor a gyarmatok hódítása már elhatározó jelentőségű lett az európai életre nézve.

A Tudorok dinasztiája, részben a hivatalnoküzem nagyarányú elmélyítésével, részben a parlamentáris rétegekkel való érdekszövetséggel, erős, önkénybe átcsapó uralkodói hatalmat hozott, alázatos, alkalmazkodó parlamenttel. Az államtanácsból a főurak eltűntek, polgártagjai közül némelyek szédítő hatalomra emelkednek, mint Wolsey, VIII. Henrik minisztere, aki bíboros is lett és a pápai trón elnyerésére igyekezett, míg hirtelen kegyvesztés és halál be nem fejezte pályáját. Az államtanács és szűkebb köre, a Privy Council, a király bizalmasaiból, a franciánál erőszakosabban avatkozott bele a közigazgatási s bírói hatóságok működésébe. Külön bírói testületé, amely „Csillagkamra” néven válik hírhedtté, eredetileg a politikai zendülések ellen létesítve, beavatkozott a magánéletbe is, a gondolkodást is ellenőrizte. A nemesi közigazgatás korrupcióját, amely egészen a XIX. sz.-ig jellemző az angol viszonyokra, királyi bíróságok állításával korlátozták, viszont e bíróságok, pénzbüntetés-ítéletekkel, szinte uzsoraszerveivel lettek az uralkodói pénzügyeknek. A rendeletkibocsátás joga, a monopó-

liumok árusítása hasonlóan, a jövedelem szempontjaiból még a nép táplálkozását is rendszabályozva. Éles merkantilizmus, a külső kereskedelem harcias támogatása, az államnak és a vezetőrétegeknek közös hasznára. De mégis, ez antik vonások mellett, a termelő munkának védő szabályozásával is, ami az angol fejlődés mélyebb alapjait is biztosította.

Skócia nemesi állam, gyakori véres pártviszályokkal, szélső típusa az angol fejlődésnek. Nyelvében már angollá lett ekkor és Anglia expanzív politikája elsősorban ez ország bekebelezésére törekedett. Ezzel szemben a Stuartok skót uralkodóháza a francia szövetséget tette hagyományossá. Írország belsejének még erősen törzsszerű-nemesi társadalmával, amit ősi, de külsőségessé vált keresztény kultúra támogatót, véglegesen csak a XVII. sz.-ban tudott megbirkózni, erőszakos módon, az angol expanzió.

Az északi, skandináv államok s a keletiek, Lengyel- és Magyarország, kevésbé vettek részt a hűbéri-szokásszerű fejlődésben, az intellektualizmus később, nyugatról átvett fogalmakkal avatkozott bele a társadalom és állam alakulásába, lazább, természetesebb, elnagyoltabb szervezetébe. A természetes összefüggéseket mesterségesé, tárgyiassá téve, szintén rendi tagozódásokat teremtett, mégpedig szívós képviseleti-rendszerrel, amelyet a gyengén fejlett bürokrácia kevésbé tudott ellensúlyozni, feldolgozni. Az állam egysége természetes tartozéka az államfogalomnak, nincsenek erősen önálló feudális részállamok a középkorban, — de ez a központosítás külsőleges, nem jelenti a társadalomviszonyok mély, üzemszerű feldolgozását. A fejedelmi hatalom ereje erős egyéniségtől, erős társadalmi csoportokkal való érdek-közösségtől, vagy erős katonai hatalomtól függ; máskülönben alá van vetve nagyurak vagy szövetkező rétegek ösztönös érdekeinek.

A skandináv államok belső szervezete a szabadabb, ősi és a nyugati, hűbéri társadalmasodás állandó küzdelmét mutatja, a két módszernek az angolhoz hasonló átható kölcsönössége, vegyülése nélkül. Dánia inkább német hatás alatt áll, az újkor elején erős rendi képviselettel, a XVII. sz.-ban abszolút fejedelemséggel. Svédország a perszonál-unió ellenére a középkor végétől mindinkább függetleníti magát Dánia-Norvégiától. Itt már jellemző az, hogy hatalmas főurak veszik kezükbe a vezetést, akik azonban nem feudális fejedelemségek urai, hanem inkább nagybirtokos pártvezérek, nagyméltóságok viselői. Alattuk a papság, nemesség, városok kúriái, amelyhez itt az önálló parasztok kúriája is járult. Svájcban és Tirolon kívül az egyedüli

ország, amelyben a paraszt is résztvesz a rendi képviselőben. A dán dinasztia az újkor elején meg akarta kísérelni a nyugati mintára való abszolút kormányzatot, II. Keresztély 1520-ban Stockholmban borzalmas vérfürdővel akarta kiirtani az ellenkező pártokat. De otthon, Dániában sem tudott úrrá lenni a rendiségen, a svédek pedig Wasa Gusztáv vezetése alatt, Lübeck segítségével, fellázdak és 1523-ban győzelmes vezérüket királyukká választották. Az új dinasztia alatt az erők összefogása, gazdasági és katonai központosítása hódító hatalommá tette Svédországot.

Lengyel- és Magyarország államszervezete szintén a nagybirtokos családok és főméltóságok vezetése alatt álló rendi rétegződésen alapszik, de a nyugati jogi fogalmak elnagyolt átvitelével nemessé lesz minden szabad birtokos család; a városok szerepe jelentéktelen, a parasztság politikai jogok nélküli. Szinte a köznemesek százezeinek köztársaságai, természetesen mindig nagyúri pártvezérek alá sorakozva, a választott király hatalmát erősen korlátozva. Magyarországon kevesebb szélsőséggel s a Habsburg-dinasztia azután megakadályozza a következetes önálló fejlődést, bár a rendi képviselőt sohasem tudja megszüntetni. Lengyelország a középkoron át is kevésbé egységes állam, már az orosz típusba hajló kisfejedelemségekkel kezdődik szerveződése. Igazi, nyugati módon fejlődött magva a krakkói fejedelemség, jelentékeny bürokráciával; különben a vajdaságok, kasztellánusok nemesi önkormányzatai viszik a közigazgatást, a paraszt mind erősebb megkötésével, a polgárság nyugatias szervezetének lehető elnyomásával. A hatalmas területű ország tulajdonképpen a lengyel királyság és a litván nagyhercegség perszonál-uniója a Jagellók alatt, csak a XVI. sz. végén egyesül törvényesen egy királysággá. Az országgyűlés (sejm) a főurak, nagyméltóságok szenátusából és a kerületek nemesi követeinek gyűléséből áll, a városok közül csak Krakkónak van állandóbb képviselője. A központi bürokrácia helyett a nemesi, választott tisztségek jelentősége nő egyre az újkoron át is, idővel a vidékek nemesi gyűlései szinte önálló pénzügyi, bírói és katonai szervezetet létesítenek területükre. A nyugati jogfogalmak külsőleges átvételére legjellemzőbb az, hogy idővel egyetlen köznemesi képviselő vétője meghiúsíthatta az országgyűlés határozatát, — holott itt a nemes inkább csak a maga személyében szerepel a gyűlésen, nem pedig egy teljes, történetileg kialakult társadalomképlet vezetőjeként, mint a nyugati rendiségben. E viszonyok az újkor folyamán fejlődtek szélsőségekig: kézzelfogható példája annak, hogy a képviselői rendszer önmagában véve nem lényege a modern államfejlődésnek, hanem erede-

tileg primitív módszer, ami csak az adminisztráció üzemszerűségével való kölcsönösségben válhatott hasznossá az európai államszervezetben.

A középkori, szokásszerű társadalmasodás mintegy az alsó talajra húzza le a törekvéseket, amelyek gyors, racionális, külsőleges módszerekkel hatalmi államszervezeteket akarnának létesíteni. A társadalomnak e megrögzött ellenállása mély, lassú feldolgozásra kényszerít, az államnak mintegy újból kell a társadalomból felnőnie, belső szabályozó feladatokat átvennie.

Ennek következménye, hogy egyik állam sem fejlődhet nagy, hódító birodalommá. Mindegyik a maga társadalmához kapcsolódik; végső eredményképpen ahhoz a társadalomhoz, amit a szociális érintkezés elemi eszköze, a nyelv tesz egységessé. Hódító birodalom helyett nemzetállamok sokasága alakul ki. Dinasztiák uralma több államon nem jelent egységes birodalmat. A dinasztikus rendszer jellemző az európai államszerveződésre: nem racionális hatalomegyesülés, hanem szokásszerű felnövekvés, az állandóságot biztosító, a hirtelen ellentéteket egyenlítő uralkodás. A modern fejlődés egyik legsajátosabb jelensége az, hogy a dinasztia primitív gondolatát a patriarkális időkből az elvont, racionális állameszme számára is megtartotta, — mint ahogyan az európai fejlődés tulajdonképpen nem más, mint ősi, természetes emberi gondolatok, viszonyok védelme, hasznosítása az erők nyers érvényesülésével szemben. Nemzetállam és dinasztia: jelképezi az egész európai társadalomfejlődést, amely nem más, mint meleg, otthonias, kisszerű méltányos emberközi viszonyok felemelése a szerveződés legerősebb értékeivé.

Az állampolgár fogalma, amivel az antik fejlődés megindult, az Okcidensen csak későn bontakozik ki a szokásszerű képletekből. Még a XVI. sz. végén is, Franciaországban is, sokáig töpreng egy földesúri tiszt és várnagy, akinek ura fellázadt a király ellen, hogy ő vájjon urának vagy a királynak alattvalója-e, kinek tartozik elsősorban hűséggel. A polgár, s általában az individuum is, mélyen beágyazódik a maga sajátos társadalmi összefüggéseibe. Az ellenállás, amit minden külső erővel szemben ily módon kifejt, amivel a korai, egyoldalú uniformizálódást, számszerűségekre való bontást megakadályozza, helyzetének, létigényeinek figyelembe vételére kényszerít minden felsőbb szerveződést. A polgár fogalma tehát idővel a szabályozott jogok, a védelemre, támogatásra való igények oly kincstárával lép elő, amilyenről az antik társadalomnak sejtelve sem volt, s ez az európai államfejlődésnek legvégső értelme.

MÁSODIK FEJEZET

A RENDI TÁRSADALOM, A PARASZTSÁG ÉS A NEMESSÉG

A modern társadalom legfeljebb osztályokat ismer, nyílt, egymásbamosódó rétegeket, amikbe mindenki belejuthat, az erők szabad érvényesülésének alapján. Hasonlóan racionális az antik társadalom is, merev rétegződés nélkül, az erők szabad játéka járja át. A középkor és az újkornak első századai ezzel szemben megrögzött rendi rétegekhez és alakulásokhoz kötötték az embert és a mozgást, az érvényesülést. A szabad mozgásért való küzdelem lett a legújabb kor jelszava, abban látta a haladás, a boldogulás alapfeltételét.

De a modern Európa az érvényesülés szabadságát már hatalmasan elmélyült szabályozódással igazgatja. Es míg az antik társadalmat a vagyon és politika mozgatta, az európai rétegződés nagymértékben a hivatáson, a képzettségen is alapszik. A vagyon és a politika az antik korszakokban önkényes rendelkezése alatt tartott minden hivatást, szilárd, önállóan érvényesülő réteggé nem engedte kifejlődni, még az intellektualizmust is nagymértékben rabszolgasorsban dolgoztatta; az európai fejlődésben masszív, intézményes hivatásrétegek keletkeztek, minden feladatra sajátos képzettséggel, a társadalomélet minden teljesítményét bámulatos módon tökéletesítve. Valósággal munkaszervezetté alakult tehát a társadalomosztályok együttese, éppen azért, mert a hivatás szerint való tagozódás ellen tudott állani a nyers anyagi-politikai erők szabad érvényesülésének.

Mai szemmel nézve valóban irracionális a középkori társadalomszervezet: mindenki helyzetének, állapotának hagyományos megrögzöttsége. Ormótlan, kiismerhetlen tömkeleg, igaztalan, értelmetlen jogoknak évszázadokon át felburjánzott bozótja. A rendiségben igen kevésbé láthatni meg azokat a rétegeket, amiket szakszerű hivatásrétegeknek nevezhetnénk. A nemes fogalma minden országban, sőt minden vidéken is mást és mást jelent, ugyanígy a papságé s a városé is, mindmennyi egyénies képződmény és szervezet. Mindenütt a legvegyesebb szempontok érvényesültek a rend kialakulásában, a földbirtok, a foglalkozás, a származás, az államhoz való viszony stb., hasonlóan az indiai kasztokhoz; olyan rétegek, amelyek a mesterséges lerögzítés idején valamiként felszínen voltak, örökre biztosították ott magukat, az alsóbbak örök alávetettségével. Az a veszély fenyeget,

hogy az Okcidents szokásszerű társadalma India módjára megrögződik, végtelen sokaságú s változatú merev képletekre tagozódik, ami lehetetlenné tesz minden okszerű munkát, szerveződést.

Azonban ennek a társadalomnak is megvan a maga belső mozgása, mint Indiában is; csak lassúságában, generációkon át húzódo szívóosságában alig észrevehető. A társadalmasodás alapja kinek-kinek nemzedékeken át megszokott helyzete a szűk helyi viszonyok között, senki azon túl, másnak rovására, nem terjeszkedhetik. De ez állapothoz tartozik az apáról-fióra hagyományozott munkának, a gyakorlatnak elismerése, az igény a szokásos munka s a funkció elvégzésére, bármi más igénnyel szemben is, mint ahogyan feledésbe megy minden állapot, amit nem támogat az állandó gyakorlat. A tisztviselő, akit az uralkodó valamely vidék élére állított, földbirtokkal, hatóság jogokkal, valósággal tulajdonosa lesz tisztének s elképzelhetlen, hogy leszármazóit is megfosszák attól, mindenki beleszületik elődeinek szokásszerűvé vált állapotába. A hűbérúr alkalmazottja, a földesúr majorosa szintén mintegy öröklően kisajátítja magának a megbízatást, a funkciót. A kézművesnemzedéknek szokásszerű igénye nő mesterségének üzésére és hasznára, a földművelőnek arra, hogy a bárkihez tartozó földön is végzett munka megélhetésének örök tartozéka legyen.

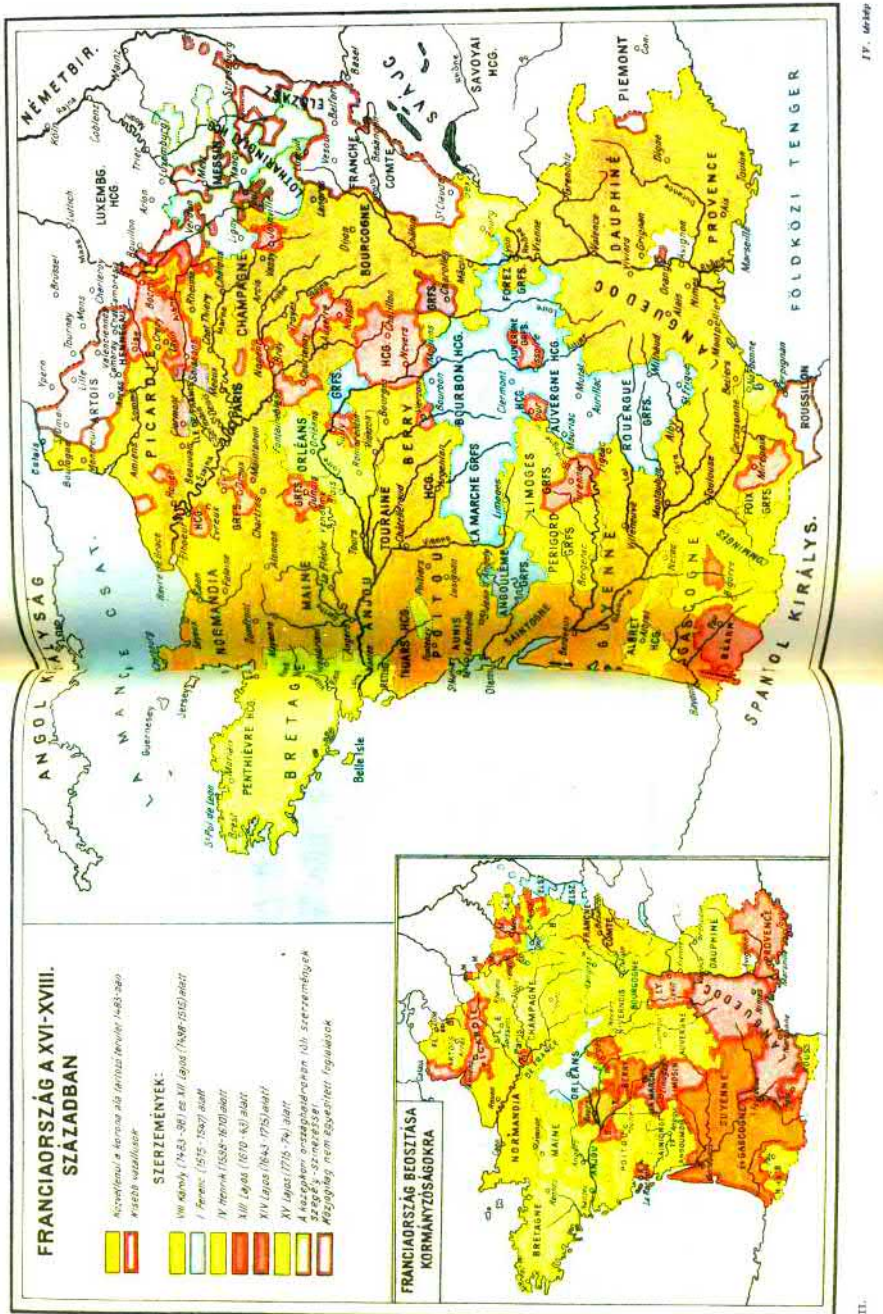
A korai középkor kezdetlegességbe süllyedt, minden racionális szervezőmódot elfelejtett társadalmának módszere ez, kicsiny helyi együttesek szorongó összeállása. Nincs pénz, nincs írás, nincsenek tárgyas fogalmak: a családok szinte ránőnek a helyi élet nyújtotta lehetőségekre, a közeli, személyies életegyüttesben. Itt is főként a papság, mint Indiában a brahmánság, a vidék szokásszerű viszonyainak megrögzítője, ünnepélyes szertartásokkal, évi körmenetekkel kihirdetője. A középkor első félezer évén át a szokásszerű fogalmak s képződmények lassankint határozott s általános kifejeződésre jutottak, éretté az írásos, intellektuális kezelésre. Tulajdonképpen ekkor kezdődik, általánosan a XII. századtól, a rendiség kialakulása: a jogi fogalmak megszakítják a közeli, személyies életegyüttest, eltávolítják egymástól az alsókat és felsőket, a különböző állapotúakat és foglalkozásúakat és régi, kerek viszonyukat egymáshoz jogokban s kötöttségekben fejezik ki. Minden társadalomfejlődés átmegy ilyen rétegződésen, mihelyt, bármily kezdetlegesen is, jogi fogalmakat kezd alkalmazni természetes összefüggéseire. Nem céltudatos rendszerezés ez, hanem a régít akarja folytatni s azért mindenütt az előzményektől függő, változatos alakulás. Az antik társadalom az erők szövetkezése,

a rendi rétegződés tehát a szövetkezésben, az államban részesedő vagyonos nagycsaládokat és a földtulajdonos polgárokat választja el egymástól és az alávetettektől, végül pedig a rabszolgáktól. Az intellektualizmus is a vagyonnak és az erőnek szolgálja. A rendiség tehát átmeneti jelenség, a hagyományos rétegződést hamar felbontja az erők szabad versenye. Éles szociális harcok után elvszerű politikai-jogi egyenlőség következik, majd a nagy családok mindent megvásárló uralma, végül abszolút császárság, amely jól megszerkesztett uralmi mechanizmusával egyedül marad az erők versenyében, minden társadalommozgalmat az uralom szempontjából köt meg, éppen azt fojtja meg, az érdekek szabad érvényesülését, ami a fejlődésnek lényege volt. Az antik racionális fejlődéssel szemben a szokásszerűségeen alapuló megrögzítés öröknek látszik. Valójában azonban még India kasztrendszerében is állandó a lassú átalakulás, kasztok emelkedése és süllyedése, a szerint, hogy nemzedékek megszokása növekvő szerepüket, teljesítményüket elismeri, vagy szerepük jelentéktelenedésével, funkciójuk gyakorlásának megszűntével régi kiváltságait is eljelentékteleníti. Az európai fejlődésben a mozgás sokkal általánosabb. Mindenekelőtt a családokon alapszik s nem zárja be az egyént a nagy család, az atyafiság kereteibe, mert e kereteket az antik előzmények már széjjeltörték, tehát minden társadalomalakuláson belül is az egyén önálló munkája folyik és az egyforma állapotú, foglalkozású nemzedékek keresik egymással a kapcsolatot, munkájuk s helyzetük közössége alapján. A rendiség így elejétől sokkal inkább a hivatás szerint alakul, mint Indiában. Másrészt pedig a papság már az antikból merített eleven intellektuális eszközökkel dolgozott, nem állott meg az egyszeri megrögzítésnél, hanem a szokásszerű mozgalmakat egyre finomabban követte, a szokásokban rejlő méltányos emberi értelmeket kifejezésre juttatta. És az Egyház az antikból örökölt egységes, összefüggő szervezet, munkája egységesebb viszonyokat teremt, nem oly ridegen elkülönülteket, mint a kasztok Indiában. A szokásszerűség összefüggő hűbériességgé épült fel, amelyben a különféle jogok, állapotok érvényesülése nagymértékben függő a tényleges funkciótól, gyakorlattól. Es az intellektualizmus fejlődése siettetni ezt a folyamatot: már nem is szükséges generációk hosszú gyakorlata, már a szakszerű képzettség megszerzése is a munka hasonló védelmére jogosít. A régi rendek jogai mindinkább tradicionális maradványokká válnak, a szakszerű képzettség hatalmas, biztos munkarendben szorítja őket vissza s végül elmossa utolsó kiváltságait is. A rendiség helyett a képzettség osztályai alakulnak ki, elsősorban az intellektuális képzettség vezető-

szerepével. Óriási mélységekbe nyúlt vissza az európai társadalom-fejlődés az antik bukása után, új alkotó elemek érvényesülését biztosította, primitív kezdeteikből kiemelve őket.

A hűbéries rendiség tehát nem csupán rétegek kiváltsága, hanem egyúttal kötöttségük is hatalmi s vagyoni erejük szabad kifejtésében. Feltételeket szab, amelyeket az antik nem ismert s amelyek a modern társadalomszabályozás alapjai lettek.

Az európai fejlődésnek úgy, mint a kínainak s indiainak is, egyik legfontosabb ténye az, hogy a vidék, a föld társadalma szívósan ellenállott minden politikai és vagyonerőnek, amely szervezetét felforgathatta volna. Az államok területállamok maradtak, nem lettek városállamokká, kiszolgáltatva a hatalmi és gazdasági szervezet fészkeinek előnyeit élvező polgárságnak. Csak a legújabb időkben fordult meg jelentős mértékben a város és a vidék szerepe. Európa mindaddig lényegében a föld társadalma volt, a nemesi s egyházi rend alatt élő földművelő nép megbonthatlan szervezete. Alig van példa arra, hogy a politikai hatalom egész népeket szórjon szét büntetésül szerte a világban, telepítsen át, adjon el rabszolgának; nincs mód arra sem, hogy az új telepések tízezreinek szorítsanak helyet, akár igazságos földvásárlással is. Hatalmas urak, nagy vagyonok kénytelenek a vásárolt földbirtokokat az azokon élő néppel, régi jogviszonyaikkal átvenni; a parasztföld is úgy bele van ágyazva a helyi társadalom összefüggéseibe, hogy abból kibontani, szabad forgalom tárgyává tenni alig lehetséges. Még az idegen munkástömegekkel való dolgoztatást is megakadályozza a parasztnak ránövése a földre, amellyel még az úr saját magánbirtokát is belevonta a felbonthatlan közösségbe. Oly szövevény, amely lehetetlenné teszi Európában a rabszolgaságot, mint megakadályozta Kínában s Indiában is. Az európai erkölcsök elviselték a rabszolgaság intézményét idegen földrészeken, itthon tehát nem az emberiség szelleme, hanem a társadalomnak szerkezete tüntette el; a rabmunka az organizmusnak ezerféle összefüggését roncsolta volna szét, tatóngó sebet ütött volna a társadalom testében. A parasztság aránylag nyomorúságos, de biztosított életet élt, — amit pedig nem csupán az emberiség szempontjából kell méltányolnunk, hanem annyit jelent ez a fejlődésre nézve, hogy a hatalom és pénz nem állíthat a maga szolgálatába felvásárolt tömegeket, a nagy alkotások nem az emberi tömegmunka eredményei, mint az antiknál, hanem az elmélyülő, apró gondal építkező munkáé. A rendiség társadalmában ilyen szempontból tehát a parasztság helyzete a leglényegesebb a fejlődésre nézve, minden

felső szerveződésnek, rétegződésnek lehetőségét, természetét e nagy, a történet háttérben élő, hallgató népnek életszervezete szabja meg. Egyik rend kialakulása sem tudatos szerveződés eredménye, hanem szinte növényyszerűen nő fel e legalsó talajból, elsősorban a nemesség, de a papság is főként földesúri és adminisztratív szerepénél fogva válik renddé; a várost pedig az illető vidék földnépének szervezete kényszeríti arra, hogy a szakszerű forgalomgazdaságnak munkaszervezete, európai értelemben vett város legyen belőle. A parasztságnak óriási módon túlnyomó tömege az egész szociális mozgás alapterülete. Csak a legújabb kor szakadt el ismét a földtől, vett fel parancsoló állást vele szemben, antik módra felső erőknek kiszolgáltató életét.

Nem valami romantikus-szентimentális értelemben vett népi erő érvényesülése volt ez, hanem reális, tényyszerű folyamat. Meg kell értenünk, ha az újkori társadalomfejlődés lényegét meg akarjuk érteni. A római birodalom bukása után a mai francia területekről eltűnt minden felső politikai s gazdasági szervezet: valóban magára hagyott társadalom, hegyek, völgyek, erdők, mezők letelepült lakossága vidékenként a maga életét élte. Csak a közeli, személyies kötelekeknek volt már jelentőségük, minden vidék, minden település ezen az alapon szerveződött újra, külön, önmagát kielégítő egységgé. A forgalom, a csere szüntével megszűnt a pénz szerepe is, a terménygazdálkodás lett uralkodóvá. A nagybirtok, a latifundium, a későrómai vidéki társadalom alapvető képlete, amely egykor felfalta a kicsiny parasztbirtokokat, most kénytelen ismét az önálló parasztmunkára bízni területét, amelynek kapitalista kiaknázása már céltalan lenne, de nincs is oly uralmi s állami szervezet, amely azt biztosítaná. A rabszolgából egyszerűen személyileg függő paraszt lesz; elvben egész élete, ereje az úr rendelkezésére áll tovább is, a tényleges gyakorlat azonban a maga munkájára bízta őt, bizonyos igényel kialakult helyzetére, amin az úr rendelkezés joga nem változtathat. Viszont a szabad telepes és szabad kisbirtokos is az úr alá adja magát, hűségviszonyba kerül vele. Az úr lassankint egy helyi, változatos összetételű paraszttársadalom feje, kölcsönös kötelezettségekkel, főké At a védelemre és a társadalom belső rendjének fenntartására. De nem racionális szövetkezés, közös munkaszervezet a képlet, hanem történeti alakulás, ki-ki az apától ráhagyott existenciát őrzi s így a különböző parasztkondíciók legtarkább változata áll össze egymással. Ha szövetkezés lenne, úgy egyes erősebb képletek mások fölé kerülnének, hódító társadalom- és állam-szervezet keletkeznék idővel. Minden család féltékenyen őrzi a maga kondícióját a többivel szemben; s éppen ezért mindegyik a maga ere-

jére, munkájára van hagyatva, arra kényszerülve, hogy mások helyzetének felforgatása nélkül javítsa a maga kondícióját. Erdőirtás, új föld művelése, szorgalmas munka, kezűgyesség, a vezetésben, védelemben való kiválóság elismerésre talál az ilyen személyies társadalomban, az apáról-fiúra szálló gyakorlat joggá teszi az elismerést, nagyobb földdarab használatát, több állat legeltetését, valami foglalkozást biztosítván a le számlázok számára. De mindig csak a személyi teljesítmény érvényesül, szinte a két kéz munkájának eredménye. Mihelyt mással dolgoztat valaki, munkásának joga alakul ki e foglalkoztatásra, pl. a szántóföld termésében való részesedésre s hosszabb gyakorlat után a régi gazda már csak évi termés járadékot kap földéből, használatából nem tehetik ki volt munkását, az ül ténylegesen benne és a természetes, közeli méltányosság szerint évi szolgáltatása mindinkább jelentéktelenedik. Elvont fogalmaknak az érzékelhető személyiesség e társadalmában nincs helyük, tehát a rideg magántulajdonnak sem, bár a szervezet teljes ellentéte a kommunizmusnak, mert az egyéni munkára alapítja mindenki kondícióját s öröklő, szívós jogot ad arra, amit azonban csak a gyakorlat tarthat fenn, mint ahogyan csak a gyakorlat moshat is el. A település közösségre kényszerül az irtásnál, legeltetésnél s más célokra is, a részesedés a személyi teljesítmény, az illetőnek a helyi társadalomban elfoglalt egész helyzete alapján történik, mégpedig, a belső területeket kivéve, nem állandóan elkerített földtulajdonnal, hanem igényel egy bizonyos termést hozó föld használatára; szükséges ez azért, mert a föld egyrészét évenként parlagon hagyják, pihentetik, legelőnek használják. Az úrnak szűkebb földtulajdona is e közösségbe tartozik, nincsenek kitűzött határai. Alig nagyobb, mint valamely tehetősebb parasztgazdáé, csak annyi, amennyi az úr családjának s környezetének, vagy helyi megbízottjának eltartására a paraszt termény-szolgáltatásán felül még szükséges. Cselédsége szintén igényt szerez a maga állandó helyzetére, az úr földének műveléséért terményrészesedésre. Ha idegenből befogadnak valakit, mert talán van férőhely a munka számára, bizonyos gyakorlat szintén állandósítja igényét a földön való megélhetésre. Nem alakulhat ki gazdasági nagyüzem, ami a parasztot Egyszerű bérmunkássá tenné, bizonytalan helyzettel. Egyáltalán nehéz lenne ez együttesnek racionális felhasználása; ahány család, annyiféle történetileg kialakult kondíció, annyiféle kötelezettség, függés, szolgáltatás. Az úr lehet önkényes, kegyetlen s mégsem használhatja alattvalóinak erejét, vagyonát saját céljaira a szokásosan kialakult szolgáltatásokon felül; de nem is patriarchális együttes, hanem zord, egyenlőtlen társadalmi helyzetek adminisztrációja. Nem ön-

kormányzat, az erők szövetezése, ami az erősebbek túlsúlyára vezetett volna, s az úrral szemben is az erők, érdekek szabad küzdelmére; hanem a mindent átható szokásszerűség kényszere kötötte meg az erősebbet, biztosította a gyengébbet. Az erők autonómiája helyett az egzisztenciák autonómiája. Az egyesülésnek közös céljai nincsenek, önmagát szabályozó életegyüttes, a földesúr vezetése alatt. A rendfenntartáson s védelmen kívül az uraság létesít, mint a társadalom vezető funkcionáriusa, a munkához szükséges közös berendezkedéseket is, malmot, présházat, sütődét, stb., a paraszt viszont ezeket köteles használni, használatukért bizonyos szolgáltatásokkal.

Igazi növényyszerű képlet, aminek szervezetét csak a személyies viszonyok teljes uralma magyarázhatja meg. Oly méltányosság-szemponatokkal, amiket csak az egymás mellett élés tarthat ébren, máskülönben semmi finoman átgondolt elmélet, szabályozás sem. A paraszthely, a kondíció nem bontható ki a közösségből, nem értékelhető tárgyiasan, nem kerülhet üzleti forgalomba; ha előfordulna is parasztház vásárlása, a szomszédságnak beleszólása van a dologba. Az úr csak kötelességszegés, bűn esetén foszthatja meg helyétől parasztját, de akkor is más parasztot kell odatelepítenie, nem kapcsolhatja a parasztföldet a magáéhoz, mert ezzel az egész együttes számos életösszefüggését vágná el. A nyers Önkény, a hatalommal való visszaélés, a személyes és családi élet megaláztatása napirenden lehet, de semmi mód arra, hogy a föld s az emberi munka korlátlanul az úr hatalmába kerüljön. Végső eredményében arra vezet ez a szerveződés, hogy a föld használata annak a rétegnek a joga, amely valóban megmunkálja; a parasztság hivatásrétege alakul ki, nem a földtulajdon, hanem a munka alapján.

Az antik birodalom és gazdasági élet szétbomlása után mintegy félezerévig folyt ez a személyies, szokásszerű szervezkedés, oly belső erővel, hogy a földesuraság ilyen képlete szorította ki a racionális antik és a hódító nemzetségi szervezeteknek minden maradványát. Az alsó társadalmasodáson épül fel a felsőbb is; a nagyobb földesuraság alá húzódik a kisebb, személyies függéssel, a létjognak biztosításával, ami alapvető vonása a nyugati, szokásszerű társadalomnak, átvonul minden rétegén és fokozatán, egészen a dinasztikiáig. Az egyház kezében egyseges jogrendszerre alakulnak ki a személyes összefüggések, hűbéri-séggé; az uralkodótól lefelé a legkisebb földesúrig csak a személyies viszony kölcsönössége, szokásosan alakult módozatai jelentik az államszervezetet, az igazi adminisztráció az egyes képleteken belül folyik. Nincs szabad kisbirtokos, aki ne húzódná valamely úr alá, valamely

képletbe: „Nincs föld úr nélkül“, de nincs paraszt, még szolga sem a föld használatára való igény nélkül.

A keletkező intellektuális képzettségű klerikusréteg elsősorban a vidéki társadalomélet szolgálatában állott. Nem az az antik intellektualizmus ez, amely szerződészerű, üzleti viszonyt közvetít, mindjárt pénzben is kifejezve azt; új, óvatos fogalmakkal a társadalomalakulások körülírása folyik, kifejezetten vagy hallgatólagosan tekintetbe véve a szokászerű belső összefüggéseket. Az antik intellektualizmus és pénzgazdaság alapjaiban forgatta fel a föld társadalmát, latifundiumokat, bérmunkásságot, rabszolgaságot ültetett a földre, a felvásárolt parasztság, a szabad polgár vagy bérért dolgozott, vagy a városba tódulva szavazatát áruló, ingyen gabonáért kiabáló csöcselékké lett. A nyugati egyházat azonban a társadalom szervezete arra kényszerítette, hogy a vidéki élet rendezője legyen, a plébánia és a püspöki kerület legyen szervezetének alapja; a képzett klerikusság, majd a hivatalnokság is elsősorban ezt a feladatot végzi. Amidőn a személyies együttes szokászerűsége helyett jogi fogalmakat alkot, megkezdődik ismét a pénznek szerepe is, de hirtelen, romboló hatása nélkül. A jogokat lehet árusítani, pénzzé váltani, de ezzel nem vonhatják ki a paraszt alól földjét, nem semmisíthetik meg kondícióját; legfeljebb más úrra szállnak szolgáltatásai. Sem az államapparátus, sem a pénz nem boldogul másként a föld társadalmának szívós organizmusával, mint úgy, hogy beható munkával közelíti meg, belső viszonyait jogi fogalmakra, elvekre átmagyarázva s ezzel tovább is érvényesítve: oly munka, amely a rideg, mechanikus szerződészerűség helyett szakszerű szabályozásra készíti a hivatalnokságot. De a gazdasági, üzleti élet emberét is, aki munkát és termelést csak úgy találhat, ha alkalmazkodik a társadalomszervezet feltételeihez, a szokászerűen kialakult egzisztenciák igényeihez.

Ezzel megindul, határozottan a XII. sz.-tól a nemesi rend jogi elkülönülése a parasztságtól. Mihelyt az egymásbaolvadó, személyies életegyüttesből kifejezett jogviszony lesz, az úri réteget a felsőséggel tárgyas birtoklása kiváltságolt nemességgé teszi. Úr és paraszt jogi felelővé válnak, helyzetük alakulása attól függ, hogy a régi együttesnek a következő évszázadokban folyó átmagyarázása kinek előnyére megy végbe. Az úr természetesen szeretné régi felsőségét a föld rideg tulajdonjogára, a paraszttal való feltétlen rendelkezés jogára átértelmezni. Azonban már mindenütt erősen érvényesültek a jogi rendszerben az alsó élet szokászerű igényei is, a nemes sehoh sem lesz rabszolgatartó nagybirtokossá. Ellenkezőleg, nyugaton, ahol behatóbb

az intellektualizmus munkája, a jogok pozitív feljegyzése arra vezet, hogy a földdel s paraszttal való rendelkezés köre egyre szűkül, meghatározottá válik: ez a paraszt középkorvégi „felszabadulásának“ folyamata. A legteljesebb és leggyorsabb ottan, ahol nem voltak mélyek a szokászerű kapcsolatok, Itáliában, Spanyolországban és Angliában; e vidékeken kölcsönös megegyezés, pénzre való átértékelés válthatja meg a személy és a föld függését. A föld természetesen jórészt az úré lesz, mert a parasztigények nem nőttek be erősen, de a paraszt csaknem teljesen szabaddá. A mélyen hűbéries vidékeken, elsősorban Franciaországban, nehezebb az átmagyarázkodás. Itt tovább is a jogok feljegyzése folyik, a paraszt és a föld kötött marad, a „felszabadulás** csupán annyit jelent, hogy az úr most már meg sem kísérelheti meghatározott jogainak átlépését, de a viszonyok elmélyülő feldolgozása továbbra is érvényesíti, s gyorsabb ütemben, a munka gyakorlatán alapuló igényeket s szorítja vissza a csupasz nemesi jogok jelentőségét, üres vázzá lesznek azok, amelyről lefonnyadt a régi, élettelen értelem. Az Okcident keleti részein viszont a parasztságra meglehetősen tragikusan végződik az átmagyarázkodás. Nincs átható intellektualizmus a középkorban, az úr és paraszt viszonya még meghatározatlan életegyüttes, de nincs izmos szokászerű fejlődés sem, a parasztigények határozott kifejeződésével. A nemességgé való alakulás itt a paraszt munkáját és a föld hasznát szinte korlátlanul a régi felsőrétegek kezére adja.

A hűbéries, szokászerű alakulás azonban bizonyos mértékben mindenütt jelentkezett s ez konzerválta az európai parasztságot a nyers érdek-erőkkel szemben. Ez tette főként Franciaországot a törpebirtokok hazájává a legújabb korban is. A kései középkorban még erősen hiszi a francia nemes, hogy birtokosa az alája rendelt társadalomnak: „Aki az én levegőmet szívja, az az enyém“, oly szállóige az úri társadalomban, amellyel szemben keletkezik „a város levegője szabaddá tesz“ jelszava. De már e szólás is mutatja, hogy inkább a függés légköre uralkodik, mint rideg tárgyiassága. Mihelyt nemesi jog valami, mindjárt a parasztigény kifejezett vagy hallgatag érvényesülését is tartalmazza. Az antik, vagy az angol parasztságnak méltóbb a helyzete, de csak addig, míg gazdaságilag önálló tud maradni az erősebbel szemben, s ez nem tart soká. A francia parasztság egyes rétegei kötött, megalázott életet élhettek, de a nemesi jogok konzerválása biztosította az ő létüket is.

A francia nemes inkább államfője, közhatósága az alatta álló társadalomnak, amely bonyolult szervezettel ránőtt birtokaira; a

szélső, gyengén hűbéries területeken a közhatósági jogok kevésbé alakultak ki, a birtokjog a kérdés sarkpontja. A hatóságjog, különösen a bíraskodásé, a francia nemes rangjelzője, büszkesége — de épp ezzel ismeri el, hogy nem magánjogi tulajdonosa földjének, népének. A francia nemesség azóta, hogy a jogviszonyok intellektuális lerögzítése megtörtént, tulajdonképpen nem a földnek s népnek, hanem jogoknak tulajdonosa. Ámde a társadalomnak e bonyolult típusában minden hatóságjog gyakorlása az újkorban mind erősebb szakképzettséget kíván, a hivatalnokságra száll át. Idővel alig marad több, mint a jognak a pusztá birtoka, azaz az évi bér, amit a jog elismeréséért szedhet az úr. Ha tehát a nemesség jelentősége idővel mindinkább háttérbe szorul, úgy ennek nem az az oka, hogy az államhatalom erőszakosan kiveszi kezéből régi szerepét, tönkreteszi e réteget. De nem is azért szorul vissza a nemesség, mert, antik módra, szerencsés gazdagoknak kell átengednie a vezetős szerepet — hiszen nem a vagyon, hanem régi közhatósági szerepe tette nemessé. A nemesi társadalom szívósan, megbecsültén él tovább, egész a forradalomig; csak éppen jogainak gyakorlását kell másokra bízni. Ebben rejlik a nemesi szervezet jelentősége a fejlődésre nézve: a nyers racionizálás helyett a hivatalnokság, s a polgárság szakszerű hivatásréteggé való fejlődését kényszeríti ki.

A középkor végén számos paraszt él a „serf“ elnevezés alatt, a szabadabb „vilain“ rétegek mellett. De a függés levegőjét megbontják, mind szőkébbre határolják a tényleges gyakorlatot leszögezõ jurisztikai fogalmazások. A serf, valamikor rabszolga, személye fölött való rendelkezésből az újkor elején nem marad más, mint az úr beavatkozásjoga a jobbágy házasodásába, öröklésébe, költözködésébe; joga bizonyos munkára; ezenkívül fejadót és a föld használatával összefüggő terményjárandóságot követelhet a parasztól. Az úr mindent felmerülő érdekei és szükségletei szerint vette igénybe, szükségletei pedig, forgalomgazdaság híján, csekélyek voltak; a terhek szokás-szerű mértékei most leszögezettvén, nincs már módjában azokat tárgítani. Ha a személyes függésből folyó beavatkozást a paraszt ismételtlen megváltotta, pénzzel vagy terménnyel, az úrnak idővel csak e szokásos megváltásra marad igénye, nem pedig a személy ügyeiben való rendelkezésre. A munkakötelezettség ilymódon lassanként szintén vagy meghatározott számú napra korlátozódott, vagy pénzszolgáltatással változott. Így halad a legsúlyosabb helyzetű paraszt is az újkor „mainmortable“ típusa felé: szabadon költözködhet, örökölhét, házasodhat, bizonyos illeték, vagy vagyona bizonyos részének átadása el-

lenében, szolgálatai meghatározottak, — állapota tehát tulajdonképpen nem sokban különbözik a földbérleőtől, azzal a különbséggel, hogy az úr nem emelheti fel a bérösszeget s nem teheti ki törvényes ok nélkül földjéről. A vilain helyzetében már nincsenek a személyes kötöttség ily erősebb vonásai, ő már csak meghatározott munkával, pénzzel és terménnyel tartozik; de szintén nem tiszta bérlet ez, hanem a kölcsönös kapcsolat jele is. Hogy a tárgyas tulajdonjog szempontjából mit jelent a parasztnak ez a rátapadása az úr földjére, mutatja az, hogy a XVI. században, amikor még aránylag erős az úrnak felsőségjoga, a föld egyharmadát kínálja szabad tulajdonul a parasztnak, hogy a többit saját kezelésébe, feltétlen tulajdonába vehesse. Az újkor elejei kapitalista lendület akarja ezt a „trriage“-t ráerőszakolni a parasztra, de a törvény védelmére kel, eltiltja, sőt a XVII. század közepén az utolsó évtizedek ily osztozkodását semmisnek is nyilvánítja. Minthogy az egyszer szokásszerűvé lett járandóságokat nem emelheti az úr, az idő csak az ő kárára dolgozhat. Különösen a pénzüsszegeknél, a középkorban megállapodott bér a pénz romlása, vásárlóerejének csökkenése miatt az újkorban már csak jelentéktelen maradvány, az úr néha nem is fűrészt jár magát behajtásával, az eredeti jog, amiért az összeg járt, ezzel semmivé fonnyadt. De minden más jog is, amit az úr huzamosabban nem gyakorolt. Francia földön a középkorban, de az újkorban is inkább a paraszt jogi helyzetének típusát jegyezték fel hitelesen, a szolgáltatások mértékét aránylag igen kevéssé, inkább csak az úr tisztjei tudtak róla; ha tehát hosszabb ideig nem volt szükség a paraszt munkájára, terményére, vagy nem szedték be az illetékeket, az úr felsőségjoga üressé vált, csak idő kérdése volt, hogy egészen feledésbe menjen. Az újkorban az urak kénytelenek mintegy húszévenként általános vizsgálatot indítani, törvényes személyek jelenlétében, hogy jogaikat ébren tartsák, de természetes, hogy a vidék népének bevallása ilyenkor is mindig inkább csökkenti, mint emeli a jogok értékét. A bizonyítás kötelessége minden vitában így az úrra hárul, mert a nép a szokásnak, gyakorlatnak a képviselője; az újkor nemesei ezért kerestetik a levéltárakban a régi okleveleket, hiteles iratokat, a nép dühe meg ezért fordul a forradalomban elsősorban a kastélyok levéltárai ellen. A régi, kerek, életteljes felsőségjogokat azonban egyes hiteles adatok nem állíthatják már vissza, legfeljebb csak egyes hasznos jogokat. Az úr birtokát s jövedelmét tulajdonképpen már nem a föld haszna, a nép munkája alkotta, hanem az összes jogok állománya, s értéküket a feljegyzések mellett, s ellenükre is, a szokásos gyakorlat adta meg. Megeshetett, hogy valamely

birtok fejadóját és terményadóját más s más örökölte, s akkor a paraszt két úrhoz tartozott s más szempontokból többekhez is: a kerek felsőség ily módon egyes értelmetlenné váló, ismeretlen eredetű terhekké sorvadt. Általában véve él még az újkor századaiban is a „rente seigneuriale“, ami a hűbérúr felsőségi funkcióját támogató szolgáltatás eredetileg, de már a középkor végén pénzzé állandósul s erősen jelentéktelenedik. E mellett a „taille personnelle“, személyre kivetett járandóság, hasonló jelentőséggel és sorssal. Súlyosabb marad a „champart“, a terményszolgáltatás, a kévék $\frac{1}{6}$ — $\frac{1}{14}$ -e, de a XVI. sz.-tól már általában megállapodott, nem emelhető része a termésnek. Minthogy az úrnak saját gazdasága alig van, a robot is általában évi pár napra korlátozódik szokásszerűen, de igen gyakran szintén pénzen váltják meg.

Az ország közepén és keleti részein erős ez a rendszer, amely egybekapcsolva tartja az urat és parasztot, de egyúttal fokozatosan leszorítja az úr jogainak valóságos értékét. A paraszt, különösen keleten, ahol a mainmortable-ok mindvégig a legtömegesebben találhatók, esetleg személyében is kötött, de igénye a földre, helyére egyre erősödik. Elsősorban ezen területek lesznek a bürokrácia kizárólagos uralmának vidékei az újkorban, a szakszerű rétegé, amely egyedül képes a bonyolult jogviszonyok számontartására, kezelésére. A nemes tulajdonképpen már nem is törődik jogainak eredeti jelentőségével, csak az évi járadék összegét látja, amit kezéhez kap. Gazdálkodásra hiába igyekeznek, kicsiny úri földjét nem tudja kiterjeszteni. A kisenemes, akinek régi felsőségjogai vékony illetékekre fogytak le, megkísérelte, hogy gazdasági munkával javítson helyzetén, de a parasztság megakadályozta ezt s végül törvény is tiltotta, hogy négy ekényinél többet vonjon be e célra a parasztföldekből. A nemesség tehát igen kevésbé alakíthatott mezőgazdasági nagyüzemet, vállalkozást. Különösen e középső vidékeken borította a törpe parasztgazdaságok tömege a földet, nagy bámulatára az angol utazóknak, akik otthon a latifundiumokhoz voltak szokva. Szinte a virtuozitásig vitte a francia rendszer az apró jogigények szívós konzerválását; néhol egyetlen gyümölcsfa és pár lépésnyi környezete külön birtok maradt. A föld forgalma nem lehetett élénk, amikor végül is nem választható külön az úr és a paraszt tulajdonjoga rajta, s a jogok és szolgáltatások egyéni szövedéke borítja. De akadályozza a föld mobilitását a közföldek szétbonthatlansága is. Ezek használatában részesedett a telkes paraszton kívül a földtelen is, a legeltetés, makkoltatás stb. szokásszerű jogával. A módosabb paraszt szívesen vette volna már a „communaux“ felosztását,

de a szegény és földtelen azzal az apró darabkával, ami esetleg neki jutott volna, nem tudott volna mit kezdeni, a közföld használatáért nem kárpótolta volna. A XVI. sz.-ban a törvény meg is tiltotta az osztozkodást; később, a termelés fokozása céljából, az állam indította meg, de a forradalomig kevés eredménnyel. A közhasználat, szokásosan kifejlődve, a magánföldeket is érintette. A parlagon hagyott földeken, az úrén is, többnyire az egész falu legeltethetett; az aratás után hátramaradt kalászokat mindenki gyűjthette, a tarló szalmáját felhasználhatta. A paraszt tiltakozik, ha az úr alaposan végezteti az aratást, néha meg is veri az aratókat, tiltakozik a kasza használata ellen a sarló helyett, s királyi, parlamenti rendeletek a XVI., de még a XVII. sz.-ban is valóban tiltják a paraszt ilyen szokásjogainak vidékein az intenzív aratást. Néhol az úri földön csak félig szabad levágni a gabona szárát. Gyakori az úr panasza, hogy a paraszt a kalászszedést már a lábán álló gabonánál kezdi meg. A túlnyomó típus idővel az újkorban az örökbérlő-paraszt lett, a különböző illetékek egyetlen évi bérösszeggé olvadtak össze, az úr nem teheti ki ok nélkül a parasztot; a bér állandó, tehát a paraszt cserélheti, eladhatja földjét, az úrnak lerótt bizonyos illeték ellenében. Polgárok, sőt nemesek is szereztek ily parasztföldet, viselven hűbéreredetű terheit. Az ilyen paraszt helyzete, leszámítva azt, hogy mégis némi elismeréssel tartozik urával szemben, biztosabb, mint a szabad, szerződés-szerű bérlőé, akinek felmondhat a birtokos, s a haszonbért emelheti. Dél-Franciaországban, az antiktól átjárt vidéken, szintén az örökbérlés a túlnyomó, de már inkább a részművelés alapján, tehát üzletszerűbb viszonyal; a paraszt szabadabb, de az úr tárgyias birtokjoga erősebb s a szolgáltatás nem jelentéktelenedhetik el. Ezekon kívül terjed a pár évre kiadott bérlet-típus is, de itt is okát kellett adni, ha nem ugyanazon parasztnak adták ki újra a bérletet. Kisebb arányokban az egyszerű, tárgyias bérlet is meghonosodott. De a vagyonos parasztbérlőnek nagybérlővé emelkedése sokkal ritkább, mint Angliában, bár „honnéte homme“ néven, a „gentilhomme“-mal szemben, társadalmi típusá lesz idővel.

A nemesi jogok egyúttal lehetetlenné teszik a föld teljes mobilizálódását, s ezzel, mint ahogyan a kézművesnek műhelyét és szerszámát védi a mai társadalom, védik a paraszt legszűkebb munkalehetőségét. A nemes azonkívül nem is űzhet rangjához nem illő foglalkozást, már nem csak a szokás, hanem az ebből eredő törvény is tiltja ezt; s így kiváltságos helyzetének előnyeit nem fordíthatja más hivatások elnyomására. „A nemesség: kötelesség.“ Egyedül a katonáskodásban

folytatja régi funkcióit, de a XVII. sz.-tól már itt is csak szakképzettséggel; kiváltságos jogai vannak a nem-nemes tisztek felett, akiknek képzettsége azonban erősen versenyez e kiváltságokkal is.

A nemesi előjogok legfontosabbika az adómentesség lenne: a hadat, terményt összegyűjtő, az adminisztráló úr egykor természetesen nem adózott, saját külön földje mintegy közhatóságot szolgált. Illetve az állam nem is adóztatott, csak szükség esetén vonta össze a hűbérurasságok hadi s anyagi erejét, közintézményszerű berendezések a védelemre, rendre, együttes szükségletekre csak a hűbérurasságokban voltak. Az állami adózás az úr s paraszt elkülönülésével kezdődött, akkor, amikor a nemes önkénytelenül is kezdte átengedni a közfeladatokat az uralkodónak, a hivatalnokságnak, s ezzel népének addigi közcélú szolgáltatásait is. Az első adó, a taille, földesúri eredetű s az újkorban is vidékenként igen változó jellegű, történeti alakulása szerint. A pénz- és terményadón kívül a robot egy része is kikerül a földesúr alól, az állam rendelkezésére. Az adózás igazi paraszt-jellemvonássá lesz, az adómentesség rendi büszkeséggé. Valójában azonban az úr közhatóságának csökkenésével őt is bevonják az adóztatásba, különösen a fogyasztási adók révén, inkább csak a régi, kifejezetten paraszt eredetű adóktól tudja megóvni magát. E mentesség azonban viszont egyik támasza a parasztnak, a paraszthely nemesi birtokká, adómentessé tételét ezért is tiltja a törvény. Az állami feladatok elmélyülésével szörnyű módon nyomta az adó a parasztságot, több a panasza ellene, mint a seigneurialis terhek ellen; de másrészt a paraszt az államapparátus elmélyülő munkája nélkül az úri elnyomatásnak esett volna áldozatul.

A föld népének elkeseredését az urak ellen nem annyira a terhek nagysága okozta, mint az, hogy mind kevesebb értelmet látott bennök, ellenszolgáltatást nem tapasztalt érték. Különösen oly jogok ingerelték, amelyek valóban elevenen megmaradtak, mert az úr mindig élt velük. Ilyen a vadászat jog: a középkorban még méltányos szokás szabályozza ezt, a paraszt is vadászhat apróvadra, halászhat is, bár lényegében elismert $\mu\eta$ jog; az újkorban a nemes legfőbb időöltése, a paraszttól eltiltják a fegyvert, fülét levágnak, gályára küldik, ha vadászaton érik. Kíméletlenül átgázolnak vetésén, tilos védekeznie a vadkárok ellen, még kutyát sem tarthat, sőt fűvét sem kaszálhatja le a vadászydény előtt, hogy a vadat el ne űzze. Ezenkívül a régen közcélú intézmények, a malom, sütöde, szőlőprés stb. létesítése is az úr joga maradt, a paraszt ezeket kényszerül használni, illetékek mellett, sok visszaélésnek kitéve. „Banalitás“ ez üres, értelmükből kivetkőzött jogok gyűjtőneve, a mai

banális szónak gyökere. A rendfenntartás régi jogaiból maradt fenn a vásárjog, a különféle vízi- s szárazvámok szedésének joga, hasonlóképpen a borkimérés monopóliuma is. Főként e jogok megtörése mutatja, hogy az államhatalom mily kevésbé erőszakos módon tolta félre a nemességet, mily kevésbé tudott megbirkózni kiváltságaival ott, ahol azok már középkori eredetüktől hiteles leszögezésre jutottak, s ahol a szokásszerű élet gyakorlata nem moshatta el őket.

Ezt mutatja a régi felsőségjogok legjellemzőbb maradványa, a bíraskodás joga is. Mint a földbirtoklás tényét, ezt sem lehetett utolsó nyomaiban is eltüntetni. Ez marad az igazi jó nemesség rangjelzője. Mint minden jog, ez is külön életet élt, néha nincs is valamely nemesnek talpalatnyi földje, háza sem, mégis van valahogyan rászármazott joga a seigneurialis bíraskodásra. A kisenemest előkelővé emelhette társai fölött, ha legalább egy falurészen, vagy pl. egy malom személyzetén bírói jogai voltak, ha cselédjét törvényszolgának szerepeltethette. A szakszerűség követelményeinek mind kevésbé tudott megfelelni, a XVI. sz.-ban már a súlyosabb ügyek az államhivatalnokságra tartoztak, bár némely nagyúr még a XVIII. sz.-ban is ítelt főbenjáró dologban is parasztja fölött. A XVII. sz.-ban már törvény kötelezte, hogy a bíraskodásra szakképzett embereket fogadjon maga mellé, vagy helyet adjon az állami bíraskodásnak. Gyakran bérbeadja jogát, vagy a bírói, törvény szolgai állásokat eladja s ezek aztán igyekeznek az illetékekben a maguk számítását megtalálni. Az úrnak szerepe eljelentéktelenedett tehát e téren is, csupán bizonyos évi hasznot jelentett már joga, talán a leggyűlöletesebb jog, mert zaklatáson kívül nincs más értelme, amikor már állami bíróság van mindenütt. De éppen szívós léte kötelezte az állami bíraskodást arra, hogy nyers uniformizálás helyett a vidékek sajátos viszonyait dolgozza fel, az élet közeli megfigyelésével finomítsa a jogi szabályozást.

A francia nemesség az újkor elején, katonai és felsőségi erejével, hatalmas tényező az államban és társadalomban. A hűbériokozatoknak megfelelően főnemesi rangok keletkeztek, s ezeknek még reális tartalmuk van, lépcsőzetes hatóságjogokkal egymás fölött is, míg a keleti országokban, ahol inkább csak rendiség van, a főnemesi rangok csak átültetettek, elvben csak egyetlen nemességet ismernek. Egész a forradalomig erős a nemesi kiváltság Franciaországban; de éppen az a jellemző, hogy mégis itt kapcsolódik ki idővel a nemesség leginkább a társadalom tényleges vezetéséből. A társadalomszervezetnek egykor hatalmas, egyedüli váza, amit a fejlődés itt ázott alá legteljesebben, hagyott csupaszon. Mert ez a nemesség az, amelynek lényege valóban

csaknem kizárólag a társadalomszervezet fenntartása volt, a földtulajdon, a vagyon inkább csak e funkciók járuléka. A szélső, kevésbé hűbéries társadalmakban ellenben a nemesség kevésbé hatóságjog, inkább a vagyon és a katonáskodás az alapja. A vagyon fenntartja a réteget, még ha — mint Angliában — a hatóságjogokat ki is vágja alóla a hivatalnokság; vagy ha a vagyon új kezekbe kerül, új nemesség keletkezik annak alapján. A nemesség tehát a szélső területeken mintegy regenerálódik az újkorban, gazdaságilag is jelentős tényező marad, hiszen kiváltságos előnyei nagyobb súlyt adnak vagyonának, azonkívül a főbb hivatalnokságban is sokkal inkább részesedik, mint a francia nemes. A francia nemes, az újkori fejlődéssel tartva, résztvesz az általános képzettségben, művelt réteggé válik, de egykori, csaknem dinasztikus eredete, jellege folytán észrevétlenül tűri az idők sodrát, valószínűs erejének sorvadását, szinte önként és örömmel bízva rá funkcióit az új, szakszerű rétegekre, amiket mintegy szolgálatában munkálkodóknak tekint, mert vállalják feladatait; ezért később kínálkozik fel hivatalnoknak, később próbálkozik gazdálkodással is. Az udvar fényében mozogva, magáénak látja az államot, alávetettnek a társadalmat, s kiváltságai és az alázat, amellyel közelednek hozzá, ébren tartja benne ezt az illúziót, amíg lehet; a forradalom előtt azonban már a társadalomnak egyik legeikeseredettebb rétege, sokan a forradalmasításban nagy szerepet visznek. Angliában azonban meglehetősen jelentékeny maradt a nemesség gazdasági s politikai szerepe. Egyébként pedig a szélső államokban valószínűleg új feudalizmus alakult ki az újkor folyamán. Ha nincs is rendi képviselő, — mint a spanyol és olasz félszigeten, — a latifundiumok nemességének uralma keletkezett, megőrizve, sőt erősítve a régen gyengébb hatóság jogokat a paraszt fölött; a keleti országokban pedig ezenkívül még nemcsak a főméltóságokat sajátította ki magának, hanem a kismemesség raja egyáltalán a hivatalképeséget is. Franciaország a forradalom után idegenül nézett a szélső társadalmakra, amelyekben pedig a nemes sohasem alakíthatott féllállamot birtokaiból, s amelyek mégis az újkori feudalizmus sajátos területeivé lettek. A társadalom szakszerű rétegződése volt egyedül képes arra, hogy a rendi kiváltságokat lassanként üres maradványokká tegye s eltörlésükkel a nemesség jelentőségét is megszüntesse. Másutt, különösen keleten, minden kiváltság eltörlésével is, láthatlanul is együvé tartozó mérvadó réteg maradt a nemesség.

A hűbéries társadalomnak szakszerű hivatásréteggé való feldolgozását lényegében az a nehezék kényszerítette ki, amit a parasztság szervezete a gyors racionizálás ellenében jelentett. Szenvedésteljes

szerep, amely a haladás jótéteményeiben mindig kevésbé és később részesedett. Tulajdonképpen oly szervezet a paraszttársadalom, amely az egyén érvényesülését valóban magának az egyének munkájához kötötte, nem pedig a mások fölött való elhatalmasodáshoz; már pedig ez az igazi, szakszerű munkának a kiválasztója. Annyi bekövetkezett, hogy a paraszt nagyjából valóban magának sajátította ki a föld használatát és a földműves hivatást, abból semmi hatalom és tőke ki nem tehetett. De e hivatás jelentőségét nem tudta érvényesíteni a társadalomban, nem tudott olyan módszereket kialakítani, amelyek más hivatásokhoz hasonló méltó életet teremtettek volna számára. A gazdagító, s az intellektuálisan szerveződő hivatások fölötté nőttek fel; s ép az újkori intellektualizmus kifejlődésével véglegessé lett a paraszt kirekesztése a tulajdonképpeni társadalomból, szinte idegen fajtvá lett az emberek szemében, megvetett étellel. Még Lutherből is kitör ez a megvetés a paraszt baromi ösztönszerűségével szemben. Társadalomfejlődéseket sohasem lehet abból a szempontból megítélni, hogy javult-e valamely rétegnek a helyzete, élete, sohasem bizonyos, hogy az emberi természet milyen észrevétlen áldozatot hozott azért, hogy talán kényelme, biztonsága javulását elérje. Mindent összevéve, a francia paraszt helyzete az újkorban bizonyára sok tekintetben javult, másrészt azonban a társadalomnak félretolt rétege, amelyre még a kézműves is megvetéssel tekint, holott régebben az életformák különbségei kevésbé élesek lehettek.

Valószínűleg nem kellett volna mindennek okvetlenül így következnie. Bizonyára az európai társadalomszerveződés módszereiben van a hiba; még mindig külsőleges mechanikus módszerek, amelyek az általános emberi méltányosságot nem tudják érvényesíteni. A paraszt intenzív munkája megakadt egy bizonyos határnál, modern szakszerűséggé a földművelés az ő kezében nem tudott kifejlődni. A föld népe nem tudott a céhekhez hasonlítható szervezetet kialakítani, ami munkatechnikáját hatalmas, intézményes iskolázás alá vette volna, s ami a termelés értékesítésében a ráfordított munkát, szakképzettséget vette volna alapul. Főként a pénznek szerepe, mint társadalomszervező eszköze, az oka ennek. Mozgékony, külsőleges eszköz, gyors forgatóját jutalmazza, képesíti arra, hogy üzemét tökéletesítse, idegen tapasztalatok gyűjtésével s ezzel a képzettséget erősen célszerűvé tegye. Ahol legerősebben tapadt a földhöz, épp ott maradt el munkatechnikája leginkább; ahol üzletiesebb a társadalom szervezete, ott kapcsolódhat be a paraszt a forgalomgazdaságba legelőbb. S mégis végeredményben nem a kapitalista nagybirtoküzem, hanem a kisparaszt teremti meg e

szakszerűséget: mert a paraszttársadalom alapozódik, a dolgoztatás kizárásával, a személyi teljesítmény elismerésén, az intenzív, elmélyülő egyéni munka kényszerén. A francia parasztság alakítja ki e társadalomrendet, de éppen masszív elzárkózása miatt végzetesen elmaradt az üzem fejlesztésében. A földhöz való kapcsolódás ennek ellenére mindvégig erős, itt érzi őseitől kezdve biztosított igényekkel magát a francia paraszt és semmiféle kecsegtető vállalkozás, vagy gyarmatokra való toborzás nem tudja őt onnan tömegesen elmozdítani. Végül győzedelmeskedik: másutt az úr expropriálta a parasztot, itt a paraszt a földesurat; s ez a típus mentette át a föld társadalmát a mai korra a felső gazdasági erők megsemmisítő veszélyei elől.

A német társadalom fejlődése mutatja azt, hogy mennyire az alsó, legszélesebb népi alapoktól függött a felső rétegek, sőt az állami-ság fejlődése is, még azonos nemzeti és politikai határok között is. A birodalom nyugati fele erősen résztvett a francia típusú hűbérizkoszokásszerű fejlődésben, a keleti kevésbé. Nyugaton tehát, körülbelül az Elba vonaláig, a „Grundherrschaft“ a túlnyomó: a nemes eredetileg elsősorban hatóság, az újkorban egyes jogok élvezője, való-ságos tulajdonjog nélkül földre és népre. De jogait nem sorvasztotta el annyira a bürokratikus feldolgozás, mint a francia úr jogait. A paraszt többnyire eladhatja már földjét, de az úrnak erős része-sedés jár, $VB-Vs$ értékben; az öröklés-illeték is eleven még, a „Best-haupt“ annyit jelent, hogy a paraszt halála után az úr tisztje végig-járja gazdaságát s a legjobb állatot, ingóságot elveszi. Mégis már gyakran kialakult a pénzmegváltás, a házasságengedély helyett is. A robot általában már évi 2—4 hétre meghatározott, pénzre vál-tása is egyre szokásosabb. Különben pedig évi termény- és pénz-szolgáltatások ismerik el a földesúri jogokat. A hatóságjogok kevésbé dolgozódván fel, egyes nagyobb földesuraságok, amelyek a szerveződés folyamán a többi fölé kerülhettek, territoriális álla-mokká alakultak, mint a középkori Franciaországban; de itt már az újkor fejlettebb szervező módszerei állandósították külön létüket, nagy számban a'kisebb grófi és lovagi uraságokét is, a birodalommal szem-ben. Egyáltalán élesebb, merevebb maradt a német nemesi, s az egész rendi tagozódás, mint a francia, mert a természetes, szokásszerű alsó mozgalom mellett a kész jogi fogalmaknak átvétele s merev alkalmazása is nagy szerepet játszott. A kicsiny territórium kezdett ugyan-azon államosító eszközökkel dolgozni, mint a nagy francia királyság, az alsóbb földesuraságok hatóságjogainak gyakorlását magához vonta,

ami már talán üres, évjáradékká vált jog volt, azt a territoriális fejedelem ismét elevenné tette: a német parasztság 1524. évi nagy lázadásának ezért főként itt, a délnyugati részeken volt a fészke. Ez az újkori Európának egyetlen általánosabb parasztlázadása; az európai fejlődést különben, az antik szociális harcokkal szemben, a forradalmi kitörések helyett az állandóan kiegyenlítődő tömegmozgás jellemzi, mint egyáltalán az egész társadalomszerveződést a tárgyas érdekek száraz küzdelme helyett, egészen máig, a természetes, organikus növekedés. A német parasztlázadásnak sem éppen a gazdasági elnyomás, a nyomorúság az oka, hanem az, hogy az úr a kifejeződött jogi fogalmakba többet akart ismét belemagyarázni, mint amit a szokásszerű fejlődés megengedett. Ott a leghevesebb a német lázadás, ahol a paraszt helyzete aránylag szabadabb, biztosítottabb.

A paraszthely, a „Stift“ többé-kevésbé német földön is biztosított; de minél keletebbre, annál kevesebb a „gutes Besitzrecht“ a „schlechtes Besitzrecht“-tel szemben: annál kevésbé hatja át a társadalmat a sokszázados szokásszerű szerveződés, a megszokott közeli életnek, gyakorlatnak szabályozó ereje. Az intellektualizmus annál racionálisabban léphet közbe, tárgyas fogalmakkal, érzéketlenül a közvetlen emberi együttéléstől alakult viszonyok iránt, amik „irracionálisak“, meri nem a dolgot, a tárgyat, hanem nemzedékek életfolyásának biztonságát veszik alapul. A rideg, elvont, emberre nem néző jog helyett a szokásszerű fejlődés teremti a „mein gutes Recht“ kifejezést. Ahol a paraszt joga a helyére „rossz“ ott az úr könnyen kiteheti; a „Bauernlegen“ hasonló folyamat az újkor elején, mint Angliában az „inclosure“ az úri föld elkerítése, a paraszti igények kizárásával. Esetleg nem is kell másra hivatkozni, minthogy a parasztföldre sürgető szüksége van, saját házának s udvarának ellátására. Franciaország, Nyugat-Németország elméletileg a nagybirtokok területe egész a forradalomig, valójában azonban az újkor elejétől a parasztföld sokasága; Kelet-Németország azonban, s Európa még-keletibb részei, a nemesi latifundiumok területeivé válnak. Az úri felsőség, ami egykor itt is szabadjára hagyta a parasztnak a föld használatát, a jogi fogalmazás megindulásával szinte megrohanja az alsó népet, amelynek nincs oly ősi időktől izmos szokásszerű dinamikája, begyökerezett, intellektuálisan megragadható, kifejezhető fogalmakkal. A „Grundherrschaft“-tal szemben a „Gutsherrschaft“ típusa lesz itt uralkodóvá: föld és nép az úr jószágává. Nyugaton a jogokban az urat már inkább csak évjáradék-hasznuk érdekli, a föld használatát átengedte a parasztnak, a hatóság gyakorlását az

államnak; keleten a Gutsherr még Grund-, Leib- és Gerichtsherr egyúttal, tulajdonosa s fejedelme is területének és népének, legalábbis így magyarázza át az intellektuális fogalmazás a régi, természetes felsőséget, aminek persze azelőtt nem volt meg a paraszti életet mélyen átható, teljesen az úr érdekeinek alárendelő jelentősége. Ez átfogalmazás mohóvá teszi az urat; a középkor végétől egymásután vonja be a meghatározatlan jogú közföldeket, erdőket, pusztaföldeket, majd, különösen a XVI. sz.-tól, azokat is, amelyeken a paraszt ült. A nyugati részeken a XVI. sz.-ban már territoriális fejedelmi rendeletek tiltják a parasztföld bevonását, az évi bér emelését; a keleti területek jogásza azonban nem ütközik az alsó életben kialakult igényjogokba, számára csak az úr joga kétségtelen. A „Bauernlegen“ a paraszt használatában levő földet úri földnek jelenti ki; s egyúttal parasztját is az úr emberének: a „Leibeigenschaft“ a legszebb ékszere a földesuraságnak, — mondja az akkori kelet-német nemesi társadalom. A XVI. sz.-ban e vidékek territoriális fejedelmei már rendeletileg is kénytelenek elismerni a paraszthelyek bevonásának jogát. Egész falvakat kebelez be így az úr, s legfeljebb igen gyenge parasztigényeket ismer el aztán; új telepítéseknel nemcsak a parasztnak a földhöz való jogát zárja ki, hanem házával, állataival való rendelkezését is, csak termését értékesítheti szabadon. A territoriális rendi törvényhozás a XVII. sz.-ban végül általában kétségbevonja a paraszt jogát a földre. A fejedelmi uradalmak járnak elől ebben és az uralkodó a XIX. sz.-ig úgyszólván semmit sem tesz a paraszt védelmére. Pedig nem áll az, hogy csak a nagybirtoküzem alapos, kapitalisztikus kihasználása ösztönzi az új foglalásra az urat, hiszen gyakran kimutatható, hogy az úr nem fokozta termelését és jövedelmét az önállóbb parasztság évi termény- és bérszolgáltatásával szemben. A paraszt eztán nem önmagának, tehát kelleetlenül dolgozott, nem szerzett, nem épített: egy német író szerint vadállat barlangja az úr háza, ami körül messze vidéken minden tönkremegy, kipusztul. A költözködés tilalma a XV. sz. végétől egyre általánosabb; a robotnak kelet felé mind kevésbé van meghatározva a mértéke; s nemcsak a jobbágy, hanem családja is szolgálatra köteles. Csak némi „landesüblich“ gyakorlat korlátozza a paraszt kihasználását. Es az intellektuális fejlődés itt az úrnak dolgozik tovább is; a XVII—XVIII. sz.-ban a keleti német széleken a paraszt a birtok leltárába tartozik, akár az állat; a robotmunka, korbácsos felügyelőkkel, a nagyüzem alapja, a paraszt saját földjét a holdvilágnál volt kénytelen művelni. Néha föld nélkül is bérbeadták, eladták, sőt akár el is kártyázták a parasztcsaládot. Míg nyu-

gáton az úrnak csak az évjáradék már az érdeke, itt tilthatják nemcsak elköltözését, de gyermekének taníttatását, mesterségre adását is. A kultúrfejlődés tehát nem mindig társadalomfejlődés, hanem, mint az antiknál is, a rabszolgaság felé vezethet. De még a keletnémet parasztság nagymérvű alávetettsége is inkább elismeri a gyengének létjogát, mint a racionális tulajdonjog. A parasztot nem dobhatta ki a világba az úr, mint a mai üzem a bérmunkást. Még arra is törvényes joga alakult ki a parasztnak, hogy bizonyos évi munkát ő s nem idegen bérmunkás végezze el az úr földjén. S a XIX. sz. jobbágyfelszabadítása a paraszthely felét-kétharmadát adta tulajdonul a függő helyzetben élt parasztcsaládnak, míg a régebben önállósodott, szerződészerű parasztbérlo természetesen továbbra is csak bérlője maradt a földnek.

A parasztság szervezetének megfelelően az északkeleti német vidékek nemességének alakulása is sokban különbözött a délnyugati vidékektől: itt sok önálló „reichsunmittelbar“ grófi és lovagi család, amelyeknek felsőségszerepét csak a XIX. sz. szüntette meg, amott ellenben a nemesek latifundiumoknak birtokosai.

Dél-Európában, Itáliában, a hűbéries-szokásszerű fejlődés sohasem tudta eltörölni a primitív módon is továbbélő antik társadalmasodást, népe nem alakult át földhöz tapadt társadalommá. A városiaság azt jelentette, hogy mindig megmaradt valami a felső, racionális szervezetből, amely a tárgyas tulajdonjog fogalmait is őrzi. A rabszolgaság fenntartására már a kései császárkor sem elég erős, s a középkor általános európai fejlődése hat annyira itt is, hogy oly éles, kéréllhetlen gazdasági-politikai szervezet ki ne alakuljon, ami újra feléleszthetné, csak Európán kívül kereskednek és dolgoztatnak az olaszok rabszolgákkal. Az intellektualizmus megújulásával azonban a rideg, szerződészerű viszonyok újulnak meg, főként városi rétegek s nem a papság kezelésében. A paraszt személyi függése, az úr közhatóságjoga aránylag lényegtelen, a tulajdonjog s a föld haszna a döntő. Az elkülönített parcellák szerződéses bérletjellege inkább megmaradt, az úr inkább haszonbérlojének tartotta a parasztot, mint hatósága alatt élő népnek. Hirtelen megy végbe a paraszt személyének „felszabadítása“, a legkorábban Európában, mihelyt elkezdik írásba foglalni a tulajdonjogokat s bérszolgáltatásokat. Viszont a paraszt biztonsága elsősorban attól függ, hogy ki tudja-e elégíteni az úr növekvő kívánalmait, mert hiszen kevesebb az akadálya annak, hogy helyéből kitegyék.

Nagy a különbség azonban Észak- és Dél-Itália között; északon mégis csak erősebben hatott a hűbériség, mint délen, ahol inkább csak

átvitt, külső formáit ismerték. Lombardiában tehát a paraszt mégis csak igényt szerzett földjére. A személyes szolgáltatások, a robottal együtt, eltűnnek, de a paraszt földjét öröklően birtokolja, mégpedig többnyire a részművelés formájában, a termés egy részének beszolgáltatásával. Viszont szokásszerű terjeszkedése kiszabott földjén túl megszűnik, mind kisebb parcellák keletkeznek, intenzív műveléssel, de azért mindinkább rászorul a paraszt, hogy a nagybirtok bérmunkása is legyen. A részművelés nem vezethet arra, hogy idők folytán csupán állandó mennyiségű szolgáltatás legyen, pénzzé váltása legfeljebb bérszerződésre vezethet, a bérösszeg emelésének lehetőségével. Az északolasz reneszánsz városok ellenében a vidék társadalma nem fejlődik önálló képlétté, a földesúr is a városszövetkezés részese, vagy belekényszerítik abba, s a város azon van, hogy a föld népének függésvizonyait felbontsa, közvetlen adózását helyreállítsa, munkájának, termésének üzletszerű felhasználását lehetővé tegye polgárai számára. A XIII. sz.-nak parasztfelszabadító városi statútumai ezzel magyarázhatók. Viszont hamarosan jelentkeznek az erős racionalizmus ellenkező következményei is: a végleg újjáalakult, kifejlett városállam, amelynek vagyonos polgárai kezdenek új arisztokráciává válni, ismét kényszertörvényeket alkot, amelyek a parasztot az úr kényelmére és a város ellátásának biztosítására megkötik, nem engedik szabadon, bárhol munkát vállalni, sőt költözéstilalmak is előfordulnak. Végeredményképpen csodálatosan apróra osztott parasztparcellák borítják a földet, váltakozva kiterjedt nagybirtokokkal, amiket napszámosmunka művel.

Dél-Itáliában a reneszánsz-fejlődés, az új intellektualizmus később s átvitt módon jelentkezik. Az antik folytonosság inkább megvan tehát, a nagybirtok uralmával. A paraszt kondíciója nem tud erősen önállósodni. A bárók közös érdeke szerint is keményen racionális monarchia lesz Nápoly-Sziciliából, s ez az állam, saját igényeinek kielégítése ellenében, a birtokos gazdasági-uralkodó területének hagyja meg a földet. Az úr meghagyja ugyan földjén a parasztot, de kényszerjogai keresztül-kasul járnak annak életét. Míg pl. Angliában a juh-tenyésztés céljából az úr elkülöníti birtokát s a parasztföld felvásárlásával terjeszti azt, addig itt tízezernyi nyájak vonulnak hegyen-völgyön át, parasztgazdaságokon át, legelőket követve. A latifundium megtűri a paraszttelét, de a földet alapjában véve mindig saját magántulajdonának tekinti; a birtokos nem akar népének fejedelme lenni, de, mint nagyúr, bíraskodik, őrzi hatalmát, tilt el mindent, ami érdekeivel ellenkeznék. Az állam maga alá töri a bárókat, de nem dolgozza fel

hatóságukat elmélyülő bürokráciává; lefelé meghagyja érdekeik parancsoló érvényesülését, hogy erejüket maga is használhassa.

A spanyol félszigeten általában a délitáliaival rokon vonásokat mutat a föld társadalma. A személyes kötöttségek szintén eltűntek a középkor folyamán, de szintén a latifundium válik túlnyomóvá, sőt a szaracén rabszolgaság meghonosítására is történtek kísérletek. Délen inkább a pár évre kötött parasztbérlet szokásos, északon, hűbéri hatásra, inkább az örökbérlet. Tipikus jelenség a majorátusok kialakulása. A családi birtok osztatlan gazdasági-uralmi terület akar maradni s védekezik egyúttal a parasztigények felnövése ellen is. A majoresco még a parasztszolgáltatásokat sem váltathatja pénzzé, s bérbe is csak saját életére adhatja földjét. Egyideig impozáns hatalmat jelent tehát a grandok és az egyház gazdasági-uralmi ereje, amit az állam itt is véd, hogy használhassa, de itt is megállapodásra, közömbös tunyaságra vezet az, hogy a társadalom alsó rétegei nem tudják önállósítani magukat, sorsukat a maguk kezébe venni. Európa déli vidékei mintegy a későantik korszakok felújulásának területei, hatalmas, hódító birodalommal tudnak ugyan egy időre alakulni, de nem vesznek részt bensőségesen a mélyebb európai társadalomfejlődésben.

Angliában vált leginkább és leghamarább „modernné” a föld társadalmának szervezete, azaz erős függéviszonyoktól mentessé, de egyúttal mégis hűbéries módon enyhítve a tulajdonjog ridegségét s parancsoló, uralmi következményeit is; valamiként a számszerűségeen túl is számításba jövő egységnek építve ki a kisember létét. Biztosítani nem sikerült azt intézményesen a nagybirtok s nagyvagyon erejével szemben, de a fejlődés megakadályozta, hogy a gazdaságilag gyengébbet, antik módra, az erősebb idővel uralmi szférájába is vonja. Oly atomizálódás, ami az egyéni lét magvát szabályozások által erősebbé tette és csak gazdaságilag szolgáltatva ki a hatalmasabbak játékanak. Nem a legszerencsésebb fejlődés, elhagyja az egzisztenciák biztosításának mélyebb alapjait, bizonyos új feltételekkel ismét az erők szabad versenyére vezet — de ezt az alakulást fogadta el a magáénak a modern Európa egész társadalma.

Angliában is korán kifejlődött a földesuraság, erős szerepük volt a hűbéries-szokásszerű módszereknek is, de a nélkül, hogy a függéviszonyokból az alkuszerűséget teljesen kiszoríthatták volna. A község nem a szomszédok szokással szabályozott együttese, hanem bizonyos mértékben megmarad szövetkezésszerű autonómiája is. A ketősséget legjobban jellemzi az, hogy a földesúri udvari törvénykezés-

ben (court baron) a parasztság képviselői is résztvesznek. Alapvető fontosságú az alsó életnek ez a szervezete az egész angol társadalomra nézve. Modern felfogás szerint a közszabadságok biztosítója, a valószínű fejlődés azonban azt mutatja, hogy a nagyobbarányú, bonyolultabb állami-társadalmi szerveződéssel az erősebbnek érvényesülésére vezet a primitív népi önkormányzat feltétlen érvényesülése. A hűbéri típusban az elmozdíthatlan kondíció az alap, a parasztközségbe és a függésviszonyokba beillesztve. A paraszt és az úr egyessége önmagában nem is változtathat ezen, mert hiszen az úr fölfelé is hasonló függésben él, hűbérurai, fel a királyig, mind részesednek az ő jogiban is, az egész társadalom össze van szövődve egymással. Angliában ellenben inkább a földből és a népből származó jövedelem a lényeg, ami fölött alkudni is lehetett; hűbériokozatok is kevésbé alakultak ki, később törvény is tiltotta az al-hűbérbe adást: a nagyobb földesúr nem adminisztrálta felsőbb fokozatú vazallusainak és azok népének területét, nem fejlődött ki területi félállam fejedelmévé. Hatóságjogok helyett inkább a birtokjog és tekintély alapján vezeti a nemes az alárendelt társadalmat. Jellemző, hogy az intellektualizmus kifejlődésével a klerikus itt inkább az úr jövedelmeit jegyzi föl, összeheszerően, míg a franciáknál inkább a jogokat. Az angol birtok már a középkorban kiadás-bevételekönyvet (rentals) vezet, nem a jogok (customs) jegyzékeit. Gyorsan halad a régi meghatározatlan, primitív függésviszonyok átmagyarázása a haszon szempontjaira, bérösszegekre, tulajdonjogra. A paraszt személyéhez az úrnak idővel úgyszólván semmi köze. Itáliával együtt az angol parasztság „szabadult fel” először Európában, általában véve már a kései középkorban. Természetesen inkább az úr javára ment végbe a földtulajdon tárgyias elhatárolása, az úr saját kezelésbe vett birtoka minden kétebb jogú földet magába kerekített, a paraszté csak a szoros használatában volt föld maradt, évi bérfizetés ellenében, vagy, ha ezt egy összegben megváltotta, teljes tulajdonként. A javak szabad mozgásában, az emberek szabad költözködésében Anglia messze megelőzte a kontinenst. Különösen a robotnak ily módon való megszűnése volt a döntő. A jobbágmunka már a középkorban eltűnik, még a pásztor s juhász is szerződött, fizetéses alkalmazottja a birtoknak. Csak az aratásnál marad meg elevebben a paraszt munkakötelessége, néhol még a XVI. sz.-ban is.

Ily módon az egész emberi lét igényeiből kiinduló szabályozódás helyett a társadalom mindinkább a gazdasági erők hatása szerint szerveződik, a pénz akadálytalan szervezőeszközzé válik. A föld nem marad a helyi társadalom táplálója, hanem üzletté lesz, a termést a bir-

tokos már a középkorban a piacnak szánja. Jellemző erre a juh-tenyésztés terjedése, az angol gyapjúnak világforgalomba jutása: le-
gelökké alakítják a szántókat, kizárják az úri földről a paraszt szokás-
szerű munkaalkalmait, sőt minél nagyobb területekre kerekítik ki az
üzemet, a paraszt művelése alatt álló földet is bekebelezve, a paraszt
használatigényét megvásárolva, a közföldek felosztását kierőszakolva.
Az úri birtok e rideg tulajdonjogi elkülönítése, kerítésekkel elzárása
(inclosure) sok méltányos emberi szempontot zár ki a társadalom-
szervezetből, oly szempontokat, amelyek itt csak halk hangon szólal-
tak meg, nem pedig izmos szokásszerűséggel. Elkülönülést, kerek,
üzletszerű gazdaságot akar a módosabb paraszt is, szintén felvásá-
rolva a gyengébb szomszédok földigényeit, a községi önkormányzat-
ban kierőszakolva a közföldek felosztását. A XV—XVI. sz.-ban
nagy a szegénység panasa az inclosure ellen, pedig a folyamat csak
a gazdasági racionalizmus teljes győzelmének idején, a XVIII. sz.-ban
öltött tragikus arányokat, harmincszor annyi földet sajátítván ki
a nagybirtokok számára az együttes igényekből, mint az előző száza-
dokban. A régi kisparaszt, a yeoman, ilymódon az újkorban
mindinkább a nagyok áldozata lett, különböző igényeit az úriföld s a
közföldek használatára a tárgyas tulajdonjog a paraszthelyről le-
apasztotta, a megmaradt kicsiny földet tehát inkább eladta s bér-
munkássá szegődött el a birtokokon vagy a városokban. Franciaország-
gal ellentétben nagyszámú földtől elvált bérmunkásság keletkezett,
szabad mozgással, de a gazdasági, üzleti, s ipari élettől függő hely-
zettel; csak az európai gazdasági életnek bonyolultabb, társadalmi-
lag biztosítottabb fejlődése mentette meg attól, hogy antik módra
proletariátussá ne legyen.

A szokásszerű, hűbéries elem azonban magában az angol fejlő-
désben is elég erős és szívós arra, hogy a mechanikus érdekszerűséget
antik ridegségig ne engedje érvényesülni. Az angol rendiség mégsem
lehetett tisztán a vagyon és a velejáró politikai hatalom rétegződé-
sége s a pénz sem a társadalmi összefüggések egyedüli kifejezőjévé.
A hűbérjognak, a szokásszerűségnek és a gyakorlati érdekeknek sajá-
tos, vidékenként is változó vegyülete, a „common law“, társadalom-
szervezetet védő elemeket is tartalmazott. A főtvényszékek egyene-
sen a hűbérjogi elmélet alapján állottak, jóidéig ellene szegültek a
függésviszonyok megváltásának, a parasztot a földesúri udvar
(manor) tartozékának tekintették. A felszabadult paraszt is, legalább
formálisan, úri tekintély vezetése alá tartozott, az újkor jórészén át
is, néhol évenként egy kappant, másutt egy szál rózsát nyújtott át urá-

nak a felsőség elismeréséül. Néhol valami jelentéktelen öröklés-illeték is sokáig megmaradt. Körülbelül egy százalékra becsülik még Erzsébet korában is a parasztságot, amely ezenkívül még házasságában, költözködésében is az úr engedélyéhez van kötve, ami bizonyos szociális bélyeget nyom reájuk és csak a XVII. sz.-ban tűnt el ez a réteg. Egyes úri jogok, malom-, vásár jog, stb. szinte napjainkig fennmaradtak, különösen a tenger kicsiny szigetein. Ámde e függés egyúttal olyan szokásszerű légkört is jelent, ami az úr szabad rendelkezését is megköti, valamiként pietásra kötelezi a megállapodott alsó életviszonyokkal szemben. A parasztbérlőt nem teheti ki csupán üzleti okból bérletőből, nem emelheti korlátlanul a bérösszeget. A franciához hasonlóan eredetileg inkább majorosa, jövedelmet kezelő megbízottja az, akiből később a paraszt-nagybérlő lesz, csak hogy itt az ilyen paraszt valóban nagyra tudja kikerekíteni gazdaságát s így, fölfelé biztosított helyzetében, paraszttársait pedig lassanként felvásárolva, a társadalom egyik legjelentősebb rétegévé válik.

A függésviszonyok elmosódása, a „felszabadulás” többnyire nem is volt az angol paraszt kedvére, inkább megmaradt volna régi kötelei között, amelyek a megélhetés természetes biztonságának érzését öntötték beléje. Régen esetleg évekig nem vette igénybe az úr a parasztmunkát, rossz termés, inség esetén elengedte a terményszolgáltatást, most az évi bért, a szolgáltatások pénzre váltott összegét, mindenképpen megfizetteti. Mint mindenütt, különösen pedig az Okcident keleti szélein, de délen is, a gazdaságilag-politikailag hatalmasabbak valami új-feudalizmusra törekszenek, úgy az angol földesúr is a szokásszerű igények erejétől megfosztott, „felszabadult” vagy ellenállásra képtelen földnépének alávetésére, s az egész államapparátust, amiben képvisellel, nemesi bírakkal részesedik, erre akarja készíteni. Panaszkodik az újkor elején, hogy a paraszt most már sem isteni, sem emberi törvényt nem ismer, sem dolgozni, sem szolgálni nem akar: a formális jog szerint tényleg igénye van arra, hogy szükség esetén újra követelje a robotot. Törvényt hozat, ami legalább a napszámos bérmunkára kötelezi munkáshiány esetén a parasztot, tilalmat akar a parasztyeVmek taníttatására. Viszont épp azért, mert a hűbéri függésviszony nem tűnt el teljesen, a bürokrácia s végül a törvényhozás is korlátozza az úri birtok rideg elzárkózását. A XVI. sz.-ban maxímálják a tenyészhető juhok számát, az ezen túl fölösleges legelők újrafelszántását rendelik, lerontatják a kerítések, sövényeket, sőt a nagyobb gazdasági épületeket is. A szokásszerű fejlődés tehát itt is elmélyülő szociális szabályozásra készíti az államüzemet. Igaz, hogy

a megindult folyamatot nem lehetett már megállítani, e törvényeket a XVII. sz.-ban már érvénytelenítették is, de azért a XVIII. sz.-ig a föld nagyrésze mégis a paraszt használatában volt, csak aztán adta ki végleg kezéből, főként a városban s az iparban keresve megélhetését.

Sajátos jellemvonása az angol társadalmasodásnak az üzletszerűség és a konzervatív formák együttese. Ha pl. a franciáknál valamely jog pénzüllétké válik át, az úrnak idővel csak erre a pénzszolgáltatásra marad joga, nem térhet vissza magának a jognak gyakorlására. Az angol úr és paraszt azonban mintegy alkut lát a pénzre való átértékelésben, szerződést, amit az érdekek változása megmásíthat. Az idő múlása, a pénz romlása tehát nem moshatja el teljesen a szolgáltatások eredetét. A konzervatív jogok jelentéktelenednek, de ceremóniák képében kísérik a legmodernebb s legüzletibb aktusokat is.

Az egész nemesi lét ezért tartja meg az újkorban is értelmét, a vagyoni erőn túl is vezetőszerepét. A nemesség nem vált elvont, elzárkózott leszármazás-réteggé, hanem, az antikhoz hasonlóan, gazdasági-politikai hatalom gyakorlásához kötötte rangját. A lord az újkor jó részén át még vezetője gyenge függéssel alárendelt társadalmának, jó ideig háborúkban vezére is, az önkormányzatokra nagy befolyással, parlamenti szerepét is megtartja, a központi kormányzatban is szerepel; s mindezt birtokának üzletszerű kezelése támasztja alá. Enyhe földesúri jogai elevenek maradnak. A francia nemes megmarad nemesnek akkor is, ha Ősei felsőségjogainak csak egy szilánkjá is van már kezén, az angol elsőszülött fiára hagyja a rangjához fűződő tekintély gyakorlását, többi gyermekei legfeljebb kisebb rangokat örökölnek, vagy cím nélkül belevegyülnek a polgári életbe. A francia nemes első-sorban hatóságnak érezte magát, s nem vette észre, hogy tényleges jogai eljelentéktelenednek, az angol nemes érdekeit, erejét érvényesítve tartja fenn magát. Ezért ismeri el az angol társadalom a szabad, birtokos vagy akár generációkon át jó társadalmi helyzetre jutott kereskedő-családokat is, nemesség nélkül is, gentry-rétegnek s nagyjából politikai vezetősükre is bízta magát. Bár a vagyon itt jelentős kellék, mégis oly alakulás, amely az antik hatalmi-vagyoni küzdelem ridegségével szemben a szokásszerűség melegségét is érvényesíti a társadalom vezetésében.

A skandináv és a keleti országok parasztságának-nemességének fejlődése tulajdonképpen inkább az angol, mint a francia típushoz sorolható. Skandináviában a parasztság szövetkezésszerű autonómiája elég erős arra, hogy az országos rendi képviselőbe is behatolhasson. De keleten az intellektualizmus munkája nem eléggé átható ahhoz,

hogy az alsó társadalomnak egyrészt szokásszerű, másrészt önkormányzat- s szerződészerű alakulását korán kifejezze, érvényesítse. A birtokos-katonáskodó réteg mind nemessé lesz, jogait a földdel és a néppel való rendelkezés jogának tekinti. Különösen Lengyelországban súlyosbodik egyre a paraszt helyzete az újkor folyamán; oly jelenség, amelyet a kelet-porosz és az orosz társadalmak közti átmenetnek lehet tekinteni.

Végül a nyugati Európa egy darabkájára, Hollandiára kell egy pillantást vetnünk: mi az oka annak, hogy nemcsak kereskedelme ragadta magához jóidőre a vezetést a világon, hanem tulajdonképpen innen indult ki az európai agrártársadalom regenerálódása, a mezőgazdasági üzem szakszerűsödése is, ami a többi hivatáshoz méltóan sorakoztatta idővel a földdel való foglalkozást is?

Egyoldalú szempontokkal, mint pl. a földrajzi helyzettel, nem lehet megmagyarázni Hollandia csodálatos felvirágzását az újkor első századaiban; egyedül a különféle társadalomalakító módszerek szerencsés együttműködésével. A franciánál szabadabb, az angolnál mélyebben szokásszerű társadalom, kicsiny fejedelemségekre tagozódva, de erős rendi képvisellel mindegyikben. A hasonló angol fejlődéssel szemben épp a részeknek szívós önállósága a jellemző, a helyi társadalomviszonyoknak gondosabb feldolgozása. A paraszti élet biztonsága erősebb, s függése az úrtól is, bár az újkor elején a személyi alávetettség nagyjából már eljelentéktelenedett. A paraszt munkája, szokásszerű igénye erősebb, mint Angliában, de értékesíthetőbb, mint Franciaországban. A vizektől szinte ronggyá szaggatott terület állandó küzdelmes munkát kíván, amit a paraszt végez, tehát az úri birtokra még jobban ránó a gyakorlat által az ő igénye, a nemesség helyett az ő szokásjoga terjeszkedik; viszont a szövetkezésszerűbb társadalom a franciánál elevebb gazdasági mozgalmat teremt. Idővel csaknem úgy áll a dolog, hogy a nemes és a nemesi képviselő, majd a városi polgárság is a parasztkéz termelésének értékesítője a nélkül, hogy a paraszt-exisztenciákon úrrá tudna lenni. Nem a dolgoztatás, hanem a beható, derekas egyéni munka végzi a termelést; csaknem az egyetlen példa Európában, hogy a föld, víz kihasználása szinte céhszerű szervezetekben folyik, a gazdák mesteri teljesítményeinek versenyével, a közös erőfeszítést, befektetéseket kívánó feladatok területi elvégzésével s végül a termelés értékesítésének területi védelmével a vállalkozói kihasználás ellen. Igazi szakmunka, sok apró tapasztalat állandó egyesítése s tanítása. Nem tisztán a természet adó-

mányainak egyszerű kihasználása, hanem a természet beható megfigyelése is, s a termésnek nemesítése, feldolgozása. Az egyik legfontosabb foglalkozás, a halászat, a hal konzerválásának, szállításra alkalmassá tételének módszereit alakítja ki. A földművelés elhagyja a szokásos háromnyomásos rendszert, a parlag helyett takarmánynövények termesztésének éveit iktatja be a gabonatermelő évek közé; a gazdálkodás állandó, tervszerű üzemmé válik, akár a céhszerű kézművesség. A takarmányozás a rendszeres állattenyésztést teszi lehetővé, a hizlalást, istállózást, a legelőtől függetlenül, míg a francia paraszt tavasszal farkánál vonszolja ki a legelőre télen a végsőkéig legyöngült állatát. A trágyázás rendszeresítésével egyre bonyolultabb, finomultabb földművelésre térnek át, egy évtizedre előre megtervezett vetésturnusokra, egész az évi kétféle termésig. A XVII. sz.-ban a parlag egészen eltűnik, a föld hozama messze felülmúlja az angolét, amely pedig már szintén korán rátért az üzletszerű termelésre s a holland eredményeket is sietve átveszi. Végül szakszerű kertésszé lesz a földműves, a gazdasági növények gondos kiválogatásával, gyümölcsnemesítéssel, virágkertészettel; a nagypiacal, az üzleti étellel való csodálatos egybekapcsolódásra jellemző a XVII. sz. tulipánmániája, amely e növény nemes gumóit szédítő, egész Európát magával ragadó spekuláció tárgyává tette, A termelés ekkor már nem is elsősorban mezőgazdaság, hanem a halászat termékeinek nemesítése, feldolgozása. Idegenből idehozzák a gabonát szakszerű raktározásra, s innen osztják széjjel Európában. A gabona őrlésére szélmalomok erdeje keletkezik, s egyúttal fűrészmalomok s más mechanizmusok; a kicsiny ország végűi már alig termel maga, hanem Európa termelését dolgozza fel s közvetíti. Kereskedelme nagyságának ez az otthoni szakszerű feldolgozás az alapja s kezdete, a tengerentúli gyarmatszerzések már csak következmények. Idegen utazók alig hisznek szemüknek, mint valami ökonómiai regényt, úgy írják le, amit e földön láttak.

Nem az élelmes vállalkozás, szövetkezés, hanem a parasztmunkának generációkon át való biztonsága, a személyi teljesítményeknek védelme, a testületi együttesnek nem a közös nyereségre, hanem a munka szakszerűségének érvényesítésére szolgáló szervezete emelte fel itt a parasztságot, avatta méltó hivatásréteggé, vonta be, itt először Európában, az irodalom s művészet érdeklődésének körébe. Oly szerveződés, amelynek lényegét s értelmét csak akkor értjük meg, ha a városnak, az európai polgárságnak a céhekből való felnövekedését vesszük vizsgálat alá.

A magárahagyott kicsiny emberi együttesek természetes, primitív életszabályozását még soha, egy kultúrfejlődés sem tudta annyira építő elemek között felhasználni, mint az európai fejlődés. Egyik legfeltűnőbb, a mai felfogásnak érthetetlen jelensége az, hogy a hosszas gyakorlattal állandósult létfenntartó munka miként nő rá minden természeti s társadalmi talajra, sajátítja ki magának a munka anyagát, eszközeit, lehetőségeit. Általában véve az a légkör e primitív, nyomorúságba süllyedt társadalomnak, amit később európai szellemnek nevezhetni: a teljes, természetes emberi életnek elsősége minden felső szerveződéssel szemben, minden céllal szemben, ami a méltányos emberközi viszonyulás megrontásával akarná az emberi erőket szolgálatába hajtani.

HARMADIK FEJEZET

A RENDI TÁRSADALOM: A VÁROS ÉS A POLGÁRSÁG

A modern polgárság fogalma csaknem azonos a modern társadaloméval. Ennyiben inkább hasonlít az antik polgárságra, mint a középkorira, amelyben még csak városok és testületek vannak s nem általános polgári réteg, nincs állampolgárság, politikai jogokkal, hanem minden városlakó csak testületének különjogaiban részesedik, amelyek politikai jogokat az államban alig juttatnak neki. Inkább emlékeztet ez a középkori polgárság az indiai kézműves-kereskedő kasztokra. A mai állampolgárság mindenkinek egyenlő politikai jogát jelenti ismét, mint az antik időkben. A lényeges különbség csupán az, hogy a társadalmi értelemben vett polgári rétegek szakszerű képzettségen alapuló hivatásrétegek, míg az antik mérvadó polgárság a vagyoni-politikai erők rétege, kezében tartva a városban központosult, polgárjogaiból élőködő tömegeket. Ha a mai polgári vezetőrétegek ismét erősen a vagyon s lehetőleg a politika hatalmával uralkodnak is, úgy mégis szakszerű hivatások, a kisebbek tömegének, a bérmunkásságnak szakszerű foglalkoztatásával. Ismét az erők szabad versenye, nem pedig különjogok közé szorított testületek, de e versenyben már szakszerű teljesítményre kényszerült a vagyon s a hatalom, oly óriási, a társadaloméletet kielégítő, ellátó üzemiesség szolgálatára, amilyenről az antiknak sejtelve sem volt. A modern polgárság tulajdonképpen a forgalomgazdaság szakmunkájának uralomrakerülése, az alsó munka

tömegeinek gazdasági függésével; s ez az egész társadalom egy óriási üzem munkaszervezete. A szerényen kezdődött, alárendelt helyzetű középkori-városi életnek, a forgalomgazdaságnak szakszerű rétegei úrrá lettek az Okcidens egész társadalmán.

Önmagában véve minden hivatásmunka gyenge arra, hogy az életnek szabadon érvényesülő erőivel szemben biztosan, önállóan, szakszerűen fejlődjék, s idővel alkalmazkodásra kényszerítsen minden társadalmat mozgató érdeket és hatalmat. A tisztán racionális társadalom a jobb munkát megragadja, felhasználja, s gyorsan szolgáljává is teszi, önálló igényeinek biztosítása nélkül; felvásárol, elsöpör minden társadalomalakulást, amely vagyon és hatalom nélkül csupán szakszerű hivatás alapján akar érvényesülni. Az antik forgalomgazdaság a politikai s vagyoni hatalmasságok rendelkezése fizetett vagy rabszolgamunkások tízezreivel, az áruk, főként a nyertermékek óriási tömegének többé-kevésbé erőszakos beszerzése s többé-kevésbé kikényszerített alkalmak felhasználásával való elhelyezése. A hatalom, tehát az államigazgatásban való részesedés, mindig jelentősebb, mint a szakszerű munka; egyes vidékeknek bősége, más vidékeknek ínsége, idegen területeknek, gyarmatoknak flottákkal, katonákkal támogatott kihasználása, városok, seregek ellátása a vagyonos nagycsaládok és pártvezérek természetes osztaléka, aminek fejében jórészt az ő feladatuk és hatalmuk is a közcélok ellátása, a gabonakiosztás, a jótékonykodás, a társadalomnak megnyugtató és szórakoztatása. A tulajdonképpeni szakszerű munka, akár a hivatalnokság is, önálló, intézményes lét nélkül, a vagyonostól lesi kenyerét, másrészt pedig általában minden család lehetőleg saját maga készíti el azt, ami mindennapi szükséglete. A forgalomgazdaság arányai óriásivá nőhetnek, de üzemiessége kezdetleges, sekély marad.

A szövetkezésszerű társadalom, amelyben mindenki a maga erejével vesz részt a versenyben, s amelyben az erősebb érvényesülésének a többi fölött nincs semmi akadálya, óriási erő kifejtésre képes, hatalmas alkotásokra. Ezért az újkori fejlődés titkát elsősorban a régi köteleket felbontó, fokozódó racionalizmusban szokás keresni, az erők szabad versenyének térhódításában, a kisszerű, elszigetelt, testületekhez kötött munka felszabadulásában, nagy arányokra való összesítésében. Pedig nyilvánvaló, hogy ez a racionalizmus nem más, mint felhasználása mindazon mélyebb elemeknek, amiket a társadalom szervezetében az előző korszakok érvényesítettek, — egyébként a modern társadalmak mély üzemszerűsége, az antikkal szemben, meg nem magyarázható. A városnak, a forgalomgazdaságnak, a polgár-

ságnak újkori fejlődésénél tehát inkább a régi időktől származó, az élet mélységeiből merített elemek sorsára, szerepére kell figyelniük, mint az erők szabad mozgására, hatalmi s gazdasági összefogására.

Ahol a föld társadalma a középkor első félezer évében mélyen szokásszerű-hűbéries szerveződésen ment át, ott keletkezett, Franciaországban, az igazi európai várostípus, amelynek a céhszerűség volt az alapvető szervezete. Észrevétlenül nő ki a földművelő nép kebeléből, a szokás hatalmánál fogva, a kézművesség szabályozott telepe, a függésviszonyok sokaságába bonyolult. Az ügyes, gyakorlott kéz munkája a kézművességet épügy kisajátítja magának, a megélhetés alapjául, akár a földműves a föld használatát. Természetesnek tűnik fel az, hogy aki a kézművesmunkára adja magát s ezért lassankint visszavonul a föld használatától is, annak bizonyos igénye keletkezzék arra, hogy a község csak az ő munkájához forduljon, idegennek betelepülését ne engedje. De még az úr is kénytelen elismerni ezt az igényét. Még a középkor végén is megfigyelhető, hogy ha a földesúr és a falu huzamosabb ideig egyes családok mesterségét veszi igénybe, azoknak joguk keletkezik e munkára, existenciájuk alapjául kisajátítják maguknak megszokott feladataikat s az úrnak sincs hatalmában másokat alkalmazni helyettük. Természetes viszont az is, hogy a kézművescsalád csak azt a munkát igényelheti, amit maga végezhet el, a feladatok tágulásával újabb családok adják magukat az illető szakmára s együttes megszokás szabályozza mindegyiknek kondícióját. Az is természetes, hogy új cikkekre, új kézműveságakra akadálytalanul érvényesül ismét más családok huzamosabb gyakorlata. Mindegyik kézművesség maga alakítja ki szabályait, de az egyes mesterek maguk termelnek és árusítanak; a gyakorlottabb, ügyesebb munka, amely feladataiba elmélyül és különleges minőséget állít elő, nemcsak hogy előnyt szerezhet a többivel szemben, de védelmet is specialitásának gyártására és árusítására. Az igény azonban mindig csak a mesternek saját tényleges gyakorlatát védi, mihelyt a feladatok túlnőnek kezemunkáján, más családok települnek rájuk. Az úrnak székhelyén, a várhegy' tövében, korán alakulhatott ki nagyobb kézművestelep, alázatos állapottal, önálló szervezet nélkül, s mégis oly belső szokásszerű szabályozódással, amit az úr hatalma nem törhet át. De nem is akarja áttörni, mert ez a szabályozás fejleszti ki számára is a szakmunkát, emeli életnívóját; az úr csak a rend s a szokások felsőbb adminisztrációját tartja kezében. Eszébe sem juthat, hogy a kézművességet a maga munkásságává, nagyüzemévé tegye, vagy hogy idegenből hoz-

zon, a város ellenére, munkástömegeket. Idővel bonyolult munkaszervezeté lesz a város s benne a céhek, az egyes iparágak és az úr vagy tisztjei legfeljebb tudomásul veszik a belső szabályozódást s annak alapján bíráskodnak az olyan kérdésekben, amelyeket a polgárok maguk között nem tudnak elintézni. A szakszerű együttessel szemben mind idegenebből állanak, a felsőségjogok, a telekbér, a vásár- és vámilletékekben való részesedés valóban külsőséges, csak jövedelmező jogokká válnak. A város szelíden leválik a földesuraság testéről, önállósul, gazdasági hatalommá lesz; ha az úr jogait teljesen megváltja, külön politikai hatalommá is. A francia város azonban többnyire megtart bizonyos összeköttetést urával, az úri tisztségek s a városi magistrátus egymás mellett dolgoznak, csak kevés a „vilié libre“, a „vilié franche“ az igazi francia adminisztratív város, maga Párizs is e típushoz tartozott. A hűbérúr idővel kénytelen a maradék felsőségjogok gyakorlását, amely szakértelmet kíván, képzett hivatalnokságra bízni, amely hivatalnokság ismét nem az ő akaratának technikai szolgálja, hanem a bonyolult jogviszonyok kezelője, akár az úrral szemben is; város és úr egyaránt szívesen veszik, ha ez a hivatalnokréteg egy általános, állami szabályozás alapjaira helyezkedik. Szinte észrevétlenül, akár a hűbérijedelemségeket, keríti kezébe a városi élet legfőbb felügyeletét az állam a középkor végétől, a nélkül, hogy a polgárság belső munkaszervezetét, önálló adminisztrációját érintené. Aztán lassankint, e belső szabályozás szakszerű átvételével, teszi államfeladattá a munkának, iparnak, kereskedelemnek szabályozását is, csak általánosítja, elfogadja a céhszerűség alapjait, de nem nyomja el hatalmi szóval; fiskális igényeit is inkább közvetve, a munkának irányításával akarja kielégíteni, szó sem lehet arról, hogy a várost a maga nagyüzemévé tegye, a polgárságot az uralmat szolgáló munkássággá.

Alapvető marad a személyies teljesítmény védelme és érvényesülése: szabályozás, amely a szakképzett kézművest védte, munkájának értékesítését nem engedte át tisztán nyereségre törő vállalkozásoknak. A családban történő oktatás helyébe a tanonc- és segédrendszer lépett, de szintén csak oly mértékben, az alkalmazottak számának korlátozásával, hogy a termelés a mester személyes munkája maradjon, beleértve feladataiba a fiatalok tanítását is; mások dolgoztatása, nagyüzemek alapítása tehát nem válhatott általánossá. A tőke külsőleges beavatkozását, a munkának tömeges felvásárlását kizárta a forgalomgazdaság társadalmának szervezete. Formális jogi testületté (jurande) aránylag kevés iparág alakult, főként azok, amelyeknek munkája fokozottabb ellenőrzést kívánt, mint pl. a patikus, kirurgus, aranyműves,

lakatos mestersége, máskülönben lazább együtttest alkotnak az egyes ágak (métiers libres), a városra bízván szabályozásukat. Általános követelmény a képzettség, a tanoncidő, a mestervizsga: hosszú évek gyakorlata teremthet csak igényt, kizárólagos jogot valamely szakmunka végzésére. Ebből következik a gyártásmódok ellenőrzése, aprólékos szabályozása, ami egyúttal védelem is a tisztességtelen versenyre szemben. Végeredményképpen a kézművesség szinte közintézménnyé válik, amelyhez a közönség bizalommal fordulhat, akár a hivatalnoksághoz. Ez a forgalomgazdaság európai terjedésének lényege, nem pedig a nagytőke, a nagyvállalkozás tömegüzeme. És az egész rendszer, bármily mereven s tökéletlenül sikerült is gyakran a szabályozás jogi formulázása, mégis a szabad verseny rendszere volt, de egészen új értelemben: a személyies teljesítmény, a szakszerű, minőségre dolgozó munka érvényesülése, a vagyon s hatalom erőinek kiszorításával. A céh nem közös vállalkozás, közös részesedéssel, hanem csak szabályozó testület, amelyben minden mester magának dolgozik, a maga személyies teljesítményére korlátozva, tehát bármily nagy vásárlóközönségre is tehet szert, nem a tömeggyártással, hanem mindig csak a jobb minőséggel, az anyag finomabb, elmélyülő feldolgozásával emelkedhet ki társai közül, tehet szert polgári jólétre. A személyi teljesítménynek ez a biztosítása az alapja a roppant nagy és finomult munkaszpecializálódásnak, amire a kézművesség, különösen Franciaországban, már a középkorban emelkedett. Bármily kézművesség, idővel annyira elmélyül a munka, hogy egyetlen mester üzeme nem tudja már elejétől végig vállalni az egész produktót, csak egyes fázisait tartja meg magának, a többire új mesterségek alapozódnak, ismét biztosított, önálló existenciával, a vásárlóközönséggel való közvetlen érintkezéssel. Az antikhoz hasonlítva bámulatos munkaszervezetté alakul a polgárság, az egyes rétegek, céhek a finom részletek szakszerű, folyton mélyülő feldolgozásával foglalkoznak, ami másként nem lehetséges, mint a személyi teljesítmény önálló érvényesülésének biztosításával. Az indiai kasztok is biztosítottak, kisajátítottak maguknak egyes foglalkozásokat, de nem az egyénből kiindulva, nem aprózta fel individuumokra a leszármazásközösséget egy megelőző, áthatóan racionális antik kultúra. A kaszt ezért együttesen monopolizálja foglalkozását, aránylag magas fokra viszi azt, de az igazi belső mozgató erő, a személyi teljesítmény érvényesülése, hiányzik s ezért a specializálódás elnagyolt marad, a tunya tradíció uralkodik a munkán. A céhszerűség ellenben mind mélyebben vág bele az emberi életet megalapozó matériába, az egyes munkafázisok fokozódó intenzitásával. Személyies teljesítmé-

nyék versenye, tehát nem tokozódik el a kaszt határainál, hanem értelemszerű összefüggést tart fenn a céhek, a munka részletei között, az árut a közönség egyikőtől a másikig viszi, s így a közönség szükséglete maga kényszerít arra, hogy a termelés részletei egymáshoz is igazodjanak. Ennek következménye az, hogy minden részlet, minden termeléság kölcsönös szabályozás alá kerül, a munka folyása közüggé válik, valamint az oktatás ellenőrzése is: minden mester önálló, s mégis szerves egységnek tagja, a városgazdaságé; az üzemek kisszerűek s mégis oly együttest alkotnak, amit a kézművesség magasabb fokának, iparnak lehet már nevezni.

Az igazi nyugati céhrendszer tehát nem elzárkózott sejtek együttese, hanem specializálódott kézműveságak szabályozott szervezete. Az európai intellektualizmus munkamódszere, egyöntetősége értelmes összefüggéseket tudott fenntartani céhek és városgazdaságok között. Németországban, a belső fejlődést bizonyos mértékben megelőzve, nyugatról átvett jogokon is alapul a céh, e jogok tehát merevbbek, igazi kiváltságok. A franciáknál a céhnek kizárólagosság-joga többnyire még a város területére sem érvényesült, a szabályoknak megfelelő munkát, a céhen kívüli mestert megtűrték, ha a céhbeliéknél megélhetését nem fenyegette. A francia városnak ritkán van kifejezett joga arra, hogy vidékén eltiltsa minden kézművességet; többnyire csak természetszerűleg, fejlett munkájánál fogva teszi lehetlenné, hogy bizonyos körzeten belül kézművesség keletkezzék. Csak arra van joga, hogy a „tiszteletlen“ verseny ellen védekezzen, tehát a kontármunka ellen, valamint az ellen, hogy élelmes vagyonosaid tömeges bérmunkával tegyék tönkre a kézművességet. A céhlevél nem válik a szabad ipar kéréletlen üldözésének alapokmányává. Az áruk forgalmát, a város vámpolitikáját úgy irányítják, hogy az otthoni kézműveságakat az idegen termelés el ne nyomja, de a városgazdaságok között állandó a kölcsönösség, mindegyik beengedi a másiknak speciális cikkeit, úgyhogy idővel az egyes városok egy-egy különlegesen fejlett iparágnak központjaivá lettek. A német árumegállítás, elővásárlás merev joga helyett tehát az érdekek kölcsönös városközi szabályozása ment végbe. A középkorvégi városgazdaság kicsiny képe a későbbi, államilag szabályozott nemzetgazdaságnak, iparvédelemnek, iparfelügyeletnek, vámpolitikának — csak a szervezés eszközei közeledek még, kicsiny társadalmat s vidéket foglalnak egységbe. A céh nem nyereségre való szövetkezés, a közös berendezkedések, pl. malmok, mechanizmusok, minden tagnak méltányos szük-

ségeit elégítik ki, a szabályok megakadályozzák, hogy egyik a másikat a nyersanyagbeszerzésben vagy az árusításban ügyeskedéssel vagy erőszakosan háttérbe szorítsa. A vagyonkülönbség a polgárok között elejétől igen jelentékeny, a tekintélyes s hírneves mesterek családjai, amelyek egyúttal a céh vezetésében is meghonosodnak, elismert magasabb csoportjai a városlakosságnak, de a nélkül, hogy a kicsinyek üzemét elnyomhatnák. Generációkon át szerzett vagyonukat nem tudják üzemük korlátlan tágítására fordítani, inkább birtokot vásárolnak, a királytól címet-rangot szereznek, finomult élettel, műpártolással szinte visszavonulnak az ipartól, másoknak, újaknak engedve át a küzdőteret. A francia városban bourgeoisie alakul, s nem patriciusság, mint az antik városban, vagy a szabadabb, racionálisabb fejlődésű itáliai, délnémet, stb. középkori városokban; a bourgeoisie tekintélye nem jelenti azt, hogy a város politikai-gazdasági urává lesz, a kormányzat s vagyon hatalmasságává, a polgárság munkájának privilégizált kiaknázójává. Mihelyt a gazdag polgárcsalád nem űzi maga a mesterségét, legfeljebb tőkéséssé lesz, főként az államkölcönökbe beleszövődve, de a munka versenyéből lassanként kizáródik. De minden egyes mestert is csak saját gyakorlata tartja fenn, nem pedig mások dolgoztatása. A céhben ugyan csak a mesternek van szava, akár a nemességnek a rendi gyűlésekben a paraszttal szemben, a segédnek s inasnak nem, de ezek mégsem csupán fizetett bérmunkásai. A segéd csak neki dolgozhat, de ő is csak segédével dolgoztathat, s így a jó szakmunkás érvényesül, nem a tömegmunka. A segéd- s tanoncszám korlátozása pedig egyúttal jelenti azt is, hogy a mester, a céh és a város a munkaerők későbbi, végleges elhelyezését is szem előtt tartja, önálló mesterként való egykori letelepedésüket is. Sokáig nem is engedték meg ezért idegen városokban tanult segédek mesterré avatását. A segéd és inas a mester családias házanépe, a műhely virágzása, tekintélye az ő önálló jövőjük biztosítását is jelenti. A céh és város ily szellemben szabályoz, tisztességtelen versenynek tekinti az alkalmazottak rideg kihasználását, szabályozza a munkaidőt s a béreket. A tanoncidőt, 6—10 évet, általánosan és szigorúan megkövetelik, de a mesterek nem folyamodnak oly mértékben, mint a németek, különböző fogásokhoz, pl. a mesterdíj mértéktelen emeléséhez, agyafürtan kieszelt, bonyolult és költséges mestermű megköveteléséhez, hogy a segéd felszabadulását megakadályozzák. A középkor végétől természetesen mégis szociális kérdéssé lesz a segédkérdés, a mesterek igyekeznek akadályozni a mesterszám túlságos növekvését. Ez azonban igazi, európaivá vált szociális kérdés,

nem az antik csőcselék-polgárság lázadozása ingyen eltartásért és szórakoztatásért. A segédek, városok között is, testvériségekbe társulnak, kölcsönös támogatásra. Erejük képzettségükben, nem romboló veszedelmükben van; fegyverük a munkából való kiállítás, a sztrájk. Általános mozgalommá azonban ez sem fajul az újkor első századaiban, a város és az állam szabályozó közbelépése miatt. A modern bérmunkásság harca szintén a szakszerűségükben pótolhatatlan rétegek erején alapszik, s ez a céhszeru fejlődésnek eredménye az antikkal szemben — csakhogy most már a munkaadó s munkás viszonya ridegen szerződészerű, a régi kézművesség személyies méltányosságából csak egyes elemeket mentett meg az állami iparszabályozás.

A kézművesség, a városgazdaság ilymódon igen bonyolult, szabályozott együttessé lett, amivel az antik racionalizmus sohasem tudott volna megbarátkozni. A városi adminisztráció a társadalomszabályozás mély üzemévé; nem vagyonos előkelőktől függő pártok harca irányítja a várospolitikát, hanem a generációkon át kifejlődött társadalmi-gazdasági struktúra kívánalmai; szakértő, állandó hivatalnokszervezet. Mintegy semmiből, az antik időkben példa nélkül, szerves városi törvényhozás, szerves pénzügyi, jogi és szociális ügykezelés keletkezik már a középkor végén s általánosodik az újkorban állami szabályozássá. Nem hatalmi- és érdekcsoportok tülekedése ez, hanem a számtalan polgári exisztencia igényeinek szakszerű, intellektuális szabályozása. Szakértő, tanult bürokrácia vezeti már a várost; a céhek közül azok lesznek előkelőkké, amelyeknek mestersége intellektuális munkát kíván. Független, apró kézművesüzemek százai, Párizsban ezrei, az újkor elején, az egyes mesterek s az egyes kézművességek biztosított önállósággal egymással szemben; nincs jobb bútor, öltözet, amit egyetlen üzem készíthetne el elejétől végig, a mesterek egész sorának van kizárólagos joga a részleteknek — pl. az ajtóvasalásnak, a zárnak, a szögnek, a szövetnek, a gombnak, a zsinórnak készítésére, a posztófestésnek, a végső finomításnak, a szabásnak elvégzésére — és mégis óriási egységes üzem a városgazdaság. Minden érdeklél, minden munkával külön kell számítani, s az egészet a vásárlóközönség érdekei szerint is irányítani. A mestereknek, céheknek s a városnak ez az egybefonódó üzemisége a szervezést, szabályozást külön szakszerű feladattá teszi, intellektuális módszereket, képzettséget kíván. Az írásképzettség már a középkor végén polgári szükségesség. Az antik úri vállalkozó csak tőkéjével s politikai hatalmával érvényesül, nem kényszerül körültekintő, apró, gondos munkára, a szükséges szerződéseket, adatokat rabszolgája jegyzi fel; a műveltség igen, de nem az íráskép-

zetség az antik úr tartozéka. A középkorvégi polgár a szabályozás sokféleségében, a személyi tapasztalat, gondos előkészítés feladataiban egyéni íráshasználatra kényszerült, képzett réteggé vált, akár az államhivatalnokság a régi hatalmi-úri tisztségek, méltóságok rétegével szemben.

Míg az antik korszakokban az intellektualizmus a szerződészerűségnek óriási arányait hozta, s ezzel a tőkének mindenhatóságát, a fizetett tömegmunkát, a tömegáruk hatalmas mozgalmát, addig a szokásszerűségeen felnőtt Európában az újkori, hirtelen felnövekvő intellektualizmus tovább is társadalomszervezésre kényszerült, a munkakondíciók figyelembe vételére, elvszerű feldolgozására; a pénz csak közvetítő eszköz maradt, nem tudta hatalmába keríteni a munkát, a társadalom összefüggései nem mechanizálódtak csupasz pénzösszefüggéské. Az intellektuális szervezőmunka továbbra is intenzitásra kényszerül, életteljes viszonyok feldolgozására, bőséges helyi s szakmabeli tájékozódásra, levelezésre, olvasásra. A szerződészerűség finom, éles, üzleti formái, amik Itáliában oly gyorsan kifejlődtek, itt nehezen terjednek; még az arab számokat is csak a XVI. sz. ban fogadják be általánosabban az Alpokon innen az esetlen római számrendszer helyett és a számítás műveleteit még sokáig rekeszekre osztott asztalkákra helyezett pénzdarabokkal végzik. A szemléletesség, személyies áttekintés uralkodik a gépies kiszámíthatóság helyett. A Fuggerek, a XVI. sz. európai nagyvállalkozói, nem is tartoznak az igazi, mélyen céhszerű társadalom képviselői közé, s mégis az iroda falaira akasztott emlékeztető cédulákkal dolgoznak, mikor Itáliában már a kettős könyvvitel általánosodik. Minden üzlet egyéni részletekkel van tele, amiket csak személyes gond és tapasztalat intézhet. Ezért a nagyobb üzletember is inkább számos kisebb, jól megismert üzlettel foglalkozik, mint nagyarányú tömegkereskedéssel; gondosan előkészített áru, gondos felügyelettel csomagolva, szállítva — szinte kézműveszerű marad a kereskedő, vállalkozó foglalkozása. Közele otthonosság a helyi társadalomban az üzlet alapfeltétele. Ezért nem érvényesülhet az idegen nagytőke sem; az olaszok az államnak, nagyuraknak hitelezői Európa-szerte még a XVI. sz.-ban is, de sohasem tudnak pénzükkal iparvállalkozásokat létesíteni. Ezért nem érvényesülhet a zsidó tőke sem, nagyúri hitelműveleteket leszámítva. Az újkor első századainak ipara és kereskedelme teljesen keresztény kézben marad, a zsidó tőke csak a céhszerűség elmosódásával, a XVIII. sz.-tól, hatolhat be az európai munka szervezetébe.

A modern kapitalizmusnak óriási üzemiessége teljesen a keresztény társadalomszervezet alkotása, csak a tömegdolgoztatás korában vehettek részt a vezetésben kívülálló elemek is.

A XVI. sz. a gazdaságnak forradalomszerű tágulását jelenti, de nem csupasz mechanizálódás, uniformizálódás által, aminek csak a pénz lenne a közvetítője. A hitel a termelőmunkában alig játszik szerepet, a tőke a munkától elkülönült életet él. A vállalkozás a munkának gondos, intellektuális szervezése, a kereskedő a termelésnek funkcionáriusa. E század még a kiegyenlítettlen mozgalmak kora, a vidékek, városgazdaságok, hivatások sokféleségéé, de már útban az általános, szakszerűsége alapultó rétegek kialakulása felé; nehézkes lassúsággal és nem külsőleges mechanizálódással, a* termelés, az értékesítés, a szervezés folyamata a XVII. sz.-ban szakszerű hivatásrétegeket alakít ki, általános szabályozódással és a XVIII. sz.-ban már körülbelül készen áll a modern polgárság, új s most már racionálisan kiszámítható viszonyokkal, amely racionalizmus már óriási üzemszerűséget jelent és alapos szakképzettséget kíván meg.

A városgazdaságok összeolvadása ilyen értelemben megy végbe, lassanként, a helyi fejlődés egyéni természetének fokozatos feldolgozásával. A munka helyi szabályozását egyenlíti ki s általánosítja az intellektualizmus. A középkor végétől a francia király nem ad már új városprivilegiumokat, nem bővíti a régieket, s néha maga a város kéri, hogy szabadítsák meg különjogaitól: a szabályozás általánosodásával szívesen, saját érdekükben adják a városok feladataikat az állami bürokrácia kezére. Az állami szabályozás az egész kézművességet szeretné formális céhekbe készíteni, s valóban szaporodik is a jurand-ok száma, de egyúttal megakadályozza a mesterek elzárkózását. A mesterlevélért a királynak is jár ezután illeték, de a fiskális szempont mellett az állam szabályozó funkciója is magyarázza ezt. A királyi bíróságok viszont megsemmisítenek mesterré avatásokat, ha azok a város polgárságának érdekeivel ellenkeznek. A tanulóéveket már nem kell okvetlenül abban a városban lélni, ahol mesterré akar lenni valaki, de mindenesetre elsősorban a városban tanulók számíthatnak az önálló elhelyezkedésre. Az általános munkaigazolvány kezdetei mutatkoznak, a kézműves az egész országra jogosított szakmunkássá lesz. A munkabért, munkaviszonyokat a céh és város szabályozza, de állami ellenőrzéssel. A XVI. sz. második felében már állami iparfelügyelőségeket is kezdenek felállítani. Ami az államszabályozásban primitívnek, elnagyoltnak látszik, a mögött a helyi társadalom közeli viszonyainak további szerveződése sejthető, amelynek meleg elemei

egyre finomítják, fejlesztik a felső szabályozást. A polgárság nem ragaszkodik görcsösen a céhszerű kiváltságokhoz, a jurande-ok alakítása az állami bürokrácia kívánsága lenne, s mégis a „szabad” kézművesség marad óriási túlsúlyban, sőt Párizs kézművessége a XVII. sz. elején még a mesterlevelek eltörlését is kívánná. Viszont az ellenőrizetlen, szakszerűség nélküli ipart most már az egész ország területére tiltja az állam. A Kezdeményező iparágakat ellenben, mint régen a város, pártfogásába veszi; a XVI. sz. végén már mutatkoznak a pátens-jognak, az új módszerek szabadalmazásának kezdetei. Az „udvari mester” cím védi a kiváló minőségre dolgozó, új eljárásokat alkalmazó kézművességet a céhek esetleges támadásai ellen, amik a munkafolyamat előírt szabályaihoz ragaszkodnak; a Louvre-galériáiban a finom kézművészek műhelyeit rendezik be, valósággal a műipar iskoláit. Nem az udvar üzemei ezek, a közönségnek dolgoznak, az állam csak kivételt tesz tehetséges újítókkal, amikor az általános, átlagos előírásoktól mentesíti őket.

Ez az állami szabályozás foglalja idővel össze az egész forgalomgazdaságot szakszerű módon s állítja a XVI. sz. végével az országot a városgazdaság helyére, belső iparpártolással, a külföldi ipar elleni védekezéssel, a kivétel támogatásával: a merkantilizmus alulról nőtt fel nemzetgazdasági rendszerré. Ez a merkantilizmus nem az orientális uralkodók pénzéhsége, sem az antik állam erőszakos módszere, amely gazdag vállalkozó urakat fegyveresen támogat, hanem a termelő munkának gondos, szakszerű ápolása. Az állam kívánna nagyvállalkozásokat, tömeggyártást, tömegkivitel, de lassan felnőtt szakszerű bürokráciája nem rombolja szét a forgalomgazdaság társadalmának szervezetét, hanem csak fejlődését akarja segíteni. Az állami nagyüzemek, az antikkkal szemben, jelentéktelen, inkább iskolaszerű szerepet visznek. A merkantilizmus nem az állam rendelkezése a gazdasággal, s nem is kényszerítő irányítása, hanem kísérlet arra, hogy a városgazdaság szokásszerűségében kialakult szerveződést most már tudatos, intellektuális módszerekkel átvigyék a nemzetgazdaságra.

Fejlett iparvidékek keletkeznek, a francia áruk vezetnek egész Európában, s mégis az önálló kisüzemek sokasága uralkodik, nem pedig a tömegmunkával dolgozó vállalkozás. Sajátos jelenség, hogy az újkorelejei vállalkozás nem a hatalommal és pénzzel könnyen elérhető, tömegesíthető cikkekre veti magát, hanem éppen az olyan termelőágakat foglalja össze, amelyeknek gyártása sok kézművesség hosszú részletmunkáját kívánja. Az antik vállalkozás a gabonát, nyersanyagot kerítette hatalmába, s azonkívül távoli vidékek külön-

legességeit, amelyeket óriási nyereséggel helyezhetett el. Az európai vállalkozás eredete nem a mások termelésével való nyereszkesedés, hanem a termelés szakértő szervezésének hivatása. Lassan nő fel a kézművességből s századokon át hozzá is tartozik, szerves összefüggésben vele. Különösen a szövőiparnál fejlődik ki korán, mint azoknak a különböző önálló kézművességeknek összefoglalása, amelyek a gyapjú beszerzésétől kezdve egészen végső finomításáig számos munkafázisra specializálták a produkciót. A vállalkozó tulajdonképpen megbízható, szakértő közvetítője a munka részleteinek, ellenőrzi minden fokon a minőséget, mint ahogyan az egyes részletek kézművessége is ellenőrzi őt, hiszen mindegyik önállóan alkuszik vele, nem lesz fizetett bér-munkásává. A vállalkozó tehát köteles maga is céhbe állani, tanonc-éveket végigjárni. Gyakran az a céh, amely a produkció végső fázisával foglalkozik, pl. a posztófestő, finomító céh, lesz egyúttal a szervező vállalkozások testületé, de gyakran egészen külön céhek is alakulnak e hivatásra. A munkafázisok függetlenek maradnak, a vállalkozás nem dolgoztat, hanem szervez, s így elsősorban a minőség versenyére kényszerül, fokozódó szakszerűsége. Céhhez való tartozása vállalkozó-társaival szemben is tiltja a „tisztességtelen“ versenyt, a termelés spekulatív felvásárlását, nagyobb árak ígéréssel, amiket azután a konkurrencia kipusztulásával alaposan leszorítana. Ilymódon a vállalkozás is tulajdonképpen a személyies teljesítmény alapján áll, az intellektuális szervezőmunka szakszerű hivatása lesz, éppúgy specializálódva a produkció teljes folyamatából, mint ahogyan az egyes kézművességek specializálódtak. A továbbiakban meg természetesen ismét elkülönül az a szakszerű munka, amely a termelés menetét foglalja össze és másrészt a piac, a vásárlóközönség szervezésének, az áru elhelyezésének feladata, tehát a kereskedő hivatása. Addig a kereskedő kalandorszerű existenciája, a társadalom bizalmatlansága kíséri, akár Indiában, ahol a legutolsó kasztokba sorozzák őt; luxuscikkekkel, különlegességekkel, alkalmoszerű nyereségekre dolgozik. Most a közszükségletek ellenőrzött, szakszerűsége kötelezett közvetítője lesz, polgári hivatás.

Mérhetetlen a jelentősége a fejlődés ezen menetének az európai társadalom egész jövőjére nézve: az intellektualizmus az egész társadalom szakszerű kiszolgálására kényszerül és nem törhet a pénzzel való szövetségben az alsó élet, a munka fölött való uralomra. A szabad hivatások is mintegy közintézményszerű feladatokat végeznek, a társadalomszervezetet munkaszervezetté fejlesztik, minden részletében folyton mélyülő szakszerűséggel. S magukat az intellektuális hivatáso-

kát is védi ez a fejlődés a tőke nyers hatalma ellen, hiszen a szakszerűséghez köti a vállalkozást. Bámulatossá fejlődés ez, fegyver, pénz s politikai hatalom nélkül is a szakszerű munkát teszi uralkodóvá, a társadalom rétegződésének alapjává. Nem előre elképzelt, tudatos konstrukció, talán az államhatalom irányítása alatt; a szerveződés nem a közösség céljaira való tekintettel folyt, hanem az egyes egzisztenciák s munkájuk biztosítására. A személyies teljesítménynek érvényesülése az európai fejlődésnek mozgatója, az egyes társadalomképletek szívedobbanása, amit semmiféle elgondolt tervszerűség sem tudott volna helyettesíteni. A kicsiny kvalitásmunkák önállósága alapozza meg a szakszerű intellektuális munka önállóságát is, minden nyers felső hatalommal szemben. Az antik előkelők és bölcselők még a szabad emberhez méltatlannak tartottak minden kézimunkát s általában minden ülő munkát; Európában a műhely és az íróasztal vezeti a társadalmat.

Az intellektualizmusnak közintézményszerűsége, szakszerűsége kötelezettsége s nem a nagyvagyon alapozza meg a forgalomgazdaság terjedését, egyre szélesebb rétegek bekapcsolódásával. Nem magától értetődő dolog az, hogy idővel a legegyszerűbb mindennapi szükségleteket is kivette a szakszerű ipar az otthoni, házimunka köréből. A középkorban és az újkor első századaiban a képzett kézművesség még csak a jómódú nemesi és városi rétegeknek dolgozott, csak a XIX. sz.-ban vált az ipar az egész társadalomnak szakszerű szervezetévé. De már a középkor végétől közeledett a parasztsághoz is, részben felhasználva munkáját, részben pedig lassanként bevonva vásárlóközönségébe. A fokozódó munkaszpecializálódás okozta, hogy egyes alsó munkafázisok, különösen a gyapjú fonása és szövése, elkülönültek a felsőbbektől, amelyek alaposabb szakszerűséget kívántak. A mester üzeme tehát szívesen kiadta ezt a munkát a környék parasztjainak, maga csak oktatta és ellenőrizte, esetleg eszközökkel is ellátta őket. A parasztháznak mellékkeresete ez a munka, főként asszonyok és gyermekek kezében, a nélkül, hogy elhagynák földjüket s kondíciójukat s a városba csődülnének, a vállalkozásnak kiszolgáltatott bérmunkásságként. Idővel külön vállalkozók szervezik a céhek számára ezt a vidéki munkát, amely az újkor elejétől rohamosan terjed és az iparosodásnak általános, széles alapjává válik. Tulajdonképpen ez a mai bérmunkásság őse: ismét biztosított réteg, amelynek nem kell küszködni elemi megélhetéséért. A vállalkozóra ismét gondos, szervező, vidéket járó, az önálló munkával egyezkedő feladat hárul, a tömeggyártás nem tisztán a pénz kérdése. Másrészt a tömeg-

gyártás lehetségessé válik, a nélkül, hogy a céhszerű kisműhelyeket óriási dolgoztató üzemekké egyesítené a tőke; s ezzel a céhszerűség olcsó, a népnek való cikkek gyártása is adhatja magát. Erőszakos és spekulatív fogások helyett intézményszerű megbízhatóság, finom, hosszú tapasztalatokon alapuló specializálódás készíti tehát elő az ipar hódítását s teszi ezzel véglegessé a társadalomnak szakszerű tagozódását, amelyben minden réteg, a paraszt, az iparos, a kereskedő egyaránt csak saját feladataira szorítkozik, saját termelésével látja el a többi réteget s ezzel egyre mélyíti, tökéletesíti, magasabb szakszerűség kialakítására képesíti a maga hivatását. A parasztság hosszú s ma is meglevő aránylagos kizártsága e magasabbrendű szerveződésből már a fejlődés kezdeti hibája. Egyébként pedig éppen a városélelmezésnek céhszerű szervezete biztosította a parasztságot arról, hogy termése nem került spekuláns uzsorások kezébe, hanem a környék mezőgazdasága benső összefüggésben maradt a városgazdasággal.

A francia forgalomgazdaság nem mutat a középkor végén, újkor elején oly szembeötlő lendületet, amilyent egyes európai vidékek, mint Toszkána, Flandria ipara-kereskedelme. Nagyarányú vállalkozások alakulásáról alig beszélhetni, az ipar feszítő erejének útjait alig lehet nyomon követni. És mégis kétségtelen, hogy ez az ország Európa legnagyobb gazdasági hatalmassága, egészen a XVIII. sz.-ig. Nem vállalkozáscsoportok alakulásáról van szó, hanem az egész társadalom mélységes átszerveződéséről, a szakszerűség biztos, általános megalapozásáról. Ez a társadalom nem szorul expanzióra, hogy virágozzék, mert önmagát kielégítő nemzetgazdaság, amely az intenzív munkában gazdagodik. Nem szorul idegen termelésre, a külföldi áruk jelentősége mindig kisebb, mint bármely más országban. Szinte elképzelhetetlen, hogy a munka apró önállósága miként tudott mégis hatalmas termelésé szerveződni. Még a XVII. sz.-ban is az egyik iparvárosban 30 posztógyártó mester dolgozik, összesen mintegy 400 alkalmazottal, tehát egy üzem 10—15 segéddel. A selyemgyártás például, amihez a drága anyag és a finom eszközök miatt különösen sok pénz kellett, tehát elsősorban alakult át tőkevállalkozássá, egyik központjában, Tours-ban 800 önálló üzemet számlált, 700 malommal s állítólag 20.000 alkalmazottal — tehát egy üzem itt is csak átlag 25 munkással dolgozott. A kézművességek túlnyomó része pedig az újkor jórészen át alig 1—2 segéddel és tanonccal. Nyilvánvaló, hogy ez üzemek mind csak a maguk legszűkebb szakszerű feladataival foglalkoztak, a többi szükséges munkát más önálló kézműveságakra hagyták, amelyekkel nem a munkaadó-munkás

viszonyában állottak, hanem a szakszerű kölcsönösség eleven, szervezett közösségében. S mégis a külföldön is mindenütt jelen van a francia iparcikk, nem vállalkozások óriási üzletei révén, hanem az áruk tömegét mintegy saját kvalitásuk préseli át a határokon. Jellemző az, hogy a gyarmatosításban nem tud boldogulni ez a társadalom, arra elsősorban merész, kockázatos vállalkozásszerűség s a flották felszerelésére tőke lenne szükséges. A francia ipar ezzel szemben az ősi kultúrterületekről szorítja ki versenytársait. Spanyolországban a XVI. sz. végétől tőlük vásárolják a legegységesebb iparcikkeket is, francia kézművesek tízezrei dolgoznak ott s hozzák haza keresetüket. De kiszorítják a Levánteről az olaszokat is, I. Ferenc szerződéseivel a török szultánnal a valóságos térfoglalást pecsételik meg és évszázadokra francia protektorátus alá helyeznek a Földközi-tenger déli és keleti vidékein minden keresztény kereskedőt.

A szokásszerű társadalomtípus fejlődésének ez az idealizált keresztmetszete természetesen sok fogyatékoságot takar el, olyanokat, amik miatt a kultúrfejlődés valószínűleg sohasem szökött volna modern magasságaiba, ha ez a típus Európa minden táján hasonló erővel vert volna gyökeret. A személyi teljesítmény alapelve túlságosan nagy nehezéke a fejlődésnek, a céhszerűség pedig mégis csak tökéletlenül engedte érvényesülni a teljesítmények versenyét; s az intellektualizmus hajlamos a megállapodásra, a meglévőnek biztosítására. A francia fejlődésnek lényege a társadalomnak konzerválása, erőteljes, megalapozott hivatásrétegek kialakítása, a gyors s lendületes fejlődéshez azonban arra van szükség, hogy az így képződött munkaszervezetet, tekintet nélkül az alsó társadalom biztonságára, igényeire, sőt e társadalom fokozatos alávetésével, kihasználásával is, határozott célokra állítsák be. A vállalkozásszerűségnek kell előtérbe lépnie, az intellektualizmusnak racionális, a készet felhasználó célokra dolgoznia. Ahol a fejlődés nem súlyosan szokásszerű, ott juthat korán hatalomra a vállalkozás; hirtelen nagy eredmények következnek, úgy tűnik fel, mintha a fejlődés vezetése e racionális társadalmak kezében lenne. Az ilyen racionális fejlődés mintegy lánggra lobbantja az életanyagot, amelyet a szokásszerű társadalom felhalmozott, gyorsan felhasználja és fel is emészti azt. A munkaszervezet helyett ismét a vagyoni és a politikai hatalom szerint tagozódik a társadalom, a tőke és az államvezetés egybefonódása vásárolható áruvá teszi a legmagasabb szakmunkát is, amelynek szerény jutalmazását mérhetetlenül felülmúlja a vállalkozásnak nyeresége.

Az egész európai fejlődésre nézve csak a XVIII. sz.-ban következett el ez a racionális lendület; addig csak egyes vidékeinek fejlődésében mutatkozott, s ezeknek jótékony ösztönző hatásuk volt a tipikusan szokásszerű, megállapodásra hajlamos vidékek társadalmára.

A mozgalom erejét, a fejlődés hirtelen lendületét tekintve a középkor végén a lombardiai, a toszkánai, a flandriai, a délnémet városok és az északnémet Hanza-városok látszanak vezető gazdasági hatalmakkal. A XVI. sz.-ban is még Európára szóló jelentőséggel; mögöttük, még fátýolozottan, előretör Hollandia és Anglia forgalomgazdasága. De az előbbieket szerepe már végét járja e században, a kontinens nagy társadalmára, amely erősen résztvett a szokásszerű fejlődésben, nem engedi meg végleges gazdasági uralmukat. Hollandia, s végül Anglia már a feloldódó céhszerűséggel szemben érvényesül Európában és gazdasági hatalmukat tengerentúli vállalkozásaik is támogatják. Mindezen társadalmak a franciánál szabadabban szervezkedtek, városaik kezdete nem a tiszta kézművesség és a munkaszabályozás. A társadalom, a föld, a vagyon és a munka mozgathatóbb, az erősebbek felhasználhatják a gyengébbeket. A céh helyett szövetkezésszerű társulások alapozzák meg a várost, délen a polgárság kommune-i, északon a gildék, hanzák. Számos árnyalattal szerepelnek e társulások, de mindegyikben van valami politikai-hatalmi elem is, nem tisztán szakszerű mertségek szabályozott együttesei. Az európai társadalmasodás lényegét mutatja azonban az, hogy csak akkor lesz belőlük fejlődés-képes város, ha a szakszerű munkát használhatják fel vállalkozásaikra, gazdagodásukra, ha nem tisztán hatalmi-politikai társulások. Ahol a hűbériség-szokásszerűség a tártófalmat bizonyos mértékig munkarendbe állította, a szakmunka, a személyies teljesítmény biztosításával, csak ott keletkeznek virágzó középkori városok. Itália középső és déli részén, ahol az antik nagyvárosok újra feltámadt büszke utódai éltek, a polgárság s a forgalomgazdaság nem fejlődés-képes* míg Észak-Itália városai, a hűbériség hatására, bámulatosan s egészen új eredményeket teremtve virágnak fel. A szakszerű elmélyülésnek és a mohó racionalizmusnak együttese az, ami hirtelen újat s nagyot alkot.

Az északolasz város a vidék szabadjainak szövetkezése, egyideig a hűbérúr alatt, akinek felsőségétől azonban korán megszabadulnak. A szövetkezésben benn van a nemesség is, amely a meggazdagodott polgársággal patriciussággá olvad össze. Ez a polgárság eredetileg céhszerű kézművességen nőtt fel; de a munka védelme nem oly erősen megalapozott, szabályozott, mint a francia céhben. A mester inkább tárgíthatja üzemét, az alsó munkafázisok hamarosan bérmunkává lesznek

a felsőbb fázisok céhjei pedig tulajdonképpen az illető iparok vállalkozóinak szövetkezéseivé. Tőkájük felvásárolja az anyagot, a városi kézművesség és a vidéki parasztság munkáját; tehát e vállalkozás-céhek lépnek a kommunális szövetkezés élére és a várospolitikát is saját érdekeik szerint irányítják. Végül csak tőkájük elhelyezésével foglalkoznak ezek az uralkodó nagy családok; az alsó nép demokratikus jogai az ő játékszerükké lesznek. Egymásközi harcaik emlékei a városban épített erődített tornyok — míg az északi város kirekesztette falai közül a nemest és várait. A nagy családok egyikének túlsúlya végül leplezett vagy kimondott önkényuralomra vezet. A tengeri városokban a kézművesség sohasem jut döntő szerepre a kommunális szövetkezésben, itt a nagypolgárságnak hadiflottára támaszkodó kereskedelme veszi bérbe a lakosság erejét, a maga vállalkozásaira. S mégis, Észak-Itália ezen városaiban is elég erős az alsó munkának önállósága s a városigazgatás elég mély szabályozásra, üzemiességre kényszerül, a vagyon tehát nem rendelkezik korlátlanul a munkával; a tengeri kereskedelemnek is az üzlet módszereinek fejlesztésével kell érvényesülnie. A hatalmi módszerek háttérbe szorulásával elsősorban a hiteléletre adja magát a vagyon, az üzleti formák finomult fejlesztésére. Génua az újkor elején jelentős tengeri hatalom, de elsősorban bankárok városa, a város lakossága és kormányzata szinte azonos a Szent György-bankkal, idegen fejedelmek hitelezőjével. Gazdag város, de polgársága nem a jövő Európa polgársága, nem a szakszerűségek munkarétegei, hanem elsősorban a vagyonok szerint tagozódik.

Sokkal hasonlóbb a mai városhoz a belföldi északolasz város társadalma, különösen Firenzéé. A szövetkezés itt nem hatalmasodhat el hirtelen, rászorul a kézművesség termelésére, ami szerény szárazföldi kereskedelmét áruval látja el. A céhszerűség megerősödhet, a polgárság munkarétegekké alakulhat. A középkorban tilos is az, hogy a kereskedő maga is foglalkozzék az iparral, míg a kézműves szabadon árusíthatja saját gyártmányait. A vagyon, a pénz munkáltató ereje tehát korlátozott, a vállalkozás elmélyülő szervezésre, intellektuális munkára kényszerül. A céhek, amelyek a város vezetésére jutnak, az intellektuális szervezésnek együttese is, s nem csupán a vagyonos vállalkozóké; közöttük vannak a bírák-jogászok, orvosok, nótáriusok céhjei is. A gondos, a társadalom mélyebb viszonyaival is számító intellektuális munka a polgári életnek s érvényesülésnek tartozék, módszere lesz.

Minthogy azonban az alsó kézimunka nem tudja önállóságát megtartani, az intellektualizmus akadálytalanabban érvényesítheti el-

gondolásait, terveit, irányíthat mindent saját céljai szerint. Az északi iskolázás az írással, fogalmakkal való évtizedes gyakorlat, az emberek pszichotechnikai átgyúrása, az itáliai az alkalmazott szaktudást alakítja ki legkorábban Európában. A szokásszerű társadalom mély, bonyolult életviszonyai itt is nagy iskolaüzemeket, egyetemeket fejlesztenek ki, amelyeket az antik időkben hiába keresnénk, de ez iskolák mindjárt gyakorlati foglalkozásokra képeznek, az alsó oktatás nem válik intézményessé, magántanítók üzlete marad. De a nagy iskolákon kívül is minden képzett hivatás szabad racionalizmussal viszi gondolatait, terveit saját céljai felé, az üzleti életben, a technikában éppúgy, mint a politikai s társadalmi élet irányításában, modern eredményeivel bámulatba ejtve az északibb Európát. Egy-egy cég tulajdonképpen a mai iparvállalkozásnak őse, szakszerűen tagozott munkássággal és mégis egyetlen nyereség-célra irányítva, egyetlen érdektől s akarattól való függésben. Ha a szövőipar — Firenze nagyságának alapja — az egyes magasabb munkafázisok önállóságát bizonyos mértékben meg is hagyta, a valóságban mégis a vállalkozó-kereskedelem tőkétől függték azok. Az egész iparág egy-egy jól elhelyezhető minőség tervszerű tökéletesítésén dolgozott, minden más európai iparvidéket felülmúlva. És hasonló tökéletességgel vezetett Firenze a gazdaság más ágainak üzemesítésében is, s az *εργία* városgazdaság igazgatásának nyereségcélokra való berendezésében is. Szakemberei ellepték egész Európát, a középkor végén jelentékeny szerepet vittek a fejedelmek pénzügyi kormányzatában is, a vállalkozó-céhek alkalmazottai, faktorai a piacszerzés mellett egyúttal a városérdekek képviselői is.

Másrészt azonban ez az intellektualizmus fokozatosan elvonja az alsó munka önállóságát. A vállalkozásnak aktuális céljait követvén, szakszerűsége mind szűkebb értelművé lesz, elveti a munka szervezésének társadalomszervező feladatait, kibontakozik annak terheiből és mind kérlelhetlenebbül csak üzleti céljaira szorítkozik. Nincs tehát tovább az az alulról jövő ösztönzés, amit az önálló, védett személyies teljesítmény, a minőségre való dolgozásnak nyugodt elmélyülése jelenthet. A szabad intellektus racionalizált, felhasznált, értékesített mindent, egybefoglalt és tökéletesített, amit az egykor önálló céhszerűség megteremtett, — s ezzel a fejlődésnek mély alapjait ki is merítette. A firenzei vállalkozás a társadalomban végül már csak a fizetett munkát látta, csak azzal számított, aktuális célokra törve s nem engedett nyugodt fejlődést, ami széles rétegek tapasztalataival, önálló gyakorlatával nemzedékről-nemzedékre új anyagot hozott volna fel-

dolgozás alá. Fizetett alkalmazottai, írnokai, számvevői, ügynökei finomíthatták az üzleti technikát, de nem varázsolhattak elő a társadalomban rejlő új erőket. Mérnökei sokáig elsők Európában, de korukat megelőző gondolataik egy bizonyos fokon túl ábrándos tervezetések maradtak s csak az északi társadalmak alaposabb munkarétegződése valósíthatta meg őket idővel, túlhaladva ábrándjaikat is. Egyáltalán, az egész intellektualizmus inkább a célok szerint való rendelkezéssel dolgozott s nem kényszerült a munka részleteinek személyes kidolgozására, mint az északi polgárság. Aki tehetett, írnokot, jogászt tartott, a nótáriusok serege kínálta fizetésért magát, az utcákon ácsorgó olasz levélírók ősei, akik üzleti s magánügyekben egyaránt kiszolgálták a közönséget. Az írásképzettség egy bizonyos lendület után megállót terjedésében, s az antik időkhöz némileg hasonlóan fizetett munka pótolta, míg az északi társadalmak kisebb existenciái is mindinkább iskolázásra kényszerültek. Az analfabetizmusnak, amely Itáliát a legújabb időkig jellemezte, mély társadalomszervezeti okai voltak. Ezzel aztán nemcsak maga az ipar, hanem a polgárság egész fejlődése is hátramaradt az európai versenyben, a szervezet mechanikussá vált, a magas műveltség elszakadt tápláló talajától, a társadalom széles rétegeitől. A XVI. sz. végén a lombárd üzletemberek szerepe az északi társadalmakban elvesztette régi jelentőségét, a fejlődés túlnőtt rajtuk és inkább csak mint egyes finom luxuscikkek árusítói, idegen kereskedők a nagy hazai nemzetgazdaságokban, tartották meg hírnevüket.

Az északitaliai város fejlődésében a lappangó antik társadalomszervezet, a városállammá való szövetkezés, áttört a kialakult céhszerűségen, racionálisan felhasználta a benne rejlő életteljes elemeket: gyorsan lepergő színjátékkal végigvitte a modern fejlődés fázisain, amely a szakmunkából indul ki és a politikai kapitalizmussal fejeződik be. Flandria iparvidékének körülbelül egykorú fejlődése sok hasonlóságot mutat ehhez, szintén szabadabb, nem mélyen hűbéries társadalomszervezetből nő ki, szövetkezésszerű kezdettel, de azzal a lényeges különbséggel, hogy itt antik alapok nem rántják a politikai hatalmi szövetkezés, a városállam típusa felé a szervezetet. A gilde elsősorban kereskedő-vállalkozó társulás, bár részesedik benne az úr s a vidéki nemes is és idővel szinte azonossá lesz a városkormányzattal, de azért a gazdasági célok határozottabban elkülönülnek a politikaiaktól. A város tehát a szakszerű hivatások települése, akár a francia és ez biztosítja azt, hogy a forgalomgazdaság specializálódó üzeme

marad; másrészt azonban politikai autonómiára tesz szert, hamarabb és erőteljesebben, mint a francia város, sőt a területállamban is döntő politikai súlyra. A kontinens törzsén itt jelentkezik először az öntudatos, politikai jogokkal felruházott polgárság s ezért ma ezt a típust szokás a modern polgári lét kezdetének emlegetni. A kézművesség a toszkánaihoz hasonlóan fejlődik iparvállalkozássá, szintén elsősorban a szövőiparban, a céhbeli mester csakhamar nem segédeinek családfője, hanem mindinkább dolgoztató műhelytulajdonos, s aztán az alsó céheket is összefogó vállalkozó; a nemességet itt is leváltja a városkormányzatban a patrícius-oligarchia. Az alsó munka bémunkává süllyedvén, itt is korán hangos a város szociális küzdelmeiktől, párt-harcoktól, még a nagycsaládok erősített városi házai is emlékeztetnek az északolasz fejlődésre. Maga a város is szociális értelmű harcokat folytat a középkorban a vidék hűbéruraival, fejedelmeivel és az újkorban már megveti, gúnyolja az erőtlenedő vidéki nemességet. Az ipar nagyszerű tökéletesedését itt is erőteljes, a politikai hatalommal is fedezett kereskedelmi expanzió kíséri.

De Németalföld polgársága mégis csak mélyebben gyökerezett az alsó társadalomszervezetben, mint Toszkánáé, lényege nem lett tisztán a politikai-gazdasági uralom. Sem a parasztságnak, sem a kézművességnek szervezetét nem bonthatta fel teljesen, nem állíthatta munkájukat a pénz és a hatalom szolgálatába, s ezért a város inkább megtartotta adminisztratív jellegét. Munkaszabályozó törvényhozása, kimerítő ipari ordonnance-ai mintaképei az európai városfejlődésnek. Az egyes hirtelen felnőtt iparágak vállalkozásainak hanyatlásával előtérbe került a többi kézművesség bürokratikusán védett tömege. Egyáltalán fokozódó mértékben csatlakozott Flandria a francia típushoz, ami egyik lényeges oka annak, hogy az újkor folyamán Németalföldnek e délvidékei elváltak az északiaktól, a holland vezetés alatt állóktól. A burgundi idők hivatalnoksága, nagy törvényszékei a francia egyetemek neveltjei, s egyáltalán francia az egész intellektualizmus. A célra törő racionalizmus inkább csak korigálja a nehezebben mozgó francia rendszert. A nagyvállalkozás a XIII—XIV. sz.-ban még végzetes hatalomnak látszik, de aztán, a társadalom szervezetének ellenállása miatt, nem tudja fokozni arányait, s az újkor általánosodó forgalomgazdaságában e régi arányok már nem fenyegetnek elnyomással. A város, a polgárság sohasem lesz egyes patríciuscsaládok függvénye, — s ez egyáltalán jellemző az Alpokon inneni fejlődésre nézve: leszámítva a délnémet városokat, az újkor első századaiban a forgalomgazdaság nem kerül, mint Toszkánában, vagy mint az antik időkben,

egy-egy nagy családi hatalom kezébe, egyes nagy nevek helyett a polgárság szélesebb rétege szerepel még a vállalkozásszerű társulásokban is, az exisztenciák önállóságának megóvásával. Csak a XVIII. sz.-tól, az új racionális korszakokban, lépnek fel Európában ismét nagy családi vállalkozáshatalmak, a tőke szabad érvényesülésével. Gyakorlatilag természetesen pár tucatnyi városi oligarchia tartja kezében a vezetést, de a személyes teljesítmény alapját nem tudja hatalmuk teljesen elsodorni. A flandriai patriciusságból inkább bourgeoisie válik, bár erősebb kapitalista-vállalkozásszerű színezettel. Az intellektualizmusnak szerepe megfelel e fejlődésnek: kezdetben sok a hajlam arra, hogy az úri tisztviselő fizetett képzettséggel dolgoztasson, s igen korán, Itálián kívül először Európában, itt alakulnak a városokban egyes tanítók üzleti vállalkozásaiként kicsiny írásiskolák is, gyors, gyakorlaú képzésre, a forgalomgazdaság fizetett alkalmazottainak nevelésére; azonban a tisztviselőt is, a polgárt is személyes szervező munkára, elmélyülésre készítetik a társadalom életteljesen bonyolult viszonyai, a rendelkezés helyett intenzív szakmunkára s így a „zugiskolák“ szabad üzlete fölé városi iskolák emelkednek, s az egész iskolaügy hatósági szabályozás alá kerül, az iskola ellenőrzött közintézménnyé válik. Az önálló polgári munka, az egész társadalomba való beilleszkedés a kisebbeket is képzettségre készíteti; a polgári hivatás lassanként itt is egyenlővé válik az intellektuális munkával. Flandria expanzív jelentősége az újkorban csökkent, a hódító előnyomulást át kellett adnia Hollandiának, de izmosán szervezett iparvidékké alakult, minden iparág gyűjtőműhelyévé. A forgalomgazdaság nem rombolta szét a parasztság szervezetét, sem a kézművességét és így e kicsiny vidék Európa legsűrűbb lakosságát konzerválta. A kontinens városi életére óriási volt a flandriai fejlődésnek hatása, különösen a polgárság intellektuális szerveződésére, a franciánál fürgébb iskolázás innen terjedt át német területekre s innen a társulásnak, a munka összefogásának mozgékonyabb módszerei is.

Európa törzsét a német társadalom polgáriasította. Mint a rendiség általában, úgy a város is egyéni alakulás mindenütt Európában, a céh, gilde, tanács stb. is mindenütt más és más fogalom. De német területen különösen tarka ez a térkép. Franciaországnak is csak középső területein általános az adminisztratív város, délen az itáliai formákba átmenő konzulvárosok keletkeztek, északon pedig a flandriai típushoz hasonlóak. A német Rajna mentén szintén a flandriaihoz közelálló autonóm városszervezet mutatkozik, s délen is, a svájci s itáliai társa-

dalommal némi folytonosságban, iparvállalkozáson alapuló patricius-ság vezetése alá kerülő városok. Keleten mesterséges, kolonizációs alapítások, átnyúlva magyar és lengyel vidékekre is; északon a Hanzavárosok hatalmas csoportja. A tarkaságot azonban általában élessé tette az alakulásoknak a franciánál mesterségesebb volta, a privilegizálások, az átültetett jogok nem mindig a helyi társadalom belső szerveződését fejezték ki, hanem megelőzték azt. A középkor végén mintegy 3000 privilegizált városa volt a birodalomnak, többségükben igazi városi élet nélkül. A céh jog kérlelhetlenül üldözte a kívülálló kézművest, másrészt pedig a középkor végétől igyekezte megakadályozni a mesterek számának növekvését, a mesterréavatást a „tisztes-séges“ származásnak generációkra visszamenő kimutatásához, a mestermű agyafürt feltételeihez, nagy mesterdíjhoz kötötte. A vándorév is a német céhszerűség követelménye. Céhek, mesterek, segédek között nagy a feszültség már a középkor végén, a „jók és rosszak“ harca, mint Itáliában a „zsirosaké és soványaké“ de itt nem annyira a tőke elhatalmosodása az ok, mint inkább a jogok merev birtoklása. A városnak „Bannrecht“-je tilalmazott minden ipart egy bizonyos kiterjedésű vidéken, az idegen kereskedelemmel szembe az árumegállítást, az elővétel jogát szegzi. Ez a klasszikus „városgazdaság“ egy terület jogi kisajátítása gazdasági célokra. A városgazdaságok egymásközi viszonya mechanikusabb a franciánál, külön szerződésekkel, szövetségekkel és harcokkal az egyes csoportok között. Új városok, amelyek valamely régiebbnek szervezetét, város jogát vették át, bizonyos függésben maradnak tőle, az anyaváros fellebbezési fórumuk. De a terjeszkedés, a kolonizáció szempontjából megvan az előnye e merev rendszernek: erős várként áll az új város idegen népek körében is és védi a polgári gondolatot a nemesi társadalom ellenében. A birodalmi városok politikai-uralmi területeket alakítanak ki, államokká erősödnek, akár az itáliaiak, de mégsem azonos szervezettel, a vidék társadalmát nem tudják megbontani, inkább csak a régi földesúri jogokat ragadják magukhoz, a város mintegy fejedelme lesz territóriumának. Az alakulások merevsége évszázadokra meglehetősen háttérbe szorította a német forgalomgazdaságot Európában, de kétségtelenül biztosította a helyi fejlődés elmélyülését. Európai jelentőségre az újkor elején a délnémet városok, különösen Nürnberg és Augsburg, emelkedtek, sok tekintetben az északolaszhoz hasonló fejlődéssel, de a szövőipar helyett inkább a vasiparral, páncél, instrumentum stb. gyártásával kapcsolatban. Itt is hamarosan nagycsaládok, a Fuggerek, Wel-serek, tőkéje jutott uralomra, amely mindinkább kikapcsolódott a

tulajdonképpen iparszervező munkából, államkölcönökre adta magát és a XVI. sz. végén a politikai kockázatok áldozatává lett. Az újkor elején hanyatló, de még félelmetes hatalom a német Haaiza. Sorsa élénken jelzi az európai gazdasági szerveződés lényegét. Valamikor modern szervezet, a rajnai vidékekről kiinduló gilde-szerű szövetkezés, az északi és keleti tengerekről kiszorítja a skandinávok harcias parasztvállalkozásait és új vidékeket kapcsol be az európai forgalom-gazdaságba. Hiányzik azonban a társadalomnak mélyebb munkatagozódása, széles szakszerű rétegek kialakulása, ami a kereskedelmet és az ipari termelést kapcsolatba hozhatná. Mindvégig elsősorban város csoportok hatalmi szövetkezése, külföldön is szerzett kiváltságai közös védelmével. Megmaradnak elsősorban a nyersanyaggal, a nehéz tömegáruval való kereskedelem mellett, a keleti vidékek gabonáját részben a maguk, részben a jobbágyaik robotján nyereszkesző földesurak hatalmával gyűjtik össze. Az egész városszövetség vezetőrétege egyetlen nagy patrícius-rokonság, fiaikat junkereknek nevezik, mint az északnémet nemeseket. A fejlődésképtelenség oka kétségtelenül a munkaszpecializálódásnak, az üzemi elmélyülésnek hiánya. A XVI. sz. elején még nagy a szerepe a Hanzának a skandináv államok politikai sorsában is, de a szervezettebb módon fejlődő nyugati kereskedelem, elsősorban Hollandiáé, hamarosan elhódította tőle saját tengereit is és csendes hanyatlás után a XVII. sz.-ban végleg is feloszlott ez az idejétmúlt városszövetkezés.

Hollandia városainak, gildéinek mélyebb szervezete már az újkor elején szakszerű munkává tette a nagykereskedelmet. A társadalomnak a franciánál szabadabb fejlődése nem a kicsiny kézművességből indult ki, hanem társulásokból, de a hűbériség, a rendiség szokásszerű képletei megtartották a jogukat, a parasztmunka jogát is, a tőke elvont hatalmával szemben. A nagykereskedelem polgárisítása a holland társadalom műve, bár a városi oligarchiák előtörése meglehetősen állandóvá tette a szociális ellentéteket. A földművelő, a nyersterményt feldolgozó munka, a parasztbirtok és a kistőke, a hajóépítés ipara és a kereskedelmi vállalkozás mély tagozódással egymáson épült fel. Viszont mégis expanzióra támaszkodó társadalom, mélyebb munkaszervezetével magánál egyesítve idővel a spanyol-portugál gyarmatosításnak és a Hanza keleteurópai terjeszkedésének feladatait. Hollandiával válik először egy Alpokon-inneni társadalom létalapjává az erőteljes gazdasági-hatalmi hódítás. A vállalkozásszerűség megtartja polgári légkörét ezután is; de Európa a gazdasági impe-

rializmus felé halad, ami sietteti a társadalomszervező intézmények félretolását és a racionális és kapitalista erők érvényesülését.

Ez irányba sodorja a fejlődést Anglia forgalomgazdaságának előtörése is. Az angol polgárság és városiasság már a középkorban minden más országénál inkább hasonlít mai fogalmainkhoz. Mint ahogyan az ország sem tagozódott önálló szerkezetű provinciális képletekre, bár elejétől résztvett a hűbéri és az intellektuális fejlődésben, úgy a város sem áll idegenül a föld társadalmával szemben. A környéknek önkormányzati, gazdasági, társadalmi központja, nem csupán a földesúri székhely tövében alakult kézműves-település. Nemes és tehetős polgár egyaránt résztvesz a városi életben, gilde-be társulva tartja kezében a forgalom irányítását és hasznát, sokhelyütt a gilde tagjai egyúttal a városkormányzat tagjai is. A vagyon csaknem polgárjogot is jelent egyúttal, a hűbéri függés megváltásával. Sokhelyütt a tehetősebbek csoportja megváltja a terület hűbérurának felsőségjogait, évi bérral (firma burgi) vagy végleges összeggel s ezzel a maga kezébe veszi a vásárnak, vámpolitikának, stb. irányítását. Autonóm város, a polgárság szavazati jogaival s nem adminisztratív város, mint a francia. A hűbéri-szokásszerű fejlődés mélyen áthatotta a társadalmat; de Anglia a középkor Amerikája: a kontinens intézményeit gyakorlati elemeire szétbontva veszi fel szervezetébe. Bár a céh inkább a tehetősebb mesterek egyesülése, idővel a szegényebbnek szavazati joga sincs, de azért a céhszerűség leszűrt szabályai és az általános jog védik annyira a céhen kívül álló kézimunkát is, hogy szakszerű fejlődésre képes legyen. A középkor utolsó századaiban, mint Itáliában és Flandriában, a céh, azaz az iparvállalkozás itt is kiszorítja a régi, erősebben politikai színezetű társulást, a gildét, a városkormányzat jórészt a céhek kezébe kerül, pl. Londoné egészen 1835-ig, voltaképpen a parlamentbe is a céhek küldik a város köveiteit, még a XIX. sz. elején is, amikor a céh, mint gazdasági intézmény, már felbomlott. A céh a kistökések szindikátusa lesz, a szakszerű munkára kötelezett üzletembereké; a vagyon nyers erejével szemben a munka intellektuális szervezésének szélesebb közepre tege érvényesül. A kézimunkával szabadabban rendelkezik, mint a francia iparos, mozgékonyabban kihasználhatja azt, de saját érdeke, hogy annak szakszerű fejlődését ápolja. Mozgékony céhszabályozás jellemzi, s egyúttal mozgékony városi szabályalkotás is, néha évről-évre új előírásokkal. Idegenek is, vidéki földbirtokosok, apátok is megszerzik a polgárjogot, ha a város üzleti életében részesedni akarnak. Nem ke-

letkezik városi patríciusság, hanem a szakszerű intellektualizmusnak és a pénznek tiszteletreméltó rétegei, vezető céhek, amelyek hagyományos formákkal, öltözékkel is kifejezik előkelőségüket (livery companies). Társadalmi tekintélyek, magas kollégiumok, az egyetemekhez hasonlóan tiszteleti tagságokat is adományoznak, még a királynak is. Képzett középosztály az üzleti réteg, nem az ipar és kereskedelem bürokráciája, mint Franciaországban, hanem a szabadabb életpályáké, mint ahogyan pl. a jogászság, az ügyvédség is itt fejlődött ki szabadon. Az iskolázás nagymértékben városi s testületi alapítványok feladata, az élethez alkalmazkodóbb, mint a francia, az egyetem is megtartotta mozgékonyabb, kollégiumokra oszló szervezetét, a nélkül, hogy a hallgatóknak szinte üzleti társulása lett volna, közösen fizetett és ellenőrzött professzorokkal, mint Itáliában.

A városgazdaság körvonalai sohasem élesek, a vidék beleszövődik a városi üzletbe, különösen a gyapjútermeléssel kapcsolatban. A belvámok korán eltűntek, a pénzt és a mértékeket országosan egységesítették. A belső csereforgalom már a középkorban általános; kifelé azonban az ország jóidéig csak nyersanyaggal tud szerepelni. Amikor azonban a Gilde helyett a Céh veszi át a vezetést, azaz a társulás iparvállalkozássá lesz, a külső kereskedelem nem elégszik meg a gyapjú s más nyersanyag hasznáival, legalább félígkész árut akar kivinni. A XVI. sz.-ban az iparvállalkozás felülkerekedik az exporttőkén, Erzsébet törvényei általánossá teszik a céhszerűséget és a munkaszabályozást, a városgazdaság teljes elmosódása hirtelen nagy feszítőerőt ad neki; a céhszerűség angol típusa a tömegáru specializálódását akadálytalanabbul teszi lehetővé. Valósággal dühödt expanzió indul meg, különösen a „merchant adventurers” harcias vállalkozásaié, amelyek a tengerek uralmáért küzdenek, bár főként a szövőipar üzletembereinek egyesülései. A Hanza kiváltságait megszüntetik, majd Erzsébet bezárja londoni telepüket, a Stahlhofot is. Az állam azonosítja magát a vállalkozások összességével és először kezd az Alpokon-innen Európában éles merkantil politikát. Elsősorban kereskedelmi merkantilizmus ugyan, de a termelés szabályozásával is, ellentétben az antik állam tisztán külsőleges, hatalmi merkantilizmusával.

A középrétegek uralma mégis eléggé hideg s rideg alakulás. A polgári lét, a kézimunka rétegeitől elválva, mintegy a társadalom és a kultúra öncéljává válik. Az alsó élet függését, alkalmazkodáskötelezettségét a természet megmászhatlan rendjének tekintik, az alávetettséget az intelligencia, a képzettség hiányának, az alsóbbrendű életnek tudják be. Elvész az érzék aziránt, hogy az intellektualizmus tulajdon-

képpen az egész társadalomélet funkciója s hogy csak mint ilyen nőhetett naggyá, az európai társadalom szervezet feldolgozásának feladatain. Különösen pedig figyelmen kívül hagyják, hogy az intellektualizmus a tiszta társadalomszervezés helyett nagymértékben a pénz mechanizáló eszközével dolgozik. Viszont ha lefelé szabadabban rendelkezik a munkával, úgy egyúttal fölfelé, a nyers hatalomerőkkel szemben, megtartja e réteg a szakszerűségeen alapuló önállóságot. Valóban az intellektuális szakszerűség társadalma lesz, az üzleti s a technikai szakszerűség kialakítója. Ez porlasztja el a régi, társadalmat védő intézményeket, a céhszerűséget, hamarább, mint a kontinensen, s aztán szinte megrohanja szervezett expanzív erejével az európai forgalomgazdaságot és a tengerentúli gyarmatok zsákmánylehetőségeit is. Amíg a szervezet fölénye, a terjeszkedés lehetősége megvan, addig alsó népe is megelégedett, mert van munkája és a bér munka mellett is bizonyára jobb az élete, mint a kontinens parasztjaié. A virágzás azonban az iparhódítástól függ, nem pedig a társadalom önmagát kielégítő munkájától; a hódítás megszűntével az ilyen társadalomszervezet elvesztheti belső jogosultságát.

Úgy tűnik fel, mintha a modern technika, az európai fejlődés legjellemzőbb eredménye, a céhszerűség ellenállásával szemben a szabad, racionális gondolkodás és munka érvényesülésének köszönhetné létét. Másrészt azonban feltűnő az, hogy a racionális antik korszakok, magas szellemi kultúrák még a középkorhoz hasonló technikai fejlődést sem tudtak elérni. Elméleti téren, matematikai, mechanikai törvényszerűségekre rá tudtak jönni, de az éles, okszerű gondolkodás idegenül állott a természetnyújtotta anyaggal szemben. A külső világ életteljét nem lehet egyszerű logikus gondolkodással megközelíteni. A racionalizmus számára a természet kész anyag, amit használni akar; az antik korszakok hatalmas alkotásai általában véve a munkaerő tömegesítésének eredményei, leszámítva a művészieket, az egyéniség szabad belső ösztönének kifejezéseit. Alig van a kultúrfejlődésnek olyan területe, amelynél oly nyilvánvaló lenne a haladásnak a társadalomalakulással való összefüggése, mint a technika fejlődésénél. Az erőnek bármily mesteri módon való összesítése sem versenyezhet a társadalmiasított munkával, amely az anyaggal való bánásmód minden részletét önálló rétegek érdekeivé teszi, s az eredményeket szervesen, intézményesen bocsátja közös rendelkezésre. Társadalmias eredmények: a technikának eredetileg az az alapvető problémája, hogy miként fokozhatni az egyéni, személyies munkateljesítményt az emberi

erő kizsákmányolása nélkül. Anyagot és természetereket miként lehet kezelhetővé tenni, az emberi munka mentesítésére.

A középkori céhszerűség az anyaggal való bánásmódnak hatalmas közintézménye. Kicsiny részletekre egész munkarétegek alapulnak, bennök az egyes kisüzemek elmélyülő kvalitásversenyével. Minden kész cikknek előállítására számos különféle mesterség részletmunkája, mindmennyi sajátos technikai probléma, s mindegyik csupán az elmélyülő munkától, gyakorlattól, képzettségtől várja megoldását, nem pedig felvásárolt tömegerektől. A részletek specializálódása lehetőséget ad a végső, kész árunak belőlük való tudatos konstruálására. Az építésznek, a kocsigyártónak, a szabónak stb. nem kell már a leg-
elemibb részleteknél kezdenie, a feldolgozott anyagnak, eszköznek hatalmas piaci szertárával rendelkezhet, saját szűkebb szakszerű feladatait dolgozhatja ki s hasonlóképpen az intellektuális konstruáló munka is kezelhető anyaggal és módszerekkel tervezhet. Végül oly intellektuális technikai szakszerűségnek kell kifejlődnie, amely nagyszerű készült-séggel keresi az anyag sajátosságainak, a természetnek és a társadalom szükségleteinek összefüggéseit s amelynek teljesítményeivel nem versenyezhet semmiféle nyers tőkehatalom sem. A tudományos kísérletnek a céhszerűség a felnevelője, az elméleti elgondolás és a gyakorlat egybefűzése elképzelhetetlen a céhszerű előzmények nélkül.

Ily en értelemben kell néznünk a céhszerűség ellenállását is az újkor technikai találmányaival szemben. A céhek csak az olyan találmányok ellen harcoltak, amelyek a produkció tömegesítését hozták, számos kis kézművesnek romlására. Ha az új mechanizmus tisztán a munkateljesítmény fokozására és tökéletesítésére szolgált, gyorsan használatába vette a céh is. Ha a kézművesség ellenállása erősebb lett volna, úgy a mai iparvállalkozás bizonyára köteles, alapvető, szakszerű feladatai közé sorolná az üzlet és a munkástársadalom viszonyának gondos megszervezését is; s egyáltalán, a gépek és gyárak talán más célokra dolgoznának most, az egész társadalom szükségleteit szolgálnák. Egyébként pedig kétségtelen, hogy a gépek korszaka az európai céhszerűség alapvetése nélkül sohasem következett volna el. Mindefiki önálló munkaexistenciája kizárta nemcsak a rabszolgát, hanem a fizetett munkát is, az embererőnek szolgai felhasználása szinte teljesen eltűnt. A taposómalom lélektelen üzemétől megmenekült a középkori társadalom. A munkának személyi gondot nem kívánó részleteit, az erő kifejtését és a lélektelen mozdulatokat az állat, a víz és a szél erejére kellett bízni. A céhszerűség egyre specializálta a gyártás folyamatát, hosszú gyakorlattal kiválasztotta a tisztán mechanikus

részleteket s ezekre konstruált aztán szerszámokat, készülékeket. Az iparág, a céh közösen is állított fel ily mechanizmusokat, amelyek a mesterek önálló munkáját meghagyták, csupán teljesítőképességüket fokozták, hogy így ismét beható specializálódásra kerüljön a személyes munka, új s finom részletek váljanak éretté a további gépésítésre. A középkorvégi ipar, az antikhoz képest, már bámulatos mértékben mechanizálódott. Az újkor elejének gyorsan kitáruló intellektualizmusa a pontos, begyakorlott, összeilleszthető technikai tapasztalatok óriási anyagát találta a kézművességben. Az iskolák hivatalos tananyaga még az antik természettudományos irodalom volt, bővítve meseszerű részletekkel, de az életbe kikerült humanista elcsodálkozik a kipróbált s összefüggő ismeretek során, amit pl. a bányavidék üzemei Íratlanul is összegyűjtöttek. A mechanizmusok különösen a vízierőt használják fel, a gabonaőrő malmokon kívül vannak fűrész-, papír-, lőpormalmok, vízierő meríti a bányák vizét, hajtja ventilátorait, a kohók fűvószerkezetét, a vasiparnak számos készülékét; a hidraulika már kamaraszilipekkel emeli át a hajót a vízszint egyenletlenségein, a szárazdokkot is ismerik már. Ahol víz nincs, ott a szél erejét használják; a lőerő alkalmazása pedig általánosabb, mint bármely megelőző kultúrában. Főként a bányaiiparban található bonyolultabb készülékeket, pedig ez az ipar is a kisemberek aprózeméin nőtt fel, a berendezkedés közös intézmény, nem pedig a tőke létesítménye. A fűvőmechanizmus teremtette meg a magaskohókat, néhol már egészen mai méretekben, tette lehetővé a fémnek olvasztott alakjában való kezelését, a vasöntést, az edzést. Mechanizmus gyártja a szöveget, drótot, rúdvasat, lemezvasat; a vasárak különféle fajtái a forgalomnak pontos, egyöntetű tömegcikkei lettek. A vegyiipar felhasználta az alkémia minden vakbuzgó eredményét, tulajdonképpen már minden alapvető kémiai eljárást kialakított. Pl. a higany fémkiválasztó tulajdonságát már az antik is ismerte, de csak a középkor végén alkalmazták gyakorlatilag, a fémhányászatra forradalmi jelentőséggel. A készülékek a forgómozgásnak csavarment segítségével egyenesre való átvitelét, s egyáltalán az erő egyenletes, szabályos munkáltatását már általánosan lehetővé tették. Az anyagismeretnek és a mozgás szabályainak ismeretén, sokféle finom részlet egyesítésén alapszik az óraiipar, különösen Svájcban; minden alkatrészt külön, hagyományosan gyakorlott kézműves készít, szakértő vállalkozók irányításával. A bányaiiparban szerepel már a kőszén is, bár a vasfeldolgozásban való alkalmazása még sok küzdelmes kísérletet kívánt. Az üvegipar már lapokat, tükröket is készít, de az igazi finom műhelytitko-

kát még Velence őrzi féltékenyen. Tért hódít a téglai par is, lassanként kiszorítva a városokból a faházakat.

Különösen az idegen kultúráktól „átvett” találmányok sorsa mutatja, hogy semmiféle ötlet vagy ismeret sem hozhat technikai fejlődést a társadalomnak szakszerű munkaszervezete nélkül. Ami másutt otromba próbálkozás marad, az itt minden részletére felbontva beható feldolgozás alá kerül és úgyszólván új találmány lesz belőle. A lőpor robbanó hatásából a vegyészeitől a vasművességig számos iparág teremtett lőfegyvert. A tüzerek, puskaművesek még sokáig városi céhmesterek, az uralkodóval csupán szerződéses viszonyban, az apró üzemek szakszerű versenye viszi a tökéletesítést. A gyutacsos puskát az újkor elején a keréklakatos váltja fel s már vontcsövű fegyvereket is gyártanak. A papírgyártás mélyen beleszövődik a fejlődő társadalom szervezetébe. A könyvnyomtatás a találmányok társadalmias jellegének legszembeütőbb példája. Kínában már évszázadok óta bajlódnak vele, nálunk a fémöntő, aranyműves, vésnök és más kézművességek finom szakszerűsége, a könyvkereskedelemnek, továbbá az iskolázásnak, az egész intellektualizmusnak elmélyülő, szakszerű természete közintézményszerű technikát fejleszt belőle, ami nélkül a nyugati ember nem élhet: 1539-ben már Amerikában, 1557-ben Indiában is állítanak nyomdát az európaiak.

Racionális társadalmakban jellemző a kereskedelmi és hiteléletnek elhatalmasodása a termelő munka felett. A középkorban a társadalomnak ilyen átforgatása lehetetlen volt, szívós szokásszerűség hátrított el minden mechanikus beavatkozást. Aki csak kereskedéssel nyereszkezik, az gyanús idegen, a pénz csak a termelés cseréjének közvetítő eszköze. Szorosan közvetítő szerepéből következik a kamattilalom, ami elvben sokáig a rómaiaknál is megvolt, de a középkorban a termelő munkának szervezete valósággá tette. A pénz minden helyi társadalomban sajátos szerepet vitt, a közeli viszonyokhoz igazodó jelentőséggel, értelemmel és ezért számtalan a fajtája, számtalan pénzverő joggal felruházott úr alatt. Csak lassanként, a forgalomgazdaság általános szerveződésével, alakul a tőke mindenütt érvényesülő energia-gyűjteménnyé, amely azonban most már csak a szakszerű szervezés feltételével veheti vezetésé alá a munkát. Elet virágzik ott, ahol a tőke megjelenik, a szakszerű európai üzemek hatalmas versenyét idézi fel. De ebből mind külsőségesebben a tőkének versenye lesz, általános, összefüggően szerveződött „piac” alakul ki, tisztán a nyereség szempont irányítja az árakat, a munka igé-

nyeinek kikapcsolásával. Ez a modern kapitalizmus korszaka, a XVIII. sz. végétől, míg az újkor előző századait a korai kapitalizmus korszakának nevezhetjük. A modern kapitalizmust az antikkkal szemben mérhetlenül fejlett üzemsége jellemzi, s egyúttal közvetlen politikai hatalmának korlátozottsága is az állam nagyarányú üzemsége által. A XX. sz. elejétől, az „érett kapitalizmus“ korszakában, már végzetesen mutatkoznak a forgalomgazdaság külsőleges mechanizálódásának társadalmi következményei. Úgy látszik, minden gyors kultúrvirágzás nem egyéb, mint a megelőző csendes korszakok alapvető társadalomszerveződésének, a benne foglalt életanyagának rohamos felhasználása.

A forgalomgazdaság felső szervezete, a kereskedelem, a hitelélet, a piac, nyilvánvalóan úgy alakult volna ki a társadalom belső érdekeinek megfelelően, ha alulról, a kicsiny munkaexistenciák szervezetéből fejlődött volna fokozatosan felfelé, általános szervezetté. A valóságban azonban az alsó munkát mind erősebben megragadta a vállalkozásnak, a kereskedelemnek, a tőkének ereje és a felső szervezetet nagymértékben saját érdekeitől tette függővé. A középkor végétől e szempontból Itália, Spanyolország, Portugália, majd Hollandia és végül Anglia vette át a vezetést, míg az erősen hűbéries múltú területek, Franciaország és Közép-Európa, meglehetősen háttérben maradtak. A vezetőszerpnek állandó eltolódása a szerveződés különböző fokait jelenti, mindig az általános fejlődésnek megfelelőbb társadalomszervezet vonja magához a kereskedelem és a hitelélet súlypontját. A felső, kapitalista szerveződés mindig mélyebb üzemségre kényszerül, hogy bekapcsolódhassék a társadalom munkaszervezetébe. Így alakulnak ki a vállalkozásnak, kereskedelemnek, hiteléletnek új s új formái, a modern forgalomgazdaságnak szervei, mint pl. a részvénytársaság, a börze, a bank, az antikon messze felülmúló szakszerű szerpvel.

A középkorvégi intellektualizálódás Észak-Itália kereskedelmének és hiteléletének elhatalmasodását hozta egész Európában. De gyorsan a tőkék uralma alá került minden munka, a pénz csak saját szférájában dolgozott: váltók, átutalások, államkölcsonök, adóbérletek a lombárdok sajátos műveletei, ily üzletekről vitatkoznak hangosan Európa nagyvárosainak kijelölt helyein, tereken, hidakon, oszlopcsarnokokban. A pénznek csak tőke-funkciója van, s nem munkaszervező feladatai. Az üres üzlet legszélsőbb formája a lottéria, spekuláció a tömegek nyereségvágyára. Finom üzleti formák keletkeznek; e modern formák hatására fajult el a búcsúcédula is üres üzleti műveletté.

A mély üzemiség nem az üzleti formák finomodásától függ, hanem attól, hogy milyen funkciót teljesít a kereskedelem és a tőke a társadalom szervezetében. Átmenetileg a spanyol félszigetbe került a vezetés, a vállalkozások azonban az alkalmak elég csupasz kihasználásán alapultak. Franciaországot átugrotta a kereskedelmi súlypontnak nyugatra vonulása. Itt a középkor végén a régi Európára szóló nagy vásárokat megszüntette, felszívta magába az egyes városok fejlődő forgalma, széles rétegek munkájának szerves közvetítése. Izmos, egészséges belső fejlődés; másrészt azonban mutatkoznak ugyanazon hibák, amelyek a francia intellektualizmusra egyáltalán jellemzők: az alsó rétegeknek szívós ragaszkodása a maguk igényeihez, szervezetéhez bürokratizálja az intellektuális munkát, nem alakul mozgékony középréteg. Alul a tömeg biztosított élete, fenn pedig a tőke külsőleges szerepe, az államfinanciák, évjáradékok, terméketlen hitelműveletek rétegei, az itáliaiak jóval tartósabb szerepével, mint Hollandiában, Angliában. Főként az állam testén élőködnek s ezért vagyonosodásuk végeredményképpen az alsó nép megterhelését jelenti. A munka a tőkétől független maradt, viszont a tőke nem kényszerült munkafunkcióra. A kereskedelem és a hitelélet európai formái nem itt alakultak ki.

Németalföldön érvényesül először a társadalomnak szokásszerű szervezete a nagykereskedelemben és hiteléletben is. Kereskedelmi és tőke-társulások Itáliában is vannak, de szervezetük tisztán pénzügyi, mélyebb társadalmi alapok nélkül, egyszerűen közös befektetés, közös nyereséggel. Bevonhatnak az üzletbe tágabb közönséget is, egész a cselédek fillérjeiig, a vállalkozás mégis csak alkalmoszerű nyereszkező természetű, mélyebb szervező feladatok nélkül. Hollandiában maga a társadalomszervezet, a tartományok rendi képletei, a városok gildéi alakulnak társasággá, nemcsak pénzükkel, hanem munkájukkal is, éspedig a részesedők biztosított igényeivel, önálló existenciájuk érvényesülésével. A feladatokban le a parasztmunkáig mindenki megköveteli a maga jogát. Csak idővel, a XVII. sz. elején, a tengerentúli vállalkozásokkal kapcsolatban, válik a társulás kifejezetten üzleti vállalkozássá, s még ekkor is minden provinciának és minden testületnek intézményes joga van a részesedésre, az igazgatásra. A társaság kamarákra tagozódik, a tartományi gyűlések kamaráinak megfelelően, a direktorok a társadalom egységeinek képviselői, hasonlóan a Generaliteit tagjaihoz. Már túlrett, mechanizálódott szervezet, már erősen a pénzbefektetésen alapuló, de megtartja mélyebb üzemiségét, amit eredeti szervezete megkívánt. A részesedők és a társaság jogviszonya mélyen szabályozott, az üzletmenet feltételekhez kötött, ellen-

őrzött, szakszerű munkát követel. A társulás a közintézmény jellegét ölti fel és a modern részvényjog kialakulását készíti elő. Folytatnia kell munkátszervező feladatait, ez a részvénytársaság lényegéhez tartozik.

A németalföldi társadalomban az egész hitelszervezet ilyen elmélyülést mutat. A lombardok „börzéi“ főként váltók, adóslevelek találkozóhelyei, a németalföldieknél már az áruk piaca is. A börze név (bursa: pénztárca) is tőlük ered. A tiszta nyerészkedés helyett már a termelés és a kereskedelem üzemének beható értékelése is folyik, a szereplő vállalkozások egész üzletmenetére érzékenyen reagálva. Tulajdonképpen örök nagyvásárok, az áru jelenléte nélkül. A XVI. sz. az antwerpeni börze virágkora, de ez még inkább csak az egyöntetű, mély üzemiességet nem kívánó árukkal foglalkozik, amilyen pl. a fűszer, a héring, azonkívül főleg váltókkal, államkölcsonökkel. De már állandó üzem, saját épülettel, adminisztrációval, jogszabályozással, hírszolgálattal; igazi világközpont, fejedelmek ideküldik ágenseiket kölcsönszerzésre s a börzén kialakult hangulat dönt sikerükről; hiteles közvetítéséhez fordul a távoli üzletember, akár kölcsönért, akár pénze elhelyezésére. Hasonlóképpen társadalmi alapokon kezd kifejlődni a bank modern formája, a régi bankárok, családi bankházak magánüzlete helyett közintézményszerű szabályozással.

Németalföldön ez intézmények inkább csak a kereskedelem céljait szolgálták és a vele kapcsolatos iparokét. Angliában már az iparvállalkozás is általánosan összefüggésbe került a hitelélet szervezeteivel. A tengeri kereskedelmet jóidéig idegenekre is bízzák, a vállalkozás inkább a kézművességet és a belső forgalmat szervezi. A tömegáru kvalitásversenye már otthon is lényegévé lesz a vállalkozásnak és lényege aztán a külső expanziónak is; a hódító erők a munka mélységeiből törtek elő. A hitelélet ennek a szolgálatában fejlődik ki, bankok, részvénytársaságok százsámra alakulnak ki az újkor első századaiban, bármily kezdetleges formákban is. London a középkortól egységesítő központja a belső forgalomnak, a XVII. sz. végén itt alakul ki az első modern állambank, amelynek szervezete szintén a társadalomszervezet vetülete. A társadalom szolgálatára rendelt üzem, s egyúttal hitelezője az államnak is.

A városi lakosság Európában az újkor elején még kicsiny töredéke a népességnek, a középkor végén a legfejlettebb vidékeken is csak 10—12%-a. Ma 50—70% él városban, Anglia népének közel fele százazres lakosságú városokban. A középkor végén a francia városok átlag

a legnagyobbak, Párizsnak 200.000 a lakója. De általában véve 5000 lakó már jelentékeny város mindenütt; Németországban csak a legnagyobbak érik el a 20.000 számot, Angliában London mintegy 40.000 lelket számlál, különben csak pár város jár 10.000 körül. Az itáliai és spanyol vidékek az igazi városias társadalmak ekkor, sok a város és számos emelkedik az 50.000 lélekszám fölé.

Már ez is mutatja, hogy az északibb városnak más a szerepe a társadalomban, mint a délinek, az antik nyomon újraalakultnak. Az antik város uralkodó központ, tömegek csődülnek belé, hogy a politikai, gazdasági nagyságok e küzdőterén eltartassák magukat. A középkori város ellenben a szakmunka kicsiny telepe. Az újkor elején is inkább csak a forgalom szervezetének nagy központjai, egyúttal a vagyoni központjai is, emelkedtek százezres városokká, mint Lisszabon, Antwerpen, Amszterdam. A XVIII. sz. végéig nincs milliós város Európában. Ekkor azonban hihetetlen gyorsasággal duzzadt meg a város, az egész népességhez viszonyítva is. Nyilvánvaló, hogy vége a régi társadalomszervezetnek, új racionális korszak kezdődik, a város ismét uralkodó szervezetek központja, óriási vonzóerővel. Ez a modern város, bármi módon is, már ismét nem tisztán a társadalom szükséges munkamegosztásán épül fel, hanem vagy idegen társadalmak, vagy csupán a hazai vidéknek kihasználásán.

Az általános népszaporodás képét a XIX. sz.-ig csak közvetett adatok alapján alkothatjuk meg, a népszámlálást az angol parlamentnek egyik tagja még a XVIII. sz. végén is mint „szemérmetlen javaslatot“ utasította vissza, amely az angol szabadság utolsó maradványait is megsemmisítené. Krisztus születése körül római összeírások alapján mintegy 23 millióra tehetjük a birodalom európai lakosságát: Itália 6, Hispánia 6, a görög tartományok 3, Gallia 3—4, a többi vidék 4—5 millióval szerepelnek ebben. Egész Európa lakosságát tehát mintegy 30 millióra becsülhetjük. A középkor végén pedig mintegy 100 millióra, tehát másfélezer év alatt körülbelül háromszorosára szaporodott. A természetnépek sivár állandóságához képest szembetűnő erősödés ez, s jórészt mindenesetre a nyugati népesedés eredménye. Franciaország a XIX. sz.-ig a „legnépesebb nemzet“, 1500 körül 15, 1700:18, 1800:26 millió lakóval. A régi antik területek szaporodása erősen mögötte marad. Itália a középkor végén csak 10 millió, 1800 körül 17 millió, a spanyol félsziget csak 4—5 millió, — a XVI. sz.-ban ez ugyan 8—9 millióra szökik fel, de aztán jóidéig ismét süllyed. Kitűnik ebből, hogy a hűbéres-rendi társadalomszervezet nyújtotta akkoriban a legtöbb biztonság érzését, a családi életet, a jövő

generációk sorsát illetőleg a legtöbb kezességet. Anglia szabadabb társadalma kevésbé, a középkor végén 3—4, 1700 körül 5—6, 1800 körül 10 millió lehetett lakossága. A Németbirodalom már inkább megközelíti a francia növekvést, a középkor végéig már 14 millió, de aztán általában véve kevésre becsülik a szaporodást. Egész Európa népességét 1800 körül 190 millióra becsülik, tehát a szaporodás a középkor végétől, háromszáz év alatt, csaknem kétszeres. Az előző másfélszáz évvel szemben rohamos növekvés, s méginkább az antik virágzás korszakával szemben. Mint ahogyan Kína és India népsűrűsödése is nagyobb a racionális kultúráknál, még a modern Európáénál is.

A legújabb alig másfélszáz év hirtelen lendülettel harmadfél-szeresre emelte Európa népességét; ez a haladásban való bizalom korszaka. De újabban már mindinkább a fejletlenebb keleteurópai népek vezetnek a szaporodásban, főként a szlávok. Nyugaton leelőször Franciaország állott meg s aztán, rohamos növekvés után, Anglia és Németország is.

Sem a jólét, sem a kultúrfok, sem az egészségügy fejlődése nem magyarázza meg tehát teljesen a népesedés mozgalmait. Az ember az élet kerekességét keresi szűkös vagy gazdag állapotában is; mihelyt érzi, hogy léte távoli, elvont erők játékához van kötve, hogy sorsa nincs a maga kezében, a jelennek él, szabadul a jövő gondjaitól. A kapitalizmus forgataga megfosztott szegényt és gazdagot egyaránt a társadalomba való meleg beilleszkedés érzésétől; a vagyon önmagában nem biztonság, hanem inkább rideg elkülönülés. Az újkor első évszázadainak szaporodása egyenletes volt, a legújabb kor szaporodása ellenben hirtelen múltó lendület.

Az újkor elejének táguló szerveződéséről számok nem beszélnek, inkább csak egyes vonásait ragadhatjuk meg. Jellemző például a pénz szerepe. Racionális kultúrákban egyes rétegek kezében egységesítő, mechanizáló eszköz, az alsó tömegek inkább csak uralmát ismerik. Az újkor elején még a leghaladottabb országokban sem teljesen egységes a pénz, de mélyrehatolását a köznapi élet szolgálatában mutatja az aprópénznek, a rézpénznek forgalomba kerülése. A pénz terjedése, akár magáé az intellektualizmusé, inkább intenzív, mint extenzív; eszköz marad s nem tisztán hatalom. A jó és nagyértékű pénz inkább a számító kapitalista rétegek érdeke, az aranypénzt a középkorban először Észak-Itália használta, máskülönben csak az ezüstöt ismerték. A fejedelmi pénzrontások ellen is inkább csak a kapitalista

társadalom zúgolódott, ezért nincs pl. Angliában, míg a kontinensen bevett szokás. A szélesebb rétegek inkább csak átmenő közvetítésre használják a pénzt, fémértékének csökkenése nem érinti őket érzékenyen s szükségük van a forgópénz szaporítására. Az ezüstmű mindinkább kiütközik a réz, s végül egyenesen rézpénzt vernek. Nagy arányokban először Spanyolországban, ahol a fiskus mohón vetette rá magát a jövedelemszerzés e lehetőségére. Ugyancsak az újkor elején kezdődik a milliós összegek szerepe, a középkor még legfeljebb a százazreknél tartott. A pénz sokasodásának kísérőjelensége az ú. n. ár-revolúció, különösen a gabonaárak emelkedése az 1510-es évektől, a termelőmunka értékelése felmorzsolja a nemesfémek régebben szinte csodás presztízsét. A bányák fokozott mértékben s új technikával teremtik elő a szükséges fémennyiséget, majd az amerikai ezüstmű is öntik Európába. A spanyol forgalomgazdaság, megfelelő munkaszervezet híján, nem tudja termékenyen felhasználni az amerikai ezüstműt, szinte csak átfolyt az az országon s idegen áruk formájában érkezett vissza; az északibb társadalmak azonban mohón itták be szervezetükbe.

A pénz elérkezett a parasztig is, de nem emelte ki őt biztos helyéből, csak lassan fokozódó szükségleteit kísérte. A városi áru az újkor elején általában véve még csak a tehetősebb rétegekre szorítkozott. A módosabb paraszton is megjelenik ugyan már néha a városi posztóruha, de a kortársak még csodálkoznak ezen, különben azonban csak a XVIII. sz. olcsó gyapotszöveve szorítja ki a vidék háziszőttését; éppoly forradalom a gazdasági életben, mint a középkor második felében a gyapjúipar keletkezése volt. De a városi s nemesi öltözék, a divat alakulása is azt mutatja, hogy az ipar terjedése nem tisztán tömegesítést, hanem a részletmunka elmélyülését jelenti. Már a középkorban figyelemmel kísérhető a francia divat vezetése, de az európai vidékek sajátos vonásaival, a helyi iparok önállóságával. Az újkor elején már elkülönülnek s általánosodnak a mai főbb ruhadarabok, a régi szoknya-palástszerű formák helyett. De nem uniformizálás; sokféle szakipar pompázik az öltözéken, alaposan kidolgozott és halmozott részletekkel. Racionális társadalmak ízlése az egyöntetű formákat kívánja, finom egyéni változatokkal s e tekintetben az antik öltözék inkább megfelel mai modern ízlésünknek. A XVI. sz. öltözködése a szakiparok versenye, a harisnya, a finom fehérnemű, a csipke most kerül az ipar kezébe, az öltözék hivalkodva büszkélkedik velük. De terjed a komoly tudós-hivatalnoki öltözék is, a jövőendő polgári ruha őse. A minőségi darabokra való törekvés miatt a ruház-

ködés nem a higiénia szerint igazodik, a legelőkelőbbek is megelégszenek pár darab fehérneművel, míg pl. a csipke a bölcstől a sírig kíséri az embert. A gondos kidolgozás a lényeg egyéb használati cikkekénél is, pl. az evőeszközöknél, a tányér, a pohár még közös az étkezésnél, a villa még gúnyolt újítás. Viszont a szakszerűség technikailag is remek cikkeket hoz használatba, mint pl. a zsebórá, már a XVI. sz.-ban. Maga a városkép is a mélyült szakmunka vonásait mutatja, egyéni házaival, történetileg képződött alaprajzával. Nagy művek, csatornázás, kövezett utcák még nincsenek, holott az antik város szinte ezekkel kezdte. Aranyos hintók kereke törik, Párizsban fejedelmi személyeket ér baleset az utcákon, piszoktól s büztől ájuldoznak az emberek, sertésólak a lakóházaknál, csordák a tereken. A higiénikus városrendészet csak a XVIII. sz.-ban kezdődik, a racionális önkormányzat városaiban, először Angliában.

A közlekedés fejlődése hasonló vonásokat mutat. Nincsenek az antikhoz hasonlítható nagy állami műutak, postaberendezkedések. Az utak fenntartása a vámjogok tulajdonosainak gondja lenne, s ezért nem lehet szó nagyszabású tömegmunkáról. Viszont e vámok sűrű helyi úthálózatot jeleznek, s a vám urának mégis csak érdeke, hogy ne kerülje el a forgalom. Amidőn tehát, először Franciaországban, a XVI. sz.-ban, az állam nagy műutakat kezd építeni, ezek már nemcsak hadi és közigazgatási célokat szolgálnak, hanem a helyi hálózatok összekötését is. Az út társadalmi érdeké válik. Hasonlóan a postaszervezetnél is: a városok, céhek, testületek sűrű helyi hírszolgálat az alap, s különösen Franciaországban az egyetemeké is. Némelyik testület nagyobb távolságra is rendszeresíti hírszolgálatát, pl. a ravensburgi iparvállalkozás a középkor végén harmadnaponként indított postát Brüggebe, a hitelélet akkori központjába. A középkor végén legjelentősebb a firenzei céhek postája, amit fejedelmek, pápák is használtak. Tehát a közönség maga alakítja ki a hírszolgálatot, ami idővel, mint minden foglalkozás, privilégizált és ellenőrzött, szabályozott hivatássá válik. Amikor, az újkor elején, már országokat összefoglaló vállalkozások is keletkeztek, mint pl. a Thurn-Taxisoké a Habsburg-birodalomban, ezeknek is alkalmazkodniok kellett a vidéki hírszolgálatok szabályaihoz és privilégiumaihoz, s így a közönséget szolgáló, ellenőrzött üzemekké fejlődniök; fejlődésük nem az államcéloktól függött, mint az antik postaké, hanem a társadalom közintézményeivé lettek.

A folyók és tengerek hajózását is inkább a helyi fejlődés tökéletesítette s nem a nagyarányú állami vagy magánvállalkozás. Nem

is annyira a növekvő árutömeg jelzi az újkor kezdetét, mint az egész kereskedői üzem tökéletesedése. Megbízhatósága növeli a forgalmat is; pl. a Sund-vámon áthaladó hajók száma a XVI. sz.-ban hétszeresre emelkedik. Hollandia összes hajóinak tonnatartalma négyszeresére, ami kétszerese a Hanza legnagyobb hajóállományának. A szárazföldi forgalomban sem nagy árutömegek átvonulását figyelhetni meg, hanem az áruk sokféleségének megjelenése minden vidéken mutatja a gazdasági szervezetnek átható működését.

NEGYEDIK FEJEZET

AZ EGYHÁZI REND ÉS AZ EURÓPAI ÉRTELMSÉG

A mai ember számára mindig többé-kevésbé érthetetlen a papságnak, a vallásnak oly döntő szerepe a nyugati fejlődésben, különösen pedig az újkor annyira haladott századaiban is. Kétségtelen, hogy a vallás eszméit, tanait sohasem ismerte el a gyakorlati élet feltétlenül mérvadónak, harcba szállt magával az egyházzal, papsággal is — és mégis fegyverre-vérre vitték a vitát a vallás kérdéseiben még a XVII. sz.-ban is és a politikai-társadalmi egység létkérdésének fogták fel a XVIII. sz.-ban; még a mai modern korszak is sokkal jelentősebb szerepet juttat a vallás intézményeinek, mint például az antik társadalmak.

Bizonyos, hogy az Okcidens fejlődése e tekintetben inkább hasonlít az indiai, kínai fejlődéshez, mint az antikéhoz. A görög-római papság igen hamar kiszorult a társadalom vezetéséből. De így van ez egyáltalán minden racionális szervezetű társadalomban, a kezdetleges fokon is; a papság csupán áldozatot bemutató, varázsló, jósló szerepre korlátozódik. A szokásszerű társadalmakban ellenben, mint Indiában, az élet nagy rendezője marad a papság, a társadalomszervezet fenntartója; Kínában egyenesen elhomályosul a papságnak specifikus vallásos jellege, s társadalomszervező hivatalnoksággá lesz, illetve általában és minden más réteget kizárva, intellektuális vezetőréteggé.

Mert ma, racionális elképzeléssel, a pap és a vallás fogalmát tisztán a természetfölötti vonatkozások szférájára korlátozzuk, s így gondolkodik minden racionális társadalom. Az érdekek s erők szabad érvényesülése félretolja a fejlődés útjából a papságot, mint használ-

hatatlan elemet, s a túl világi kapcsolatok konvencionális rétegévé teszi. Holott kezdetben mindenütt a „pap“ kezében van minden, ami valamilyen felülemelkedik az élet egyszerű, közkeletű munkamódszerein, a varázslattól, a természetfölötti dolgokkal való érintkezéstől, a szertartásoktól kezdve az emlékezés, a szimbólum, a feljegyzés, a gondolkodás mesterséges technikáig. Tehát minden intellektuális módszer, az élet természetes folyásától elvonatkozató szellemi művelet. A görög-római társadalom hamar kiragadta a papság kezéből mindazt, ami ezekből hasznosítható, belevette az élet értékeinek nagy vásári forgalmába, az írást, a számolást, a verselést, a műveltség szórakoztató és elmét élesítő foglalkozásait; a papságra csak a természetfölöttivel való közlekedés konvencionális fogásai maradtak, babonás mentességül az időnkint megriadt, ismeretlen erőktől rettegő társadalomnak. A vallás tehát hamar s élesen elkülönült az életre használható intellektuális munka körétől; s viszont az intellektualizmus valóban csak az élet aktualitásainak szolgálója maradt, az általános verseny ügyes készsége, intézményesség nélkül. Az erősebbek megvásárolható eszköze, amely, s különösen a pénzgazdaságnak nevezett módszer, kizsákmányolta, elnyomta, ismeretlenségben hagyta a kívülmaradt alsó tömegek életét.

A szokásszerű társadalmakban azonban nem ily egyszerűen „racionális“ a folyamat. Minthogy az élet nem okszerű szervezkedés, az erők szövetkezése s versenye, hanem a személyies életegyüttes, a közeli méltányosság szabályainak változatos, kifejezhetlen tömkelegé, szükség van egy semleges hivatásra, amelynek ereje presztízseben, hitelében van és képességében, hogy a nemzedékeket átfogó emlékezet, az egyszerű gondolkozással el nem intézhető dolgok hű raktározója, gondozója legyen, szertartásokkal, szimbólumokkal, szövegek memorizálásával, majd írással, új fogalmak kialakításával. Akár a többi társadalomréteget, ezt a papságot is intézményszerűen támasztja alá a társadalom. Idővel nagyra és bonyolulttá nőtt már a társadalom, s még-sincs következetes okszerű szervezete, a papság a gerince, ha eltüntetné magából, ezernyi részeire hullana széjjel. A papság: jelenti az egész intellektualizmust, mindent, ami magasabb, mesterségesebb, bonyolultabb kultúreszközökkel dolgozik. Így történt ez India, Kína fejlődésében. Ilyenné alakította az őskeresztény vallás választott papságát a nyugati, szokásszerű társadalomfejlődés, amikor a földesúri életegyüttesbe teljesen beillesztett magánegyházat, plébániarendszert tette a szervezet lényegévé. Nagy vagyona lehetett az antik papságnak is, a középkori azonban elválaszthatatlan az élettől, szerkezeti része, köz-

intézménye a társadalomnak. Sem hatalom, sem község, sem testület nem lehet el nélküle, a templomtorony, az ünnep, az ima a szabályozott életnek jelzője, kezessége. A falu munkájától kezdve a hűbérúr kormányzatáig minden szervezettebb, bonyolultabb fejlődés, a város, a céh, a vásár, a forgalomgazdaság, mind ott jelentkezik először, ahol évszázadokon át ily egyházi, megbízható, szilárd társadalomszabályozás ment végbe. Majd írásképzett klerikusréteg keletkezik, a fejlődés mind mesterségesebb szerkezeteket hoz létre; s végül a klerikuságból elvilágiasodott intellektualizmus bontakozik ki. De mindennek intézményes összefoglalója, alapja az egyház marad; magának a kultúrának megtestesítője. Nem vallásos funkcionáriusoknak vékony szervezete, hanem valóságos rend a társadalomban, akár a földesúri-nemesi, vagy a polgári rend, tömegre, vagyonra is; a középkori városnak átlag 4—5000 lakójára bizton számíthatni 4—500 papot, szerzetest, apácát és a fejedelmi és úri udvarokban is sokkal nagyobb a számuk, mint vallásos elfoglaltságuk kívánná. A javadalmaknak, kegyes alapítványoknak sokasága nem az elvont vallásosság eredménye, hanem általában a roppant kultúrtest fenntartására szolgál, örök helyeket létesít az egyre szaporodó intellektualizmus számára. Az egyház vagyona, kiváltságai, jogai e társadalomképző szerephez mérten alakultak ki, mélyen, kibonthatatlanul beleszövődve a világi életbe.

Különösen a világi papságra áll ez; a szerzetesség inkább a vallásos- eszmei vezetésre hivatott. Eleinte a kolostor az igazi kultúrközpont, de nem ez válik a kialakuló hűbéri társadalom s állam intellektuális igazgatásának szervévé, hanem elsősorban a plébánia-rendszert összefoglaló püspöki egyház. A kolostoré lehetett nemcsak a magas műveltség, hanem a modern gazdasági munka is, mégis az élettől elvont szervezet, nincs annyira egybenőve a társadalom minden részecskéjével, mint a világi papság. A görögkeleti egyházban a kolostor maradt a lényeg, benne keletkezett nagyarányú vallásos és elméleti irodalom, de nem világi életet szervező intellektualizmus. Sőt a nyugati egyház területén is visszamaradt a társadalomfejlődés ott, ahol a kolostor régi uralma nem engedett szerepet a világi papságnak, mint pl. Írországbán. A szellemi vezetés önmagában nem képes soha mély társadalomalakításra, az élettegyüttesben való részvétel nélkül. A világi papság ily együttesben nőtt fel, egyházi rend, s mégis inkább intellektuális, mint tisztán vallásos réteg. Idők folytán kialakult képzettsége teljesen világi, a legelőkelőbbek között is ritka, aki behatóbb teológiai iskolázáson ment át, az óriási többség az antikből átalakított hét szabad művészet teljesen világi tananyagán nevelődött fel, papi, vallásos

funkcióit nagyjából inkább csak a gyakorlat által szerzett ismeretek alapján végezte. A középkor végén a vidéki papság jórésze még alig iskolázott, híveivel egy életet él, a helyi társadalomrend őre; a vezető, mérvadó papságot pedig nagymértékben szekularizálta képzettsége. A klerikus azzal járt iskolába, hogy pappá lesz, ha javadalomhoz juthat, de még a javadalmas is húzta-halasztotta pappá szentelését, a fogadalmak letételét, amíg a kibontakozó világi, intellektuális, hivatalnoki, jogászi pályákon talán jobb reményei voltak. Előkelő családok fiai gyakran még a püspöki kinevezés után is évekig vártak felszenteltetésükkel. Viszont kezdettől általános a gyakorlat, hogy világi, hivatalnoki, intellektuális alkalmaztatásokat egyházi javadalmakkal jutalmazzanak, felszenteléssel, vagy a nélkül. A vallásnak és a világi intellektualizmusnak külön szférája nem válik tudatossá, a fejedelmi adminisztrációban dolgozó pap, de egyáltalán, a társadalmat és államot szolgáló alsó és felső papság úgy érzi, hogy hivatásmunkát végez akkor is, ha tisztán világi közérdekért, politikai célokért dolgozik, akár a szorosan vett egyházi érdekek ellenében is, vagy az egyház fejének, a pápának érdekei ellenében is, amelyek szintén nem tisztán vallásosak. A nagy pap-államférfiak egyéniségét, valláshűségüket és mégis kíméletlen érdekpolitikájukat különben lehetetlen volna megérteni. Másrészt pedig a klerikusságból kivált, már teljesen elvilágiasodott intellektuális rétegek is még sokáig, az újkorban is, benső közösséget éreznek az egyházzal, amellyel együtt a társadalom szervezésének feladatain nőttek fel, csaknem kivétel nélkül az egyháztól vezetett iskolákban; vallás és intellektualizmus számukra is szétbontatlan fogalmak. A hivatásérvzés közös; és az európai képzettség-rétegek mindig megtartottak bizonyos társadalomszervező, áhítatos kötelezettséget, ami annyira megkülönbözteti őket az antik, vagy bármely racionális társadalomnak tisztán érdekszerű, tülekedő, éles eszközeit áruba bocsátó intellektualizmusától.

Ez a szételemezhetlen együttesség teszi érthetővé az egyháznak, a vallásnak szerepét az újkor századaiban is. Az egyház nem mond le szerepének eredeti teljességéről, mélyen beleszövődik a világi élet szervezetébe, jogot tart saját érdekeinek érvényesítésére, messze túl a vallásos érdekeken is, esetleg azok ellenére is, mint ahogyan bármely másik rend is öncélúan viselkedik, — s nem visszaélészerűen, mert hiszen a társadalom nagy kultúrtestének tartja magát. Másrészt pedig az elvilágiasodó intellektualizmus nem szabadulhat meg az egyház és a vallás problémáitól, létkérdései maradnak azok. Az intellektuális munka tökéletesedése nem mehet végbe anélkül, hogy az egyház és

vallás jelentőségébe, értelmébe bele ne merüljenek, kínzó vággyal a természetfölöttinek lelki megközelítésére, a hagyományosnak bensőséges feldolgozására. De még vallásos közömbösséggel is, hideg észszel is benne él a maga felekezetében mindenki és idegenül, irtózatlan nézi más vallások tanait, formáit, társadalma ellen való támadásnak tartja azok terjeszkedését. Idegen társadalmakban eltűri az idegen vallást, s gyakran érdekszövetségre, fegyveres szövetségre lép velük; a magáéra nézve létkérdésnek tartja a vallás egységét, akár a mai társadalom az egynyelvű nemzetiséget.

Pedig a középkor utolsó századaitól már az okcicens fejlődésében is egyre folyik a tulajdonképpeni intellektualizmus és a vallás szférájának lassú elkülönülése. Miként a nemesség régi szerepét, funkcióit is aláassa a szakszerű munka, úgy a papságét is; a világi képzettségéretek egyre hódítják tőle az élet különböző területeit. Az egyház megmarad a rendek egyikének, óriási vagyonnal, jogokkal, holott mind kevésbé van szükség régi szerepére. Mint ahogyan a nemességet régi, életteljes felsőség-szerepe helyett inkább csak egyes funkciókra, pl. a katonáskodásra, szánják már, úgy a papságot is mindinkább csak a szorosabb értelemben vett vallásos szükségletek ellátására. Zúgolódnak világi igényei, rendi hatalma ellen. Az elkülönülés súlyos, évszázadokon át tartó folyamat, sokkal mélyebb jelentőségű, mint az antik társadalmakban. Mert nem nyers erőszak működik a küzdelemben, hanem az intellektualizmus kénytelen az egyház régi, mély feladatait magáévá tenni, fokozott szakszerűséggel, az európai tudományosság, irodalom, szellemi élet kialakítása felé haladva. Másrészt roppant munkát, elmélyülést kíván a vallás területén is, a lelkiélet és a szellem erőfeszítéseit. Szenvedésteljes, nagyszerű küzdelem, ami a természetfölötti vonatkozások, az emberi sors végső kérdéseinek terén is óriási „üzemiességet“ teremtett. A vallás nem maradt meg a földöntúli erők ijedelmes, babonás tiszteletének, hanem a földi lét kapcsolatát ragadta meg az örökkévalósággal, az élet minden belső-külső jelenségének értelmét súlyosbította s ezzel magának az életnek értékét is.

A déli, olasz- spanyol népek szintén erősen vallásosak, a papságnak hatalmas birtokai, jövedelmei vannak, — s mégis, az Alpokon inneniekhez viszonyítva, „egyházatlan“ társadalmaknak nevezhetni őket. Erősen antik, racionális alapokon nőttek fel, főként városi szervezetésekből, s ez érdekszerű szervezetnek kevésbé volt szüksége a papi réteg tekintélyére, szabályozó szerepére. A gyakorlati intellek-

tualizmus tehát szinte elejétől kezdve világi rétegek kezében van, szabad technikai eszköze az erők versenyének. A természetfölöttivel való hivatásos foglalkozás nem súlyosítja az intellektualizmusnak feladatait; e feladatok „gyakorlatiasak” nem isteni rendelésként kezelik a társadalomalakulást, hanem célszerűsíteni akarják azt. A vallás az életnek meglehetősen elkülönült oldala, babonás hittel fordulnak a paphoz, megalkusznak vele, s egyébként szabadjára hagyják az élet folyását. A déli társadalmak nem borulnak fel a vallás kérdései miatt, a reformáció csak gyorsan elcsituló hullámokat ver fel. Viszont épp e társadalmakban lehet könnyen a hatalmi apparátus eszközévé tenni az egyházat, a társadalom, az intellektualizmus kevésbé avatkozik bele a dologba a maga igényeivel. Az állam és a papság egymás kezére jár ebben. A Kúria felfogása az egyház szervezetét illetően erősen a déli társadalomalakulás, államfejlődés hatása alatt áll, okszerű hatalmi mechanizmusra törekszik egész Európában, ami különösen a pénzügyek kezelésében nyilvánul meg élesen. Délen az egyház a hatalommal szövetkezve kemény uralmát megtartja az újkoron át is, inkvizitórius szigora nem enged beleszólást a vallás dolgaiba, a szellemi életet különben magára hagyja; északon az inkvizíció állandósítását tűrik meg a társadalmak, de a szellemi fejlődés belső kölcsönösségben folyik a vallásossal. Különben az egyház jogai nagyjából mindenütt hasonlóak. Erős még mindig a bírói hatósága, a házasság, az eskü intézményeivel összefüggő világi ügyekben is. Hatóság az erkölcsrendészet területén is. Az oktatásügy szinte teljesen a kezében maradt, s ellenőrző hatalma van az irodalom fölött is. Végül pedig jogosult, birtokai jövedelmén kívül, a hívek állandó adóztatására, tizedszedésre, funkcióinak díjaztatására; másrészt pedig elvben mentes minden állami tehertől, adóztatástól.

Minthogy azonban északon az egyház egyúttal az egész társadalommal együtt felnőtt rendiség is, helyzete sokban különbözik a déli vidékektől és az országoként másféleképpen fejlődött rendiség szerint is különböző. A középkor végén, az újkor elején határozott körvonalakban mutatkozik a külön nemzeti egyházak felé való fejlődés, s a pápák külön szerződésekkel, konkordátumokkal kénytelenek egyezkedni az uralkodókkal. A spanyol állam is a maga hatalmi eszközévé teszi az egyházat, az inkvizíció az államnak és egyháznak együttes szervezete; az egyházi jövedelmekből talán semmi más kormányzat nem veszi ki a maga részét oly mértékben, mint a spanyol királyoké. Északon azonban, elsősorban Franciaországban, a hivatalnokság és az intellektualizmus elvonta az egyház hatóságjogainak jórészét, s a nagy

szaktestületek, a parlament, az egyetem, a Sorbonne, valamint az egész intellektualizmus, jogosultnak érzik magukat az egyházi ügyekbe, még a hit kérdéseibe való beleszólásra is, gyakran még az uralkodói hatalom ellenére is. Ez a társadalmias jelleg tette erősen nemzeti egyházzá a franciát. A főpapság kinevezése szinte teljesen a király kezébe került, a nagy testületek féltékenyen őrködtek a király jogain az egyház fölött, viszont tiltották a pápa beavatkozását az állam ügyeibe, még a pápai bullák kihirdetését is a király engedélyéhez kötötték. A papság adómentességét önkéntes ajándék jogcímén törte át a kormányzat, kényszerítve megszavazására az egyházi gyűléseket. Igaz, hogy viszont a papság vagyonának még csak összeírását sem sikerült keresztülvinni, még Richelieunak sem, rendszeres, elvszerű adóztatásról tehát szó sem lehetett. De az egyházi birtokok régi földesúri- közhatósági jogait elvonta már az államhivatalnokság, a püspökökből nem lettek valóságos fejedelmek, mint a német birodalomban, mindinkább csak a hercegi, grófi címek s egyes tiszteleti jogok maradtak meg számukra. A „gallikán egyház” nemzeti intézménnyé lett, erősen az állami érdekekhez kapcsolva, a pápai beavatkozás kizárásával, de nem csupán hatalmi szerkezet, mint a spanyol, hanem a társadalom életével kölcsönös, szerves közösségben. Anglia egyháza már a középkorban nagymértékben függetlenítette szervezetét a pápaságtól, szinte pénzügyi alkuvá tévén e kérdést; a főpapi tisztségek betöltése erősen a nagybirtokos urak érdekei szerint igazodott. Az alsó papság a középkor végétől nem szerepelt a parlamentben, viszont az egyházi konvokációk erősen önállóságra törekedtek. Az egyházi szervezet felett való hatalomért a király és a mérvadó társadalomrétegek versenyeztek, az angol reformációnak különböző fázisai is ez érdekek versenyének vonásait mutatják. A német birodalom területén a legkevésbé ment végbe az egyházi s világi élet különválása. Az egyházi rend földesúri közhatósága folytán mintegy 90 önálló egyházfejedelmi territórium alakult, s e főpapoknak viselniök kellett alattvalóikkal szemben az állami megterhelés, adóztatás ódiáját is. Annál gyűlöletesebb, mert az előkelő káptalanokat a nemesség sajátította ki, fiainak elhelyezésére, néhol bizonyosszámú ő s kimutatásának kifejezett kötelezettségével. De a világi territóriumokban is merevebbek a papság jogai, mint Franciaországban; különböző mentességeivel, kiváltságaival a városi polgárság gazdasági üzemét is erősen akadályozta, károsította. A birodalom erős központi kormányzatának híján a pápai pénzügyi rendszer is korlátlanabban szedte a maga adóját a társadalomtól. Erős tehát a feszültség a felnövő világi intellektualiz-

mus és az egyház között, a papság itt-ott elötűnő mohó pénzvágának, vallásos és erkölcsi életének gyűlöletes bírálata.

Vallásosság és intellektuális munka ezentűl is, az újkor első századaiban is egybetartozó fogalmak. A reformáció és az ellenreformáció az iskolázásnak hatalmas elmélyűlését és terjedését jelenti. S mégsem azt, hogy az oktatás egyszerűen vallásos célűvá válna. Ellenkezőleg, mint régen, a tanuló alapos pszichotechnikai megdolgozása folyik, szinte céhszerű realitással, a mesterségek tapasztalati módján, a vallásos vagy antik szöveg csak a gyakorlat anyaga. Nem a kerek műveltségre, gyors érvényesűlésre, s nem is valamely szakpályára való előkészítés. A régi egyetemi oktatás specializálódik részleteire; most már, évszázados fejlődés után, az írásfogalmazás elemi foka leválik a „szabad művészeteknek“ a latintól s filozófiától súlyosan alaktalan anyagából.

Nem magától értetűdű fejlődés ez; racionális társadalmakban nem valószínű a tanítás menetének ily masszív elkűlönűlése, hanem inkább az elemi fokok behatű gyakorlásának elhanyagolásával, az életben érvényesűthetű gyors, felűletes műveltségre, jogi, vagy üzleti szakismeretekre tanítanak. Az újkori elemi iskolák nemzeti nyelven tanítják az írást s a XVI. sz.-ban már csaknem mindenűtt kialakult vulgáris nyelvű grammatikák tudatossá teszik módszerűket. A hivatalnoki-egyetemi pályákra készűlők számára pedig évszázadokra megalapozott a latin közűpiskola. Szaktárgyakat, fizikát-matematikát, történelmet csak a humanista áramlat kezdeműnyez. A^elemi fokon még a számtant is többnyire csak külön megállapodás estén tanítják. Az egyetemeken, a jogot s orvostudományt leszámítva, Szintén csak lassan különbűnek el az egyes szaktárgyak. Merev, hosszadalmas módszer, de egységessé teszi az intellektualizmust s megakadályozza, hogy elsietett, egyoldalű, meg nem alapozott szakképzettségek keletkezzenek. Az évtizedes intellektuális megdolgozást ez a múlt tette a moderm intellektualizmus követelműnyévé. Az iskola az egész társadalomélet adminisztrációjának szűkségleteiből fejlődűtt ki, s ezért amidűn egyházi feladat maradt, egyűttal közfeladat is, hatűsági ellenűrzés alatt alsűbb fokain is, a tanítűk vásári versengését elnyomják. A képzettség nem a szabad verseny eszkűze, hanem a társadalomszervezet szűkséglete, s ebből következik az alsűbb nép iskolázásának kívánalma is. Már a XVI. sz.-ban hallatszának hangok az általános kötelezű oktatásról, mint államfeladatról; s ez nem csupán a népnek alkalmazkodásra s vallásra való nevelését jelenti már, hanem mindinkább az írásképzettséget, amely a felsűbb munkaszervezetbe a tömegeket bekap-

csolná. Elsősorban a kicsiny német protestáns fejedelemségek kísérik meg rendszeresíteni ezt, a század második felében kiadott „Schulordnung”-jaikkal, erősen protestáns vallásos ösztönzés alatt is; a déli társadalmakban és pl. Angliában is kevésbé elmélyülő ez az irányzat. Természetesen még évszázadokig igen kevés az eredmény, sekrestyések, mesteremberek, kiszolgált katonák kezében van a falusi iskola, a felügyelők vizsgálatai megbotráncozással állapítják meg, hogy a tanítók néha maguk sem ismerik a betűt. De a sok panasz inkább csak mai szemmel jogosult, tulajdonképpen a fejlődésnek, az írásterjedésnek pár emberöltővel előbb még elképzelhetetlen arányaira mutat.

Az írásképzettség hirtelen terjedése a középkor és újkor átmenetének legfeltűnőbb jelensége. Nem magától értetődő dolog, nem a fokozódó műveltség természetes kísérője. A középkori lovagkultúra, élénk irodalmával, nem követelt írásképzettséget, jelentős költők sem tudtak írni. A nemesség, a fejedelmek jórésze sem, pl. Habsburg Rudolf sem. A XVI. sz.-ban a polgárság körében szinte általánossá vált az írástudás, némely város a polgárjog feltételévé tette. Frankfurtban pl. 1417—1524-ből többszáz lakatosinasnak sajátkezű aláírása maradt fenn. Természetesen egészen a XVIII. sz.-ig igen egyenetlen még a dolog, tekintélyes polgárokat is találni írásképzettség nélkül. A polgárságon kívül az újkor elején már tollat forgat minden nemes is, aki valami szerepet akar vinni a közéletben. Az írás az emberi érintkezés és gondolkodás közkeletű eszlrázévé lett. Ez az oka, hogy az újkor elején az akkori s a mai megismerés számára is a társadalom és az egyén előlép a homályból, oly részletesen, minden életnyilvánulásában, mint még soha az emberiség történetében. Az akkori ember is érezte e nagy változást nagyapáinak idejével szemben, tájékozottságának nagyszerű fölényét, a közeli és távoli élet kézzelfogható valósággá válását az írás-olvasás által. Luther egész szerepe az öntudatára ébredt intellektualizmus jegyében áll: „Szellem ide, szellem oda, az író toll uralkodik a világon!”

Az antik idők valóban még a szóbeliség korszakai. Az eleven, okszerű, érdekszerű gondolkodás vezet, nincs rászorítva a múlt s jelen viszonyaiba való mély behatolásra. Az írás legfeljebb csak kísérő technika az erők aktuális küzdelmében. Voltaképpen nem is fejlődött ki közkeletű folyóírás, hanem csak minden írónak saját technikai íráskészsége. Még az irodalom sem írás, hanem diktálás, nem olvasás, hanem felolvastatás. Az intellektualizmus sem más, mint az alkalmas fölényes megragadásának technikája, mechanikus állami, jogi, gazdasági szervezetbe való bekapcsolódással. Ezzel szemben a közép-

kort a társadalom mély üzemszerűsége kényszeríti. A jogi iratok sem okszerű, szerződészerű megállapodások, hanem társadalmi állapotok körvonalazásai, amelyek feladatul tűzik ki az életteljes belső viszonyok elmélyülő megismerését. Múlt és jelen, ember és ember felbonthatlan, szerves összefüggésben áll egymással, minden tájékozódásnak életteljes anyaggal foglalkoznia, a fogalomalkotás súlyos feladataival, az írásgondolkodás kialakítására kényszerülve, évtizedes nehéz lélektani gyakorlattal. Meg kell kötnie saját gondolatainak szabad, eleven erejét s kiszámíthatlan, alakatlan anyaggal küszködni s más nem segít ebben, mint pszichotechnikai készségének mind erősebb kifejlesztése, a külső világnak írásos fogalmakban való kifejezése, olvasás útján való megismerése. Az intellektualizmus, az antik-al oly éles ellentétben, nehéz polgári gond, amely szinte egész természetében alakítja át az embert. A legnagyobb úr is óriási, sokszzerű kultúrszövődményhez kötöttnek érzi gondolatait, elhatározásait, minden feladat a feladatok hosszú sorát vonja maga után. A társadalomfejlődés mély üzemiessége új embert, új módszereket követel.

Már a középkorban, már a nyomtatás előtt óriási arányúvá nő az élet írásossága. A gyakorlati élet minden területén megfigyelhető, hogy az ügymenet bonyolultabb szerveződése miként kényszeríti ki az írás használatát, az egyes részletek gondos megfogalmazását, megörökítését a további eljárások számára. A személyiesség módszereit és embereit mindinkább kiszorítja ez a fokozódó üzemiesség, mint ahogyan az államban is a főúri tanácsosok helyett kicsiny titkárok nőnek fel miniszterekké. Megkezdődik az élet szürkülése, a betű jegyében; az elvont szakszerű üzem uralma az élet fölött. De azért, talán mintegy a XVIII. sz.-ig, még nem önmagából él és táplálkozik a betű, még mindig személyes tapasztalat, élmény lakozik az írás mögött, a fegyelmezett, merev fogalmazások mögött is az élettal való foglalkozás kötelezettsége rejlik. A hivatalnok lassú munkája, naív pedantériája, nehézkessége, leplezetlen önérdékvadászása, visszaélései, a hivatalnok-együttes kedélyes, sokszor borban gőzölgő élete, még mindez is arra mutat, hogy az üzem még nem ura teljesen az embernek, a társadalom még nem elvont szerkezetek összessége. Az élet még állandóan henyomulóban van a betűk világába. Ezért tűnik fel együgyűnek, nehézkésnek az intellektualizmus munkája, úgy az antik, mint a modern korszakokkal szemben. Pedig ezek azok az évszázadok, amelyek minden megelőző kultúrával szemben mérhetlen nagy életanyagot vontak hele az intellektualizmus elvont szférájába s alakították ki ez anyaggal való elbánás módszereit. A modern korszak könnyedségének jó-

részt az az oka, hogy végül már maga a betű lett úrrá az életben, reánkényszeríti az életre a maga kialakult technikáját, a természet helyett az írás neveli az embert. Az intellektualizmus, antik módra, újra fölényessé, csak önmagát élvezővé lett, kerüli a naiv együgyűséget, amelyet a kívülről eső, feldolgozatlan életelemekek alázatos megbecsülése kényszerítene reá.

Már a kései középkorban is egyetemek, könyvkereskedők, magánosok másolóüzemei ezerszeres példányokban teszik közzé az iskolai, tudományos, vallásos, irodalmi műveket, valóságos összefüggő európai irodalom alakul ki már a nyomtatás előtt. S mégsem az egyes művek nagytömegű gyártása a lényeges, hanem inkább a többé-kevésbé önálló feldolgozások sokasága. A nyomtatás találmánya sem tisztán tömegesítést akart, inkább a szakavatott gondos másolás fáradtságától való mentesítést. Egy-egy művet ritkán nyomtattak félezer példányon felül az első évszázadban. A kézművességszerű kisüzemben rejlik a nyomtatás gyors elterjedésének titka: sokoldalú szükségletet szolgál mindenütt, alkalmazkodó s szakszerű, megbízható módon. Fél százados múlt után, a XVI. sz. elején nincs már valamirevaló város nyomda nélkül, Németországban mintegy 500-ról tudunk, de még több van Itáliában, egyedül Velencében mintegy 200 nyomda dolgozik. A latin biblia 1500-ig 98 nyomtatott kiadást ért meg, s ezenkívül nemzeti nyelveken igen sokat, pl. németül még Luther előtt 27 kiadást. A XV. sz. nyomtatott műveinek számát Európában mintegy 25.000-re teszik, kb. 10 millió példányszámban, természetesen beleszámítva az apró nyomtatványokat is. Ezek az arányok óriásira nőttek a XVI. sz. ban; pl. a wittenbergi nyomda csak az 1534—84. években 100.000 példányban adta ki Luther bibliáját. 1600 körül Németországban már évente átlag 800 különféle nyomtatvány jelent meg. Már a XV. sz. végén felszólalnak a túlmohó olvasás és a könyvörület ellen. De a könyv kiadása, forgalomba hozása mégis aránylag kicsiny, szakszerű üzemek kezében marad, a kézművességtől a tudóssáig képzett nyomdászok s kereskedők kezében, az üzem állandó tökéletesítésével, az egyre fokozódó igények kielégítésével. A század derekától már európai összefoglaló jegyzékekből tájékozódhatni az egyes szakmák újonnan megjelent irodalmáról.

A közvélemény fogalma is átalakult ez európai társadalomban, azt lehet mondani, hogy az antik szónoklat, izgatás, titkos hírterjesztés kirobbanó mozgalmával szemben szintén elmélyültebb, szervezettebb lett szerepe. Terek, utcák, cirkuszok izgalmaival a betű fölé hajoló, elmélyülő kíváncsiság váltotta föl. A jellemző itt is az, hogy nem

annyira aktuális érdekek, a gyors állásfoglalás, felhasználás céljaira fejlődik ki a hírszolgálat, Hanem a világ folyásáról való tájékozódás egyszerű emberi kíváncsi növeli fel. A közvélemény hullámai tehát mélyebbek, tartósabbak, általánosabbak. Az elbeszél s énekelt újságot írott levelek körözése követi, főként a postamesterek vállalkozásaiban, valamint írott röpiratok sokasága. De a XVI. sz. elején már megszületik a nyomtatott újság is, még gyakran rímesen, képekkel, naív előadással, terjedelem szerint árusítva. Rendszeres megjelenése egy-két heti időközben csak a XVI. sz. végén alakul ki, — napilap csak a XVII. sz. derekán, — de a XVII. sz. elejéről már több periodikus újság teljes évfolyama maradt reánk. A nyomtatottak mellett a XVIII. sz. végéig megmaradtak a kézírásos levélújságok is, bizalmasabb s szabadabb híryanaggal. Kalendáriumok, prognosztikonok, egyes nagy események, pl. a török veszély, — színesen leíró sorozatos tájékoztatói nagy tömegekben forognak közkézen a XVI. sz.-ban. Maga a szerkesztés és kiadás ritkán áll pozitív célok szolgálatában, a postamestereken kívül nyomdászok, könyvkereskedők vállalkozásai, szinte mesterség* szerűen, a hatóságoktól privilégiumokat szerezve. Ez ad széles alapot és fejlődésképeességet a publicisztikának, ez vezet már a XVI. sz. végén közérdekű kérdések időszaki összefoglalására is, amiből a XVII. sz.-ban a folyóirat fejlődik ki. A cenzúra kialakulása ilyen körülmények között nem vágja el a fejlődést, csak az államellenes izgatást üldözi, beleértve a vallásellenest is; jórészt az egyházi hatóságok és az egyetemek kezében van s minden felekezeti államban szokásos. Az antik politikai izgatás módszereivel ellentétben az urak s fejedelmek nehezen nyúlnak a közvélemény mozgatásának ez új eszközeihez, boltosoknak, mesterembereknek, sőt parasztoknak is, — mondják, — nem írunk. De mégis, már a XVI. sz.-ban is kimutatható a publicisztika hatása az uralkodók elhatározásaira is és megkezdik maguk is akták kiadását, vagy az ellenfél elfogott iratainak kiadását hangulatkeltés céljából. A közélet számára széles, a pusztá ösztönösségen mindinkább felülemelkedő talaj alakul ki az európai közvéleményben.

ÖTÖDIK FEJEZET

MAGYARORSZÁG HELYE AZ EURÓPAI FEJLŐDÉSBEN

„A kereszténység védőbástyája“, — de Magyarország nem volt csupán fegyveres tábor kelet felé. Népeket, fajtákat érdem szerint osztályozni nem lehet, a legelmaradottabbat sem saját született alacsonyrendűsége ítélte el sorsára. De meg kell becsülni a kultúrszerepet, amit az emberiség általános fejlődésmenete juttatott egyes népek számára: örök emberi értékeknek társadalmi érvényre emelését. A magyarság önmagát védte kelet felé, mint nyugat felé is. A lényeges az, hogy úgy küszködött, mint tartozéka, a lengyellel együtt, annak a széles határsávnak, amely az Okcidens mélyült emberiségén kívülálló, balkáni-keleti élethez semmiképpen sem tudott már csatlakozni. A nyugati fejlődés sikereit, áldásait kevésbé élvezhette, de végső értelmét, az emberi lét jogát minden más érdek fölött, szenvedésteljesen érezte át és védelmezte.

Bár sekélyesebb itt a folyamat, amely a nyugati társadalmakat oly mélyüzemű szervezetekké tette: a magyar és lengyel társadalomban is több és más az ember, mint amennyire csupán erejénél, kihasználhatóságánál, vagyonánál fogva értékelhetnék. A honfoglaló magyarság törzsszervezete éppúgy megállhatott volna fejlődésében a hódítózsákmányoló seregnép fokán, mint ahogy megállóit a népvándorlás más népeinek fejlődése. Szent István vármegyékbe szervezett országából is könnyen alakulhatott volna az orientális vagy orosz birodalmakhoz hasonló nyers uralmi állam. A nyugatról átvett intézmények önmagukban nem biztosíthatták a nyugatias fejlődést; az Árpádok királyságát egyidőben a nyugati utazók erős központosított hatalma miatt bámulják, ami oly idegen a hűbéri társadalmak államszervezetével szemben. S íme, a XIII. sz.-től nagy belső válságok jelzik, hogy a magyar társadalomban régóta mély átalakulás folyik, kicsiny, gyenge egzisztenciák valami szokásszerű fejlődés révén megalapozott, elismert rétegekké emelkednek, minden külsőlegesen parancsoló szervezet szétbontásával. A nyugati hűbéri fejlődéshez hasonló folyamat; hiábavaló lenne vitatkozni azon, hogy „valóságos hűbérisége-e, vagy sem, tény az, hogy az erősebb nem gyűrheti feltétlenül maga alá a gyengébbet, a nyers érdek helyett valami kölcsönös méltányosság formálja, tagozza a társadalom kicsiny részecskéit, alakítja ki a földművelő hivatás rétegeit, az európai értelemben vett parasztságot s alakít ki európai értelemben vett nemes-

séget is, amelyet íratlan szokások köteleznek a parancsszónál sokkal mélyebb jelentőségű társadalomigazgatásra. A balkáni és az orosz társadalmakban hiányzik ez a folyamat. Nyilvánvaló, hogy Magyarországon mindjárt a honfoglalás után meg kellett kezdődnie az „emberséges” értékek ez általános érvényesülésének, a józan, egymás szomszédságát, létét, munkáját, családfenntartó gondját, apáról-fiúra begyakorolt hivatását megbecsülő, szokásszerű helyi társadalomképződésnek. Ázsia valamely vidékéből kiszakadva, bizonyára az ottani megállapodott, fejlett kultúrák határaitól hozták magukkal ezt a népi tisztességet egymás állapota iránt, a vándorlások, harcok, zsákmányolások érdekei sem demoralizálták őket, nem alakíthatták át nyers hódítószövetkezéssé társadalmukat. Az Okcident határszélén e szokásszerűséget a világon legtökéletesebben kifejező módszerek, intézmények várták őket s a magyar nép benső aktivitással fogadta be azokat. A frank királyság, Szent István mintaképe, éppen az uralmi szervezetnek állandó engedékeny alkalmazkodása következtében vált egy folyton mélyülő társadalomfejlődés keretévé. Szent István is így értette meg feladatát, vármegyéje, püspöksége a népi élet szolgálatára volt szánva, innen irgalmatlansága a pogány törzsi hatalmak ellen s innen bölcs engedékenysége is, amely a sokféleségben, a társadalom változatos tagozódásában látja a teremtő erőket.

Kétségtelen, hogy a Kárpátok hajlásának, a Duna völgyének földét a magyar paraszt csizmája taposta ki véglegesen a nyugati kultúra talajának, éles körvonalakkal a balkáni és keleti vidékekkel szemben, — a nyugati intézmények egyszerű, külsőleges átvétele sohasem teremthetett volna ily kultúrszolidaritást, amelyet az akkor még ragyogó Bizáncnak szomszédsága sem rendíthetett meg. Bizonyos, hogy a, amit a magyarságnál nemzetségi-törzsi szervezeteknek nevezünk, nem volt a hódító-foglaló családok rideg érdekszövetsége, nem ült rá feltétlen rendelkezéssal a földre és népre. Az intellektuális vezetés sem lehetett kezdetlegesen okszerű, mélyebb, társadalmiasabb feladatok kötelezhetők; az ősi rovásírás szerepe sem oly jelentéktelen, mint azt sokáig hitték, az újabb vizsgálatok szerint kétségtelenül ősi kultúrképződmény, nem külső átvétel, lassú, évszázadok folyamán vett fel s olvasztott magába idegen elemeket, s szívósan tartotta magát a keresztény középkoron át is. A nemzetségi szervezet aránylag könnyen ment át a nyugatias hűbérrendszer egyik változatába, a foglaló rétegek öröklésjoga a királyi hűbéradományok öröklésjogába. Annyit jelent ez, hogy a vezetés nem a vérségi leszármazottak általános szövetkezésének

kezében van; de nem is a központi hatalmat a föld feltétlen birtoklása, a nép kihasználása ellenében szolgáló fegyveresek kezében, — hanem egyes családok helyi felsőség-szerepéből földesuraság formálódik ki, csak a fiú és fiútestvér örökölhet, tehát érvényesül a nyugati fejlődés alap gondolata, amely szerint csak a ténylegesen, személyies, közvetlen módon gyakorolt, családi együttesben elsajátított s áthagyományozott funkció ad jogot valamely állapot megtartására. Már a XII. sz.-ban általános ez a folyamat, de valami hasonló kezdődhetett már a honfoglalás után; ez gyöngíthette a külföldi kalandozások erejét, a nép otthonossá vált társadalomrendje, szomszédságos megtelepedése felbontotta a racionális katonai-nemzetségi kötelekeket. De a nemzetségi szervezet bomlását követte Szent István várszervezetének lassú átalakulása is, saját tisztjei, jobbágysai, szolgálói nőttek rá arra, szokászerű igényeikkel, állapotukkal. A királyi „serviens“ a XIII. sz.-ban már sokban hasonló a nyugati lovagsághoz, amely adminisztratív-katonai funkciói révén alakult ki a frank minisztériális-osztályból, — míg az orosz birodalomban a nemesi földbirtokos mindvégig a központi hatalom szolgája maradt, a birtok népének kihasználására csaknem korlátlan joggal. A magyar serviens-rétegből, belevonva a hasonló helyzetű rétegeket, a XIV. sz.-ban véglegesen kialakult a nemesség, a királyi várbirtokok és a királyi hatóságjogok és regálék nagymértékű kisajátításával.

A rendiség kialakulása Magyarországon tehát mély folyamat; ha nem is érheti el a nyugati társadalmak üzemiességét, mégis azonos légkörben megy végbe, amióta az általánosodó intellektualizmus jogfogalmakká magyarázza át a közeli, személyes viszonyokat. A földesuraság önmagát szabályozó társadalomképlet; már a XIII. sz.-tól sokasodnak a nagy uradalmak összeírásai, urbáriumai, az alattvalóknak szokásszerűen kialakult sokféle kondíciójáról. A rabszolgaság már teljesen eltűnt ekkor, végbemegy a csendes, hatalmas folyamat, amely az egész okcidentális fejlődés alapja: jobb vagy rosszabb helyzettel, a parasztság a földön való megélhetés igényével biztosított társadalomréteggé alakul. Belekerülnek a régi rabszolgák is; de oly rétegek is, amelyek egykor a várszervezetben az alsóbb nép fölött rendelkeztek, a vár jobbágysai nagyrésze is. A „jobbágyság“ név általánosulása a parasztságra azt mutatja, hogy nem elnyomásról, süllyedésről van szó, hanem a földművelő élet általános beilleszkedéséről az adminisztratív közöségbe. Még a régi honfoglaló nemzetségek kicsiny sarjai közül is sokan adták önként magukat és földüket a földesuraság alá, jobbágysorsba, míg a várjobbágysai egyrésze a servienssekkel együtt a nemesség körébe

került. A jobbágy-név csak később jelent alávetett, megkötött paraszti életet, az újkor folyamán, amikor mind el vontabb kultúrtechnika szakította meg véglegesen a régi közeli életegyütteseket. Az élethivatás autonómiája nem oly elmélyült, mint nyugaton, Franciaországban, de sok a hasonlóság az angol intézményekkel: a földesuraság hatóságát bonyolult közigazgatássá fejlesztik ki a paraszt meggyökeresedett jogai, az úriszéken az úr tisztjei a pőrös jobbágyokkal azonos helyzetű „bíró-társakkal“ ítéleznek, a vármegye képviselőjének jelenlétében. Ha tehát előkelő urak főbenjáró ügyekben is hatóságjogot szereztek maguknak, pallosjogot, nyugati mintára, úgy ez földesuraságuk közhatósági szervezetének nagyarányú fejlődését is jelzi, képzett funkcionáriusok alkalmazásának kötelezettségét is. A kicsiny, kevés jobbággal rendelkező nemesnek ellenben nincs semmi bírói joga, ez a jog nem hatalmi eszközként jutott a nemesi birtokos kezére, hanem mint a földesuraság társadalomszervezetének szükséglete. S a paraszt számára nyitva állott a fellebbezésnek útja a vármegyéhez, de fel a nádori bírósághoz is. A XIV. sz.-ban már kialakult földművelő-társadalom a parasztság, de igen változatos állapottal, a tulajdonképpeni jobbágytól, aki többnyire ingatlanával szabadon rendelkező módos telkeszda, egészen a szolgasorban élőig, akit elvben még el is adhat ura, bár erre alig van példánk. Ez a változatos társadalom-profil azt mutatja, hogy a kicsiny életnek megvan a maga önálló mozgalma, nyers gazdasági-politikai erők helyett egyének, családok teljesítményeit ismeri el a szokásszerűség szelleme.

A földesúr is e lassú mozgalomban látja uradalmának gyarapodását, mert ez alakít ki biztosított helyzetű rétegeket a különböző foglalkozásokra, hivatásokra, mesterségekre; nem oly határozott körvonalakkal, mint nyugaton, de a társadalomnak munkaszervezetté való tagozódása folyik. Ahol a helyi társadalom a föld művelésén felülemelkedő, a kézművesség és a kereskedelem felé közeledő szervezetté alakul, ott a földesúr, király, egyház, vagy nemes, megnyitja az utat számára a további fejlődésre, támogatja, lazítja saját felsőségét, hogy a szervezet saját munkájának törvényei szerint élhessen. Nem alakul ebből rögtön a nyugatihoz hasonló város, de azért tévedés a magyar városiasságot teljesen az idegen áttelepülésnek tudni be. Már régóta megindulhatott a sajátos belső fejlődés, ami nélkül az idegen településeknek, idegen városjogok átvételének nem lett volna itt megfelelő talajuk. Ez idegen várostípus mellett igazi magyar típus a mezőváros, belső differenciálódással emelkedik ki a társadalomból. Már a tatárjárás előtt megkezdődik az írásos privilegizálásuk is, autonómiájuk megerősítése,

szabad bíró- és papválasztással, — azaz szabadságuk, hogy a maguk foglalkozását szabályozó szokásjogaik szerint élhessenek. Sok a rokonvonás e városalakulásban az angol fejlődéssel, amelyben a város jó-ideig szintén a vidékbe meglehetősen beolvadó képlet, nem oly éles elkülönüléssel, mint a szakszerű hivatásokon felépülő francia város. A magyarnál is az autonómia a lényeges, továbbá a polgárok szabad végrendelkezésjoga, míg a francia nem igyekszik az úri hatóságtól való gyors szabadulásra, de szakszerű, elmélyülő adminisztrációra készíti azt a foglalkozások, a céhek összessége. Angliában is aránylag későn, a XIV. sz.-ban jut jelentős szerepre az igazi céhszerűség, mint a magyar városokban is. A fejlődés intenzitásában nagy a különbség, de az angol város is lassankint emelkedik ki a vidék szervezetéből, a grófságból, mint a magyar a nemesi vármegyéből; a városgazdaság nem különül el határozott egységgé. Sok ily magyar várost neveznek hol falunak, hol mezővárosnak, hol városnak; a „polgárság“ tulajdonképpen kiváltságosabb helyzetű jobbágyság. De mégis igen jelentős társadalomréteg, a középkor végén vagy 800 ilyen „városunk“ volt, a mintegy kéttucatnyi igazi, nyugatias értelemben vett város mellett.

Míndez bizonyítja, hogy a nyugati kultúrtechnika nem vak külsőlegességgel dolgozott itt, a társadalom aktív hozzájárulása a lényeges. Az Aranybulla korszakának válságait éppen az okozta, hogy a vérségi-nemzetségi szervezetet egyrésztől, a királyi uralmi szervezetet másrésztől áttörte a szokásszerűségeen változatos módon önállósodott széles középrétegek, királyi serviensek, várjobbágyok társadalmias ereje. Ma már nem juthat jogi érvényesülésre a kicsiny vidéki társadalmakban állandóan folyó mozgalom, ma már a „jó társasághoz való tartozás“ elismertetésének vágya marad az, — bár még mindig sokkal jelentősebb szociális ösztönzőerő, mint azt a nyers érdekek ereje mellett elképzelni szokás. Akkoriban a helyi társadalmaknak generációkon át elismert vezetőcsaládai, amelyek a föld és nép fölött a leszármazásnak, a birtoklásnak, a tisztségnek és sokféle más társadalmias momentumnak homályosan egybeolvadó szerepénél fogva bizonyos felsőségre tettek szert, egységes réteggé váltak, érdekszövetséget készítettek kialakítani. Az „alkotmányosság“ ezen kifejlődése egyelőre a XIII. sz. végéig tart, az országos törvénynap, a királyi nagytanács az „országgyűlés“ fogalma felé alakul át s ezzel párhuzamosan a királyi vármegye a nemesi vármegyének önkormányzatává. A földesuraságot körülbelül szabad tulajdonjoggá akarnák tenni, ami a vérségi-nemzetségi összetartozást, de egyúttal a társadalomvezetés szokásszerű természetét is megszüntetné. Az érdekszerűségere való ily felbomlás, — ugyanekkor Angliá-

ban is végbemegy valami hasonló folyamat — félelmetesen erősíti a nagybirtokot is; s hiába a „nemességnek“ tömeges felvonulása a gyűlésekre, szabadsága mégis az oligarchák pártjaitól való függés felé halad. Úgy látszik, a társadalomszervezést az érdekszövetkezés viszi tovább, azaz állítja meg primitív fokon. De a XIV. sz.-ban, az Anjouk idején, már nyilvánvaló, hogy úgy a nemesi vármegye, mint a földesuraság, a nagybirtok mélyebb adminisztratív tagozódásra képes, a népi élet szervezete eléggé erős, hogy erre kényszerítse. A nemességben kevésbé alakulnak ki fokozatok, rangok, mint nyugaton, ahol a kicsiny hűbéri társadalomképleteket szervesen foglalják magukba a mind nagyobbak, élükön a nemesi, grófi, hercegi urakkal. A kisebb egységek önállóságát, különleges szerkezetét biztosítja ez a tagozódás. De Magyarországon sem nyelheti el, vetheti alá a nagyobb a kisebbet, amire az „egy és ugyanazon nemesség“ elve idővel vezetne. Egyrészt a vármegye autonómiájában állhat ellen a köznemesség, épp azért, mert ez az autonómia nem csupasz szövetség, hanem egyre mélyülő adminisztráció is; másrészt pedig a nemesi társadalomban kialakul mégis valami halványabb hűbéri tagozódás, amely a nagyok szolgálatában is elismert, szokásosan szabályozott önállóságot hagy meg a kisebbeknek. A „familiáris“-viszony ez; nem jutott tételes jogi kifejeződésre, mint a nyugati hűbériség, de sok a hasonlóság benne az angol „patronázs“-zsal. Szelleme áthatotta a vezető társadalmat, kölcsönös méltányosságra készítette, „európaivá“ tette; s mindenki állapotának, teljesítményének elismerésére az érdekek nyers érvényesülése helyett és ezzel sajátos magyar intézményességet s intellektualizmust fejlesztett ki.

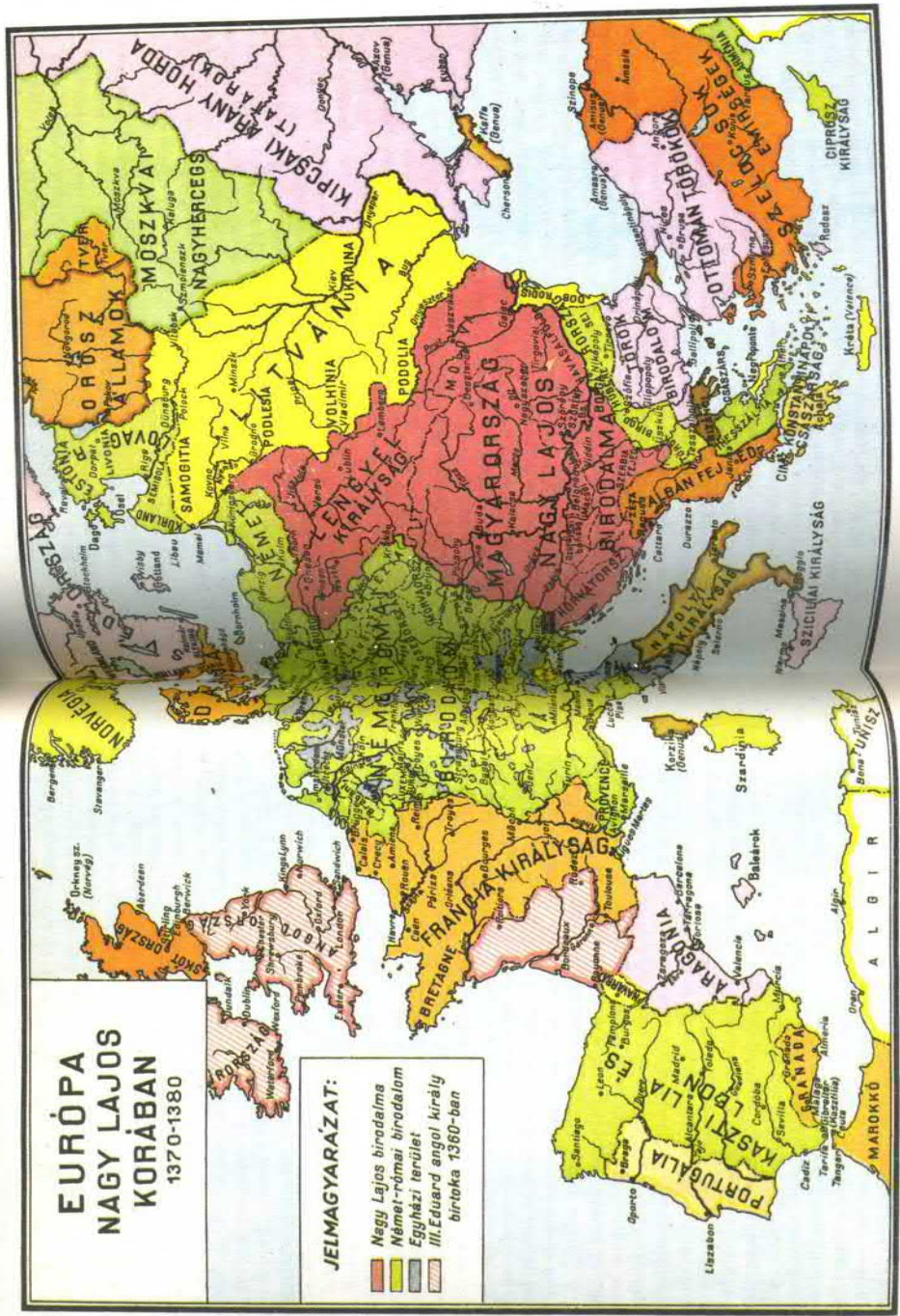
A társadalomnak ily üzemi tagozódása nélkül nincs fejlődés-képes intellektualizmus. Szent István hiába szervezte volna meg keresztény egyházait, ily tagozódás híján bizánci-orosz módra, egyszerűen a hatalom szövetségében élő papság keletkezett volna, s nem a társadalom szokásszerű alakulásának gondozója, azaz még a hatalom ellenében is a tárgyas intellektuális feladatok kialakítója.

Magyarország azonban az írásos privilégiumok vidéke lett, szemben a balkáni és orosz vidékekkel, mert a betű és a képzettség itt a rideg racionalizmuson felülemelkedő társadalmias viszonyokra talált. Bármennyire felül is múlja arányokban a Nyugat a magyar oklevelezést, az írásbeliség szerepének elismerése csaknem egyidejű. Amikor nyugaton véglegesen kialakultak a középkori társadalomszervezetnek megfelelő képzettség iskolái, ugyanakkor hirdetik, a XII. sz. végén, a magyar oklevelek, a csehkel, lengyelrel együtt, az íráshasználat szük-

ségességét. A papság az objektív társadalomszervezet őre, az írásképzettség rétege; a kancelláriák, hivatalok tulajdonképpen klerikus-testületek. Az egyház vezetőszeret vizs a rendiséggé való átalakulásban; az Aranybulla nemesi ellenállásjoga tulajdonképpen sohasem vált tényé, jórészt az egyház ellenőrző szerepe helyettesítette azt a királyi hatalommal szemben. Az Aranybulla idejének társadalmi mozgalmi egyáltalán belső összefüggésben állanak a klerikusság fokozódó intellektuális szerepével, ekkoriban szabályozzák először a hiteles helyek működését, ekkoriban zúdul fel először a nemesség a kancellária, a kezdődő „hivatalnokkormányzat” szerepe ellen, — kicsinyben a korabeli francia mozgalmakhoz hasonló jelenség. Magyarországon a központi kormányzatban előbb állandósul az oklevelezés, mint Cseh- és Lengyelországban, bár Csehországban hamarabb szövődik bele a lovagvárosi életbe, a hűbéri szervezet erősebb tagozódása folytán. De az írás kétségtelenül meghonosodik a magyar társadalomban, a jogi életben, hiszen már régóta szűnőben volt a pörös bizonyítás azon módja, amelyben a felsorakoztatott tanúk száma s tekintélye döntött, a nélkül, hogy a kérdéses ügyet ismerniök kellett volna; a társadalomnak változatos, kicsiny tényeket is érvényesítő alakulása a személyi hitel bizonyítása helyett a tárgyi bizonyítást tette szükségessé. A „tudományvétel” a beható vizsgálat alapjára való helyezkedés a nyugati jogfejlődésnek egyik leglényegesebb alapja. A magyar oklevelekből már a XIII. sz. közepén el is tűnik a tanúk névsora, valamivel előbb, mint Csehországban és jóval előbb, mint Lengyelországban; az írás bizonyító erejének elismerése a szakszerű intellektuális munka elismerését jelenti.

A „hiteles helyek” speciális magyar intézménye azonban nem csupán az írásnak közszükségletté válását jelzi, hanem egyúttal azt is, hogy a magyar intellektualizmus mégsem tudott a nyugatival összehasonlítható teljes önállóságra szert tenni. Az egyházi rend nincs ott a társadalomképződés első kezdeteinél, a helyi viszonyokat őrző feladatai nem alakítják mind világiasabb klerikussággá, a társadalom tagozódása sem oly mély, hogy gondozása az egyházi rendből nagyarányú adminisztratív hivatalnokságot válasszon ki. Az egyházi központok képzett papsága megtartja tehát hiteles bizonyító, oklevelező szerepét a világi hatóságok oldalán, s e világi hatóságokat nem szorítja ki a nyugatihoz hasonló mértékben a klerikus-hivatalnokság. Az írásképzettség szabad terjedésével tehát idővel egy kevésbé szerves, szabályozott funkciójú réteg alakul ki, némikép a görög-keleti szlávok intellektualizmusához hasonlóan, elnevezését, a „diák” nevet is onnan veszi át a magyar nyelvhasználat. Szabadabb a nyugati „clerc“-elemnél, amely

**EURÓPA
NAGY LAJOS
KORÁBAN
1370-1380**

- JELMAGYARAZAT:**
- Nagy Lajos birodalma
  - Német-római birodalom
  - Egyházi terület
  - III. Eduard angol király birtoka 1360-ban

következetes szakszerűséggel válik ki az egyházból, mélyen szabályozott testületiséggel telepszik rá az egyre finomodó közfeladatokra, alakul ki az egész életet átható, szabályozó hivatalnoksággá. A diák inkább „elszegődik“ szolgálatba áll; ura megtartja hatóságjogait, ha képzett alkalmazottal, diákkal dolgoztat is, míg a francia seigneur hatóságát idővel teljesen kisajátítja a testületi, szakszerű szervezetből hozzakerült klerikus-hivatalnok.

Egyik legfeltűnőbb, közös ténye a magyar és a lengyel kultúrfejlődésnek a latin nyelvnek hosszú uralma a hivatalos természetű írásbeliségben, — míg nyugaton már a XII. sz.-tól megkezdik egyre fokozódó benyomulásukat a nemzeti nyelvek a jogi jelentőségű íráshasználatba is. A hivatalos képzettségnek ez a latin világa kétségtelenül a magyar és lengyel nemesi világnak kísérője, egészen a XIX. sz.-ig, az egész társadalomszervezettel összefüggésben: a kicsiny élet mindennapos dolgai, — minden nagy fejlődésnek alapjai, — valamiként mégis csak alkalomszerűen, úri vezetés alatt intéződnek el, nem kristályosodnak ki objektív intézményekké, s nem kényszerítik ezáltal az intellektualizmust, hogy a népi életből új s új fogalmakat emeljen ki, végül pedig mindinkább elhagyja a latin fogalmazást, hogy hivatalos nemzeti írásnyelvet alakítson ki. Még Itáliában is mutatkozik annak a hatása, hogy a szokásszerű társadalmasodás nem eléggé erős a racionális felső vezetés áttörésére: a jogi természetű íráshasználat itt is tovább ragaszkodott a latinhoz, mint Franciaországban. Másrészt azonban a népnyelv benyomulása a hivatalos íráshasználatba önmagában véve még nem kultúrfejlődés. Az orthodox egyház kultúrkörében elvileg már a korábbi középkorban végbement; s a nemzeti nyelvekből mégis holt, merev írásnyelveket alakítottak ki, amelyek minden közösséget megtagadtak az élő nyelvekkel. Nyugaton a latin nyelvet állandó alkalmazkodásra kényszerítették a társadalomüzem igényei, csak nevelő-fegyelmező volt a szerepe a széles életben, az erőteljesen kialakuló, mély tartalmakat viselő fogalmak között, — s az újkor elején már minden más kultúrfejlődést felülmúlóan bontakozott ki e nevelés alól a nemzeti nyelvek öntudatos, saját belső törvényei szerint fejlődő gazdagsága. A lengyel nyelv írásosan csak a XIV. sz. közepén jelentkezett, bár aztán általánosabb az érvényesülése, mint a magyar nyelv. A holt nyelv uralma az újkoron át is kétségtelenül mindkettőnél bizonyos átmenetet mutat az orthodox kultúrkör intellektualizmusára, társadalomszervezetére. S mégis egészen más itt a szerepe a latinnak, mint amott ahol egyházi írásnyelveknek: az élő nemzeti nyelvvel mégis állandó, belső a kölcsönösség, a magánosok levelezésében, az irodalomban, köl-

tészetben a nyugatihoz hasonló tisztultsággal, öntudatossággal jelentkezik a beszélt nyelv, a gondolkodás és az írás nem áll idegenül egymással szemben. Évszázadok mély fejlődésének nagy műve folyik itt is, a népnyelvnek egységes kultúrnyelvvé emelése, mint a nyugati társadalmakban, — míg a Balkánon még a görög nép beszélt nyelvéből sem tudott egységes, modern kultúrnyelvet kialakítani a klasszikus idők görög írásnyelve.

Mert a magyar intellektualizmus sem lélektelen, önállóságnélküli szolgálja a közhatalomnak s az erősebbek érdekének. A familiárisviszony szabja meg a képzett alkalmazott helyzetét is, az egész társadalomszervezetet átható kölcsönös, bár nem hűbérjogivá emelkedett kötelezettség; hivatását a szakszerűség erejénél fogva sok önállósággal gyakorolhatja, s az úr nyers érdekeinek is meg kell hajolnia ez előtt. Megvan tehát itt is a szakszerű specializálódásnak a lehetősége, a társadalomigazgatás feladataira mindig újabb s újabb rétegek, intézmények alakulhatnak ki. Így kell elképzelni már a földesúri alkalmazottak helyzetét is, a várnagy, a gazdatiszt, a számvevő-diák valamiként a paraszt állapotának gondozója is, az úr érdeke alkalmazkodik ehhez, s ezáltal önállóságot hagy a paraszti foglalkozások tökéletesebb fejlődésének is. Ahol a nemesúrnak nincs módjában képzett alkalmazottakat tartani, ott hatóságjogait a megyei-állami szervezet veszi át. A vármegye sem maradhat érdekszövetség. A főispán szerepét volt familiárisa, a funkciók tényleges gyakorlója veszi át, a szolgabírák bíráskodása a „sedria” szabályozott, ellenőrzött, érdekszerűségtől lehetőleg mentesített fórumán folyik, — s végül mind elhatározóbb a szerepe a megye „nótáriusának” jogi képzettségű emberének. Ismét az angol § grófsági közigazgatáshoz hasonlítható fejlődés, ha természetesen a közfeladatok elmélyülésében nem is mérhető össze azzal. Nem átvételek folytán hasonló; úgy az angol, mint a magyar a francia intellektuális fejlődés tanítványa, a népi társadalom hasonló típusa alakítja ki a megegyező vonásokat.

A nádori méltóság, a nyugati nagyméltóságokéhoz hasonlóan, a király udvari tiszttségéből fejlődött ki; a rendiség kialakulásával belekerült az idők sodrába, arra az útra, hogy a szövetkezett nemesség országos feje legyen, hatalmi tényező, míg nyugaton a leendő minisztériumok szakszerű vezetői szorították ki a nagyméltóságokat a hatalomból. De mégis állandó a folyamat, amellyel az ügyek mélyülő üzemiessége elvonja a nádortól hatóságát és a központ állandó, szakszerű hatóságaihoz utalja vissza. A királyi udvar, a Kúria a nyugatihoz hasonló központ marad, szemben a vármegyei és a nádori zsűri-szerű

jogszolgáltatással. Folytonos tagozódás, specializálódás bizonyítja ez udvarban a szakszerűség eleven erejét, ha nem is alakulnak ki oly hatalmasan önálló hivatalnoktestületek, mint a francia parlament és egyéb „szuverén udvarok“. A klerikus-képzettség írásüzemének, a kancelláriának szerepe beleszövődik a központi bíróságok szerepébe; idővel a „titkos“ vagy „kisebb“ kancellária külön bírói fórummá is alakul. A királyt a „praesentia regia“ bíróságában helyettesítő udvarbíróból országbíró lesz, nagyméltóság; de nemsokára a „speciális praesentia regia“ ülésein sem vehet részt személyesen a király, e bíróságnak főpap, a főkancellár lesz fejevé. Nagy Lajos idején a „personalis praesentia regia“ is önálló testületté válik ismét, szintén szakhivatalnok, a titkos kancellár kerül élére, akiből később a királyi perszonális országos méltósága lesz. Végül maga a nádor is visszakerül az udvari hivatalnokság vezetői közé, szerepe közeledik a nyugati kormányférfiakéhoz. Az egyes főtisztviselők eleinte a maguk familiárisaival intézik az ügyeket, de ezek, ítélmesterek és más alkalmazottak, idővel önálló, szabályozott helyzetű tisztségekké alakulnak ki: az egész üzemet a szakszerű gond szelleme és nem a parancsszó, a nyers kormányzati érdek hatja át, ellentétben az orosz államhivatalnoksággal.

Az államigazgatás minden más részletében is mutatkozik ez az állandó specializálódás, amit a társadalom változatos, tárgyias tagozódása idéz fel. Az államjövodelemek igazgatására nem képződik ugyan ki a francia számvevőkamarához hasonló, teljes ellenőrző joggal felruházott fórum, de a tárnokmester vezetése alatt egyre mélyül a szervezet, majd e főméltóság a forgalomgazdaság társadalmának, a városoknak feje lesz, magára a jövodelemkezeltésre a kincstárnok hatósága válik ki. Mély háttere e fejlődésnek: az állam haszna nem a nép racionális kizsákmányolása, hanem a munkaszervezetek adminisztratív fejlesztése, a nemzetgazdaság kialakítása. Maga az „adó“ itt is jobbra „rendkívüli jövodelem“ marad a középkoron át, akár Franciaországban, csak lassan alakul ki kezelésére állandó hivatalnokszerzetet. A király domaniális jövodelemei közül a belső vámok itt is a feudális képződmények kezébe kerülnek, az útfenntartás kötelezettségével kapcsolatosan, — amin nem annyira a technikai útéptés, mint a forgalom jogi szabályozása értendő. A király joga a „határvámokra“ korlátozódik, aminek értelme a kereskedelempolitikai irányítás, a XIV. sz.-ban már valóban bonyolult, európai piacokat áttekintő feladatokkal. A regálék kezelése, mint nyugaton, „bérletrendszerrel“ történt, nem racionális, hanem középkori értelemben: a kamaraispánok bizonyos évi összegekért birtokolják tisztüket és a jövodelemeket, de hűbéri módon,

azaz a királyi kormányzat általános szempontjai iránt való kötelezettséggel, részletesen szabályozott adminisztrációval. Bérló, s mégsem lehet csupán üzletember, hasznát csak a társadalom érdekeivel együtt-dolgozva, tehát szakszerű üzem kiépítésével növelheti. Az érc- és sóbányák termelésének értékesítése nem történhetik a közszükséglet kizsákmányolásával. Alkalmazottaik sem bérelt szolgák, hanem szakemberek, városi polgárok, bányászok stb., akik a familiárisnak önállóságával dolgoznak. A feladat mindig: új s új munkaszervezetek létesítése, azaz szakértő társadalmak telepítése, önállósítása, munkájuk, belső tagozódásuk védelme és fejlesztése.

Tetőpontnak bizonyára az Anjouk korszakát lehet felvenni, Róbert Károly következetes építómunkáját és Nagy Lajosnak ezen alapuló európai nagyhatalmát. Nem véletlen, hogy a magyar fejlődésnek konstruktív elemei éppen e francia uralkodóház idején jutottak szilárd kiképződésre. A magyar intellektualizmus, részben közvetlen iskolázás útján is, elsősorban a franciának tanítványa volt. És a tanítvány szerepe az Okcident műveltségében nem a kész eredmények szolgálai átvétele volt, hanem alapos pszichotechnikai meggyúrás által képesség a sajátos hazai viszonyok megértő kezelésére, fejlesztésére. Ha a magyar népi életben mutatkozó szokásszerű elemek nagymértékben kifejeződésre juthattak a fejlődés folyamán és intézményességükkel félreszoríthatták a nyers érdek-erőket, úgy ez jórészt kétségtelenül a magyar klerikusság nyugatias, francia-típusú iskolázáson kiképződött érzékének érdeme. Az Anjouk Itáliában is teljesen franciának maradt dinasztiája rendkívüli valóságérzéssel tetőzte be ezt a művet. A XIII. sz.-ban nagy válságon esett át a magyar társadalom és állam, a szokásszerűen felemelkedett rétegek elnőtték a régi szervezeteket, de egyúttal az érdekszövetséggé alakulás felé törekedtek, a nagy oligarchák és a köznemesi tömegek pártküzdelsei korai, primitív rendi alkotmány kialakítására vezettek volna, végeredményképpen a föld népének elnyomására. Róbert Károly nem igyekezett minden önállóság letörésére, ellenkezőleg, kímélte, privilegizálta a társadalomalakulásokat, — 'de csak nyugatias értelemben vett önálló szervezetüket, elnyomva tendenciájukat az éles, hatalmi érvényesülésre. A nemzet nagy többsége végül átérezte ezt, nem látta veszélyben „szabadságait“; legfőbb jele ennek az, hogy az „alkotmányosság“, hirtelen erőfeszítés után, megakadt fejlődésében, 1323 után az Anjouk alatt nincs országgyűlés, ismét csak a törvénylátó-napok helyettesítik, azaz a tárgyias, adminisztratív alapokon álló jogszolgáltatás. Hátterükben a szakszerű

hivatalnoksággal, amely ez évtizedekben rohamosan növekedett és differenciálódott igazi nyugatias szervezetté és nagy körvonalaiiban már véglegesen kialakult úgy, amint az újkor rendi Magyarorszá-
 ban is élt tovább. A „lovagi hűség“ kora ez, amiben benne rejlik mindenki íratlanul is megszabott önállósága s egyúttal kötelezettsége fel-
 felé, de lefelé is, beleértve a paraszttársadalmat is. Nem rideg átvétel,
 idegen intézmények erőszakolása; a kompromisszumnak legfőbb példája
 magának az öröklésjognak rendezése: a hűbéries birtoklás jognak egybe
 olvasztása a nemzeti birtoklásjoggal az „ösiség“ intézményében.
 Kétségtelenül gyengítette ez a hűbéri fejlődés mélyülését, a földesúr
 e jog alapján ridegebb kizárólagossággal birtokolta földét, semhogy a
 paraszt használatjoga teljesen reánöhessen arra, de másrészt véglegesen
 megakadályozta, hogy a szláv társadalmak módjára a nemesség felújítsa
 fiktív nemzeti kötelekeit s ez alapon minden más társadalomérdek
 ellenében országos érdekszövetséggé alakuljon. Másrészt pedig az
 Aranybullának 1351. évi megerősítése kihagyta a nemesbirtok szabad
 elidegenítésére vonatkozó pontokat: ezzel a föld társadalmias szerepét
 őrizte meg, nem kerülhetett az általános forgalomba, a rajta élő népre
 való tekintet nélkül, s a nagy vagy on nem vásárolhatta fel korlátla-
 nul a kisebb nemeseket. Ekkor szabályozták először országosan a pa-
 raszt helyzetét is, meghatározván kötelezettségeit, ezen túl azonban
 szabad költözésjogot biztosítván neki. Csaknem haladottabbnak
 tűnik fel ez a szabályozás a nyugatinál, a franciánál, s hasonlóknak
 az angol állapotokhoz, — valójában azonban éppen a korai szabad-
 ság, az úri kötelek tárgyas meghatározása mutatja, hogy a paraszt-
 élet nem tudott oly szervesen belenyomulni a földesúri tulajdonjogba,
 mint Franciaországban.

Mégis kiegyensúlyozott, szilárd társadalomszervezet, — eztán,
 már a XV. sz.-ban is, tulajdonképpen megszűnik igazi, mélyülő fej-
 lődése. Egész Európában mind elvontabb intellektuális módszerek
 jutnak uralomra, de a keletibb részeken rohamosabban, a szokás-
 szerűség gyengébb ereje folytán. A közvetlen, szomszédságos viszonyok
 elvont jogfogalmakká való átmagyarázása az erősebb javára
 szolgál. A XIV. sz. végétől a kisnemesség tömegesen adja magát a
 nagyúr alá, familiárisként, gyakran nemesi kiváltságainak elvesztésé-
 vel is. A birtokos nemes pedig racionális tulajdonjogot akar földére,
 jobbágya fölött pedig a dolgoztatás jogát; az egy és ugyanazon nemes-
 ség elvét a jobbágyság egy és ugyanazon feltétlen alávetettségével
 akarja párosítani. Elnyomja ezzel a változatos differenciálódást, amely
 magasabb és magasabb munkára emeli ki a parasztság egyes rétegeit,

elnyomja a magyar mezővárosok további fejlődését is, lakosságukat szintén kötött réteggé akarja leszorítani. Az 1514. évi parasztlázadás vezetője jórészt ez a magasabb életformákra, az intellektuális fejlődés határaitra jutott, s most újra elnyomással fenyegetett réteg volt. Verbőczy kodifikációja, — ami az egész nyugaton ekkor általános kodifikáló munkának egyik jelensége — véglegessé akarná tenni a nemesi jogfelfogást. De a föld társadalmának szívos együttesét nehéz megbontani, csak a XVII.—XVIII. sz.-ban sikerült ez elhatározó módon, csak ekkor lehetett önkényesen fokozni a robotoltatást. A magyar jobbágságnak általában rosszabb volt a helyzete a nyugatinál; de mégsem olyan súlyos, mint akár egynémely keletnémet vidéken, amelyen hirtelen belekerült a föld a kapitalisztikus fejlődésbe, a paraszt kíméletlen kihasználásával.

A balkáni s keleti szláv fejlődéssel szemben pedig: bármily feltétlen is az újkorban az úr joga a paraszt fölött, már nagyarányú jogszabályozás tette Magyarországon európaivá az életet, alakította ki mindenkire kötelezően az emberséges méltányosság szellemét.

A szlávok társadalomfejlődése, — amelyről egy későbbi fejezetben fogunk részletesebben szólni — tulajdonképpen mindenütt a népi szabadság alapjaiból indult ki, azaz a felső kultúrszervezet szabadjára hagyta az alsó életet. Bizánc és az orosz fejedelemség parasztsága nem ismerte az Okcident parasztjának sokoldalú kötöttségét, szomszédságával és urával szemben. Nem ismerte azonban ennek lényegét, a szokásszerű szabályozást sem, amely a munkát, a személyies teljesítményt biztosította és a társadalmasodás alapjává tette. Kezdetleges „racionalizmus” rokonságkötelékek alakultak, a falvak nagy atyafiságok, mindenki egyenlő jogával, de senki önálló érvényesülésével. Az úr nem látja érdekét abban, hogy egyeseket s csoportokat kiemeljen, mert nincs köztük alacsonyabb és magasabb munkaszervezet, nincs értelme az adminisztratív gondnak, beavatkozásnak. A fejlődés a tunya parasztnagycsaládok mind erősebb kihasználását jelenti, a „bojárság” gazdagodását. A szabadságból szabályozatlan önkény lesz; a parasztot most iríár végigkíséri kötöttsége falujához, nagy családjához, bárhova kerül is, bárhova emelkedik. Ha pappá lesz, akkor is szolgája, csaknem tulajdona marad urának, csak a püspöki méltóság elérése teszi szabaddá. A község egyetemlegesen felelős mindenki szolgáltatásáért, mindenki vétségéért. S nem munkaszervezetek a nagycsaládok, még az indiai kasztok fokára sem jutnak el e tekintetben, mert hiányzik a „racionális” rendet áttörő szokásszerűség, a szakszerű teljesítménynek,

a családi utánképzés folytán kialakult változatos állapotoknak elismerése.

A magyar, s vele a lengyel társadalom óriási változatossággal tagolt üzemként áll a balkáni és az orosz társadalmak mellett. Mindkét nemzet évszázados, észrevétlen folyamattal hatott e szomszédos társadalomszervezetekre. Védte politikai-kulturális önállóságát nyugat felé is, a német császári hatalommal szemben, védekezett kelet felé a tatár, a török és a moszkovita birodalom szörnyű racionális szervezete ellen; de a nyugati kultúra igazi védelmét a hozzá való feltétlen csatlakozással végezte el, s azzal, hogy határain túl is előkészítette a társadalmakat e kultúrához való csatlakozásra. Nagy Lajos, Magyarország és Lengyelországnak uralma alatt való egyesítésével, politikai realitást is adott e közös szerepnek.

A lengyel fejlődés sok tekintetben más alapokból indult meg, mint a magyar; úgy vehetni, korábbi, magasabb szervezettel fogadta be a nyugati módszereket. Letelepült atyafiságok korán uralmi szövetkezést alakítottak, erősített helyekből uralkodtak az alávetett népen, — hasonlóan, bár nem oly éles szélsőséggel, mint a kievi orosz társadalomalakulás. Az állítólag vérségi kötelékeken alapuló uralkodórétegek aztán kisebb részfejedelemségekben egységesültek, csak igen későn egységes királyságban. A nemesség tehát mesterségesebb elkülönüléssel választódott ki a társadalomból, mint a magyar nemesség, ugyancsak a XIII—XIV. sz. folyamán; általános „nemességbizonyítás“ folyik ekkor, a fiktív leszármazáskötelékeknek, a címer s a jelmondat közösségének alapján, az állítólagos régi nemzetség pár tagjának tanúsága befogadhat mindenkit, akinek befogadása érdekükben áll. Mégkevésbé a társadalom belső fejlődéséből, a vezető funkciók alapján kialakult réteg tehát, mint a magyar nemesség. Uralma a népen így elvontabb, ridegebb, a szokásszerűség ereje kisebb. A királlyal szemben is erősebb az érdekszerű szövetkezés. Az egyes vidékek, volt kisfejedelemségek vagy közigazgatási kerületek, mint külön nemesi érdekszövetségek szerepelnek, a vajdák, kasztellánusok s más méltóságok e szövetkezések hatalmas fejei, majd a nagybirtokos oligarchák uralkodnak nagyszámú nemesi párthíveikkel. Nem mindenütt ugyanazon alakulás, egyes vidékek mélyebb hűbériséggel fejlődtek, mint a magyar társadalom, nyugatiasabb intézményekkel, aminek egyik példája a krakkói egyetemnek hatalmas kultúrszerepe, s amit európai nagyságú tudósok jelentkezése is bizonyít. De az óriási, Litvánia és a szomszéd vidékek orosz társadalmait is bekebelező országterületet e központok nem tudták mélyen feldolgozni. A nemesség racionális élességgel hatol

be a kialakuló városok életébe is, kiváltságai védelme alatt dolgoztató üzemeket állít és ezzel megbontja a polgári munkaszervezeteket. A zsidóság, amely a középkorvégi nyugati polgári fejlődés következtében keletebbre tódul, százezerszámra telepszik meg a lengyel városokban, majd a falvakban is, csaknem nyereszkesző-szövetségben a nemes-séggel. Mindez magakadályozza a társadalom egyenletesen mélyülő tagozódását. Politikailag végzetes fejlődés, — de mégsem a nyugattól elszakadt fejlődés, az újkor elejének Oroszországa elsősorban lengyel kultúrközvetítés által igyekezett közeledni a nyugati életformákhoz.

Nagy Lajos koncepciója kétségtelenül erősítette a közös magyar-lengyel kultúrmissziót. Balkáni magyar hódításait is mindig nyomon követte katolikus térítése, püspökségek, kolostorok alapítása: „Hitetlen és félhitű népektől körülvelt Magyarországa” — mint a pápának írja, nemcsak az erőszak uralmát akarja. Egyházalapítás: akkoriban a vallásos buzgóságban mély társadalomszervező-kulturális feladatok is bennfoglaltattak. A szomszéd társadalmak mélyebb áthatását jelzi a délszláv, román és rutén népelemek egyre fokozódó tömeges betelepülése is Magyarországra. Nem mechanikus erők hajtják őket ide, hanem a férőhely, amelyet a magyar társadalom egyre intenzívebbé fejlődő üzeme nyújt számukra. Minél tagozottabb a társadalom, annál szakszerűbb, alaposabb a munka; a mélyüzemű földesuraság elvonul a hegységek, erdők vidékeiről, felhagy extenzív, pásztorkodó kihasználással, az emberi munka már túlértékes az ilyesmire. Betódnak a nemzetiségek; azok az „új telepítések” amelyek a magyar társadalom közelébe kerültek, hamar elvesztették régi „szabadságaikat” jobbágy-sorba kerültek. Amelyek nem hatoltak be a magyar munkaszervezettől megdolgozott vidékekre, azok „szabad” életet éltek továbbra is, érintetlen balkáni társadalomszervezettel, autonómiával. Amazok körében, a jobbágy-nép körében, fejlődik ki a nemzetiségi kultúra, fejlődik első ízben európai természetű intellektualizmus balkáni nép számára. Emezek, autonóm élettel, átveszik az így kialakult eszméket és fejlesztik aztán nemzetiségi fanatizmussá, határon-túli néptársaikkal együtt. Az első délszláv és román kultúrmozgalmak az újkorban a magyarországi nemzetiségektől indultak ki, jórészt magyar fejedelmek s urak támogatásával. A Balkán-népek önálló fejlődése egyáltalán a magyar határokhoz tapadó vidékeken újult meg, s nem az eredeti ősi kultúrvidékeken. Hogy aztán a nyugatias eszmék nyers átvétele gyűlölködő ellenségként fordítsa szembe őket az „elnyomó” magyarsággal.

Második Könyv

A TIZENHATODIK SZÁZAD

ELSŐ RÉSZ

RENEZÁNSZ ÉS REFORMÁCIÓ

ELSŐ FEJEZET

A RENESZÁNSZ ÉS A HUMANIZMUS AZ ÚJKOR ELEJÉN

AZ ÉSZAKI ITÁLIA városainak élete, a XII. sz.-tól tartó fejlődéssel, a középkor végén „modern” életté tárult ki. Társadalmát, szellemét rokonnak érzi a mai ember s hajlandó Európa ezután következő másfél évszázadát, vallásháborúival, rendiségével, nehézkes szellemi életével, kitérésnek tartani a százados haladás útjából. Ma már nyilvánvaló, hogy a ragyogó „újjászületés” nem valami régi kultúrának felelevenítése volt, s egyáltalán nem csupán szellemi és művészi mozgalom, hanem hosszú társadalomalakulás eredménye. Az északolasz vidékek, amelyek meglehetősen résztvettek a társadalomszervezetet elmélyítő hűbéri fejlődésben is, gyors okszerűséggel fel is bontották azt; a benne felhalmozott új életanyagot, az új lehetőségeket, amiket a szokásszerű, szerves munkatagozódás nyújtott, felhasználták az érdek és a szellem szabad, eleven, egyéni mozgásával, amire viszont az itáliai racionális társadalomfejlődés képesítette őket. Mintegy kétévszázados folyamat után a már teljesen kötetlen individuum, a szabadon érvényesülő emberi képességek nagyszerű kultúreredményeket teremtettek. Mint ahogyan a mi mai racionális korunk felismeri rokonságát a reneszánszsal, úgy ébredt akkor rá ez is az antik, racionális társadalommal való közösségére, értette meg s használta fel mohón a római-görög kultúreredményeket. Úgy érezte, hogy az örök emberinek, a humánumnak szabad érvényesülését s élvezését jelenti mindkét korszak; mint ők kezdték nevezni, a „középkoron” átnyúlva találkozik az igazi emberiség régi, „antik” és „új kora”. Egyúttal azonban már maguk is tudták, hogy koruk sok tekintetben már felülemelkedett az antik eredményeken, csupán azt nem értették át, hogy ezt az emelkedést a középkor készítette elő számukra.

A középkor vége és az újkor eleje a reneszánsznak már érett, diadalmas korszaka, európai hódításáé. Az északi ember számára szinte idegenszerűen káprázatos a reneszánsz állami, társadalmi, gazdasági, irodalmi, művészi tökéletessége, az okszerűnek, az egyéninek, a szépnek klasszikus formákban való érvényesülése. Az életanyaggal való nehéz küzdelem, ami a korai reneszánszot jellemezte, elmúlt, a szellem és a művészi érzés elérkezett a „tökéleteshez” — és ezzel egyúttal mechanikussá vált működése, finom készségeiben megállapodva. Az északibb társadalmak számára ösztönző lendület maradt a reneszánsz, de mélységekbe bonyolult, kötött, alaktalan fejlődésükkel szemben már a XVI. sz. végén túlkönnyűnek bizonyult az itáliai kultúrtechnika. Északon hatalmasabb életanyagot dolgoztak fel, s a következő századokban végleg átvették Itáliától az európai fejlődés vezetését.

Az itáliai reneszánsz fejedelmek, az antik uralkodókhoz hasonlóan, a városköztársaságok pártharcain emelkedtek fel, a legvakmerőbbek, legszerencsésebbek, vagy leggazdagabbak a belső küzdelmek vezetői között. Eleinte a fejedelem is csupán „a haza atyja” a demokratikus formák külsőleges megőrzésével, az újkor elején azonban már mindenütt öröklő, legitim dinasztivá teszi családját. Képzett tanácsosaival, humanistáival kormányzott, néha ömlengő baráti közösségekben velük; erős közrend, nagyszerű építkezés, műpártolás, jóléti intézmények tették indokolttá éles uralmát és adóztatását. A reneszánsz a társadalom és állam szervezetét tiszta okszerűségen alapuló mechanizmusnak képzelte el, valósággal óraműnek, az anyagi, politikai erők s érdekek szerkezetének. De az államüzem már sokkal mélyebb az antiknál, szakszerűbb hivatalnoksággal, élén többnyire a kancellárral. Északon még az uralkodói jogok gyűjteménye alapján kormányoznak, itt már a XIII. sz. végétől kezdődik a részletes statisztika, a vagyonában és lakóiban atomizált társadalomnak számszerű összeírása. A rendi tagozódás, külön politikai jogokkal, elmosódott már, az egyház főpapjainak sincsenek hatóságjogaik, a püspökök gyakran az alsó, néposztályból kerülnek ki, sokan igen szerény jövedelemmel. A nagypolgárság társadalma vezet, amely azonban már inkább szorgos számításon alapuló gazdagodással emelkedik s nem tisztán antik módra, csakis vagyoni-politikai erejének nyers hatalmával. A nép függése a vezető rétegektől csaknem tisztán gazdasági, de a szokásszerű rétegeződés szétporlasztása miatt már kevés biztosított igénnyel a munkára, megélhetésre, ami a városban ácsorgó s alkalomra váró olasz típust alakítja ki. Szórakoztatása a gazdagok dolga, a tornák,

verseny játékok, a leleményes készülékekkel dolgozó fantasztikus felvonulások, mutatványok szinte az antik cirkusz szerepét töltik be. A műveltség, antik módra, a kellemes, hódító társaságbeli fölény művészte, elsősorban a jó előadóképessége, de a torna játéktól, irodalomtól, művészetektől, zenétől kezdve egyrészt a kézművességig, másrészt a magas tudományokig mindenhez kell valamit értenie az „uomo universale“-nak. Szabad társaságélet alakult ki, amelyben a nő is egyenlő szerepet vitt a férfival, csaknem a későbbi szalonélet formájában. Valami „modern becsületézés“-féle képződött ki, igen vegyes tartalommal. A „virtü“ a kíméletlen egyéni derekasság, a sorsot, a szerencsét kényszerítő szellemi-testi erő s ügyesség. Szabadabb erkölcsök, a divatnak finoman egyenlősítő uralma, a nőknél a szépítőszerek nagymértékű használata jellemzik a társaságéletet. A vallásosság az életnek elkülönült területe, nem társadalmi probléma, nem támadják hatalmasan a papi hierarchiát, bár különösen a szerzeteséleten sok a gúnyolódás. Sokan esztelenségnek vélik a természetfölöttin való töprengést, amikor úgysem tudhat meg arról semmit az ember. Mások egyeztetést kísérelnek meg filozófiájuk és a keresztény tanok között. S minden racionális társadalomra jellemző a bizonytalanságra időnkint felébredő rémülete: a középkorvégi Itáliának egyik különlegessége a tömegbűnbánat visszatérő kitörése, merész, kemény szónokok hatására. Savonarola évekig kíméletlen uralma alatt tudta tartani Firenzét, fényűző tárgyainak elégetésére bírni gazdagjait (1494—98). Az emberek csontja reszketett — mondják — a rettenetes túlvilágot hirdető szavaira. De egyházi reformkövetelései nem találtak megfelelő társadalmi s intellektuális szervezetre, a megrendülésen át esve egyszerűen politikai eseményt láttak már a nagy szerzties máglyahalálában. Az iskolázás ügye nagymértékben magánügy vnaradt. A pedagógiában a kort megelőző, eleven, természetes alap gondolatok jelentkeztek, az északi, középkori módszerekkel szemben az életre, az egyéni tehetségek kiképzésére irányuló nevelés elvei; egyes mecénások alatt, lelkes tanítók vezetésével, nevelőiskolák létesültek. Többnyire rövid élettel; az intézményszerű iskolázás, amit csak a társadalom szilárd tagozódása alakíthat ki, nem mélyült el annyira, mint az északibb Európában, aminthogy a reneszánszra egyáltalán minden téren jellemző csekély intézményképző ereje.

A társadalomfeladatokból szervesen kinövő képzettségrétegek helyett itt alakult ki a tehetség és ügyesség szabad versenyén élő humanista réteg. A képzettség világában mindenütt otthon vallja magát, fizetett tolla örök dicsőséget, vagy véres gúnyt osztogatott, gögje-

vei, antik citátumaival, körmondataival pár generáción át szinte terrorizálta a szellemi életet. Leghírhedtebb alakja a római Pietro Are-
tinó (1492—1557), fejedelmek zsarolója, „akinek saját hiúságá-
nak ápolásán kívül a pornográfia volt egyetlen igazi érzelmi ügye“..
Némikép az antik szofistákkal állítható párhuzamba a humanistaréteg,
s mégis, elfajulása ellenére is, hatalmas irodalmi mozgalom képví-
selője. Az írás és a nyomtatás vállalkozásszerű megragadásában, tö-
megesítésében a reneszánsz Itália gyorsan felülmúlta a kontinenst, az
„Aldinák“ híres kiadói, a velencei Aldus Manutius családja, a XV.
század végétől egy évszázad alatt mintegy ezer nyomtatott művet bo-
csátott közzé, tudományos és tipográfiai tökéletességgel. A humanista
ugyan elsősorban a hatásos kifejezőképesség embere, de már filoló-
giai feladatokkal. Az áramlat valóban „középkori“ módszerekkel kez-
dődőtt, a XIV. sz. legelevenebb költői is valósággal forráskutatók,
messze vidékek kolostoraiban búvárkodtak antik szövegek elfelejtett
másolatai után, elmélyültek a tartalom, a nyelv, a stílus tanulmányo-
zásában. Az örök emberit, a humánusmot tehát már nem csupán az ele-
ven megismeréssel, hanem a múlttal való kapcsolatban is keresték. Az
írásművészet finomsága, hajlékonysága, tudományos megalapozottsága
hatalmas segítsége lett az egész Európában általánosuló intellektualiz-
musnak. Amidőn a latin nyelvek uralmát hosszú időre ismét megalap-
ozta, egyúttal, éppen szakszerű nyelvtani és stiláris alapelveinél fogva,
nevelője a nemzeti nyelveknek is.

Az antik filozófiának felújítása is az éretten racionális társadalom
kívánalma. Aristote'lest, ha hiányosan is, régóta ismerték, de a kor mű-
velt szelleme Platon klasszikus filozófiájáért rajongott: a társadalom-
kötelékektől megszabadult egyén tisztán egy harmonikus világrendtől
érzi függőnek magát, a világertelelem kozmikus erejének része a maga
értelme is. Az ideák szférájában lebegő emberi szellem mindent ön-
magából, felülről magyaráz meg, roppant elvonatkozással az élet vál-
tozatos, alaktalan valóságától. E filozófiai megfogalmazás mögött a tár-
sadalomnak egész élethangulata rejlik. Finomult embereké, akik a
gyakorlati életben is hűvös, elvont számítással dolgozhatnak már, semmi
sem kényszeríti őket a lelkek és a társadalmak belső küzdelmeiben való
részvételre. Minden készen van már, új erők, új mélységek nem jöhet-
nek. Az értelem isteni lényegében hívő magatartásra vezet ez, az erő-
sebb gondolkodót tudományos törvényszerűségek keresésére ösztönzi,
a gyengébb idegzetűekben a szentimentális odaadásnak, a Minden-
séggel való összeolvadásnak rajongó hangulatát kelti. A szabad
egyénségből indul ki, s mégsem egyéb, mint a világ kész értelem-

szerűségének hűvös, küzdelemnélküli elfogadása; ezért ismert rá a későreneszánsz a sztoikus bölcsélettel, Seneca s Cicero elmélkedéseivel való rokonságára is. Természettörvénynek tartja az erők szabad érvényesülését s ezzel természetesnek az éles társadalomkülönbségeket is, nem gondol mély, küzdelmes, intézményes változtatásokra. Barátság-egyesüléseket, a szellemi testvérek társaságait alakítja meg, s akadémiákat, — e nevet ők hozták divatba az európai tudós társaságok számára, — de e társulások múló képződmények, a lelkes, önmagában gyönyörködő szellem kielégítésére.

A reneszánsz érett racionalizmusa jelentkezik a társadalmi, politikai élettel foglalkozó irodalomban s a történetírásban is, a középkori anyaghalmozással, krónikaszerűséggel, az isteni világkormányzatra való hagyatkozással szemben. Niccolò Machiavelli (1469—1527), mint a reneszánsz történetírás legtöbb más kezdeményezője is, a firenzei kancellária tagja volt. Neve, tanítása Európa borzadálya lett évszázadokon át, holott ő maga, úgylátszik, meglehetősen akaratnélküli jellem, merészsége és maró kíméletlensége inkább csak a tollforgató intellektusnak zord rendelkezése a világ és társadalom fölött. Az emberi önzésen alapuló társadalom képét következetes rendszerben tárja elénk, II Principe c. művében, ösztön-mechanizmusként, éles megfigyelésekkel s pszichológiával. A fejedelem legyen róka és oroszlán, a ratio status, az államérdek szerint, minden morális korlátozás nélkül; csak a haszon nélküli gonosztett bűn. Ellensége nemcsak a pápának s egyháznak, hanem a keresztény vallásnak is, amely az emberiség elpuhítására s alávetésére hirdeti a szelidséget és alázatot. Itália nemzeti egységének híve, s ezen belül szülővárosa önállóságának is. Elmélyüléssel foglalkozik Firenze múltjával, alkotmányával — míg az antik korszakoknak alapjában véve kevés érzékük volt a jelennek és a történeti múltnak szerves kapcsolata iránt. Másutt is, lehetőleg minden olasz város megíratta dicsőítő történetét, publicisztikai-politikai célokkal, s elevenen megindult a riportszerű, a helyszínre utazó, szereplőket kikérdező történetírás is. De mélyebb, kutató módszerekkel is, amire a középkor levéltári munkája vezette az embereket. A modern nemzetközi történetírás atyjának Guicciardinit (1482—1540) tekinthetjük. Szintén firenzei diplomata; az államok reális belső viszonyait, politikai és pénzügyi erejét vette vizsgálat alá, hivatalos iratok alapján. Az antik életrajzirodalom még csak kuriózumokat keresett az emberben, életfolyásukban. Giorgio Vasari (1511—74) firenzei építész festő a művészek biográfiáját már szerves művészettörténetté kezdi összekapcsolni, a fejlődés gondolatának vezetése alatt. A történelem tehát a

szórakoztató, lelkesítő vagy megrendítő művészet helyett a generációk életének egymásra-épülését vizsgáló, reális értékű tudománnyá kezdett alakulni. A vérbeli humanisták, akik még külsőlegesen antik frázisokat, költött szónoklatokat vegyítettek előadásukba, igen megvetették a régi emlékek fáradságos gyűjtésén alapuló iskolát, de azért mind használták adataikat. Blondus (1388—1463) Róma topográfiáját állította össze s tanítványai tovább fejlesztették archeológiai-levéltári módszerét. Már a történeti emlékek kritikája is megindul: Laurentius Valla a XV. sz. derekán a híres Nagy Konstantin-alapítólevél hitelét támadja meg, s ezzel az egyház világi uralmának jogi alapvetését, de bírálja már az antik történetírók hitelét is, a humanisták nagy megbotránkozására. A velencei Giustiniani (1408—1489) pedig a történet adatai s eseményei mögött már nem csupán nagy tetteket, elhatározásokat lát, hanem természetes folyamatokban igyekszik keresni magyarázatukat.

A XVI. század olasz szépirodalma, miután megtörte a humanista latin műköltészet kizárólagosságát, kialakult forma-tökéllyel ejtette csodálatba az északi művelt olvasóközönséget, de a formák hűvös-főlényes kezelése csak egyeseknél, pl. Michelangelónál, engedi közvetlen előtörésre a megrendült lélek érzelmeit. A későreneszánsz legnagyobb epikus költője Lodovico Ariosto (1474—1533), aki az „Orlando furioso”-ban „a középkor egész nagy meseörökségét átította a reneszánsz könnyű leikével, s mintegy birtokba vette az újkor nevében⁴”. Az olasz költői nyelv ekkor már nem is érett, hanem túlérett, Szinte magától versel. A század második felében Torquato Tasso (1544—1595) versei bámulatos művészettel olvasztják zenévé a banalitást és a semmiséget. Hőskölteménye, a „Gerusalemme liberata” nem keresztény költemény, bár a keresztes háborút énekli. Pogány istenek, lovaghősök, szerelmek, csábok, tündérek, varázslók, kifogástalan époszi gépezetben. A tökéletesnek telítettsége, ami után már csak megállás és bomlás következhetett volna, ha az északról ható erők nem hoznak megújulást.

A képzőművészet is elérkezett már az eszményi formákhoz, elmúlt a keresésnek korszaka, amellyel a középkori anyag megelevenítésének feladata járt, eltűntek a köznapi életből vett arcok, alakok, a kicsiny zsáner-ábrázolás kezdetei: ezeken már az északi művészetek dolgoznak tovább. Most már minden természetes csak arra való, hogy a szférikus szépség és nagyság magaslataira emeljék fel — ilyesféleképpen nyilatkozott maga Raffael is a művészetről. Ez a művészet már a középkor végén elszakadt a céhszerű társadalommal fennállott eredeti belső

összefüggéseitől, már nem is a polgári társadalom közintézményei, hanem nagy mecénások éltetik. A legkisebb futó vázlat is csodálatosan finom, megállapodott formát, technikát mutat, idegesen érzékeny fogékonyságot a szép iránt, de a fölényes készség a lényeg s nem a külső világ hatásai.

A régi, küszködő, céhszerű tapasztalatokkal dolgozó művészet hagyományaként sok köztük a reális képzettségű ember, de most már finomult fokon, univerzális tehetségek, tudományos törvényszerűségek kutatói. A megfigyelésnek tudatos ellenőrzése a perspektíva szabályait fedezte fel, bár inkább csak a vonalak, még kevéssé a levegő perspektíváját. Leonardo da Vinci (1452—1519) csodálatosan tudatos mestere a szépnek, a fény és árnyék játéknak; Raffaello Santi (1483—1520) a formák s színek megtisztult harmóniájával, a szenvedélynek, az egyéni érzelmek teljes eszményítésével, Tiziano Vecelli (1477—1576) drámai színpompájával a természetén uralkodó tökéletes művészet örök mesterei. Jórészt a szobrászaté is egyúttal; mellettük Benvenuto Cellini (1500—1571) képviseli a plasztika magas stílusát. Mindkét művészetben Michelangelo Buonarrotti (1475—1564) a hatalmasan szépnek, az emberfölöttivé eszményített indulatnak ábrázolója. Ő már egy új művészi korszakot jelez előre, új nyugtalanságot, ami jelentkezik Tintoretto (1518—1594) és Paolo Veronese (1528—1588) művében is. A külsőleges modorosság, ami már az 1530-as évektől az élettelen forrásoktól való teljes elszakadással fenyegeti a nagyok tanítványainak művészetét, nem lesz véglegesen úrrá az európai fejlődésen, nem ismétli meg az antikot, a szín és forma harmóniájának merev csodává való rögzítésével. A barokk művészetben új irracionális életanyag tör át a klasszikus stíluson, s keresi ismét tökéletes formai kifejezését.

A művészetek közül az építészet változtatta át leginkább az élet külső képét, tette „újkorivá” a középkorival szemben. Nyomon követhető, hogy miként tör be a középkor utolsó századaiban a gótika Észak-Itáliába, ahol lényegében az antik alapformák uralkodtak mindig. Nem is tudta a gótika ezeket kiszorítani, de a céhszerű gyakorlat teljes biztonságával, roppant részletmunkájával fejlesztette és kombinálta az antik formákat és szerkezeteket. A masszív antik elemek tudatos, játékosan könnyed, változatos felhasználása mutatkozik a kupola, az oszlopcsarnok formáiban; ekkor alakul ki a modern lakóház típusa is, kiküszöbölve a középkor kicsinyes zeg-zugait, de egyúttal otthonossá téve, barátságosan beosztottá, s kicsinyben is művészivé, az antik arányokat. A XVI. sz.-ban már törvényszerű, elméleti módszereket vontak

ki a céhszerű tapasztalatok tömkelegéből, nehéz tömegekkel, hatalmas arányokkal játszik már a konstrukció, szerkezeti tudatossággal, s nem antik módra, a tömegek egymásraépítésével. Nagy falfelületek; az oszlopok sokasága helyett a belső térnek mai fogalmaink szerint való teremszerűsége, a csarnokok helyett a folyosók végtelen tonnaboltozata: az épületnek a belső tér fölötti uralmában való gyönyörűsége. Bramante (családi néven Donato Lázári, 1445—1514) ekkor kezdi meg a római Szent Péter-templom építését, utána többen dolgoztak rajta, köztük Raffael is, s lényegében Michelangelo fejezte be, a tér oszlopsorait pedig Bernini építette. Felülmúl ez az épület mindent, amit valaha is nagy kultúrák tömegmunkája létrehozott. A hatalmas kupolát mintegy belső erők emelik könnyedén a falak fölé; a belső térnek óriási távolságait, az arányok harmóniája miatt, szinte csak a bennük való mozgás közben tapasztalhatni. A templom befejezése már az építészet későreneszánsz és barokk korszakába, a XVI. sz. második felébe esik. Ekkor már erősen a profán építkezés szolgálatába is állott az új stílus, a velencei Márkus-tér könyvtáráépülete (Sansovino, 1486—1570), a firenzei Uffizi és Galéria (Vasari, 1511—74), több város nagy tanácsépülete s palotája (Palladio, 1508—1580) ez építészet legjellemzőbb emlékei. A középkorvégi reneszánsz-épület festői-sége helyett a funkcionálisnak szigorúsága lépett előtérbe. S egyúttal, itt is, új mozgalmak jelei: a római Gesu-templom (Vignola, 1507—1573) már a barokk-korszak új feladataival vívódik.

A legtöbb reneszánsz-művész egyúttal technikus és természettudós is. A reális tudományok területén is megelevenedett minden céhszerű tapasztalat, amit a reneszánsz szellem érintett, összefoglalt, de itt már inkább csak a szabad spekuláció, az ötletszerű sejtelem és az eredményeknek gyorsan általánosuló, célszerű alkalmazása jelenti az olaszok fölényét, az északi tudomány nehezkesebb, de alaposabb, elmélyülőbb és hamarabb lesz méltó versenytárssá, mint a művészetek terén. A tudomány a társadalom munkájának vezetése, a művészet mégis sokkal inkább az egyéniség szabad érvényesülése. A reneszánsz-tudományosság központi helyén a legelvontabb tudomány, a matematika áll, az arabokat már messze felülmúlva. A törtekkel, egyenletekkel (a XVI. sz.-ban harmad- s negyedfokúakkal is) való operálás, a trigonometria műveletei, hatványozás, gyökvonás stb. már kész stúdiumok. Ezzel összefüggésben magasan fejlett csillagászatot tanítanak az északolasz egyetemek, de az Alpokon-túlról ittjártó tanítványok már a XVI. sz.-ban megalapozottabb eredményekkel nyitnak e tudományban új korszakot. Igazi reneszánsz-tudomány a dinamika is, a mozgatóerő törvé-

nyeinek tanulmányozása. Leonardo da Vinci a mestere ennek — s épp az ő munkásságának kutatói mutatták ki, hogy mennyire a középkori, céhszerű tapasztalatokon alapultak elméleti eredményei. E nélkül el sem képzelhető pl. a súrlódás-ellenállás, az emeltyűre ható többirányú erők, a szabadesés és a lejtőn való esés törvényeinek keresése. Nagy szellemi teljesítménye az erő és a mozgás fogalmának összekapcsolása. Ezzel összefüggésben a titkos erők, a perpetuum mobile lehetőségének tagadása; és sejtelve a tehetetlenség, s az energiamegmaradás törvényeiről. Leonardo a firenzei céhszerűség neveltje, tanulta az építészeten kívül a fémöntés, az aranymívesség mesterségét is, s tulajdonképpen mérnöknek lehet nevezni, csatornák, erődök, vízi mechanizmusok építésével foglalkozott. Káprázatos sokaságú ötletei tehát sohasem üres spekulációk. Az anatómiát is, százakra menő finom vázlatokkal, elsősorban a tagok, izmok mozgásának mechanizmusa szempontjából tanulmányozta. Középkoriakra támaszkodhatott pl. a Föld súlypontjának, a tenger-szárazföld egyensúlyának, a dagály-apálynak elméletében is. Geológiával, a rétegződés magyarázatával is foglalkozott, a fossziliákat, csodás eredetük helyett, ősi élőlények megkövesedésének ismerte fel. Egyes megfigyelései csakhamar gyakorlati hasznosításra is vezettek, pl. a tűz levegőt fogyasztó természetének vizsgálata a lámpa-cilinder alkalmazására. De legtöbb ötlete, mint pl. a repülőgépé is, még a társadalom mély munkaszervezetének évszázados eredményeire várt, hogy valósággá lehessen.

A reneszánsz okszerű megfigyelései már a gőzerőt is felismerték, de csak, mint már az antik időkben is, játékos használatra, főként apró vízijátékokra. Gyakorlatilag még különösen az optikában, a szem, a látás funkciójának vizsgálatában s ezzel a szemüveg általánosításában alkottak újat: a tudós típusnak ezután kezd jellemző vonása lenni a szemüveg használata, ami különben már középkori eredetű.

Az érett racionális gondolkodás a természettudományokat, — megfelelően az újplatonizmus bölcséleti, a machiavellizmus társadalmi-állami felfogásának — az örökkévalóságot éltető erő és törvényszerűség rajongó panteizmusára vezette. Giordano Bruno (1548—1600) szerint az egyetlen örök létező csak az energia-isten: a végtelen képesség. Annyi a világ, ahány állócsillag, világközpont; világhatár nincs, világok keletkeznek és elmúlnak. Giordano Brúnónak máglyahalállal kellett bűnhődnie tanaiért. A szabad egyéniség, az erők szabad érvényesülése és az ezzel járó elvont, panteisztikus világnézet még nem győzött az európai gondolkodáson; sokkal bonyolultabb, elmélyülőbb bölcséleti és természettudományos szerkezetet épí-

tettek a következő századok az Ég, a Mindenség felé, még sokmindent közlelő, alaposan akartak s kényyszerültek megismerni, míg a gondolkodás elérkezett végső racionális kifejlődéséhez.

Ha a reneszánsznak egyénisége és világelképzelése általános európai uralomra jutott volna, az élet s a természet anyagának mélyebb felölelése, közeli megdolgozása helyett mindinkább csak a gyors törvényszerűségekre való törekvés, a már meglévő eredmények hasznosítása következett volna. De mindig nagy maradt a különbség a reneszánsz eredeti fejlődésterülete és kései elterjedésének, Dél-Itáliának vidékei között. A firenzei társadalom mindig inkább megőrizte az északi Európával összefüggésben egykor kialakult polgári vonásait. A humanisták szabadszájú, érdekhajhászó típusa, az alkotásváagnélküli dicsőségvágy, a szépnak elmélyülésnélküli fényűzése inkább a délebbi fejedelmek és gazdagok környezetében általánosodott. Köztük a pápai udvarban is, amelynek tisztviselői, papjai az élet legalacsonyabb területeinek irodalmán szórakoztak. A pápák hatalmukat kiépítő fejedelmek, dicsőségvágyó műpártolók — bár tekintetbe kell venni azt is, hogy az egyház eredeti kultúrvezető hivatása is ösztönözte őket, amikor az új áramlat élére állottak. A későreneszánsz művészet már főként a pápai műpártolás jegyében áll. Ez újra nagy kultúrvárossá tette Rómát, amely a XIV. sz.-ban, a pápák távollétében, kihalt, romladozó város volt; a régi emlékek rendszeres gyűjtésével Európának múzeumává lett, utcáinak, épületeinek átalakításán vaskövetkezetességgel dolgoztak a pápák. Ez a munka túlélte az 1527. évi nagy pusztítást is és a csakhamar megújuló katolicizmusnak ismét méltó központjává tette a várost. De a pápai udvarban dolgozó nagy művészek legtöbbje is Firenzével valami belső összefüggésben nevelkedett fel. A reneszánsz szülőhelye mintegy közvetítő az északi Európá fejlődése és a katolicizmus nagy székhelye között. Az eredeti reneszánsz-társadalom „individuum” s mechanisztikus világfelfogása pedig mégis csak már sokkal elmélyültebb az antikénál. Az egyén fogalma elvont képzet, csak a társadalommal való viszonyulása adja meg tartalmát; márpedig a reneszánsz az északi, szokászerű társadalmasodást dolgozta fel, amelyben az egyes ember felbonthatlan életegyüttesnek tagja. Az eredeti reneszánsz-típushoz tehát hozzátartozott a társadalommal való mélyebb kapcsolat érzése is, ami a mechanisztikus gondolkodást is elmélyítette, a politikai, gazdasági, művészi érvényesülést is a munka, az alkotás feltételéhez kötötte. Az egész közösséget „európaizálódott” az antik idők száraz, számokra bontott, érdek-egyénségekből álló tömegével szemben.

MÁSODIK FEJEZET

A HUMANIZMUS EURÓPÁBAN

Ragyogó fölénnyel jelent meg a reneszánsz és humanizmus az Alpokon-túli Európa kultúréletében. A középkor végén azonban már mindenütt belső fejlődéssel kialakult intellektualizmusra talált, nehéz kibontakozásban, az élet talajához szorosan tapadva, de már óriási munkaanyagon dolgozva. Itáliából az írásos és művészi kifejezőkészség kész fogalmai, formái jöttek és tudatosították, egységesítették a szellemi munka módszereit. De mély társadalomalakító hatásról szó sem lehetett. Az egyéniségnek, az értelemnek, s vele az ösztönöknek kötetlen joga csak egyes szűkebb körökben jutott elismerésre. Az itáliai mintán nevelkedett humanista körök valósággal szektárius buzgalommal támadtak a régi stílus, a régi tudomány, a régi oktatás ellen, s végezetül mégis más problémák foglalkoztatják őket is, mint az olaszokat. A gondolat bátrabb, elevenebb, mint régen, de nem ítélkezik szuverén szabadsággal, hiszen az intellektualizmus a társadalom életének közeli feldolgozásán nőtt fel. Amit a múlt társadalom hagyományozott, s amiben hitt az ember, az itt a valóság erejével hatott. A múlt korok intézményeiből s gondolataiból az emberi lét hatalmas irracionális anyaga tolt feljüket, amin könnyed okszerű szellem nem győzedelmeskedhet. A humanizmus tehát: északon nagymértékben átalakult, fáradságos feladatokra, elsősorban a felhalmozott hagyományos anyagok szövegvizsgálatára, a filológia módszereinek kialakítására. De tágabb értelemben is: a hermeneutika megalapozására, azaz a régi szövegek értelmezését, kritikáját kiterjesztik keletkezésük minden körülményének vizsgálatára, végeredményképpen a régi írónak, gondolkodónak s egész szellemi világának megismerésére. Régi évszázadok, évezredek szövegei, gondolatai, emberei egész élet-súlyukkal lépnek előtérbe. Elsősorban a Biblia szövege, másfélezer éve alapokmánya a keresztény emberiségnek. Az élet mély tömegében dolgozó intellektualizmus természetesnek tartja a Teremtés tényét, a vallás pozitív tanait és sóvárogva igyekszik tiszta valóságukban megközelíteni azokat. Az északi humanizmusnak a Szentírás vizsgálata lesz egyik legfőbb feladata. Kezdetben általános humanista ostrom indul a régi iskolázás ellen, csak „poétákat” akarnak túrni a tanszékeken, az antik írókon nevelkedett pompázó stilisztikát; a régi merev, hosszadalmas tanítást, az egyetemi, doktori fokozatokat elárasztják gúnyjaikkal. De ezután az oktatás-

nak nagy, intézményes feladatai alkalmazkodásra kényszerítik őket s az északi humanizmusnak ép a súlyos pedagógiai rendszeresség lesz egyik leglényegesebb vonása.

A római jog fokozódó behatolása sem hoz mély, racionális átalakulást a társadalomszervezetbe, inkább csak ösztönzi a középkori jogfejlődésnek már megindult kodifikációját egész Európában. Az állam az abszolutizmus felé halad, de a római jog inkább csak elméleti kísérője e folyamatnak, mélyebb oka az államvezetésnek intellektualizálódása. Az uralkodók divatszerűen utánozzák ugyan a reneszánsz-fejedelmek kíméletlen hatalmi politikáját és erkölcsseit, de az államérdek fogalmának társadalmibb tartalmat kell felvennie, mint Itáliában.

Mint a gazdasági-társadalmi fejlődésben, úgy szellemi-művészi téren is Németalföld mutat legtöbb rokonságot Észak-Itáliával, csaknem önállóan kifejlődött reneszánszról lehet itt beszélni. Innen való az európai humanizmus vezetőegyenisége, Rotterdami Erasmus (1467—1536). Fesztelen, pedantériától mentes stílusa, amely a latin nyelvet a kor minden kérdéséhez, hangulatához idomítani tudta, szabad szelleme, kritikája, a tudomány, irodalom, költészet minden tárgyának és formájának mesteri kezelése az újkor elejének Voltairejává avatta őt, aki hatalmas levelezésével irányította az európai modern gondolkodást. Bejárta Angliát, Franciaországot, Itáliát, s főként Bázelen élt, meglehetősen szobatudós módjára, de nagyurak, fejedelmek keresték barátságát s díszszel-pompával fogadták mindenütt, ahol megjelent. Igazi racionális fő; de nem akar uralkodni a szabad értelem alkotta törvényszerűséggel az életen, hanem mintegy fürdik annak sokoldalúságában. Az antik kultúráról írt eleven, tömör kis összefoglalásáért (Adagia) valósággal tolongtak az emberek a könyvárusoknál, s a mű azóta több mint harmadfélszáz kiadást ért meg. Legzseniálisabb műve a „Bolonság dicsérete“ (Stultitiae laus), az életnek azon oldalairól, amelyekben könnyen egy adag bolonság található: szerelem, nemzés, heroizmus, stb., — és amik nélkül mégis semmi értelmes dolog sem lenne ezen a világon. Több pedagógiai műve szól a természetes, lélekteljes, derűs nevelésről, amihez nem értettek a régi iskola durva mesterei, hóhérok inkább mint tanítók. De egyik központi problémája a vallás kérdése. Szerinte minden vallás, erkölcsi tartalmában, egyetlen isteni lénynek megnyilatkozása; a lélek, égi eredetere emlékezve, küzd a földi anyaggal és a hit támogatja e küzdelemben. Minél kevesebb dogmát akar, s minél bensőbb megértést, szabad ítéletet. A bibliai kutatás szélesebb, mélyebb munkája tulajdonképpen

vele kezdődött meg, kiadta az Újszövetséget eredeti görög nyelven, történelmi-kritikai magyarázatokkal. Szinte újra felfedezi, tudományosan, a keresztény tanok lényegét: kegyesség, egyszerűség, türelem, oly vonások, amelyek nem tartozékaik a reneszánsz individuumnak és ösztön-mechanizmusnak. S mégis, túlságosan is humanista volt Erasmus, a szellem arisztokratája, ahhoz, hogy vallásújítótá legyen. Eleinte helyeselte Luther fellépését, de aztán, forradalmi hatását látván, elítélte; nem volt érzéke a nép iránt, gyűlölte a demagógiát, a harcias Hutten Ulrich elől is elzárta ajtaját, amikor az, régi barátságukban bízva, közeledett hozzá.

A XVI. sz. második felében már Franciaországra szállott át a humanista tudomány és irodalom vezetése. Egyenesen a nyelvtudomány és a történelmi kutatás francia korszakáról lehet ekkor beszélni, a görög s latin nyelvű, a klasszikus írók, jogforrások, feliratok, régiségek gyűjteményes, olyarányú feldolgozásával, amire az itáliai humanizmus könnyedebb lendülete mégsem volt elegendő. A szélsőséges francia humanisták is valamiként változatosabb, kevésbé elvont életanyaggal dolgoznak. Rabelais (1490?—1533) egész korát, kicsinyt és nagyot, bámulatos emberismerettel, gúnyjában is megrázó jellemzéssel mutatja be, fantasztikusan torzított alakjai örök emberi tragikumok képviselői. Az egyház, az állam, a társadalom hibáit, de különösen a régimódi oktatását, éles túlzásokkal veszi tollára. A középkor vaskos szókimondásából, groteskségéből, barbár fantasztikumából több van benne, mint a reneszánsz klasszicizmusából: az európai irodalom az élet rögzös talaján nevelkedik fel. S a vaskos realizmushoz hozzátartozik a vallásos hit is, amely a féktelenség mélyéről is előtör. A francia király, I. Ferenc, a reneszánsz embere, nővére, Navarrai Margit, finom művészettel követte elbeszéléseiben Boccaccio modorát és erkölcsseit. A király a régi oktatással szemben alapította a College de France-ot, anélkül azonban, hogy a régi nagy iskolák, egyetemek tekintélyét leronthatta volna. A jogi tudományoknak, a történelemnek az itáliáikat is fölülmúló felfogása nyilatkozik meg Jean Bodin művében is (1576), nem azért, mert elítéli Machiavellit, hanem mert a ratio status elvét új tartalommal tölti meg. A „szuverénitás“ fogalma a franciáknál keletkezett, a fejedelmi hatalom és az állam, társadalom mély kölcsönösségét jelenti Bodin-nál is. A francia filozófiát illetőleg: Michel de Montaigne (1533—1592), aki gyermekkorában csak latinul tudott, franciául alig, s mégis szép, naiv francia nyelven írta meg esszéit, kétségtelenül az antik sztoikusok hatása alatt állott, de elvont bölcséleti törvények, metafizikai rendszerek felállítását kerülte,

elutasította, s termékeny talajon tartotta meg a fejlődő európai természetfilozófiát. Mindenben hisz, a lélek minden apró mozdulata, a természetnek minden jelensége értékes számára, mindent megért, minden gyönyörködteti: a szkepticizmus európai módja ez. Az emberi gondolat erőfeszítéseinek gyarlóságáról meggyőződve a nyugodt lelkiúire és szubjektív jóérzésre bízta a cselekedet irányítását. Az emberben eredetileg a természet hat, csak tisztán kell megragadni e hatásokat, üde megfigyeléssel, fegyelmezőssel. A reneszánsz-racionalizmus mérges kíméletlensége és elvont természetlensége eltűnik tehát.

A francia költői nyelv kialakulása a humanista költők — különösen Ronsard és Du Bellay — tudatos munkája által ekkor teljesedett be, anélkül, hogy a formaérzék elnyomta volna az érzelmek erejét. Mint mindenütt Európában, a reformáció irodalma is hozzájárult ehhez.

A próza egyik nagy mestere a vallásalapító Kálvin, a költészeté Clément Marót (1495—1544), a gáláns szerelemé s a vallásos éneké egyaránt. A középkori irodalom, a lovagregények naiv tervnélkülisége, óriási, az élet mindenrendű megnyilvánulásaiból összehalmozott anyaga, széles olvasóközönségnek korai kialakulása, robusztus megismerésvágya szétfeszítette a finoman zengő stílus elvont esztétikai uralmát.

Az olasz, francia mellett európai kultúrhatalom szerepét vitte századokig a spanyol társadalom is. A XV. sz. végétől a humanizmus eleven hatása dolgozik itt, az uralkodók pártfogásával, akik nagy könyvtárakat, birodalmi levéltárat is alapítanak. A spanyol történetírás virágzó és modern (pi. Mendoza 1503—1575). A spanyol nyelv és irodalom az előkelő körök európai divatja lett, — de a nemzeti, kultúrák elmélyülő versenyében nem bizonyult eléggé munkaképesnek a spanyol társadalom. Északon talán Anglia állt ellen legtovább a reneszánsz-világ behatolásának. Mint a római joggal, úgy a humanizmussal szemben is bizonyos idegenkedést mutatott a társadalom. A XVI. sz. végétől aztán annál nagyobb oly bensőséggel szövődik bele a humanizmus az angol képzettségbe, a filológiai tudás még ma is megbecsültebb, mint bárhol Európában. Az első nagy angol humanista Morus Tamás (1480—1535) politikai Utópiájában (= Senki hona) szinte a természettörvény alapján áll: a társadalomnak nincs szüksége pozitív intézményekre, jogra, törvényekre, a természet megmutatja kinek-kinek a helyes utat. Ideális sziget-társadalma nem ismert magántulajdont, vallás- és osztályellentéteket, mindenki munkás, erényes életet él és saját meggyőződése szerint reméli a túlvilági életet. Csupán az istentagadókat zárják ki maguk közül. Igaz, hogy eltűrik a rab-

szolgágot is, s szükség esetén háborút is viselnek. Legtöbbre a tudományos foglalkozást becsülik. Az antik szerzőket, elsősorban Plátót, és a könyvnyomtatást egy, a szigetre vetődött európai vezeti be közéjük. Kora társadalmát merészen bírálja Morus, aki VIII. Henriknek kancellárja volt, becsületes hivatalnok és bíró, meggyőződéses katolikus és vérpadon végezte életét, a király valóperének s egyházi újításának áldozataként, egyháza most avatta szentjévé. Az Utópia erősen az elvont reneszánsz-gondolkodás terméke, egyébként azonban maguk az angol humanisták is tiltakoztak az idegen átvételek ellen, a tudomány és irodalom belső fejlődéssel haladt Shakespeare kora felé.

Egészen a vallásos és nemzeti problémák felé sodródott a német humanizmus, s egyúttal szintén az elmélyülő filológia, tudományos munka felé. Eleinte itt is az újításnak szélsősége, gögje, a latinizált nevek divatja; fejedelmek pártfogása, előkelő patríciusok lelkes részvétele. Az augsburgi Konrad Peutinger, a nürnbergi Willibald Pirkheimer, Miksa császár bizalmasai s egyúttal diplomatái, a történeti és az exakt tudományok minden terén központjai az új törekvéseknek. Legjellegzetesebb alakja a harcias áramlatnak Hutten Ulrich (1488—1523), frank lovag, aki beteges testtel, izzó lélekkel járta végig s lázította a német vidékeket Róma zsarnoksága ellen, a római jog, a pápaság, s az egyház ellen. Pártfogói között volt jóidéig több német egyházfejedelem is. Természetesen Luther mellé állott, majd Zwingli mellett fejezte be hányatott életét. A vallástörténet humanista-tudományos kutatása idézte fel Johann Reuchlin (1455—1522) vitáját az egyház, különösen a dominikánusok ellen, akik a zsidó vallásos irodalom kipusztítását akarták. Az egész nemzet érdeklődése kísérte e vitát, amely a régi, merev szkolasztikát s a dogmatikus gondolkodást állította pelengérré, s amit a vallásnak eredeti forrásaiban való megismerésvágya lelkesített.

Mint mindenütt, Németországban is a nemzeti nyelvnek irodalmivá emelése járt együtt a humanizmus áramlatával. A népnyelv már a középkorban meggyökerezett az írásos használatban, a latin nyelvtani képzettség az élőnyelv szerkezetét is tudatosította; a humanista latin stílusnak elmélete tudatosította a népnyelv kifejezésformáit. Soha, egyik nagy kultúrában sem jelentkezett a kiművelt népnyelvek irodalmának oly sokasága, mint az újkori Európában. S ezzel egyúttal a népies irodalomnak változatos tárgyköre is betódult az elismert, megbecsült irodalom körébe, nem maradt meg plebejus szerepében a tanult formák s tartalmak mellett. Jellemző a német fejlődésre: Luther a középkorban gyakorlatilag kialakult hivatalos írásnyelvből, a szász

kancellária nyelvéből, közérthető német prózát teremtett. És Hans Sachs (1494—1576), nürnbergi polgár, a népi eredetiség megtartásával, de durvaságainak elkerülésével, bámulatos tartalom- s formagazdagságával ragadtatta el kortársait. Elbeszélései, példázatai, anekdotái, drámái, szatírai igazi német irodalmat jelentenek. Ellensége minden „rómainak“ de ellensége a vallásviták kalandorainak is: a művelt, önálló szellemű, s mégis hagyományokon felnőtt német polgár típusa, aki oly távol áll Machiavelli akaraterberétől.

A reneszánsz-művészet sem jutott kényszerítő uralomra a belső európai fejlődéssel szemben. A francia gótika a templomépítészetben sokáig ellenállt, a XVI. sz. közepéig inkább csak egyes itáliai formák jelentkeztek. Legelőször a kastélyépítkezés hajlik a reneszánszra, de külön francia stílussá alakul, a részletek változatos körvonalai, tetők, tornyok, kémények erős kiemelése mutatja a gótikus előzményeket. De amikor nyugodtabb monumentális arányok következnek, akkor is mutatkozik az északi munkának a gótikán nevelt apró gondja, kísérletező kedve és képessége. Még tovább megtartotta önállóságát az angol gótika. Nagyjából érintetlenül hagyta a német templomot is a reneszánsz, a kastély a francia mintákat követi. Spanyolországban a reneszánsz a mór és gótikus művészettel vegyülve pompázó, fantasztikus ornamentikával jelentkezik, az ú. n. „aranyműves“ stílusban. A festészet németalföldi reneszánsza körülbelül egyidejű az itáliaiival. A természet középkori szorongó másolása naiv igyekezet, nem ismeri a szemlélő lelkében támadó érzéseket; amikor ez a belső tudatosság felébred, felszabadul a művészet is részletező, szolgálai kötöttségétől: az egyéniség közvetlen előtörése, ami a reneszánsz-művészet fejlődésének is alapja volt. De északon a középkor gyakorlatának hatalma alatt mégis tartósabb az anyaghoz tapadó valóságérzés, a külső világ reális ereje, a művészi egyéniség nem szorítja a tökéletes eszmény s forma uralma alá a természetet, mint ahogyan akár a gazdasági életben sem válik a racionális, elvont technika a munka urává. Ez élte a portré- és zsánerfestészetet, a polgári és parasztlelet megfigyelését, a virág, az állat beható, elmerülő, végtelen pontos s a mellett elgyönyörködő tanulmányait, ez fejleszti ki a tájképfestészetet, az itáliait messze felülmúlva. Németalföld vezet; a Brueghelek festő-családja, a „paraszt-“ a „virág-“ a „pokol-“ Brueghel vezeti e században ezt az eredeti, hatalmas művészi fejlődést. Németországban is főként a racionális déli vidéken elevenedik meg a művészet. A nürnbergi Albrecht Dürer (1471—1528) rajzai a természet fáradhatlan részletstudiumai, minden részletben szinte szenvedélyes megismerésvágy feszül, nem is

annyira esztétikai, mint inkább metafizikai értelemkereséssel. Máskülönben a természet törvényei, mértanai, technikai tanulmányok is foglalkoztatták Dürert, akár itáliai kortársait. Az augsburgi Hans Holbein (1497—1543) már nem a rajznak, hanem a színnek mestere, egészen reneszánszművész, zseniálisan egyszerű, tiszta formákkal, telt harmonikus színekkel, de már nem mutatja Dürer küzdelmes, mély erőfeszítéseit. A XVI. sz. második felében a német reneszánsz-festészet elveszti önállóságát, racionizált technikává lesz, akár a patriciusság tökegzádkodása a gyakorlati életben. A franciáknál a festészetben, — amely minden művészet között a legszabadabb egyéniséget, a legerősebb absztrakciót kívánja, — egyelőre nem jelentkeznek vezető nagyságok, az itáliai és németalföldi hatás egyaránt dolgozik a hatalmas belső fejlődésen. A miniatürfestészet már ekkor vált francia specialitássá. Talán az újkor elejének zeneművészete szimbolizálja a legjellemzőbben az általános fejlődést: Firenzében keletkezik a XIV. sz. *elején*, az „ars nova“ a szabadon szárnyaló vokálistílus, hangszerelt kísérettel; északon pedig, főként Franciaországban, a menzurális zenének és a szigorú ellenpontozásnak alapjai alakulnak ki. Az antik csak dallamot ismer, hangszerelést nem. Az eleven itáliai stílus megmozgatta az északi zene masszív, merev szerkezetét, bonyolult, több kórust egybefűző műfajok keletkeztek és külön zene a polyphon hangszerek, elsősorban az orgona számára is. Itáliában Palestrina (1525—1594) a „capellastílus“ hatalmasan felzengő hangáradatának mestere. Az antik dráma zenétől kísért kórusa, az új kóruszene, a kísérettel komponált vokális-zene együttes felhasználása a XVI. sz. végén Firenzében már az opera műfajának első kísérleteire vezetett.

Az északiak természettudományos munkásságát is kevésbé az elvont törvényszerűségekre való merész törekvés vezeti, mint inkább a közeli vizsgálat, az anyaggyűjtés, a régiek ismeretének megbecsülése, egyúttal tapasztalati ellenőrzése is. Még mindig naiv hit mesés elbeszélésekben, amiket aztán nem a szabad értelem, hanem tapasztalati bizonyítékok cáfolnak meg. Nagy, gyűjteményes munkák, még a nyomtatás kora előtt, mintegy a társadalom további munkájára bízzák az ismereteket, s nem az egyén szabad ötleteitől várják fejlődésüket. Az organikus és anorganikus világ tényeinek nagyarányú, s egyre pontosabb, tapasztalatokon és kritikán finomuló leírása az általános természettant alakítja ki, oly életterületek beható vizsgálatát, amelyek iránt az antiknak nem volt érzéke, s amikből a reneszánsz is inkább csak egyes okszerű összefüggéseket tudott kiragadni. Már Albertus Magnus, a XIII. sz.-ban, bő kötetekben foglalkozik a fizika, asztronó-

mia, geográfia, mineralógia, kémia, botanika, zoológia jelenségeivel s jellemző, hogy pl. az első németnyelvű természettan, Megenberg XIV. sz.-beli munkája, a nyomtatás első félszázadában hat kiadást ért meg. Még a jórészt számító megfigyelésen alapuló csillagászatban, kozmográfiában is elmélyítették az északiak az itáliai tanítómesterek tudományát. Gondosan összeállított, felülvizsgált nagyszabású táblázatok kapcsolják össze a gyakorlati célt és eredményt a tudományossal; a műszerek készítése, földgömbök gyártása valósággal iparrá válik. A térképgyártás is, különösen amikor a németalföldi Mercator (1512—94) megszerkeszti projekciós vetületét, amely a gömbalaknak sík lapra való térképezése által eltorzult arányokat kiszámíthatókká tette. A sziléziai eredetű lengyel vagy német Kopernikus (1473—1543) is inkább egyszerűen a csillagászati mérések új alapvetését kereste és nem elvont elméletet, amikor a Földnek tengelykörüli s Nap-körüli mozgását kimutatta. Sejtették ezt már az antik időkben is, de tudományos megalapozást éppen szerény, csupán használható programként kínáló kidolgozása hozta meg. Még így is kételkedtek benne a legműveltebb fők is, mint Luther vagy Melanchton is, aki csillagász is volt, sőt még Bacon is. Csak amikor Kepler rájött a Földpálya ellipszis-alakjára s így a legfinomabb számítás is igazolta az elméletet, akkor hatolt át véglegesen a heliocentrikus elképzelés. A csillagjósolást, épúgy mint a bölcsek követ kereső alkémiát is, már Leonardo is elítélte, a hit bennök még sokáig nem dőlt meg s nem is a humanista Rabelais véres gúnyja, hanem inkább a józan tudós elmélyülése szüntette meg lassankint, mint amilyen pl. a francia Palissy (1510—1589) munkássága volt.

A kozmográfia ily módon tapasztalati étellel telik meg, a csillagokat s a Földet megfigyelő világleírássá fejlődik. A különleges, a csodaszerű mellett mély érdeklődéssel az idegen földrészek természetjelenségei és néprajza iránt is. A felfedező expedíciók szakképzett embereket is vittek magukkal s valóban gondos leírások kerültek így a közönség elé, mint pl. Amerika nagy őslénycsontvázairól is. A botanika, az orvosló fűvészkedésen és egyéb gyakorlati célokön fölül is, szenvedéllyel űzött tudomány, a leírások s rajzok a növények egész életére, a termőhelyre, a virágzási időre, a termésre stb. is kiterjeszkednek, előkészítik a nemek, fajták meghatározását s ezzel a növényvilág élettanának tudományát. A svájci Gesner (1516—1565) pl. mintegy másfélezer pontos ábrát rajzolt természet után, osztályozásukat is megkísérelve. Herbáriumok, botanikai kertek szerelik fel ezt az egyelőre szinte ismeretlen célokért, önmaga gyönyörűségéért folyó kutatást. A

szervtelen természet körében hasonló kutatás folyik, pl. a frieslandi Agricola (Bauer, 1494—1555) bányakönyve a XVIII. sz.-ig kézikönyve a mineralógiának, az ásványok minden elképzelhető sajátosságainak s mindenfajta feldolgozásmódjuknak leírásával. A természet-erők működésének hatalmas távlatai tárulnak fel, a kőzetek, földrajzi képződmények geológiai magyarázata kezdődik, a Biblia szövegével ellentétben is. Palissy a kőhegyek keletkezésének, a kövesedésnek folyamatát magyarázza meg, a fossziliák eredetében tagadja az özönvíz szerepét. A kémiára, egyéb gyakorlati céljai mellett, az orvosi kémia korszaka következett. A svájci Paracelsus (1493—1541) tűzre dobja a régi szakkönyveket, csak a természetre s biztos tapasztalatokra akarja bízni magát. Zseniális fantaszta, világot megvető göggel, de kalandos élete gyűjtőmunkában telik el, bányászok, kézművesek, erdei lakók körében. A betegség oka szerinte: a test kémiai elváltozása. Azután, a XVIII. sz.-ig, főként a gyógyszerészmesterséghez fűződik a vegyészet fejlődése. Az emberi test megfigyelése is alapvetőbb, mint egyszerűen dinamikai szerkezetének vizsgálata. A brüsszeli Vesalius (1515—1563) műve, „De humani corporis fabrica” pontos s óriási adatgyűjtemény, az anatómiában hasonló jelentőségű, mint Regiomontanus táblázata a csillagászatban. A természettudományok s általában a tudományok élesen elkülönülő szakszerűsége csak lassan halad, a tudós még többnyire jogász, teológus, csillagász stb. együttesen, az iskola is együtt tanít mindent. A szakszerűség a tudományos munka elmélyülésével, mint módszertani kényszer fejlődik ki és nem gyors, gyakorlati célok ösztönzése szerint.

HARMADIK FEJEZET

A REFORMÁCIÓ

A reformációt az Alpokon-inneni Európa reneszánszának lehetne nevezni: az önállósodó intellektualizmusnak, az egyéni értelemnek és lelkiületnek előtörése, — de nem fölényes rendelkezésre a világ fölött, hanem küzdelmes elmélyülésre. Nem tisztít el az ész és az ösztön útjából mindent, ami a gyors okszerűséggel ellenkezik, hanem törpe marad az emberi lét nagy kérdéseivel szemben. Mint ahogyan a rendi társadalom változatos képletei, a földesuraság, a céh, a állam, a dinasztia — sem okszerű, tervszerű emberi alkotások, hallani az irracio-

nális életegyüttesnek történeti képződményei, úgy az emberiség egész földi sorsát sem a világerők mechanizmusának, hanem a gondviselésnek rendelése alatt tudják. Az egyén nem a természeti erő szinte lemérhető részecskéjének gondolja el magát, hanem „isteni kegyet” érez lelkében, „a hit által”; a kiszámíthatón, kifejezhetőn túl teremtménynek érzi magát, csodálattal a Teremtő iránt. A végső dolgoknak csodája, kiismerhetetlensége előtt való meghódolással élettől duzzadó marad világfelfogása, az értelem, a lelküiét önállósága szinte csak a tapasztalhatóan biztos határokig érvényes.

A szokásszerűségeen felnőtt intellektualizmus forradalma ez, minden apró feladatában kénytelen teljes életanyaggal dolgozni. A hagyományos ellen csak akkor támadhat fel, ha szellemi-lelki munkával, élménnyel meggyőződhetett hamis voltáról. Ami az emberiséget ismeretlen időktől kezdve eltette, hittel, bizalommal eltöltötte, az számára valóság; igaz értelmezése, magyarázata nem történhetik magasbaszökő, szabad egyéni elképzeléssel, hanem csak szakszerű megalapozással. Szakszerűség: itt is, mint a gyakorlati élet minden területén, a teljes társadalomélet szolgálatát jelenti, a hit dolgában a túlvilág reményének, amely mindenkit eltölt, biztosabb megalapozását; s oly módszereket, amelyek alkalmasak mindenki meggyőzésére. S mivel a munka ily társadalmilag megalapozott, biztos: csodálatos a boldogsága a nagy cél felé való közeledésnek, valóságoszerű élmény az isteni ige igazi értelmének keresése.

Reális háttere mindennek az intellektualizmusnak és az egyházi rendnek szoros összefüggése. A világi képzettség a magáénak is tartja az egyház hatalmas intézményeit, amelyeknek roppant jelentősége az egész társadalomra nézve a valóság súlyát adja a vallás tanainak is. A vallásújítás tehát csak erősen szokásszerű társadalmakra jelent megrendítő problémát, — míg pl. az antik vallás közömbösen szívta magába az akkor ismert világ minden vallásának fantasztikus elemeit. És Itáliában, Spanyolországban szintén nincs reformáció, bár ismerték s bírálták, egészen az ateizmusig, a vallás tanait és intézményeit, másrészt pedig a babonáig vitték vallásosságukat. Az északi, mélyen szokásszerű rendiség a vallásos forradalomnak igazi talaja. S minthogy az intellektualizmus a rendi szervezethez kapcsolódott réteg, a hitújítás mindenütt egyúttal rendi forradalmat is jelent. Kibonthatlan vegyülésben mozdul meg a rendi érdek s vallásos érdek az intellektuális önállósodás hajtóereje folytán. Rég kiegyenlítettnek vélt ellentétek támadnak fel, a rendi felsőségek szellemi önállóságra törnek, ismét urai akarnak lenni az alattuk álló képleteknek az adminisztratív állammal

szemben. Hiszen a városvezetőség, de a nemesség is már részt vesz az intellektuális életben, előttük folyik a vita a vallás ügyében is, döntésüket várva. Az intellektuális önállósodás tehát az egész társadalomrend feszültségét hozza, még a vallásos meggyőződés ellentétei nélkül is. A vallásmozgalmak kora az általános fejlődésnek egyik forrongó korszaka. Amíg a rendiség változatos szerkezeti részei valóban lényeges alkatrészei az egész társadalomszervezetnek, amíg minden nemes, minden céhmester valóban feje az alatta álló együttesnek, addig nem lehet közömbös számára annak vallásos állásfoglalása, mint ahogyan az övé sem közömbös az ő rendi felsősége számára. Míg végül a nagy kérdés úgy oldódik meg, mint az emberiség legtöbb nagy vitája: felelet nélkül. A XVII. sz. végétől nincs már társadalmat felforgató ereje a vallásügynek; s ugyanekkor nincsen már rendi forradalom sem. Az intellektualizmus már nagymértékben külön testté alakult, levált a rendi szervezetről, nagy állami egységeknek dolgozott, amelyek így a maguk adminisztrációja alá vonták a rendi felsőségek régi feladatait. Vallásos türelemről még egy évszázadig alig lehet szó, de már úr és polgár alig tartja a maga létkérdésének az alsóbbaknak felekezetét, inkább csak az államhatalom igyekszik a vallásegységre. Végül, a társadalomszervezet teljes racionális szétbomlásával, csaknem magánüggé válik a vallás, az egyéni meggyőződés tiszteletének jelszava alatt, — de még a modern Európa is a társadalomszervezet kérdésének fogja fel, nem enged oly szabad vallásalapítást, mint a racionális antik, vagy a racionális amerikai társadalom.

A vallásújítás mozgalmának különféle természete, ereje és elterjedése magától értetődően függ eseményszerű okoktól is, hiba lenne az okokat mind a társadalomképletekben keresni, de a társadalomszerkezettel való összefüggés, még a részletekben is, az egyes felekezetek elterjedésében is, régóta nyilvánvaló. Nem olyképpen, hogy a művelt s gazdag polgárság, vagy a politikailag erős nemesség lenne a mozgalom igazi eleme, mert akkor pl. az északolasz városok, vagy a lengyel nemesség elsősorban jöhetnének számításba. A tények azt mutatják, hogy a masszív, szokásszerű rendiség az újítás talaja, ahol a nemes és a céh szívós képlete intellektuális állásfoglalásában is érzi a felbonthatlan társadalmi kapcsolatokat. S másrészt oly rendiség az alkalmas talaj, amely az utolsó pár emberöltőben bekövetkezett intellektuális önállósodásban kevésbé van kötve nagyobb társadalmi egységekhez, szinte a maga elhatározására van hagyatva. Tehát a szélső nyugati társadalmakban, Franciaországban, Angliában, nem robbanó a feszültség, az intellektuális rétegek kialakulása itt egyenletesebb,

általánosabb volt, hatalmas szabályozó intézményekkel. A kirobbanás területei a változatos egyenlenséggel alakult német, svájci, németalföldi társadalmak, ahol a polgárság és nemesség, helyi társadalmának élén, szinte megdöbbenve ébredt rá a világnak s különösen az egyházi életnek értelmetlenségeire. Aránylag kicsiny csoportok viszik mindenütt a mozgalmat, hiszen természetesnek tartott alapfeltétel, hogy csak az intellektualizmus és a rendi felsőségek együttesét illeti meg az önálló állásfoglalás, a tömegeknek ezekhez kell fordulniok, hogy igaz meggyőződésre juthassanak. A racionális, végsőkéig következetes egyéniség-elv tehát elejétől ismeretlen, a kultúrvezetésre képes hivatás, munka és társadalmias felelősségérzet helyettesíti. Németalföldnek a spanyol katolicizmus ellen vívott évtizedes harcai idején a nép túlnyomó nagy többsége még a régi vallást követte.

Az intellektuális önállósodás s így a hitújítás számára kétségtelenül nagyhatású az európai humanizmus áramlata. Azé a humanizmusé, amely itt északon a szellemi erők szabad érvénye helyett csupán az intellektuális hivatásmunkának módszereit, tudatosságát erősítette. Északon azonban, főként Franciaországban, a rendiség és az intellektualizmus társadalmi ereje magát a katolicizmust is mély megújulásra kényszerítette, az ellenreformáció délről, hatalmi eszközökkel indult meg, de itt vált valóságos társadalmi forradalomná. A vallásmozgalmak korszaka mély tanulságokat nyújt arra nézve, hogy a szellemi újítás, a nagy gondolat hatástalanul működik, ha csak a tömegek számszerű összességére alapíthat s nem áll rendelkezésére a közösség-élet mély anyagát megragadó társadalomszervezet. Tulajdonképpen nincs is igazi nagy gondolat a társadalmiassághoz alkalmazkodó primitivitás nélkül. A reneszánsz szabad szárnyalása helyett a vallásnak és az intellektualizmusnak szétbonthatlan egységén küszködő mozgalom, a társadalom hagyományos szervezetén építő munka hozott Európára elmélyülő fejlődést.

Az egyház romlottságáról, mint a reformáció okáról, beszélni igen bizonytalan dolog, még kevésbé lehet szó a papság műveletlenségéről.' Mindez legfeljebb csak a világi társadalom hirtelen fejlődött igényeihez viszonyítva állhat meg. Kétségtelen azonban, hogy az egyház működése mind külsőségesebbnek, mechanikusabbnak tűnt fel, amióta a világi intellektualizmus kiszorította régi, társadalmat szervező feladataiból. Akár a nemesség, most már mind üresebb értelmű jogokkal rendelkezett a papság; s történeti gyökerei megakadályozták abban, hogy e jogok teljessége helyett csak egy szűkebb feladat,

a vallás szakszerű rétegévé legyen. Szinte azt mondhatni, hogy minél általánosabb a képzettség a papság körében, annál külsőségesebben fogja fel vallásos feladatait. Nem kételkedik hitében, de az egyházat Öncélú üdvintézményeknek tartja, vallásos-világi elemeivel együtt. A képzett ember érdeklődésével halmozza az üdvöt biztosító „jótetteket“, s a társadalmat is erre neveli. Soha a kegyes alapítványoknak, fogadalmaknak, relikviáknak oly nagy tömege, mint a középkor s újkor átmenetén. S itt erős a szerepe a déli, különösen az itáliai társadalmak racionális felfogásának, amelynek a reneszánsz pápai központ is részese és észak felé nagy közvetítője. Élesen kiépített okszerű szervezetté lett délen az egyház, a jogok s jövedelmek mechanikus rendszerével, megfelelően a reneszánsz-társadalomnak.

Az egyház valósággal a szentek érdemeinek kincstartója lett, az érdemek gyűjteményét bocsátotta a hívők rendelkezésére, túlvilági üdvözülésük közvetítésére. Sok szentnek volt valami specialitása, valamely baj ellen, vagy valamely foglalkozás védelmére különleges szószóló ereje. A Máriához való folyamodás különösen nagyarányúvá lett. De megsokszorozódott az ördög alakja is, a rettenetestől a tréfás figuráig, amely póruljár a szenteltvíztől, a kereszt jelétől. Elsokasodott a boszorkány is. Ördög és boszorkány különben emberek közt járó lény a reformáció hitében is, még a XVIII. sz.-ban is szörnyű üldözésekkel. Az egyház a misék, imák, zarándoklatok, búcsúk, relikviák halmozását kínálta a bűnbánó emberiségnek. Testvériségek alakultak, a tagokat az imák tízezeire kötelezve. Kölnben naponta tízezernél több alapítvány-misét mondtak. Városok, templomok versengtek szentek relikviáiért, csontdarabjaiért, a szent jászol szalmaszálaiért, az égő tüskebokornak gallyaiért, Mária tejéért. Mindegyiknek megvolt a maga bűnbocsánatot közvetítő értéke. Wittenberg 5005 relikviát őrzött, egyenként átlag 100 napos búcsú értékében. Egyes gyűjtők különféle módokon holtukon túl százezer évekre megváltották bűneik bűnhődését. Érdekes, hogy a humanizmus, s később a reformáció egyes pártfogói különösen részt vettek e gyűjtőszenvedélyben. Hutten pártfogója, a mainzi érsek, 8933 relikviát s 42 szent egész testét szerezte össze, 40 millió év szenvedésének megváltására; Bölcs Frigyes, Luther védelmezője, szintén a legszorgalmasabbak közé tartozott. Ezt a tömegalkut az üdvösséggel a római hivatalnoki központ aztán a modern üzletmenettel szervezte meg. A bűnbánat, az erkölcsi megtisztulás természetesen az egyház felfogása szerint mindig szükséges volt a bűnbocsánatra, de a kérdés

külsőséges kezelése kevésbé tartotta fenn ennek tudatát. Eredetileg tulajdonképpen csak a bűnök földi, egyházi büntetésének megváltásáról volt szó, s csak aztán vitték át a túlvilági bűnhődésre is. A vezeklő zarándoklatot, a pogányellenes harcokban való részvételt gyakran pénzfizetéssel helyettesítették. Szinte ártaksák alakultak ki egyes bűnökről, a tettes vagyoni képességei szerint is igazodva. Ez a római technika lett gyűlöletessé különösen Németországban, ahol a pápa különben is szabadabban szedhette jövedelmeit, mint másutt: az annaták (új kinevezéseknél az első év jövedelme), kommandációk (egyházi javak igazgatásával való megbízás), exspectantiák (várományosok kijelölése), megerősítések, palliumadományozások, az üresedés idejében jog a jövedelemre stb. a papságot Róma súlyos adófizetőjévé tették, a fellebbezések, diszpenzációk stb. a világiakat is. A hívek áldozatai valóban jótétemények voltak, amíg az egyház oly feladatokat látott el, amikre még világi szervezetek nem voltak, s amíg az egyházi büntetések valóban a társadalom fegyelmezésére szolgáltak. De a jövedelmeket most már jórészt a pápa világi fejedelemségének céljaira, fényűzéseire fordították. A pápai pénzügyi szervezet többek között mindenütt hasonlóan dolgozott, az egyház reformját, a vallás bensőségét másutt is követelték tüzes szónokok, társadalmi forradalommá mégis német földön mélyült el a mozgalom.

Luther Márton (1483—1546) thüringiai parasztcsaládból származott, apja bányász volt, ami akkor még kicsiny kézművesvállalkozásban való részesedést jelentett. Luther végigjárta a szokásos középkori kemény iskoláztatást, de az erfurti egyetemet is, amelyet már erősen átalakított a humanista áramlat, s aztán Ágoston-rendi szerzetes lett. Tanulmányai oly aszkéta küzdelmet és szenvedést jelentettek számára, amilyent az itáliai reneszánsz nem ismert; az egyéni értelem, lelküjét küzdelmét a skolasztika hatalmas épületével. Oly formulában nyugodott meg, amely nem az egyház üdvkövetítő intézményére, de nem is az értelem és érzés teljes autonómiájára bízta a túlvilági boldogulást, hanem „a hitre, Isten Irgalmasságában, Krisztus által”. Amikor Rómában járt, még maga is térden csúszott fel a „szent lépcsőn” a bűnbocsánatot kereső zarándokkal együtt, de a Kúria pénzügyi üzemének közeli megismerése döntő hatással volt reá. Több más búcsúhirdetéssel kapcsolatban akkor folyt Németországban a Péter-templom céljaira szánt búcsúcédulák árusítása, a Kúria, a mainzi érsek és a Fugger-bankház közös üzlete. Luther, ekkor már a wittenbergi egyetem tanára, a kor tudományos vitáinak szokása sze-

rint 1517-ben 95 tételt szögezett ki a vártemplom kapujára: a külsőleges s a bensőséges, az üres és valódi jótett különbségéről, a bánat nélküli búcsú érvénytelenségéről. Arról, hogy a búcsú csak az egyházi büntetéstől mentesíthet és hogy a Krisztusban való mély hit az egyedüli módja az isteni kegy megszerzésének, s az egyház nem kieszközölje, hanem csak kihirdetője a kegyelemnek. A tételeket Luther latinul írta, csak teológiai vitának szánta, főként a búcsú-akció vezetője, a dominikánus Tetzl János ellenében. Franciaországban legfeljebb a Sorbonne s a parlament elé került volna az ügy, itt azonban Tetzl s más teológusok mérges válasza, az eretnokség vádja, a pápa csallhatatlanságának hangsúlyozása s másrészt Luther állhatatossága gyorsan közüggé emelték. Bölcs Frigyes szász választó, wittenbergi egyetemére büszkén, s humanista papjainak hatása alatt is, bár rosszalta Luther élességét, mégis jóakarattal kísérte fellépését, akkor is, amikor Luther a pápai legátussal, aki őt a birodalmi gyűlésen szelíden engedékenységre akarta bírni, szenvedélyes vitába keveredett. A humanisták köréből került ki Luther békéslelkű tudós munkatársa, Melancthon Fülöp is (eredeti nevén Schwarzerd 1497—1560), Erasmus, Reuchlin is örömmel látták a kezdeményezést, az egyetemek s városok gyorsan hajlottak hozzá. X. Leó pápának (1513—1521), a reneszánsz finom mecénásának, szüksége volt nemzetközi politikájában a szász választóra, követelte ugyan Luther kiadatását, de megelégedett azzal, hogy a kereszténység érdekeire való hivatkozással hallgatásra sikerült bírnia, ha ellenfelei is elhallgatnak. Eck János lipcsei vitája azonban újra szóra kényszerítette, s most már minden egyházi tekintélynek, a zsinatokénak is, elvetésére, az íráson kívül. Ezzel a huszita felfogáshoz közeledett, s különösen szász földön borzalmas emlékeket idézett fel, a szász fejedelem mély megdöbbenésére is. A pápa kiátkozó bullát küldött (1520), de csak egyes nyugati püspökségek égettették el Luther iratait. Most már végleg szakított a pápai egyházzal. Irataiban: „An den christlichen Adel Deutscher Nation“ „Von dér babylonischen Gefangenschaft dér Kirche“ tagadja az egyház üdvkövetítő szerepét, felhívja a nemzetet a „rómaiak“ kizsákmányoló uralma ellen s az ifjú császárt, V. Károlyt, felszólítja a német egyház reformálására. A pápai bullát pedig, a wittenbergi diákság élén, ünnepélyesen elégette.

„Keresztény nemesség“: a német társadalom vidékenként alakult történeti képleteinek fejeit jelentette, elsősorban a birodalmi rendeket. A lutheri reformáció nem készült a társadalom felbontására, az egyéni értelem és lelküiét érvényesülését a társadalom kialakult kötöttségein

belül képzelte el. Lutherével csaknem egyidőben, fellépésétől függetlenül is, indult meg Zwingli Ulrik (1484—1531) mozgalma Svájcban. Humanista teológus, aki a búcsúk, a Mária-tisztelet külsőségei és a zsoldos-élet, a vezető patriciusság e néprontó üzlete ellen izgatott s 1523-ban Zürich városát rábírta tanainak elfogadására. Svájc társadalma racionálisabb a, németnél, a szokásszerű fejlődés kevésbé masszív képleteivel. A vallásújítás itt tehát a társadalom gyors átalakításának kísérletével járt, mint ahogyan Firenzében is teokráciát akart alapítani Savonarola, csak hogy itt mégis tartósabb a mozgalom. Míg Luther csak az ellen küzd, ami szerinte az írással ellenkezik, a svájci refomáció az írás alapján őskeresztény társadalmat konstruál, az egyházi s a világi élet szervezetét azonosítja. A község a hívők együttese, a lelkész csak szakembere a községnek, de ezért kérlelhetetlen ellenőre, esetleg parancsoló ura is. A bűnbeesés egyenlő a társadalomból való kitzsítással, más hitnek vallása a gyűlöletes Isten-tagadással. Luther konzervatív, az értelem nála alázattal meghajlik az írás szó szerinti szövege előtt, elmélyülő hittel; a társadalom szervezetében a Gondviselés tényeit látja. Zwingli radikális, a szent szövegből értelemszerű rendszert akar kiolvasni, s minden hagyományosat ennek alapján átalakítani. Zwingli szerint az úrvacsora csak jelképezi a Megváltó testét, emlékét idézi fel bennünk, Luther a marburgi találkozáson, 1529-ben, krétával felírta az írás szavait: „Ez az én testem“ és visszautasította Zwingli kezét, amit könnyezve nyújtott békülésre. „Benned más szellem lakozik, mint bennem“ — mondta Luther találóan. Nála az értelem ereje meghajolt a természetfölötti tekintély szava előtt, mint ahogyan az egyénit is csak a társadalom fennálló rendjén belül engedte érvényesülésre.

Luther tanai gyorsan terjedtek, az érdek is vitte őket, hiszen az egyház javait a rendi felsőségek, a területiális fejedelemségek kezére adták. De az 1521. évi wormszi birodalmi gyűlést még sikerült a császárnak bizonyos mesterkedéssel rávennie a birodalmi átok kimondására az újító dmlen. V. Károly és spanyoljai más világból jöttek, értetlenül a reformátorok lelkes buzgalmával szemben. Az átok végrehajtásának kikerülésére Bölcs Frigyes Luthert titokban elfogatta és Wartburgban védelmező őrizet alatt tartotta. Luther békén dolgozott magányában, itt készült híres bibliafordítása is. Csak akkor lépett elő, amikor szélsőséges mozgalmak híre érkezett, romboló, szociális forradalmi irányoké. Szász földön lecsendesítette ezeket, de már másutt is mindenütt erős izgalom mutatkozott a német társadalomban. A szociális háttér is erősítette a kölcsönös ül-

dözések kegyetlenségét, máglyák lobogásával és a korszak minden ir-
tózatos büntetőeszközének alkalmazásával. A délnyugati vidékek
nagy számú lovagsága a nagyobb territóriumok túlsúlya ellen támadt,
Sickingen vezetése alatt hadat indított a trieri egyházfejedelemség
ellen, s csak a fejedelmek egyesült ereje győzhette le őket. Még borzal-
masabb s általánosabb veszély volt az 1524—25. évi parasztlázadás,
kétségtelenül összefüggésben a reformáció izgalmaival is. Luther
eleinte az urakat intette emberiségre, de aztán a rend kíméletlen
helyreállítására szólította fel a fejedelmeket az állati paraszttömegek-
kel szemben. Úgy a pápát, mint a császárt a nemzetközi politika,
többnyire egymásközi versengésük, akadályozta meg, hogy erőtelje-
sen nyúljanak bele a német vallásos és rendi bonyodalmakba. Az
1526. évi birodalmi gyűlés nem tehetett mást, mint hogy a területiális
urakra bízta a vallás ügyét, 1529-ben is a tényleges helyzetet ismerte
el, de tiltotta a reformáció további terjesztését, a katolikus papok
további eltávolítását. Ez ellen jelentették be tiltakozásukat a reform
rendjei, ezóta szokásos a „protestáns” elnevezés. 1530-ban a császár
nemzetközi helyzete biztos volt, a birodalmi gyűlésen tehát elutasították
Luther és Melancthon mérsékeltlen megfogalmazott „augzburgi hit-
vallását”. A protestáns rendek ezért 1530-ban Schmalckaldenben szo-
rosabb szövetségre léptek egymással. De a katolikusok sem óhajtották
a császár feltétlen győzelmét, ami fejedelemségeik kialakulóban lévő
külön államiságát veszélyeztette volna, inkább általános zsinatot sür-
gettek. V. Károlyt a francia és török háborúk ismét hosszú időkre el-
vonták a német ügyektől s a pápa nemzetközi hatalmának megtörésére
szintén zsinatot kívánt. A pápa ezt végre az 1545. évre Tridentbe össze
is hívta, de a protestánsok nem ismertek el a kereszténység általános
gyűlésének oly zsinatot, amely a pápa vezetése alatt áll. A császár azon-
ban most már mégis a valláskérdés kikapcsolásának színe, a béke
jelszava alatt dolgozhatott a birodalomban, sikerült protestáns feje-
delmeket is pártjára vonnia, többek között Szász Móricot is, aki vi-
szályban állott a szász fejedelmi család másik ágával, Luther párt-
fogójával. Az 1546—47. évi schmalckaldeni háborúban a császár
tönkreverte az egység nélkül harcoló protestánsokat, foglyul ejtette
János Frigyes szász választót is, Bölcs Frigyes utódát, választófejede-
lemségét elvette tőle s Szász Móricra ruházta. Az 1547—48. évi biro-
dalmi gyűlésen tehát a császár teljes hatalomban jelenhetett meg és a
zsinat döntéséig a protestáns vallást erősen korlátozó ideiglenes szabá-
lyozást fogadtatott el. Az „interim” idején a prédikátorok százainak
kellott menekülniük a kisebb territóriumokból a nagyobb fejedelem-

ségek alá, a protestáns fejedelmek már-már hajlandók lettek volna a zsinatnak is alávetni magukat. Néhányan képviselőket is küldtek Tridentbe. Amikor azonban Szász Móric a császár pártján ostrom alá fogta Magdeburgot is, a protestantizmus utolsó szabad városát, „Isten szószékét” saját territóriumának rendjei is felzúdultak ellene. A „deutsche Libertát” a német rendek jelszava, a „viehische spanische Servitut”-tal szemben, nem jelentette ugyan az eszményi szabadságot, de mégis mély s általános idegenkedést fejezett ki egy olyan társadalommal szemben, amelyben az állam mindenkit egyenlő alávetettségben tartott, intézményes különjogok nélkül. Móric követte a hangulatot, ügyesen áltatta a császárt, szövetségeket kötött, a francia királytól pénzt szerzett a birodalomhoz tartozó Metz, Toul, Verdun és Cambrai megszállásának engedélye fejében (1552). 1552-ben a protestánsok hirtelen elfoglalták Augsburgot s Innsbruck felé törtek, ahol Károly akkor tartózkodott. Éjszaka, sereg nélkül kellett menekülnie. Ez a menekülés szinte testben-lélekben összeroppantotta a császárt, régi, romantikusan vállalkozó rugalmasságát sohasem tudta visszanyerni.

Ezután már a császár öccsének, Ferdinándnak vezetése alatt folyt az egyezkedés. Az 1555-i birodalmi gyűlésen létrejött augsburgi vallásbéke a reformáció elismerésével zárja le a vallásmozgalom első korszakát. Békát biztosít mindenkinek, aki, a jövőben is, az augsburgi hitvalláshoz csatlakozik, a zsinaton hozandó határozatoktól függetlenül. Politikai egyenjogosítást, birodalmi tisztségekre választhatóságot; és az addig szekularizált egyházi javak végleges birtoklását. Nyílt kérdés maradt, hogy a protestantizmushoz csatlakozó főpap egyházfejedelemségével mi történjék. Ferdinánd nem egészen érvényes módon a „reservatum ecclesiasticum”-ot fogadtatta el a gyűléssel, amely szerint az egyházi birtok ily esetben a katolikus egyházé marad, viszont nyilatkozatot tett, amely szerint az egyházi fejedelemség rendi társadalma szabadon választhatja vallását. Oly határozatlanság, amely később egyik oka volt a harmincéves háború kitörésének is. Különbözik a „cuius regio eius religio” elvét véglegesítette a béke: csak a birodalmi rendek, a territóriumok urai és a városok választhatják szabadon vallásukat, s ők szabják meg népük vallását is, amelynek csak szabad kivándorlásra lehet joga. De azért mindenütt a rendiség különböző jelentőségének megfelelően a nem birodalmi rendek, tehát a territóriumok nemessége és városai is bizonyos mértékben maguk választhatták vallásukat. A vallás kérdése tehát a rendi társadalom dinamikájához kötött maradt. Nem foglalta magában a béke a kálvinistákat és a különböző szektákat sem.

A lutherizmus eddigre már megállapodott tanná és egyházi szervezetté alakult ki, amely elnyomott minden más felekezetet. Luther kezdetben a külön papi rend intézménye ellen volt, kiki a maga papja legyen, a lelkész csupán a hívők választott funkcionáriusa, külön Istentől rendelt hatalom nélkül, a világi felsőség alá rendelve s házasodhat is, mint ő maga is megházasodott, elvéve egy volt apácát. Az istentiszteletet a nép nyelvén tartja, külsőségek nélkül, a kor tudósainak fekete öltözetében. De vitája Erasmus-szal az akarat szabadságáról (1525) mutatja, mennyire távol állott az egyéni autonómia teljes elismerésétől: csak a hittel szerzett kegy állapot vezet az igaz útra, s nem a szabad elhatározás. A hit pedig szükségképpen pozitív tanításokhoz van kötve és az igaz tan követése meghatározott formákhoz, vitathatlan értelmezésekhez. A keresztséget és a bűnbánatot követő úrvacsora szentségét meg is tartja a katolicizmus hét szentsége közül. Később már hajlandó volt elismerni a Szentírásen kívül az őskeresztény zsinatok határozatait is. Minthogy külön egyházi rend nincsen, s az egyház a hívők összessége, a vallásos élet felügyelete a világi felsőség kötelessége; viszont pedig minden felsőség és minden hivatás Istennek rendelése, s Istennek felelősséggel tartozik. A lutherizmus tehát territoriális államegyházakat alakít, a lelkészek nagy szerepével a kormányzatban is, hivatásuk kiváltságos helyzetével. De erősen mélyíti az államhatalom felelősségérzetét, szellemiessé teszi, kitágítja feladatait, különösen a népnevelés terén. A társadalmat vezető rétegeket a gondolat és érzés állandó mérlegelésére készíti, csendes polgári örömeikkel való megelégedésre. Luther családi élete ennek példaképe. A tanítás természetesen önmagában nem fékezte a korabeli erkölcsök durvaságát, a kicsapongást, ami sok fejedelem udvari életét, sőt az alsóbb rétegeket is jellemezte a vallásmozgalmak korában, de azért mégis erős támasza az elmélyülő, a társadalomszervezet igényeihez alkalmazkodó munkás hivatásoknak.

Svájcban Zwingli tanaihoz gyorsan csatlakoztak a városi kantonok, de az őskantonok jobbra parasztlakossága élesen ellenszegült, már azért is, mert az új vallás Svájc közös kormányzatában a városok uralmát jelentette volna. Belháborúval fenyegető évek után 1531-ben az őskantonok hirtelen megrohanták Zürich területét, Kappel mellett levették seregét. Zwingli a zászló mellett esett el. Svájc ezután megegyezett abban, hogy minden kanton maga határozza meg vallását, de az alárendelt helyzetükben jórészt a katolicizmus uralmát állították vissza.

A reformációnak sokféle szélsőséges változata jelentkezett mindjárt az első évtizedekben, különösen a nyugatnémet és németalföldi városokban, ahol az alsóbb céhszerű rétegek is bizonyos mértékben intellektualizálódtak már s ahol a város szabadabb szervezete már erősen szétbontotta a társadalom irracionális kötelékeit és a francia adminisztratív várossal ellentétben a vagyonos patriciusság uralmát alakította ki. Általában véve e patriciusság elűzése, a céhek demokrata uralma vezette be a vallásújítást e városokban, a Biblia és az őskeresztény társadalom-minta „értelemszerű“⁴⁴ magyarázatának mind szélsőbb érvényesülésével, kommunisztikus társadalomfelforgatásával, végül pedig a vezetőknek „isteni sugalmazáson“ alapuló zsarnokságával. Münsterben egy szabómester, Leideni János, az új Izrael királyának proklamálta magát, aranykoronával, nyakán a földgömb jelvényével, az egész földkerekség meghódítását hirdetvén. A vagyonok felosztása, többnejűség, teljes egyenlőség, a gyanúsak tömeges kivégzése, harcias rémuralom, közel egy esztendeig, amíg 1535-ben a birodalmi sereg hosszú ostrom után be nem vette a várost. A védekezőket, a vezetőket kegyetlenül kivégezték s Münster ezután a katolicizmus legerősebb vára lett német földön. Demokrata-vallásújító uralom alá kerültek Lübeck és más Hanza-városok is, de ügyes s lendületes politikával, amely átmenetileg a városszövetség új hatalmát hozta. A demokrata-vezetés azonban 1536-ban megbukott, bár a reformáció megmaradt; a Hanza ezután ismét mindinkább veszített régi jelentőségéből. Egyes szekták tartós életre jutottak a nyugati vidékeken. Az újkeresztények (anabaptisták) a kereszténység felvételét is a felnőtt korra, az önálló meggyőződés idejére helyezték át. Elterjedt a Menno írieslandi lelkész tanain alapuló mennonita szekta; hasonló később Angliában, majd Amerikában a quékerek szektája. Elvetnek minden intézményt, ami a belső meggyőződést korlátozza, papságot, esküt, kánszkodást, pörösködést. Igazi racionális tanok, csakhogy az egyéni értelem szabadságát az isteni sugalmazás helyettesíti. Fanatikus vallásközösségek, amelyek ellen úgy a katolikus, mint protestáns fél irtóhadjáratot viselt egészen a XIX. sz.-ig.

A Lutherétől eltérő, racionális iránynak hatalmas összefoglaló mozgalma Kálvin reformációja. A francia, picardiai Jean Cauvain (1509—1564) humanista jogász és teológus, kezdetben Luther tanaihoz csatlakozott. Egyáltalán kezdetben a francia intellektualizmus általánosan hajlott az új tanokhoz, maga I. Ferenc is, s többen a főpapok közül is. De a képzettségnek és az igazi francia céhszerűségnek

már nagymértékben megállapodott rétegei ellene fordultak a forradalmasító mozgalomnak, amit a kormányzat is hamar megsokalt. Az intellektualizmus nagy normáló intézményei, a parlamentek, egyetemek, egyházi-világi hatóságok részéről kíméletlen üldözés következett, a középkori eretnek-törvények szigorú végrehajtása. Ekkor irtották ki a provencei valdensiek eretnekségének páreznyi maradványát is. Kálvin is menekülésre kényszerült. Bázelen, 1535-ben fejezte be az „Institutio religionis Christianae“-t, tanainak alapvető összefoglalását. Itáliában is próbálkozott, de az inkvizíció elől távoznia kellett, s ekkor marasztalták Genfben a hitújítás ottani hívei. A város már régóta harcban állott önállóságáért püspökével s a savoyai herceggel és ez a harc most egyúttal a vallásújítás küzdelmévé is lett. Ekkor keletkezett a hugenotta-elnevezés, talán a vezető városi párt fejének, Besangon Huguesnek neve után, vagy pedig az „eidgenots“ szó franciás kiejtéséből. Kálvin vastörvényre tette a városköztársaságban a vallást, Genfet sokáig az európai protestantizmus vezető tekintélyévé. A svájci zwingliánusok és a városi nagy családok ellenségeskedése egyidőre távozásra kényszerítette, de 1541-től végleges az uralma, majd Zwingli követői is egyesültek vele. A kálvinizmus valóban magára állítja az embert, egy végső, mérhetetlen ílvilági hatalom alatt, egyedül a Kinyilatkoztatás, a Szentírás alapján, minden emberi eredetű tan, hagyomány és intézmény elvetésével. Az egyház, őskeresztény módra, az Istentől kiválasztottak közössége, a községet az „öreges“ választott gyülekezete vezeti, ez választja a község szolgáját, a lelkészt is, aki a törvények betartására ügyel. Részletes ordonnance-ok szabják meg a vallásos-állami törvényeket. A legfőbb kormányzat a konzisztórium kezében van, tagja 6 lelkész és 12 prezbiter, akiket a kistanács választ. A törvények erősen belenyúlnak a magánéletbe is, a hitformák betartása, a mindennapos templomlátogatás szigorú polgári kötelesség. Erkölcstelenség, fényűzés, színház, tánc üldözött dolog, még a kocsmákat is be akarták zárni. Genfben négy esztendő leforgása alatt minden hatodik polgárt ért fogságbüntetés, minden negyvenediket száműzetés vagy kivégzés. Az Isten államáért való felelősség éles racionalizmussal dolgozott. Jellemző példa erre Servet Mihálynak, a Szentháromságban kételkedő spanyol eredetű tudósnak — aki az emberi test vér-edényrendszerének tanulmányozásában ért el jelentős eredményeket — törbecsalása és kivégzése (1553). A hitvallás bálványimádásként gyűlölt s üldözött minden hagyományos vallásos formát, külsőséget, ceremóniát, a vasárnapon kívül megszüntetett minden ünnepet is. Nemcsak a gyermekeket, hanem a felnőtteket is beható katechézisére köte-

lezte. Az ószövetség mindenható, kéréssel Istene szabja meg mindenki sorsát, az emberi tett s érdem tehetetlen az ő kifürkészhetlen, örökkévalóságtól fogva elhatározott rendelkezésével szemben. A predestinációnak rideg tana tetőzi be tehát a rendszert, amely pedig eredetileg az emberi meggyőződés és hit alapjaiból indult ki, minden közvetítő intézmény és tekintély elutasításával. Isten öröktől fogva kiválasztotta az üdvözülőköt, méltatlan hozzá, hogy emberi élet változtathasson ezen. Az egyén autonómiájának elismerése tulajdonképpen roppant ellentétben áll e tannal, a racionális következetesség vezet idáig, mint ahogyan a természetfilozófia is, az egyéniből kiindulva, végül egyetlen világenergia részecskéit látja az emberben, szabad akaratukban a természet parancsát, ami tehát az örökkévalóságra viszonyítva előre meghatározott s megváltozhatlan. A kegyállapot mintegy belénk oltott energia. E földön senki sem lehet biztos kiválasztott voltáról, de hívő szilárdsága, küzdelme, munkája erősítheti reményét, bizalmát. Nyilvánvaló, hogy a predestináció gondolata csak egy küzdő, az életet öntudatos meggyőződéssel és értelemmel kezelő társadalomban válhatott lelkesítő, önbizalmat erősítő tanná. A céhszerűségeen felnőtt, de önállósodott kispolgárság szelleme alakítja ezzé, míg az Iszlámban a tunya nemtörődomség táplálója lett. A kálvinista az Isten végrehajtójának érezte magát, háborúban, munkájában egyaránt.

Ott gyökerezett meg főként e tan, ahol a társadalom vezetése mozgalmas, az adminisztrált szabályozástól kevésbé kötött feltörekvő polgárság és nemesség kezére jutott: Németalföldön, majd Angliában, oly társadalmakban, amelyek Európa racionális-kapitalista fejlődésének úttörői lettek. A lutherizmus inkább a nagyobb északi territoriális államalakulások kísérője, támasza lett. Württembergből, Pfalzból pl. kiszorította a kálvinizmus, de Brandenburgban, Mecklenburgban stb. állandósodott. Dániában, amelyhez Norvégia is tartozott, hosszas^ belső-külső zavarok után, III. Keresztély király (1534—59) véglegesítette a lutheri reformációt, az 1536-i országgyűlés az egyházi javakat felosztotta a király és a nemesség között, az új egyház címzetes püspökök alatt szerveződött, az uralkodótól erős függésben. Svédországban Wasa Gusztáv is megosztotta a nemességgel az egyházi birtokon, a hagyományos formákhoz ragaszkodó népnek lázongásait elnyomva. A püspöki szervezet átalakult formában itt is megmaradt, de a konzisztórium korlátozta önállóságát s a királytól is erős függésbe jutott.

Angliában a reformáció, első időszakában, hasonló az északi germán országokéhoz, elsősorban politikai tett, a király és a vezető réte-

gek a maguk uralmi szervezetét akarták erősíteni az egyház átszervezésével s egyúttal osztozkodtak a szekularizált egyházjavakon is. A parasztság jóideig határozott ellensége volt az újításnak. De egyúttal a királynak személyes ügye is volt a reformáció; VIII. Henrik, aki tanult ember volt, s szerette is ezt fitogtatni, előbb még maga is írt Luther tanai ellen, de amikor nejétől, Spanyol Katalintól, V. Károly nagynéjétől válni akart, részben fiúutód hiánya, részben heves szerelme miatt Boleyn Anna iránt és a pápa vonakodott házasságát felbontani, a papság konvokációját kényszerítette, hogy a pápától elszakadva, a királyt kiáltsa ki az anglikán egyház fejének. A parlament szupremácia-törvényt hozott és esküt kívánt rá minden paptól és hivatalnoktól (1533). Wolsey bíboros és Morus Tamás kancellár belebuktak ellenkezésükbe, helyettük Cranmer Tamás, az új canterbury érsek és Cromwell Tamás, az új kancellár, vitték keresztül az újítást. De a király elhatározását tulajdonképpen a parlamenti rétegek felzúdulása Wolsey ellen készítette elő. A bíboros, pápai legátusi hatalommal, V. Károly támogatását keresve, a klérust is az erős központosítás eszközévé akarta tenni és az egyházi felügyelet, az egyházi törvényszékek nyomasztóan beleavatkoztak a magánéletbe. Az abszolutisztikus központosítás nagy kísérlete volt az övé, a katolikus európai hatalmakkal szövetségben. A király válásának akadályozását is spanyol-pápai érdekek tartotta a közvélemény. A társadalomból kiinduló angol reformáció csak később tört elő. Ezúttal még a dogmákat, ceremóniákat, a püspöki szervezetet megtartották, az eretnek-törvényeket szigorították, a világiakból és papokból alakult High Commission a magánélet legrejtettebb kérdéseibe is beavatkozott. A király brutális érzékiséggel és önzéssel, de tagadhatlan gyakorlati intelligenciával és vasakarattal vitte keresztül személyi és uralmi céljait, Anglia politikai és gazdasági érdekeit is szolgálva a hatalom erős központosításával. Megindul a kolostorok ^ szekularizálása, először a kicsinyek százaié, aztán a nagyoké is, a nemesi hűbérurak és a király kezébe jutnak birtokaik. Az Angliára oly jellemző kolostori életnek, hatalomnak ezzel vége s a püspöki egyház valóban az állam szervezetévé lesz. Az alsóbb nép, különösen északon, felzúdul az újítás ellen, hatalmas paraszttömegek indultak London felé, a „kegyzarándoklatai“. Írországból is lázadás tört ki. A király elnyomta a mozgalmakat; de, miután volt felesége meghalt s így V. Károlytól nincs mit tartania, ismét katolikus irányba fordult, kegyetlen büntetéssel a papi házasság, a laikus kehely ellen. Boleyn Annát állítólagos hűtlensége miatt kivégeztette, másnap elvette Seymour Johannát, aki gyermekágyban halt meg. Következő neje a német cleve-i fejedelmi családból szár-

mazó Anna volt; aztán, válásuk után, Howard Katalin, ismét a németes protestanizmus üldözésével. E királynő is vérpadon végezte életét. A következő, Parr Katalin, túlélte a királyt, okos nő volt, aki ismét a protestáns irányt hozta. Az ösztön, érdek és a metafizikai igazulás vágya torz együttesben jelentkezik Henrik tetteiben.

Seymour Johannától származó fia, VI. Edvárd (1547—53) kilencéves korában került a trónra s nagybátyja, Sommerset hercege, kormányzott helyette. A parasztság gazdasági és vallásos lázongásai az agrárviszonyok reformjára készítették a herceget, amiért a nagyurak, mint lázítót, megbuktatták és kivégeztették. Utóda a kormányzásban Warwick grófja, később Northumberland hercege, a mélyültebb protestantizmus híve, amihez az ifjú király is őszintén csatlakozott. Ez időben alakult ki tehát az igazi anglikán egyház, a közös liturgia és imakönyv (Common-prayerbook), amit Cranmer és menekült német teológusok szerkesztettek. Az oltáriszentséget nem fogadták el az Úr teste valóságos jelenlétének, az istentiszteletet egyszerűsítették s a püspöki egyházat közelebb hozták a preszbiteri szervezethez. De azért a következő idők ingadozásai is jellemzik az angol társadalom többrétű összetételét: a mérvadó kapitalista földbirtokos réteg nem jó talaja a mély hitújításnak, csak a szekularizált egyházi javakat, amikben közvetlenül s közvetve kb. 40.000 család volt érdekelve, nem kívánná elveszteni. Az uralkodónak és az erősen racionális kormányzatnak érdeke az önálló mozgalmakat kizáró püspöki egyház, vagy a katolicizmus, a parlamenti kapitalista rétegek is általában a központi hatalomnak érdekszövevényesei. Egyelőre csak kialakulóban lévő rétegekből toltul fel a hajlam a kálvinista, preszbiteri s még szélsőbb irányok felé. Ezért Edvárd után sikerült Máriának, Spanyol Katalin leányának, trónra kerülnie (1553—58). Ő a katolicizmushoz legközelebb álló püspöki egyházat állította vissza, sőt titokban megígérte a pápának a teljes csatlakozást is. Férjül, a parlament ellenére, V. Károly fiát, II. Fülöpöt választotta. De aztán a parlament is beleegyezett a pápa felsőségének elismerésébe, az egyházjavak szekularizációjának fenntartásával. Kegyetlen protestánsüldözés következett, máglyák lobogtak fel, az angol reformáció vezetőit kivégezték, köztük Cranmert is. „Véres Mária” lelkiismereti kérdésnek fogta fel a pápai jövedelmek visszaadását is, a Kúria egyre követelőbb lett, a parlament a pénzkérdésben csak zúgolódván engedett, egyre gyakoribbak voltak a fenyegető mozgalmak, amikor a királynőt egy járvány elragadta. Utóda Boleyn Anna leánya, Erzsébet lett (1558—1603) és nem VIII. Henrik nővérének unokája, a skót Stuart Mária, akit a katolikusok szerettek volna. Erzsébet

koronázását még katolikus főpapok végezték és a pápa megfeddte, amiért nem várta be döntését születésének törvényes voltáról. Erzsébet nagyszerű érzékkel kerülte az éles ellentéteket, ráhagyta, hogy a parlament előtt vitatkozzon a katolikus és protestáns fél. Végül körülbelül helyreállott az Edvárd-féle anglikán egyház, bár a szövegekből kihagyták az erősen katolikus-ellenes részeket és a papok házasságát is csak feltételesen engedték meg. A templomból a képeket és szimbólumokat eltávolították, de a királynő kápolnájában ott volt a gyertya és feszület, ő szerette a szertartásokat. Lényeges az volt, hogy az uralkodó ismét kezébe vette az egyház kormányzatát, ha nem is vette fel az egyházfő címét. Erzsébet után a Stuart-uralkodók ismét hajlottak a katolicizmusra. Nem csupán személyi-családi hajlam ez, hanem a királyi hatalomnak és a vezető társadalomnak éles uralmi racionalizmusából következik, szemben az új középrétegeknek munkából, iparvállalkozásból feltörő racionalizmusával, a kálvini és szektárius hitújítással.

A kálvinizmushoz csatlakozott igen korán Skócia társadalma, uralkodóházával ellentétben. A nagynemesek, a törzsszerűségéből, s nem a hűbérsegből fejlődött társadalomalakulások fejei, majd az alsóbb rétegek is a prezsbiteri önkormányzat fanatikussai lettek. Szellemi vezetőjük Knox János (1505—72) Genf elszánt tanítványa. A Stuartok, örök küzdelemben a nagyokkal, a katolicizmushoz ragaszkodnak, V. Jakab özvegye, Guise Mária, francia csapatokkal s francia tudósokkal küzdött a mozgalom ellen. A század derekán borzalmas harcok dúlnak, mindkét részről a bosszúállás szellemében. 1557-ben alakul az első „covenant” az újítók pártjának politikai-vallásos szövetezése egy közös hitvallás alapján., kolostorok, városok rombolásával, pusztításával. Az özvegy királynő halála után leánya, Stuart Mária, a francia dauphin neje, vette át a kormányt, de amikor férje II. Ferenc néven francia király lett, Franciaországba távozott. A skót rendi gyűlés és parlament a helyzet ura lett és amikor Mária özvegyen maradt s hazatért (1560), alig tudta elérni, hogy megengedjék neki magának is a katolikus istentiszteletet udvari kápolnájában. De Stuart Mária mégis erőteljes katolikus politikát kísérelt meg, mint ahogyan ekkor már Európa-szerte megindult az ellenreformáció vallásos-politikai mozgalma.

Jellemző, s a társadalomfejlődésből következik, hogy a korszak politikai történetében a vallásos meggyőződés ritkán vált minden egyéb szempontot háttérbe szorító fanatizmussá. A kicsiny fejedelemségek,

a városok, de a nagyhatalmak sem adták fel öncélú politikájukat a vallás ügye miatt, amit mintegy saját társadalmuk és államuk belső szervező elemének fogtak fel, aminek védelmére szövetkeztek ugyan az egyvallásúak, de szövetkeztek a különböző, egymással ellenséges hitet vallók is, ha érdekük úgy kívánta. Még a német fejedelmeket sem kötötte össze parancsoló módon a vallás, sem a protestánsokat a császár ellen, sem a katolikusokat a császár mellett. A két vezető európai katolikus nagyhatalom pedig, a francia és a spanyol, Luther felléptének idejétől az augsburgi vallásbékéig öt nagy háborút viselt egymással, főként az itáliai és burgundi birtokokért, amik az európai hegemoniát is jelentették volna. A pápák is családi és fejedelmi hatalmuk szempontjaiból irányították politikájukat. A török ellen egységes keresztény fellépés nem volt lehetséges, a francia király és a Habsburg-ellenes magyar protestantizmus egyaránt éltek a szultán segítségével. Anglia legfeljebb csak névlegesen csatlakozott az egyik vagy másik félhez, de többnyire saját életét élte, reformációjának változó folyása nem készítette bele az európai háborúba.

Miután az első francia-spanyol háború (1521—26) I. Ferenc páviai fogságával, a spanyol túlsúlyt biztosító madridi békével végződött, VII. Kelemen pápa (a Mediciék családjából, 1523—34) e túlsúly ellen hozta létre a cognaci ligát, Franciaország, Velence, Firenze, Milánó szövetségét. A német lutheránus landsknechtek a császár mellett harcoltak a pápa ellen, s 1527-ben Róma kirablásánál (Sacco di Roma) együtt szerepeltek, a pápát gúnyolva, a kicsapongó hithű katolikus spanyol zsoldosokkal. Ezt a háborút (1527—29) főként az Andrea Doria-nak, Genua diktátorának vezetése alatt álló flotta átpártolása döntötte el a császár javára. A pápa, a Mediciék firenzei fejedelemségének biztosítása ellenében, megbékült Károlylyal s egyesültek a reformáció ügyének elintézésére is és ez az egység vezetett az „augsburgi hitvallás” rideg elutasítására. A cambrai-i béke a franciára is enyhébb volt a madridinál, Burgund hercegségét visszaadta neki. Közben ugyanis Szolimán szultán Zápolyát, Ferdinánd vetélytársát a magyar trónon s a franciákat támogatva elfoglalta Budát és Bécs ellen vonult (1529). A német protestánsok is hadba szálltak a pogány ellen, Luther tüzes hadiprédikációt bocsátott ki; de Bécs derekas ellenállása elvonulásra készítette a szultánt. 1532-ben ismét Ferdinánd ellen vonul, a német protestánsok ezért egyeztek bele a nürnbergi vallásbékébe, amely a zsinathatózatig nyugvást parancsolt volna a reformáció terjedésének. Ismét nagy birodalmi sereg gyűlt egybe, de most Kőszeg hosszú ostroma hiúsította meg a további török hódítást.

VII. Kelemen most ismét a franciákhoz közeledett, beleegyezett a német protestánsokkal való szövetségbe is, mert a császár a zsinat sürgetésével a pápa feltétlen egyházi felsőségét fenyegette. V. Károly mégis merész tengeri hadjáratot kezdett a török ellen, átkelt Tuniszba, amelynek fejedelmét Chaireddin Barbarossa kalózfejedelem a szultán jóváhagyásával elűzte. Károly visszahelyezte a bennszülött fejedelmet, a partsávokat a maga birtokába vette s ezzel egyidőre megfékezte a pogány kalózok borzalmas vállalkozásait a Földközi-tenger partjain. De Ferenc király most már formális szövetségre lépett a szultánnal s megindította harmadik háborúját a Habsburgok ellen (1536—38). A török hajók Dél-Itália partjait pusztították, Magyarországon is foglalt a szultán, a francia seregek is sikerrel működtek. A török szövetség azonban mégiscsak kényelmetlenné tette I. Ferenc helyzetét Európában. III. Pál pápa (a Farnese-házból, 1534—40) közvetítésével létrejött tehát a nizzai spanyol-francia béke. De az 1542—44. években ismét háborúban állott egymással a két fél. A szultán közben török tartományra tette a hódított Magyarországot; s Károly második tengeri vállalkozása, Algírba, a pogány kalózok ellen, szerencsétlenül végződött, végtelen fáradsalmak s veszélyek között jutott haza megfogyott flottájával. Ferenc ismét szövetségelt a törökkel, s német fejedelmekkel is. De kezdeti sikerei után a spanyol hadak mélyen Franciaországban állottak. A békét, Crépy-ben, mégis a francia nagyhatalmi állás elismerésével kötötték meg s a két uralkodó gyermekeinek házasságával akarták megpecsételni. Károly ezután a schmalkaldeni háborúban egyidőre ura lett ugyan Németországnak, de nagy ellenségének, I. Ferencnek halála (1547) oly Franciaországot hagyott hátra, amely gyenge utódok s nagy belső válságok idején sem válhatott a Habsburgvilághatalom áldozatává. 1552-ben I; Ferenc fia, II. Henrik, a német protestánsoknak, Szász Móricnak nyújtott segély ellenében megszállotta a három lotharingiai püspökséget, bár a Németbirodalom jogainak elismerésével. Károly az Innsbruckból való menekülés után megkísérelte e területek visszafoglalását, Metz ostromát, de sietve kellett elvonulnia. Németalföldre ment, szülőhazájába; bár még csak ötvenöt éves, már összetört agg, az anyjától örökölt kedélybetegségnek jeleivel. 1555-ben átadta Németalföld, 1556-ban Spanyolország kormányzatát fiának, Fülöpnek, ugyanez évben lemondott a német koronáról is, öccse Ferdinánd javára. Spanyolországba, San Juste kolostorba vonult vissza, mechanikai munkákkal s vallásos elmélkedéssel foglalkozva, bár élénken figyelte a politika ügyeit is, 1558-ban bekövetkezett haláláig.

MÁSODIK RÉSZ

A VALLÁSOS KÜZDELMEK KORA

ELSŐ FEJEZET

A KATOLIKUS ELLENREFORMÁCIÓ

A XVI. SZÁZAD derekáig a legtöbb ember még hitt abban, hogy a különböző vallásos felfogásokat valamiként majd ki lehet békíteni, egyesíteni egymással, a felekezeti határai még egy-
. másba mosódóak voltak. Ezután azonban már át kellett érteni, hogy a tiszta szellemiségen túl a társadalomélet alapjait megragadó átalakulások történtek, kiengesztelhetlen, a legreálisabb érdekekkel is kapcsolódó ellentétekkel. Mennyire más a szellemi mozgalomnak hatása az Alpoktól északra, mint Itáliában, ahol a legszélsőségesebb elméletek is csak áramlatok játékát okozták, vallásos megrendülések is csak szélsőséges, de mulékony világmegtágadást! A reformáció duzzad az intézménytermelő erőktől. Minden felsőség s az egész intellektualizmus a kultúrépítkezés kötelezettségének tartja vallásos állásfoglalását, elmélyülő törvényhozással, nagyarányú adminisztratív berendezésekkel. Kicsiny fejedelmek áttérésének szokott kísérője új egyetemnek alapítása, székhelyükön nyomdák állítása, a tudományos és a népi oktatás szervezése. A humanizmus elevenítő gondolatai itt válnak intézményesített módszerekké a pedagógiától kezdve egészen a közigazgatás munkájáig. Szilárdan kiépített kultúrtestek keletkeznek, megbontásukra nem elég már valamely új szellemi áramlat s egyéniségüket nem hajlandók feladni alkuszerű engedményekért. Az egységesítő béketervek helyett a vallások hosszú küzdelmének kell következnie a birtokállományért. A katolicizmus csak úgy számíthat méltó küzdőfélnek, ha maga is társadalmi és intellektuális forradalommá lesz, társadalmat szolgáló, intézményképző erővel.

A spanyol, az olasz valósággal civilizátori fölényrel kezelte az eszeveszett északi világot, a hitvitázók engesztelhetetlenségét, a val-

lásnak, politikának, érdekeknek alaktalan gomolygását. V. Károly sem tudta egészen megérteni a „bolond telivér németeket” pedig ő Németalföldön született s csak később lett spanyollá. Mint ahogyan a reneszánsz eszményiben gyönyörködő plátói filozófiája, majd természetbölcselete a fantázia rajongó romantikájába csapott át, úgy a déli vallásosság is. A vallás tanításai, szentségei, formái, a szentek boldog szerepe: a mennyei magasságoknak és az emberiségnek valószínű és csodálatos közvetítő intézményei. Délen is ismerték a vallásos életnek és az egyháznak hibáit, az északi események hatása magábaszállást hozott. De az eszményi iránt való odaadó lelkesedés a mély megújulás helyett inkább csak fanatikus feszítőerőt jelentett volna, hódítás vágya, majd bizonyára ernyedő mechanizálódást.

A spanyol-katolikus hatalmat főként I. Ferenc katolikus Franciaországa akadályozta meg, hosszú háborúkkal, abban, hogy erőszakkal fojtsa el a német hitújítás mozgalmait. És mégis éppen a francia társadalom csatlakozása az ellenreformációhoz mentette meg a már csaknem elveszettnek látszott Északot a katolicizmus számára. Hatalmasan egységesült adminisztratív társadalom, amely a régi vallásos-egyházi intézményességet nem bízhatta már a feltörő erők játékára, nem engedhette át-meg átszakítani végtelen kultúrszövedékét külön intézményességek által. Másrészt azonban, a spanyollal szemben idegenül, a rendiségen felnőtt intellektualizmus, a vallástól, egyháztól éppúgy megújulást, lelkesítést, kultúrmunkát, társadalmias igények kielégítését kívánja, akár a reformáció. Az ellenreformáció, a csupaszeszményiség helyett, itt lett a társadalomszervezetek forradalmává, a rendi intellektuális fejlődés kirobbanó mozgalmává; itt kapott létjogosultságot a kontinens rendi társadalmában, innen hatott vissza átalakítóan a déli katolicizmusra is. Az ellenreformáció tehát egyúttal az északi fejlődés nagyszerű hatása a délre is, talán a leghatalmasabb az antik időktől fogva. Elsőpri a reneszánsz érett, okszerű, élvező világát s új életanyaggal való vívódásra, barokk erőfeszítésre kényszeríti.

A katolicizmus megújulása egyik jelensége annak, hogy a társadalmak rendi változatosságait már széles, nagyarányú, egységesen szabályozott rétegek uralma váltotta fel, hosszú századok belső feldolgozása után. Ez az egységesülő intellektualizmus kívánja öntudatlanul is az adminisztratív abszolút állam beteljesülését is, a hatalmas szerkezet végleges kiépítését; e szerkezet azonban mélységre is, s nem csupán egységre dolgozik, mint a déli abszolút államokban. Nem más ez, mint az igazi, európai értelemben vett racionalizmus, amelynek a külső, következetes okszerűség helyett inkább a mélység az igazi dimenziója.

Általános jelenség ez, a protestáns társadalmak is az egységet hangsúlyozzák most már, a további bomlás ellen dolgoznak a reformáció első emberöltője után. Nincsenek már vallásújítások, csak építkezés a már megújított alapokon. Mindenütt többé-kevésbé megállapodtak az intellektualizmus körvonalai, az egyéniség ismét szabályok közé szorul a vihar után. Ha kicsiny territóriumokon is, de az összefoglalás momentuma válik döntővé, az egységesítő szabályozásé, külsőleg az állami abszolutizmusban nyilatkozva. Az Okcidents északi és keleti határterületein ugyanígy, bár külsőségesebben, politikai érdekszervezetként. Csak egyes vidékeken nincs megállás, szinte állandó a forrongás, a kirobbanás: a kálvinizmus és a szekták terjedésének útvonalain, Hollandián át Angliába, végül Amerikába. Európa kráternyílása ez. E társadalmak állandó mozgásban törnek elő, különböző vallásos formák alatt, úgy, amint más és más intellektuális szervezkedés, gazdasági munkatechnika ragadja magához a vezetést. Ami a kontinens törzsén szakszerű feldolgozással halad, a régi formák között, azt ez az eruptív világ hajtja majd gyors forradalmasítás felé.

Lutherrel egyidőben Itáliában is jelentkeztek újító mozgalmak, a reformációhoz hasonló gondolatokkal, gyakorlati tevékenységgel, s mégis csekély társadalomképző erővel. Rómában az „Isteni szeretet oratóriuma” szintén a hit által való üdvözülés tanát vallotta, a lelkipásztorkodás, a prédikáció fontosságának kiemelésével. A kör több tagja később jelentős szerepet vitt a katolikus megújulásban, egyesek bíborosokká is lettek, de egyelőre még idegen maradt egyesülésük az esztéta X. Leó reneszánsz-udvarában. Tanaik igen elterjedtek, irodalmuk támadt, s másutt is keletkeztek egyesülések reneszánsz módra, a nők jelentős részvételével. Néhol már a böjt, az ima, a misehallgatás jelentőségét is kétségbevonták a belsőleges hit érdemével szemben, sőt a papi rend külön megszentelt hivatását is. X. Leónak utóda, VI. Hadrián (1522—23), németalföldi ember, V. Károly egykori tanítója, megrendítő őszinteséggel vallotta be a nürnbergi gyűléshez küldött üzenetében, hogy „mi mindnyájan, prelátusok és papok, eltértünk az igazi úttól s már hosszú ideje nem akadt közöttünk aki jót cselekedett volna“. De az emelkedett szellem önmagában nem átalakító erő s a pápa még a Kúriában sem tudta megszüntetni a vallásosságnak rideg pénzügyi kezelését sem. Mint a korabeli világi kormányzatoknál az államjövendelmek, úgy itt is az egyházi jövedelem, búcsúk, diszpenzációk stb. előre el voltak adva, vagy vásárolt tisztviselői állások tulajdonában voltak, egész nagy tőkés és híva-

talnoktársadalom telepedett rájuk, melyből legfeljebb nagyobb özszegek voltak kiszoríthatók, a rendszer lerombolása szinte elképzelhetetlen. Róma népe már akkor is felzúdult, ha a fényűző költségeket korlátozni akarta az udvar. Ha pedig oly engedelméről volt szó, pl. zsinat összehívásról, amely a pápa fejedelmi abszolútizmusát korlátozta volna, rögtön nagyot estek a jövedelembérletek és a hivatalok árai.

A déli társadalmak szerzetesrendek alapításával is igyekeztek új erőt önteni a katolicizmusba. A theatinusok rendjének egyik alapítója (1524) Caraffa Péter, Theate érseke, aki már az oratoriánus mozgalomban is résztvett; később IV. Pál néven az első igazi reformpápa.

A ferencesektől 1526-ban kivált a kapucinusok szigorú kolduló szerzete, az alsó nép között való működésre. Milánóban 1530-ban alakult a barnabiták szerzete, szegénygondozásra, betegápolásra. Ugyanezen időtájt alapította egy bresciai hölgy az orsolyiták női rendjét, főként leánynevelésre. Egy szegény portugál nemes, Juan de Dio, 1540-ben vette meg az irgalmasok gyógyító rendjének alapjait, szerény kezdetekkel. Mind tevékeny, önfeláldozó, szegénységet és a pestis veszedelmeit vállaló társulás, hősi magatartásuk megrendítő példa a nép számára.

Délen tehát épp abban kereste új erejét a vallásosság, amit az északi hitújítás leginkább gyűlölt és rombolt, a szerzetességben. Az északiak azonban nem eszményi rajongást akartak, hanem a földi lét tényeinek fel-emelését vallásos tudatosságra, metafizikai értelemre.

A jezsuita-rend is a déli vallásosság teremtménye. Alapítójának élete, belső fejlődése jellemző a déli és északi szellem különbségeire, de egyúttal megérteti azt is, hogy miért tudott ez a rend oly nagy szerepre jutni az Alpokon-túli társadalomban. Loyolai Szent Ignác (1491—1556) előkelő baszk nemescsalád fia, igazi spanyol katona. A francia háborúkban súlyosan megsebesült és hosszú betegsége szenvedéseit olvasással, elmélkedéssel könnyítette. A középkorból felburjánzó lovagregények mámorából szárnyalt fel a vallásos megdicsőülés gyönyöréig, Manréza domonkos kolostorában végtelen belső vívódások, vezeklések között a víziók önkívületéig. Itt érett meg meggyőződése, hogy Isten különös rendeltetést szánt neki. Úgy gondolta, a pogányság térítésének veszedelmeit kell vállalnia, Jeruzsálembe ment, de az ottani keresztény klérus bizalmatlanul fogadta az akkor még korszerűtlen misszionárius lovagot, sok szenvedés közt kellett hazatérnie. Otthon is gyanúval nézték lángoló buzgalmát, egyidőre az inkvizíció börtönébe is került és aztán többéves teológiai tanulmányokra kötelezték, mielőtt a térítésre engedélyt kapna. Fantasztikus

lelkiállapotának tulajdonképpen párizsi egyetemi tanulmányai vetettek véget. S ez mintegy jelzi a jezsuita-rendnek és az egész ellenreformációnak átalakulását is az európai erő kifejtés céljaira. A spanyol vallásos romantika, amely csodákon és nem az élet valóságainak elfogadásán át akar közeledni Istenhez, itt a társadalom munkáját szolgáló vallásossággá alakult át. Volt valami megkapó az északi társadalom változatos, a paraszttól a királyig felépülő hatalmas intézményességében, ami a földi valóságban is sokkal mélyebb, örök, teremtő erőket sejtetett, mint a déli racionális társadalomszervezet. Szigorú, józan önfegyelmelés alá vetette magát Loyolai Ignác, a reális világ ismét feltűnt benne s ha elragadtatott lelkiállapota újra jelentkezett, már az ördög művének tartotta, aki el akarja téríteni feladataitól. Még mindig pogánytérítő akart lenni, erre szövetkezett párizsi társaival, köztük Xavéri Szent Ferencsel, a későbbi keletázsiai nagy misszionáriussal. De csak Itáliáig jutottak el, a török háború megállította őket. Most már felvették a papság szentségét is, az olasz városokban prédikáltak, szabályzatot dolgoztak ki, amihez 1540-ben sok nehézség után sikerült a pápa jóváhagyását megszerezniök. A „Jézus kompániája” katonás elnevezését választották, valóban a katonai szervezethez hasonló szabályokkal. Feltétlen engedelmesség a pápa iránt, valamint a rend generálisa s minden előljáró iránt, az akarat és meggyőződés teljes alárendelésével. Hogy bűn-e valami, azt az Istenhez emelt tekintet dönti el; s ha ilyenkor átviláglik az emberen, hogy tette Isten nagyobb dicsőségére szolgál, úgy tétovázás nélkül cselekedjék. „A cél szentesíti az eszközt”: nem jezsuita jelszó, de a korszak hatalmas vallásos-szellemi válsága minden felekezetet közel hozott e felfogáshoz. A szülőhelytől, rokonságtól távol teljesíti a jezsuita szolgálatát, egy helyen többnyire különböző nemzetek fiai; gyökértelenül, tekintetét csak magas céljaira irányítva. A pápai kiváltságlevél kivette# a rendet minden püspöki hatóság alól, csak generálisaik utasításai kötelezték őket, s ezzel mintegy önálló nemzetközi szervezetet alkottak az államok egyházain kívül.

Lényeges azonban az, hogy a jezsuita-rend, akár a protestáns lelkészség, a világi élet minden területén szerepet kért magának. Ki is küszöbölték az időtrábló vallásos gyakorlatokat, amelyek a tevékeny élettől elvonták volna őket. A pogánytérítő rajongásból hatalmas, évtizedes előkészültségen, tanuláson alapuló hivatás lett, a teológia, filozófia, a társadalmi és állami élet tudományosságig menő vizsgálata. Igazi magas intellektualizmus, mégpedig tervszerű, egyöntetű képzéssel a világ minden tájékán, amilyent a protestáns lelkészképzés alig

tudott felmutatni. Úgy hitték, az egész emberi nem átalakítható, azonos gondolkodásra, lelkületre hozható az iskola által: „A nevelés a világ megújítása“. A XVI. század végén, hosszú tanulmányok és a gyakorlatban való kipróbálás után ők dolgozták ki a világi oktatásnak akkor legmodernebb rendszerét, egyöntetű tanmenetét, úgyhogy tanárok és tanulók egyaránt bárhol és bármikor beilleszkedhettek bármely intézetük munkájába. Az intellektuális hivatásrétegek egyre növekvő tömege számára döntő jelentőségű a képzettségnek ez az egyöntetűsége. Szenvedéllyel végezték művüket, a tanításért díjazást nem fogadtak el. Teljesen behódoltak az északi, pedagógiai humanizmusnak, s egyáltalán a világi élet, a társadalom szükségleteinek szolgálatába állították tanító rendszerüket, távol a teológiai egyoldalúságtól. Nagy gondjuk volt az eredmények nyilvános bemutatására, a közönség bámulatának felkeltésére. A katolikus országokban sokáig szinte monopolizálták a közép- és felsőfokú oktatást, protestáns szülők is szívesen adták hozzájuk gyermekeiket. A protestáns Bacon szerint nincs tökéletesebb iskolázás, mint az övék, ugyanez volt Bethlen Gábor véleménye is. A társadalom mérvadó rétegeit akarták elsősorban meghódítani, az elemi oktatással nem igen foglalkoztak. De a protestánsokkal versenyezve éltek a népnyelven való prédikáció és irodalom fegyvereivel s nem utolsó sorban a gyóntatószék igen elmélyülő lélektani eszközeivel. Szinte magasabbrendű lények mindenütt, még protestáns ellenfelek feneketlen gyűlölete, sőt gyakran a katolikus klérus féltékenykedése is ezt bizonyítja. A fejedelmek, nagyurak környezetében gyakran a legmagasabb politikának is döntő tényezői. Érdekes, hogy végeredményképpen gyakran mennyire találkozik felfogásuk a szélső kálvinistákéval a gyakorlati politika terén: mindkét részcél felmerül a népszuverenitásnak vallásosan megalapozott tana, az isteni parancsoknak ellenszegülő uralkodóval szembeállítva, a zsarnokölés jogosultságának hirdetésével. Bizonyos, hogy a jezsuita rendszer és szellem, a kálvinistáéhoz hasonlóan, egyik megelőző fejezete a modern racionalizmus kialakulásának, a fegyelmezett célratörő munka korszakának. Talán ezért áll mindenütt elsősorban ez a két küzdőfél élesen szemben egymással, jezsuiták a francia hugenottákkal, a németalföldi kálvinistákkal szemben, még Angliában is a jezsuiták tesznek vakmerő kísérleteket, külön e célra előkészítő tanfolyamokat állítván, a szélső kálvinista szektárius társadalom visszahódítására; viszont a rend eredeti hazájában, Spanyolországban, aránylag csekély a szerepük, maga a kormányzat sem kedvelte őket.

A XVI. sz. derekáig még természetes dolog, hogy a vallás és az egyházi rend ügye, minden részletében, közügy, a vallásviták fejedelmek és rendi gyűlések, városi tanácsok előtt folynak, azok döntése alatt. Protestánsná lett püspökök a maguk világi fejedelemségévé teszik egyházfejedelemségüket; katolikusnak maradt káptalanok néha protestáns főnemest választanak fejükké s néha ezek a pápától kérik megerősítésüket tisztségükben. Vagy egyházfejedelemségek protestánsná lett rendjei elismerik ugyan fejedelmüknek katolikus püspöküket, de nem tűrik, hogy papi ornátusban jelenjék meg közöttük. Minden egyben gomolyog még tehát, az egyház rendisége s a vallás tanai együttesen szerepelnek a világi kormányzatok gondjai között. Így volt ez a középkorvégi zsinatoknál is, amelyek inkább európai konferenciák, mint vallásos tanácskozások. A reformáció idejének német birodalmi gyűlései is időnkint csaknem ily zsinatok. V. Károly önálló egyeztető munkát folytatott. 1541-ben a regensburgi gyűlésen a hit főbb pontjaiban csaknem megegyezést is hozott létre, a még fennmaradó eltérésekben kölcsönös türelmet akartak határozni a felek között. Inkább Luther mély bizalmatlansága a pápasággal szemben, mint a pápa vonakodása hiúsította meg a megegyezést. I. Ferdinánd határozottan kívánta a laikus kehely használatának, a papi házasságnak megengedését s a bűnök enyhítését. II. Miksa meg egyenesen protestáns érzelmű volt s csak a spanyol trón öröklésének reménye tartotta vissza az áttéréstől. A francia katolikusok, a fanatikus Guise-család is, szintén a laikus kehely mellett voltak s egyúttal a zsinat felsősége mellett is az egyházi szervezetben, ami ténylegesen a világi felsőségek részvételét is jelentette volna a vallás dolgaiban is. A spanyolok a püspökségnek a pápasághoz hasonló isteni eredetét hirdették, ami szintén a helyi társadalmak befolyását hozhatta volna a vallás ügyeibe.

Nem csoda, ha a pápák csak hosszú vonakodás után hívták össze zsinatot, az 1542. évre, Tridentbe, amely azonban csak 1545-ben ült össze. Attól féltek, hogy máskülönben a császár hívja össze, a kereszténység világi feje. De ez a zsinat már nem Európa kongresszusa, már az egyházi hivatásszervezet elkülönülésének jegyében áll, akár például a francia kormányzatoktól gyakorta egybehívott szakértő notable-gyűlések, a régi rendi gyűlések helyett. De azért a világi hatalmak is képviseltették magukat. Az egyháziak javarésze is az itáliai és spanyol klérusból került ki, a hangadók a jezsuiták és a domonkosok voltak. A pápai legátus kizárólag magának követelte a javaslat jogát és a szavazatokat fej szerint s nem nemzetek szerint számolta. A csaknem másfélévtizedre húzódó zsinatnak első időszaka nem is

az egyház szerepének elmélyítésével, reformálásával foglalkozott, mint az északi mozgalom s maga a császár is kívánta, hanem a dogmák leszögezésével. Loyolai Ignác utasította híveit, hogy a reformáció felfogásának tapodtat se engedjenek. A katolicizmus az eszményinek, a csodálatosnak vallása maradt. A hierarchia isteni rendeltetése, minden tradíciónak, amit az egyház felhalmozott, érvényessége, a szentségek isteni kegyelmet tartalmazó ereje: mindez üdvközvetítő intézménnyé avatta továbbra is az egyházat s a vallást „égi tanná” mint a jezsuiták hirdették. Mindent megerősítettek tehát, amit a reformáció el akart törölni. De azért mégis nagy a hatása az északi mozgalomnak, jeles olasz főpapok is elmélyültek problémáiba, mint pl. Contarini bíboros, aki németországi küldetéseiben átértette azok korszerű értelmét és aki még mindig hajlott volna a megegyezésre, ha a pápától tilalom nem érkezett volna. Lelkiismeretes és tudós munka folyt, gyakran izzó szenvedéllyel, az üdvözülés tanának megállapítása körül csaknem tetlegességre került a dolog a gyűlésen. Az igazulás, a zsinat fogalmazása szerint, Krisztus érdemei által történik, a hit azonban csak kapuja az üdv útjának, tevékeny vallásosság, jótettek vezetnek a túlvilági boldogságra. Logikus megoldás, de mégis eltérő a protestánstól, amely a hitet az egész belső életet átható lelki állapotnak fogja fel, a jó élet természetesen folyik belőle, nincs szükség a jótetteknek mérlegére, ami külsőleges vallásosságra, üdv-alkura vezethet.

Azonban V. Károly, s spanyol püspökei is, az egyházi szervezet reformját is követelték, a schmalkaldeni háborúban győztesen igen nagy eréllyel, a pápa ezért Bolognába, olasz földre helyezte át a zsinatot. A császár nem ismerte el ezt, püspökei távol is maradtak. A császár szerint a pápa a vallás ügyét feláldozza abszolút hatalmi céljainak, a pápa szerint a császár a vallás ürügyével előbb a német rendiséget akarja legyőzni, hogy azután a pápaságot igázza le. Időnkint szinte gyűlölködő bizalmatlansággal nézett egymásra a katolikus világ két feje. 1551-ben végre mégis Tridentbe tette át a pápa a zsinatot, amelyen egyes protestáns fejedelmek követői is megjelentek, azzal a feltétellel, hogy a dogmákról is újra kezdik a tárgyalást. De Szász Móricnak és szövetségeseinek támadása, V. Károly menekülése Innsbruckból szétugrasztotta a zsinatot. Csak 1562-ben nyitották meg újra, foként a franciák sürgetésére. Ekkor már Franciaországban is fegyverben állott a katolicizmus, az ellenreformáció társadalmi mozgalommá lett, a protestánsokkal való békülésről többé szó sem lehetett. S a zsinat új időszaka valóban az építő munka jegyében állott, a pap-ság vallásos fegyelmének, lelkészkedő és kulturális szerepének meg-

erősítésén dolgozott. A főpapokat is kötelezte a székhelyükön való tartózkodásra s ami talán a legfontosabb, papképző szemináriumok felállítására. Az uralkodók külön diplomáciai tárgyalásokkal egyeztek meg a pápával, a zsinati elvről lemondván, az állam jogainak biztosítása ellenében. Az állami abszolutizmus haladásával győzött a pápai is, bár a püspökség egyenlő isteni eredetének tanát nem tagadták meg, homályos fogalmazásba burkolták, másrészt pedig a püspökök egyházi joghatóságát mégis kitágították. A hit ügyeiben csalhatatlan pápaságnak tana csak a XIX. sz.-ban lett dogmává.

A zsinatot 1563-ban fejezték be, még utolsó időszakában is magasra lángoltak a szenvedélyek, az utcákon vér is folyt, minden jó lélek kétségbeesésének hónapjai teltek el, — végül azonban általános a meghatódás, egy nagy mű bevezetésének érzése. Megváltozott eddigre az olasz világ képe is, megé a Kúriáé is, egy emberöltő alatt. VII. Kelemen (1523—34), a Medici pápa, még teljesen a politika embere. Az ő idejében dúlták fel Rómát a császárnak vezér és zsold nélkül maradt hadai. I. Ferenc francia királlyal, közvetve tehát a német protestánsokkal állott érdekközösségben. A reformáció az ő idején vált legitim tényé, a birodalmi gyűlés határozatai folytán s Anglia elszakadása is ekkor történt meg. Utóda III. Pál (1534—1549), a zsinat összehívója, még nem kezdeményező, de szabad utat engedett a reformpártnak és az itáliai világ nagy meglepetésére érdem szerint s nem a római nagycsaládok politikai ellensúlyozására választotta ki bíborosait. Köztük volt Contarini is, aki nem is ismerte a pápát s el sem akarta hinni kinevezése hírét. Reformtervezetek készültek, bizottságok alakultak, a hibák kíméletlen feltárásával, a diszpenzáció-árusítás megszüntetésével. De az első igazi reformpápa IV. Pál volt (1555—1559), a theatinusok egyik alapítója. A zsinat a hit dogmatikus egységét már megállapította és a pápa irtó munkát kezdhetett, az inkvizíció intézményét felújította, bíborosokkal az élén, börtön-, vagyonkobzás- és halálbüntetés jogával. Az ő alkotása az index intézménye is, a káros könyvek átok alá fogása. Pár év alatt végzett is az itáliai eretnekáramlatokkal, a világi hatóságok mind kezére jártak. Velenében például két bárkányi makacs hitújítót süllyesztettek a tengerbe. Helyreállította a templomok fegyelmét, az oda nem illő képek, a vásári alamizsnaszedés kitiltásával. A bíborosokat is ő tette újra papokká, prédikációra kötelezte őket, börtönbe küldte az ellenszegülőket. Az itáliai államművészet éles módszerei ezek, mint pl. a panaszszekrények is, titkos feljelentések számára. De emberemlékezet óta az első pápa, aki élete végén szakított a nepotizmussal, amelyet előbb ő is

nagyra növelt, de csak azért, mert egyedül rokonságában mert megbízni kemény kormányzata. Már újra erkölcsi tekintély a világon a pápa. Álba herceg, aki spanyol hadakkal Rómát ostrom alá fogta, a pápával való találkozásakor hódolattal csókolta meg lábát és kért tőle abszolúciót. IV. Pius (1559—1565), a Medici-családból, a Tridentinum befejezője, már sokkal többet látott a katolikus megújulásban, mint a pápa egyházi parancsuralmának helyreállítását. Ő az első pápa, aki a hierarchiának fejedelemellenes irányzatát tudatosan megszüntette és mindenütt az államgondolathoz való alkalmazkodásra vezette. Okos, tudós, tervszerű munkával dolgozott a reformokon. Egyik rokona, Borromeo Károly, Milánó érseke, az új főpap típusának szent, önfeláldozó és munkás mintaképe.

V. Pius (1565—72) szigorú szerzetesi élete nagy hatással volt kora uralkodóira, különösen II. Fülöpre. Megszüntette az egyházállam miliciáját, sőt seregét csupán párszáz svájci zsoldosra korlátozta, s újra nagy keresztény célokra irányította nemzetközi szerepét, hatalmas pénzáldozatokkal, főként törökellenes szövetségek létesítésére. A pápák eddig túrték a török hatalmát a Földközi-tengeren a spanyol birodalom ellen, amely már Itália jórészét is magába kebelezte, most Málta sikeres védelme (1565) és a lepantói tengeri győzelem (1571) a török fölött főként a Szentszék politikai érdeme. XIII. Gergely (1572—85) folytatta ezt az univerzális politikát; az ő nevéhez fűződik a naptárjavítás is (1582), ami egyik jele annak, hogy a pápaság általános intellektuális szerepe Európában még nem mult el. A Gergely-naptárt elfogadta az egész nyugati kereszténység, lassanként a protestáns társadalmak is, míg a görög-keletiek máig is a régi időszámítást követik. V. Sixtus (1585—90) nagy pénzügyi tehetsége akkoriban fantasztikusnak tetsző összegeket gyűjtött össze az Angyalvárban, szigorúan egyházi, pogány- és eretnekellenes célokra rendelve. Már semmi érzéke az antik iránt. Róma utcáit átépíttette, tekintet nélkül az antik emlékekre. A Kúria reneszánsz korszaka végleg lezáródott. VIII. Kelemen (1592—1605) és V. Pál (1605—21) idején az ellenreformáció világsikerei, Franciaország katolicizmusának végleges megszilárdulása, az osztrák Habsburgok, a lengyel királyok kíméletlenül tevékeny csatlakozása ismét a végső diadal reményét ébreszti fel az egyházban. Ismét uralkodóvá lett a tan, hogy az alattvalók engedelmissége uralkodójukkal szemben annak katolikus hithűségétől függ. Bellarmin Róbert (1542—1621) jezsuita bíbornok dolgozta ki ez elmélet rendszerét: a világi hatalom a test, az egyházi a lélek; a pápa Istentől rendelt felvigyázó az országok fölött, teljes, csalhatatlan egyházi ha-

talommal. A vallás ügyeiben joga van beavatkozni az államok kormányzatába, kényszeríthet, az uralkodó ellenére is. A királyi hatalom is isteni eredetű ugyan, de tulajdonképpen a népből kiindulva, a népen át fogadja Isten rendelését az uralkodó és a nép vissza is veheti tőle hatalmát. A pápai abszolutizmus és a népszuverénitás ugyanegy tanban foglal helyet tehát, — s különösen a jezsuiták ez alapon jutottak el egészen a zsarnokölés jogosultságának tételéig. A hangsúly azonban most már a hithűségen van, s nem általában az egyházi rendnek vagy a pápák világi fejedelemségének érdekein.

A katolikus vallás ereje továbbra is a földöntúlivallással való összeköttetésnek szinte érzékelhető valósága, a szentségek kísérik végig az élet és halál minden nagy pillanatát. A szemléletessel, a fantáziára dolgozik az egyház. Most már azonban megrendítő erővel, tudással, felkészültséggel. A plébániák rendszeres, időszaki felülvizsgálatának jegyzőkönyvei valósággal demográfiai leírásokká fejlődtek ki, a nép vallásos, erkölcsi, nemzetiségi, kulturális életének összefoglaló dokumentumaivá, amilyeneket egy-két emberöltővel előbb elképzelni sem lehetett. A kései reneszánsz racionális és eszményi tökéletességét szinte brutálisan töri át a mélységekből felhozott új életanyag. Az új katolicizmus a reneszánszból nőtt ki, okszerű abszolutisztikus, összefoglaló szervezettel, eszményi tekintettel. A művészetet teljes mértékben szolgálataiba állítja, a szent varázsnak növelésére, a földönúlinak érzékeltetésére. De ez a művészet már nem a reneszánsz tökéletesség, már borzalmas realitásokat, a szenvedésnek, vívódásnak, megdicsőülésnek megrázó mozgalmait mutatja s ezzel az egyház hatalmát a földi élet mélységei fölött. Az egyházi zenében „mintha a természetnek támadna muzsikája, az elemek szólalnának meg, a teljes élet hangjai adnák oda magukat, hatalmas harmóniában, a földönúlinak imadására; a földi dolgok mindenségérzetét keltik fel s emelik a lelket vallásos elragadtatásra“. Szabad zsenialitás helyett az élet új átfogása, akár erőszakolt tudatossággal is; küszködő, terjengős, morális-didaktikus gondolkodás, amely érzi az emberi dolgok kifejezhetlen mélységeit.

A barokk-korszak az ellenreformáció korszaka, nem csupán a művészet fejlődésének egyik fejezete, hanem általában az európai kultúrtechnika fejlődéséé. A reneszánsz-kifejezőképesség elevenségét az írásos fogalmazásban is az erőszakos, dagályos, halmozó, bonyolódott stílus váltja fel, homályos marad inkább, de jelezni akarja minden kicsiny dolognak végtelen tartalmasságát. A társaséletben a finom formák fátyolát nehéz szertartásosság váltja fel. A szellemi, tudomá-

nyos életben is inkább az anyaggyűjtés munkája folyik, nem merészkednek törvényszerűségek gyors meglátására, ami megtagadná a vizsgált jelenségnek életteljességét. S mégis van a korszaknak valami hatalmas tendenciája: az élet vívódásai, az anyaggyűjtés már nem keltik az emberben a tehetetlenség érzését, hanem nagyszerű bizalmat a feldolgozás egykori lehetőségében.

Az egyén önmaga képtelen erre, a közösség szerves munkájában rejlik az erő. Luther, Kálvin a lelküiét és értelem robusztus emberei, többet, egészebbet hoztak, mint a reneszánsz nagy egyéniségei, — de ők sem bomlasztó szabadságot akartak, hanem egységes, biztos alapokat, módszereket nagy kérdések megközelítésére. A megújult katolicizmus még erősebben hangsúlyozta ez egységet. Az erők mozgalma, — s fegyelmezett egységbefoglalásuk, a társadalom szolgálatára kényszerítésük: e barokk-korszakhoz tartozik minden vallásfelekezet. A vallásszakadás ellenére a nyugati kereszténység egységes kultúrkör maradt, a haladás nagy ösztöne, sejtelve rejlik munkájában.

Es a reformáció-ellenreformáció kora mégis: az európai társadalom el-egyháziatlanodásának kora. A világi intellektualizmus nagy rohama, hogy a társadalomélet bennső szervezését végleg kivegye a papság kezéből. Az élet túlvilági vonatkozásaival maga foglalkozik, mohó vággyal, a reformáció eleinte nem is akart külön papi rendet, aztán pedig csak a teológia és a lelkipásztorkodás szakszerű hivatásrétegévé teszi. A katolicizmusban is most alakul ki a mai értelemben vett papság; a pápák szerepének fokozatos átalakulása, a Tridentinum lefolyása is azt mutatja, hogy az egyház mindinkább elvont hivatásszervezetté alakul át. A következő századokban is emberöltőről-emberöltőre kifejezettebb ez a folyamat. A vallás kérdésének szenvedélyes fellángolása, a vakbuzgóság, a vallásháborúk: mind az önállósodott intellektualizmus térhódításai. Sem a nagylelkű adományok sokasága, sem az államnak gondoskodása a papságról nem akar már olyan egyházi rendet, amelynek szervezete bennső összefüggésben működne az egész társadalomszervezettel. Lassú ez a racionális elkülönülés, sohasem ér el az antik papságnak tisztán áldozat-bemutató szerepéig, a modern papság is mély kultúrfeladatokkal dolgozik; de a világi intellektualizmus mindinkább csak a saját törvényei szerint vezeti az európai társadalom fejlődését.

MÁSODIK FEJEZET

SPANYOLORSZÁG ÉS FRANCIAORSZÁG AZ ELLENREFORMÁCIÓ IDEJÉN

A tridenti zsinat határozatait csak hosszas tárgyalások után hirdették ki az egyes államokban, amelyek számára nem lehetett közömbös az egyház szervezetének ügye. Feltételek nélkül csak a kicsiny olasz államok, majd Savoya, Portugália, Ausztria és Lengyelország fogadták el. Spanyolország és Velence csak az állam jogainak fenntartásával. A katolikus német fejedelemségek és Magyarország nem tettek hivatalos nyilatkozatot, de ténylegesen alkalmazkodtak. Végül pedig Franciaország megtagadta a zsinathatározatok kihirdetését, holott ép itt vált forradalmivá az új katolicizmus. Már Trident előtt is megindult itt a katolikus társadalom ellenállása, a zsinat munkája maga is jórészt ennek hatása alatt mélyült el, s végső határozataival itt éppen a katolikus társadalom szervezetének önállósága állott szemben.

Spanyolország teljesen katolikus maradt, megállapodott társadalomszervezete, a nemesi s papi rétegek kialakult vagyoni-uralmi vezetése, az államhatalom. mechanikus működése nem engedtek újító mozgalmakat, szinte a vér tisztaságának kérdésévé tették a katolikus hithűséget, amire neveltek a régi hosszú küzdelmek a mór uralom ellen is. II. Fülöp (1556—98) látta a vallásmozgalmak társadalmi összefüggéseit, szerinte mindenütt az államszervezet átalakítására vezetnek azok és a szegények és csavargók ösztöneit ébresztik fel a gazdagok ellen. Az egyház és az állam rendelkezése az ő szemében azonos, szinte egybeolvad szervezetük és működésük is, még a Tridentinum ellenében is jogot tartott az egyház erejének teljes igénybevételére, s viszont birodalmát még a pápaságnál is inkább vallásos célok szolgálatába állította. Igazi elvont szellem, 1559 óta soha el nem hagyta Spanyolországot, kabinetjéből igazgatta világbirodalmát, Madridból s az Escorial kolostori palotatómbjéből, amit apja síremlékének is épített sivár, puszta vidéken. Utolsó éveiben ki sem mozdult lakosztályából, íróasztalánál statisztikai összeírások, számadások hatalmas kötetek feküdtek előtte, minden vidékről, minden jelentős egyházi-világi személyről állandó hivatalos és titkos tudósítások, úgyhogy gyakran ő világosította fel tartományainak kormányzóit is a helyi viszonyok rejtelméről. Mindenről tudni akart s mindent titokban tartott, sokat örökre magába zárt; s ezért senki sem

tarthatott bosszútól, ha nagyurak gyanús dolgairól jelentgetett. Tökéletes volt fáradhatlansága az iratok olvasásában, megfontolásában, a válaszadásban. Törékeny testtel, fehér arccal, méltóságteljes, de barátságos, sohasem sértő beszéddel maga a rendíthetetlen nyugalom, a tökéletessé kiképzett komolyság. Teljesen alárendelő hatása volt mindenkire, gyakorlott szónokok akadoztak előtte, mosollyal szólt megnyugtató szavakat. A katolikus vallásnak szinte mint szerzetes, híve, mély meggyőződéssel hivatásában. A spanyolok csaknem imádattal néztek királyukra, parancsát teljesíteni csaknem vallásos kötelesség. Nem áll az, hogy csak a makacs erőszak a módszere, igyekszik békíteni, megnyerni is, pl. a németalföldi felkelőket. De szólás volt az udvarnál: „Mosolyától nem messze van töréig”. Nem igaz, hogy fiát, Don Carlost, megölette volna, a testben-lélekből beteges, uralkodásra alkalmatlan, nyughatatlan herceget veszélyes tervei miatt fogatta le, de megbetegedése után sem enyhítette fogságát és megkönnyebbüléssel fogadta halála hírért. Miniszterei, nagyjai önérzettel szólhattak előtte, sok önállósággal dolgozhattak végtelen hatalma alatt, az indulat jelei nélkül, mindig a végső céllal szeme előtt, váltotta le kormányférfiát. S mégis elvont uralmi technika az ő kormányzata, nem érti meg az északi társadalmak mély organizmusát. Spanyol módszerei és vallássossága ugyanazon elvont lelküjét termékei.

Kasztília a birodalom engedelmes törzse, de Aragónia alkotmányát is eljelentéktelenítette, majd 1591-ben nagyjából meg is semmisítette. Portugál anyjaés első felesége örökségének jogcímén 1580-ban Portugáliát is birtokába vette. Itáliában Nápoly, Szicília, Szardínia, Milánó az övé, Dél-Európa rokonfejlődésű társadalmának jórésze mintegy belső törvényszerűséggel jutott spanyol uralom alá. A chateau-cambrésis-i béke (1559) után Franciaország már nem erős versenytárs Itáliában s Genua és a kicsiny önálló olasz államok is spanyol befolyás alá jutnak. Bár a császári méltóságot V. Károly kénytelen volt az osztrák ágak átengedni, Burgund szabad grófság és Németalföld birtoka a német ügyekben is belső tényezővé tették II. Fülöp érdekeit. Második felesége Mária angol királynő, aki a katolicizmust átmenetileg helyreállította Angliában; halála (1558) után sem szűnik meg a két dinasztia egyesülésének gondolata, Fülöp kitartó kérője volt Erzsébet királynőnek. A francia békében egyelőre II. Henrik leányát, Erzsébetet kapta feleségül, ami a Valois-k után trónkövetelővé tette őt itt is. Az osztrák Habsburgokkal még szoros a családi közösség, II. Miksának három fia, Rudolf, Ernő és Albert, az ő udvarában nevelkedett. Negyedik feleségül pedig Anna osztrák főhercegnőt vette el. Nincs

tehát fejedelmi udvar Európában, ahol spanyol érdek ne dolgozott volna, a német, francia, angol belső politikának sokáig sarkpontja a spanyollal való baráti vagy ellenséges viszony. A tengereken túl pedig óriási területeken folyik a hódítás és a vallásos térítés, később a portugál gyarmatok is a spanyol alá jutnak. Jellemző, hogy ugyanazon évben, amikor Lepantónál spanyol hadvezér diadalmaskodik a török tengeri erők felett, veszi birtokába spanyol flotta a Fülöp-szigeteket a Csendes-óceánon.

II. Fülöp uralkodásának kezdetén még kénytelen volt a pápaság ellen harcolni, amely II. Henrik francia királlyal szövetkezett az itáliai spanyol túlsúly ellen s így egy félen állott a törökkel is, a francia szövetségesével, amelynek kalózflottái az itáliai spanyol birtokokat pusztították. Alba herceg spanyol serege legyőzte a pápát, Fülöp kímélettel s tisztelettel kezelte őt és a Kúria végleg belenyugodott az itáliai spanyol uralomba. A francia ellenében Fülöp nejének, Mária angol királynőnek seregei is együtt harcoltak a spanyollal s a németalföldi főnemesség később kivégzett tagjai, elsősorban Egmont, aratták a legszebb győzelmeket (St. Quentin, Gravelingen). A châteaucambrésis-i béke (1559) nagyjából mindkét fél birtokállományát szilárdította meg s utána Franciaország belső zavarai vitatlanná tették Fülöp európai vezetőszerpét.

Elsősorban a török elleni küzdelmek foglalták el Fülöp uralkodásának következő évtizedét. Mint ahogyan az új világrészek felé is a déli nagy racionális uralmi szervezet vezeti át az európai kultúr-társadalom expanzív erejét, úgy az ázsiai roppant racionális hatalmi szervezettel szemben is igyekezett vállalni ezt a feladatot. A török tengeri haderő tulajdonképpen a hűbéres kalózfejedelmek flottáiból állott. V. Károly változó sikerű harcai után Tripoliszt is elhódították a máltai lovagrendtől, rablóvállalkozásaik ismét az európai partok állandó sorscsapásaivá lettek. Fülöp a francia béke után a pápával együtt flottát szerelt fel ellenük, de az megsemmisítő vereséget szenvedett, az afrikai török erők már spanyol városokat is ostrom alá vettek. Az 1565. évben II. Szolimán Málta meghódításával akarta véglegessé tenni uralmát a Földközi-tengeren. A szigetet, Tripolisszal együtt, a Johanniták 1530-ban kapták V. Károlytól, miután Rhodos elveszett. Hatalmas török flotta és sereg ellenében hónapokig tartotta magát a lovagörség, ősz vezére, La Valette alatt a régi keresztes háborúk szellemét keltve életre és a spanyol flotta közeledésére az ellenség Igénytelen volt elvonulni. De Chios, Naxos szii-

gete elveszett; s Szolimán 1566-ban az osztrák Habsburgok, Magyarország ellen vezetett nagy hadjáratot. Szigetvár hősi védelme, a szultán halála megakadályozták a nagyobb hódításokat, de a béke (1568) megerősítette az addigiakat s továbbra is a török adófizetőjévé tette a bécsi császárt.

E háborúk hatása alatt végeztek borzalmasan a spanyol földön élő régi mohamedán lakossággal. Eleinte a fegyvereket vették el a moriszkóktól, majd eltiltották arab ruházódásukat, szokásaikat és végül a spanyol nyelv kizárólagos használatára akarták őket kényszeríteni. A moriszkók általános lázadása következett, afrikai segítségben bízva, a hegyek között évekig tartó vallásos és faji háború (1568—71), míg Don Juan d’Austria vezetésével sikerült végezni a felkelőkkel, földjüket elvették s maradékukat széttelapították az egész félszigeten. Közben azonban a török véres ostrommal elfoglalta Cyprus szigetét Velencétől, amely hosszú vonakodás után beállott a spanyol-pápai szövetségbe. Erre szent-liga alakult, a pápa, a spanyol, Velence, Genua, Málta részvételével. A liga flottája Don Juan vezetésével 1571-ben döntő tengeri győzelmet aratott a török felett Lepantónál, a nyugati görög partokon. A győzelemnek erkölcsi hatása óriási volt egész Európában, a török hatalom titokzatos, szörnyű tekintélyét ez rendítette meg először. Don Juan a népek hőse lett. V. Károlynak regensburgi anyától született természetes fia, akit Fülöp elismert testvérének. Ekkor még csak 24 éves, tehetséges, vakmerő, regényes dicsőségvágygyal, főként, hogy valósággal fejedelmi trónon ülhessen, de odaadó híve a királynak. Most Moreát akarta volna meghódítani, de Velence, kereskedelmi előnyökért, békét kötött a szultánnal. Aztán meghódította Tuniszt (1573) s királysággal kérte Fülöptől, az udvar elszörnyedésére. Mikor flottájával Itáliába kellett távoznia, Tunisz ismét elveszett. A törökkel való háború békekötés nélkül véget ért, a spanyolt a németalföldi, a törököt a perzsa háborúk kötötték le.

Itáliában a független államok is, Velence kivételével, spanyol politikai vezetés alatt állottak s ez időben véglegesen elvesztették eredeti városállam-jellegüket. Firenze toszkánai nagyhercegséggé tágult ki, miután az előzőtt Medicieket V. Károly 1530-ban újra a köztársaságra erőszakolta, akik II. Fülöp segítségével Sienát is bekebelezték. Egészen 1737-ig a Mediciek uralkodtak, sok művészi és kereskedelmi érzékkel, a francia, spanyol, osztrák dinasztiaikkal összeházasodva.

Új hercegi dinasztia alakult a pápa adományából Párma birtokában, a Farnese-családé, a spanyol házzal rokonságban, tagjai gyakran spanyol katonai szolgálatban; férfiága 1731-ben halt ki. Mode-

nában és Reggióban az Este-ház uralkodott, egy ideig Ferrarában is, amíg a pápai állam ezt be nem kebelezte. A Gonzaga-házat V. Károly Mantua és Montferrat hercegévé tette, a férfiág kihalása után az örökség kérdése 1627-ben európai bonyodalmakra vezetett. Genua köztársasága szinte kiegészítő része a spanyol birodalomnak, miután Andrea Doria a flottával V. Károlyhoz pártolt. 1560-ig ő vezette ténylegesen a köztársaság ügyeit, halála után a belső zavarokat, Don Juan flottájának jelenlétében, Fülöp irányítására új alkotmánnyal intézték el, amely az új nemeseket is felvette a kormányzó tanácsba, a népet azonban kizárta. A spanyol flotta magva rendesen a genuai volt és a város mintegy bankára a spanyol államnak. A spanyol és francia között szorongva uralkodott Savoya-Piemontnak dinasztiája, 1535-től francia megszállás alatt volt hercegségük s a spanyol szolgálatában az 1559-i békével szereztek azt vissza.

Dél-Európán való uralmát II. Fülöp Portugália megszerzésével tette teljessé. A portugál dinasztia, különösen India meghódításával, Nagy Emánuel (1495—1521) és III. János (1521—57) alatt nagyhatalommá lett; az ifjú III. Sebestyén (1557—78) a katolikus megújulásnak rajongó híve, szüzességet fogadva nem is házasodott. Fantasztikus tervei voltak távoli ázsiai pogány népek meghódítására és térítésére. Marokkóba, a töröktől elűzött bennszülött uralkodó hívására, keresztes háborút vezetett, seregét Alkassar-nál tönkreverték s maga is elesett a küzdelemben. Nagybátyjának, Henrik bíborosnak (1578—80) rövid uralkodása után számos trónkövetelő lépett fel, törvényes és törvénytelen rokonok és ál-Sebestyének, az Afrikában elesett királyról keletkezett legendák felhasználásával. A társadalom és állam szervezete annyira egyező volt a spanyollal, hogy szinte természetesen II. Fülöp öröklési igényeit fogadták el az ország nagyjai, csak a nép kiáltotta ki a dinasztia egyik törvénytelen leszármazottját, Antalt, királyának. Alba herceg seregei könnyen elűzték őt s aztán a trónkövetelő játékszere lett a spanyolelles európai hatalmaknak. II. Fülöp szerződéssel biztosította az ország alkotmányát s jogait, de az előbb még oly hatalmas nemzet, önálló műveltséggel s irodalommal, sohasem tudott megnyugodni sorsában.

A déli Európában tehát a racionális társadalom és szellem hirtelen fogékonyasággal ragadta meg a megújult katolicizmus eszméit. A reneszánszvilág elsötétedett; s mégis, a mennyei tannak és szent földi intézményének akadálytalan, általános érvényesülése, hódítóereje éppen azt mutatta, hogy nincs szó mély társadalomátalakulásról.

Az északi társadalmak szerkezete nem engedett meg ilyen vihar-szerű színváltozást. Délen, a kötetlen élet társadalmában égő szenvedéllyel élhet mindenkiben a hit eszménye, lángoló meggyőződéssel ezeket fanatizálhat vagy kényszeríthet, hegyeket, völgyeket kolostorokkal, templomokkal terhelhet meg a vallásos negylelkűség: nincs oly társadalomszervezet, amely mindenki számára súlyos problémává tenné az eszmét, átgondolásra kényszerítené minden életvonalát. Mint minden szellemi újítás, a vallásos is csak az északi társadalmak intézményességei által juthatott fejlődésképeségre, átalakító erőre.

Ha Németországban a területiális fejedelemséghez fűződött is a döntés a vallás dolgáról, úgy ez nem jelentette az ő feltétlen parancs-zavát, a rendiségnek, lovagoknak, városoknak, céhek alsóbb fokozatainak legalábbis megnyeréséről, minden esetre kulturális tevékenységgel való meggyőzéséről volt szó. Az intellektualizmus egyáltalán egybe volt kapcsolódva a rendi igényekkel s lefelé a társadalomszervezés feladataival. Vallás és a rendi önállóság minden más igénye együttes problémák, amelyeket méltányosan, mélyült munkával kellett feldolgozni. A vallásos mozgalmak egyúttal rendi mozgalmak is. Franciaországban a rendi tagozódás még haladottabban, egységesebben fordult át intellektuális tagozódássá, a vezetésre került rétegek masszív megalapozásával. Úgy látszik ott terjedt el főként a kálvinizmus, ahol az intellektualizmus rétegződése még nem eléggé egységes, mert a társadalomszervezet kevésbé hűbéries volt. Sajátos módon a délnyugati országrészekben, mégpedig nem a kálvinista Svájc szomszédságában, mint ahogyan nem is Németalföld szomszédságában. Semmi sem mutatja kézzelfoghatóbban a mélyült rendiség értelmét, mint a hugenották terjeszkedésének módja Franciaországban. I. Ferenc, mint korának legtöbb uralkodója, egyénileg még hajlott a protestáns gondolatok felé, legalább is érezte a problémák jogosultságát. Erasmus, majd Melanchton is meg akarta hívni, meghallgatni őket. Az intellektualizmus nagy szakértő intézményei kezdték az üldözést, a német protestánsokkal szövetséget kötött király ellenére is, aki azonban a szélső, baptista tanok terjedésére maga is felháborodott a rendbontók ellen. A Sorbonne elvetette az új tanokat s a parlament ítélkezett. A cenzúra jogait tágította, a király sikertelenül igyekezett korlátozásukra. Egyes tudósokat ő védelmezett az üldözés ellen. A parlament polgári büntetnek nyilvánította az eretnekséget s már az 1520-as években megkezdődtek a máglyán való kivégzések. A Sorbonne ellenszegült minden alkudozásnak a vallás tanai körül, pontos utasításokat bocsátott ki a papság számára, amiket a király kénytelen volt megerősí-

teni. A valdensiek kiirtása is inkább a nagy hatóságok műve, a király sokáig ellenkezett. S a közvélemény is, szokás szerint, a nagy testületek mögött állott, gyanúval nézte az udvar humanistáit. Szinte magának a papságnak ellenére is védelmezte a nagy magisztrátus a vallás intézményességét. De azután II. Henrik (1547—59) kíméletlenül üldöztette az újítókat, minden hatóságot kötelezett erre, rendelettel szabályozta a makacskodás büntetéseit, a pellengéren, az ajkak levágásán, nyelv kitépésén át az akasztás után vagy élve elégetésig. A parlamentben külön „chambre ardente“ alakult az eretnekügyekre, 1550-ig mintegy félezer esetben ítélték. És mindezzel szemben mégis különös a kálvinizmusnak mind nagyobb arányú nyílt terjeszkedése. Nemcsak a vidéken, hanem Párizsban is, ahol már 1555-ben község-szervezetet alakítottak, 1558-ban az utcán zsoldárokat énekelve vonultak fel s főurak, valamint Bourbon Antal, a navarrai király is csatlakozott menetükhöz. Községeiket Genfben tanult lelkészek vezették. Vidéki zsinatokat tartottak, majd 1559-ben Párizsban általános nemzeti zsinatra gyűltek össze, megfogalmazván a francia kálvinizmus hitvallását. Nyilvánvaló, hogy a kíméletlen rendelkezések nem tudtak áthatolni a társadalom sokszerű szövődékén. Nemest alig találni az elítéltek között, pedig igen sokan csatlakoztak az új hithez, nehéz volt eljárni ellenük. Iparosok, kereskedők, de iskolamesterek, orvosok, ügyvédek ellen is, sőt már igen korán előkelőbb tisztviselők, parlamenti tanácsosok ellen is folynak a perek. De a bíróságok, különösen a parlamentek, igen gondosan tanulmányoztak minden egyes esetet s lehetőleg csak az újító tanok ünneplésére visszavonására, megbánására ítélték a bűnöst. Nem vallásos fanatizmussal, hanem a fennálló jog hűvös alkalmazásával. Mindenütt észrevehető a helyi s rendi hatóságok csöndes ellenállása is a kíméletlen üldözés ellen. A legjobb püspökök is elnézően kezelik a dolgot. Szerzetesek rövid vállköpenyt viselnek, „a genfi pásztorok módjára“ és az utcákon magyarázzák új értelemben a bibliát. Az egészből az tűnik ki, hogy nem is annyira a vallásos meggyőződés üldözése folyik, mint inkább a rendzavaró megnyilatkozásoké és a hatóságok általában valószínűs ellenálló erején túl respektálják a valamirevaló ember meggyőződését. Mégpedig annak ellenére, hogy a közvélemény határozottan az újítók ellen fordult. Nem rettegő bújdosás a kálvinista sorsa, hihetetlen, hogy szervezkedéseik, összejöveteleik észrevétlenül történtek volna. Párizsban például, ahol a lakosság általánosan ellenük volt, „titkos“ összejöveteleken párszáz ember részvételét emlegetik. Bizonyára csak azért „titkos“, mert magánházakban, tiltott célokból

gyűltek össze. A vallásosság védelme a közrend védelmének fogalmával volt összeolvadva, a nélkül, hogy csupán azt jelentette volna. És a parlamenti törvénykezés, még inkább pedig a gyakorlat, a társadalomszervezet önállóságra képes elemeinek felfogását, zavarban bár, de mégis respektálta. Valamiként oly eredmények szűrődtek le a folyamatból, aminek senki sem volt tudatában s amit ma is csak nehezen fejezhetünk ki. A protestantizmus tilos maradt, de az önálló, megalapozott s nem izgató, tüntető' felfogást nem üldözték. Mihelyt nem lázadó a gondolat, egyszerűen munkateljesítményként kezelik. Egyedül arról van szó, hogy belül ne háboríttassék a meglevő szervezet, kereteiben s összefüggéseiben. El kell képzelni egy francia nagyvárost, — s a nagyobb városok mind szilárd katolikusok maradtak: nem kapitalista dolgozók s dolgozók telepe, hanem húsból-vérből való hatalmas társadalmi üzemek szívós egysége. Saját feje után senkinek sem szabad ebből kiugrania. A vallás közössége hozzátartozik az egységhez. Ellenben intellektuális munkateljesítmény értelmében önálló az egyén s kívánja e tekintetben kielégítését az egyháztól is. S ez áll az egész társadalomra is, amely már általános rétegeződésű. Nem a rendiség anyagi-fegyveres ereje miatt viseli el a magisztrátus a vallásújítást, hanem azért, mert a maga szervezete is azon nőtt fel, hogy a társadalom respektálta a megalapozott munkateljesítményt. Mihelyt azonban a hitújítás külön, önálló intézményességre törekszik, külön társadalomszervezetre, külön intellektualizmusra, az egész nagy, egységesült francia társadalom fellázad ellene.

Gyakorlati kifejeződése ennek: itt kezdődik meg a magános lelkiismeretszabadság, a bevallott meggyőződés, a megtagadott vallásformákban részvételtől való vonakodás, az új hit magános vagy nyilvános gyakorlata, az irodalmi s szónoki propaganda stb. fogalmi elkülönítése, sokféle vonatkozásainak kidolgozása, váltakozóan még az egyének társadalmi helyzete, képzettsége szerint is, korlátozva önállóságukat saját magukra vagy megengedve a helyi társadalomra is befolyásukat. Modern dolgok ezek, a szellemi újítás felelősségét s ezzel egyúttal hatását is biztosító szabályozás keletkezett belőlük a későbbi törvényhozásban.

Tény az, hogy a világi magisztrátus szerepe lett a döntő a királyi hatalommal s a pápasággal, sőt a papsággal szemben is. A jezsuiták itt eleinte csak nehezen gyökeresedhettek meg, csak a királynak és a lotharingiai bíborosnak, a katolicizmus vezetőpolitikusanak védelme alatt; a parlament, az egyetem, a Sorbonne is ellenese gyűjtő munkájuknak, II. Henrik idején nem is ismerik el rendjüket. Sőt a papság

jórésze, a párizsi püspök is ellenségük. Csak akkor hatalmasodnak el, amikor az iskolázás és a teológia mestereiként ismerik el őket. A nagy magisztrátus igénye az, hogy a vallásügyben ő s ne az egyházi fórumok ítélkezzenek. II. Henrik, a magisztrátus ellenkezése miatt, kénytelen volt feladni tervét az inkvizíció megalakítására. Részletesen kellett szabályozni az egyház és a hatóság külön jogát az eljárásban. A vizsgálat és elfogatás általában a világi hatóság joga, csak a hittvély ügyében ítélkezik az egyház, egyébként a világi bíróság. Tehát az új vallásnak szinte minden nyilvános jelentkezése a világi bíróság elé tartozik, a dogmák a szentek ellen való felszólalás, az eretnekek pártolása is közbotránynak számított. A parlament bocsát ki rendelkezést arról, hogy kik s milyen feltételekkel jogosultak prédikálni. De egyáltalán minden királyi rendelet, a vallás ügyében a parlament megvitatása alá kerül; az egyházi bíróságok ítéleteinek fellebbezési fóruma is a parlament.

De mégis, a vallásküzdelmek jelszava alatt, mintegy felszakadnak itt is az egykor önálló rendi képletek körvonalai. Főként a nagyobb egységeké, bár általánosan is, ismét a már elfelejtett rendi gyűlések felújítására vezetve. A nagyobbak közül elsősorban a „vérbeli hercegek” a dinasztia rokonai, tartották meg közhatóságuk erősebb maradványait. A hugenották élére már akkor a Valois-k oldalága, a Bourbon-család állott, Antal, a spanyol határmenti kicsiny Navarra királya s öccse Lajos, Condé hercege. Mellettük a Coligny-testvérek; az egyik érsek és bíboros már, amikor csatlakozik a reformációhoz, talán inkább becsvágyból, mint meggyőződésből, a másik a francia gyalogság főparancsnoka, a harmadik, a legnagyobb és legtragikusabb szereppel, Gáspár, az admirális. De katolikus részről is fenyegeti az állam egységét a feltámadt rendi partikularizmus. Itt Lotharingia régi hercegi házának leszármazottai, akik egyik kicsiny francia birtokukról a Guise nevet viselték, a vezérek, a királyságot is fenyegető hatalommal. Hat férfitestvér, a királyi családdal rokonságban, nővérük a skót király neje, anyja Stuart Máriának, akit II. Ferenc, II. Henrik fia vett nőül és így rövid ideig Franciaország királynője. Legjelentősebb köztük, a „lotharingiai bíboros” egyike a megújuló katolicizmus imponáló alakjainak, mély meggyőződéssel, főpapi kötelességtudással s eszközt nem válogató kíméletlenséggel: a reformáció diadala, szerinte, a trónok és társadalmak felforgatását jelentené. A katolicizmus is az állam, a király ellen fordult, ha kellett. A széles polgári rétegek katolicizmusa

is tiltakozik idegen, spanyol vagy pápai beavatkozás, a jezsuiták, sőt a klérus hatalma ellen is az államban; képviselőik, a magisztrátus-reteg, hithűségében is bírálja az egyház hibáit, a papok jobb képzését sürgeti és a nemzeti zsinatot. II. Henrik azonban spanyol módra akart végezni mindenfajta mozgalommal, személyesen jelent meg a parlamentben, több tagot elfogatott, a spanyollal szövetkezett, házasságok erősítették meg katolikus együttműködésüket. Egy lovagi tornán, szerencsétlen viadalában azonban halálos sebesülés érte a királyt.

A mozgalmat még viharosabbá tette, hogy Henrik halála után három fia egymásután aránylag rövid ideig uralkodott. II. Ferenc (1559—60) tizenöt éves ifjú, felesége, Stuart Mária révén az angol trón megszerzésére gondolt, összekötve általános katolikus politikával. Guise-bíboros volt mindenható tanácsadója. A parlamentet meg akarta törni, ami megmozgatta a rendiséget, amely az adminisztratív testületek előnyomulását elviselte, de hátraszorításuk felébresztette a társadalomalkotó rendi önállóság tudatát. Hugonotta és katolikus részről egyaránt fegyverkeztek, egymás ellen, de a kormányzattól is függetlenül. A hugenották a szervezkedés, a gyűlésés és szabad templomépítés jogát követelték, ki akarták ragadni a Guisek kezéből a királyt, vidéken, Amboise kastélyában, megrohanták udvarát, de véres kísérletük kudarcot szenvedett (1560). A Guisek azonban mégis kényszerültek beleegyezni az általános rendi gyűlés összehívásába, ami már az előző évszázad végétől nem történt meg. Úgy látszott, hogy a még befejezetlen adminisztratív állam ismét régi, rendi alapjaira helyezkedik vissza. Kancellárnak is kénytelen volt a bíboros L'Hópital, a később kialakuló „politikusk” csoportjának vezetőjét elfogadni, az állam érdekében vallástürelem hirdetőjét. De a fejlődésnek Európában nem a tolerancia volt az útja, hanem a valláskérdés mélyén rejlő társadalmi problémák kényszerű feldolgoása.

A Guisek nem nyugodtak, az országban mindenütt a maguk embe-reit állították az igazgatás élére, s a rendi gyűlésre megjelent Bourbonokat elfogatták, Condét halálra ítélték. Ekkor, még a gyűlés megnyitása előtt, halt meg II. Ferenc (1560) és kilencéves öccse, IX. Károly, került a trónra. Anyja, Medici Katalin lett a régensnő, II. Henrik özvegye, az itáliai kormányművészet neveltje, nagy szuggesztív hatalommal egymásután trónrakerülő fiai felett. A katolicizmus híve, de elsősorban a maga hatalmáé, mindenkivel kész volt egyezkedni, de kész alkalomadtán mindenki ellen fordulni is. Férje mellett keserű, félreszorított volt szerepe, II. Henrik hivatalosan elismert

metresszével, Poitiers-i Dianával szemben, — az ilyesmi I. Ferenc reneszánsz uralma óta szinte elfogadott gyakorlat a francia királyi házban. A királyi tanács, amelynek jelentőségét már erősen elnyomta az adminisztratív testületek szakszerűsége, most ismét vérbeli hercegek s főurak hatalmi versenyének színhelye, ezúttal a vallás szempontjaival is elmérgesítve. Medicit, de a lotharingiai származású Guiseket is, idegeneknek tekintette a francia közvélemény és az Orléans-ban megalakult, majd Pontoise-be áthelyezett rendi gyűlés csaknem forradalmi módon avatkozott bele az állam és az egyház minden kérdésébe. A bíboros tilalma ellenére elővette a vallás ügyét is, mégpedig katolikus részről is. Nemzeti zsinatot, a Szentírás alapján a tanok átvizsgálását és addig az üldözés szüneteltetését, a pap-ság választásában részvételt követeltek, a protestánsok templomot minden városban; az egyházi javadalmasok megszabott pénzfizetését, a többi jövedelemnek a király kezébe adását, sőt egyáltalán az egyházi birtokok vásárra bocsátását. Az állam ily módon megszabadulna nyomasztó adósságaitól, a királyi domaniumokat visszaválthatná, az adókat csökkenthetné, ezenkívül pedig föld jutna az uraknak, pénz a városoknak, a kereskedelem és az egész élet felvirágzására. A rendi gyűlést két-háromévenként hívják össze, adóról, háborúról nélküle ne döntsenek, állandó bizottsága vegyen részt a király mellett a kormányzatban. A nemesség a bírák és a közigazgatási tisztviselők rendi választását is követelte. Egyáltalán visszakényszerítést minden állami vagyonnak, jövedelemnek, ami a hivatalnokság lelki ismeretlensége folytán jutott magánosok kezére. Az egész ország átalakításának terve ez, naív hittel abban, hogy a rendiség eleven érékképviselője boldog állapotokat teremthet és tarthat fenn. Úgy látszott, hogy a francia adminisztratív államfejlődésnek vége, az érdeknek és a szellemnek rendi szabadsága teremt majd új világot. A Bourbonokat, az elítélt Condét is már előbb szabadonbocsátotta a kormányzat és a bebörtönözött kálvinistákat is. A parlament nagy tanácskozása, amelyen ezúttal, mint régen, a pairek is ismét megjelentek és a Guisek és Coligny is beálltak a vitába, a bitűjítók ellen halálbüntetés helyett csak száműzetést szabott meg, sőt csak pár szóval vetette el szabad gyülekezésük engedélyét. De 1562-ben az ország összes parlamentjeinek gyűlése, L'Hopital irányítása mellett, megadta a kálvinistáknak a gyűlésezés jogát is, ezúttal már a templomépítését is csak csekély többséggel vetette el. A kálvinizmus törvényesen elismert vallássá lett, csupán annyit kötöttek ki, hogy a Szentírás és a niceai zsinat határozatai alapján maradjon, a zsinatok tartá-

sara a királytól engedélyt kérjen és a katolikus ünnepeket legalább külsőleg tartsa meg.

Ez a „vallásos tolerancia“ nyilvánvalóan nem mindenki meggyőződésének megbecsülése, hanem mindenki erejének elismerése volt, katolikus és protestáns rendiségé egyaránt. A kálvinista egyházközségek alakulása, a zsinatok rendszere teljes önkormányzatot jelentett volna. A hugenotta gyülekezetek valóban fegyveres alakulások is voltak s fegyverben állott a katolikus rendiség is. A Sorbonne mindig tiltakozott a békeegység ellen s a parlament is csak vonakodva regisztrálta. Különösen Párizs polgárságát bőszítette az, hogy a mintegy 20.000-nyi hugenotta lakosság, Condé vezetése alatt, fegyverben tartotta gyűléseit. A kölcsönös gyanú előre sejtette a véres kirobbanást. Kálvin Géniből csak arra intette híveit, hogy ne ők kezdjék a vérontást.

Guise Ferenc, a bíboros bátyja, akit az ország helytartójának választottak meg, higgadt ember volt, de amikor Vassyban, egyik birtokán, a kálvinisták gyűlést tartottak, a kor rendi gondolkodása számára elviselhetlenül, és összeütközés támadt, szörnyű vérfürdővel végzett a gyűlésezőkkel (1562). Általános harc jeladása lett ez, másfél évtizednek csaknem szakadatlan polgárháborúja pusztította az országot. Guiset Párizs örömjújongással fogadta s a lakosság processziók s tüntetések, a papok izgató prédikációi közben fegyverbe állott. Condénak s minden kálvinistának távoznia kellett a városból. A katolikus-párt Párizsba kényszerítette az udvart; mindkét fél külföldi összeköttetéseket is keresett, a Guisek a spanyollal tárgyaltak és ezzel kapcsolatban sikerült Navarrai Antalt is pártjukra vonni, biztatván, hogy a spanyol Navarrát is megkapja II. Fülöpötől. Egyáltalán, a vezetők egyénisége is mutatja, mennyire nem csupán vallásos fanatizmus, hanem általában a rendi önállóság ösztönei dolgoztak eleinte a forradalomban. Mint Antal, úgy Condé sem vakbuzgó protestáns, de állhatatos a Guise-ellenes harcban, a király „kiszabadításáért“ az ő kezükből. Navarrai Antal régi fegyvertársai ellen harcban esett el, Guise Ferencet egy fanatikus hugenotta orozva gyilkolta meg, — a kálvinista lelkészek tudtak tervéről, lebeszéltek, de nem valami nyomatékosan. 1562 végén véres csata folyt, döntetlenül; 1563 tavaszán Amboise-ban megegyezés jött létre, most már nem a türelem elve alapján, hanem a társadalom helyi-rendi szervezetéhez alkalmazkodva. Kálvinista istentiszteletet engedélyeztek mindenütt, ahol addig szokásos volt, s azonkívül minden kerület egy városában, a nemeseknek mindenütt saját házaikban, a főuraknak, a bárótól fölfelé, összes alattvalóik számára is.

Csak Párizsban és környékén bizonyos távolságra maradt tiltott a protestáns istentisztelet.

Medici Katalin maga is kínosan érezte, hogy a királyi hatalom a Guise-párt kezébe került, ő alkudta ki a békét s megtagadta ezért a Tridentinum kihirdetését is. De elutasította ezt a parlament is, mint amely a királyi jogokat, a gallikán egyház önállóságát sérti s önállósítja az egyházi jurisdíciót az államban. Mindazonáltal a királynő a spanyolhoz is közeledett és határozottabb katolikus politikát kezdett. A gyanút s feszültséget növelte Álba németalföldi hadviselése és Stuart Mária skóciai katolikus kísérlete is. A hugenották ismét váratlan rajtaütéssel akarták a Meaux-ban tartózkodó udvart kézrekeríteni, ismét sikertelenül; általános harc lobogott fel (1567). A kormányzatban megint Guise Károly bíboros kerekedett felül, L'Hôpital kiszorult a tanácsból. Minden protestáns lelkészt kiutasítottak az országból, a nyilvános istentiszteletet halállal büntették, csak mindenki saját otthonában élhet meggyőződése szerint. A katolicizmus európai előretörésének évei ezek, a Tridentinum befejezte után. Ez időre esik a pápai politika megújulása, pénzsegítséggel, csapatküldéssel a francia eretnokség ellen is. Egmont s Hoorn kivégzése után Álba seregeinek egyrésze is francia földön harcolt; viszont Oraniai Vilmos és a pfalzi választó protestáns csapatai is, majd Erzsébet angol királynő is küldött csapatokat a hugenották támogatására. Szinte egész Nyugat-Európa résztvett tehát a francia polgárháborúban. Condét elfogták és sebeinek kötözése közben orvul lelőtték. Ezután Coligny admirális a hugenották vezére; Navarrai Antal özvegye s ifjú fia, a későbbi IV. Henrik, La Rochelle hatalmas kereskedővárosába húzódott, amely körül valósággal külön protestáns ország képződött. Azonban a katolikus francia társadalom sem szívesen látta a minden oldalról feltornyosuló spanyol hatalmat, még a lotharingiai bíboros sem; Medici meg a „politikuskok” támogatásával mindig szabadulni akart a Guisektől. A harmadik hugenotta háborút tehát a st.-germaini egyességgel (1570) fejezték be: a régi engedményeket megújították, de azonkívül „biztonsági helyeket” adtak a hugenották kezére, négy déli nagyvárost, fegyveres és kormányzati hatalommal.

Coligny ekkor talán Európa leghíresebb embere. Átgondoltan, mély képzettséggel és benső érzéssel csatlakozott a reformációhoz, Kálvinnal is sűrű levelezésben. Vitéz katona; s most mégis boldog volt, hogy újra a királyt szolgálhatta. Nemes egyénisége valóban meghódította a királyt s az udvar nagy embere lett. Kiváló szervező, me-

rész tervekkel; pl. hugenotta-gyarmatosítást tervezett Amerikában, egyúttal a nemzeti nagyság szolgálatára is. Anjou hercegét, a király öccsét Erzsébet angol királynővel akarta összeházasítani, a király nővérét pedig az ifjú Navarrai Henrikkel; s aztán, a németalföldiekkel együtt, nagy háborút indítani II. Fülöp nyomasztó hatalma ellen, aminek, a katolikus közösség ellenére is, mindig nagy volt a népszerűsége Franciaországban.

Medici Katalin azonban most már sokalta Coligny hatalmát is, — s egyáltalán, a francia állam szervezete s a közvélemény már régóta túlhaladt azokon az időkön, amidőn valamely főúr, fegyveres párttal s országrészekkel háta mögött, úrrá lehetett a kormányzaton. Párizs meg különösen nem tűrte, polgári kiváltságai sérelmének látta a hugenották jelenlétét és az összeütközések napirenden voltak. Navarrai Henrik esküvőjét a királynéval, Margittal, 1572-ben Párizsban mégis megtartották, nagyszerű ünnepek s mulatságok között, amelyre igen sok hugenotta úr is jött fel a vidékről. Medici azonban rávette fiát, a királyt, hogy vonja vissza beleegyezését Coligny tervétől a spanyolelles nagy háborút illetően; Coligny indulatba jött, mert már lekötötte magát Orániai Vilmosnak, a németalföldi felkelés vezérének. A közállapotokra jellemző módon legalább azt kívánta, hogy ő és barátai szállhassanak harcba seregükkel a spanyol ellen. Ingerült szavai fenyegetésnek tünnek fel, a végsőkig fokozták a gyanút Medici Katalinban, aki szövetekezett a meggyilkolt Guise Ferenc özvegyével és fiával és Anjou hercegével, a király öccsével, merénylőt béreltek, aki az utcán rálőtt Colignyre, de csak karján találta őt. A hugenották felháborodva követeltek vizsgálatot, a veszély Medicire mindinkább növekedett. A király szintén felháborodott a merényleten, de igen megrendült, amikor bevallották neki anyja részességét. Családjá és az egész párt szenvedélyes szavakkal ostromolta az ifjú királyt, a felzúdult hugenották fegyverkezésére mutatva s Coligny fenyegető szándékaira; izgalomban pusztulást kiáltott minden hugenottára. A királynő pártja rögtön utasításokat adott a város őrségének, megbeszélte a dolgot a polgárság fejével is, aki vállalta a nép felfegyverzését. Bertalan éjszakáján megszólaltak a harangok, több főúr megrohanta Coligny házát, összekaszabolták őt és holttestét az utcára dobták. A nép tömegei megrohanták a hugenották szállásait, állítólag mintegy kétezret gyilkoltak le. De a mézszárlás után a vidéki városokban is folytatódott, tízszerannyi áldozattal. Párizsban csak a vérbeli hercegeket, Navarrai Henriket és az ifjú Condét kímélték meg, elfogták őket s a katolikus hitre kényszerítették. A véres éjszaka

hírét Madridban processziókkal ünnepelték, Rómában Tedeumot tartottak és a pápa érmet veretett az esemény emlékezetére.

A hugenották kétségbeesett ellenállásra szervezkedtek. De a királyságot rabul ejtő párturalom ellen támadt a katolikusok jórésze is, nagyjából a „politikusok” pártja; vezérük Montmorency marsall, a Guisek ellenfele, az udvar fogságában volt, öccse, Damville Henrik alatt fegyverkeztek. Az államot az egyensúlyozott rendi erők uralmának képzelték el s nem adminisztratív intézménynek, gyűlöltek a parlament tudósait s a hivatalnokigazgatást. A népszuverénitás gondolata csendül ki felfogásukból, rendi módon értelmezve; ezt hirdette a hugenotta Hotman könyve is, a királyválasztás elvével. IX. Károly, akit lelkileg tönkretettek a Bertalan-új borzalmi, 1574-ben meghalt. Öccsét, Anjou Henriket, közben lengyel királlyá választották; most szinte szökve hagyta ott zavarokban úszó új hazáját s vette át francia trónját, III. Henrik néven (1574—89). Medici és a bíboros mellé állott, fegyverletételt követelt s csak lelkiismeretszabadságot akart engedni a kálvinistáknak. A polgárháború ismét megújult. Az udvartól időközben elmenekült Navarrai Henrik rögtön visszatért a kálvinista hitre, valamint Gondé is, aki a pfalzi választóval együtt német zsoldosereggel vett részt a küzdelmekben. Csak 1576-ban jutott egy időre nyugvópontra a harc: a béke szabad vallásgyakorlatot engedett, Párizs kivételével, az egész országban, a hugenottáknak biztonsági helyeket, elismerte a hivatalviselésre jogukat, végül pedig a parlamentekben mindkét vallás tagjaiból külön kamarákat állítottak a két fél között felmerülő pörökre.

Mindezen egyezség azonban csak külsőleges próbálkozás annak a kérdésnek megoldására, amelyet végül is csak a rendi társadalomszervezet lassú, mély feldolgozása oldhatott meg, nem a vallások türelmével, hanem általában fokozódó elválasztásukkal az intellektualizmus gyakorlati körétől. A Blois-ban összehívott rendi gyűlés (1576) ismét a rendi erők érvényesülésében kereste az igazi államot. Már a békét is új katolikus agitáció követte, a parlamentek vonakodtak kálvinistákat felvenni a tervezett kamarákba, a városok nem tűrték a református istentiszteletet. Erős katolikus szövetkezések keletkeztek, liga néven egyesülve és a rendi gyűlés választásai a kálvinisták teljes vereségével, szinte kizárásukkal végződtek. De a kormányzattal szemben is teljes a bizalmatlanság a rendi gyűlésen, minden pénzügyi áldozat megtagadásával. A három rend egységes határozatai számára törvényerőt követeltek, a királyi tanács döntését csak a vitás ügyekre akarták megengedni. Beavatkoztak a tanács szervezetébe is s a nemtetsző

tagok eltávolítását követelték. Minthogy a rendi gyűlés a vallásszabadság ellen foglalt állást, a hugenották ismét harcra keltek. III. Henrik azonban gyorsan békét kötött velük Bergerac-ban (1577), hogy a rendek gyűlése teljesen fejére ne nőjön. Az egyezés nagyjából az előbbieket ismételte meg, némi megszorításokkal.

III. Henrik gyenge, enervált ember, nem is szerette az erős egyéniségeket, pökhendi ifjú divathősökkel vette magát körül, e „mignonok” jutottak nagy méltóságokra. Szórakozások, kicsapongások, tékozlások után időnkint vezeklések, könyörgő processziók enyhítettek lelkén. A hugenottákat egyelőre megbékítve, az udvar spanyolelles politikát vitt, főként a király ambiciózus öccsének, Anjou Ferencnek érdekében, aki Erzsébet angol királynőt eljegyezte és a spanyol ellen szabadságharcát vívó Németalföldet akarta megszerezni magának.

De Anjou 1584-ben meghalt; és III. Henrik gyermektelen lévén, a trón leendő jogszerű örököse a legközelebbi rokon, a kálvinista Navarrai Henrik lett. Ez a fenyegető veszedelem ismét szövetekezésre készítette a Guise-pártot, amelyet III. Henrik kegyencei kiszorítottak a kormányzatból. Ligájuk II. üilöppel is megegyezett, közös támadásra a francia és a németalföldi protestantizmus ellen; III. Henrik utódául pedig Bourbon bíborost, Navarrai Henrik nagybátyját jelölték ki. A király eleinte üldözte a szövetekezést, majd anyja tanácsára maga is hozzájuk állott, jóváhagyta fegyverkezésüket és visszavont minden engedményt a hugenottáktól, féleven belül vagy áttérést, vagy az országból való távozást parancsolt, halálbüntetés terhe alatt. De a katolikusok egy része ezúttal is szembefordult a ligistákkal, sőt sokan Navarrai Henrikhez állottak, katolizálását remélve. A „három Henrik háborúja” alatt (III. Henrik, Navarrai Henrik és Guise Henrik) 1586-tól a zűrzavar tetőfokát érte, nincs senki, aki a másokban bízhatna ugyanazon valláson sem. A ligisták és a király között is így volt hamarosan, Guise Henrik mind parancsolóbban lépett fel, Párizs egészen melléje állott, népszónokok, röpiratok izgattak és terjesztettek rémhíreket a királynak állítólagos új szövetekezéséről a francia és német protestantizmussal. De világszerte általános volt az izgalom. II. Fülöp „nagy armadája” ekkor indult Anglia ellen, viszont angol, német, svájci protestáns seregek küzdöttek a kontinensen a spanyol és francia katolicizmus ellen. Guise Henrik, a király tilalma ellenére, megjelent Párizsban s a lakosság barrikádokat állított, a királyi zsoldosokat lefegyverezte. III. Henrik egyezkedett, majd megszökött Párizsból, de Guise utána sietett, kényszerítette kegyenceinek elbocsátására, az eretnekek kiirtásának ígéretére.

Megalázkodván, rendi gyűlést kellett egybehívnia a királynak, 1588-ban Blois-ba. Soha még francia rendi gyűléssel szemben ily szárnalmas nem volt a király szerepe. Kimondottan a királysággal egyenjogú félnek kellett elismernie a gyűlést, megtagadva a francia állam egész természetét, adminisztratív üzemiességét. A rendek a szabad királyválasztáshoz közeledő elveket hirdettek, határozataik törvényerejét, a parlament köteleességét azok rögtöni regisztrálására; a királyi tanácsban, a nagybíróságoknál választott képviselők, ügyészek állandó tagságát, választott pénzügyi kamara felállítását. Egyelőre minden újabbkeletű adó eltörlését kívánták, bár a király szinte siralmasan panaszkodott előttük, szegényes ruháira mutatva. Azonban a spanyol armada végzetes veresége gyengítette Guise hatalmát. A király, a maga módján, most megemberelte magát. Már életét is féltette Guise Henriktől; ezért, amikor az hozzá, a tanácsba igyekezett, az előcsarnokban gárdistáival orvul levágatta a herceget (1588). Kivégeztette Guise Henrik öccsét is, Lajos bíborost s elfogatta Bourbon Károly bíborost, akit utódául jelöltek ki. A király anyja, az évtizedes felfordulás nagy szereplője, Medici Katalin is nemsokára elköltözött az élők sorából.

A rendi gyűlés megrettent, meghunyászkodott. De a katolikus párt a megölt Guise öccsének, Mayenne Károly hercegnek vezetése alatt harcot kezdett a szörnyű tett után a király ellen, Párizs és a nagyvárosok jórésze a király ellen fordult, a Sorbonne feloldozta a hűség eskütől az alattvalókat. Az ország jórészeben a ligisták hatóságai kormányoztak, Párizsban a polgárszövetkezésé. A király most már kénytelen volt határozottan Navarrai Henrik mellé állni. Személyes találkozásuk után vallásbékét hirdetett, a szokásos feltételekkel; a hugenották viszont teljesen royalisták lettek és ismét sok katolikus nemes is csatlakozott hozzájuk. Együtt indultak Párizs ostromára. A helyzet egészen átfordult, most már a katolicizmus rendisége a lázadó fél a törvényes uralommal szemben. Párizsban is megmozdult a politikusok pártja, de őrizet alá vették őket. A remélt spanyol segítség, Pármái herceg németalföldi serege azonban egyre késett s mind több polgár vonakodott már a fegyvertől vagy pártolt át az ostromló királyi hadakhoz. Dühös, izgató beszédek igyekeztek úrrá lenni a csüggedésen, a királygyilkosság jogosultságát is hirdelve. Egy ifjú domonkos barát, Clement Jakab, vállalkozott is a tetre, csak azon aggódott, hogy pap léte szabad-e ölnie. Teológiai tanácsadója úgy nyilatkozott, hogy csak szabálytalanságot, de nem halálos bűnt követne el. III. Henrik híreket várva, fogadta a szerzetest, aki

beszélgetés közben a király altestébe dőfte kését. A merénylőt a helyszínén vágták össze, a király, az utolsó Valois, hosszú kínlódás után kiszenvedett (1589).

A ligisták most Bourbon Károly bíborost ismerték el királynak, Navarrai Henrik nagybátyját, aki azonban a következő évben meghalt. Igényt támasztott a trónra II. Fülöp leánya, Izabella is, mert anyja francia királyleány volt. A francia ligistákat, akik May enne vezetésével harcoltak tovább, segítették Pármai Sándor spanyol seregei, Párizst is felmentvén az ostrom alól. Csapatokat küldött a pápa is, a savoyai herceg pedig megszállta Provenceot. Viszont Erzsébet angol királynő és a német protestáns fejedelmek Navarrai (IV.) Henriket támogatták.

IV. Heniket (1589—1610), a Bourbon dinasztia megalapítóját, viszontagságos élet nevelte, fegyverek és veszélyek között. A királyleánnyal való esküvőjét a Bertalan-éj borzalmas emléke kísérte. Aztán az udvar foglya, részese minden finomult és erkölcstelen élvezetnek is, amíg 1576-ban régi barátaihoz s régi hitéhez nem menekülhetett onnan. Protestáns ideák, spanyolelles és végül törökellenes tervek töltötték el, európai koncepciók, de elvont fanatizmus nélkül. Bátor, vállalkozó katona, élete végéig mintegy kétszáz csatában vett részt személyesen. Hősi és mégis megnyerő, jovialis egyénisége a leggyülölködőbb volt ellenfelet is őszinte barátságába tudta fogadni, a párt-intrikák és orgyilkosságok világában ámulatba ejtette az embereket férfias, nyílt bizalmával. Volt benne valami királyi érzés, a történeti Franciaország összefoglaló átértése. Boldogan ragadta meg az alkalmat, hogy III. Henrikhez csatlakozhassék, holott az élete végéig makacsul kitartott a mellett, hogy protestáns nem ülhet az ország trónján. Önmagában is igyekezett elfojtani a felekezet és párt emberét s szinte közömbössé tudta tenni önmagát trónöröklésének kérdésében is. A cinikus, érdekszerű hitváltotatásnak, a könnyelműségnek vonásait a történeti kutatás lemosta alakjáról. A katolicizmus társadalmi jelentősége Franciaországban ellenállhatlan tapasztalati tényként hatott rá, III. Henrik halála után katolikusokat vett tanácsába és kerülte a felekezeti céloknek látszatát is. Mégis, bár legitimista katolikus hívei is nyíltan feltételül szabták áttérését, nem adott végleges választ, meggyőzést kívánt, nemzeti zsinatra akarta bízni az ügyet, egyébként pedig ígérte, hogy a református vallást az országban a régi keretek között tartja s az üresedő tisztségekre katolikusokat állít. Ezzel, ha nem is pártoltak hozzá, sokan mégis letettek a fegy-

veres ellenállásról, a küzdelem valláskérdés helyett mindinkább politikai kérdéssé lett.

Ellenfelei mindinkább spanyol vezetés alá kerültek, II. Fülöp, nagy angol kísérletének meghiúsulta után, a francia trón kérdését tette politikája gerincévé és még németalföldi hadviselésének sikerét is veszélyeztetve, Pármai Sándor seregeit Franciaországba rendelte. Párizsban is spanyol csapatok szállásoztak. Mendoza spanyol követ szinte uralkodói jogokat igényelt, az országot a spanyol király állandó protektorátusa alá kívánta helyezni. A Sorbonne-t teljesen meg tudta nyerni, hűségnyilatkozatot küldetett vele Madridba. Mindenütt harcok; egyes vidékeken a két párt külön kormányzata és rendi gyűlése működött párhuzamosan. A földművelés sürgető munkáira külön fegyverszüneteket kellett kötni, akár a legrégebbi középkorban. Franciaországra, úgy látszott, a német birodalom számtalan részekre szakadásának sorsa várt. A Sorbonne-on tervek merültek fel az országnak fejedelemségekre való felosztására is. A spanyolpártiak azt kívánták, hogy Izabella infánsnő válasszon férjet magának, akit a rendek francia királynak választanának meg, de a rendeké a teljes törvényhozó hatalom, a király csak esküszik a törvényekre, sereget is csak a rendek beleegyezésével állíthat s az ő irányításuk szerint vezeti hadjáraikat, csak katolikus szövetségeket köthet.

De a ligának és a spanyolnak túlzásai megfordították az eseményeket. Külön állást foglalt el a parlament, amely a rendi gyűléssel mindig egyenrangú intézménynek tartotta magát és sosem volt hajlandó résztvenni azon. Most törvénytelennek nyilvánított minden törekvést, amely a vallás ürügyével idegent akar a francia trónra. De a katolikus püspökök is hajlandók lettek volna IV. Henrik elismerésére, ha áttér s a pápa abszolválja az eretnokség bűnétől. A hugenották pedig már nem tiltakoztak az áttérés ellen, helyzetük biztosítását remélték királyságától. Henrik közben ügyesen megszállotta az ország fontosabb pontjait, alkudozásba kezdett a rendi gyűléssel és 1593-ban, formailag való térítése után, St. Denis katedrálisában ünnepélyesen katolikus hitre tért, bár részlete^ hitvallás aláírásától vonakodott. „Párizs megér egy misét“ — mondta volna; de kétségtelen, hogy nem az egyszerű érdek vezette. Nemsokára meg is koronáztatta magát, bár a pápa csak később, vonakodva adta meg az abszolúciót az eretnokség vádja alól. A liga és a spanyolok is tovább folytatták a harcot, de már 1594-ben Párizs is meghódolt előtte.

A Sorbonne és az egyetem csak vonakodva hajolt meg, viszont a parlamenttel együtt e testületek is a jezsuiták ellen fordultak és kérész-

tülvitték az országból való kiűzésüket, amikor egy fanatikus ifjú, bűnei bocsánatáért, merényletet követett el Henrik ellen a Louvrebán, megsebesítette őt, s bebizonyosodott, hogy jezsuita „zarnokölő”-elméletek olvasása fűtötte elhatározását. Most már általában a francia királyság és egyház nemzeti-kulturális önállóságának eszméje lépett előtérbe. Külön francia katolikus patriarchátus gondolata merült fel, nemzeti zsinaté, amely a pápára való tekintet nélkül intézze el a vallás ügyét. Henrik 1595-ben elszánt fordulattal hadat üzent a spanyolnak s így merészen elvágott minden kapcsolatot a katolikus párt és II. Fülöp között, ami eddig a törvényesség színének megóvásával fennállhatott. A pápának, VIII. Kelemennek, át kellett látnia, hogy a francia katolicizmus önállósodása fenyegeti, 1595-ben tehát megadta az abszolúciót Henriknek. Meghódoltak végre a ligisták vezérei is, maga Mayenne is. Henrik, szinte vakmerő nagylelkűséggel, meghagyta birtokaikat, kormányzóságaikat, erődeiket. A spanyol ellen a protestáns Angliával és Hollandiával szövetségben folytatta a háborút, bár seregének túlnyomó része már katolikusokból állott. A pápa közvetítésével 1598-ben a Vervins-i béke fejezte be a háborút. A francia föld megtisztult az idegenektől, a spanyol katolikus világalom terve végleg meghiúsult.

A francia hugenották kielégítésében főként a parlamenti ellenállással kellett Henriknek számolnia. Valószínűleg örült, hogy a hugenották erős szervezetet építettek ki, külön rendi gyűlésekkel, kormányzótanáccsal. Így bocsáthatta ki a király 1598-ban a híres nantesi ediktumot, amely az európai vallásmozgalmaknak egyik határköve. Egyúttal pedig nagy dokumentuma a rendiségen felnövekedett intellektualizmus akkori szervezetének. Kitűnt, hogy elvi alapon a hűbéresrendi társadalmakban a vallás ügyét megoldani nem lehet, a társadalom és intellektualizmus masszív intézményessége nem fér össze a meggyőződés és a gyakorlat teljes szabadságával. A katolikus vallás és egyház az állammal összefüggő intézmény maradt, a katolikus istentisztelet jogát mindenütt az országban biztosították és az egyházat visszahelyezték minden régi birtokába, jövedelmeibe, az egyházi tizedet a református is köteles volt tovább fizetni, köteles betartani a katolikus ünnepeket és házasságtörvényeket. Másrészt a hugenották is külön vallásos és világi szervezetet alakítanak a társadalomban és államban. Lelkiismeretszabadság mindenütt az országban, ami csupán annyit jelent, hogy nem kell megtagadniok hitüket, bárhol is tartózkodnak. A szabad és nyilvános vagy magán vallásgyakorlatot ellenben vidékek és rendek szerint korlátozták. Nyilvános a gyakorlat a közvetlen

királyi területeken ott, ahol már legalább két éve szokásos, katolikus urak területein ott, ahol az előző három vallásbéke már megengedte; s ezenkívül minden kerület egy kijelölendő városának külvárosában. Püspöki várost azonban nem szabad kijelölni e célra. Tilos marad a nyilvános református gyakorlat a liga volt középpontjain, elsősorban Párizsban, ötórányi kerülettel és a legtöbb nagyvárosban, tilos az udvar tartózkodási helyén, valamint a hadseregnél is, kivéve a református urak szállásait, — bár titkos cikkelyek enyhítettek ezen, mint több más pontban is. Egyébként oly főurak, akik nagyobb hatóságjogokat tartottak meg kezükben, székhelyükön és minden kastélyukban, ha ott tartózkodnak, szabadon gyakorolhatják vallásukat s istentiszteletükön a lakosság korlátlanul résztvehet; a nemesek istentiszteletén azonban csak családjuk és más harminc személy lehet jelen, — de ha katolikus főúr alá tartoznak, engedélyt kell kérniök a vallás gyakorlatára. Az udvar református tisztviselői is a maguk házában tarthatják istentiszteletüket.

A vallás gyakorlata jelenti a jogot a reformátusok számára „az istentisztelet helyének” építésére, — a „templom” szót így kerülték meg — s az elvett templomok visszavételére is, jelenti a jogot a külön temetőre is. Bár a katolikus papnak fizetniük kell a régi egyházi járandóságokat, joguk van önadóztatásra is. A kultusz szabadságához tartozott az is, hogy az illető helyen nyomdát is állíthattak, könyveiket is árusíthatták. A szabad gyakorlat természetesen egyházközségek szervezését is jelenti; összehívhattak tartományi és nemzeti zsinatokat, főként a lelkiesség tanácskozáására, de engedélyt kérhettek a királytól politikai gyűlések tartására is, sérelmeik előterjesztésére. A reformátusok hivatalviselésének, az egyetemekre való felvételének jogát elismerték. A párizsi és három déli parlamentben külön kamarák létesültek, amelyekhez lehetett vinni minden pörös ügyet, ha az egyik fél református; a déli parlamenteknél e kamarák tagjai felesben a két felekezetből választandók, a párizsiban csak egy a református, viszont több más kamarában is helyet foglal egy-egy református tag.

Az igen terjedelmes ediktum, már e főbb pontjaiban is, mutatja, hogy mennyire tele van még életanyaggal a vallásos meggyőződés kérdése. De a kérdés erőteljes jelentőségét most is a biztonsági helyek intézménye mutatja. Tulajdonképpen ide tartoznak azok a királyi városok és seigneurialis községek is, amelyekben az önkormányzat, a közigazgatás a reformátusok kezén volt és maradt, de nem tarthattak külön őrseget és a királynak, illetve a seigneurnek bírói-pénzügyi hatósága is megmaradt. Ezenkívül voltak önálló erődök, református őrséggel és parancsnoksággal, számra összesen 48, de beleértve a nagy erődökből

más helyekre kiküldött őrsegeket is. Királyi városuk hét volt, köztük La Rochelle is; ezekben, a magisztrátus erejénél fogva, a reformátusok hatalma nem kisebb, mint az erődökben. Mintegy 70 volt a seigneurialis községek száma, szintén erős önkormányzattal. Látható mindebből, hogy nem alakulhattak önálló territóriumok, a felsőség vallásmegszabó jogával, a rendiség beolvadása az általános társadalomszabályozásba már sokkal haladottabb ennél, de a körvonalak még élesek, sejtetik a társadalom nagy tömegszerkezetének kemény erejét, minden valamirevaló, vezetésre hivatott állapotú embernek szívós jogát fölfelé s lefelé, beleértve a jogokba a kötelezettségeket s a felelősséget is. S a társadalomszabályozás nagy összefoglalója az állam; IV. Henrik már magára veszi a biztonsági garnizonok fizetését is; reformátusokból, de ő nevezi ki a parancsnokokat is. Sőt titkos cikkeleiben még tovább ment: a református lelkészek fenntartására, a kultusz szükségleteire is évi összegeket juttatott pénztárából.

A hugenották még soha ily biztosított helyzetben nem voltak, s még soha ennyire a királyi hatalommal összefüggésben. Az ediktum csak nyolc évre szólt, de aztán többször megújították. Állítólag mintegy 300.000 családot tett ki felekezetük, körülbelül 750 templomuk volt és 4000 katonájukat fizette a király. A parlamentek vonakodtak a rendelet elismerésétől, de a király barátilag, bizalmasan, mély érzelemmel szólt velük, s fenyegetően is, a regisztrálás tehát, csekély változtatásokkal, megtörtént. Franciaországra nézve a vallásos társadalmi forradalmak korszaka befejeződött, csak végső rezdülései zavarták meg időnként a békét a XVII. sz. első felében. A valláskérdés nem volt elintézve, de a francia intellektualizmus nagyarányú üzeme mindinkább behatolt a hugenották mesterségesen alkotott társadalomszervezetébe, amit a biztonság bástyái csak az erőszak ellen védelemezhetek meg. De ugyanez az intellektualizmus távolította el mindinkább a katolikus egyház szerepét is a világi társadalom szervezetének fejlődéséből is. IV. Henrik egyik minisztere, Villeroy, buzgó katolikus léteére is átérti a folyamatot: „Polgári rend — mondja — mindig volt már a pogányságban is; Isten a társadalomrend eszméjét adta először az embereknek. Tehát az államnak joga van oly rendelkezésekre is, amiket az egyház nem helyesel; amíg az igazi vallás nem fog áthatni mindenkit, addig az állam hivatása rendet tartani. Az állam, a polgári rend mintegy előmunkása az isteni rendnek, saját magából építi fel az igazi vallásosságot.“

A mélyebb, intézményes társadalomfejlődés egyúttal végzett a rendiség forradalmi korszakával is. IV. Henrik 1598-ban tartotta

utolsó rendi gyűlését s halála után is csak átmeneti zavarok újították fel azt, hogy azután véglegesen feledésbe menjen, egész a nagy forradalomig. Egy-egy nagyúrral még akadt dolga Henriknek ezután is, mint 1602-ben Biron marsallal, aki katolikus spanyol alapokon feudális államokra akarta osztani az országot. Vérpadon végezte életét; míg a kálvinista Bouillon herceg önállósodási kísérlete Sedanban (1606) hódolásra kényszerítésével végződött. Nagyurak, városok, nemrég még rettegett erők, mostan a nélkül, hogy jogaiktól megfosztották volna őket, továbbra is gögösen, büszkén, érdekükre érzékenyen éltek az államban, észre alig véve, hogy mint vonja el ragyogásuk alól a lényeges tartalmat a középső rétegek civilizatorikus munkája.

Aki elcsitította a viharokat, a király, az életnek mestere, s nem olasz elméletek szerinti racionális uralmi technikáé. Hasonló tapasztalati érzékben rejtett híres miniszterének, Sullynek ereje is. Igaz, hogy főként azok a hatalmas pénzügyi koncepciók tették az utókor előtt híressé, amikkel későbbi visszavonultságában keletkezett emlékirataiban dicsekedett, óriási számokkal dobálódzva, elméleti rendszert öntve utólag működésébe. Valójában alig több az érdeme, mint a pénzkezelés éles ellenőrzése, irtózás a zavaros összevisszaságtól, ami minden korabeli államháztartást jellemezett. A taille-t nem csökkentette, sőt emelte, de egyenlőbbé tette a terheket, az adómentességek jogosultságát felülvizsgálva, a parasztot védte az önkény ellen, igyekezett teherbírásához alkalmazkodni, mert biztos jövedelmeket akart. Az adósságok, a fölösleges pénzügyi hivatalok redukálásával nagyjából egyensúlyt hozott a pénzügyekbe. Nem különösen előkelő származás, s református is volt, mégis tartani tudta helyzetét az udvarban, a hercegi címen kívül a kor államférfiainak szokása szerint hatalmas vagyont is szerezhén. Hozzáférhetlen, kíméletlen, visszaszító volt, senki sem szerette, mindenki gyűlöletét mindenért magára vette. A pontos, fáradhatlan, tárgyias munka embere, ő realizálta voltaképpen az események változásaitól s minden más tényezőtől független, önmagán nyugvó államnak eszméjét. Sully kizárólag a földbirtokos és földműves társadalomban látta az igazi nemzetet s maga a király is: „Vasárnap minden parasztnak tyúk főjjön a fazekában“. Maradi, s mégis oly modern felfogás, szemben az olasz államok, vagy akár Anglia gyorsan felépült kapitalizmusával. IV. Henrik uralkodásával kezdődik a nagy francia műutak és csatornák építésének kora. A kereskedelmi hajóraj tudatos fejlesztése is, a Levante meghódítására. Expedíciót küldött Kelet-Ázsiába, megkezdte Kanada gyarmatosítását.

Valószínű, hogy református múltját sohasem tudta elfelejteni, sőt lelkiismeretfurdalásai is voltak. De azért a jezsuitákat idővel visszaengedte az országba s igen megbízott jezsuita gyóntatójában. Mintha a vallás lelket boncolgató, nevelő funkcióját minden eltérő tanok ellenére is értékelte volna. Spanyolelles politikája mellett megmaradt, a hollandokat pénzzel, majd nyílt szövetségben segítette, s végül a spanyol kénytelen volt elismerni a köztársaság függetlenségét. Sully iratai egy állítólagos nagy európai köztársaság tervét tulajdonítják neki, tizenöt önálló állammal, köztük Magyarországgal is, közös tanácskozó gyűlésekkel. Mindenütt egy vallás uralkodjék, a másvallásúak kivándoroltatásával. A terv azonban csak Sully utólagos csinálmánya. Tény, hogy Henrik a spanyolt csak félszigetére s gyarmataira akarta szorítani. Első feleségétől, Valois Margittól, elvált s Medici Máriát vette el; ez egyúttal a régi francia-italiai tervek felújítását is jelentette. Összeköttetést tartott a spanyolországi elégedetlenekkel, a moriszkókkal is; a német protestánsokkal is, bár hangsúlyozta e kapcsolatnak tisztán politikai céljait. Élete végén Jülich-Kleve örökségének ügye, amiért a protestáns német fejedelmek ellenében az osztrák Habsburgok tülekedtek, nagy háborús készülődésre ösztönözte, egyúttal spanyolelles európai szövetség létrehozására is. Belejátszott romantikus szerelme rokonának, Condénak ifjú felesége iránt is. Henrik még mindig életvágyó, szerelmekbe bonyolódott lovag, őszülő fejjel, de férfias, napbarnított arccal, egészséges jókedvvel. Condé, becsvágyó, megbízhatlan ember, mint legközelebbi rokon a maga jogát vitatta a francia trónra, kétségbevonván a király második házasságának érvényét és az ebből született dauphin jogát. Brüsszelbe, a spanyolokhoz kellett menekülnie, s oda mentette feleségét is. Henrik élesen követelte a spanyoloktól kiadatásukat, érzelmei is fűtötték s csaknem világtörténeti események okai lettek. Ekkor 1610-ben, Párizs utcáin kocsijába hajolva, halálra szúrta őt egy Ravailac nevű fanatikus katolikus, félművelt ember, aki előzőleg sokat forgolódott papok társaságában, de nem vallott senki ellen, a legszörnyűbb kínzások között sem.

NÉMETALFÖLD SZABADSÁGHARCA. ANGLIAI ERZSÉBET

A spanyolnak igazi vallásos ellenfele a németalföldi kálvinizmus volt. A nagy francia kultúrtest állott útjában hódításának, de mégis csodálatos és csak a társadalomszervezet különbségeivel magyarázható, hogy a spanyol hatalom és szellem, amely Itália nagyszerű városait, államait oly ellenállhatlanul s tartósan uralma alá tudta hajtani, mily keservesen bajlódott egy félszázadon át a szakadozott szervezetű németalföldi társadalommal, míg végre Hollandia önállósodott s gazdasági világhatalommá nőtt fel, s a spanyol csak a déli, épp az ellenséges Franciaországgal szomszédos területeket tudta megtartani, amelynek társadalma alkalmasabb a központi igazgatásra s egyúttal nagyjából katolikus is maradt.

A németalföldi társadalmat az erők szabadabb érvényesülése jellemzi, de nem az egyéneké, hanem a szokásszerűen alakult képleteké; a vezetésre hivatottak felelősségteljes kultúrmunkája szerint igazodott a vallás. A kálvinizmus felelt meg e szervezetnek leginkább; mintegy eltörölte az egyházat, vagyis a világi intézményességet avatta egyházzá. A vallás és a földi lét súlyos együttesben tör érvényesülésre a szervezet minden részecskéjében, ami mind teljes életegész maradt. Munkás szerzésvágy, benső társadalomvezetés, kemény vallásos meggyőződés elválaszthatlanul együtt járnak.

Az elvont eszményi vallásosság, az egyháznak üdvöt közvetítő szentsége gyűlöletessé válik e társadalom előtt, amely a vezetők és a képletek sokaságának együttes nagyvállalkozása. Tagadhatlan, hogy II. Fülöp s helytartói is, sok gondot, figyelmet, engedékenységet is mutattak a társadalom különleges alakulásával szemben, mégsem tudtak letenni a mechanisztikus módszerek alkalmazásáról, amely a spanyol társadalom szervezetének annyira megfelelt. Itt azonban tulajdonképpen nem volt semmi racionális politikai szervezet, amit központilag lehetett volna megragadni és irányítani. Változatos történeti egységek egymásmelletti-sége, amiből az egyszerű logikus elképzelés számára rejtett, vagy semmibe sem vett életelek törnek kifejezésre, érvényesülésre. A vallás kérdésében tulajdonképpen nem volt egészen jogtalan a spanyol uralom katolikus irányzata. Az alsó nép túlnyomó többsége sokáig katolikus maradt, maguk a vezérek is csak idővel állottak határozottan a kálvinizmus mellé — és egyáltalán, a spanyol király minden tartomány-

nak külön-külön is fejedelmek már pedig a protestantizmus is a területi elv alapjaira helyezkedett. Itt azonban — s ez a vallásmozgalmak rendi forradalmainak lényege — a rendiség alsóbb, mélyebb szervei is önállósodtak, intellektualizálódtak, a szokásszerű igényeket tudatosították. Főként a városi polgárság egyesíti kezén a rendi és az intellektuális szerepet, s ez együttes szerep nem mondhat le arról, hogy a maga meggyőződése szerint alakítsa az alsó s a vidéki társadalmat is. Ha II. Fülöp 1560-ban a katolikus érsekségek s püspökségek számát önhatalmulag növelte, úgy a társadalomrendbe avatkozott mélyen bele, aminek csak egyik külső, politikai következménye az, hogy a rendi gyűléseken ez intézkedéssel a klérus jutott túlsúlyra. Az inkvizíció felállításának kísérlete még inkább elevenbe vágott. A spanyol adóztatás bevezetése lehetetlen elképzelés itt, ahol szinte senkinek sincs teljesen elkülönült gazdasági léte s munkája, csaknem mondhatni, nincs teljesen elkülönített jövedelme sem, minden beleágyazódik a rendi vezetés, az intellektuális szervezés, a céhszerű közösség, személyies kötelezettség egészébe, az egyes adásvételeket, üzleti eredményeket megragadni igazságtalanság nélkül alig lehet.

Fülöp angol Mária halála (1558) és a chateau-cambrésis-i béke után (1559) végleg eltávozott Németalföldről. Spanyol sereget hagyott itt, ahol minden tartomány és város külön védelmi egység volt s ahol minden gazdasági expanzió a legszorosabb együttesben állott a vállalkozó társadalomképlet fegyveres erejével. A spanyol hadvezérek keserűen tapasztalták később, hogy mit jelent a társadalomnak ez az életteljes tagozódása, amellyel szemben döntő győzelmet sohasem lehet aratni, amelynek minden részét külön kell sebezni, s akkor is a békés munkától, a szervező intellektualizmustól, az üzleti vállalkozástól egészen a fegyverekig szívósnak maradt közösségek állanak talpra újra. A világtól megcsodált büszke és elegáns spanyol seregeket ez a társadalom állóharcra szorította, apró földdarabkákért való küzdelemre. A németalföldiek is zsoldosokkal harcoltak, de valósággal mesterségbeli munkájukat adták bele a küzdelembe, a vidék és a város társadalmának munkaszervezetét mozgósítva, föld és víz felhasználásával, igazi technikai hadviseléssel.

Fülöp féltestvérét, Pármai Margitot hagyta Németalföldön helytartónak, V. Károly törvénytelen leányát, akit egy Farnese vett feleségül. Tulajdonképpen a németalföldi nagyköböl alakított államtanácsnak kellett volna mellette kormányoznia, de ez az államtanács, mint minden rendiségben, meghatározhatlan testület, inkább a mérvadó urak időnként való megkérdezését jelentette országos ügyekben.

Egyébként többnyire királyhűségben nevelkedett emberek, mint pl. Orániai Vilmos, a német Nassau-fejedelmi házból, családjá, amelynek németalföldi birtokait örökölte, egyes nyugatnémet birtokokkal együtt; a kicsiny délfrancia Orange-hercegség birtokától vette nevét. Tehát német *birodalmi fejedelem*, s egyúttal spanyol vazallus. Szülei protestánsok, de ő, V. Károly apródja, a brüsszeli udvarban katolikussá nevelkedett. Második feleségül azonban a protestáns Szász Móric leányát vette el. II. Fülöp seregében vezérkedett a franciák ellen és Holland, Seeland s Utrecht helytartójává választották. Spanyol szolgálatban tüntette ki magát Egmont grófja is, Flandria és Artois helytartója, aki a pfalzi fejedelmi házzal volt rokonságban. Hoorn grófja spanyol admirális volt. Az államtanácson kívül hivatalnok-bizalmasokból alakult titkos tanács is működött. Az ügyek valóságos intézőjévé azonban a király Granvella arrasi püspököt majd érseket s bíborost tette; tulajdonképpen az ő és a titkos tanács ellenében, a félreszorított nagyok rendi ellenzéki ségével kezdődött a németalföldi mozgalom. II. Fülöpnek 1560-ban vissza kellett vonnia a spanyol csapatokat, a rendi gyűlések egyébként nem voltak hajlandók adómegajánlásra. Az új püspökségek ügyében csak annyiban engedett, hogy lemondott a régi apátságoknak azokba való bekebelezéséről, ami a rendi gyűléseken való helyüket s szavazatukat is az egyes püspökök személyére ruházta volna. A hierarchia így is erősödött, Granvella kezében a központosítás eszköze — bár ő egyébként sok tekintetben a rendiséghez való alkalmazkodást tanácsolta. Ez a kérdés vezette át vallásos térére a mozgalmat. A vezető főurak még katolikusok, de érzik a rendi önállóság és a valláskérdés egész összefüggését, ők akadályozták meg azt is, hogy Németalföldről a Guiseknek Franciaországba segítőcsapatokat küldjön a király. Ellenkezésük, tüntető távolmaradásuk a helytartói udvartól baljós izgalmat okozott a tartományokban; 1564-ben Fülöp visszahívta Granvellát, részben azért is, mert Pármai Margittal is ellentétbe került.

A hitújítást már V. Károly is üldözte, számos kivégzéssel is, de egyelőre inkább csak a szélsőséges szekták ellen fordult kíméletlenül. Az 1560 -as években a lutherizmust erőteljes kálvinista terjeszkedés szorította ki, főként a városokban; titkon már zsinatokra is összegyűltek. Az új püspökségek felállítása az inkvizíció szigorítását is szolgálta, bár egészen spanyol módra sosem merték azt megszervezni, a katolikusok is sérelmet láttak benne. A szélesebb nemesi rétegek is felzúdultak és amikor hús előkelő nemes, köztük Orániai Vilmos fivére, Nassau Lajos is, megszerkesztette az ú. n.

„bredai kompromisszumot⁴⁷”, elsősorban az inkvizíció ellen való szövetekezést, mindkét felekezetből többezren csatlakoztak hozzá. Most már Orániai és a többi nagyok húzódtak a fellépéstől, a mozgalom mind demokratikusabb lett; 1566-ban petíciót szerkesztettek, általános rendi gyűlést követelve s átadására a kisenesség százi vonultak fel Pármai Margit elé — állítólag az ő kíséretéből nevezte volna valaki a felvonulókat „gueux”-nek, koldusoknak, s erről nevezték el magukat a lázadók gueuse-öknek. A megijedt hercegnő Madridtól engedményeket sürgetett s Fülöp kénytelen is volt egyelőre szüneteltetni az inkvizíciót — a kor furcsa szokása szerint titkon nótáriusi oklevélbe foglaltatva tiltakozását saját kierőszakolt engedménye ellen. Németalföldön azonban most már féktelenül törtek elő a szenvedélyek, az inkvizíció emigránsai is visszaözönlöttek, 1566 nyarán a katolikus templomok, a képek általános rombolása, majd a csőcselék tömegdühének kitörései következtek. Pármai Margit ideiglenesen, s helyileg korlátozva, kénytelen volt szabad vallásgyakorlatot engedélyezni. A társadalmi felfordulásá vált mozgalom visszariasztotta a katolikus lakosságot és a főnesség jórészét, Pármai Margit hadat gyűjtött, spanyol segítséget is kapott és rövidesen sikerült letörnie a lázadó városok ellenállását. Egmont is résztvett a felkelés elnyomásában, Orániai Vilmos kész lett volna a kormányzattal szemben erélyesebben fellépni, Egmont azonban ellenezte. Erre Vilmos németországi birtokaira távozott. Ekkor már erősen hajlott a lutherizmusra, a német fejedelmekkel összeköttetést keresve, de azok irtóztak a kálvinista forradalmároktól. II. Fülöp most Pármai Margit helyére Álba herceget, régi kipróbált hadvezérét és igazi spanyol katolikust, küldte spanyol-olasz sereggel Németalföldre. Erkeztekor 1567 ben, királya utasítása szerint, mindjárt elfogatta Egmontot és Hoornt, vértörvényszékeket állított, amelyek felségsértés és eretnenség miatt állítólag ezreket végeztek ki — bár ma már az áldozatok számának megközelítő meghatározása is sikertelennek bizonyult. Citadellák építése a városokban, katonai terhek és garázdálkodások, vagyonelkobzások nyomták a népet. Orániai Vilmos — akinek legidősebb fiát Madridba vitték katolikus nevelésre — ekkor kísérelte meg először a fegyveres betörést, ami mintegy nyolcvan év spanyol-németalföldi háborúját indította meg, — de vereséget szenvedett. Alba erre, elrettentő példának, Brüsszel piacán kivégeztette Egmontot és Hoornt (1568), az utóbbinak testvérét pedig Spanyolországban, börtönben ölték meg. Alba megkísérelte a spanyol adózás átültetését is, minden forgó vagyronra, adásvételre. Általános rendi gyűlést hívott össze, amely nem mert nyíltan ellenkezni, de a

tartományi rendek csöndes ellenállása miatt kevés sikerrel folyt az adók behajtása s a kereskedők is bezárták boltjaikat.

Közben lappangva terjedt a gueuse-ök fegyveres ellenállása, az üldözések, katonai zaklatások, adók elől bujdosók tömegei tápláltak. A francia hugenotta-küzdelmek mindig nagy hatással voltak a németalföldi mozgalmakra, tengeren és szárazon sok együttes találkozással; s mikor 1570-ben Coligny szinte uralkodó szerepre jutott a király mellett, úgy látszott, francia segítséget fog hozni a németalföldieknek. A bujdosók jórésze tengeri kalózkodásra, spanyol hajók fosztogatására adta magát; Orániai Vilmos, aki váltakozó sikerrel harcolt, mint német fejedelem, kiváltságlevelekkel legitimálta vállalkozásait, az angol királynő is segítette kéz alatt őket. 1572-ben már hatalmukba ejtették a „tengeri gueuse“-ök Brielle kikötővárosát is, más városokból meg elűzték a spanyol őrseget. Az északi tartományok, Holland és Seeland vezetésével, nyílt lázadásba törtek ki, Orániait választván helytartóul, bár még mindig a királyhűség jelszava alatt. Az 1572. évi dortrehti rendi gyűlés az északi tartományok későbbi önálló állami létének, Hollandia néven, első kezdetleges megnyilvánulása. S már ekkor mutatkozott a déli tartományokkal való ellentét, Orániai — aki ekkor már a kálvinizmushoz állott, hogy tartományaihoz alkalmazkodjék — hiába igyekezett e földön összeköttetést tartani a francia hugenottákkal, a lakosság meggyűlölte seregeit. A déli tartományok társadalomszervezete inkább a franciával volt rokon, erősebb adminisztratív intézményesség dolgozta már fel az önálló rendi tagozódásokat, a katolicizmus számára tehát alkalmasabb a talaj s bizonyos feltételekkel inkább elviselték a spanyol igazgatást is. A franciákba vetett reményt megghiúsította a Bertalan-éjszaka; Álba Orániait kiverte a déli részekről, s aztán az északi városok ellen fordult, hosszú ostromokkal, kegyetlen bosszúállással. De a vizek városaival nehezen boldogult; Alkmaar ostrománál, 1573-ban, a felkelők a tengeri gátak átszakításával visszavonulásra kényszerítették Álba seregét, ugyanakkor a tengeren is győzelmet aratván a spanyol flottán. A spanyol udvarnál már rég elhatározták Álba visszahívását, a háború lassú sikerei, a rengeteg kiadás, az adók csődje miatt s most (1573) valóban leváltották őt. Félelmetes, hatalmas történeti alakja, amit a királyhűségnek, a társadalmi rendnek, a nagy katolikus egységnek, s végül a török kiszorításának ideái fűtöttek, nem tudott úrrá lenni az Északnak még katolikus érzelmű kicsiny társadalmain sem.

Az új spanyol helytartó, Requesens, Milánó eddigi kormányzója, inkább diplomata, mint katona. II. Fülöpöt rávette a vértörvény-

székek beszüntetésére, az új adók egy részének visszavonására. Orániai seregén ugyan nagy győzelmet aratott a spanyol, városokat hódított el tőle, de Leyden hosszú, sikertelen ostroma, a tengeri gátaknak újból való átszakítása ismét visszavonulásra készítette. Leyden ezután, egyetem alapításával, európai híré központja lett a protestáns kultúrának. Az északi tartományok 1574-ben, a dortrehti zsinaton, teljesen azonosították politikai és vallásos küzdelmüket, a kálvinizmust államvallássá tették, a többi felekezetet eltiltották a nyilvános vallásgyakorlattól, csak lelkiismereti szabadságot engedélyezve — Orániai ellenére, akit egész életfolyása a türelem politikája felé hajtott volna s aki már a déli tartományokkal való egyesülés reményében sem helyeselte a határozatot, amely már Holland tartománynak, városi, nagyvállalkozó polgárságának túlsúlyát jelentette az északiak szövetségében. Holland és Seeland most már nyíltan kimondták elszakadásukat is a spanyol dinasztiától és angol vagy francia védelem alá helyezkedést terveztek.

Requesens, gondoktól megtörtén, 1576-ban meghalt, a fizetetlen spanyol csapatok a népet sanyargatták, úgy hogy megfélemezésükre az államtanácsnak a rendeket és polgárokat kellett fegyveres erő állítására felszólítania. Többnapos fosztogatással, gyűjtogatással ekkor tette tönkre „a spanyol furia“ Antwerpent is, addig a világ üzleti központját, aminek életét azonban a holland tengeri zárlat már évek óta megbénította. A déli tartományokat sikerült Orániaiak átmenetileg ismét egyesíteni az északiakkal; 1576-ban aláírták a „genti pacifikációt“, amely a vallásügy és a belső szervezet kérdéseit egy jövőre rendi gyűlésre hagyta, egyelőre a spanyol katonaság kiűzésére szövetkezett, anélkül azonban, hogy a délieket II. Fülöptől való végleges elszakadásra lehetett volna bírni.

Az új spanyol helytartó, Don Juan, Lepanto hőse, a békítés feladataival érkezett. Az „örök ediktum“-ban, 1577-ben, elismerte a genti pacifikációt, amennyiben nem irányul a király és a katolicizmus ellen, elismerte a tartományi s rendi kiváltságokat is, s Orániai helytartóságát Hollandban s Seelandban, megígérte a spanyol csapatok eltávolítását, viszont a rendek engedelmességet ígértek s seregük feloszlását. Úgy látszott, béke következik; s helyette átláthatlan zavarok évei, „konfuses Chaos“, egy egykorú német fejedelem szavai szerint, — amilyen összevisszaság csak egy ilyen sokrétűen tagolt társadalomban keletkezhet.

Don Juan fantáziája méginkább összekavarta a dolgokat, ő, a király utasításain túl is, Stuart Mária kiszabadítását s vele való házasságát, Erzsébet letételét, s Anglia trónján ülve, az ország katolizálását tervezte. Elrontotta a dolgát a rendekkel is, amikor újra csapatokat

kezdeett gyűjteni s II. Fülöppel is, aki kémekkel vette őt körül és őrizkedett neki segítséget küldeni. Holland, Seeland nem volt hajlandó az örök ediktum vallásos rendelkezéseit elfogadni, Orániai pártja Anjou hercegével kezdett tárgyalásokat, aki önálló fejedelemségre vágyott. Amikor Don Juan 1577-ben, az egyesség ellenére, angol terveitől feszítve, fegyveresen lépett fel, a Generaliteit Brüsszelbe hívta Orániai Vilmost. Bevonulása egyértelmű volt az új hadüzenettel. A genti pacifikációt megerősítették; a katolikus rendek kívánságára azonban Mátyás osztrák főherceget, Rudolf öccsét hívták meg helytartónak. Az ambiciózus főherceg, nagy titokban, meg is érkezett, de a tényleges kormányzat mégis Orániainak kezén maradt, akit helyettesének választottak. Közben Don Juan újra összeszedte elbocsátott csapatait, győzött a rendi seregen. Az északi tartományokban erre az alsó rendiség fellázadt úgy a spanyol katolicizmus, mint a bennszülött városi-nemesi oligarchia ellen, fosztogatással, képrombolással. Anglia nem akarván Anjounak átengedni a játszmát, pénzt küldött, hogy János Kázmér pfalzi grófnak, aki bátyjával, a lutherizmushoz ragaszkodó pfalzi választóval szemben kálvinista s hittársainak Európaszerte mintegy fegyveres hadi vállalkozója volt, — seregét segítségül fogadják. János Kázmér meg is jelent, de ő is összeveszett mindenkivel és pár hónap múlva eltávozott. Ugyanekkor megjelent Anjou is a színtéren, a déli tartományok nagy címekeket adtak neki, de Orániai diplomáciája az ő kezeit is megkötötte, rövidesen ő is visszament hazájába. Don Juan 1578-ban meghalt, fiatalon, viharos élet s Örök izgalmak után.

Ekkor Pármai Sándort, Margit fiát, küldte II. Fülöp Németalföldre, okos, számító, kitartó katonát s egyúttal jó diplomatát is. A déli tartományok kálvinista-ellenes hangulatát, a papok, nemesek és nagypolgárok ellenszenvét az alsó rétegek mozgalmaival szemben felhasználva, erősen megfészkelte magát, bár a nagy délnyugati városok függetlenek maradtak. A katolikus ellenreformáció művelt s lelkes püspökei és jezsuitái emelték a katolikus öntudatot, több tartomány külön szövetkezést alakított, az arras-i uniót, a katolicizmus védelmére, egyúttal megegyezve a spanyollal is (1579). Ez Németalföld végleges kettészakadását jelentette. II. Fülöpnek meg kellett erősítenie a déli tartományok összes jogait, — a rendi ellenállás tehát győzött, a spanyol uralmi módszerek megghiúsultak, de a király fenhatósága és a katolikus vallás uralma megszilárdult. Az északi tartományok erre ugyanekkor új szövetkezéssel feleltek, az utrechti unióval, a „holland köztársaság születési okmányával“ amely azonban nem szándékozott új államot

teremteni. Örök szövetség minden ellenséggel szemben, de minden tartomány régi jogainak fenntartásával, Hollandban, Seelandban a kálvinizmus feltétlen uralmával, a többi tartományban a rendek elhatározására bízván a vallás ügyét, türelmet ajánlva. Még mindig „a spanyol király nevében“ kormányoztak a rendek, s Orániai még mindig nem tett le az összes tartományok egyesítésének politikájáról. Még a pápa és Rudolf császár is békét akartak s Kölnben béketárgyalást is hoztak össze, Fülöp hajlandó volt engedményekre, kivéve a vallás ügyében. Ha a németalföldiek nem fogadják el feltételeit, — adta utasításában, — „elpusztítja földjüket, hogy sem a bennszülöttek nem laknak meg többé benne, sem másnak nem támad kedve többé soha az otlakásra“.

A békealku meghíúsult, a harcok megújultak. II. Fülöp 1580-ban vérdíjat tűzött ki Orániai Vilmosnak, „az emberi nem ellenségének“ fejére. Orániai híres „Apológiájával“ válaszolt; a népszuverénitásról és a zsarnok uralkodó ellen való támadás jogosultságáról heves röpiratharc keletkezett. Orániai újra a franciákkal kísérletezett, Anjou Ferencet, III. Henrik öccsét elismertette örökös fejedelemnek, — közben azonban III. Henrik spanyol házassági tervekről is tárgyalt. Mátyás főherceg megúnván szánalmas szerepét, otthagyta Németalföldet. 1581-ben az utrechti unió tagjai formálisan is megfosztották II. Fülöpöt felsőségétől, mert megszegte az ország „szokásjogait és törvényeit“.

Északon Orániai volt a tényleges úr, délen Pármai Sándor. A spanyol hadvezér kitartóan ostromolta és foglalta el a lázadó városokat. Anjou sem tudta kiismerni magát új országának bonyolult társadalmában, ő is Erzsébet kezére pályázott, aztán összeveszett saját pártjának rendjeivel is, erőszakoskodott, Antwerpent hirtelen rajtaütéssel akarta önkormányzatától elfoglalni, sikertelenül; majd kihúzódott seregével Franciaországba, ahol nemsokára meg is halt (1584). Sem barát, sem ellenség, fejedelem, hadvezér, vagy államférfi nem tudta megszokni ezt a talajt; csak Orániai Vilmos tudta felszínen tartani magát. A vérdíj kitűzése után több merényletet követtek el ellene; 1584-ben egy Gerard nevű katolikus vallásrajongó, aki mint hugenotta nyerte meg bizalmát, pisztolylövésekkel leterítette őt, dicsekedvén: „Dávid megölte Góliátot.“ Szándékáról Pármai Sándor és környezete is tudott. Kivégzése után koponyája Kölnbe került, ahol egyideig vallásos ereklyeként őrizték azt.

Egész Európa remegett ekkor a vallásos-rendi küzdelmek erejétől. Franciaországban a három Henrik háborúja, a feudális önállóság,

az adminisztratív állam, az olaszmintájú uralmi technika küzdelmének változatos egybefonódása a vallásküzdelmekkel, a pápa, Spanyolország, Anglia, német fejedelmek részvételével; a német birodalomban harc a felekezetek közt, nagy egyházfejedelemségek birtokáért, az osztrák Habsburgok ellenreformációjának erőteljes megindulása; Lengyelországban rendi uralom, s a királyválasztás zavarai között szintén a katolicizmus előtörése; a francia katolikusok, Guisek szövetkezése Anglia katolikusaival, tervek Stuart Mária kiszabadítására, Angliában új társadalomrétegek, szélsőbb protestantizmus, küzdve a francia, a pápai, s spanyol ellenreformációval, — s a tengereken mindentűt fegyveres hajók törvényes és törvénytelen harcai vallásért, vagyonért, gyarmatokért. Eddig az angolnak kapóra jött Németalföld és Spanyolország harca, Erzsébet segítette a felkelőket, anélkül, hogy nyíltan szakított volna a spanyollal, s közben világszerte utat törtek maguknak a tengereken az angol kalózflották. Pármai Sándor azonban Orániai Vilmos halála után sorra hódította a délnyugati városokat, Brüsszelt s Antwerpent is, szinte már csak Holland, Seeland és Utrecht tartotta magát, ahol Orániai Móricot, Vilmos fiát választották helytartónak. Anglia most kezdte csak mindenekfölött a spanyolban látni ellenségét, hiszen már a portugál gyarmatbirodalom is II. Fülöp kezében volt. Erzsébet tehát visszautasította ugyan Németalföld ajánlatát a szuverénitás átvételére, de mégis sereget küldött kegyencének Leicester grófjának vezetésével (1585). Sok feltétellel, több kikötő megszállásának, a kormányzatba való beavatkozás jogának kikötésével. Leicester szintén belebonyolódott a Generaliteit, az államtanács, a tartományok, a rendi-társadalmi rétegek s a vallások igényeinek összevisszaságába, összeesküvésekkel próbálkozott egyiket a másik ellen felhasználni, közben pedig Pármai Sándor hódított tovább. Két évi küzdés után sértődve távozott Leicester is e földről.

Az angol-spanyol háború, a nagy armada veresége könnyített a felkelők helyzetén és II. Fülöp a francia trónért IV. Henrik ellen folyó háborújában Pármai Sándort is Franciaországba rendelte, a hadvezér nagy fájdmára, hosszú fáradságának eredményeit kellett feladnia Németalföldön. Nemsokára meg is halt; viszont Orániai Móricban nagyszerű hadvezéri tehetséget nyertek a felkelők. Klasszikus írók tanulmányozásától a gyakorlati tapasztalatokig minden eredményt rendszerbe egyesített, hosszú kiképzésre, gyakorlatozásra, munkára fogta csapatait, eleinte a kortársak kétkedő ámulatára, s felháborodására is, mert a földmunkát is, a parasztság felhasználása helyett, katonai feladattá tette. Sorban hódította vissza Párma északi hódí-

tásait, pár év múlva az Unió tartományai mind kezén voltak. II. Fülöp előbb osztrák Ernő főherceget, majd annak öccsét, Albert főherceget, spanyol bíborost, küldte helytartónak, miután sikertelenül próbálkozott Orániai Vilmos legidősebb fiával is, aki udvaránál buzgó katolikusnak nevelkedett. Végül halála előtt arra szánta rá magát Fülöp, hogy lányának, Izabellának, aki egyideig a francia trón jelöltje is volt, hozományul önálló fejedelemségként adományozza Németalföldet, Albert főherceggel — akit a pápa felmentett papi hivatása alól — összeházásítván őt. Csak gyermektelen házasság esetén szállott volna vissza az ország a spanyol királyra. A déli tartományok elfogadták ezt a megoldást, az északiak visszautasították és folytatták a harcot. A vervins-i béke megfosztotta ugyan francia szövetségeseitől az Uniót, majd Erzsébet halála után az angol is megbékült a spanyollal (1604), de II. Fülöp halála után hirtelen mutatkozott a spanyol társadalom és állam erőinek kimerültsége, másrészt pedig a holland szövetség tengeri hatalmának bámulatos fejlődése. 1607-ben Gibraltárnál verték tönkre a hollandiak a spanyol hajóhadat. Albert főherceg tartományait, városait, a belga részeket, teljesen elzárták a tengertől a hollandi flották. Orániai Móric folytatni akarta a harcot, de a felemelkedett kereskedő polgárság szívesen vette volna a békét, a szabad tengerentúli kereskedelem feltételével. Hosszú tárgyalások folytak Hágában, az érdekelt államok részvételével; a spanyolok mindenbe beleegyeztek volna, de csaknem törésre vitték a dolgot, mert a hollandok nem akartak a maguk területén szabad vallásgyakorlatot engedni a katolikusoknak. Végül is az ő akaratuk győzött, 1609-ben megkötötték a békét, tizenkét évre, fegyverszünet névén, a török-magyar békék mintájára, hogy a spanyolnak ne kelljen nyíltan elismernie a köz-társaság egyenjogú szuverénitását, — ténylegesen azonban az egyesült tartományokból új állam keletkezett Európában, amellyel Franciaország és Anglia a fegyverszünet tartamára szövetségre lépett.

Csodálatos dolog, hogy éppen az évtizedes háborúk alatt fejlődött ki a holland vezetés alatt álló Unió tengeri kereskedelmi nagyhatalommá, bizonyítván, hogy a politikai erők mély társadalmi munkaszervezetekből táplálkoztak. Jellemző, hogy magával Spanyolországgal is egyre nőtt a holland kereskedelem a háború alatt. II. Fülöp ugyan kétízben is lefoglaltatta hajóikat, de aztán újra meg kellett engednie a forgalmat, ami nélkül Spanyolország már nem élhetett volna. Hasonlóképpen nem tudták megakadályozni a holland kereskedelmet a spanyol-portugál gyarmatokkal sem, amit a holland Nyugat-indiai Társaság alakítása tetőzött be. Leicester is jórészt azon bukott

meg, hogy be akarta tiltani a spanyol ellenségnek való szállításokat, amik pedig végeredményképpen a hollandokat gazdagították.

Az egyesült tartományok Holland vezetése alatt állottak, a közös terheknek mintegy felét ez a gazdag tartomány viselte. A tartományok mindegyikében még mindig a rendi gyűlés a hatalom, az általános rendi gyűlés csak a közös ügyeket intézte. Holland tartományi i. rendjeinek tisztviselője, Oldenbarneveldt, szinte az egész köztársaság [vezetőminiszterének szerepét vitte. Orániai Móric, mint több tartománynak választott helytartója és mint pártra támaszkodó államférfi és hadvezér képviselte a monarchiára hajló egység politikáját. A rendek, különösen Hollandban, már csaknem kizárólag a városokat jelentették, a nemesség elszegényedett, kiszorult mellettük. A városokat voltaképpen a patrícius családok köre igazgatta; sok a gúny a „szuverén” kereskedőkön, iparosokon, s ép e gúny mutatja, hogy mégsem tisztán a vagyon uralmáról van szó, hanem mélyebb társadalomvezetés a szerepük. Az alsó polgárság „alkotmányos” szerepe nélkül is, — még a céhek, polgárörsegek megkérdészet is megtiltották, — a kormányzat kerek, életteljes maradt, feltűnően kevesebb önkénnyel s ridegséggel, mint más államokban. Különösen feltűnő a véleménynyilvánítás nagy szabadsága, a röpiratok sokasága; a karikatúra is holland eredetű.

A széles rétegek szokásszerű igénye, önállósága, s viszont mégis kötöttsége fölfelé s lefelé az európai vélemény szabadság igazi talaja.

Mint a véleménynek, úgy a vallásos lelkiismeretnek szabadsága is általában véve erősebb, mint bármely európai államban, bármint tiltotta is évszázadokig a katolikus, sőt a máshitű protestáns vallásgyakorlatot is a kálvinista kormányzat. Igaz, hogy a spanyol királlyal szemben ép nemrég ők hangoztatták, hogy a lelki ismeret szabadságához hozzátartozik a gyakorlat szabadsága is, a rendek most mégis meg voltak győződve, hogy a lehető legnagyobb szabadságot adják, ha otthonában nem háborgatnak senkit. A katolikusokat nemcsak a nyilvános gyakorlattól, hanem két évszázadon át politikai jogaiktól is megfosztották. Nyíltan mondták, hogy a keresztény felsőségeknek kötelességük az igaz hit erőszakolása, csak a vallástalan akarhat teljes szabadságot. De azért öntudatlanul is respektálták a valóság tényeit, a szokásszerűen felnőtt társadalom szellemében a megalapozott meggyőződéseket s a hatóságok elnézték idegen vallások nem tüntetészerűen megnyilvánuló vallásos gyakorlatát is, sokszor a fanatizmusra hajló, hirtelen felnőtt alsó polgártömeg zúgolódása ellenére is. A zsidókat, akik különösen a spanyol félszigetről tömegesen menekültek ekkor, megvetették, de szívesen túrték, idővel imaházakat is emelhettek. S

mindezt mégsem a vallásos közömbösség jegyében engedték, a XVII. sz. heves vallásos-társadalmi forrongásai bizonyítják a kérdés eleven erejét.

Tehát gazdasági, politikai, lelkiismereti szabad érvényesülés, de nem a csupasz egyéni érdeké, ösztönöké, hanem kifejezhetlenül, meghatározatlanul is a társadalmat alkotó erőké, a szokásszerű, intézményes alapok elismerésével. Hollandia egyidőre szinte kirobbanó lendülettel vette át a vezetést a déli racionális társadalmaktól.

Angliában is az intellektualizálódó társadalom mozgalmait kell látnunk a reformációban. Erős rendi képletek helyett itt már társadalomrétegek hullámzása, — s mégis súlyosabb tartalmakkal, a vallás, az intellektualizmus kapcsolatai az étellel szívósabbak, elválaszthatatlanahabak, mint a déli társadalmakban, a hűbériség mély hatása folytán. Az erők szabadabb játéka miatt nem súlyosan megalapozott középrétegek alakulnak ki, mint Franciaországban, hanem inkább gazdasági-intellektuális érdekekért küzdő középosztály; a vallás mozgalma, szabadsága nem internálható egyes helyekre, rendekre, képletekre, kiszámíthatatlanul egybekapcsolódik az egész társadalom forradalmával.

A XVI. sz.-ban, a Tudorok idején, még csak kialakulóban van a széles polgári rétegek öntudata, érdekközössége, s csak a XVII. sz.-ban törnek elemi erővel a felszínre, a céhszerűségből ekkor keletkeznek általános vállalkozásrétegek. Erzsébet királynő zsenialitása abban a bámulatatos ösztönében rejlett, amellyel mindig engedte, hogy a tények hozzá érjenek, soha meg nem rettenve, elméleti elképzelés nélkül, szinte művészi kedvteléssel állítva be az új erőket kormányzati rendszerébe. A nyers módszer, amellyel az állam szinte közvetlenül akart résztvenni egyesek vad gazdagodásában s egyúttal felhasználni társadalmon uralkodó helyzetüket is: a nagyuraknak adott kereskedelmi-ipari monopóliumok, túrhetetlen egyeduralmuk, önkényük egy-egy üzletágban a szélesebb rétegek fölött — erősen elharapódzott Angliában; Erzsébet a céhkötelezettség általánosításával, tanonctörvényével máris az alsóbb erőforrásokra fordítja figyelmét s végül, érdekeinek szívós védelme közben, módjában áll lemondani a monopóliumok rendszeréről. Hasonlóképpen alkalmazkodott a társadalom vallásos mozgalmaihoz is. Maga is igen képzett, olvasott nő, a vallásos irodalommal is behatóan foglalkozott; az új áramlatokat a püspöki egyház mélyebb reformációjával elégítette ki. Szerencsésen válogatta meg munka-

társait, komoly hatáskört engedett nekik, mint pl. William Cecil-nek (később lord Burleigh), aki évtizedekig szolgálta őt. A kormányzatban sokféle felfogású, vallásban is különböző árnyalatú férfiak ültek együtt, tehetséges társaság, mindig forrongásban, belső ellentétekben. Nagyszerű tapasztalati technika fejlődhetett ki az alapvető társadalmi tények megragadására, összefoglalására. Erzsébet egyénisége érdekelte, megnyerte az embereket, határtalan uralkodói öntudata ellenére is, amely csak ritkán tört ki visszataszító dühben. Nem igaz, hogy rendszeres színlelő, de sok természetes ravaszság és találó előrelátás volt benne, rendkívüli hiúsággal, a hátrányos dolgok ódiumát szerette minisztereire tolni. Európa számos uralkodóházából versenyeztek kezéért, a nemzetközi politikának állandó lényeges kérdése az ő házassága, de nem ment férjhez, aminek talán valami testi alkalmatlanság is oka volt. Hiúsága kegyencekkel való kokettériában elégtelt ki, akiket azonban nem engedett nagyra nőni, a kormányüzem államférfiainak tanácsa döntő maradt, mint azt Essex kivégzése is mutatja. A parlamentet az ő korában vagy jelentéktelennek, vagy igen hatalmasnak írják le az idegen szemlélők; valójában érdekszövetségese a képviselő az államhatalomnak. A viszály gyakori a királynő s a parlament között, az alsóház ekkor igyekezett szólásszabadságának elvét tételesen leszögezni, viszont Erzsébet a maga feltétlen jogának vitatta a parlament egybehívását, határozatainak elfogadását vagy visszautasítását, ha el is ismerte, hogy tekintettel kell lennie állásfoglalására s gyakran igyekezett engeztelni is a viszályok után.

Nemzetközi politikáját szoros kapcsolatban tudta tartani az általános kormányzati érdekekkel. Jőidéig a spanyollal járt együtt, már csak azért is, mert Stuart Mária is igényt tartott trónjára, s így férje, a dauphin, a későbbi II. Ferenc francia király is. De általában véve is a Stuartok királysága, Skócia a középkortól együtt tartott Franciaországgal Angliával szemben, Anglia pedig mindig szoros gazdasági-politikai kapcsolatban állott a spanyol félszigettel, társadalmuk bizonyos szempontokból sok rokonságot mutatott. A belső angol társadalmi és vallásos fejlődés lassan s szinte együttesen haladt a külpolitikai fordulat felé, amely az angolok szemében a spanyolt tette az igazi halálos ellenséggé.

A skót események nem tisztán Stuart Mária személye által függetek össze Anglia belső ügyeivel. A skót társadalom ekkor már csaknem teljesen elangolosodott, s a rendiségek különben is, a politikai határokon át is, mindenütt Európában egybefüggő tagozódásokat jelentettek. Ezzel kapcsolatban tehát a rendi-vallásos mozgalmaknak is

erős a nemzetközi összefüggésük. Skóciában a Stuartok udvara a katolicizmus, a püspöki szervezet képviselője, a hazatért ifjú özvegy francia királyné, Stuart Mária, a Guisek ellenreformációjának ideáit hozta, személyes varázsa, műveltsége, nyugtalan női természete, készsége harcra, összeesküvések szálainak finom vezetésére pártot tudott teremteni a skót urak s városok kálvinista-rendi mozgalmai ellenében. A tömeg lázadásai megrontották francia fényűzéssel rendezett udvari ünnepeinek örömét, udvari kápolnájában tartott katolikus miséjét, Knox a szószékről dörgött a „bálványimádó” uralkodók ellen. A kormányzatot vivő urak élén eleinte Mária féltestvére, V. Jakab törvénytelen fia, Murray lord állott; nemsokára azonban a királynő, mindenki akarata ellenére, egy rokonához, a katolikussá lett Darnley grófhoz ment nőül, királyi címet engedett neki, de utóbb a nyers, vadászatnak és gyönyöröknek élő embert kizárta az ügyek viteléből s mindenki háta mögött a Guisekkel, a pápával, II. Fülöppel összeköttetésben kísérelt meg katolikus politikát csinálni. A protestáns urak Mária színe előtt kaszabolták össze titkárát és muzsikusát, az olasz Ricciót, aki a titkos levelezéseket vitte; Darnley, aki az olaszra féltékenykedett, szintén tudott a dologról. De őt megnyerték feleségének könnyei, éjjeli lovaglással elmenekültek az urak hatalmából; nemes lovagok pártja gyűlt köréjük és Mária győzelmesen tért vissza fővárosába. De ezután Bothwell lorddal játszott össze, megvetett férjétől csak azért nem vált el, hogy tőle született fiának, a későbbi I. Jakab angol királynak, trónjogát ne korlátoztassa. Darnleyt nemsokára puskaporral felrobbantották szállásán, illetve megfojtották; Bothwell részessége a merényletben kétségtelen, bár formális tárgyalás után felmentették, Mária egyetértése azonban máig is vitatott kérdés. Nemsokára nőül ment Bothwellhez, akinek nagyratörése ellen feltámadtak az urak s a meghotránkozott kálvinista nép is, elűzték őt, Norvégiában halt meg fogóságban. Máriát fia, VI. Jakab javára, lemondatták a trónról, Murray kezébe került a kormányzat, a prezbiteri-egyházi szervezet teljes győzelmével. Máriának sikerült ismét megszöknie, harcot kezdett, de legyőzetvén, angol területre menekül (1568).

A személyes sorsnak, származásnak, neveltetésnek, szenvedélynek drámája ez, körülombolva a vallásos-társadalmi s hatalmi indulatok viharától. Stuart Máriát sokan óvták, hogy Erzsébet hatalmába adja magát. Ekkor hatalmaskodott Álba Németalföldön, a Guisek ligája harcban állott a hugenottákkal, — Erzsébet nem engedhette Máriát tovább Franciaországba, a spanyol, francia katolicizmus szövetkezésére, Skócia meghódítására. Mária feltartóztatásában is központja lett

az angol elégedetleneknek, angol urak pályáztak kezére, a katolikusok törvényes királynőjüket látták benne. Erzsébet nem segítette ugyan nyíltan a németalföldiek felkelését, csak annyira, hogy a spanyol túlságosan úrrá ne legyen a tartományokon, viszont II. Fülöp sem akarta nyíltan megtörni a barátságot az angollal, a franciával szemben számítani akart rá, de az angliai katolikus összeesküvésekben mindig benne volt a spanyol követ keze is. Észak-Angliában 1569-ben főurak vezetése alatt nyílt lázadás tört ki, a katolicizmus helyreállítására és Stuart Mária trónöröklés jogának elismertetésére. Könnyűszerrel levertek, de az idegen katolikus udvarok tovább szőtték a terveket egyes angol urakkal, kivégzések ellenére is. Skóciában a katolikus urak pártja szintén fellázadt, Murrayt megölték, évekig tartó, bosszúálló harc keletkezett, a katolikusok vereségével, szinte rémuralommal egészen VI. Jakab nagykorúsításáig (1579). És 1570-ben a pápa végre kibocsátotta kiátkozó bulláját Erzsébet ellen, amire rég készült, de még katolikus hajlandóságában reménykedve halasztgatta. Az átok feloldozta az alattvalókat hűségesküjüktől, a kor szemében a katolikus világ hadüzenetét jelentette Erzsébet uralkodása ellen. Az angol vallásújítás aktívvá vált ezzel, a parlament felségsértésnek nyilvánította a pápának való engedelmességet, a katolikus hit terjesztését; Németalföldről, Franciaországból ideözönlöttek a protestáns menekültek, a vallásújítás szélső árnyalatai, a püspöki egyháztól elszakadt „dissenter“-ek szabadabban dolgozhattak. Pár évvel előbb még katolikusok számára sem idegen az anglikán istentisztelet, most a katolikusok „recusans“-ok lettek, akik vonakodtak az uralkodó egyházi felsőbbségét elismerni, s ezért büntetéspénzt fizettek, az államellenes összeesküvés, idegennel szövetkezés állandó gyanúja alatt. Rómában angol szeminárium, Flandriában jezsuita egyetem létesült külön az angliai térítés céljaira, álöltözetben lopódtak be az országba jezsuiták és papok, a megújult katolicizmus fegyvereivel hódítva a lelkeket. A recusansok száma gyorsan megnőtt, gyűlölködő röpiratok terjedtek Erzsébet származásáról, életéről, uralmáról és az anglikán egyház keletkezéséről. A büntetéseket szigorították, sokat kivégeztek, de azért még mindig nem vallásos szenvedély dolgozott, még a nyolcvanas években is többszáz katolikus pap működhetett Angliában, különösen mint konzervatív urak káplánjai. Az egyik spanyol követet ki kellett utasítani, de Erzsébet még mindig nem akart szakítást s amikor később sereget küldött Németalföldre, a korszak rendi-állami felfogása alapján még mindig kinyilatkoztathatta, hogy nem a spanyol felségjogok ellen támad. A skót király, bár protestáns hiten nevelkedett, szintén anyja kiszaba-

tiltásán dolgozott. Don Juan is fellépett Stuart Mária szabadítójának és kérőjének, Rómából támogatták őt, s ugyanitt szerelték fel Fitzmaurice rövidsikerí expedícióját Írország katolikus fellázítására.

Másfél évtizedig tartott ez a feszült állapot. Pármai Sándor sike-rei Németalföldön merésszé tették az angliai katolikusokat, hitük vértanú sorsra készsé; királygyilkos tervek hírei szálltak az izgalomtól fülledt levegőben, a királynő életének védelmére pedig külön szövetkezések keletkeztek. Erzsébet azonban gyermekkorától, anyja kivégzésének idejétől, hozzászokott ahhoz, hogy saját sorsán érezze a politika tragikus fordulatait, gyakran ő öntött lelket tanácsosaiba. Egy Babington nevű angol katolikusnak és társainak levelezéseit hosszan figyelte a kormány, míg összeesküvésének minden száláról bizonyítékot nem szerzett, a spanyol követ, sőt II. Fülöp beleegyezéséről is; Stuart Mária levelei is köztük voltak. A parlament reá célzott, amikor kimondotta, hogy trónra sosem lehet joga annak, aki résztvesz a királynő élete elleni összeesküvésben. Stuart Máriát most már bíróság elé állították. Nem tagadta politikai összeesküvéseit, de mindvégig felháborodva tiltakozott az ellen, hogy a merénylettervekről tudott volna, s erre nem is találtak határozott bizonyítékot. A bíróság halálra ítélte, a parlament jóváhagyta az ítéletet, Erzsébet azonban húzódozott az aláírásától. Egy összeesküvést is felfedeztek, Stuart Mária megszabadítására puszkaporos merénylet tervét, — sajátos, hogy az angol félszigeten divatozott először a modern technika felhasználása ily célokra is. A francia követ is tudott a tervről, de — mondta — felháborodva visszautasította. Erzsébet ekkor hirtelen indulatban aláírta a halálos ítéletet, 1587 elején végre is hajtották, a nélkül, hogy szokás szerint újra megkérdezték volna őt a kivégzés előtt. Stuart Mária nagy önuralommal várta a halált, Erzsébet szerencsétlennek mutatta magát, börtönbe tette a tisztviselőt, aki megkérdezését elmulasztotta, Londonban azonban örömtüzekkel ünnepeltek.

Valóban, az egész protestáns Anglia sorsa dőlt el ezekben az időkben. Erzsébet hirtelen halálával kétségtelenül Stuart Mária lett volna a törvényes utód, s ő titkos tárgyalásaiban II. Fülöpre ruházta az öröklés jogát, ha fia, VI. Jakab skót király, továbbra is protestáns hiten maradna. A királynők drámája a nagy világháború egyik részlete; s egyiküket sem fanatikus vallásosság fűtötte, hanem a valláskérdés mély társadalmi-politikai jelentőségének képviselői voltak. A katolikus papok ellen most kérlelhetetlenné vált az üldözés, de a világi katolikus társadalmat kímélték, nem akarták a végsőkig elkeseríteni,

úgyhogy még emberöltőkön át jelentős tényező a katolicizmus Angliában. Mindenesetre törekedtek arra, hogy „megbízhatlan” katolikus szellemű urak ne erőszakoskodjanak alattvalóikon; s ez általában is a lordok rendi tekintélyének, hatóságának tudatos aláásását jelentette. Szélesebb rétegekre támaszkodást, most már a „puritánokéhoz közeledést is: összefoglaló neve azoknak, akik kálvinista, prezsbiteri és még szabadabb egyházszervezeteket kívántak, a vallásnak a katolikus formáktól való teljes purifikálását, ami az egész életvitelben is minden Istennek nem tetsző világi hiúság el tisztítását jelentette, a munkát magát istentiszteletté avatta.

Ekkor már nyílt harcban állott az angol és spanyol egymással. Mai fogalmaink szerint alig lehet elképzelni a vakmerőséget, amit ez az akkori Anglia számára jelentett: kicsiny ország, a skót versenytárrsal hátában; s voltaképpen hadserege nincsen, mint mondták, nincs egy fal az egész országban, mely ágyúlovásnak ellenállhatott volna. A királyi hatalomnak éles az ereje, de azért, mert a nemzet vezetőrétegeit érdekközösségben tartja, egyébként nem tűrik, hogy rendes hadsereget s várakat állítson. A spanyolnak nincs valamirevaló ellensége, a török Ázsiában van elfoglalva, Franciaországban a ligával szövetségben a spanyol király az úr, Németalföldön Pármai Sándor nagyszerűen dolgozik. Az angol államférfiak mégis a háború mellett határoztak, a végső veszedelem előtt mentségül. A tengeri kalózháborúk, amelyekben a nagyurak s maga a királynő is mint üzleti vállalkozótársak vettek részt, eddigre már nemzeti hadviselésé nőttek ki, Francis Drake a nyugati Indiákon tört rá a spanyol kikötőkre, az amerikai bányák kincseit szállító „ezüstflottákra” vadászott, John Hawkins a keleti Indiákon harcolt és kereskedett, Walter Raleigh Észak-Amerikában megalapította „Virginia” gyarmatát, bár csak átmeneti sikerrel. De már 1585-ben a spanyol partokon is megjelentek az angol flották. A hollandokkal való szövetségnek tulajdonképpen ez a közös harc volt a lényege, a tengerek spanyol monopóliuma ellen. Mindazonáltal még 1587-ben is alkudozott az angol kormány, Németalföldet kész lett volna magára hagyni a vallásszabadság biztosítása ellenében.

Stuart Mária kivégzése lázba hozta a katolikus világot. II. Fülöp e világ képviselőjében szánta rá magát a döntő csapásra, nagy hajóhad küldésére, a szigetország inváziójára. A pápa, aki Angliát II. Fülöpnék hűbérül ígérte, szinte keresztesháborúvá tette a vállalkozást, minden nemzet fiaiból állították össze a sereget, több mint húszezer embert, 130 nagy hajón s még több kísérőhajóval, harmadfélezer ágyú-

val. A spanyol félsziget minden munkája hónapokig e célra dolgozott. A spanyol Németalföld is hatalmasan szerelkedett, hogy a hadszínteret áttegyék az angol szigetekre. Amikor a „nagy armada” Medina Sidonia herceg parancsnoksága alatt, kifutott (1588 júl.), imák, processziók kísérték útját, II. Fülöp naponként órákat töltött imába borulva, hangtalan izgalomban a szörnyű vállalkozás idején, szólni is alig mertek hozzá.

Angliában szinte csak most értették át teljesen a veszedelmet. A hadiflotta is jelentéktelen, tengeren és szárazföldön a lakosság teljesítményeihez kellett fordulni. Még egyszer felelevenedett a feudális hadszervezet, nemesurak vonultak fel parasztjaik, bérlőik élén, katolikus lordok is, mert mindenki idegen hatalom invázióját látta már az ellenséges vállalkozásban. A spanyol hajók is vitorlások már, — Lepantónál még az evező volt a lényeges, — de az angol hajók mozgékonyabbak és jól ismerik saját vizeiket. A spanyol flotta döntő csatát hiába keresett, visszafordult az angol partoktól, hogy a németalföldi sereget felvegye, de a hollandok elállták a kikötőket. Calais közelében vetett tehát horgonyt, viharos vizeken, az angol gyűjtőhajók háborgatása közben. Egy éjjel sietve kellett kifutniok, zűrzavar támadt, a nagy hajók tehetetlenül estek az ellenség és a vihar áldozatául; másnap (aug. 8.) Gravelingen közelében döntő ütközetben végeztek velük az angolok. A spanyol admirális a flotta romjaival nem merte újra a csatorna felé erőszakolni útját, sok veszély között az angol szigeteket északon megkerülve érkezett haza.

II. Fülöp rendíthetetlen önuralommal fogadta a csapást. A háború folyt tovább, az angolok IV. Henriket és Németalföldet segítették és a portugál trónkövetelőt is, 1589-ben Drake kísérletet tett Lisszabon elfoglalására is. Essex vezetésével 1596-ban egy angol-holland flotta megrohanta s kifosztotta Cadiz kikötővárosát. II. Fülöp sohasem tette le Anglia megszállásának tervéről, új flottát szerelt, s ezzel összefüggésben tört ki az íreknek új lázadása Tyrone grófjának vezetésével (1596). A spanyol flotta nem érkezett meg, de az írek mégis győzelmeket arattak. Az angol vezér, Essex, Erzsébet elbizakodott ifjú kegyence, túlságosan önállósítani akarta magát a kormányzattól, amelylyel már régóta ellentétben állott, mint a spanyolelleses harci pártnak feje, míg a miniszterek hajlottak a háború befejezésére. Spanyol tervei miatt Essex békét kötött az írekkel, katolikus vallásgyakorlatot, hivatalnokválasztást, birtokok visszaadását ígervén nekik. A kormány elvetette a megegyezést; Essex Londonba sietett, hogy híveivel erőszakosan úrrá legyen a helyzeten, bár tilalmat küldtek rá. Erzsébet

elfogatta, majd kivégeztette, bár a puritánok is vonzódtak hozzá, sőt a katolikusok is. Az írek lázadását aztán pár év alatt elnyomták, 1601-ben egy spanyol megszálló sereget is visszavonulásra készítették. A spanyollal csak 1604-ben, Erzsébet halála után, kötöttek békét. Még mindig vezető hatalom Európában, Anglia ideje csak egy évszázad múlva következett, nagy belső forradalmak után.

Erzsébet utolsó évei komor lelkiállapotban teltek, Essex kivégzésének emléktől kísérvé, s a trónöröklés gondjaitól. Ha nem is teljes határozottsággal, de mégis VI. Jakab skót királyt jelölte utódjának, Stuart Mária fiát. Megfelelt ez a legközelebbi rokonság elvének, de egyúttal az angol-skót egyesülés immár megérett gondolatának is. A két ország egyesülésével, a Stuart-ház uralmával azonban új társadalmi s politikai tényezők tolultak be Anglia életébe, adtak lökést a szélső kálvinista szellemnek, s egyúttal a belső társadalmi mozgalmaknak is.

NEGYEDIK FEJEZET

AZ ELLENREFORMÁCIÓ NÉMETORSZÁGBAN ÉS A SZÉLSŐ EURÓPAI ÁLLAMOKBAN. A KOR SZELLEMI ÉLETÉRŐL

A német birodalomban az augsburgi vallásbéke után, a XVI. sz. második felében, aránylagos nyugalom uralkodott, legalább is általános, nagy összecsapások nélkül. De a vallásos-intellektuális és rendi mozgalom nem ült el, csupán nem tudott még végső küzdelemre megérni, a társadalom sokszerű széttagoltsága miatt. I. Ferdinánd császár (1556—64) jórészt a török ellenében volt elfoglalva, II. Miksa (1564—76) engedékeny szellemű, protestantizmusra hajló. II. Rudolf (1576—1612) spanyol neveltetése ellenére is tulajdonképpen még nem cselekvő embere a katolikus ellenreformációnak, nem tud otthonossá válni a rendi társadalom formátlanul feltornyosuló épületében, «gyre lágyuló, öröklötten beteges akaraterejével az akkori tudományosság fantasztikus tervei foglalkoztatják. De utat enged családtagjai katolikus-uralkodói törekvéseinek, hogy azután maga is kedvet kapjon reájuk, kicsinyes makacssággal s tehetetlenséggel állva ellent a felidézett elemi erőknek s végül megbukják a katolikus és protestáns rendi mozgalmak közepette, amelyek főhercegek vakbuzgó vagy ambiciózus vezetése alá kerültek. Azonban a kérdés csak a XVII. sz. elejétől éleződött ki, addig

a területi felsőségek lassú huzavonája folyt a maguk rendiségével. A protestantizmus maga sem egységes, nemcsak a lutherizmus és kálvinizmus áll szemben egymással, hanem felekezeten belül is nagyok az ellentétek. Luther halála után különösen Melancthon egyeztető tanai igyekeztek a kálvinizmus, s egyúttal a katolicizmus felé is közeledést hozni, a vitás tantételek egyrészét közömbösnek nyilvánítva („adiaphorák”), tehát nagy árnyalati különbségeket megengedve. Még mielőtt a katolikus ellenreformáció fenyegetővé vált, a lutherizmus tudott először általánosabb egységet teremteni az 1557-ben felállított konkordiaformulákon, amikhez 51 fejedelem és 35 város csatlakozott. A „teológusok dühé” természetesen azért még viharzik az egész évszázadon át; a vallásos ellentétek a fejedelmek politikai ellentéteiből is táplálkoznak. A szász választó dinasztija lutheránus, konzervatív, kegyetlenül üldözve területén, a „kryptokálvinistákat” lelkiismereti szabadságot sem engedve nekik; a pfalzi választóé harciasán kálvinista, résztvesz a hugenották küzdelmeiben is; mindketten igényt tartanak a német protestantizmus vezetésére. A katolikus fejedelmek még sokáig óvakodnak a valláskérdés élére állításától; a bajor Wittelsbachok, az egyedüli nagyobb német dinasztia, amely katolikus maradt, a század közepén még protestáns istentiszteleteken is résztvesznek, a laikus kehely használatának engedélyét kényszerítik ki a pápától rendjeik számára, — amikor azonban végre megkapták az engedélyt, már maguk tiltották meg kihirdetését. A birodalom legérzékenyebb felületei az egyházfejedelemségek voltak. Némelyikben a város, a nemesség, sőt a püspöki hivatalnokság is protestánsná lett, s ezzel hangsúlyozódott a rendi közigazgatásnak, politikai szerepnek önállósága is, Salzburgban pl. az érsek nem akarta tűrni a protestáns prédikátorok működését, a képzett lakosság maga prédikált tehát s elkerülte a katolikus istentiszteletet. Kölnben, Trierben az érsekek tilalma ellenére is dolgoztak a protestáns lelkészek, Aachenben egyenesen uralomra törtek a protestánsok. De a főpapok jóidőig általában engedékenyek, gyakran protestánsokat is alkalmaznak tanácsukban. Az előkelő nemescsaládok begyökerezett igénye a nagy papi javadalmakra, ha protestánsokká lettek is, tovább is érvényesül, adminisztrátorokká választatják meg magukat, ha már püspökké nem is lehetnek és nem szekularizálhatják az egyházfejedelemséget.

A jezsuiták már az 1550-es évektől több helyen megfészkelődtek a birodalomban, de társadalmi mozgalommá később alakult a katolikus ellenreformáció, mint a nyugati államokban. Nem is az osztrák Habsburgok kezdték, hanem a bajor Wittelsbachok; az a feje-

delemség, amely patriciusság vezetése alatt álló városaival az újkor elején a birodalomnak vezető gazdasági vidéke. V. Albert bajor fejedelem (1550—79) jóidőig közvetítő álláspont képviselője volt, eleven kultúrérzékkel, Münchent a művészetek központjává tette; s bizonyára a társadalom támogatása is állott mögötte, amidőn a hetvenes évektől erőteljesebb katolikus irányra tért át. A protestáns rendek ellenálltak, összeesküvésbe is keveredtek; de már az a tény is, hogy a fejedelem egyszerűen nem hívta meg őket a rendi gyűlésekbe, nem állította őket tisztségekre, mintegy másodrendű társadalommá szorította le őket a közvélemény szemében. Albert utóda már a buzgó katolicizmus típusa, kolostorban fejezi be életét; I. Miksa (1597—1651) a katolikus Bajorország európai jelentőségű nagy fejedelme. A protestánsok kiszorítása a köztisztségekből, majd a prédikátorok kiűzése az ellenreformáció módszere; aztán, a fejedelmi abszolút közigazgatás kiépítésével, minden makacs protestánst vagyonának eladására és kivándorlásra kényszerítenek. A bajor fejedelem mintájára dolgoztak az egyházfejedelmek is, a trieri, a mainzi választó és más, ismét egyháziassá vált főpapok; néha fegyverrel is. A püspökök összeütközése protestáns rendiségükkel birodalmi jelentőségű, hiszen a Ferdinánd-féle deklaráció szerint meg kellett volna tűrniök a protestáns vallásgyakorlatot. A katolikusok most már az 1552. év után szekularizált egyházjvak visszaadását is követelték, követelték az adminisztrátorrendszer megszüntetését is. Pedig a jezsuitáknak nemrég még a legnagyobb óvatossággal kellett közeledniök katolikus főpapokhoz, káptalanokhoz is, ha meg akarták nyerni őket, hiszen ezeket a vallás szempontjai helyett nemesi-családi politika állította méltóságukra. A kölni érsek 1582-ben, házasodni akarván, protestánssá lett, világi fejedelemséget készült alakítani, amivel a választófejedelmek kollégiumában is a protestánsok kerültek volna többségbe. Nemessége melléje állott, de káptalana ellenszegült, bajor herceget választott érseknek. Háborúra került a dolog, a protestáns német fejedelmek kevésbé segítettek új társukat, a németalföldi spanyol seregek is ellene vonultak: a „*reservatum ecclesiasticum*“ megtörésének e kísérlete nem sikerült, a bajor érsek maradt ura a helyzetnek. Ez az esemény döntő hatással volt más német püspökségek határozott katolikus megújulására is. A fuldai apátot, aki hatalmas területén erőteljesen katolizált, saját nemessége fogságba ejtette, mégpedig a würzburgi püspök segítségével; de később ugyanezen würzburgi püspök lett egyike a legerőszebb katolikus térítőknak, városról-városra járva misét követelt, vagy kivándorlást: „Akinek borzalom fejedelmének vallása, az ne

legyen részese országának sem“. Ez a püspök egymaga mintegy 300 templomot építtetett; példája, hogy mily hatalmas áldozatokra szánta rá magát az egyházi-világi felsőség a küzdelemben. A kolostorok alapos, kérlelhetlen tisztogató reformja általánosult, megújultak a processziók, búcsújárások s minden formája a katolikus buzgalomnak, amit a reformáció jóidégig még saját fészkein kívül is csaknem szégyenlett dologgá lett.

Az ellenreformáció főként a birodalmi rendek s a nemesség meghódítására törekedett; 1590-ben sikerült először a katolicizmusra téríteni egy protestáns német fejedelmet, a bádenit is. A vallás mozgalma megzavarta a legfőbb birodalmi-rendi testületek belső egyensúlyát is; a katolikus rendek öntudata erősödve, a protestánsok most ismét vonakodtak a birodalmi gyűlés határozatait elfogadni a vallás ügyeiben, sőt a legfőbb bírói hatóságokét (Kammergericht, Reichshofrat) is, — a katolikusok pedig a püspökségek, apátságok protestáns adminisztrátoraitól meg akarták vonni a szavazat jogát a birodalmi gyűléseken.

Az osztrák Habsburgok tartományaiban II. Rudolf szabad utat engedett az ellenreformnak. A rendiség általános mozgalma következett a II. Miksa idején megszokott önállóság védelmére. Egyidőre a protestánsok kerekedtek felül Tirol kivételével csaknem mindenütt, sok helyütt a katolikusokat egyenesen kizárták a rendi tisztségekből. Bécs katolikus város volt, protestáns gyakorlatot s templomépítést nem engedett, de az alsóausztriai rendi gyűlés mindig heves protestáns izgatás színhelye volt. 1578-ban hosszú idő után először tartottak nagy katolikus úrnapi körmenetet a városban, amelyen a császár is résztvett; a tömeg megtámadta, szétverte, maga Rudolf is bajjal szabadult. Az ellenreformáció mégis haladt, kezdetben főként a városok éléről távolították el a protestáns hatóságokat, űzték el a prédikátorokat. A nemesség rendi szervezete jóidégig erősen ellenállott, Felső-Ausztriában a városok is. II. Miksa császár már nem osztotta fel, csak legidősebb fiára, II. Rudolfra, hagyta összes tartományait, Rudolf öccsei, Ernő, Mátyás, Albert egyelőre még csak keresik helyüket a világban, főként Németalföldön. Innerösterreich is egység maradt Károlynak fia, Ferdinánd alatt. Tiroli Ferdinánd egy augsburgi patriciuslánnyal, Welser Filippinával kötött nem-egyenrangú házasságot, fia csak a kicsiny Burgau örgrófságot kapta és Tirolt már közösen örökölte a másik két ág. Az ellenreformáció határozott megindítója Károly főherceg, Innerösterreich-ben; fia, a későbbi II. Ferdinánd császár, már a jezsuiták vakbuzgó neveltje. Itt a megújult főpapság segítségé-

vei visszavonták a rendeknek adott vallásos engedményeket. A rendi gyűlések megtagadták az adókat, a végőrségek forrongtak, a török már Kanizsát is elfoglalta, — de Ferdinánd életveszély közt is szilárd maradt, „mint a márvány“. 1599-ben bezáratta a gráci protestáns templomot, halállal tiltotta az istentiszteletet, — holott nemrég még állítólag ő volt az egyedüli a városban, aki nem két szín alatt áldozott. Fegyveres bizottságok járták be a városokat s a vidéket, elűzték a prédikátorokat, a protestánsokat kivándorlásra kényszerítették, vagy — egyikük egytizedének lefoglalásával. De viharos jeleneteket leszámítva végül nagyjából az egész társadalom engedett a katolicizmus hódító erejének. Ausztriában, Csehországban erősebb az ellenállás, itt főként Khlesl bécsújhelyi és Dietrichstein olmützi püspök vezette az ellenreformáció politikáját.

Az egész birodalomban egyre fokozódott az izgalom, protestánsok tízezrei vándoroltak szerte, új hazát keresve, az augsburgi békének bizonytalan rendi-vallásos egyensúlya felbomlott. Az 1608. évi birodalmi gyűlés viszályok közben, határozat nélkül oszlott szét. Minden helyi esemény, változás az általános kirobbanás veszélyével fenyegetett. 1607-ben a kicsiny Donauwörth birodalmi város apátja, hosszú idők után, isméi körmenet tartására merészkedett, melyet a többségben protestáns lakosság megtámadott, a császár birodalmi átkot mondott a városra, amit Miksa bajor herceg hajtott végre s egyúttal be is kebelezte a várost fejedelemségébe. Főként ennek hatására állottak most már kifejezett szövetségbe, unió néven, a protestáns fejedelmek és városok (1609), közös pénztárral, a pfalzi választó vezetésével, — míg a szász választó távortartotta magát. A katolikus egyházi és világi fejedelmek erre viszont a liga néven szövetkeztek, a bajor fejedelem vezetésével. Birodalmi önállóságuk megóvására azonban a császárt kifejezetten kizárták e szövetkezésből. A feszültséget csaknem kirobbantotta Jülich-Kleve örökségének esete, tipikus példa a rendi-fejedelmi és vallásos érdekek bonyolódására; nemcsak a birodalomban, hanem egész Európában. Ennek az alsórajnai német fejedelemségnek uralkodóháza fiágban kihalt (1609); Németalföld szomszédságában, másrészt nagy katolikus egyházfejedelemségek közé ékelve, mindkét vallásos félre fontos volt birtoka. Rokonság címén igényt emelt rá a pfalzi és a brandenburgi választók családja, a császár ezzel szemben a hozzá húzó szász választó családi igényeit pártolta. Pfalz és Brandenburg közösen megszállották a fejedelemséget, Lipót főherceg vezetésével császári erő ment ellenük. A németalföldi spanyol sereg, másrészt pedig Orániai Móríc serege is felvonult; s végül IV. Henrik

francia király is sereget küldött, a német protestáns unióval keresve szövetséget, világharcra a spanyol és osztrák Habsburgok ellen, amit csak hirtelen orgyilkos-halála akadályozott meg. Végül évek huza-vonája után Brandenburg és Pfalz osztozkodott a fejedelemség részein. Ugyanezen időkben került Preussen is, amely a német lovagrend birtokából a reformáció által *a Hohenzollernek egyik ágának fejedelemségévé lett, a brandenburgi Hohenzollernek kezébe. A későbbi Poroszország határai keleten és nyugaton ezzel ki voltak tűzve, az egyelőre több külön földdarabból álló, külön rendi szervezetekkel tarkított birtokokat a következő század fejedelmei egységes állammá alakították.

A Habsburg-Magyarországon kevésbé elmélyült, de egyelőre még politikailag erős a rendiség, hirtelen támadásokkal védekezik a fejedelmi hatalom ellen. A fenyegető török hatalom is emeli a rendiség politikai súlyát. A keleti Magyarországon Zápolya királysága után az erdélyi fejedelemség önállósodott; a Báthoryak családja részese a katolikus ellenreformációnak, a nélkül, hogy a rendi ellenállást megtörték volna. Többször megkísérelték a fejedelemségnek a Habsburgok alá helyezését, akik a törökkel 1591 óta nyílt háborúban állottak; 1600-ban valóban császári hadvezér, Basta az úr Erdélyben. A török azonban Magyarországon sikerrel harcolt, ha már nem is a régi fölénnyel; a katolikus ellenreformáció pedig 1604-ben a nagyjából protestáns nemesség felkelésére vezetett, Bocskay vezetése alatt. Az osztrák birtokok határait ellenséges seregek pusztították; a főhercegek együttesen léptek fel a tehetetlen császár ellen, Mátyásnak, Rudolf öccsének vezetése alatt; s a szövetkezés győzött a császár felett, aki mögött itt nincs hatalmas adminisztratív államapparátus, mint a francia király mögött, a „vérbeli hercegek“ szövetkezésével szemben. A főhercegi támadás a tetőpontja a Habsburgbirtokok rendi önállóságának. Mátyás a bécsi békében a magyaroknak vallásos és rendi-alkotmányos szabadságait elismerte, a törökkel is békét kötött (Zsitvatorok, 1606); Erdély ismét önállósult. Rudolf, torz lelkiállapotában, ellenszegült s Mátyás a magyar, osztrák és morva rendekkel egyesülve sereggel vonult ellene, Prága alá. Rudolfnak csak Csehországot hagyták meg, s Mátyás Alsó- és Felső-Ausztriában is megerősítette a rendi és vallásos szabadságokat. Fellázadt erre Csehország is a császár ellen, a rendek direktóriumot állítottak ideiglenes kormányzatként, s Rudolf 1609-ben kénytelen volt kiadni „felséglevelét“, amely szabad vallásgyakorlatot engedett, a nemességnek és a városoknak jogot a templomépítésre és megengedte rendi „defenzorok“

állítását a protestáns érdekek védelmére. Rudolf még egy kísérletet tett sorsa megfordítására, Lipót főherceg, passai püspök, haddal nyomult segítségére Csehországba, Prágában elkeseredett harc dúlt. A cseh rendek erre Mátyást hívták, s Rudolf 1611-ben kénytelen volt javára a cseh trónról is lemondani; a következő évben elérte őt a halál.

A rendiség diadala teljesnek látszott Európa e részén; de már a Mátyásnak személyében való egyesülés is a dinasztikus-állami egység erejét jelentette, aminek a főhercegek alárendelték magukat. Az ellenreformáció csupán egyidőre akadt meg; pár év múlva II. Ferdinánd személyében egyik legszélsőbb fejedelmi típusa követte Mátyást az uralomban. A német birodalomban még egy emberöltőig az erők viszonya vitte a vallás ügyét, amíg itt is a társadalom belső intellektuális szerveződése oldotta meg, egyenes felelet nélkül, a nagy kérdést. Az államhatalomnak, a kormányzatok gondjainak, munkájának oly elmélyülése, amihez képest az antik uralmi módszer az erőviszonyok üres számítása. A nyugati kultúrkör belső vívódásában, ellenségeskedésében volt valami hatalmi vonás: minden fél és felekezet óriási arányú kulturális tevékenysége, áldozatkész odaadása — s ez a vonás az, ami minden szakadás között is, még a török szomszédságában is, izmossá és egységessé tette továbbra is a nyugati keresztény kultúrát.

Az Okcidens északi és keleti szélterületei, a skandináv államok és Lengyelország, a nemzetközi politikának szinte elkülönült körét alkották a Baltikum birtokáért való küzdelemben; de a reformáció gyors terjedése után szintén résztvettek az ellenreformáció mozgalmaiban és a XVII sz. megújuló nagy nyugati küzdelmeibe éppen ez a vallásos-politikai közösség vonta bele ez országot.

Dániában — amelyhez tartozott Norvégia is — a reformáció végrehajtása után is erős politikai rendiség állott a királysággal szemben. Mint e szélső társadalmakban általában, úgy itt is a sekélyes, inkább érdekszövetséget jelentő rendiség váltakozva vagy az erők bomlását okozta, vagy pedig hirtelen expanziót, ha a királyság érdeke egyesülni tudott a mérvadó rétegek érdekeivel. II. Frigyes uralkodása alatt (1559—88) általában véve a szekularizált egy ház javakkal kielégült vezetőrétegeknek s királyságnak ez az érdekszövetsége a kicsiny félsziget utolsó független parasztköztársaságait nyomta el a Dithmarsch-vidéken; majd hétéves háború folyt (1563—70) Svédországgal a balti földdarabkákért, a német lovagrend egykori birtokainak maradványaiért, váltakozó sikerrel. Bár Lübeck e háborúban szö-

vetséges volt, mégis ekkor szüntették meg Dániában a Hanza kiváltságait és erős vámpolitika, főként a Sund-vámok kíméletlen, fegyverrel, várakkal biztosított kihasználása, gazdagította a királyságot, amely azonban, a korszak fejedelmi kormányzatainak módján, nagyarányú kultúrmunkára, az iskolázás emelésére is fordította hatalmát. IV. Keresztély (1588—1648) ifjúkorában rendi bizottság kormányzott, azután a XVII. sz. elejétől pár évtizedre európai nagyhatalommá emelkedett az ország, hódítással, gyarmatosítással. De a dán rendiség aztán cserbenhagyta a nagy célokat, hirtelen hanyatlás következett.

A dán expanzió évtizedeit a XVII. sz. első felében Svédország hódító terjeszkedése váltotta fel. Wasa Gusztáv (1523—60) a Dániától való elszakadás után protestáns nemzetállamot épített ki; fia, XIV. Erich (1560—69), a hétéves északi háborúban sikerrel tartotta meg országa önállóságát Dánia új támadásával szemben, a balti birtokért folyó dán, lengyel, orosz küzdelmekben. De öröklötten terhelt kedéllyel, kegyetlenkedések között, állandó viszályban állott az ország nemességével, amely, fivérének vezetése alatt, végül megfosztotta trónjától. Öccse, III. János (1569—92) II. Zsigmond lengyel király leányát vette feleségül, ami egyúttal a katolicizmushoz való közeledését is jelentette, alkalmazkodó liturgiát hozott be a svéd protestantizmusba, majd tárgyalt a pápával is csatlakozásáról, végső elhatározás nélkül. Vallásos-egyházi felfogásának megfelelően a szélesebb rétegek helyett a nemességre támaszkodott, résztvett Báthory István lengyel király győzelmes harcolt az orosz ellen, visszaszorítván azt a tengerek kapuitól. Fiát III. Zsigmond néven, Jagelló anyjára való tekintettel, lengyel királlyá választották (1587—1632), s ő lett III. János halála után egyúttal Svédország királya is.

Lengyelország az utolsó Jagellók alatt érte el legnagyobb kiterjedését. A német lovagrend volt birtokaiból Preussen, bár Hohenzollern kézben, elismerte hűbérfelsőségét, a balti háborúban csaknem egész Livlandot megszerezte, s Kurland hűbérf elsőségét is. Litvánia, amely sokáig féltékenyen őrizte önállóságát és csak perszonál-únióban volt a lengyelvel, lassankint belsőleg, vezetőrétegeiben, hozzáidomult szomszédjához és 1569-ben a „lublini únióban“ sikerült teljes állami egyesülést létrehozni. A Dnjeper-kozákok laza katonai-nomád társadalma is elismerte a lengyel felsőséget s így a király hatalma a Balti-tengertől csaknem a Fekete-tengerig terjedt.

A reformáció, mint a rokon magyar társadalomban, eleinte itt is a német városokban hódított, de aztán itt is szélesebb körökben, megfelelően a nagytömegű nemesség önállósodó hajlamainak. A luther-

rizmus mellett terjedtek a kálvinista tanok is, de a régi cseh kultúr-összefüggések következtében a morva testvérek témái is; majd az unitárius tanok, Servet Mihály és a sienai Sozzini-fivérek tanításai, amelyek egyébként Európában szintén főként magyar vidéken, Erdélyben vertek tartósabb gyökeret. Ez utóbbin kívül a többi felekezet, az árnyalatok megtartásával, 1563-ban a sandomiri zsinaton közös hitvallásban is megállapodott. A Jagellók kihalása után (1572) teljes csupaszszággal tört el a vezető nemesi rétegek érdekszövetsége, az ország valósággal nemesköztársasággá alakult, teljes vallásszabadsággal. Az 1573. évi „pacta conventa” szerint, amelyre minden királynak esküdenie kellett, minden nemes személyesen vett részt az országgyűlésen, nagyok s kicsinyek egyenlő szavazatjoggal; az adózás, a háború s béke, még a háború időtartama is az országgyűléstől függött, amelyet kétévénként össze kellett hívni, s közben is rendi bizottság képviselte akaratát. A polgárság visszaszorítása, a paraszt fokozott elnyomása járt e rendszerrel, — bár egyébként kétségtelenül a nyugati keresztény kultúra határainak kiterjesztése is, nagy szláv néptömegek elhódítása a keleti-orosz kereszténységtől, mint az Litvániában is történt. Ezúttal Anjou Henriket, IX. Károly francia király öccsét, választották királlyá, de ő sietve menekült az itteni zűrzavarból haza, amidőn bátyja halála után (1574) reá szállott a francia trón. Ezután Báthory Istvánt, Erdély fejedelmét, választották meg (1575—86), azzal a feltétellel, hogy egy Jagelló-leányt vegyen feleségül. A Báthoryak családja a nagyjából protestáns Erdélyben is megkísérelte a katolikus ellenreformációt, s Báthory István új országának élén Kelet-Európában a katolikus mozgalom vezetőalakja lett, nem annyira erőszakkal, mint inkább a nemesség megnyerésével. Bár a feszültség a katolikus és a protestáns „disszidens” nemesség között egyre fokozódott, egyidőre mégis oly érdekközösség létesült a rendiség s királyság között, ami hódító hatalommá tette az országot. Jellemző a társadalom felületes tagoltságára, hogy gyorsan, szinte pár év leforgása alatt, sikerült a katolicizmus uralmát helyreállítani, főként azzal, hogy tisztéseket csak katolikusoknak juttattak s háborús vállalkozásokban elégitették ki *h*z ambíciókat. IV. Iván orosz cár a lengyel-svéd szövetséggel szemben, amely mélyen behatolt orosz területekre is, kénytelen volt feladni tengerparti foglalásait. Báthory után Wasa (III) Zsigmond (1587—1631), teljesen az ellenreformáció hatalmas politikai-kulturális eredményeinek hatása alatt, igazi „jezsuitakirályá” lett, bíróságai az egyházat lehetőleg mindenütt visszahelyezték vagyona s jogaiba. Még a városok közül is csak Danzigban maradhatott meg

protestáns plébánia, másutt legfeljebb a városházán tarthattak protestáns istentiszteletet. A mozgalomnak egyesítő, feszítő ereje kulturális hódítást is jelentett: a litván görög-keleti nemesség és a püspökök egyrésze is alávetette magát a pápának, elfogadva az úniót, amit egykor a ferrarai zsinat ajánlott fel, s így a görög-katolikus püspöki egyházszervezetet alapozva meg (1594). De a határokon túl, Oroszország egyházi és kulturális viszonyaira is nagy volt a hatása a lengyel katolicizmus megújulásának. Lengyelország valósággal a spanyol birodalom szerepét töltötte be Európa Keletén, a pápák innen várták az oroszok megtérítését s aztán a török kiűzésére alakuló hatalmas katolikus szövetség létesülését. Bár úgy Báthoryval, mint III. Zsigmonddal szemben a Habsburgoknak is volt pártjuk a lengyel királyválasztások alkalmával, s Miksa főherceget, II. Rudolf öccsét, fegyverrel győzték le, a pápa közvetítésével kibékült a két katolikus dinasztia s Zsigmond király Ferdinánd főhercegnek, a nagy ellenreformátornak nővérét, majd ennek halála után egy másik nővérét vette feleségül.

A katolicizmus századvégi európai diadalának betetőzése lett volna a keleti nagy terv, de a spanyol hatalom vereségével egy időben a Wasák dinasztiájára is válságok következtek. A lengyel nemesség, főként Zamoyski vezetésével, féltékenyen őrizte hatalmát, különösen a király nemzetközi kapcsolataival szemben, Zsigmondnak ismételten kellett az országgyűlés felelősségre vonó vizsgálatát elvieselnie, majd fegyveres konföderációkkal szemben kellett ügyel-bajjal, főként a püspöki egyház segítségével, fenntartania magát.

Svédországban azonban a protestantizmus és a rendiség kerekedett felül a többnyire távollevő király kormányzatával szemben. Már trónraléptekor (1592) is kötelezték, hogy az ország vallását nem érinti s tisztségekre csak protestánsokat állít, s egyúttal nagybátyját, Károlyt, kormányzóvá választották. Mint egykor az első Wasa a dán dinasztiával szemben, úgy Károly is önállósította kormányzását, a rendekkel szövetkezve, a katolicizmust s kálvinizmust egyaránt üldözve. Végül fegyveres összeütközésre került a dolog a királlyal, a kormányzó seregei győztek, Zsigmondot megfosztották trónjától (1599). Károly mindinkább a parasztságra s polgárságra támaszkodott, nemesi ellenfeleit borzalmasan kiirtotta. Pár év múlva királlyá választották (1604—11), de a Wasák svéd és lengyel ága között tartott a viszály egészen a család kihaltáig. A katolikus terjeszkedés tehát Svédországban megghiúsult, a királyság a lutheri egyházszervezettel és széles rétegekkel érdekközösségben egyidőre szinte az ország természeti kincseinek, háborús iparának, katonai erejének nagy váltakozójává lett s

IX. Károly utódának, Gusztáv Adolfnak seregei a harmincéves háborúban döntő szerepet vittek a kontinensen.

Lengyelország megegyezés hódító módon léphetett fel Oroszországban, a belső zavarok éveiben, amelyek a Rurik-dinasztia kihalását (1598) követték. Lengyel hadak emeltek a cári trónra trónkövetelőket és úgy látszott, teljesen úrrá lesznek a moszkovita birodalomban, amikor általános nemzeti felkelés tört ki ellenük s a Romanowok trónrajutása (1613) ismét helyreállította a cári hatalmat. Egyelőre Lengyelország az 1618. évi békében még jelentős orosz területeket kapott, s Oroszország a svédekkel szemben is elvesztette útját a balti tengerekhez. De az orosz terjeszkedés tovább folyt Ázsia felé, hogy azután később nyugatnak forduljon, Lengyelország végső veszedelmére.

Az ellenreformáció korszakának szellemi, irodalmi-tudományos termelését a nyelv, a stílus, a gondolat túlterhelése, az olvasottak s tanultak nehéz halmozása jellemzi; vége a századeleji tiszta elevenességnek. És mégis hatalmas fejlődés: semmit sem akart elejteni ez a korszak, amit a múlt felszínre hozott, a középkorit, a reneszánszot, az antikot, — egész életanyagukat, készségüket, felszerelésüket nehéz együttesben dolgozta fel tovább, kiegyenlítettlenül, de tudatos erőfeszítéssel. A zsenialitás a korban van, a nagy együttes munkában s nem az írókban, az egyéneknél.

Vallásos korszak és mégis a legtöbb író nem tüntet vallásos állásfoglalásával, ha az nem tartozik előadott tárgyához: magát az intellektuális munkát érzik vallásos cselekedetnek. Franciaországban a „Plejád“ költői köre már részben reakció is a reneszánsz-humanizmussal szemben, verseik a modern érzelmvilág anyagát képezik ki. Az udvarban ragyogott e „csillagképlet“; Jodelle (1532—73) antik drámáit is itt játszották, antik máz alatt korabeli, gáláns emberek mozogtak azokban. D'Aubigné (1551—1630), a hugenotta harcos, ez udvari költők ellen szórta maró szatíráit; ő vállalkozott a világ teremtésének és történetének költői megírására, egészen a kereszténységig, Milton elődjeként. Malherbe (1555—1628) igazában nem is költő, hanem verseiben is a hatalmas francia intellektualizmus észszerű szószólója, már Descartes korát jelzi előre. — A német irodalom e korban alig mutat fel nagy egyéniséget, a latin nyelv uralma, a tudós gög, amely az irodalomban is megfészkelődött, a monoton, sivár fáradozás minden tárgyban és körben süllyedésnek látszik, alapjában azonban az intellektualizmusnak új feladatokra való

általános áthangszerelése folyik. — Mozgalmasabban, s csakhamar virágkort teremtve, megy végbe a folyamat Németalföldön, szintén a nemzeti nyelv küzdelmes kiképzésével, a próza kialakításával. Jellemző, hogy itt még az irodalmi törekvéseknek is, akár a gazdaságiaknak vagy politikaiaknak, a rendi kamarák a gyújtópontjai, mintegy a társadalomélet szellemi feldolgozásának műhelyei. — Az angol társadalom bizonyos rétegeiben már elérkezett az egyéniség kitárulásának teljes szabadságáig; de ez nem a reneszánsz szabadsága, hanem mégis szívós kötöttség az élet talajához. Shakespeare (1564—1616), az „ezerlelkű ember” szinte mindannak költője, amit valaha is az ember az emberekből, primitív ösztönszerűséggel, kiértett; az egyén, a jellem teljességének vulkánikus feltörése a kifejezettnak, a tudatosnak szférájába. Mindenről szól, ami az embert s társadalmat foglalkoztatta s mégsem tudjuk véleményét, állásfoglalását pl. a reformációról, az államról, a politikai eseményekről. Az élet teljes nyilvánulása nem tűr meg elméleti ítélezéseket. O is keresztülesett fejlődése kezdetén a súlyos barokk-viaskodáson, a szavakat, a gondolatokat egymásra torlasztó tudákos modorosság korán; s ha a roppant intellektuális gyakorlatú, agyonolvasott mai ember is alig tudja követni halmozott gondolatait, úgy az e fejlődés következménye. S a legcsodálatosabb, hogy őt a maga korában megértették, élvezték, már életében nagy volt a népszerűsége: milyen kidolgozott, nehéz súlyokhoz edzett közönség lehetett az! A végtelen, kínos gyakorlat, az iskolától kezdve a köznapi toliforgatásig, a kifejezések tömkelegével való vívódás, a barokk fogalmazás bonyolult követelményei a korabeli közönség számára Shakespeare előadásmódját könnyed, racionális stílussá avatták. — A költészethez hasonlóan változott meg minden művészi gyönyörűség is a déli művészettel szemben, a legszembetűnőbbben a festőművészetben; a németalföldieknél a szépnek fogalma a borús ismeretlenségben előre készülődő, de a valóságot soha fel nem oldó lélektani folyamattal azonosul.

A déli társadalmak irodalma is megbontotta már a reneszánsz tökéletes szépségét, de még mindig a megtettesült költészetet bámulja benne Európa. Főként az olaszét; „ez adja a legkönnyebb gyönyört, a legsimább játékot“ Torquato Tasso (1544—95) idejében. — Virágkorát érte az irodalom a spanyol félszigeten is. Camoes (1525—80) a portugál nemzeti nagyság, tengeri világuralom hőskölteményét írta meg, a „Luziada“-t, Vasco de Gama csodálatos útjait; a költő saját hányatott életének tapasztalatai teszik valósággá a viszontagságoknak, a szenvedéseknek, a természetnek lírai leírását.

A spanyol Cervantes (1547—1616), szintén viharos, nyomorult sorssal, új programot ad Don Quixote-jában az irodalom számára, életgazdag képeket, humoros realitást. Az eposzok hatásra dolgoznak, a humoros lovagregény szórakoztatására; új s gazdag mozgalom van bennük, de a déliek költészete nem jelent, Shakespeare módjára, igazi új erőfeszítéseket. — A tudományban is még mindig gyors, általános törvényszerűségek felfedezésében reménykednek a déliek. Giordano Bruno módjára panteisztikus elméletek hirdetője Campanella is (1568—1639) s egyúttal politikai író is, Machiavelli hatása alatt; a reformációt támadja, de lehet, hogy tőle való több vallástgúnyoló és Luthert dicsőítő irat is. Északon, mint a költészetben, a tudomány terén is Angliában jelentkeznek zseniális egyéni teljesítmények. Francis Bacon (1561—1626) nem fantazta, gyakorlati államférfi, Erzsébet kancellárja, akit a királynő mint a törvények orákulumát tisztelt, s aki I. Jakab idején állítólagos hivatali, pénzügyi visszaélései miatt börtönt is szenvedett. Panteisztikus elméletek nem foglalkoztatják, még Kopernikus elméletét sem fogadja el; szerinte a vallás tanainak értelem-ellenessége még nem lehet ok a kételkedésre. Az Észak tudománya nem hirtelen megoldásokat keres, hanem módszereket dolgoz ki az emberiség végtelen közös munkája s feladatai számára. Az empirikus elv, a tapasztalaton alapuló igazságkeresés önmagában véve nem különös gondolat; Bacon teljesítményének nagysága nem e lapos elv egyszerű kimondásában rejlik. Hanem abban, hogy a csupasz értelmet megfosztja üres, racionális uralmától, magát a gondolkodást is életfunkciónak érzi, folyamatának belső s külső tapasztalati ellenőrzését kívánja. S ez nem egyéb, mint széles kapuk feltárása az életanyag mozgalmi számára az intellektuális módszerek mechanikus alkalmazásával szemben. Nem megoldás, hanem örök, megrendítő munkaprogram. Ebből a szempontból foglalja össze a tudományok rendszerét: „De dignitate et augmentis scientiarum“, „Novum organum scientiarum“ címen. A tudományok európai méltósága és valóságos ereje, jelentősége az ő robusztus összefoglalásában vált először tudatossá.

HARMADIK RÉSZ

KELETEURÓPA

ELSŐ FEJEZET

A GÖRÖG-KELETI EURÓPA. AZ OROSZ BIRODALOM

A LATIN kereszténységen kívülálló európai területek csak a legújabb századok folyamán váltak valóban Európává. Pedig a Balkán a legősibb antik kultúra vidéke s egyúttal a korai évszázadokon át a kereszténységnek vezető vidéke is; s az új, orosz területek is ez antik és keresztény kultúrához csatlakoztak már a középkor folyamán. Ugyanazon eszmék, szellemi-morális tartalmak hatottak eredetileg itt is, mint az Okcidenten s nem egészen magától értetődő dolog, hogy mégis e vidékek lettek a kultúrfejlődés szélső területeivé. Bizánc, ahonnan műveltségüket vették, az antik kultúra és államszervezet fenntartója, folytatása a nyugatrómai birodalom bukása után is, közel ezer esztendeig, hatalmával, ragyogásával szemben Itália provinciális létre süllyedt le, primitív nyugati népekre utalva, míg Bizánc a Földközi keleti medencéjének ősi kultúrterületein uralkodott, gazdaságilag s politikailag is. Egészen a XII. századig összehasonlíthatlan magasságokban állott a Nyugat fölött, államára, városaira, művészetére bámulattal nézett az európai utazó. A keresztény egyház is hamarabb alakult itt ki szilárd szervezetté, a teológiai tudás finomságaiban messze túlhaladta a Nyugatot s a vallás ura a nép tömegének is, a szerzetesség egybeolvadt a népélettel, nagy hatással szellemi, politikai, gazdasági téren egyaránt.

Földrajzi és kulturális helyzeténél fogva a Balkán lett volna hivatva arra, hogy az új Európának magva legyen. Az idegen, török-tatár hódítások nem okolhatják meg visszaszorulását, hiszen ezek már akkor jöttek, amikor a versenyben a feltörő Nyugattal szemben már rég elmaradt. A török s a tatár épp a keleti kereszténység hanyatlása miatt tudott úrrá lenni itten, míg a magyar s lengyel határokon meg

kellett állania, szinte megmagyarázhatlan belső erők tartóztatták fel hódító hatalmukat.

Kétségtelen, hogy a görög-keleti kultúrkör fejlődésképtelenségének oka magában a társadalomszervezetben rejlett; épp abban, hogy Bizánc az antik társadalom egyenes folytatása, amelynek racionális tökéletessége nem engedte lassú, erős, szokásszerű fejlődésre a népi, helyi életalakulások mélyebb elemeit, a kultúrtechnika körébe nem tudta bevonni azokat, az irracionális, a kifejezhetlen, az életteljes nem alapozódhatott meg intézménnyé, amely a bonyolult szabályozás hatalmas feladatait hordozza belsejében. Hűbériség, céhszerűség, földesúri s polgári életközösség nem alakult ki, az állam nem belőlük nőtt fel, s nem belőlük az egyház sem, a plébániának a kicsiny életet szabályozó gyakorlati szerepével, a klerikusság intézményes iskoláztatásával; az egyház nem a társadalom intellektuális rétegződésének hatalmas intézménye.

Az Okcidentessel ellentétben érett racionális antik módszerek dolgoztak itt tovább. Bizánc uralmi állam, nagyszerű pénzügyi apparátussal; hatalmas gazdasági élet, nagy központosított iparüzemekkel, rabszolgákkal és bérmunkássággal; kereskedelmi nagy vállakozások fegyveres flottákkal; nagybirtokok, szerződészerűen dolgoztatott néppel. Vidéken és városban, az egész államban az erők gyors, racionális kihasználása. Az intellektualizmus is a racionális kihasználás technikai eszköze, a világi hivatalnokság s nem klerikusság kezében, mindig gyakorlati célokra. Igazi antik intellektualizmus; mindenki a kínálkozó célok szerint szerzi meg képzettségét, mint valami hasznos ügyességet. Egységes iskolázás, még egységes írás sem képződött ki. A keresztény „orthodox” egyház tehát nem primitív társadalomra talál, amelyben minden intellektuális szervezés reá hárulna. Államegyház, a hatalommal szövetségben tartja meg vallásos hitében a népet. A teológia és a vallásos irodalom a kezében van, de nem a társadalomszervezetet mélyen feldolgozó munka, amely a nyugati klerikusság tollából az oklevelek százezreit bocsátotta ki. A szerzetesség, a kolostor a lényege az egyháznak, a püspökök is mind belőlük kerülnek ki; világi előkelőségek szívesen fejezik be életüket a kolostorokban, a műveltség fészkeiben, de a világi intellektualizmus feladataira nem nevelnek azokat, sőt a kései középkorig egyenesen tilos, hogy a kolostori iskolákban világiakat is tanítsanak. Az egyház nem társadalomrend, hanem elejétől csak vallásos szervezet, az érett racionális fejlődésnek megfelelően. Tragikus példája annak, hogy semmi finomult szakszerűség sem jelent igazi alkotó, fejlődésképző erőt, ha

nem a társadalom szervezetéből választódott ki. Az intellektualizmus érett gyakorlatiassága, célszerűsége nem ragadja meg a társadalmi tényeket, inkább elsöpri útjából őket, míg a nyugati klerikusság épp a kicsiny társadalmi viszonyok kifejezésének feladatain nőtt fel. Idővel tehát Bizáncban minden teljesen „okszzerűen“ rendeződött el, az intellektuális munkának nincs új feladata, új mondanivalója. Bizáncnak ezeréve koronkint hatalmas, hódító megújulásokat mutat, de haladó fejlődést nem. A kultúr szervezet gépiessé, merevvé vált, alatta magára hagyatva süllyed le a népi élet. A régi hivatalnokság csak pompázó címekben él tovább, még a császári főiskola mesterségesen alapított intézménye is csak a professzorok címeiben s rangsorolásában, tanítás s tanítványok nélkül. A kormányzat szétszított katonai birtokokra támaszkodik, a „thema“-rendszerre, a császári központ a személyes intrikák s a fővárosi nép kegyének-dühének nyilvánulásai szerint igazodik. A latin államnyelvet már az első századokban kiszorította a görög, a szerzetesség gyűlölettel fordult a latin ellen, a nyugati egyházzal szemben a merev, formákban élő kultúra fanatizmusa fűti, s ha a török veszéllyel szemben a császárok hajlandók a nyugati kereszténységhez való csatlakozásra, a nép lázadása kényszeríti őket vissza. Keleti, ázsiai szokások, misztikus elemek felvétele azonban egyre folyik a hellenisztikus műveltségre büszke, de a rhétori iskolázást, a pogány klasszikusokat üldöző görög-kereszténységben. A görög egyházi nyelv elszakadt az élettől; irodalmi, az élettől együttjáró nyelv egyáltalán nem tudott kialakulni.

A Balkán ősi kultúrterületeire benyomuló szláv népek átvették a bizánci formákat, a görög kereszténységet, de önállósulva, mindenütt külön egyház alakult, mert hiszen az egyházi szervezet az államapparátus lényeges része. A bolgár egyház nemzeti nyelvet is használt, idővel szintén érthetlenné, holtta vált nyelvet, ami átterjedt egyéb szláv vidékekre is. Mint a balkáni szlávok, úgy a Kiev körül csoportosuló nyugati orosz fejedelemségek is a bizánci kereszténységhez csatlakoztak a középkorban, politikai, kereskedelmi összeköttetések folytán, s szintén átvették az államnak és egyháznak külsőleges szervezetét.

Bizánc a görög-keleti szlávok kultúrközpontja tovább is; a középkor vége felé már csaknem kizárólag egyházi-vallásos kultúra, a világi intellektualizmus elsorvadt, a nyers racionális nagybirtoknak, katonai-pénzügyi uralomnak nincs szüksége az élet elmélyülő megragadására. Az egykor oly virágzó, városias félsziget kezdett a későbbi értelemben vett Balkánná lenni, az északolasz céhszerű városok a XII. sz.-tól szinte gazdasági gyarmatként kezelték, vonták magukhoz keres-

kedelmi-ipari ellátását. Ez a képe mindenütt a Földközi-tenger keleti kultúrvidékeinek, Kis-Ázsiának, Szíriának, Egyiptomnak; a török hódítás már nem talál társadalmi ellenállásra, hanem külsőleges, a hódított társadalomnak megfelelő racionális uralmi szervezettel a bizánci és az arab birodalomnak örökösöként mégegyszer egységbe foglalja a hatalmas területeket. Az Oszmán birodalom szervezete alatt csak folytatódik a népélet süllyedése, amely a mai Levante sivár világához vezetett.

A nemzeti nyelv a görög-keleti szláv egyházi kultúrákban hamarabb érvényesült, mint nyugaton, de ez a korán jelentkezett racionális fejlődés önmagában nem hozott népi műveltséget, megalapozott intellektuális rétegek hiányában. Az ó-bolgár egyházi nyelv idegenné vált otthon is, méginkább más szláv népeknél, szerbeknél oroszoknál, amelyek ez ó-szláv nyelvet átvették s a magukéval összeolvastva új, szintén holt egyházi nyelveket alakítottak belőle. A görög egyházi nyelv magában Bizáncban is régi, holt nyelv, a változatos tájszólások tőle külön éltek, egységes formálás nélkül; ez a görög nyelv nem közvetíthette az antik kultúrjavadat, mint a latin a nyugati kereszténységben. A nép közé telepedő hatalmas, néha több ezer szerzetest számláló kolostorcsoportok díszes, külsőséges, vallásos kultusza a szellemi élet egyedüli képviselője. Az Athos-hegyi kolostorrengeteg az egész görög-keleti-szláv kereszténységnek vezető tekintélye, a nélkül, hogy szervező központtá tudott volna emelkedni. Az írás egyedül a papság kezében van s a görögből levezetett „kyrillica” — valószínűleg nem Kyrill alkotása, — csak lassankint válik nagyjából egységessé; az irodalom nem más, mint bizánci szövegek fordítása a holt szláv egyházi nyelvre. Irodalmi-szellemi lendületek vidékenként váltakozva jelentkeznek, egyes kolostortelepekhez fűződve s sohasem szerves haladással. A középkor végén úgy Bizáncban, mint a balkáni szlávoknál mutatkozik valami szélesebb intellektualizálódás, a kormányzati szervezeteknél s a világi életben egyaránt. A „diaconus“-nak, a szlávok „djak“-jának fogalma közeledik a nyugati „klerikus” fogalmához, világi tollforgató réteg kezd kiválni a papságból, de a folyamat megközelítőleg sem oly mély, mint nyugaton. Az írott szöveg szent marad, féltékenyen őrködnek papi kizárólagosságán. A világi és egyházi törvényhozás azonos, s jellemző, hogy minden országban csak egyetlen példányban szabad őrizni a törvénykönyvet, másolása tilos. A szerzetesség gyanúval kísér minden önálló világi irodalmat, amely így szinte visszaélészerűen, szerves vezetés nélkül burjánzik. A Bi-

zánban keletkezett hellenisztikus regényirodalmat a szlávok is átvették és az egyház jegyzékkel ellenőrzi ez „apokrif” irodalmat. A szláv városokban szekták alakultak, fantasztikus, kicsapongó szélsőségekkel, az egyházzal ellenségességben. Az ilyen városok egyúttal mindennek ellenségei, ami görög, főként a bizánci görög kereskedelemmel való versenyük miatt; a törököt szinte felszabadítóként várják.

Bulgária egyideig nemcsak politikai, hanem kultúrhatalom is volt, Bizáncnak szláv másolata, autonóm egyházzal. A szerbeknél is alakult szilárdabb államszervezet a keresztény egyházi kultúra felvételével, a XIII. sz.-ban Szerbia a balkáni szlávok vezető hatalma; a szerb egyházi nyelv is közeledett a beszélt nyelvhez. De azért jellemző, hogy a legrégebb szerb nyelvemlékek nem az orthodox papságtól valók, hanem egyes raguzai olasz kereskedők iratai, akik üzleti érintkezés céljaira szláv kancelláriát állítottak fel.

A török uralom megtúrta az idegen vallásokat, számára az a lényeges, hogy engedelmeskedő szervezeteket ragadhasson meg, amelyek végrehajthassák pénzügyi-katonai rendelkezéseit. Ezért a keresztény egyházakat egyúttal a keresztény alattvalók felsőségévé is tette, élükön a konstantinápolyi patriarehávai. Már a középkorvégi bizánci lendület is igyekezett a görög nyelvet erőszakolni a szláv egyházi nyelvek ellenében; most a patriarchátus körül csoportosult konstantinápolyi görögség folytatja e törekvéseket, üzleti-kereskedelmi érdekeivel párosítva, alkalmazkodásra kényszerítve a délszláv városok benszülött polgárságát. Bulgáriában a görög nyelv a XVI. sz. közepétől kiszorította az ó-szláv nyelvet az írásból, s a kezdődő szerb irodalom is csaknem eltűnt az újkor századaiban. A XV—XVI. sz.-ban keletkezett pár délszláv könyvnyomda csakhamar beszüntette működését. A forgalomgazdaság megalapozott polgári rétegei helyett valami meghatározhatatlan, vándorló elem alakult ki, „vlach” néven, főként a marhakereskedelemre; jórészt talán románok, de görög írásnyelvvél. E népelemek a XVII. sz.-ban egy-két várost virágzó központtá tudtak tenni Albániában, Bulgáriában, de csak átmenetileg; a XVIII. sz.-ban e városok már elpusztult, faluvá süllyedt községek, maradék lakosságuk román-bolgár elemekkel vegyített görögöt beszélt.

A Balkán kialakuló nemzeti fejlődése helyett konstantinápolyi görögök vették át az orthodox szlávok szellemi-gazdasági vezetését. Ők a török közigazgatás titkárai, dragománjai a keresztény vidékeken; ők a török államjövendők bérlői, a pénzváltók, bankárok, kereskedők. A törökkel szövetkezve zsarolják a népet, amely a „görög” nevet lassankint a csalónak, zsarolónak fogalmával azonosítja. A konstanti-

nápolyi „Fanar“ városnegyedről, a patriarcha és a nagy görög családok székhelyéről fanariótáknak nevezett görögök az orthodox egyházi, a politikai, a pénzügyi életben vezető szerepre jutnak a török uralom későbbi századaiban. A patriarcha alatt igazi üzleti-egyházi, majd görög-kultúrális szövetkezés, szövetkezve a török államhatalommal is, a szláv egyházi kultúra elnyomására. Az üzleti ügyekhez tartozik mindinkább az egyházi méltóságok betöltése is, tanulatlan, erkölcstelen emberek nagy összegekért vásárolják meg a püspöki kinevezéseket, hogy azután kiadásukat a népen hajtsák be. Bulgáriában az ó-szláv liturgia csak a falvakra szorult, a pápa-képzés zártkörű utód-nevelés, a liturgia és az egyházi könyvek memorizálása olvasni tudás nélkül, „kivülről-könyv“-ek alapján. A XVIII. sz.-ban a nyugati szellemi fejlődés lendületének hatása alatt végső támadást intézett a görög egyház és társadalom a bolgár kultúra ellen. A püspökök, most már mind görögök, tömegesen égették el a kolostorok régi nagy szláv könyvanyagát; bolgár képzett rétegről már alig lehet szó, a görög írásnyelv a magánlevelezésben is kizárólagossá lett. Az iskolázott ember egyúttal megszűnt bolgár lenni, megsértődött, ha nem görögnek tartották. A paraszt minden városi embert „grk“-nek nevezett s ősi gyanakvással nézett rá. A XIX. sz.-ban azután, a török-görög uralom ellenében, egyideig az orosz kultúrához és egyházi nyelvhez csatlakozott a bolgárság.

A szerbek egyházi nyelve szintén nem felelt meg egyetlen élő dialektusnak sem; az újkorban a göröggel itt hamar felvette a versenyt az orosz kultúrvezetés, magasabb képzettségre főként Kievebe ment a szerb papság. A XVII. sz.-ban a délmagyarországi szerbek iskolamozgalma hatott, majd tudatos reformkísérletek következtek az irodalmi nyelv kialakítására.

A román fejedelemségek szintén orthodox-keresztény hatásra kezdtek határozottabb államalakulásként kibontakozni a középkor végén, önálló, „autokephal“ egyházzal, bár a konstantinápolyi patriarcha felsősége alatt. Oláhország (Havasalföld) fejedelme a XV. sz. elején, Moldva fejedelme a XVI. sz. elején hódolt meg a szultánnak; míg a balkánj szlávságot, Bulgáriát, Szerbiát is, török tartományokká olvasztották össze, e fejedelemségek megtartották önkormányzatukat. A XVIII. sz.-ig az ó-szláv volt az egyházi, tehát az írásnyelv is, — míg Erdélyben, magyar ösztönzésre, már a XVI. sz.-ban kezdődött a román nyelvű vallásos irodalom. A gyakorlati íráshasználatban, a közigazgatásban, üzleti életben később itt is a görög nyelv lett uralkodóvá. A XVIII. sz.-ban a fejedelmek is görög fanarióta családokból valók, kik pénzen vásárolták méltóságukat s a népen szedték be a lefizetett összegeket.

VII. térkép

Míg a többi délszláv egyház az utolsó évszázadban az orosz liturgiára tért át, a román nemzeti nyelvre, s ezzel elszakadt a Bizánc után már Moszkva vezetése alá került ökumenikus orthodox egyháztól; elszakadt külsőleg a világi intellektualizmus is, a latin betűk átvételével, a görögkeleti egységtől, míg a liturgia ma is a kyrill írást használja.

A görög írásnyelv is holt volt már a középkorban; míg azonban nyugaton a latint társadalomszervezésre képzett rétegek használták s így kifejezőképességét nemzeti írásnyelvek kialakítására fordíthatták, itt a görög írásnyelvnek nem volt meg ez a szerepe. Még a görög vidékeken sem; az élő görög népnyelv mindvégig az elkülönült tájszólások halmaza maradt. Ma a klasszikus görög alapján tudatosan kialakított irodalmi és hivatalos írásnyelv van használatban, külön iskolázás szükséges megértésére; a nép továbbra is vidékenként erősen eltérő tájszólásokkal beszél.

A balkáni szlávországban a mérvadó réteg a birtokos családok katonáskodó nemessége, a bolgár és a román vidékeken a nagybirtokos „bojároké” — e név a „bolgár” szóból ered, a bolgár középkori birodalom vezetőszerepének emlékére. A parasztságban volt kezdetben a bizánci társadalom ereje, később elhagyott, nyomorult nép, a földhöz kötve, mert a földbirtokos úr felelős állami adózásáért. A bolgár és a bosnyák nemesség különben nagyrészt mohamedánná lett a török alatt. A falu társadalma nem a földművelő családok gazdaságainak szabályozott együttese, hanem atyafiságok számostagú nagy családjaiból állott, az egyéni tulajdon híjján az egyéni munka nem érvényesülhetett. A marárahagyott nép primitív okszerűséggel alakította ki társadalomszervezetét s az állam, az egyház csak uralmi, pénzügyi célokra tart kapcsolatot e szervezetekkel.

A Balkán antik kultúrterülete tehát belső fejlődés következtében szakadt le a tulajdonképpeni Európa testéről, a török hódítás csak végzetessé tette ezt a szakadást, a süllyedő Levanteval kapcsolván össze az itt élő kereszténységet. A görög-keleti kereszténység szabadon s önálló államszervezethez kapcsolódva csak az északi szlávoknál, az orosz birodalomban élt tovább. Az újkor elején a középkori mongol hódítás alól véglegesen felszabadulva, e birodalom Bizánc örökösének tarotta magát, az orthodox egyház és világ vezetőjének, mint ahogyan kultúrszervezete valóban a bizáncinak átültetése. A nyugati Európa előtt idővel félelmetesen bontakozik ki a birodalom óriási területe és népessége, de belső fejlődése mindmáig magán viszi eredetének tragikumát.

A középkori kievi városfejedelemségek s a nowgorodi városállam normann harcos-kereskedővállalkozások alapításai voltak, a folyók s a Fekete-tenger víziútjain Bizánccal való összeköttetésben. Igazi racionális szövetkezések, a kereskedelem egyik lényeges feladata a szlávok tömeges felhajtása a nemzetközi, földközi-tengeri és nyugati rabszolgapiacokra. A görög kereszténység felvétele enyhítette ezt az éles vállalkozás-jelleget, de a városfejedelemségek továbbra is a nagyok társulásai, s az egyház, a kolostorok tömege, antik-bizánci módra, e szövetkezések vallásos szervezete, nem veszi át az egész intellektuális szervezést a világi vezető rétegektől. A nyugati fejlődés aztán elvonta e kereskedelmi-katonai vállalkozásoknak nemzetközi jelentőségét, a fejedelemségeket jórészt Litvánia kebelezte be, oly államalakulat Lengyelország és a felnövő moszkvai birodalom között, amelynek szerepe sok tekintetben a burgund-németalföldi tartományokéra emlékeztet, a francia és német birodalom között. Csak későn, véglegesen Lengyelország felosztásával, kerültek e kisorosz-ukrán vidékek a nagy-orosz birodalomhoz; régi múltjuk és műveltségük, amely lengyel közvetítéssel sok nyugati elemet vett fel s külön irodalmi nyelvet fejlesztett ki, alapja mai igényüknek külön nemzeti-kulturális létre.

A nagyorosz fejlődést a kievi fejedelemségekből a síkság belsejébe nyomuló kolostori gyarmatosítások indították meg a XII. sz.-ban, a számtalan ágra szakadt normann Rurik-dinasztia kicsiny fejedelmeinek vállalkozásaiban. A legjelentősebb közöttük eleinte a susdavladiiniri fejedelemség, majd a XIII. sz.-ban egyik kicsiny részfejedelemség, a moszkvai vette át lassankint a vezetést. De a XV. sz. közepéig a részfejedelemségek laza együttese az orosz kereszténység, végtelenül szétágazó genealógiai osztódásokkal, némelyikhez csak egy-két falu tartozott, egymással s a moszkvai nagyfejedelemséggel változatos harcokban. A fejedelmek a bojárok tanácsával, a „duma“-val kormányoztak, az állam a részfejedelmek, a bojár nagybirtokosok és a kolostorcsoportok szövetkezése volt, a fejedelmek s bojárok katonai kíséretéből pedig nagyszámú nemesség keletkezett. Külsőleg hasonló a kép a nyugati hűbéri fejedelemségek koráéhoz, de alulról felépülő hűbériség nélkül; a hatalmasok genealógiai és egyházi rétegeinek érdekszövetsége uralkodik az alsó társadalmon, a parasztság tömegein.

A középkor végéig a mongol birodalom önállósult részének, a kiptsaki tatár „aranyhordának“ fennhatósága alatt éltek az orosz fejedelemségek. Ázsiai uralom, amely megtöri, elismeri az alávetettek politikai-vallásos szervezetét, mert szüksége van arra parancsainak

végrehajtására, az adók kikényszerítésére. Nagy, külsőleges keretet ad az orosz vidékeknek és segíti központosításukat. A moszkvai nagyfejedelemség a pénzügyek józan, ravasz kezelésével, a tatár uralomhoz való alkalmazkodással, vesztegetésekkel mindinkább kiemelkedett a többi közül, bár sokáig még mások is viselték a nagyfejedelemi címet; s e nagyfejedelem mindinkább maga alá gyűrte bojár érdektársait is. A tatártól Moszkva megszerezte a megbízatást a többi orosz fejedelem adójának behajtására is, ami szintén emelte központi hatalmát; végül sikerült rávennie az orosz metropolitát is székhelyének Moszkvába helyezésére, a város szomszédságában a hatalmas Troizkoi-Sergiew kolostorcsoport egyházi-kulturális központtá fejlődött. A nagy fejedelem kegyetlen háborúkkal, ravasz ürügyekkel, vásárlással, a metropolita egyházi átkával „az orosz földek gyűjtője” mint maga is nevezi magát. A középkor végén már fel a Jeges-tengerig hatolt a kolonizáció s Moszkva többé-kevésbé közvetlen felsősége.

A bizánci eredetű állami-egyházi szervezeten kívül kétségtelenül a mongol-tatár uralmi módszerek átvételének is nagy a jelentősége az orosz fejlődésben. A mongol az ázsiai, kínai, perzsa, mohamedán kultúreredmények nagy kizsákmányolója s összesítője, uralma pl. Kínában szabadabb, elevenebb műveltséget hozott; de a maga társadalma mélyebb civilizátori munkára nem volt alkalmas. Az orosz vidékeken kínai mintára szervezett adóbehajtás, tatár „számolók” dolgoztak, munkájuk után hazatérve; az orosz fejedelmek mellett voltak ugyan tatár helytartók s csapatok, s minden tatár parancsoló *éjként* viselkedett és zsarolt, de a fejedelmek hűségén kívül a belső Jgyekre nem volt gondjuk. A kialakuló orosz adórendszer mindenestre jórészt az ő örökségük, a nép kíméletlen, az élet minden körét érintő kizsákmányolásával és szolgálatra kötelezésével. Maga a hadrendszer is, s egyáltalán a kormányzat brutális eszközei, erősen mongol-tatár hatás alatt fejlődtek ki; a fejedelmek s előkelők életmódja, fényűzése s nyers erkölcei szintén az ázsiai nevelés nyomait viselik az újkor haladottabb századaiban is. Igazi népkeveredés a tatárral azonban csak a Volga- és Krimvidéken ment végbe, az északibb erdős vidékeken nem érezte otthon magát a tatár.

De azért a görög-kereszténység eredeti kultúrelemeit nem nyomta el az idegen uralom, az orosz egyház is megtartotta jelentőségét, kiváltságait, teljes adómentességét, sőt éppen a tatár khántól kapta jogainak első összefoglaló írásos privilégiumát. A középkor utolsó századában, a mongol birodalom szétszakadása után, a tatár felsőség már alig mutatkozott másként, mint az adók átvételében, a pártoskodó feje-

delmek valamelyikének támogatásában, rabló inváziókkal. Az Aranyhorda birodalma is szétesett a kazáni és asztracháni kánságra a Volga és a Káspi vidékein, a krimi kánságra a Fekete-tenger, a Dnjeper és Don síkságain. III. (Nagy) Iván (1462—1505) már végleg függetlenítette tőlük nagyfejedelemségét, nem annyira hősi szabadságharcral, mint inkább központi uralmának erősítésével.

A központosítás az utolsó emberöltőkben, gyenge uralkodók s trónviszályok ellenére is, egyre haladt; a nyugati kultúrfejlődés szomszédsága hatott itten, legélesebb külsőleges vonásaival. A rendiség általánosodott a részfejedelemségek határain át is: a kicsiny fejedelmek, a bojárok, a nemesek a központi hatalom „szolgálói” az egyház e hatalom vallásos szervezete, a parasztság s az igen csekély polgárság az adózók társadalma. Az uralom céljaira való rideg rétegződés tehát; a nemesség szolgálatkötelessége a háborúban, de a közigazgatás és az udvar tisztségeinek viselésére is, szóról-szóra értendő. A nemesség fenntartása tehát állami érdek, s ezért az eredetileg szabad parasztságot teljesen alája rendelik. Az újkor folyamán a rabszolgaság lassankint eltűnt ugyan, de a paraszt röghözkötöttsége általánosuk, s az úr rendelkezési joga is a paraszt személye fölött, oly mértékig, hogy földje nélkül, sőt családjától is elszakítva, áruba bocsáthatta alattvalóját. Az egyéni munka hiábavaló e nyomott életben, a parasztság szívós falu- és nagycsalád-közösségekben búvik meg, amelyekből az újkor későbbi századaiban az orosz „mir”-ek rendszere fejlődött: bárki bárhova is távozott, a mirhez való tartozása feloldhatlan, viselnie kell régi adóját s kötelezettségeit.

A fejedelmek, bojárok érdekközösségéből kiemelkedő fejedelmi hatalom idővel erős központi apparátust alakított ki, amely azonban csak külsőleg hasonlítható a nyugati hivatalnoksághoz. Itt nem az egyház nevelte fel a hivatalnokságot és az intellektualizmust. A világi, „fehér” papság megvetett, paraszti réteg, nemesre szégyen, ha családjából valaki közéje kerül. A „fekete” szerzetes-papság pedig csak vallásos hatalom; állítólag a föld egyharmada az övé, a metropolita s a püspökök tehát alkalmilag nagy súllyal léphettek fel, a szerzetesség közvéleménye, agitációja sokat jelenthetett, a kolostortelepek néha évekig állották az ellenség ostromát, — de az egyház mégsem a társadalom mélyéből felnőtt intézmény. A világiaknak a vallásos gyakorlatokban, szertartásokban tevékenyebb részt enged, valamint az egyház kormányzatában is, mint a római egyház, elvben tehát modernebb, racionálisabb, a világi élethez kapcsolódó. De épp azért, mert a vallás fogalma racionális, az antik világ módjára valóban

csak a túlvilággal való kapcsolatokra szorítkozik, a papságnak nem általánosan intellektuális a szerepe. Nincs ott a társadalom méltányos, szokásszerű kicsiny alakulásainál, klerikus-munkájával nem örökíti, erősíti azokat; az alsó élet igényei kifejezetlenül maradnak, s minél haladottabb a kultúra, annál bizonytalanabb, kiszolgáltatottabb az alávetettek élete. Nincs ott az egyház, mint résztvevő fél és tényező, amelynek érdeke, hogy általános intellektuális szerepét megóvja, a fejedelmi kormányzatokban sem; urak szövetezései ezek is, majd a nyers fejedelmi hatalomé, az intellektuális alkalmazottak az ő technikai szolgáljuk, a hivatalnokság sokasodhat, de önálló, a társadalom szervezetét felfelé is képviselő réteggé nem alakulhat.

Az orosz egyház az újkor elején még a konstantinápolyi patriarcha felsősége alatt állott, de azért autokephal egyház, szabad püspök-választással, természetesen a fejedelem kedve szerint. Nyelve az ó-bulgár egyházi nyelvnek oroszosított változata, holt nyelv, egyúttal az irodalom használatában is, egészen Nagy Péter reformjáig. A görög, amely nemzetközi kultúrnyelv lehetett volna, Kiev bukása óta teljesen feledésbe sülyedt, s megújításának kísérleteit az egyház ellenségesen nézte. A latin gyűlöletes dolog; a „latinokkal” a római keresztényekkel való érintkezés, házasság bűn, még az edényt is, amelyből ilyen ivott, ki kell mosni s kereszt jelével megtisztítani, hogy újra használhassák. Az egyházi, vallásos, politikai-morális irodalom az újkorban nagyarányúvá nőtt, de nem indított meg elmélyülő, újító mozgalmakat. A görög egyház kétezeréves történetében nincs egyetlen igazi reformáció sem, csak mozgalmak, amelyekben a megsejtett gondolat hamarosan a formák üres vitájává sülyedt le.

A világi intellektualizmus szinte magárahagyottan nő fel és kínálja fel szolgálatait a vagyonnak, a hatalomnak, elsősorban az államnak. A „dják”-ok már a kievi korszakban megjelentek s a középkor haladtával nagy, mozgalmas réteggé növekedtek. Rendszerint az alsóbb népből származtak, sok a rabszolga és paraszt közöttük. Többnyire városi pópák tanították őket írásra, eredetileg utódnak szánva, elsősorban a maguk fiait: a „pópafiú” szinte gyanús társadalmi elem, még Rettenetes Iván is kizárja azok közül, akiket a régi nemesség ellenében az „államszolgáló” rétegekbe felvételtek. A djákok alkalmazása a fejedelmi hatalom szolgálatában már a középkor végén hivatal-szerű képződésre vezetett; e testületek, a „prikáz”-ok, aztán hirtelen megszorodtak a központban, a legjelentékenyebb köztük a „követség-prikáz” diplomáciai ügyekre. Az írásos adminisztrációval egyre nőtt a prikáz-hivatalnokok szerepe, egyes djákok a fejedelem bizalmi em-

bérei lettek; másrészt pedig a prikáz-djából kerülnek ki gyakran az eretnek-mozgalmak vezetői is. A djáknak általában nincs igazi tanultsága, műveltsége. Legtöbbje a liturgikus ószláv szövegek olvasásával tanulta a betűket, s aztán egyik a másiktól a gyakorlati íráskészséget, fogalmazást. Nem is lát semmi mélyebb feladatot, mint az uralmi érdekek nyers érvényesítését. Van valami hasonlóság benne az ázsiai, tatár írnokhoz, annyiban is, hogy jóidőig nem asztalnál, hanem földön ülve, térdén írja leveleit. Nemzetközi műveltsége sincsen, a nyugati országokba nem lehet követségbe küldeni, még a „követség-prikáz“-ban is csak a XVII. sz.-tól folyt rendszeres fordító munka, a latin és lengyel nyelv közvetítésével. Fogalmazása „racionális“ a parancsoló, ösztönös, indulatos beszéd kópiája, nyers, kíméletlen elképzeléssel. Nyoma sincs a nyugati fejlődési hivatalkóság tárgyias, óvatos, mély dolgokat értő stílusának. És a társadalom szervezete azt a hitet élteti benne, hogy parancssal, törvénnyel az egész világ átfordítható, átrendezhető, megfelelő technikai eszközök alkalmazásával. Az egész orosz intellektualizmus jellemvonása ez; a forradalmi átalakításban való hit a legmerevebb konzervativizmussal együtt él, váltakozik benne. Az új gondolatok nem a társadalomfejlődésből nőnek ki, hanem racionális elképzelésekből, gyökértelenül. A moszkvai fejedelmek már a XVI. sz. folyamán példát adtak a legszörnyűbb forradalmi koncepciókra, s legkegyetlenebb végrehajtásukra.

A prikáz-hivatalnokság, forradalmi kíméletlenségre mindig készen, másrészt a hivatalos rutinnak, megkövesedett, külsőlegessé vált módszerek rétegévé is lett, hiszen a sekélyes racionalizmus és a merev maradiság egymásra átmenő lelkületek, mindkettőben hiányzik az élet felbuzgó ereje. Autodidakta, szervesetlen képzettségük szokványos formákhoz ragaszkodik; oly hivatalos légkör keletkezik, amely a Kreml autokrata államfelfogását mozdulatlaná teszi. Az uralkodó akaratán kívül nincs más alaptörvény, viszont az ukázok már gyakran megakadnak az öncélúvá vált apparátusban, a dják tízszeri megismétlésük után is hidegvérrel jegyzi reájuk, hogy végrehajtásuk nem lehetséges, a vidéki hivatalnok pedig már ekkor hozzászólt ahhoz, hogy a központnak erőszakos, a helyzetet nem ismerő rendeleteit, nem tudván mit kezdeni velük, az ablakon dobja ki. A hivatalnok-dják idővel társadalmi rangra tett szert, a bojár megsértésére 600 rubel a büntetés, a djákéra 200, a kereskedő megsértése csak 50, a paraszté csak 5 rubelbe kerül. A hivatalnokoknak a származás-előkelőségek megvetését mindig érezniök kell, a дума tanácskozásain nem szabad leülniük.

A prikáz-djákság viszont érezte jelentőségét, azt, hogy a kormányzat tulajdonképpen az ő munkáján alapszik, kárörömmel emlegette a bojár írástudatlanságát. A bojár meg fojtott gyűlölettel sokáig illegitim bitorlásnak látja a hivatalnok szerepét: „Oly emberek, kiket apáink még szolgának sem fogadtak volna fel, most játszanak vagyónunkkal, sőt fejünkkel is!” A dják gazdagodni, emelkedni akart, némelyik központi hivatalnok betelepedett valamelyik városba, az önkormányzat megtörésére küldve, s még fia is örökölte megbízatását, zsarnokoskodott és zsarolt a városban. A vesztegethetőségnek, a hivatalból gazdagodásnak szelleme nem egyesek jellemgyöngesége, hanem részben a hatalomnak és alkalmazottainak érdekközösségéből következik, részben pedig általában az élet nyers szabályozatlanságából, amely nem nevelhet érzékeny lelkiismeretet, hanem az alkalmak brutális kihasználására ösztönöz. Ugyanez az oka, hogy a hivatalnok néha kicsiny hibákért is botbüntetést szenved, bár a fejedelem indulata nem kíméli meg a legelőkelőbbeket sem a rögtönös, a sajátkezű megbotozástól, arculcsapástól. Ez a hivatalnokság rendezte át véglegesen a társadalom rétegeit az államszolgálat kizárólagos szempontjai szerint, engedett szabad utat egyébként a nemesség önzésének a paraszttal szemben. A társadalomfejlődést csak annyiban respektálta, hogy szigorú genealógiai rangsort állított fel a nemescsaládok számára, e rangsor szerint, s nem érdem szerint, volt kijelölve minden család helye a közigazgatás és a hadsereg alkalmazásában, senkit sem lehetett kényszeríteni, hogy alacsonyabbrangú család tagja alatt szolgáljon. A fejedelmek és a bojárok önállósága már csak rangokban s vagyonokban élt tovább, csak néha tett lázadó kísérleteket erősebb érvényesülésre.

A nemesúrnak éppen nyers racionális, népén uralkodó szerepe miatt nincs szüksége igazi intellektuális, írásthasználó képzettségre. Megszokott oktatása csupán az ószláv liturgikus szövegek s énekek memorizáló tanulása maradt, írástudás nélkül. Az iskolázott nemes többnyire legfeljebb abban különbözik a többtől, hogy számosabb változatban tudja elmesélni a szentek legendáit. Az egyházi műveltség uralma azonban itt is csak az intellektuális megnyilvánulások, s nem az egész gondolkodás fölötti uralmat jelenti, a vallásnak, szertartásoknak kicsapongó paródizálása elég gyakori szórakozása a főúri s fejedelmi udvaroknak. A szerzetesség szélesebb, reálisabb társadalmi feladatok híján több alkalmat is ad a gúnyolódásra, mint nyugaton, dologtalan jólétével, a néphit kihasználásával, kicsinyes formákon való civakodásával még istentisztelet közben is: egy-egy liturgikus mondat hangsúlyozásáért, a keresztvetés módjáért tettelegességre is kerül a sor, a

hívek szeme előtt. A részeg, az utca sarában fetregő szerzetes sem ritka látvány; s a falu pópájával együtt a szerzetesség is mind lebecsültebb réteg lesz, az államhivatalnokság a kolostorvagyonot is mindinkább felügyelete alá veszi. A metropolita a XVI. sz. végén megkapta a pátriarcha címét. Konstantinápoly felsősége megszűnt, de annál erősebb lett az állam joga az egyház felett.

A djákon kívül egyéb világi réteget csaknem a véletlen sors lát el képzettséggel. Szerzetes, pópa, paraszt, kereskedő, nemes, fejedelem egyaránt szerepel a rendszertelenül megindult irodalmi termelésben. Iskolák híján prikáz-hivatalnok, dják, pópa, kóbor tanító szerződik el a tanításra. A középiskolához hasonló intézményekkel csak a XVII. sz.-ban kezdtek kísérletezni, nyugati hatásra, de úgyszólván teljesen sikertelenül. Alexej cárt, a XVII. sz.-ban, hatodik évétől a kilencedikig liturgikus ó-szláv szövegekre tanította a prikáz-dják, memoralizálva, szertartásos jellentőségekre, a szöveg helyes kiejtésére; csak ezután kezdtek az írástanulást, még erősebben azonban a liturgikus énekek tanulását. Tízéves korában nagyszerűen szerepelt az istentiszteleteken, hivatásos papok hibás szövegkijetését is kijavítgatta, a gyertyák elhelyezésén, a ceremóniák részletein el tudott vitatkozni, — további iskolázásának azonban semmi nyoma, pedig olvasott, sőt irodalmi hajlamú ember is lett belőle. Hasonló volt még Nagy Péter iskolázása is, tízéves koráig; azután mindent alkalmoszerűen tanult, mohón, főleg külföldiektől, s főleg technikai ismereteket. A helyesírás mindig gyenge oldala maradt, szükség s értelem nélkül vegyített írásába régi, kihalt betűformákat, fogalmazása csaknem ösztönszerű, iratainak értelmezése sok fejtörést okozott alantasainak. Az állam, a társadalom vezetésében részt lehet venni csupasz parancsszóval is, még a XVIII. sz. elején is nagy szerepet vihetett Mensikoff, aki alacsony sorsból emelkedett fel s csak nevét tudta leírni, vagy a fejedelmi ősoktól származott Dolgoruckij herceg, aki egyáltalán nem tudott írni. A polgári rétegek tanultsága is kezdetleges, a külföldi utazók csodálkoznak, hogy az orosz kereskedő még a számolás elemeit sem ismeri. A XVII. sz.-ban a kormányzat úgy akar segíteni, hogy bezárja minden kereskedő üzletét, amíg számtani képzettségét nem igazolja. A kereskedelmi szoliditás nem gyökerezhet meg, amikor az üzlet személyes furfang s alkalmi nyerészkedés, az idegen kereskedelem a maga kárán tanult és valósággal középkori módon külön állandó telepeket létesített, az orosz városok európai negyedeit, amelyek tisztaságukkal, rendjükkel annyira elütöttek környezetüktől.

Oly óriási különbség tehát a nyugati fejlődéssel, még a lengyel fejlődéssel szemben is, hogy földrajzi helyzet, idegen uralom nem magyarázhatja meg, hanem csak a társadalomnak és intellektualizmusnak már bizánci eredetével örökölt szerkezeti fogyatékosága. Féltség intellektualizmus, fegyelmezés és társadalmi kötelezettség nélkül; a társadalom sok tiszteletreméltó régi szokása, úrnak s parasztnak sokszor testvéries közvetlensége nem tud a nyers kultúrtechnikában tételes kifejezésre jutni.

A moszkvai nagyfejedelemséget azonban hatalmassá növelték ezek a nyers, racionális módszerek, a XVI. sz.-ban Európa előtt ismeretlen új hatalom bontakozott ki Lengyelország mögött. Ez is hozzátartozott a felfedezések korához: északon az angolok, a Jeges-tengeren a Kelet-Azsiába vezető utat keresvén, jutottak ide s állandósították az összeköttetést; nyugatról német kereskedők létesítettek telepeket. Diplomáciai küldöttek pedig a török ellen kerestek új szövetségest az oroszban. II. Miksa császár követe, Herberstein, könyvet írt Oroszországról, amely szinte felfedezte azt s ma is az orosz történet egyik legérdekesebb forrása. III. (Nagy) Iván (1462—1505) nyugati mesterembereket, bányászokat hívott be, s itáliai művészeket is a Kreml építésére. A részfejedelmek alávetették magukat, vagy földönfutókká lettek, Novgorodot, a középkor nagy kereskedővárosát, megfosztotta önállóságától, részben lakosságát is új telepésekkel cserélte ki, mint a fejedelemségek ellenálló népét is. A kazáni tatár khán már az ő adófizetője, de a krími tatái khanátus, a török felsősége alá helyezkedve, még sokáig veszedelmes ellenség. Iván nevezte magát először „minden oroszok urának” nőül vette az utolsó bizánci császárnak, Paleológ Konstantinnak menekült unokahúgát s felvette a cár (császár) címét, címerébe a bizánci kétfejű sas képét: keletkezőben van a „harmadik Róma” elmélete, amely szerint a második Rómának, Bizáncnak, Moszkva az utóda, az orthodox egyház egyetlen, hatalmas birodalma, amely most már a szláv kereszténység vezetőjének érzi magát világhatalmi rendeltetéssel. Bizánci pompa s ceremónia, vegyesen tatár szokásokkal, tette fölséggé a cár udvarát. De a régi bojár-önállóság még sokáig veszedelmesen fel-feltámadt, birtokkobzások, kivégzések ellenére is. Rettenetes (IV.) Iván (1533—1584) kiskorúságának idején is; részben gyermekkori emlékei magyarázzák irtóhadjáratát az ország nagy családjai ellen. Felnövekedve, újjászervezte seregét, tüzérségét, a streli-tzek lövészcsapatait állította fel, nyugati mérnököket alkalmazott, meghódította a kazáni és asztracháni kánságot, csak Krím ellen hadako-

zott sikertelenül. A Balti-tenger kijáratáért is hosszú háborúkat viselt, oly küzdelmet, amely ezután másfélszáz évig tartott. Azonban egy betegsége után, amikor bizalmas környezetében is csalódott, félszeg, fantasztá szelleme korlátlanul tört elő. Irodalmi műveltségű ember, maga is az akkori Oroszország legkifejezőbb erejű írója és szónoka; az Istentől eredő uralkodói mindenhatóság tanát eszeveszett mámorral hitte és hirdette. A Nyugaton is kifejlődőben lévő államabszolutizmus orosz változata az ő műve, bizánci-tatár vonásokkal. Bámulata elsősorban Angliáé, amelynek kereskedőit nagy kiváltságokkal látta el. Erzsébet királynő okos abszolutizmusából az éles vonásokat ragadta meg, a „csillagkamra” hatósága a politikai nyugtalanságok elfojtására az ő elképzelésében minden szabadabb mozgalmat vérbefojtó intézmény. Szinte fantasztikus önkívületben eltöltött esztendőök következtek; az „opristsnina” (a „kisajátított”) intézményét állította fel, a nagyok birtokait elkobozva, s őket messze vidékekre telepítve át. A birodalom jórészét, később mintegy felét, ily módon kisajátítva, az opristsnikok katonai szervezetének eltartására osztotta szét. Az orosz főnemesség, gyökereitől elszakítva, aztán sohasem tudta visszanyerni régi jelentőségét. Az opristsnikok szinte esküt tettek minden kívülök álló társadalom ellen, fekete öltözetükben, a kutyafej és seprő jelvényével, száguldtak szerte a birodalomban, véresen irtották azokat, akik nem alkalmazkodtak. A cár mindent, ami hatalmát s gazdagságát táplálhatja, belefoglalt az opristsnina rendszerébe, többek között az angol kereskedelmi vállalkozásokat is. Ezek, ^kegyetlenül érvényesülő monopóliumaikkal, csakhamar megtalálják az utakat a Káspin át egészen Perzsiáig. A cár viszont csaknem angol védelem alá helyezte személyét, szerencsétlenség esetére azilumot kért ott magának, hajói bőven megrakva állandóan készen voltak az odautazásra.

E terrornak fedezete alatt átszervezte a „szolgáló“-rétegeket, a kisenemesség közé nagyszámmal vett fel az alacsonyabb népből és idegeneket, litvánokat, sőt tatárokat is. Földet osztogatott a hivatalnokságnak is. A középrétegeket tehát erőszakosan szervezte meg, a nagyok végleges letörésére; jegyzékeket készítettett földjükről, kötelezettségeikről s külön prikáz-t állított az ő ügyeikre. Az államszolgálat ily primitív elképzelése azonban tönkretette a városok kezdetleges polgárságát is, amely nem tudott érvényesülni a kiváltságolt s minden földet birtokló nemesi társadalomban. Egyúttal véglegesen elnyomta e rendszer a parasztnak halványan kialakuló önkormányzati szervezeteit is.

Nyugat felé, a lengyellel, Báthory Istvánnal szemben, területvesztéssel végződtek háborúi és a moszkvai rendszertől megrettent

litván-orosz nemesség is beleegyezett lengyel-litván állami egyesülésbe. A krimi tatár, a törökkel szövetségben, 1571-ben felgyújtja Moszkvát is, de sikerének már csak futólagos a jelentősége. Megkezdődött ezzel szemben az Uralon-túli, ázsiai orosz terjeszkedés, eleinte egyesek privilégizált kereskedelmi vállalkozásai, sófőző-telepei, majd konquistador-csapatok, kozák zsoldosok hódításai által; 1581-ben elfoglalták egy kicsiny, a mongol birodalomból leszakadt khánság Szibir nevű fővárosát, amitől vette nevét később az egész északi orosz Ázsia.

IV. Ivánt véres munkája közben lelkiismeretfurdalások is gyötörték; imákat rendelt „becstelensége bűneiért” szónoklataiban magával együtt bűnbánatra szólította fel népét. Majd párszáz hívével kolostorszerű organizációt alakított, maga az apátja; faluról-falura vonulva, exaltált szertartásokkal tartott istentiszteleteket. A metropolitát, aki felszólalni merészelt, száműzte, majd megfojtatta; kivégeztette a novgorodi érseket is. Viszont a pápa követét, a jezsuita Possevinot, aki a török szövetség ügyében jött, de az egyházi unió érdekében is próbálkozott, maga tette nevetségessé. A bizánci formaliztikából, szörszálhasogatásból is előtörő szenvedéllyel irodalmi vitába állott egy külföldre menekült orosz herceggel, minden nagy birodalom romlását az előkelők hatalmának tulajdonítván. Egyébként ő az első orosz nyomda alapítója is. Végző éveiben teste, a kicsapongások miatt, roncs már; s miután kedvenc fiát botjával halálra verte, lelkét egyre rágták emlékei, boszorkányokkal, jóssokkal vette körül magát s így végezte be életé[^]

Az európai intellektualizmus feszültsége ily torz módon mutatkozott Oroszországban, Rettenetes Iván alakjában. Tébolyodott uralma után az opritsnina felbomlott; gyengeelméjű fia, I. Feodor (1584—98) helyett az özvegy címé testvére, Boris Godunow kormányzott, tehetséges ember s a nyugati kultúrának barátja. I. Feodor halálával kihalt a Rurik-dinasztia egyenes ága. Bár Rurik-leszármazott sok volt, nem tudtak közöttük választani, inkább a cári családdal összeházasodott Godunow- és Romanow-családok állottak előtérben. Tizenkétéves általános zűrzavar következett, az ál-Demeterek kora, akik IV. Iván egy gyermekkorban megölt vagy szerencsétlenül járt fiának adták ki magukat, részben kalandorok, részben pedig fantaszták, akik maguk is hitték igazukat. Egyiket-másikat a kozák és a lengyel is támogatta, majd maga III. Zsigmond király nyújtotta ki kezét a cári trón után, lengyel sereg volt az úr Moszkvában is. Az orosz egyháznak, amely 1589-ben önálló patriarchátussá emelkedett, hatalma és nemzeti jelentősége most mutatkozott meg, nemcsak a közvélemény feltüzelésével, hanem az

idegenekkel szemben fegyveres ellenállással is, erődített kolostoraiban. Főként az egyház és a városok fellépésére végre 1613-ban sikerült cárválasztó gyűlést összehozni, amelyben az összes rendek képviselve voltak, némileg a parasztság is. Svéd herceget választottak volna, de a patriarcha és az előkelőbb kolostorok a Romanowok mellé állottak, pártjuk behatolt a tanácsterembe és Romanow Mihályt kiáltotta ki cárrá, a világháborúig uralkodott dinasztia őseit. A lényeges az volt, hogy az orosz birodalom egységét már nagy válságok sem tudták újra felbontani; gyorsabban, mint nyugaton, végzett a központi hatalom a részfejedelemségekkel és a főnemesi önállósággal, mert a partikularizmusnak nem volt mély, társadalmat feldolgozó feladata, amit az államszabályozásnak fokozatosan magára kellett volna vállalnia.

MÁSODIK FEJEZET

A TÖRÖK BIRODALOM

A török birodalom csak a XVI. sz.-ban egyesítette a mohamedán világot, az újkor elejéig még csak balkáni és kisázsiai hatalom volt. Nem áll tehát az, hogy eredetileg az Iszlám fanatizmusa tört volna a kereszténység ellen, hanem elsősorban egy új uralmi szervezet hódított magának helyet a belső természetének megfelelő talajon. Az oszmán-török kisázsiai emírség terjeszkedése a korhadó európai bizánci birodalom ellen irányult, 1326-ban Brüssza, 1365-ben már Drinápoly a fővárosa, 1453-ban Konstantinápoly, nemsokára az egész bizánci Európa meghódításával. A szultán címet csak ezután vette fel uralkodójuk és csak a XVI. század kezdetén a kalifa címét, csak ezóta tekinti magát az Iszlám vallásos és politikai fejének. Jóidéig nincs rideg ellentét a kisázsiai szeldsuk-török államok és velük Oszmán törzsének állama és a kereszténység között. A törökségnek nagy keresztény múltja is volt, az Iszlám befogadása előtt jelentékeny része az orientális keresztény felekezetekhez csatlakozott. Kis-Azsiában évszázadokon át erős kölcsönhatás alatt éltek a keresztény szomszédokkal, még pénzeiken is a kereszt jelvényét használták. A balkáni, bizánci dinasztiákkal normális nemzetközi viszonyban állottak, sőt össze is házasodtak.

A hódítás tehát a szervezetnek, és nem a vallásnak feszítőereje. A nomád törzsszervezet, gazdag régi kultúrvidékekre kerülve, keményen fegyvelmezt katonai-uralmi vállalkozássá képződött ki, új ha-

talmi izomzatként a hanyatló kultúrtársadalmakban. A mai török történetírás szeretné hangsúlyozni az Oszmán birodalom intézményeinek eredeti, török-nemzeti jellegét; kétségtelen azonban, hogy a fegyelmezett vállalkozás feldolgozatlanul, tisztán hatalmi célokra használt fel minden kultúreredményt, amit útjában talált. Nem hozott új vallásos-kulturális törekvéseket sem, a mohamedán vallás is csak az uralmi rétegek egységbentartására szolgált. Ma már szinte lehetetlen szétválasztani, hogy mit vett át a bizánci, az arab, a perzsa kultúrától, annyira egybeolvadt minden a hatalmi célokra való alkalmazásban. Valami érintetlen, elfogulatlan racionális mohósággal, gyakorlati érzékkel nyúlt minden után, amit felhasználhatott, hiszen úgy jött Ázsiából a Földközi-vidékekre, mint az itteni uralkodók szerződtetett seregnepe, az államapparátus központjaiba állítva és hatalmi kezeléséhez szoktatva. Idegeneket kezdettől nagy számmal vett szolgálatába a török állam, nyugati keresztényeket is, kivált olaszokat, haditechnikája, tüzérsége a legmodernebb lett. Az oszmán vezetőréteg közömbösen viselte el, hogy alacsony származású és idegen renegátok kormányozzanak s parancsoljanak fölötté; a terjeszkedés első századaiban szinte kizárólag ez új emberek kezelték a hatalmat. A született törökség a katonai hűbéreken ült, úri módon, az államszervezet oly sekélyes volt, hogy kevésbé zavarta őket, hadra szívesen gyűltek össze, már a zsákmány kedvéért is. Amíg a terjeszkedés tartott, az uralmi réteg érdekközössége közös volt az államcélokkal is és új mohamedán rétegek is elhelyezkedhettek. A hódított vidékek nemessége sietett csatlakozni hozzájuk; de más rétegeket is vonzott az okszerű demokrácia, az emelkedés lehetősége. A török épségben hagyott minden társadalmi-vallásos szervezetet, amely engedelmeskedett, nem törődött belső tartalmával, önkormányzatával. Még a bizánci orthodox papság sem tudott fanatikusan törökellenessé válni, a másik oldalról a nyugati kereszténységhez való csatlakozás veszélye fenyegetvén őt.

A központban kezdettől a gyakorlati szervezés feladatainak emberei, tisztségei vezettek, s nem tradicionálisan alakult méltóságok, még csak nem is a katonai előkelőségek. A négy vezér tiszte, amelyből később csak a nagyvezér méltósága maradt meg, nem hadvezéri, hanem szervező tisztség; a hadseregbírák tiszte szintén, a vallásos elemek csak kísérik gyakorlati munkájukat. A nisandsi (titkár) alatt hamarosan nagy, írásos hivatalnokság dolgozott, a defterdárók alatt központi és vidéki szervezet alakult az államjövendelmek kezelésére. A bizánci, perzsa vidékeken kialakult, de az araboknál is terjedő katonai hűbérbirtok rendszerét racionizálták, a spáhik lovasnépét ültették

bele, de csak élethosszig, a katonai teljesítmények szigorú ellenőrzésével s fokozatosan nagyobb hűbér jutalmával; a fiúnak ismét élőiról kell kezdenie, más vidéken, kicsiny birtokon. A közigazgatás természetesen katonaivá lett, a szandsák egyúttal hadi-egység is. A hadseregnek világhírré jutott janicsár-testülete egészen sajátos alkotás, közeli hasonlatát sehol máshol nem találni. Jeni-cseri: új sereg; az alávetett idegen népből toborozva, lehetőleg már a gyermekkorban, hogy gyökerétől, otthonától, rokonságától teljesen elszakadjon, a házasságtól is eltiltva, külön kiképző iskolában nevelve. Lehet, hogy van valami benne az előázisai vallásos-társadalmi testvériesülések módjából; általános volt a szokás e bomladozó társadalmakban a keresztényeknél is, hogy bizonyos eszmei vagy gyakorlati célra csoportok alakultak, teljes egyéniségük lekötésével, Eredetileg nem is volt embertelen gondolat a janicsár-intézmény, a szülők szívesen adták oda gyermekeiket, akiknek nevelése humánus és lelkes volt, s akikre jó zsold, biztos élet s zsákmány várt, gyakran fényes pályafutás is. Csak később, amikor az eredetileg 4—5000 főről négyszeresére, ötszörösére emelkedett számuk, táplálták a sereget a keresztény népekre rótt gyerekadó útján, mint ahogyan a rabszolgaság és a hivatalnokság pótlása is e szörnyű adóból történt. A renegát is azért használható, mert megtagadott minden közösséget régi életével, s új környezetében is idegen még, tisztán a szolgálat embere. S szükség van rá, a hódított népek izgatásánál, mert a török inkább csak uralkodik és harcol, nem tájékozódik, nem tanul nyelveket. A központ minden hódított nép nyelvére rögtön új hivatalnokságokat állít, amely rendeleteit a cél szerint görögül, bolgárul, szerbül, magyarul, sőt németül és latinul is adja ki; a „nyelvgyermekek“ beszerzése és betanítása állandóan folyik. 1458-ban egy keresztény hadifogoly feljegyezte, hogy a szultán környezetében alig hallani török beszédet, csaknem valamennyi főember renegát.

A központi hatalomnak feltétlen érvényesülése: ez az uralkodónak s a vezető társadalomnak is közös érdeke. Kíméletlen következetességgel valósítják meg: a főméltóságok óriási hatalommal rendelkeznek, de a szultánnal szemben szinte rabszolgai a helyzetük; sorsuk, életük az ő akaratától függő. Szolgák tömege az egész fényes udvar és a hivatalnokság is; rangban óriásiak a különbségek, de legyen az eunuch, katona, írnok, borbély, kézműves, mind szerencséjéhez juthat és csodálatos pályát futhat meg. Az eunuchoknak megbízhatóságra kitermelt serege alkotja a szilárd magvát az udvar társadalmának, mint az már a kései Bizáncban is intézményes volt. De maga az ural-

kodócsalád is szenved a nyers racionalizmus kegyetlen következetességétől. Az uralom minden pietás nélkül való; uralkodót az Oszmánházból vesznek, de lehetőleg alkalmas férfiút, a trónöröklés pontos szabályozása nélkül, mint a racionális államszervezetek általában, a nomád társadalmak, de az antik s bizánci társadalmak is. A legtöbb trónváltozás tehát kegyetlen háborúskodást okoz, míg valamelyik trónkövetelő ki nem írja a többit, egész rokonságát. Hihetetlen intézmény, ami ebből keletkezett: II. Murád, a XV. sz.-ban, szabállyá tette, hogy a trónralépő szultán rögtön gyilkoltassa le családjának minden tagját, aki a jelenben vagy a jövőben a trónra igényt emelhet. Testvérek, felnőtt s gyermek családtagok kivégzése, sőt saját fiaiké is, szokásos még a XVII. sz.-ban is, aránylag felvilágosodott s humánus érületű szultánok részéről is. A Korán egy mondata, amely szerint a „zavarnál jobb a halál is“, emelte a gyakorlatot szinte morális kötelességgé.

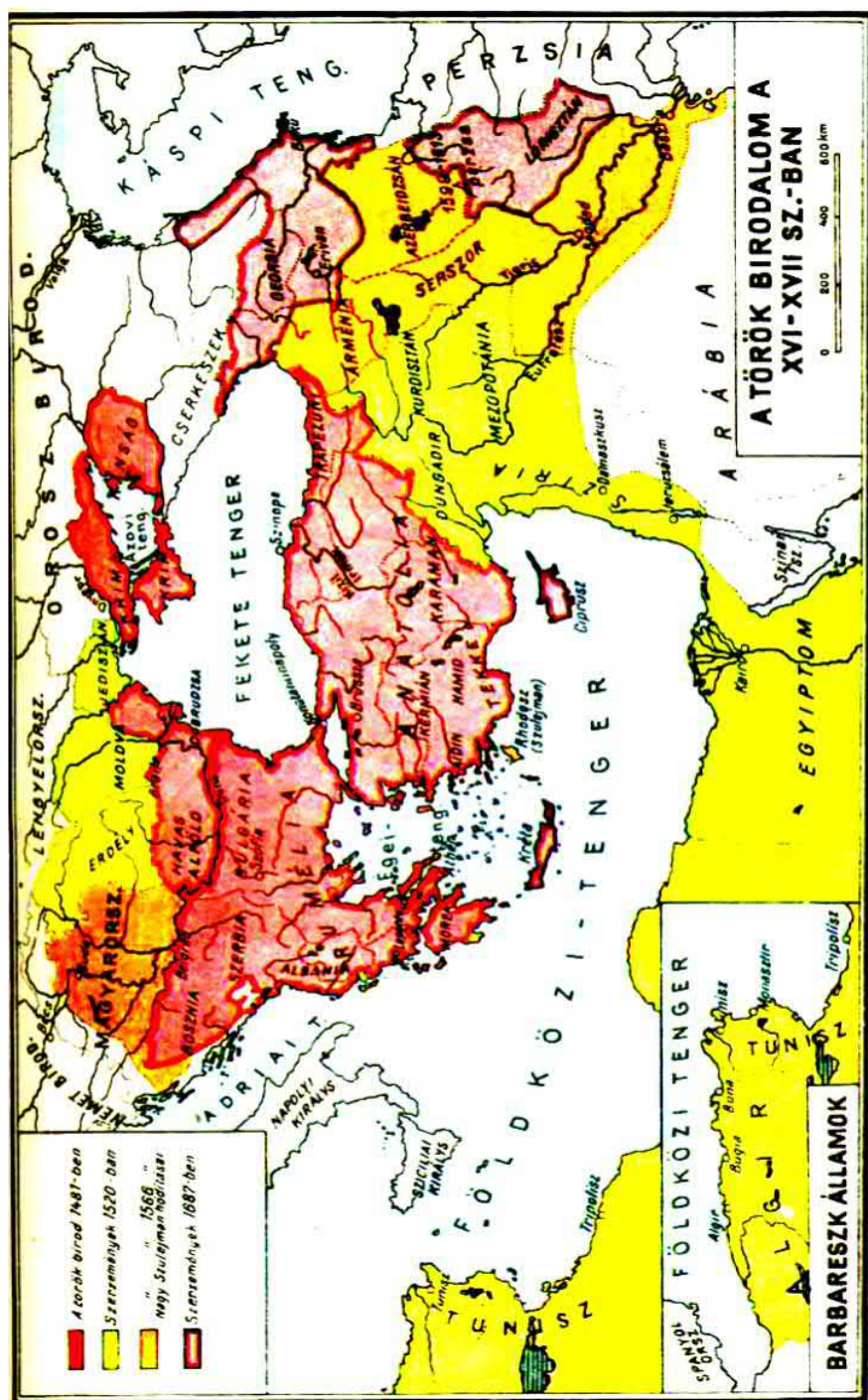
A XV. század Bizáncot hódító szultánjai mint nagy szervezők állanak előttünk. Ami modern, s ami csupán technikai-uralmi készséget kíván, azt mind felhasználják. Imponáló, amint egy-egy város elfoglalása után gyors könnyedséggel teremnek nyomukban új erődítések, épületek, utak, hidak, raktárok, mecsetek, szegényházak, iskolák s más közintézmények. A hadsereg ellátása oly pontos szervezettel történt, ami az akkori Európa előtt szinte csodálatosnak tűnt fel. A zsákmányszedés mellett a hódítás után az adóztatás szervezete rögtön megkezdte könyörtelen működését, az állandó hadsereg jó s pontos fizetést kapott, — Európában akkor szintén csodálatos szokás. Szigorú fegyelmet lehetett tehát tartani, az európaiak bámulták a félelmetes csendet s rendet, amivel a seregek felvonultak s harc közben véghezvitték mozdulataikat. A birodalom emelkedő korszakában az ellenséges területek népe ritkán lázadt a török seregek ellen, a legkisebb vétségért, rablásért halál járt a janicsárra is, a katonának mindent pénzzel kellett fizetnie, zsákmányolni csak parancsszóra lehetett. De békében is erős a közbiztonság a birodalomban, bármily kicsiny tisztviselő parancsa rögtön teljesült, kegyetlen büntetések terhe alatt. Sok európai uralkodó irigyelte, s tökéletesnek, utánzásra méltónak tartotta a szultánok birodalmát, a népek pedig félelemmel sejtettek benne magasabbrendű erőket.

II. Mohamednek, Konstantinápoly elfoglalójának, halála után fia, II. Bajazid (1481—1512), véres küzdelmekkel verte le öccsének, Dsem hercegnek trónkövetelő lázadását. A herceg, — aki költői nevet is szerzett magának, — Rhodos szigetére menekült, amelyet a johanniták tartottak a török ellen, majd az európai uralkodók diplomáciai

játékszere lett, a pápa udvarában élt, szigorú őrizet alatt, ha a szultánnak kedvezni akartak, másrészt pedig állandó fenyegető eszközként a szultán ellen. Bajazid különben békés, tudománykedvelő uralkodó volt, élete végén fia, I. Szelim (1512—1520), vad, sötétjellemű katona, ellene lázadt és megfosztotta trónjától. Szelim két testvérének s öt unokaöccsének megöletésével biztosította magát roppant hódító vállalkozásaiban. Ő már keletnek fordult, a perzsa ellen, amely az Iszlám siita-felekezetét képviselő hatalom is volt a szunnita-törökkel szemben. Szelim hadjárata a kisázsiai siiták borzalmas kiirtásával is párosult, a perzsát legyőzte, de meg nem törhette, csak a nyugat-örmény vidékeket és Kurdisztánt hódította el tőle. Majd az egyiptomi mameluk-birodalom ellen fordult, Szíriát, Egyiptomot elfoglalta, az utolsó mameluk-szultánt kivégeztette. Az egyiptomi szultántól függő arabiai törzsek is neki hódoltak, a szent városoknak: Mekkának és Medinának, védnökségét átvette. Az utolsó Abesszida-kalifát, aki; Kairóban árny-életet élt, Konstantinápolyba hurcolva, kényszerítette a kalifátusnak reá-ruházására: ezzel a török szultán feje lett az egész szunnita-iszlámnak, leszámítva a messze ázsiai népeket, amelyektől a perzsa zárta el útját.

Az oszmánok ázsiai terjeszkedésének mindvégig a perzsa birodalom volt a legfőbb akadálya, évszázadokon át megújuló elkeseredett harcokkal. Az arab hódítás óta, a VII. század óta, most, a középkor végén, alakult először önálló perzsa nemzeti birodalom, de a régi perzsa kultúra az arab, török, mongol uralmak alatt is élt tovább, mindannyira nagy hatással. A törökség e kultúrvidéken áthúzódva, tulajdonképpen innen vette világi műveltségét. Viszont az új Perzsia az északi török népektől hatalmi szervezetét. 1501-ben Izmail sah, akit Mohamed leszármazottjának tartottak s egyúttal „szufi“, előkelő dervis is volt, Nyugat-Perzsiában kezébe ragadta az uralmat, felülkerekedvén a turkmen-törzseken, amelyek a XV. sz.-ban átmenetileg egységes birodalmat alakítottak a Kaukázustól a Perzsa-öbölhöz húzódó széles hegyvidéken; majd Bagdadot is meghódította. Megállította az északi özbég-törökség s a felbomló Arany-Horda egyéb részeinek terjeszkedését dél felé és azt az orosz fennhatóság alatt a legújabb időkig fennállott Bokhara- s Khiva-khanságra korlátozta. Végzetes dolog az oszmán birodalomra, mert a perzsa kultúrterület önállósága a siita-Iszlám önállóságával forrott össze s így a török birodalmat örökre elválasztotta a középpázsiai törökség és az indiai „nagymogul“-birodalom szunnita-mohamedánjaitól, holott a kalifátus felvételével a konstáninápolyi szultánok az egész Iszlám fejének tartották magukat s a XVI.

A TÖRÖK BIRODALOM A XVI-XVII SZ.-BAN

- A török birod. 1453-ban
- Szerzemények 1520-ban
- " 1566-ban
- " Szerzemények 1687-ben

YIII. térkép

III.

században már elsősorban e kultúrkör egységesítése volt természetes törekvésük.

Pedig ugyanekkor sikerült egyesíteni Timur egyik utódjának, II. Babur kabuli szultának, az afgán-indiai szunnita-mohamedán népeket a „nagymogul“-birodalomban; a XVI. század második felében Akbar császár (padišah) igazi mongol közömbösséggel s hűvös érdeklődéssel engedte érvényesülni a legkülönbözőbb vallásokat. Agra-ban, Észak-Indiában épített ragyogó fővárosában mohamedán, hindu és keresztény tudósok és térítők egyaránt szabadon dolgozhattak. Mongol módra többé-kevésbé önállóan hagyta a régi, benszülött indiai fejedelemségeket is uralma alatt. E laza, felszínes vallásos-uralmi szervezet nem állhatott ellen az európai terjeszkedésnek; a nagymogul dinasztia a XIX. sz. közepéig uralkodott ugyan, de az európai, végül az angol gyarmatosítás mindinkább aláasta tényleges hatalmát.

Perzsia tehát megakadályozta az Iszlám nagy vallásos-politikai egységesítését, bár ősi kultúrájára már nem következett új fejlődés. Izmail családja, a szufi-névről Szefidáknak nevezett dinasztia, 1722-ig uralkodott, a XVII. sz. elején ismét újraszervezte a hadsereget és különösen a Bagdad birtokáért folyó harcokkal elvonva a török erejét Európától.

A török birodalom terjeszkedése a XVI. sz.-ban tehát inkább Európában és Afrikában folyt tovább.

Szelim fia, II. Szolimán (1520—66), visszahúzódva élte ifjúkorát, hogy apja gyanakvását fel ne keltse. Művelt, nagyvárosi ember, igazi oszmán nemesúr, aki beszélt szláv és nyugati nyelveken is. Alapjában nem háborús hajlamú, inkább nagyszerű organizátor; nem is várták, hogy nagy hódító legyen belőle. Melegszívű ember, monogám házasságban élt egy orosz rabnőjével, a humanisták regényes Roxolánjával; tanácsadóit meleg bizalommal kezelte. A török uralmi mód-szereket finom tökélyre vitte, de nem alakíthatta át. Saját szemei előtt fojtatta meg fiát, akire gyanúja támadt, s egyik nagyvezérét is, évtizedes baráti viszony után. A birodalmat belekapcsolta az európai nemzetközi hatalmi rendszerbe, az I. Ferenc francia királlyal kötött Habsburg-ellenes szövetség által.

Az osztrák-Habsburgok ellenében Magyarország jórészenek elfoglalása, Bécs ostroma jelzik hatalmát; a tengeren hosszú ostrommal elfoglalta Rhodos szigetét a johannitáktól (1522), akiket V. Károly aztán Máltára telepített át. Gyors győzelmi menetben nyomult be Perzsiába is, Örményország egyrészét, valamint Irákot, Bagdaddal, biro-

dalmához csatolta (1534). Afrikában Algír, Tunisz és Tripolisz benszült fejedelmei a század elején, a spanyol hódító kísérletek ellenben, Chaireddin Barbarossa kalózfejedelem alá adták magukat, aki Lesbos-szigetéről származó, az Iszlámra áttért keresztény család sarja, s akinek rablójai a szultán szövetségében is harcoltak. Chaireddin Barbarossa elismerte a szultán felsőségét új fejedelemségei fölött s így az oszmán birodalom egész Észak-Afrikára kiterjedt, kivéve Marokkót, í ahol berber-mohamedán fejedelmek uralkodtak és Abesszíniát, az ősi | keleti kereszténység egy válfaját valló lakosságával és dinasztiájával.

Az oszmán hódítás ezzel nagyjából elérte szélső határait. Élete végén Szolimán már sikertelenül ostromolta Máltát; Velence is még 1573-ig birtokában tudta tartani Cypros, 1689-ig Kréta szigetét, a török hatalom ölében is. Szolimánt pedig utolsó hódító útjában Bécs felé Szigetvár tartóztatta fel, ostroma közben érte őt utói a halál (1566).

Fia, II. Szelim (1566—74) már elpuhult, élvezetekbe süllyedt uralkodó; tehetséges nagyvezére, a rabszolgából felemelkedett Mohamed Szokoli tartja a kormányt. A lepantói vereségnek (1571) nagy volt a morális jelentősége, de a birodalom szervezete még erős, Tuniszt nem tudják tartani a spanyolok, Cyprosról Velence kénytelen lemondani. III. Murád (1574—95) idejétől Perzsia kötötte le a birodalom erejét, a török egyelőre ismét terjeszti itt határait, hogy később évszázados, változatos küzdelmeket vívjon még értük. Most már nem maga a szultán állott a hadak élére, pedig az uralkodók személyes derekassága súlyos követelménye a racionális uralmi szervezeteknek.

III. Mohamed (1595—1603) és I. Ahmed (1603—17) idején a magyarországi harcok ismét jelentősebbekké váltak, a zsitvatoroki béke még némi török területnövekvést is hozott, a perzsák azonban már nagyobb vidékeket visszahódítottak tőle. Hosszú zavarok következtek, a janicsárok lázadásaival; már a nagy hódítóknak is többször kellett küzdeniük e katonai testület erejével, amely csak addig alkalmazkodik, amíg hódító háborúkkal táplálják, máskülönben felzúdul minden békés kormányzat, minden hivatalnokrendszer ellen. A XVII. sz. derekán IV. Murád borzalmas kíméletlenséggel igyekezett reformálni az 'államot, neki köszönhető a század végének új lendülete, — de ekkor már mindenki előtt kézzelfogható az, hogy az európai fejlődés hatalmasan túlnőtt a török államművészet módszerein.

A pár emberöltővel előbb még oly modern, erőteljes szervezet, a társadalom munkatagozódása hijján, lassú süllyedéssel önmagába roskadt össze, s vele a társadalom is, amelyet megakadályozott abban,

hogy alulról épülő, életképes kultúrszervezetet alakítson ki önmagából. A nyers gyakorlatiassággal együvé szedett hivatalnokságot nem lehet társadalomvezető rétegnek tekinteni, szolgál mind, a császári serail palotatómegével együtt, amelynek népét a XVI. sz.-ban már mintegy harmincezer főre becsülték. A főbb méltóságokat hasonlóan többzernyi rabszolga*, katoná-, hivatalnoksereg veszi körül. A bizalmas szolgák, bármily tanulatlanul is, a legmagasabb polcokra kerülhetnek, még a XVII. sz.-ban is gyakori az írástudatlan a főméltóságok között, az európai követek feljegyzik naiv kérdéseiket, mihelyt nem egyenesen a tapasztalataik körébe vágó dolgokról esik szó. Ez az igazi racionalizmus, a derekasság és tehetség állítólagos szabad érvényesülése, a társadalom üzemiességére való tekintet nélkül. A pénzügyi, katonai kimutatások pontosak, óriási arányúak, az európai még a XVII. sz.-ban is elbámul rajtok, de nincs semmi mélyebb összefüggésük a tulajdonképpeni társadalomigazgatással. A nagy írásüzem csak a hatalom eszközeit tartja számon. A nyelvek sokaságának, a tartományoknak, az ügyköröknek külön-külön alakult hivatalnoksága idegenül áll egymás mellett, még az egyes kormányzati ágak írásai is néha annyira különböznek, hogy kölcsönösen olvasni sem tudják. Az ügykezelés személvies voltára jellemző, hogy a Portához intézett beadványok még keltezve sincsenek, rövid jegyzetek tulajdonképpen, amiket, szóbeli előadás alapján, vagy rögtön elintéznek, vagy örökre elintézetlenül maradnak. Még a hűbértokok élvezői is külső személyleírással ellátott adománylevelet kapnak; helyzetük, körülményeik, maga a földbirtok, nem érdeklik a központot, azt csak a végső összegek érdeklik. A hatalmas birodalmat tulajdonképpen kezdetleges, személyies elhatározások kormányozzák. Összefüggő üzemiesség híján az állandó, magától folyó kölcsönös ellenőrzés sincs meg, az ajándékozgatás, vesztegetés természetes dolog; viszont a szultán is a maga vagyonának tekinti a főemberekét, haláluk után rendesen be is vonja azt kincstárába. A tartományokban, városokban alig van állami hivatalnok, a helyi igazgatás azonban sohasem biztos arról, hogy mikor borítja fel minden számítását a felső parancsszó. Még a bonyolultabb jövedelmek kezelésére sem tudott vállalkozni a hivatalnokság, bérbeadta görögnek, zsidónak. A keresztény vallások népét, a rajákat, még a kicsiny ázsiai szektákat is, papjaik igazgatására hagyták, akik felelősek az engedelmességért, a külön keresztény adókért, a török csak büntetni járt hozzájuk. Az állam az ipart, kereskedelmet is egységes nagy testületekbe kényszerítette, csupán könnyebb rendelkezés céljából. Hiába volt közbiztonság, voltak jó utak: a kereskedelem megállította a

régi karaván-típusánál. IV. Murád, a XVII. sz. reformsultánja, hiába ült neki személyesen a jövedelemjegyzékek átvizsgálásának, hiába tanulta meg a legszebb kalligrafikus és a pénzügyi „titkos” írást, a lényeges teremtő erőket nem tudta megragadni, az ő szempontja is a jövedelemzsarolás maradt, s eszköze a vétkes tisztviselők rögtönös, tömeges legyilkoltatása.

A vallás, a papság lett volna hivatva, hogy az intellektualizmusnak általános nevelőintézménye legyen; s valóban, e papságnak szerepe túlnőtt a szorosán vett vallásos feladatokon. A kádi, a bíró is tulajdonképpen hozzájuk tartozik, mint a vallásos törvénykönyv ismerője. Minden egyházi és bírói funkcionárius feje a mufti vagy sejk-ül-islám; körülötte sokasodtak a központban az ulemák, a vallásos jogtudói, a szofták, a jog tanulói. A mufti vezetésével a központ e tömegei gyakran beavatkoztak az állam ügyeibe, néha lázadásra izgatva a népet, néha véres összeütközésben a hadsereggel, a janicsárokkal, akik külön érdekeiket féltették tőlük. De a muftinak törvényes joga is van a beavatkozásra, a fontosabb ügyekben fetvá-val nyilatkozik, hogy nem ellenkezik-e a vallás törvényeivel valamely rendelkezés. A moshék papjait, akik egyúttal az iskolák vezetői is, rendszeren a templomalapító úr vagy testület nevezte ki. Közös kultúrnyelvet, az arabot, használt az egész papi-réteg, az iskolázás is egyöntetű, az arab szentszövegnek, a Koránnak memorizálása.

Az arab kultúra az egységes papság és egységes írásnyelv nevelése folytán vált egykor termékennyé; de mégsem állafidó fejlődésre képessé. Mert a papság az ő racionális társadalmukban is mégis csak az élettől elkülönült elem; ami gyakorlati és mozgékony volt, az külön utat keresett magának, az intellektualizmus egyenetlenül, szakadozottan fejlődött ki és szétbontva mohó érvényesülésével a társadalom összefüggéseit, szétbomlasztotta a politikai s a kulturális egységet is. A török bárhonnán összeszedett intellektuális szolgákat alkalmazott a világi igazgatásban, idegen nyelvet értőket, de ezenkívül török írásnyelvet is használt az egyházas arab mellett; a hivatalnokságnak tehát ugyancsak semmi köze sem volt a papsághoz. A török írásnyelv azonban maga is mesterséges csinálmány, csak a XV. sz. végéig volt nagyjából nemzeti nyelv, aztán arab s perzsa keveredett hozzá, szókincsének csak mintegy egyötöde maradt török, még a gyakorlati s hivatalos iratokban is. Különösen a finomabb árnyalatok kifejezéseit vették idegenből, jelzőnek pl. még kivételesen sem használtak török szavakat: jellemző a felületes célszerűségre, amely kész idegen kultúrszavak felhasználásával dolgozik. E mesterséges nyelvet

tehát a munkakörök sablonjaiban kellett kinek-kinek külön elsajátítania, nem volt e nyelv a társadalom közös szociális eszköze, de nem alkalmas az írásgondolkodás kifejlesztésére sem. Az iratok, oklevelek zsúfolt, dagályos frázisokkal dolgoznak, végnélküli s pongyola mondatokkal, amelyek csak feldarabolva érthetők meg, s pontos értelmezésük akkor is ingadozó marad az előtt, aki nem állott az ügyvel kapcsolatban, a frázisok mellett a tényszerű adatközlés mellékes, az irat mintegy csak emlékeztető jele az aktuális, szóbeli elintézésnek. Az igazi világi, irodalmi műveltség perzsa kölcsonzés, különösen az emelkedés idején, de ez átvételt kevésbé követte eredeti irodalmi termelés.

A vallásos papi rétegek képviselnék az összefoglaló intellektuális nevelést, de a világi művelődés nyers racionalizmusa, a legkülönbébb idegen módszerek s eredmények feldolgozatlan átvétele szűk körre szorítják vissza ezt az összefoglaló réteget is. Kihagyta ez az intellektuális összefoglalás a nem-mohamedán népek nagy tömegeit, mélyebb vallásos térítés alig folyik, talán nem is állhatna meg a birodalom, ha mindenki igényt tartana a hívők kiváltságaira. Pap és kádi csakis születésbeli, régi mohamedán török lehetett. A helyzetnek megfelelően a papi intellektualizmust nem feszítik-fejlesztik a társadalomnak közeli, életteljes problémái. Elvonatkozott, merev marad még jogász-mivoltában is; szó sem lehet arról, hogy a nyugati klerikusság mintájára gyakorlatias tananyagot vegyen fel képzettségébe. Az arab nyelvhez ragaszkodik, szent szövegeit tisztátalanná tenné más nyelven való magyarázása is. A Korán lefordítása a legújabb korig szigorúan tilos volt, még másolását sem tűrték, csak a hagyományos kialakult, gyakorlatilag nem használható írással. A „Kanun“ (a görög kánonból), a Koránban előre nem látott esetek jogszabályozása, a török jogtudomány egyedüli alkotása. Az arab tudományosságot átvette ugyan a török, de továbbfejlesztésére képtelen, hiszen nincs tudomány a társadalom mély problémáinak ösztönzése nélkül. Különösen feltűnő a reális, természettudományos eredmények teljes hiánya, éppen a racionális szellem miatt, amelynek csak kész eredmények kiaknázásához van érzéke. A magasabb iskolázás a nagy medresszékben tömegesen képzi a papokat, tanítókat, jogászokat, de lényegében nem más, mint a szövegek végtelen memorizálása. A kádi szerepe tulajdonképpen mély összefüggést jelentene a világi s a vallásos intellektualizmus között, ő a muzulmán lakosság bírása s egyúttal nótárius-féle, okleveleket kiadó hiteles személy is. Az ő képzettsége is azonban csupán a Korán szövege, s ez annyit je-

lent, hogy valójában a helyi-pillanatnyi körülmények, esetleg a felekhez fűződő érdeke szerint ítélkeznek. Arab, sokszor át nem értett tanulmányok; használható jogfogalmak nélkül új, tételes jog alkotására nem is képes, az élet igényei kifejezetlenek, szabályozatlanok maradnak. írásos ítéletei, frázisok között, rövid s naiv szövegek, amik voltaképpen a feljegyzett tanúk megbízhatóságára hagyták a lényegét. Egyébként pedig fontos jogi ügyleteknél is elégséges az egyszerű, szóbeli nyilatkozat a kádi és a tanúk előtt.

Ily módon a meglehetősen általános iskolázás sem képezhet ki társadalmat szervező, egységes intellektualizmust. Minden személyes célszerűséggel, aktualitással történik, a központ parancsaitól az egyszerű üzletekig. Az Iszlám eredetileg szintén a hívek tevékeny közreműködésének vallása, a pap nem kizárólagos közvetítője az isteni rendelkezéseknek; az iskolázás vallásos kötelesség. Tulajdonképpen a betűk ismerete is igen elterjedt, hímzésben, díszítésben szinte a népművészet eleme, az arab hagyományok nyomán. S mégis ritka az írástudó, még a tanítók között is; a Korán írása gyakorlatilag nem használható, arab fogalmi ugyancsak nem. A későbbi korszakokban egyes iskolák külön tanítót szerződtettek a gyakorlati, folyó írás számára, ami azonban már nem tartozott a papi intellektualizmus egységesítő, nevelő feladatköréhez. Még a név sajátkezű aláírása sem vált szokássá, a legfőbb méltóságok sem jegyzik az iratokat; az írnok kezéből írt kalligrafikus jelmondatok helyettesítik a nevet, még a „láttam“ jegyét is.

Maga az írás mutatja a legszembetűnőbben az intellektualizmusnak tökéletlen, szervesen, szakadozott fejlődését. Az arab írás általános; de, mint már az arab kultúrában is, vidékenként és feladatok szerint nagy eltérésekkel, úgyhogy a történet folyamán többszáz változata alakult ki, sokszor kölcsönösen olvashatatlanul. Nem jutott a teljes betűírás fokára egyik sem, a vokálisokat többnyire csak pontok sejtetik, az olvasás tehát a tárgynak közelebbi ismeretét kívánja. A legegyszerűbb írás is aránylag nagy kalligrafikus készséget kíván, hiszen a betűk a vonalak pontos hajlésaiban rejlenek; a térden, tenyéren, keményre készített papírlapon való írás hosszú gyakorlat művészet, amit nem nyújthat az egyszerű iskolázás. A szent és tekintélyes szövegek tobzódnak is a kalligráfiában, a betűsorok, szavak szimmetrikus elrendezésében, az olvashatóság és a fesztelen fogalmazás rovására; gyakran ábrák formálódnak ki a szövegből, a hagyománynak, pávának stb. alakja, szinte rejtvénytartó feladattá tévén az olvasást. A gyakorlati írás sem könnyű, ezenkívül minden foglal-

kozás, hivatal külön alakította ki a magáét. Többnyire félig gyorsírásnak, félig titkos írásnak tekinthetők. Különösen idegennyelvű alattvaló népek viszonyainak, helységeinek, személyneveinek olvasása lehetetlenség más, mint az írás szerzője számára. Az egyházi-jogi rétegnek gyakorlati írása szintén más, mint a hivatalnokságé. Fontos szavakat gyakran többféle írásfajtaival írnak le egymás mellé, hogy értelmük kétséges ne legyen. Mindehhez járul a sokféle, holt és mesterkélts írásnyelv használata: s látnivaló, hogy életet vezető intellektuális rétegek általános kialakulásáról szó sem lehetett, a szocialitás tulajdonképpen nem fogadta be mindennapi módszerként az írás-intellektualizmust, csak uralmi s külsőleges szerepe volt annak.

Maguk a szultánok is sejtették ezt a bajt. Voltak közöttük erős kultúrérzékkel rendelkezők, irodalom- és tudománykedvelők is; a nagyvezérek s főemberek között is jogtudósok, nagy organizáló tervekkel. Jellemző, hogy a janicsárok dühe rendszerint az ilyen „tudósok“ ellen fordult, még Nagy Szolimán idején is megesett, hogy halálra keresték őket, felgyújtották a palotájukat: a társadalom mélyebb átalakítása a nyers, racionális uralmi szervezetek veszélyét jelentette volna. Egyes szultánok próbáltak belemerülni az írásüzembe vagy útjaikban sorra vizsgálgatták a papokat, hivatalnokokat. De a képzettségnek a társadalom aktivitásával való közösségét nem teremthetik meg egyes intézkedések; Szolimán sem tudott buzgalmában mást tenni, mint hogy azokat jutalmazta, akik a Koránt 8—9 óra hosszat tudták egyfolytában recitálni előtte. Egyébként pedig a legműveltebb szultánok mellett is jelentékeny volt a szerepük a különféle jósoknak, varázslóknak.

A kicsiny, kezdeti oszmán államnak megfelelt a céltudatos, energikus okszerűség; a nagy birodalom társadalmait csak külsőlegesen tarthatta össze. A racionális módszerek lassanként elvesztik élettől buzgó erejüket, tunya megszokás tartja őket. Különösen, ha új hódítás, terjeszkedés nincsen. A rabszolgaság nehezen pótolható már s a megállapodott társadalomban állandó kiegyenlítődés is folyt viszonyában a parancsoló rétegekhez, végül már nem használhatták feltétlen eszközként munkára, életre-halálra. Minden elhelyezkedett már, a renegát-réteg is kihalóban volt, utódaikat rokonság, összeköttetés juttatja hivatalhoz, megélhetéshez s nem a maguk feltétlen vállalkozó-szolgáló kedve. A janicsárok mind nyíltabban házasodnak, mesterségekre adják magukat, csak zsoldjuk elmaradása hozza össze őket félelmes lázadásokra. A főméltóságok összeházasodnak egymással, sőt a szultánok családjával is, a kormányzat rabszolga-jellege

szűnőben van, a fiú követi az apát tisztségében, a szerzett vagyon öröklése is biztosabb: nagy családok alakulnak s vezetnek, a régi kíméletlen ambíciók helyett — s mégsem válhatnak megalapozott vezetőréteggé, a szultán dühkitörései elsöpörhetik őket. Amiben a szervezetnek ereje rejlett: egyetlen akarat feltétlen, csak az aktuális célra tekintő érvényesülése, mindenkinek s mindennek korlátlan felhasználása — az elmosódott e folyamatban.

S mégis, az egyházi-jogi rétegek, amelyek aránylag szervezesebb, egységesebb alakulások, egységesebb képzettséggel és a társadalom igazgatásában nem csupán hatalmi szempontok vezetik, idővel itt is oly elemeket választottak ki magukból, amelyek mélyebben értik intellektuális feladataikat. A nyugati hatásnak erős a szerepe ebben.

Az ulemák maguk is már mindinkább a tanultság, s nem csupán a vallás emberei, olvasnak nyugati könyveket is; tanítványaik jórésze pedig már a világban elhelyezkedett jogász: az effendik rétege ez, idővel az ügyvédhez hasonló foglalkozással, bár még sokáig vallásos, templomi feladatokkal is. Ők nyomulnak be idővel a hivatalnokságba is, nyitva a pálya előttük is a legmagasabb fokig. A kalemndi (tollforgató), a cselebi (tudós) is e réteg tágabb köréhez tartozik s együtt halad vele. Mindez azonban már inkább a XVII. sz. történetéhez tartozik s csak a XVIII. sz.-tól válik döntő jelentőségűvé. A folyamat hatása egyelőre csak annyiban tapasztalható, hogy lassankint a központ nagy írnohadzserege is elvesztette régi természetét, rabszolgai készségét és törtető szerencsevágját, állandósult tömege elhelyezkedett a társadalomban, szeretne elismert képzettség-rétegeihez csatlakozni. Kíméletlen átütőereje megszűnt; s mivel mindenféle nemzetiség fiai elhelyezkedhetnek a hivatalnokság keretében, — a görögök egyenesen vezetős szerepre jutnak a központban és az európai tartományokban — az alávetett népek intellektualizmusa nem lázad ellenük, még a nemzeti eszmék uralomrajutásának idején is aránylag vonakodva követi idegen felszabadítók hívó szavát. A birodalom inkább tehetetlenségénél, mint erejénél fogva él tovább. A veszély idővel éppen az effendik török-nemzeti rétegenek elötörésével kezdődött' műveltségük nem érti meg már a birodalom egykori nagyságának lényegét, az egyszerű uralmi okszerűséget; szabadabb mozgást, önállóságot kívánnak a társadalom számára, s mégis török uralmat. Az egykor modern, szörnyű gépezet, amely világrészeken gázolt át, a társadalomérettel való mélyebb közösség híján lankadt el; s végül éppen az hozta vesztét, hogy megújítását nemzeti török alapon és a társadalomfejlődés szélesebb alapjain kísérelték meg.

Harmadik Könyv
A TIZENHETEDIK SZÁZAD

ELSŐ RÉSZ

*A VALLÁSHÁBORÚKTÓL
AZ ÁLLAMI ABSZOLUTIZMUSIG*

ELSŐ FEJEZET

A DÉLEURÓPAI ÁLLAMOK

A XVII. SZÁZAD DEREKÁIG még a vallás jelszava alatt megindult nagy háborúk töltik be Európa eseményszerű történetét. A harmincéves háborúban résztvett az Okcidens minden államalakulása, de már mélységes átalakuláson ment át a világ. A múlt évszázadban a vallás és a háború: társadalmak megmozdulása, lázadása. Most már mindinkább csak a kialakult politikai egységek harcolnak egymással a vallás zászlaja alatt, s végül minden háborús cél mögött csupaszon tör elő a tiszta politikum. A század második felében már végleg eltűnt a vallás a politikai mozgalmak parancsoló erői közül; az előző korszakokhoz viszonyítva, az elvilágiasodott Európa képe áll előttünk.

Ez a megállapodottság nem kényszerű, kölcsönös megnyugvás, hanem mély társadalmi folyamat eredménye. Már a század elejétől nincs az államon belül sem, normális viszonyok között, véres üldözés, a máglyák korszaka elmúlt. Vallástürelmről alig lehet szó, de fegyver és kivégzés helyett csak az állam és társadalom intézményessége dolgozik azon, hogy idegen, önálló erőfeszítésre képes kultúrszervezetek ne nőjjenek nagyra testükben; a „nyilvános vallásgyakorlat” körül folyó tusakodásnak ez az értelme. Amíg a vallásos, intellektuális és rendi önállóság együtt járó fogalmak voltak, kíméletlenül folyt a küzdelem. A XVII. században azonban, a háborúk mélyén, beteljesült a folyamat, ami a modern Európának alapja: az intellektualizmus külön, önálló organizmussá alakult ki, keresztül-kasul a rendiségeken át, gazdagodva azok tartalmából; elmélyülve a vallással együttes felnövekedésben, de a maga munkakörét kialakítva. Buzgóhitű bíboros államférfiak s protestáns vezérek egyaránt az állami-nemzeti

kultúrtest emelésében érzik „vallásos“ feladatukat is. Hatalmas állami, kulturális, gazdasági tömbök kialakítására ösztönöz az egységesült intellektualizmus, végül szinte mértani testek kialakítására, szabályozott belső szerkezettel. Győzedelmeskedik az adminisztratív abszolutizmus, a gazdasági életen az állammerkantilizmus. A tudományban az egységes rendszerre törekvő racionalizmus hódít; a kultúrvidékek képét a barokkművészet teszi monumentálisán egységessé.

A XVII. század már a félezeréves európai fejlődés betetőzése, ezután már a nagy, modern kibontakozás következik. Az egységnek monumentális tökélye Franciaország: a belső erők sokféleségén, nagyarányú, súlyosan megalapozott intellektuális rétegek munkájával rendelkezve, megdönthetetlen állam uralkodik. A jövő századokba tör fel erőszakosan az angol forradalom, az egyedüli, amely még vallásos lázadása a társadalomnak. A vallás ügyét is az erők kialakulóban lévő modern szabad versenyébe akarja vetni, a korszaknak hitt súlyos egyéniségét állítani a belső kötelekeiben felbomlott társadalmi erők küzdelmeibe. A francia társadalom szabályozásában és az angol szabad erő kifejtésben tökéletesedett két ellentétes típus adja a modern európai fejlődés alapjait.

II. Fülöpnek élete végén sorra tapasztalnia kellett világraszóló terveinek megghiúsultát, Isten rendelésének végtelen magasságát az emberi szándékok fölött. Országai kimerültek, a kormányzat csak használta s nem fejlesztette a belső erőket; végül már szinte ajtóról-ajtóra járva kellett a nagyoktól s gazdagoktól segítséget kérni az államháztartás céljaira. Fia, III. Fülöp (1598—1621), tettvágyra és fantáziára nem hasonlítható hozzá. Az erenyedt béke korszaka következett, de nem a belső megújulásé. II. Fülöp nem volt pazarló uralkodó, de fia roppant fényűző udvart tartott, a spanyol etikett grandiózus formái az európai udvarok mintái lettek. Esküvőjének ünnepei pl. közel egymillió dukátba kerültek, — körülbelül ennyiért foglalta el egykor Katolikus Ferdinánd a nápolyi királyságot. Emellett állandó rendszerré tette az európai uralkodók, kormányférfiak pénzelését a spanyol érdekek szolgálatában, évdíjat húztak Németország, Svájc, Anglia katolikusai, s Itália csaknem minden városának vezetősége is. És egyúttal sokkal nagyobb mértékben, mint II. Fülöp, áldozott jámbor egyházi célokra, a kolostoralapítás most folyt óriási arányokban. Az egész spanyol társadalomnak szelleme ez: nagyszerű képe a büszke hatalomnak, virágzó kultúréletnek, de csak egyéni előkelőség és nagylelkűség táplálja, nincs valódi társadalmias munka mögötte.

Csodálatos a merev, gyökértelen önkényuralomnak belső dialektikája: II. Fülöp utódainak idején mindenható főúri kegyencek kezére került a vezetés, akik a nagy családok versenyéből kiemelkedve, a maguk s pártjuk családjait tették úrrá a többi fölött. Lerma hercege, a Gomez-családból, III. Fülöp idején mintegy húsz évig tartotta kezében a kormányzatot, óriási vagyont szerezve, az ellenséges grandokat szinte száműzve az udvartól. De az egész társadalmon átvonuló jelenség ez; itt, ahol látszólag régen eltűnt minden nemesi-úri önállóság a központtal szemben, ahol a rendiség nem elég mély ahhoz, hogy az állam fejlődésébe belekényszerítse a maga igényeit, most, a hódítás megszűntével, mind érezhetőbb a nemesi és városi családi érdekek szövetkezésszerű érvényesülése. Míg Európában adminisztratív államok alakulnak, itt a régi, sekélyes rendiség szerepe újul fel, lefelé az úri hatalom erősödésével, a kormányzatban a grandok nem intézményes, hanem vetélkedő részesedésével. A pénzügyeket a városok képviselőinek ígérekkel, vesztegetéssel, fenyegetéssel való megdolgozása táplálja új adókkal, amelyeknek behajtása azonban mindig csak részben sikerül. A cortez jelentősége ismét nő, Lerma hízelegve igyekszik megnyerni tagjait; s végül ismét növekszik az országrészek önállósága is, hogy a XVII. sz. közepén forradalmivá válják. Kitűnt, hogy II. Fülöp idején minden egyesítve volt s központosítva, de semmisen mélyen feldolgozva. A gazdasági életet éles állammerkantilizmus fogta egybe, sokkal korábban, mint másutt Európában; ez azonban nem a céhszerűségen elmélyült valódi európai merkantilizmus, amely a forgal^gasdaság szabályozását társadalomtudománnyá fejlesztette. Minden szabályozás a gyors és könnyen megragadható állami jövedelem szempontjából történt. Az ipar és kereskedelem monopóliumai sokatigérő családi szövetkezések kezébe kerültek, az amerikai hajózást Sevilla kikötőjébe kényszerítették, Kasztília családjai szinte monopolizálták a gyarmati nyereségeket, idegenek becsúszhattak a kereskedelembe az ő zászlóik megvásárlásával, de Kataloniát, a régi nagyszerű barcelonai kereskedelmet csaknem kizárták belőle. A tömegmunka elvesztette önálló erejét, életkedvét; viszont a XVII. sz. elején egyedül Kasztiliában állítólag 160.000 idegen élt, s mind dolgozott s keresett. Az állam minden gondja a készpénzszerzés; az ezüst összeírását országszerte elrendelte, majd egyszerűen többszörös értékre verette át a rézpénzeket. Az ezüst elbűjt tehát, viszont egész Európa itt adta el drágán rézkészletét; az amerikai ezüsbányákat birtokló országban alig látni ezüstpénzt. Idegen bankárok kölcsöne uralkodott a pénzügyeken, de sorra következtek az államcsödszerű önkényes kamatleszállítások, amelyek mind nehe-

zebbé tették új kölcsönök szerzését. A monopolizált ipart, kereskedelmet óriási vámok védték a külföldi verseny ellen, amely azonban spanyol cégért vásárolva hozta be áruit, vagy csempészutakon; fegyverrel, ágyúval dolgozó csempészbandák népszerű intézményekké váltak. A hivatalnokság is az alkalmak kihasználásának él, vásárolt állásait vesztegethetőséggel, zsarolással tette jó befektetéssé; néha az adó behajtása több költséggel járt, mint magának az adónak összege. A világgyarmatok ura így vált maga is Európa kolóniájává, a népesség száma hirtelen esett, falvak haltak ki, a földművelés, különösen a móriskók újabb kiűzése után, elvesztette régi megmunkált területeit is.

A király maga is látta ezt, keservesen panaszkodott néha. S mégis, szinte a társadalomszervezetben rejlő törvény érvényesült abban, hogy a béke ideje után ismét hódító világtervek kerüljenek uralomra. Lerma ellen mind nagyobb a zúgolódás; izgatnak ellene, mert békét kötött az eretnek Hollandiával. A trónörökös, a későbbi IV. Fülöp, becsavagyó ember, nagy pártja van a félretolt grandok között. Azonkívül most már ismét biztosabbnak látszott Spanyolország nemzetközi helyzete. Angliával, a sikertelen írországi kísérlet után, 1604-ben békét kötöttek. Hollandiával 1609-ig még folyt a harc, borzalmasan a tengereken is, az elfogott hajók legénységét kölcsönösen tengerbe fojtották, a süllyedő hajók fuldokló matrózait lötték, vágták. Megegett, hogy a körülfogott holland hajó, legénysége beleegyezéssel, inkább felrobbantotta magát, semhogy a spanyol bosszú áldozata legyen. A fegyverszünet idején azonban nem tűnt már fel veszél)iesnek Hollandia, minthogy angol és francia segítségre már nem számíthatott. A törökön 1613-ban Chiosznál győzelmet aratott a spanyol flotta, 1618-ban a török kalózokat csaknem Konstantinápoly faláig üldözték. Marokkóban a bennszülöttek pártviszályai 1609-ben alkalmat adtak spanyol beavatkozásra, egyes kikötők megszállására; a régi arab kéziratok ekkor kerültek az Escorial gyűjteményeibe. Ugyanekkor végeztek a móriskók maradványaival is Spanyolországban. Ezek a kényeszerű kereszténység és az inkvizíció szigora ellenére is titokban rajongva ragaszkodtak régi vallásukhoz, állítólag szövetséget kerestek Marokkóval, sőt IV. Henrikkel is, a gyűlöletes népvád szerint megmérgezték a keresztényeknek szánt ételmet. Százezerszámra utasították ki őket, mire elkeseredett harcot kezdtek, véres vereséggel; a kivándorlók serege után pusztán maradtak az egykor művelt, csatornázott vidékek. Mindez ismét felébresztette az uralmi érzést a spanyolban. S az osztrák Habsburgokkal is újra erősödött az érzelmi közösség, stájer (II.) Ferdinánd szigorú katolikus

iránya által. Mivel II. Mátyás örökségére tulajdonképpen a spanyol ág is igényt tarthatott, Ferdinánddal már 1617-ben titkosan meggyeztek, hogy a spanyol megkapja az osztrák birtokoknak nyugati, a Rajna felé húzódó darabkáját, főként Elzászt, ami a milánói spanyol kormányzóság összeköttetését könnyítené meg a spanyol kézben lévő Franche Comté-val és Németalfölddel. Ausztriában a spanyol követ nagyobb hatalommá lett a vezető miniszternél is. Khlesl bíborost és egyeztető politikáját megbuktatta. Egyúttal Veltlinben is megfészkelte magát a spanyol, Svájc e tartozékában, s ezzel Milánó és az osztrák birtokok közt teremtett összeköttetést. A harmincéves háborúba való beavatkozása tehát természetes volt, a cseh rendek épp a spanyol veszély érzetében sodródtak szélsőségekbe. A spanyol békepárt 1618-ban megbukott, Lermát lemondatták és eltávolították, pártját kizárták minden főbb hivatalból. Spinola németalföldi serege könnyűszerrel megszállotta Pfalzot, az új cseh király fejedelemségét; a prágai csatában (1620) pfalzi Frigyes földönfutóvá lett.

IV. Fülöppel (1621—65) becsvágyó ember került a trónra, aki-ben azonban több volt az önhittség és élvezetvágy a tetterőnél. Helyette ismét egyik bizalmasa, Olivarez grófja, a Guzman-családból, vitte az ügyeket vagy húsz évig. Az akkori Európának félelmetes alakja, akinek minden vágya, hogy első embernek lássék az egész nemzetközi politikai életben. Az államkormányzatba tőle függő családokat helyezett, a tanácsokat szűkebb bizalmas tanácsok alakításával jelentéktelenítette el. Egyébként igen vallásos, szorgalmas, mértékletes és önzetlen ember, a maga vagyonából is sokat adott a háború céljaira, csak uralkodója fényűzését és kicsapongásait nem akarta korlátozni. De az egyéni jóhiszeműség nem fordíthatja meg nemzetek sorsát. Spanyol fölénytel túlkönnyűnek látott mindent, abban tetszelgett, hogy megtalálta az egész világ igazgatásának helyes elméletét. Közben pedig Hollandia ismét feltámadt a spanyol veszély ellen (1621); s Franciaország nem tűrhette teljes körülzárását, Itáliától Németalföldig, a spanyol hadisikerek által. Richelieu pedig egészen más államférfi volt, mint Olivarez, nem kegyenc és nem családok pártján alapult uralma, hanem brutális erővel képviselte az állam kibontakozó roppant üzemiességét. Franciaország mind szilárdabb egységgel lépett fel a nemzetközi politikában, a spanyol pedig hosszú sikerek ellenére megroppant a küzdelemben. Richelieu elsősorban Itália felé akarta áttörni a spanyol gyűrűt, francia hadak kényszerítették a spanyolokat Veltlin feladására. Majd Mantua-Montferrat örökségének ügyében, a kihalt Gonzaga-ház francia mellékágának érdekében kelt át két ízben is francia sereggel az Alpokon (1629—30),

a spanyol ellenében erődöket szerzett meg, Savoy át francia politikára kényszerítette. Egész Itália fellélekzett a spanyol nyomás gyöngülté-
vei, az itáliai spanyol tartományok fegyelme meglazult, majd később egymásután következtek lázadásaik. Aztán Gusztáv Adolf svéd seregeit hozta a francia diplomácia a német harcterekre, a Rajnától, Elzászból kiszorítva a spanyolt. Mindez még nem jelentett nyílt hadviselést a spanyol ellen; az sem, hogy Olivarez keze benne volt a francia nagyok összeesküvéseiben Richelieu kormányzata ellen. Spanyolország végső erőfeszítéssel összeszedte magát, a király ifjabbik fia, aki katoná-
ember, de a jövedelem kedvéért toledói bíboros-érek volt, a császári sereggel együtt 1634-ben Nördlingennél legyőzte a svéd-német hada-
kat, majd Németalföldre vonult, s inkább a hollandokkal is békét akart volna, csak hogy teljes erővel a francia ellen fordulhasson. A háború a spanyol számára is politikaivá lett, vallásos eredetét levetkőzve.

A franciával tehát 1635-től nyílt háborúban állott a spanyol, a hollanddal is folyt tovább az elkeseredett küzdelem; az ingadozó angol politika is időnkint a spanyol ellen fordult. A francia flotta, Richelieu alkotása, már a Földközi-tengeren is szorította a spanyolt, itáliai összeköttetéseit is bizonytalanná tette, a hollandok pedig a nagy tengereken kerültek véglegesen túlsúlyra. Itáliába ismét francia sereg nyomult, sőt a spanyol Németalföldön is hóditott; majd egyenesen Spanyolország északi vidékeit támadta meg.

Olivarez most elmélkedett azon, hogy mily laza az egység a spanyol tartományok között, hogy szinte csak az uralkodó Személyes kormányzata tartja össze őket. Most akart volna kísérletezni nagy kereskedelmi társaságok alapításával is, holland mintára. De mihelyt ellenség tűnt fel a határokon, egyszerre forradalmi módon tört elő a részeknek külön élete s érdeke. Katalóniában már régóta örültek a kormányzat bajainak, a cortez tüntetett, a király sértődötten eltávozott Barcelonából. Még sereget állított a tartomány a közeledő franciák ellen, de amikor kormánycsapatok is érkeztek, erőszakkal, a nép terhére, megtámadták azokat, a vidék urai aratók gyűjtésének ürügyével ezeket vonultattak fel Barcelona ellen, a banditák bujdosó népe csatlakozott hozzájuk. Az alkirályt megölték, általánossá lett a lázadás és fosztogatás (1640). Aragóniának, Valenciának, a spanyol Navarrának rendjei állítottak ugyan seregeket a kormány felhívására, de nem engedték, hogy a katalánok ellen vigyék őket. Andalúziában is mozgalom indult, összeesküvés külön fejedelemség alakítására, de a kiszemelt fejedelem, Medina Sidonia herceg, hamarosan a király lábai elé borult. Portugália azonban mindenképpen menthetetlen volt. A há-

borúk szükségleteire a cortex ellenére vetettek ki adókat és az egyházi vagyont is fel akarták használni; ezért a pápa átokkal sújtotta az országot, a templomok bezárultak, a harangok elhallgattak. A nagyurak és főpapok titkos szövetsége alakult — éppen azoké, akik egykor a spanyol király alá adták az országot, a nép ellenére. Richelieu keze természetesen itt is dolgozott, mint a katalán zavarokban is. Amikor az urakat Madridba idézték, fegyveresen támadtak Lisszabonban a helytartó palotájára, majd kiverték a spanyol csapatokat a városból; csakhamar csatlakozott hozzájuk az egész ország. A régi uralkodóház egyik leszármazottját, Braganza (IV.) Jánost (1640—56) királynak kiáltották ki; a franciák, svédok szövetkeztek vele, majd Anglia, Hollandia is — sajátos módon azonban szabadon folytatva tovább is a portugál gyarmatok hódítását. A spanyol hadak sikerrel harcoltak ugyan a portugálok ellen (1644—46), de az országot visszahódítani nem tudták. A gyarmatok közül Braziliát is visszaszerezte (1654) a megújult portugál királyság a hollandoktól, tehát elég jelentékeny tényező maradt az európai nemzetközi életben.

Olivarez a sok balsiker között nem tudta már tartani magát ellenfeleivel szemben, különösen amikor a grandok büszkeségét megsértette azzal, hogy természetes fiát soraikba emeltette. 1643-ban lemondott, az udvartól tüntetően elhúzódott nagyok visszatértek a király mellé, utóda, De Haro idején, az előkelő nemesek vezetése alatt álló tanácsok ismét nagy jelentőségre jutottak a kormányzatban. Katalóniában több mint egy évtizedig (1640—52) folyt a harc, a felkelők XIII. Lajost kiáltották ki „Barcelona grófjának” s valóban úgy látszott, mintha a tartomány már a francia királyság része lenne. Amikor végre Don Juan, IV. Fülöp természetes fia, legyőzte az ellenállást, mégis kénytelen volt elismerni Katalónia külön alkotmányát. Közben sorra lázadtak az itáliai spanyol birtokok is. 1647-ben Palermóban a nép kelt fel, de a nemesség leverte mozgalmát. 1647—48-ban egy piaci zendülésből a vámszedők ellen általános néplázadás keletkezett, egy halász lett diktátorrá, a spanyol alkirálynak alkalmazkodnia kellett; amikor a diktátort nagyzási mániája népszerűtlenné tette, az alkirály lelövette. Amikor Don Juan vezetésével spanyol flotta érkezett, ismét feltámadt a nép s a spanyolokat a várba s a hajókra szorította vissza, kikiáltották a köztársaságot, s egy fegyverkovácsot nagykapitánnyá. Francia kéz dolgozott itt is; Guise Henrik fellépett trónkövetelőnek és a francia flotta is közeledett. A fegyverkovács erre a spanyollal játszott össze s segítette uralma helyreállítását, ezek őt mégis kivégezték, Guise-t pedig évekig fogságban tartották.

A wesztfáliai béke után a harmincéves vallásháborúból végül csak a két katolikus hatalom háborúja lett; Európa most már a franciától kezdett félni, a spanyol túlsúlynak veszélye örökre elmúlt. Amikor tehát Mazarin uralma ellen Franciaországban többéves zavarok keletkeztek, a spanyol leigázta Katalóniát és úrrá lett Nápolyban, Toszkánában is. Másrészt azonban Angliát, amelyet a Stuartok többnyire spanyolbarátságban tartottak, a forradalom után hiába igyekezett megnyerni a spanyol diplomácia, Cromwell köztársasága a hollanddal végezvén, borzalmas erővel tört a tengerekre, utat nyitott Amerikában a már korábban megindult angol kolonizációnak, Európában csaknem teljesen megszállta a spanyol Németalföld partjait, végül pedig szövetséget kötött Portugáliával, amely 1657-től ismét hosszú harcban állott a spanyollal. A tengerek birtokának kérdése elérkezett döntő órájához, a spanyol korszak itt is befejeződött. A francia kiállott a küzdelemből, 1659-ben a pyreneusi békében területet kapott a spanyol és olasz határon s Németalföldből is. A spanyol összeköttetés az olasz és németalföldi tartományok között végleg megszakadt, nemsokára a Franche-Comté is elveszett. Még mindig nagy birodalom a spanyol, de hiába vár belső megújulást. IV. Fülöp idősebb korában buzgón vallásos és szorgalmas uralkodó lett, de az abszolút uralom felszíne alatt az udvar a nagy arisztokrácia küzdőtere lett.

Itáliában, mind a spanyol birtokokon, mind a független államokban, hasonlít a belső fejlődés a spanyolhoz: a mechanikus egység, központosítás, amellyel egykor megelőzték Európa államszervezeteit, felületesnek bizonyult, nagycsaládok s vagyonok törlek ismét a felszínre a XVII. sz. folyamán. A spanyol helytartók, alkirályok örökös alkuban küszködtek velük, csellel, erőszakkal; semmi mélyebb intézményesség sem keletkezhetett ez alkalmi tusakodásokból. Sőt mintha minden kormányzónak az lenne a becsvágya, hogy elődje alkotásait megsemmisítse. A bárók a spanyol világban nagy címekkel-rangokkal felruházva, a fényűző városi életben eladósodtak, tehát birtokaikon minden kicsiny úri jogukból pénzt igyekeztek kicsikarni, alattvalóik terményét 'kényszerrel felvásárolták, a kereskedőktől súlyos vámokat szedtek. A hivatalnokoknak, bírának alig volt valami állandó fizetésük, mégis gazdagodtak. Még magas és eleven a kultúrélet a félszigeten; de a nép, kivált Nápolyban s Szicíliában, tömegesen menekült a hegyekbe, bandákat alakított, volt olyan vezér, aki másfélezer embernek parancsolt. A milánói kormányzásban egyenletessé tette az életet a katonai uralom, a sok háború nagy teher volt ugyan, de a városoknak

megvolt a hasznuk is belőlük. A szabad olasz államok létét az biztosította, hogy a hatalmak féltékenyen őrködtek a fennálló egyensúlyon, egymás terjeszkedését nem engedték. Velence a század első évtizedeiben még bekapcsolódott, legalább pénzével, a spanyol-osztrákellenes koalíciókba, igen gyengén viselt háborúval állott ellen Ausztria terjeszkedésének a tenger felé, a spanyolénak Veltlin és Mantua uralmáért. A törökkel egy félszázadig békében élt, csak 1645-ben tört ki háború Kréta birtokáért, amit hősiességgel vívott harcok után az 1669-ben kötött békében mégis elvesztett. Egykor eleven kereskedő-arisztokráciája a világ legelzárkózottabb testületévé lett, még IV. Henrik francia királynak is becsvágya, hogy a velencei nagynemesség „aranykönyvébe” belekerülhessen.

Sajátosan illeszkedett bele ebbe az általános fejlődésbe a pápaság és az egyházállam szervezete. A belső ellentét az egyház vezetésének s a világi fejedelemségnek érdekei között továbbra is megvolt, de valamiként lassú kiegyenlítődsben. A XVI. sz. végétől a pápák határozottan francia irányba fordultak politikájukkal, ami most már nem tisztán hatalmi szempont a spanyolnak itáliai túlsúlya ellenében, hanem csatlakozás is az északi, társadalmiasabb ellenreformációhoz. Ha a harmincéves háború kezdetén az osztrák Habsburgok mellé állott a pápa, úgy egyúttal a katolikus német fejedelmeket is támogatta a császár ellenében; egyáltalán, vonakodott attól, hogy a nagy háborút vallásháborúnak deklarálja s ezzel teljesen a Habsburgoknak álljon rendelkezésére. A spanyol követekkel már II. Fülöp végső idejétől néha drámai jelenetekben vitáztak a pápák. Wallenstein, hatalma tetőpontján, Róma elfoglalásáról ábrándozott. VIII. Orbán (1623—44) teljes egyeduralgó volt, roppant önbizalommal, erődöket tervezett s építtetett, világias formákkal írta vallásos költeményeit. Másrészt kérlelhetlen az egyházi érdekeket illetőleg, amiket a császár a protestáns fejedelmek kielégítésére hajlandó volt részben feláldozni. Tehát a pápaság új aktivitása, de most már az általános katolikus érdeket megszabadítva a maga hatalmi érdekeitől és nem kötve más államok hatalmi érdekeihez sem. Az ő idején a pápai nepotizmus ismét rendszerré lett, most már azonban szinte közcélú intézménnyé, amit tudós szakértők, köztük jezsuiták is helyeseltek; nem fejedelemségeket osztogatott a pápa, hanem vagyont és méltóságot, s ezzel nagycsaládokat alapított, amelyek mintegy az egyházállam dinasztikus folytonosságának hiányát pótolták. E nepotizmus csak átmeneti volt, kialakult a pár tucatnyi nagycsalád egyensúlya, ami hatott arra, hogy a főként tagjaikból kikerülő bíborosok együttese visszaszorítsa a pápa

egyeduralmát a világi kormányzatban. Arisztokrácia tehát, akár a grandóké Spanyolországban, de spiritualizálva az egyházi hivatás által. A század közepén Rómát is megkapta az európai forradalmi láz, 1646-ban a nép feltámadt, gyűlése a Kapitóliumon a súlyos adók eltörlését követelte s a pápa egyelőre kénytelen volt engedni. Máskülönbén azonban Róma már nem a nemzetközi szerencsekeresők központja, lakossága állandósult, meggyökeresedett.

Az egyházi és állami jövedelmek körül állandó a baj; de most már főként a vallásos célokra fordított hatalmas áldozatok miatt. A török háborúra, a német liga, a bajor fejedelem támogatására rengeteg pénz ment, valamint az angliai katolicizmus fenntartására, Írország felszabadítására is. És az európai katolikus államok egyházi erősen önállósultak pénzügyeikben, a pápának csak Itália papsága adózott feltétlenül. S végül mind nagyobb arányban folyt a térítő missziók munkája, jórészt a pápák áldozatkészségéből, a Föld egész felszínén. Dél-Amerikában a XVII. sz. elején már 5 érsekség, 27 püspökség, 400 kolostor és számtalan plébánia működött. Mexikóban különösen a jezsuiták hódítottak a népnél. A keletindiai portugál birtokokon Goa katolikus központtá alakult, 1540-től Xavéri Szt. Ferenc is itt működött, nagy utazásokkal, egészen Japánig. Az indiai bennszülöttekkel nehéz a feladat; alkalmazkodni kellett, a nemes kasztok ideáiba beleegyezni, a térítők tehát a maguk nemes eredetét hangsúlyozták, brahmán módra ruházkodtak és viselkedtek, a templomban kasztok szerint különítették el a hívőket, — s ily módon valóban voltak eredményeik a vezető rétegeknél is. A nagymogul-császár udvarába is beférkőzhettek, a XVI. sz. végén Lahore-ban már keresztény karácsonyi-ünnepet rendezhettek, 1610-ben a császári család több tagja is áttért, 1621-ben Agra-ban kollégiumot állíthattak. Kínában a jezsuiták főként természettudományukkal hatottak, csillagászati készségükkel versenyezve az ottani tudósokkal. Óvatosan, a szokásokhoz alkalmazkodva kellett itt is dolgozniuk. 1611-ben már templom épült Nankingban, 1616-ban már öt tartományban volt katolikus templom. Japánban szerencsésen ahhoz a párthoz csatlakoztak a jezsuiták, amely később az általános belső viszályokban felülkerekedett. A XVII. sz. elején állítólag már többszázezer hívük volt, többszáz templomuk, s harminc rendházuk. De a spanyol-portugál ellen támadt gyűlölet 1612-től szörnyű üldözéseket hozott reájuk is. A török birodalomban is sok misszió dolgozott a görög-kereszténység megtérítésén, főként francia támogatással. Abesszíniában a belső viszályokat igyekeztek kihasználni a jezsuiták, spanyol-portugál segílyt ígérve. A bennszülött szerzetesség

gyűlöletesen izgatott, vallásháborúk törtek ki; végül a császár győzött, 1621-ben egyesült a katolicizmussal, a pápától állított patriarcha alatt.

A déleurópai társadalmak hatalmi expanziója megszűnt, de a vallásos-kulturális hódítás még sokáig elsősorban a pápaság világra szóló hivatása maradt.

MÁSODIK FEJEZET

A HARMINCÉVES HÁBORÚ

A harmincéves háború egymásbafűződő háborúk sorozata, az európai hatalmak változatos részvételével, főként a Németbirodalom területén. A háborúnak Csehország körül forgó kezdeti korszaka gyorsan befejeződött, s követte a német fejedelemségek háborúja egymással szemben és a császár ellen, aki osztrák birtokainak szorosabb egyesítésével ismét fenyegető hatalommá lett. Most már vallásos-társadalmi forradalomról mind kevésbé lehet szó, a politikai egységeken belül kiegyenlített szervezet már a társadalom. A vallásos fanatizmus inkább csak a harcok elvadult pillanataiban mutatkozik kegyetlenül, s akkor is a politikai ellenfelek egymás népét pusztító eszköze. A protestáns Dániának, Svédországnak beavatkozása végül németterületek megszerzésének háborújává lesz, Gusztáv Adolfban még nagyratörőbb céloké; s amikor Richelieu katolikus Franciaországa is nyíltan belépett a küzdelembe, a vallás ügyét tisztán az állam belső ügyének hagyta meg. A weszfáliai béke már nem vallásbéke, hanem a hatalmak osztozkodása, egymásközi viszonyuk rendezése.

II. Rudolf „felséglevelét“ a változatos cseh rendi viszonyok között különféleképpen lehetett értelmezni. Nemcsak az önálló urak s városok, hanem a királyi birtokok rendisége sem egységesen szabályozott társadalom még, mint Franciaországban vagy a nyugatibb német territóriumokban. Az itt élő rendeknek is kénytelenek voltak megadni a szabad vallásgyakorlat jogát. De az egyházi birtokokon élő nemeség és polgárság is követelte ezt a jogot. A kormányzat elvette, lerombolta templomaikat. A defenzorok erre összehívták a rendeket, panasziratukat azonban II. Mátyás elutasította. Erre fegyveresen benyomultak a prágai államkancelláriába és két tanácsost, akiket az elutasításért okoltak, kidobtak az ablakon a mélységbe; utánuk is löt-

tek, de azok mégis megmenekültek. Ezután a rendek Thum Mátyás vezetése alatt ideiglenes kormányt alakítottak, 30 direktorral és sereget állítottak. Viszont a főhercegek fogságra vetették Khlesl bíborost, a gyöngéakarátú császár békéltető miniszterét, majd Mátyás halálával II. Ferdinánd (1619—37) elszánt katolikus irányt követett, szilárd maradt akkor is, amikor Thurn hadai Bécs előtt állottak és Ausztria rendjei is fenyegetően léptek fel ellene. Alsó- és Felső-Ausztria, Morvaország, Szilézia rendjei szövetkeztek a csehekkel, erősen a hollandiai szövetkezések mintájára, amint hogy a kálvinizmus is kedvező talajra talált e vidékeken. A csehek Frigyes pfalzi választófejedelemet választották királyukká, kálvinista fejedelemet; a szász választó ezért a császár mellé állott, még saját prédikátorai is erre ösztönözték őt. A kálvinizmustól és a rendi választójogtól egyaránt irtóztak a lutheránus fejedelmek. A protestáns unió megtagadta a közösséget Pfalzi Frigyes cseh vállalkozásával, csupán pfalzi fejedelemsége védelmét biztosította. Frigyes neje az angol király leánya volt, de I. Jakab őrizkedett a fegyveres beavatkozástól. Csak Bethlen Gábor erdélyi fejedelem fogott fegyvert, gyors győzelmi menettel az osztrák határokig, de ő is fegyverszünetet kötött, mihelyt elérte célját. Ferdinánd végül megnyerte segítségére a liga fejedelmeit, de azzal a kikötéssel, hogy a szövetkezés és a sereg Miksa bajor fejedelem, s nem a császár vezetése alatt álljon. Azonkívül a bajornak hadiköltségek fejében, zálogként át kellett engedni osztrák területeket, végül pedig Miksa ígéretet kapott arra is, hogy a császár a pfalzi fejedelem választói méltóságát őreá ruházza. A spanyolt inkább csak a rajnai vidékek érdekelték, Spinola seregei megszállották Pfalzot. Minthogy azonban a protestáns unió még óvatosabb volt a katolikus ligánál, Miksa és hadvezére, a Pármai Sándor seregében iskolázott Tilly, benyomultak az örökös tartományokba, megtörték a protestáns osztrák rendek ellenállását, majd a császári sereggel együtt Prága közelében, a fehérhegyi csatában, tönkrevették Pfalzi Frigyes seregeit (1620). A „téli király” hontalanná lett, pár hónapon belül egész Csehország Ferdinándnak hódolt.

Az osztrák monarchia kialakulására döntő események ezek. Csehországban kivégzések, vagyonkobozások irtották ki a gyökeres cseh főnemességet, adományok, a hadiszükségletek miatt olcsó birtokeladások által új, német, olasz, spanyol, wallon urak kezében óriási latifundiumokká egyesültek a régi lovagbirtokok. Erőszakos ellenreformáció űzte ki a protestáns lelkészeket, a lutheránusokat is, a polgárokat, parasztokat katolikus hitre vagy kivándorlásra kényszerítették, később a nemességet is. 1627-ben Ferdinánd új rendi alkotmányt léptetett

életbe, a királyválasztást eltörölte, a papságot is felvette az országgyűlésbe, amelynek csak az adójánlás jogát hagyta meg. Végül pedig a cseh nyelvnek a huszita időkben megalapozott egyeduralmát a német hivatalos nyelv egyenlő jogával támadta meg. Csehország önálló léte megszűnt; a többi örökös tartomány rendi önállóságát is új szabályozás törte meg. Ferdinánd egyúttal 1621-ben oszthatatlannak nyilvánította az osztrák Ház birtokait, a főhercegek ezután nem örökölhettek külön tartományokat. Az udvari és az alsóausztriai hivatalnoktestületek mindinkább központi kormányzervekké fejlődtek ki az összes tartományokra nézve, elkülönülve a birodalmi, császári kormányzervektől. Ausztriából külön birodalom lett, amit a tartományoknak a középkortól hasonlóan fejlődött társadalomszervezete alapozott meg, de azért mégsem tudta soha levetkőzni elsősorban dinasztikus jellegét.

I. Miksa bajor fejedelem rajongó katolikus volt, néha az aszkéta önsanyargatásig, s a mellett mély kötelességérzettel: „Mint a gyertya elfogyasztom magamat, miközben másoknak világítok.“ De emberies érzésű, távol a rideg fanatizmustól. Takarékosága, nagyszerűen kidolgozott adminisztrációja mintaállammá tette országát; végső céljai tulajdonképpen a háború a török ellen. Államérdeke nem önzés, hanem fejedelmi hivatásának áhítata. Ausztria hatalma ösztönözte a kíméletlenségre, követelte most már nemcsak a pfalzi választói méltóságot, de magának Pfalznak birtokát is. A Németbirodalom régi egyensúlya megrendült, úgy látszott, a két katolikus hatalom kerül végleges túlsúlyra. A protestáns unió feloszlott, Pfalzi Frigyesért csak Marfsfeld s egy-két német hadivállalkozó fejedelmi sarj harcolt Tilly ellenében, kevés sikerrel. A császár nem szívesen növelte a bajor hatalmát, a spanyol pedig egyenesen ellene dolgozott. Innen kezdődik Bajorország közeledése Franciaországhoz. A pápa mellett a francia támogatásnak köszönhette Miksa, hogy mégis reáruházták, egyelőre csak személyére, a választói méltóságot és hogy Felső-Pfalz területét is megkapta. Most már azonban szinte kényszerű szükség, hogy minden német fejedelem idegen segítség után nézzen; a háború befejezettnek látszott, s ép most vált európaivá. ,

A francia még sokáig nem vett nyíltan részt a német küzdelmekben, csak a Veltlin birtokáért most kezdődő vitában érezte súlyát. Veltlin sorsa jellemző a svájci „köztársaság“ szervezetére. Graubünden hódított birtoka, jórészt katolikus lakossága állandó viszályban élt a protestáns uralommal, a pártgyűlölet, vérbosszú dúlta fel békéjét, 1620-ban a fellázadt lakosság egyszerre többszáz protestáns családot gyilkolt le. Spanyol kéz is dolgozott ebben, spanyol és osztrák csapatok

szállották meg Veltlint, de később, főként francia fellépésre, kénytelenek pápai seregekre bízni a megszállást, mégis megtartván a jogot az alpesi szorosokon át való vonulásra. 1621-ben lejárt az 1609-ben kötött holland-spanyol tizenkétéves fegyverszünet is, a belső zavarokon Hollandiában Orániai Móric kerekedett felül, a harc a spanyollal megindult, ami a birodalomban folyó küzdelmet is a Németalfölddel szomszédos vidékre vonta át. Spinola és Tilly sikerrel működtek, az északnyugati birodalmi kerület fejedelmeit alkalmazkodásra kényszerítették. Ez azonban már közelebbről érintette a nyugati és északi hatalmak érdekeit is. Épp a Habsburgok túlsúlyának pillanatában került Franciaországban végleges vezetésre Richelieu, aki továbbra is állandóan ébrentartotta a veltlini kérdést, táplálta a holland küzdelmet: „Spanyolország győzelme a kereszténység romlását jelentené.” Anglia is a franciához közeledett, a spanyol házasságterv feladásával I. Károly XIII. Lajos nővérét vette el s a két állam szövetséget kötött Hollandiával, angol sereg s francia pénz ígéretével (1624). Egyúttal a német protestánsok és a skandináv államok szövetségén is dolgoztak. Az ifjú Gusztáv Adolf svéd király már most ajánlkozott, de sokat követelt, s amikor IV. Keresztély dán király, féltékenyen a svédre, német területek megszerzése reményében beállott a szövetségbe, a svéd félreállott, folytatta örökösét a lengyellel. Az északnémet fejedelmek azonban, a protestánsok is, féltek a dán terjeszkedéstől. De maga az osztrák dinasztia sem maradhatott meg már a tisztán vallásos céloknál. Ausztria egységesült ereje lépett előtérbe, különöse» Wallenstein szerepével. A német birodalmi-rendi hadsereg helyett önálló császári hadsereg: ezt valósította meg Wallenstein, a korszak tipikus hadinagyvállalkozója. Csehországi protestáns nemescsalád sarja, aki ifjúkorában katolikussá lett, sokat utazott, császári szolgálatban katonáskodott, idős nejétől vagyont örökölt, a csehországi birtokbirtokosok alkalmával pénzügyi spekulációval, ezredek állításával, királyi adományokkal hatalmas birtokokat szerzett. Új házasságával befolyásos rokonsághoz jutott, birtokait Friedland hercegségévé egyesítette, német birodalmi fejedelemmé lett. Nagyszerű szervezőtehetség, s új ember léte mentes a német fejedelmi családok szorongó, hagyományos politikai szempontjaitól, szabadon dolgozhatott nagy koncepciók megvalósításán. Alvállalkozó ezredesek segítségével 1625-ben, úgyszólván a császári kincstár igénybevétele nélkül, húszezernyi sereget állított, az ellenséges vidéken fosztogatás helyett gyorsan rendszeresített adóztatással, szolgáltatásokkal tartva fenn hadát, minden területet egyúttal politikailag is igyekeztén átszervezni.

A dán király ez évben mélyen benyomult a birodalomba. 1626-ban azonban Wallenstein a dessauai Elba-hídnál tönkreverte a protestáns hadivállalkozónak, Mansfeldnek seregét. Azután Brandenburgon, Szilézián, semleges fejedelmi területeken át Magyarországra sietett, mert Bethlen újra támadott; Wallenstein nem merészkedett döntő ütközetre ellene, de különben is Bethlen nemsokára ismét békét kötött. A dánokat Tilly 1626-ban Lutternél, Wallenstein 1627-ben Sziléziában verte meg s ezzel a két hadvezér ura lett csaknem egész Észak-Németországnak.

Wallenstein most nagy császári flotta felállításának akkor hihetetlen tervével foglalkozott, Dánia megtörésére, de egyúttal világraszóló célokkal is: a lengyel szövetséggel Svédország kiszorítására a balti tengerről, s a holland tengeri hatalom megtörésére, a spanyollal szövetségben. A császár az „óceáni s balti tenger generálisává” nevezte őt ki, s azonkívül zálogbirtokul adta neki Mecklenburgot, amelynek fejedelme a dán királyhoz csatlakozott s most hontalanná lett. De a lengyel nem egyezett bele a tervbe, a spanyol meg Hollandia megtámadását akarta elsősorban, amire a liga nem volt hajlandó. A Hanzavárosok, amelyeknek hajóira számított Wallenstein, ellenálltak, a svéd és dán pedig megegyeztek egymással s támogatták a kikötővárosokat. Stralsundot 1628-ban hónapokig ostromolta Wallenstein, végül a svéd és dán flotta ellenében kénytelen volt sikertelenül elvonulni.

A dán király már kezdettől saját rendjeivel ellentétben vállalkozott a háborúra, a hódítás nem sikerülvén, országgyűlése felzúdulására kénytelen volt 1629-ben békét kötni a császárral, feláldozni szövetségeseit, a földönfutóvá lett északnémet fejedelmeket. A német protestánsok, úgy látszott, teljesen ki voltak szolgáltatva a császár és a liga hatalmának. 1629-ben II. Ferdinánd kiadta végzetes „Restitutionsedikt”-jét: elrendelte az augsburgi vallásbéke, illetve az 1552. év óta szekularizált egyházi birtokok visszaadását, megtagadta a Ferdinánd-féle deklarációt, amely szerint az egyházfejedelmek rendjei szabadon követhetik vallásukat s az augsburgi vallásbékéből újólag kizárta a kálvinistákat. A legtöbb lutheránus fejedelem elveszítené tehát emberöltőkön át birtokolt, egykor egyházi területeit, amelyekkel többnyire szaggatott territóriumát egységgé kerekítette ki; a kálvinistákra, különösen Pfalzra, pedig egyenesen végső megsemmisülést jelentett a rendelet. Egyúttal pedig a császári család, egyházi méltóságok révén, nagy territoriális hatalommá vált volna a birodalom belsejében is. II. Ferdinánd ifjabb fia, Lipót Vilmos főherceg, már eddig is Strassburg, Passau püspöke és Hersfeld apátja, most megkapta Halberstadt és Magdeburg püspökségét és a brémainak utódlás-jogát is. A bajor csa-

Iád is kivette részét, egyik tagja, Osnabrück püspöke, megkapta Verden és Minden püspökségét is. De a katolikusok is megijedtek a császár hatalmától. Már évek óta szörnyülködve nézték Wallenstein munkáját, minden fejedelmi-rendi jogon való átgázolását, adóztatását a liga területein is. Már 1627-ben felléptek ellene, de Wallenstein lemondással fenyegetődött s megnövekedett hatáskörrel került ki a vitából. Azóta Mecklenburgnak, az egyik legnagyobb északnémet territóriumnak fejedelme is lett. Most egyenesen attól félték, hogy lefegyverzi a ligát és a spanyollal együtt megalapítja a Habsburgok univerzális monarchiáját. Miksa herceg, miután újabb pfalzi birtokokat kapott s választói méltóságát is öröklővé tette a császár, most az ellenzék élére állott, úgyhogy tartani lehetett a császár és a liga hadainak összeütközésétől is. A császár 1630-ban kénytelen volt elejteni Wallenstein, akinek önállósága különben őt is gyakran aggodalommal töltötte el. Richelieu diplomatáinak nagy részük volt a fejedelmek felbujtásában. 1631-ben aztán a bajor és a francia szerződést is kötött, kölcsönös védelemre, bár főként a spanyol, s nem a császár ellenében.

Ekkor már Gusztáv Adolf svéd seregei német földön állottak, a dán után a másik expanzív északi hatalom vette át a vezetést a háborúban. Gusztáv Adolf Richelieu közvetítésével békét kötött a lengyelrel és most a német partokon akarta biztosítani uralmát a keleti tengerek partjain, egyúttal pedig protestáns érdekeit is. A német protestáns fejedelmek közül azonban alig valaki csatlakozott hozzá, a brandenburgi választó féltette tőle Preussent és örökségi jogát Pommériára, amit Gusztáv Adolf elsősorban szállott meg. Tehát a király Franciaországgal lépett szövetségre, évi pénzsegély ellenében, „az elnyomott birodalmi rendek helyeállítására“; a hollandok is pénzt ígértek. Richelieu szerette volna, ha a svéd csak a császár ellen vonul, a bajorral s a ligával szemben semleges marad, de Tilly a liga seregével máris támadott, a katolikusok is idegen betolakodót láttak a svédben. Gusztáv Adolf ereje a gyors mozgás volt; kerülve a döntést, előbb az északi fejedelemségeket szabadította fel. A protestáns fejedelmek elkeseredését a császár ellen fokozta Tilly parancsoló fellépése, valamint Magdeburgnak hosszú ostrom után való elfoglalása és felgyújtása is (1631). A svéd király eleinte magának követelte a vezetést, de utóbb beleegyezett a fejedelmek katonai s politikai önállóságának megóvásába s így a brandenburgi, sőt a szász választó is nyílt szövetségre lépett vele. 1631-ben Breitenfeldnél, Lipcse közelében, borzalmasan tönkrement Tilly seregét; a német protestantizmus sorsdöntő csatája volt ez. De egy-

úttal Gusztáv Adolf szándékaiban is nagy fordulat. Míg a szász választót a császár birtokai ellen irányította, úgyhogy az nemsokára Prágát is elfoglalta, ő maga végigsietett a birodalom területén, a Rajna felé, a fejedelmeket sorban csatlakozásra készítve, még pedig katonai-politikai felsőségének elismertetésével s a szövetség örökös jellegével. Kitűnt, hogy mindenestre tengerparti német területeket akart állandó birtokába venni, a fejedelmeket egyházi területekkel kárpótolván, s valószínűleg foglalkoztatta egy evangélikus német császárság alakításának gondolata is.

A bécsi udvarnak Wallensteinhez kellett ismét folyamodnia. Beleegyeztek teljes önállóságába a seregállításban, hadvezetésben, csak a ligának és a spanyolnak csapatait vették ki alóla. Sőt teljes hatalmat kapott a szász választóval való szövetségkötésre, s megbízást más politikai tárgyalásokra is. Gusztáv Adolf, Tillyt viaszozórtva — aki halálra is sebesült — 1632-ben Bajorországra vetette magát, szörnyű pusztításokkal egészen Münchenig hatolva; most már nincs része a birodalomnak, amely ne viselte volna az ellenséges megszállás csapásait. Ekkor lépett fel Wallenstein új seregével, a szászokat kiszorította Csehországból, egyesült Miksa bajor herceg seregével és a svédnek erősített állásokba kellett vonulnia a túlerővel szemben. De amikor Wallenstein a szász választó végleges megtörésére indult, Gusztáv Adolf utána sietett, 1632 őszén Lütznénél csatára kényszerítette. Az elkeseredett harcban Gusztáv Adolf egy ezred élén küzdött, rövidlátó lévén, az ellenség közé került és több golyótól találva, halálát lelte, ifjan, 38 éves korában. Wallensteinnek fel kellett adnia a harcot, de veretlenül vonult el.

Gusztáv Adolf halála után kiskorú leánya, Krisztina helyett a svéd országtanács kormányzott, a háború vezetését Oxenstierna kancellárra bízva, aki elejétől aggodva nézte a nagy vállalkozást s most elsősorban a svéd érdekek biztosítására gondolt. Hadvezérei, Horn, Baner és a szász Weimari Bernát, viszálykodtak, a német fejedelmek önállósodtak, csak nehezen lehetett egyesíteni őket az ú. n. heilbronnai szövetségben. A francia is sokallta annak idején Gusztáv Adolf terveit, most rajnamenti városok átadását kívánta a svédétől, miután már Trier érseke, a svéd seregek közeledtére, francia védelem alá adta egyházfejedelemségét és miután Richelieu Lotharingiának a császárhoz húzó hercegét is megtörte. Az ellenség egyenetlenségét Wallenstein kevéssé használta ki, Csehországban serege kiegészítésével foglalkozott és béketárgyalásokba ereszkedett a szász és brandenburgi választóval. Nem hitt már a végső fegyveres győzelem-

ben, a háború előtti vallásos territoriális viszonyok helyreállításával akart volna békét szerezni, állítólag erőszakkal is kényszeríteni arra az udvart és a fejedelmeket. Főként pedig az idegeneket, a svédet és spanyolt egyaránt ki akarta szorítani a birodalomból. Jelentései tárgyalásairól a császárhoz nem voltak őszinték, az udvar papjai egyházgyűlölettel, vallástalansággal vádolták, Miksa fejedelem fel volt bőszerűlve, mert nem vitte seregét Bajorországba, amelyet ismét a svédek dúltak. Egy svéd sereg meglepetésszerűen elfoglalta Regensburgot, Wallenstein azonban, leszámítva harcait a szászok békére kényszerítésére, nem lépett elő. Mai szemmel nézve már áruló; de tekintettel fejedelmi helyzetére és a ráruházott politikai hatalomra, végleges ítéletet ma sem mondhatni fölötte. Tény az, hogy cseh urak révén tárgyalt már a svédekkel is, a franciával is, majd hűségnyilatkozatot vett vezetőitől. Tragédiája az, hogy senki sem bízott benne, akivel tárgyalt, s hogy valószínűleg maga sem volt elszánva a végsőkre céljai érdekében. Amikor Bécsben 1634-ben végre árulónak nyilvánította a császár, Prágánál egyesíteni akarta seregét, hívta a szász vezéreket is. De emberei sorban elhagyták s Eger városában a császáriaktól megnyert alvezérei szállásán megölték őt, lekaszabolták utolsó híveit is.

Most a trónörökös, III. Ferdinánd, vette át a fővezérletet és a spanyol infánszal együtt kiszorította a viszálykodó svéd vezéreket Dél-Németországból. A heilbronni szövetség felbomlott, a szász békét kötött: a császár nagyjából lemondott a Restitutionsedikt végrehajtásáról a lutheránus fejedelmekkel szemben, de az osztrák tartományokban megtagadta a vallásszabadságot. E prágai békéhez (1635) csatlakozott a legtöbb fejedelem, komoly béketárgyalás folyt a svédvel is; úgy látszott, hogy a birodalom belső nyugalma helyreáll, még pedig a császári hatalom és a katolicizmus megerősödésével.

Franciaországnak nem volt érdeke ez a béke. Richelieu megújította szövetségét a hollanddal és a svédvel és 1635-ben nyíltan hadat üzent a spanyolnak, miután lassú megszállással már eddig is elállotta útját Elzászban és más határvidékeken. Német fejedelem alig csatlakozott hozzá, de Weimári Bernát, aki a reformáció idején a választófejedelemségtől megfosztott szász dinasztia sarja volt, vállalkozott seregállításra, önálló fejedelemség ígérete ellenében. A bajor a császár mellett harcolt, a spanyollal együtt vakmerő előnyomulással már Párizst is rettegésbe ejtette. Váltakozva folyt a harc Észak-Itáliától Hollandiáig és a Keleti-tengerig. A francia hadvezérek és seregek még nem voltak szokva a nagy háborúkhöz, miután évtizedekig csak a francia pénz és diplomácia vett részt azokban. 1638-ban

azonban Weiraári Bernát serege és francia csapatok elfoglalták Breisach sokat vitatott várát, a Felső-Rajna kulcsát; a svédek északon szintén erőre kaptak, a szászokat legyőzve megint Prágáig nyomultak. Weimári Bernát 1639-ben meghalt, seregére és hódításaira Richelieu tette rá a kezét. A spanyol ellen még mindig nem szerencsés a francia, olasz szövetségesei is elálltak mellőle. Hollandia is békére vágyott, bár 1639-ben az angol partoknál tönkrement a spanyol flottát és a Csatornából évtizedekre kiszorította a spanyol zászlót.

Csak az 1640. év hozott fölényt a Habsburg-ellenes szövetségnek. A birodalomban még mindig keresztül-kasul, változó sikerrel vonultak a hadseregek, de Németalföldön és Itáliában már hódított a francia. Ekkor rendítették meg Spanyolországot a belső lázadások és Portugália elszakadása. Majd a svéd Torstenson, az új hadvezér, egészen Olmützig nyomult; azután Lipcse alá vonulva, Breitenfeldnél ismét tönkrement a császári hadakat, ugyanott, ahol tizenegy évvel előbb Gusztáv Adolf aratott döntő győzelmet. A német fejedelmek békére vágytak, Brandenburg ki is állott a harcból, a bajor is a spanyolban látta a béke akadályát. Az 1640-ben Regensburgban tartott birodalmi gyűlés — 1613 óta az első — béketárgyalást sürgetett, ami vontatottan meg is indult. De mindenki veszteségeiért kárpótlást s egyúttal szerzeményeinek megtartását is kívánta, német és idegen egyaránt. Richelieu halála után politikáját Mazarin folytatta. A harc tehát folyt tovább, holott a svéd és a francia kiszorításával a németek kölcsönös igényeit ki lehetett volna már ^elégíteni. A francia seregek már megtanulták a háborút, kitűnő hadvezérek nevelkedtek fel, köztük Turenne és Enghien herceg, a későbbi „nagy Condé“. Németalföldön városokat foglaltak, mélyen bennjártak Bajorországban, míg Torstenson ismét Morvaországban hadakozott. A svédek közben a dánokkal is háborúba keveredtek, győzelmesen, az 1645. évi békében Dánia végleg elvesztette régi hatalmi állását. Torstenson tehát teljes erővel fordulhatott az osztrák ellen, Morvaországon át egészen a Dunáig tört előre; szövetségében Rákóczy György erdélyi fejedelem szorította ki Magyarországból a császáriakat, de a török nyomására békét kellett kötnie. Torstenson visszavonult, viszont a szász választóval való egysége folytán szilárd bázist teremtett hadműveleteinek, Lipcse központjával, amely a breitenfeldi csata óta egész a háború végéig svéd kézben maradt. Enghien és Turenne, különösen a bajor Mercy ellenében, véres csatákat vívtak, a Rajna-vonalat véglegesen biztosították hadműveleteik számára. 1646-ban végre a svéd-francia bizalmatlankodást szorosabb

együttműködés váltotta fel, Turenne és Wrangel, aki a beteg Torsensont leváltotta, Lipót főherceg, a császáriak vezére ellenében Bajorországba nyomult. Miksa már előbb felvette a tárgyalásokat a franciával, most országa pusztulása miatt elkeseredetten elhagyta a császárt és fegyverszünetet kötött, területeinek mentesítése ellenében (1647). Öccse, a kölni, majd a mainzi egyházfejedelem is követte példáját. A német katolikus front összeroppanása azonban csak átmeneti volt, Miksa azt remélte, hogy az általános békét sieteti lépésével. Félév múlva a svédnek felmondta a fegyverszünetet, de a franciának különválasztása a svédétől nem sikerült. Az általános harc megújult, váltakozó sikerek után 1648-ban ismét bajor földön állott a francia-svéd sereg, egy másik svéd sereg pedig Csehországban, Prágában, bár a tulajdonképpeni várost a polgárság tartotta az ellenséggel szemben, egészen a békekötés híréig.

Az utolsó években Németalföldön is a városok egész sorát foglalták el a franciák a spanyoltól, a hollandok is terjeszkedtek, bár fokozódó békevággyal. Itáliában a franciák már a toszkánai partokon álltak, Nápoly 1647-ben fellázadt, s Mazarin már a spanyol teljes kiszorítását remélte a félszigetről. De a nápolyi felkelést, Guise Henrik vállalkozását, 1648 elején legyőzte a spanyol és a maga félszigetén is sikerrel védekezett a francia előtöréssel szemben.

Ekkor, 1648 őszén, vetett véget a háborúnak a német birodalomban a weszfáliai béke híre. Már 16° óta együtt ült Münsterben és Osnabrückben a kongresszusszerű tanácskozás, amelyben a császár kényszerű beleegyezésével képviseltette magát minden önálló birodalmi rend és azonkívül minden európai hatalom, Anglia, Dánia, Erdély, Lengyelország és Oroszország kivételével, de e távollevőket is belefoglalták a szerződésekbe, csak a törököt zárták ki belőlük. Vontatottan folytak a tárgyalások, a korszak diplomáciája nehéz formákkal, rangkérdések alapos és szenvedélyes megvitatásával dolgozott, e szertartásosság azonban a hatalmi-jogi helyzetnek kölcsönös megállapítását jelentette. III. Ferdinánd (1637—57) már nem a katolikus és a császári ideáknak elszánt embere, megbízottja, Trautmannsdorff, okos, ügyes, békepárti politikus. A német kérdéstől elkülönítve, először a spanyol és holland között jött létre egyesség Münsterben, 1648 elején. Mazarin hiába igyekezett megakadályozni, a holland elvált a franciától, aki most már a spanyol Németalföld birtokára törekedett és így veszélyes szomszédja lett volna a köztársaságnak. A spanyol véglegesen elismerte Hollandia önállóságát, a háborús szerződésekkel együtt, amelyek délen és délkeleten kikerekítették az ifjú

állam területét és a spanyol Németalföldnek csak aránylag kicsiny tengerpartot hagytak meg. A tengerentúli birtokokat illetőleg a fennálló helyzetet rögzítették meg.

A francia diplomácia mindig azt hangoztatta, hogy csak a császár s nem a Németbirodalom ellen harcol; Németországban lehetőleg csak az osztrák Habsburgok birtokaiból követelt területeket, számára értékesebb volt, ha a birodalmi rendeket elkülönítheti a császártól s mintegy védőjükként szerepelhet. A Rajna természetes határvonalát hangoztatva, az elzászi részeket és Lotharingia, valamint az 1552-ben megszállott három püspökség, Metz, Tóul, Verdun birtokának végleges elismerését követelte. Csaknem évezredes volt már a vita e nagy területsávért Itália és a Rajnatorkolat között, amelyből a spanyol kezében most már csak Németalföld egy része és Franche Comté maradt meg. Évszázados küzdelmek következtek ezután is, a mai napokig; a francia uralom végleges voltát e vidékek roppant bonyolult rendi szervezete tette kétségessé. A franciák maguk is csak a tárgyalások során, majd későbbi kormányzatuk folyamán jöttek rá, hogy nem az ő értelmük szerint való tartományról van szó Elszászban, hanem számos önálló birodalmi rendről s azonkívül egyéb nemesi s városi területek komplexumáról, amelyek fölött az osztrák Habsburgoknak jórészt csak régi maradvány-jogaik voltak, hasonlóan a régi francia feudális seigneurök felsőségéhez. Bizonytalan formulához kellett folyamodni, a francia király, „szuverenitásának sérelme nélkül“, kénytelen volt elismerni az itt élő birodalmi rendeknek szabadságait. Elszász birtokával a francia király is német fejedelemmé lett volna, a belső ügyekben való részvétel jogával, viszont hűbérese is a császárnak, minthogy azonban mindkét félre kellemetlen lett volna ez, Bécs mégis beleegyezett, hogy Elszász teljesen kiszakításék a birodalom kötelékeiből. Jellemző ez az ügy a régi rendi Európa egész társadalomszervezetére, arra, hogy hódító hatalmak számára nincsenek kész területi zsákmányok, hanem csak egyes jogok tömkelegét ragadhatják magukhoz, uralmuk elmélyülése csak hosszú idő'k munkájának eredménye lehet. A Felső-Rajna jobbpartján is megtartott mindazoháltal a francia két várat, kapunak Németország felé, mint ahogyan Itália felé is biztosította útját. A három püspökség természetesen a kezében maradt, de itt is homályos fogalmazást kellett alkalmazni a püspök alatt álló hűbéresekét illetőleg. Lotharingia is a franciáé, az elűzött herceg visszahelyezését Mazarin megtagadta, de a tartomány a német birodalom tagja, a döntést kiválásáról elhalasztották. Svájc és Hollandia kiválását a birodalom-

ból a béke kimondotta, a spanyol Németalföld azonban jogilag továbbra is a birodalom tagja maradt.

A német fejedelmek, különösen a bajor, a brandenburgi, a szász és a mainzi választó, erélyesen a béke mellett voltak, Miksa néha fenyegetően is a császárral szemben, aki szívesen békéit volna a svédvel és a protestánsokkal s folytatta volna a harcot a francia ellen. A svéd igényeit most már nagyobb tehernek tartották a fejedelmek, különösen Brandenburg, mert azokat csak az ő rováskra lehetett kielégíteni. Az északi hatalom óriási területeket követelt, azonban Brandenburg ellenállott, Frigyes Vilmos választó, államának nagy újjászervezője, már imponáló hatalom, már a franciák is sejtették fejedelemségében Ausztria jövődjő nagy versenytársát. A svéd így is jelentékeny területeket kapott, mégpedig a partvidék fontos pontjait; Pommeránia egyrészével az Odera, a bremeni, s werdeni püspökségekkel az Elba és Weser torkolatán lett úrrá, ezenkívül Wismar városát is megkapta. Végül pedig nagy összeget kellett fizetni neki, hogy seregeit kielégítse és feloszlatthassa.

A német fejedelemségeket illetőleg általában a háborúelőtti helyzetet állították helyre, az új igényeket elsősorban egyházfejedelemségek feláldozásával elégítve ki. Brandenburg nagy püspökségekkel gyarapodott, a jövődjő Poroszország törzse már kialakult, de még mindig csak több elszórt földdarab jelezte leendő szélső határait. A bajor megkapta Pfalz dunai területeit. Az elűzött pfalzi választófiát a rajnai Pfalz birtokába helyezték vissza és számára új, nyolcadik választóságot kreáltak. A többi, végsőkig császárelenes fejedelem is körülbelül visszakapta régi területét, vagy egyházi birtokkal kárpóolták őket. A fejedelem „reformációs joga“, alattvalói vallásának megszabása érvényben maradt, de korlátozva és kíméletlenségeit enyhítve. Az osztrák tartományokban azonban feltétlen e jog, csak Alsó-Ausztriában és Sziléziában sikerült a svéd pártfogásnak enyhítenie. A vallásbékébe, teljes egyenlőséggel, felvették most már a kálvinistákat is. A tárgyalások alkalmával a vallás kérdése még egyszer izzó szenvedéllyel tört elő, de a középpárt győzött, elhatározták, hogy felekezeti kérésekben a birodalmi gyűlésen a jövőben nem a többség dönt, hanem a jószándékú megegyezés.

A birodalmi szervezet gyöngítése érdeke volt a franciának és svédnek. Már III. Ferdinánd választási feltételei is erősen korlátozták a császár jogkörét, most a törvényhozást, a hadüzenetet, a békekötést, szövetkezést, seregállítást, hadvezetést, erődítést a birodalmi gyűlés hozzájárulásához kötötték. Legfőbb diadaluk a rendeknek,

hogy territoriális felségjogaikat elismerte a béke, jogot adott a szövetségkötésre egymásközt és a külfölddel is, ha az nem irányul a császár és a birodalom ellen. Például a továbbfolyó francia-spanyol háborúban mindenki segíthette a küzdő feleket a birodalom határain túl, csak a birodalom egésze volt semleges.

Egy emberöltőn át a Németbirodalom nagy találkozó területe volt minden nemzet seregének; ha a nyomor és néptelenedés nem is oly nagy, mint az egykorú írók feltüntették, kétségtelen, hogy a német nemzet gazdasági visszaszorulását e háborúk is siettették. Útja a tengerekhez csaknem elzárult, nincs jelentékenyebb folyója, amelynek torkolata német fennhatóság alatt maradt volna. Minthogy a birodalom belső békéje is a nemzetközi békeszerződések keretében jött létre, Franciaország és Svédország e belső ügyekben is a garantáló hatalmak szerepét viselték, a beavatkozás jogával. Másrészt azonban gondolnunk kell a spanyol veszedelemre, Wallenstein kísérletére, Gusztáv Adolf terveire: mind hatalmas, mechanikus egységbe akarták kényszeríteni a birodalmat, a társadalomszervezet elnyomásával. E helyett a fejedelmi kormányzatok gondos belső munkája következett, jövő nagyságra nevelve a nemzetet. A békekötés után még évekig tartott a birodalom pacifikálása, a svéd s a francia nehezen vontta ki csapatait, a fejedelmek itt ott fegyverrel kísérelték meg a kétségesnek maradt kérdések elintézését. Másrészt azonban a fejedelemség valószínűs állammá erősödött; az 1654. évi birodalmi gyűlés kimondta, hogy az alattvalók kötelesek kormányzatukat a honvédelem szükségleteivel ellátni, ami a territoriális rendiség lezorítását, adójánlási jogának vesztét jelentette. A birodalmi hatalom lehanyatlott, de az egyes fejedelemségek, különösen a bajor, a szász, a brandenburgi, izmos belső fejlődéssel, új hatalmak szerepében jelentek meg Európa életében.

HARMADIK FEJEZET

RICHELIEU ÉS MAZARIN FRANCIAORSZÁGA

Franciaország IV. Henrik halála után, a XVII. század első évtizedeiben, szintén a bomlás képét mutatta. A kiskorú XIII. Lajos helyett anyja, Medici Mária kormányzott, aki férje életében menekült minden gondtól, munkától, amikor azonban most személyes szenvedélye lehetett az uralom, fáradhatatlan a fondorlatokban, mindenki felhasz-

nálásában mindenki ellen, tervek szövésében bizalmas olasz környezetével. Itáliából hozott komornájának férjét, Concinit, Ancre néven francia marsallá s legfőbb tanácsadójává tette. A házaspár óriási vagyont szerzett pénzügyi fogásokkal, tisztségek, adományok kieszközlésével. Sullyt, IV. Henrik nagy miniszterét, háttérbe szorították s az el is vonult az udvartól vidéki uradalmaiba. A spanyol udvarral kettős házasságtervben egyeztek meg, a protestánsokat kiszorították a kormányzatból.

Az udvartól mindenki követelt s mindenki kapott is, mégsem volt megelégedve senki. Ismét megjelentek a vérbeli hercegek, igényvel a kormányzatra s territoriális önállóságra. Hazatért Condé, aki IV. Henrik elől menekült, a régensséget akarta s birtokaiból csaknem külön ország alakítását. A Guisek is új erőre ébredtek, Bouillon herceg szinte uralkodott a keleti részeken s Vendôme, Nevers, Longueville herceg és a többiek is büszke önállósággal rendelkeztek katonáikkal, erődeikkel. A hugenották zúgolódtak a katolikus politika ellen, követelték vallásuk teljes egyenlőségét, főként pedig a tartományi és országos politikai szervezkedés, gyülekezés jogát. Vezérek, Bouillon és Rohan hercegek, ahol tehették, végre is hajtották a protestáns követeléseket, a kormány ellenére is. A Sorbonne is agitált a pápai-spanyol katolicizmus ellen, gyakori egyházi gyűléseket követelt, királyhűséggel, de mégis a püspöki s arisztokrata kormányzat szellemében. Csaknem fegyverre került már a sor, amikor, 1614-ben, a királynő beleegyezett az általános rendi gyűlés összehívásába. A főnemesek e gyűléstől, — amely az utolsó volt a nagy forradalom előtt — uralmuk helyreállítását várták. De szó sem lehetett már az úri terri-tóriumok önállóságáról, a hercegek a választásokból vereséggel kerültek ki; azonban ugyanolyan zúgolódással fordult minden rend a kormányzat ellen is. A gyűlés a rendi elkülönültség szigorú formái között tanácskozott, bár már rég elmosódott a képviseletnek territoriális jellege. A klérus egyik kiváló szónoka Lúgon püspöke, a fiatal Richelieu volt, ekkor még élesen az egyházi rend régi nagy szerepe mellett a mindent egybeolvasztó államüzemmel, hivatalnoksággal szemben, amely a kormányzatból kiszorította a klérust és joghatóságát korlátozta. A nemesség is elsősorban a hivatalnokság ellen fordult, a hivatalvásárlás eltörlését követelve, s az ú. n. „paulette“ eltörlését, amely a tisztviselői jövedelem bizonyos részének évi beszolgáltatása ellenében jogot adott az utódjelölésre, azaz az állásnak öröklővé tételére s ezzel állandó nagy magisztrátus-rétegeket alakított ki. A nemesség a régi nemes bírák, a baillik, sénéchalok személyes bíraskodásá-

nak megújítását kívánta. Az igazi előnyomuló fél azonban mégis a harmadik rend volt, amelynek törzse a hivatalnokság; ez tartott igényt arra, hogy az egész nép nevében szóljon, a nemesség ellenében emlegetse a királyi kegydíjak, penziók millióit, amelyekkel az udvar a nagyurakat szelídíti magához, míg a föld népe nyomorában a füvet rágja. A nemesség igen méltatlankodott, kölcsönös sértegetések, fenyegetések között folytak a tárgyalások. De a harmadik rend még élesebben fordult az egyház önálló szerepe ellen. Követelte, hogy felség-sértés terhe alatt minden pap köteleztessék esküdni, hogy a király egyedül Istentől vette koronáját, az egyháznak nincs joga a hűség-
 eskütől feloldani. A parlament helyeselt; tulajdonképpen a királynő kormánya ellen irányult a dolog, az államüzem öncélúságáért a katolikus, pápai-spanyol szövetség ellen. A papság ezzel szemben most már a Tridentinum bevezetését követelte, ha némi gallikán módosításokkal is. A gyűlés sorsa végül is e vitától függött, mintegy jelezve előre a következő évszázad polgári felvilágosodásának egyházellenes lényegét, a világi intellektualizmusnak teljes önállósodását. És a parlament most már ismét az államkormányzat fészkének tartja magát, a királynő ellenében a vérbeli hercegeket és a főméltóságokat is bevonta tanácskozáiba, régen üressé vált részvételi joguk felújításával. Az egyházi rend beszüntette üléseit, a papok heves izgató hadjáratot kezdtek híveik között, a harmadik rend néplázadással fenyegetődött; mindenki fegyverkezett. A parlament szövetezése a nagyokkal Condét hozta előtérbe, együtt a hugenottákkal, akik Rohan alatt szervezkedtek. A királynő 1615 tavaszán kénytelen volt felosztatni a rendi gyűlést, amire aztán párhónapos pusztító beháború következett, míg az év végén a királynő meg nem ígérte, hogy a parlament és a szuverén udvarok hatóságát nem korlátozza, a hugenották kiváltságait megerősíti, a Tridentinumot nem fogadja el és a parlament, a hercegek s főméltóságok bevonásával tárgyalás alá veheti a harmadik rend javaslatait az állam reformjára. A magisztrátus tehát ezúttal a főurakkal szövetezett s így Condé lett úrrá a királyi tanácsban. De Medici Mária mellett kitűnően dolgozott Ancre marsall, valóságos üzletembere a hatalomnak, erős pártot tudott szervezni maga körül. Ő fedezte fel Richelieu-t is és kancellárrá tette. Felesége pedig valami vallásos-babonás meghittségben kötötte le a királynő bizalmát. Végül erőszakra szánták el magukat, Condét a királynő szobájában elfogták, a többi hercegnek azonban sikerült vidékre menekülnie, ott fegyverkeztek az ifjú király „kiszabadítására” az idegenek kezéből. Ancre kémszervezettel, kegyetlen bosszúállással

tartotta hatalmát. XIII. Lajos ekkor már tizenhat éves, jogilag tehát nagykorú s gyűlölte a marsallt, aki gyerekként kezelte őt. Titkos összeköttetést keresett a hercegekkel, bizalmas környezetével összeesküvést szőtt saját kormányzata ellen; 1617-ben két tisztje a Louvre hídján lelőtte Ancre marsallt. Az ifjú király az ablakból nézte s felkiáltott: „Végre én vagyok a király!” Ancre feleségét, mint ördögös asszonyt, kivégezték, Medici Máriát Blois-ba küldték őrizet alá. Kichelieu-nek száműzetésbe kellett mennie, pályáját maga is befejezettnak tartotta.

De az ifjú király még nem volt érett az uralomra, a kormányzat mindinkább a király egy jelentéktelen bizalmasának, volt játszótársának, Luynes-nek kezébe került. A főurakat, egy notable-gyűlés határozataira támaszkodva, eltávolította a kormány, hogy vidéki kormányzóságaikban élhessenek kötelességüknek, a penziókat korlátozta s eltörölte a paulette-t is. A magisztrátus, hiába, mégis csak felzúdult ez ellen, a nagyok dühe meg határtalan volt. A nagy összevisszágban minden párt államreformot hirdetett s mindegyik érdekszövetségeket kötött. Az urak és a száműzött királynő most már együtt tartottak. Közöttük előtérbe lép Epernon hercege, egyike a legméltatlanabb jellemeknek a francia arisztokráciában, léha, piperkőc, végtelen göggel; egy érseket, akinek egyházkerülete az ő kormányzóságában feküdt, sajátkezüleg vert meg, mert elmulasztotta, hogy kinevezése után jelentkezék nála. Pénzen szerzett híveiből szinte állandó sereget tartott, de mégis szívesen vállalta volna a mindenható kegyenc szerepét a király mellett, amikor azonban egyízben a templom padjából sajátkezüleg vonszolta ki a nagypecsétört, aki a hercegek előtt merészelt helyet foglalni, a király eltávolította őt az udvarból. Ő szöktette meg most éjjel, kötélhágcsón, Medici Máriát Blois-ból, s a kormány kénytelen volt kiegyezni a királynővel, tartományt adni neki. De a mozgalom nem nyugodott meg, a nagyúri reformerek a parlamenti önállóságtól, a hugenotta kiváltságoktól egészen a sóadó leszállításáig mindenkinek mindent ígértek, közben egymásközt viszálykodtak és a spanyollal kezdtek tárgyalásokat. A közvélemény mindinkább ellenük fordult. A kormányzat közben felszabadította fogságából Gondét s a király mellé vonta, együtt indultak, kicsiny sereggel, az ország lecsendesítésére. A király megjelenésére többnyire meghódoltak az urak kezében lévő erődök, a királynő seregét könnyen szétszórták. Medici Mária mellett volt ekkor már megint Richelieu is, de idejekorán áttért a közvetítőnek szerepére és főként az ő műve volt a Pont-de-cé-ban, 1620-ban létrejött béke, amely szerint a királynő ismét visszajöhetett az udvarba s a nagyok is megtarthatták méltóságaikat, kormányzó-

ságaikat. A két párt tehát egyesült, s most mindkettő a reformok ellen fordult.

Ezek történtek Franciaországban a harmincéves háború kitörésének éveiben. A vallás kérdése itt eddig a nagyúri pártoskodásban vegyült el, most ismét érezték a protestánsok a katolikus kormányzat ellenséges szellemét, bár határozott elnyomásról nem lehetett szó. A nuncius ösztönzésére Luynes mégis rászánta magát, hogy Béarn-ban, a protestáns Bourbonok egykori fészkében, visszakövetelje a püspökök egykori birtokait a hugenottáktól, bár kártalanítás ellenében. A kicsiny tartomány ellenkezett, önálló rendisége sereget állított, de a király megjelenésére, serege élén, gyorsan meghódoltak. Ellenben az ország hugenottái La Rochelleben engedély nélkül általános gyűlésre jöttek össze, hóbortos fenyegetőzésekkel, amik mögött nem volt már meg a régi elszánt meggyőződés. Sullyt, a volt minisztert, tarthatjuk talán az akkori francia protestáns szellem átlagos képviselőjének, s ő nem volt buzgó hívő, de azért ragaszkodott vallásához; bizonyára megtarthatta volna helyét a kormányzatban, ha áttért volna a katolikus hitre. Veje, Rohan herceg is inkább azért vállalta most a vezetést, mert gyűlöletes ellensége lett Condénak. Pedig Franciaországban nem volt már meg a lehetősége annak, hogy a vallás a politikai ellenzékiség, önállóság erejéből táplálkozzék. A kormány egyes dolgokban engedett ugyan, de a hugenotta gyűlés feloszlását követelte; egyes hugenotta főurak kérve-kérték hittársaikat a békére, Lesdiguières, akit eredetileg vezérüknek szántak, az udvarhoz is állott, később katolizált is, s vele együtt sok hugenotta harcolt a király mellett. A királyi sereg gyorsan elnyomta a felkelőket, erőik meghódoltak, de ekkor katolikus izgatás kezdődött, a papság lázította a népet, a meghódolt protestánsokat bántalmazták s ez újra felébresztette a hugenották elszántságát. Montauban 1621-ben már hónapokig védte magát, Montpellier is erősen ellenállott; itt egyeztek meg aztán, 1622-ben, mégpedig a nantes-i ediktum alapján. A biztonsági helyekről már nem tett újra említési ez a szerződés, ténylegesen azonban megtűrték azokat, sőt új erősítéseket is.

A rendiségnek es a vallásnak a küzdelme a központi hatalom ellen tehát itt is elmosódottabb, mint a Németbirodalomban. A kormányzat egysége is mintegy önmagától állott helyre, Luynes halálával szakértő emberek vették át az ügyeket, Condé sértődötten eltávozott az udvarból. A nemzetközi bonyodalmakban eddig inkább a spanyol és a császár mellett állott a kormány, most lassanként nem saját pártérdekét nézte akülügyekben, hanem francia politikát kezdett; Veltlinből kiszorította

a spanyolt, majd tárgyalásokat kezdett a német és svájci protestánsokkal. A miniszterek azonban még mindig intrikákkal keresték biztonságukat, sőt a főurakat is visszahozták volna a tanácsba, kölcsönös érdekközösségben. Medici Mária előbb még szintén a nagyokkal szövetkezett, most ő bujtogatta a királyt ellenük s a miniszterek ellen. Tanácsadója Richelieu volt, most már bíboros; röpirat is jelent meg a vezető miniszter visszaéléseiről, Condéval való egyetértéséről, 1624-ben a miniszter fogságba került és Richelieu az ügyek élére.

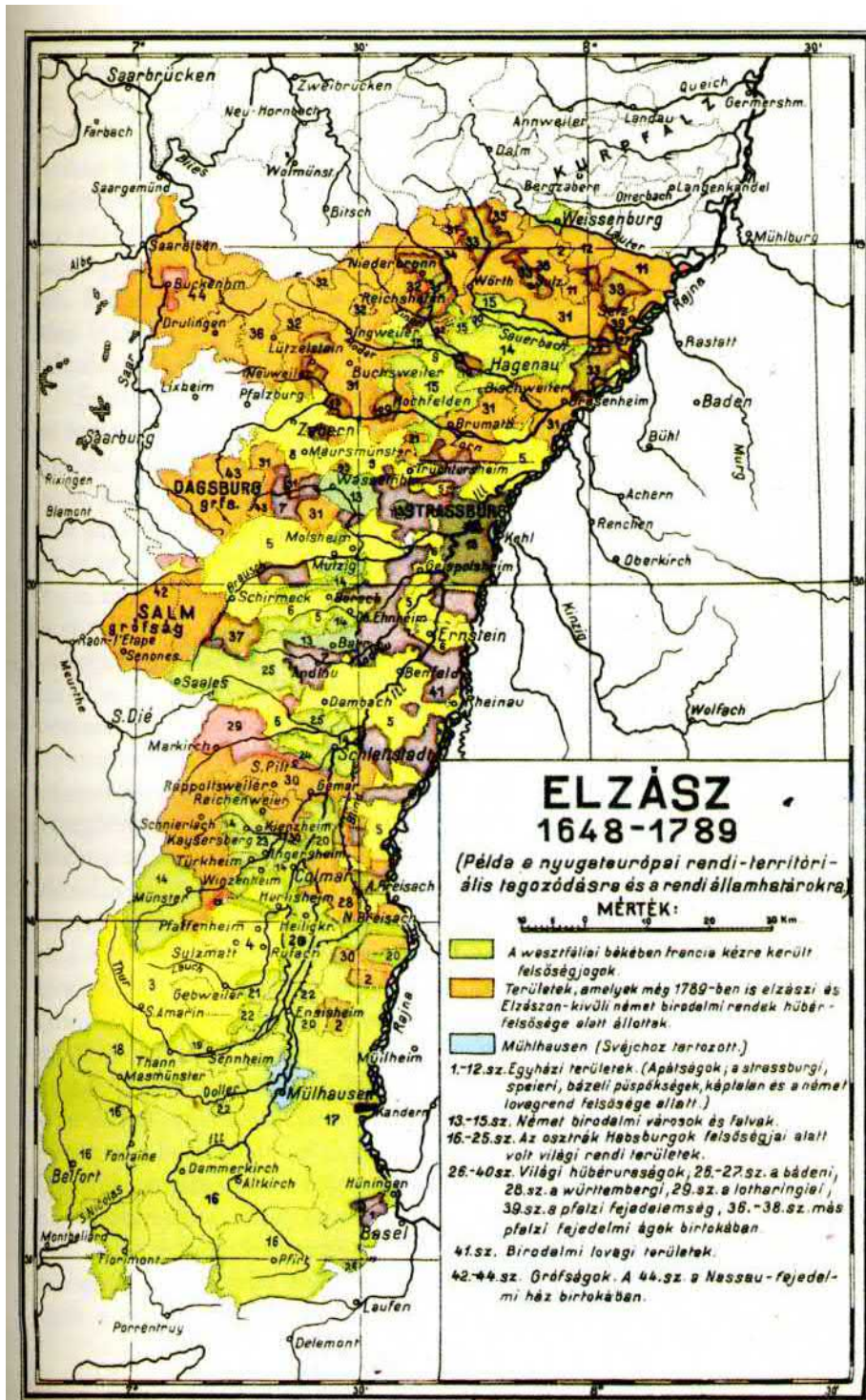
A francia udvar kényszeredett, fülledt szelleme ez időben nyilván általános okokkal függött össze: hatalmasan feltornyosuló társadalom, amely immár egységet kívánna, de nem olyant, amit olasz házi bennfentesek, intrikák, alkalmi érdekszövetségek teremtenek meg. A társadalom rengeteg szerkezete a tehetetlenség érzetét Őntötte az ifjú királyba is, aki kínos szorongással őrizte magában a mindenható királyság ideáját, irtózott a kicsapongó élettől, s vallásos félelem közt engedte át magát a tiszta államérdekek politikájának, amikor végre Richelieu-ben a kellő emberre akadt, olyanra, aki nem elméleti koncepciókkal jött, hanem valóban vállalta a társadalom munkás kormányzatát. A király mindenhatósága neki is alap gondolata oly módon, hogy azon az ügyek mindenhatósága értendő. A király szeretét sohasem tudta megnyerni, tehát nem kegyenc, mint Ancre vagy Luynes, roppant idegmunkával tartotta magát, fölfelé ^s lefelé egyaránt, életveszélyek között. Alakja oly idegen a mai államférfiú típusával szemben, s mégis benne rejlik már minden, ami a gyökeres fejlődés szolgálatába állította a politika művészetét. A király zárkózott, beteges ember, már dadogása miatt is kerüli a nyilvános szereplést, de negatív erényei tették őt jelentőssé. Mindkettőjüknek érdeme, hogy mintegy objektív testként állottak az események közepette; annak az intellektualizmusnak megtestesítői, amely nem tagad meg sem vallást, sem meggyökeresedett társadalomszemléletet, hanem a réginek burkolatában válik a társadalomélet lényegévé. Richelieu a király előtt nerti csupán dicsőségről, uralomról beszélt, hanem munkáról, erőfeszítésről, türelemről is, a király hibáiról is. Valóban hivatása magaslatán akarta tartani az uralkodót és végül a közösen tervezett s végrehajtott vállalkozások tették őket elválaszthatatlanokká.

Richelieu eredetileg katonának készült, de aztán reá szállott nemesi családjának meggyökerezett igénye, a lugoni püspökség, tehát egyetemi tanulmányokra tért át, s mint ifjú püspök, a megújult

katolicizmus szellemében működött, szemináriumokat állított, könyvet írt papjai számára. A protestánsokkal szemben azonban nem alkalmazott kíméletlen eszközöket. Emelkedésében nagy része volt az intrikának, de a közvélemény is hamarosan benne látta a jövő emberét. A rendiség gondolatához való csatlakozása az 1614. évi gyűlésen, majd kezdő kormányzata azt mutatják, hogy nem a rideg abszolutizmus eszméiben nevelkedett, maga sem hitte, hová fogja pályája vezetni; eleinte tanácsokkal, széles érdekeltségek bevonásával képzelte el a kormányzatot, szinte patriarchális módon. Az államérdek tanának rideg képviselője aztán, de ez attól függ, hogy mit tartunk államnak s mit az állam érdekének; s Richelieu-ben e fogalmak nem azonosak az üres hatalmi technikával. Tulajdonképpen nem a régi társadalom átalakításán dolgozott, ellenkezőleg, kevés fantáziája volt valami jövőendő új társadalomrendet illetőleg; a nemességet a nemzet gerincének tartotta, kísérleteket tett hanyatló rétegeinek felemelésére nevelőintézmények által, a közigazgatásban és hadseregben lehetőleg nemest alkalmazott; és a klérus tagjai is megjelentek minden alkalmazásban, mint tábornokok, admirálisok és hadiszállítók is. Nem akarta elsöpörni a régi intézményeket sem. Súlyos küzdelmei a magisztrátussal inkább e réteg pártszerű magatartásának szóltak. A parlamentekkel való mérges vitáiban száműzetéssel, börtönnel is dolgozott, a király is gyakran dühvel támadt az eléje rendelt testületekre: „Levágom a körmötöket, hogy jajgattok belé!” De végül is kifejezetten elismerte a parlament szakszerű ellenőrző szerepét a kormányzat tényeit illetőleg is. Richelieu általános rendi gyűlést nem hívott egybe, hiszen az már régóta csupán végső mentesség az országos felfordulások idején. Egyideig notable-gyűlésekre támaszkodott, de ezeket is feleslegessé tette a nagy arányokban kialakult szakszerű központi hivatalnokság. Gyakran erőszakosan elnyomta egy s más tartomány rendi képviselőit, de kimutatható, hogy az ilyen esetek rendszerint Medici Mária időnkint megújuló befolyásának következményei voltak, másrészt pedig sohasem jelentettek elvszerű támadást a társadalomszerkezet ellen. Nagyjelentőségű volt az, hogy a központi kormányzat ellenőrző küldötteinek szerepét mindinkább állandósította, amiből később az intendáns-közigazgatás alakult ki; a rendkívüli bíróságokat is általánosabb szerephez juttatta. Tehát voltaképpen csak a régi kivételes eszközöket tette rendszeresekké. Ezek a módszerek azonban nem tiporták el a régieket, hanem mintegy belőlük táplálkoztak, közvetítették tartalmukat a központi üzemmel: az intendantúra mély, politikai, kulturális, gazda-

sági feladatköre később európai mintája lett a kerületi igazgatásnak. Mai felfogás számára szinte elképzelhetlen, hogy mily szívós munkával kellett az állam számára megszerezni a legfontosabb kormányzati funkciókat is; itt sem látunk hirtelen újításokat, maga a központi hivatalnokság is, Richelieu többszöri átszervezésében is, megmaradt a régi, történeti képződménynek, a resszort-szerűség csak kezdő körvonalaiiban bontakozott ki, de annál mélyebb anyagot foglalt magába a társadalom életéből. Még a seregparancsnokságok, admirálisok, erődfelügyeletek jogát is úgy kell visszavásárolni öröklő tulajdonosaiktól, vagy az ellenőrzés rendszeresebbé tételével, pontos összeírásokkal lassanként az állam hatásköre alá vonni. Richelieu számos ily tisztséget a maga számára szerzett meg s azután rokonaira hagyta: jellemző arra, hogy mennyire nem az elmélet, hanem egyszerűen a központosítás szükségének tudata vezette. Még azt sem lehet mondani, hogy a főurak, vérbeli hercegek megtörésére igyekezett volna. De kormányzóságukban gyakorta megfegyelmezte és le is váltotta őket. Rendszere nem a hatalmi szempont nyers érvényesülése; tudták már akkoriban is, hogy gyakran a királlyal együtt szinte szenvedve, önmagukat legyőzve határoztak el erőszakos rendszabályokat. Az állam fogalma ily módon azonosodott a társadalom intellektuális vezetésével; tárgyias vonzóerővel széles rétegekre. Es így viselte el a közvélemény a borzalmas csapásokat is, amelyeket Richelieu mért kormányzatának makacs ellenségeire, nagy történeti nevek viselőire, népszerű emberekre is, úgy, hogy az egész nemzet megrendült bele. Ily módon hirdethette, hogy az államellenes bűnnel szemben be kell zárni az irgalom kapuit, könyörgés, a nép beszéde meg ne hassa a királyt, a büntetés kötelesség; hogy a legtöbb lázadó nem saját hibájának, hanem az előző királyok könnyelmű kegyelmezésének áldozata. Vége az időknek, amikor a nagyurak lázadása nem hazaárulás, hanem csak politikai tett, amire fejedelmi voltuk jogosítja őket. Medici Mária, a király anyja, Richelieu egykori pártfogója, számkivetésben halt meg, semmiféle könyörgés sem eszközölhetett ki engedélyt visszatérésére. Gaston, a király öccse, ismételten bocsánatkérésre, bűnbeismerésre kényszerült. Épernonnak Terdenállva kellett bocsánatot kérnie az érsek megsértéséért. A gögös Soissons lázadásban vészelt el, Guise, Elboef menekültek az országból; Vendôme börtönben halt meg. Az állam fogalma mindent magábanfoglaló hatalmas valósággá lett, óriási hatással a többi európai állam fejlődésére is. A mai állam kétségbevonhatatlan felsősége, közcélú intézményessége ekkor alapozódott meg. Így érthetni meg Richelieu száraz kedélyének lelkesedését az ügyek iránt,

III.

IX. térkép

például amikor örök dicsőséget, boldogságot ígér az ország rendéinek, ha egyszeri áldozatkészséggel megváltják az államot összes adósságaitól. Előtte Sully is „Moneta istennő templomának“ nevezte pénzügyi hivatalát. A fejedelmi központok írószobái, a számvevő kamarák ekkoriban bibliai feliratokkal ékesítették ajtajukat, az utolsó ítélet nagy leszámolásával állítva párhuzamba feladatukat: a barokk korszak súlyos racionalizmusa nem vesztette el szeme elől az emberi sors végső összefüggéseit, mélyen nyúlt az élet anyagába, s magasra emelte céljait. Richelieu szerint a monarchia kormányzata minden más intézmény fölött legközelebb áll az isteni kormányzathoz — s ennek a gondolkodásának racionalizált utóda a mai államfogalom.

Semmiből semmit sem lehet teremteni, a legélesebb okszerűséggel sem; s Richelieu szerepe öntudatlanul is az egységesedő francia intellektualizmusban alapozódott, széles rétegekben, amelyek a társadalom különféle alakulásaiból nőttek fel. De mégis mind feltűnőbbé válik az, hogy ez az intellektualizmus már kialakította végső körvonalait és nem a közeli tapasztalatok, nem társadalmi funkciói szerint, hanem mindinkább önmagából kifelé gondolkozik. Legjellemzőbb erre nézve talán az, hogy az alsóbb oktatás meglehetősen háttérbe szorult a középfokú és az egyetemi mellett. 1627-ben csak a jezsuiták iskoláinak, s csak a párizsi parlament körzetében 13.000 tanítványuk volt; a század végén az országban 24 főiskolájuk, 600 középiskolájuk. Míg a német protestantizmus, a lelkészek révén, igyekszik rendszeresíteni a falusi iskolázást, s ezt államfeladattá is tenni, itt mindent a képzettségben, vagyonban, családi összeköttetésekben, hivatalok birtokában hatalmasan megalapozott középréteg akar igazgatni. Az egész intellektualizmus szinte külön társadalommá lett a nemzetben. A fejlődés, bár szélesebb s mélyebb alapokon, mind erősebben mutatta rokonságát a többi román-katolikus társadaloméval, az olaszéval, spanyoléval, mindinkább megszakítva egybefüggéseit a germán-protestáns társadalmakéval. A mélyen szokásszerűnek feltolulása a kultúrszervezetbe szűnőben volt, a tisztán racionális elképzelésnek egyre nagyobb a szerepe. Talán ennek külsőleges jelensége a Medici-régensnök szerepe is az utolsó emberöltőkben, a pártérdeken alapuló kormányhatalom. Élesen vág bele a társadaloméletbe az államfiskálítás, amely, a pénzügy örök természeténél fogva, a leghajlamosabb az elvont, mechanikus módszerekre. Nagy bankárvilág nőtt fel az államháztartás testén, most már a polgárrétegekkel közösségben is, mert ezek is kölcsönökre, évjáradékokba fektették vagyonuk egy részét. Még nehezen férkőzik a munkához a tőke, az általános céhszerűség még védi magát,

de egy évszázad múlva már a pénzarisztokrácia és a polgárság gazdasági és szellemi egybeolvadása teljessé lesz. Richelieu idején még az általános kormányfeladatok vannak előtérben, utána már Colbert nagyszerűen üzemi merkantilizmusa következett, hogy aztán a XVIII. sz.-ban csaknem a bankárvilággal való egyezkedés legyen a kormányzat lényege, s egyúttal a polgári társadalom tisztán racionalissá vált „felvilágosodásával” való egyezkedés is.

A nagy egység tehát egyúttal hatalmas belső fordulatot is jelentett ezekben az emberöltőkben. A vallásos mozgalmak is ritkán forradalmiak már, a hugenották önállóságának megsemmisítése csupán politikai tett volt. Az egységes államvallás is inkább politikai eszme; az egységes vallás kebelében nyilvánulnak meg a legkülönbélebb fel-fogások, forradalmasító hatás nélkül. A XVII. sz. Franciaországban a „szentek százada”. Főként paolai Szt. Vince (1576—1660) működése vált európai jelentőségűvé; alapítása, a missziós papok vagy lazaristák társulása nem szerzetesrend, hanem világi papok kongregációja, fogadalommal jótékonyásra, tanításra, betegápolásra, talált gyermekek, elhagyott nők gondozására elsősorban a vidék elmaradt népe között. A király Szt. Vincére bízta a börtönök felügyeletét is; a szervezet hamarosan elterjedt a katolikus Európában, később az idegen világrészekben is. Franciaországban végül minden jótékony társulás nagy egységesítő szervezete lett, központokkal, fiókokkal. De az általános szervezkedés kezd már időnként társadalmi mozgalommá áthajolni, a szociális nyomor hangsúlyozásával az állammal és egyházzal szemben, már titokban, misztikus formák között is dolgoztak az egyesületek. Hasonlóképpen társadalmi mozgalommá vált a janzenizmus is a század derekán. Cornelius Jansen (1585—1638) flandriai tudós és püspök, Szent Ágostonra hivatkozva, a predestinációnak, az emberi természet s akarat tehetetlenségének tanát hirdette, s ezzel annak a katolikus iránynak megalapítója, amely a dogmatizmussal szemben az érzület vizsgálatára, elmélyülésre helyezte a súlyt, az esendő léleknek nyújtott résztvevő támogatásra. A jezsuiták katolicizmusa szociális koncepció volt, engedelmesség és egység, a janzenisták individualisták voltak. Harcuk, amely az iskolázás eszközeivel is folyt, néha szinte válságosnak látszott a francia egyházra és társadalomra nézve. A híres Port-Royal apácakolostor a központja a francia janzenizmusnak, az ideális lelkületű Arnauld Angelika apátnő vezetése alatt, akinek fivére 1643-ban könyvet adott ki a szentségek bódult, gépies használata ellen. De nem törekedtek vallásújításra, jóideig Szt. Vince is hajlott hozzájuk. 1642-ben a pápa elítélte tanaikat, de a mozgalom mégis

egyre erősödött, számos püspök is csatlakozott hozzá. A Port-Royal társadalmi központtá lett, mintegy boldog szigetté, ahová belső megbékülésre, lelki felüdülésre vonultak az emberek; Racine írja le e kolostori életnek édes, idilli csendjét. Richelieu-nak kevés érzéke volt az elméletek iránt, a katekizmus szerint, amit papjai számára írt, a pokoltól való félelem és a gyónás elég a bűnbocsánatra; s főként a király lelkinyugalmának megőrzése vezette, amikor 1638-ban fogságba vetette a Port-Royal akkori vezetőjét, Saint-Cyran abbét. Azonban a mozgalom élt tovább, a „felmelegített kálvinizmus” — mint ellenfelei nevezték, — a század derekán ragyogó tollú terjesztőre talált Pascal-ban; kétségtelen az összefüggés Descartes racionális filozófiájával is. Alapgondolataival, s éppen azzal, hogy nem célja új vallásnak alapítása, mutatta az intellektualizmus fokozódó önállósodását az egyházi vezetés alól, az államvallás teljes egysége tulajdonképpen olyan légkört teremtett, amely ez önállósodást akadálytalan folyamattá tette.

Richelieu buzgó katolikus volt, válságos pillanatokban a királlyal együtt szorongva gondolt lelkiüdvére, hitt az ima, a fogadalom, a relikvia gyógyító erejében is. Az egyházreform embere, oly értelemben, hogy rendet akar és a hivatás méltóságának megőrzését. A püspökségek betöltésénél szerinte csak részben van szükség „tudományos” emberekre, másrészt inkább jó származás s kormányzókétség szükséges a vezetős szerep méltó viseléséhez. Ezután is sok tehát az ifjú nemes a püspöki székekben, gyakori az egyházi javadalmaknak világi kezekre adása is; de tény, hogy sem ő, sem a király nem tűrt már helyén botrányos életű főpapot. Az egyház tehát általában véve civilizatorikus szervezet Richelieu felfogásában. A gailikánizmus szintén a társadalom öncélú előnyomulását jelzi, egyrészt a püspökség nagymérvű függetlenítését a pápaságtól, másrészt az egyházi feladatok elvonását a hivatalnokság körébe. Richelieu nem a szélső gallikánizmus híve, a Tridentinumot hajlandó lett volna, bizonyos feltételekkel, kihirdetni; másrészt azonban ordonnanceai oly dolgokba is beleavatkoztak, pl. a házasság intézményének szabályozásába, amit Trident, átok alatt, tisztán egyházi feladatnak nyilvánított. Nagy vitairadalma támadt e kérdésnek, Richelieu maga is íratott műveket, amelyek szerint a helyesen értelmezett gallikánizmus nem ellenkeznék a pápa jogaival. Az egyház és állam majdani különválását készítik elő öntudatlanul is e mozgalmak, éppen a túlszoros kapcsolatok miatt. Richelieu szemében kormányzati kérdés az egyház helyzete. Gyakori a politikai ellentét a pápával, egészen a diplomáciai szakításig is. A

klérus „önkéntes“ adóztatása rendszerré vált; az egyházi vagyont királyi kegyelemből eredőnek nyilatkoztatták ki, elrendelték leltározását. Volt püspök, aki szerint minden egyházi vagyon a királyé, elveheti és évi fizetéssel tarthatja a püspököket. De Richelieu itt is távol állott az elvi újítástól, inkább tisztviselőinek az ellenzéki papsággal szemben is kíméletlen, néha durvaságba menő fellépése volt az új az előző kormányzatokkal szemben. A szerzetesrendek reformját maga vette kezébe. Országszerte nagy volt a lárma, botrányos verekedés a reformáló biztosok és a szerzetesek között. A fegyelem helyreállott, a sok helyütt züllött állapotok megszűntek, a szerzetesség, akár a főpapság, méltóan tagozódott bele a vezető társadalomba, különösen tudományos életébe. A vallásos szempont helyett azonban e reformálást is, öntudatlanul is, elsősorban kormányzati és intellektuális célok vezették. Richelieu óriási jövedelmeket központosított, apátságok, adminisztratúrák sokaságát ruháozván a maga személyére. S ami döntő, nem engedte a kolostorok szaporítását, korlátozta az adományokat, s így a spanyol intellektuális élet végzetes aránytalanságait, a szerzetestömegek szaporodását kikerülte. Következetes politikává lett ez utódai alatt is. Richelieu általában a szervezett intellektuális munka embere: nemcsak a Sorbonne-t építtette újra, hanem ő a francia akadémia megalapítója is, a francia nyelv és irodalom világvezetésének alapgondolatával. Maga is nagy műgyűjtő és páratlan gazdagságú könyvtár birtokosa. A hírlapirodaimat is ő használta föl először rendszeresen a kormányzat céljaiig, ő maga, s még a király is résztvett a közlemények irányításában.

Richelieu roppant vagyont halmozott össze, pompás palotákat építtetett, családját házasságokkal, rangokkal a legelőkelőbbek közé emelte. Fejedelmi udvart tartott, nemesifjak testőrségével. Óriási tisztelet övezte, tömegek tolongtak házában kihallgatásért, az utcákon is a kérvényezők sora várt reá. Ily módon kellett még akkor a kormányvezetés magas elérhetlenségét megtestesíteni; igazi ereje azonban már az államcélok tárgyias, következetes szolgálatában rejlett. Amikor meghalt, XIII. Lajos csak annyit mondott: „Nagy politikust vesztettünk benúe“ — egyébként a megindultságnak semmi jelét sem mutatta.

A francia társadalom és állam fejlődésének hatása általános volt Európában, e nélkül a harmincéves háborúnak s általában a nemzetközi életnek alakulását sem érthetnők meg. Richelieu már 1623-ban kidolgozta a spanyol gyűrü áttörésének programját, tekintet nélkül a vallásos szempontokra. 1624-ben sereget küldött a spanyol

ellen Veltlinbe, s védelmi szövetséget kötött Hollandiával és Angliával, pénzzel segítette a német protestánsokat is. I. Károly angol király spanyol házasságtervének megghiúsulta után XIII. Lajos nővérét vette el, Richelieu kieroszakolta a pápai diszpenzációt, azzal a fenyegetéssel, hogy különben a nélkül történik meg a házasság. De megállította lendületét egyrészt a szélső francia katolikus párt fellépése, élén a nunciussal és a spanyol követtel, akik szerint ő „nem az egyház, hanem az ördög kardinálisa”; másrészt pedig a hugenották új felkelése. Ezek a spanyol szövetség megszakadásával gyengének látták a központi kormányzatot, 1625-ben megtámadták a királyi hajókat a tengeren. Richelieu erre keresztülerszakolta azt a hallatlan gondolatot, hogy protestáns szövetségesei, a holland és az angol, segítsék flottájukkal a hugenották leverésében. Másrészt azonban angol közvetítésre a meghódolt hugenották megtarthatták kiváltságaikat. De ezután (1626) Richelieu váratlanul békét kötött a spanyollal, protestáns szövetségeseinek méltatlankodására: nem érezte biztosnak helyzetét, Gaston, a király öccse, aki XIII. Lajosnak betegeskedése és egyelőre gyermektelen házassága miatt már-már a trón birtokában érezte magát, a hercegekkel megbuktatására szövetkezett. Az ország ámulatára Richelieu hirtelen lecsapott, több nagyúr börtönbe került, egyet ki is végeztek. Ekkor kezdte meg a francia sereg újjáalakítását, ő maga is hosszú tanulmányokkal szakértővé képezte ki magát a technikai felszerelésnek, a mozgó hadsereg ellátásának kérdéseiben. Azonkívül pedig az úgyszólván teljesen hiányzó hadiflotta megalapításán dolgozott. De már 1627-ben újra felkeltek a hugenották, s most már Anglia is mellettük állott hajóhadával. A francia urak is megmozdultak, a király éppen nagybeteg volt, s Richelieu mégis hajthatatlan maradt. Maga vezette a sereget La Rochelle ellen és többhónapos ostrom után, amelyben az angol flotta ellenében gáttakkal, elsüllyesztett hajókkal zárta el a várost, 1628-ban elfoglalta azt s leromboltatta érődéit. Ezután a mantuai örökösödés kérdésében, 1629-ben, a királlyal együtt hadat vezetett Itáliába; majd visszatérében ismét a hugenották ellen kellett fordulnia seregével. A király jelenlétének nagy volt a hatása, Richelieu kíméletlenül bánt el az ellenszegülőkkal, viszont bocsánatot és vallásszabadságot hirdetett a meghódulóknak. A sereget tüntetőn fegyelemben tartotta, a rablást, zaklatást büntette, jóságot mutatott a protestáns lakossággal szemben: „Veszélyben voltak, míg bástyákban kerestek védelmet, béke vár reájuk, mert a király szava fogja védeni őket.” S a győzelem után a nimesi ediktumban (1629) valóban megújította a nantes-i engedmé-

nyékét, visszaadta a protestáns templomokat. De a biztonsági helyek rendszerét eltörölték, az erődöket lerombolták, az őrségeket feloszlatták. A francia kálvinizmus politikai léte megszűnt. A vallásszabadság garanciáját a korona vette át, s a hugenották magas tisztségekre is kerülhettek, hugenotta hadvezér néha együtt vitte a parancsnokságot katolikus főpappal, bíborossal.

Richelieu ezután új hadjáratot vezetett Itáliába; s egyúttal nagy európai szövetségen dolgozott, most már a Wallenstein fegyvereivel hatalmassá lett osztrák Habsburgok ellen is. Még mindig csak pénzzel akart résztvenni a nagy háboiúban, ily alapon újította meg szövetségét Hollandiával s kezdett tárgyalásokat Gusztáv Adolffal. De mind mélyebben belenyúlt a német dolgokba is, bontogatta a katolikus szövetkezés egységét, főként a bajor megnyerésével, — ami évszázados hagyománnyá lett aztán a francia diplomáciában. Félhivatalos diplomatája, a kapucinus József páter, akinek — egy kortárs szerint — „lelke helyén szakadék és pocsolya van, mindenki beleszédül, aki beszél vele“, a mestere ennek a munkának, ő bujtogatta a német fejedelmeket Wallenstein ellen, ő dolgozott azon, hogy II. Ferdinánd fiát ne válasszák meg római királlyá és igyekezett rávenni a bajor Miksát a jelölés elfogadására a Habsburgokkal szemben. A svéd-lengyel békén is francia diplomácia dolgozott s Gusztáv Adolfnak évi egymillió livre-t ígért a francia király, serege fenntartására.

Pedig ezidőkben Richelieu-nek ismét belső ellenségekkel kellett küzdenie. Medici Mária nem nyughatott; gyűlölte Richeleeu-t, annál inkább, mert egykor ő emelte fel. A szigorú katolikus irány emberei is tüzelték gyűlöletét. Egyik leánya spanyol királynő, a másik a savoyai herceg neje, s mindkettő ellen háborúskodott Richelieu; nem segítette a harmadikat sem, az angol királynőt, akinek férjét egyre erősebben szorongatta az angol parlamentáris mozgalom. Medici ismét szövetkezett a francia nagyokkal, élükön ismét Gastonnal és a katolikus teológusokkal együtt hevesen ostromolták XIII. Lajost a „démoni ember“ eltávolításáért. Már nyílttá vált a mozgalom, Richelieu térdénállva kérte békülésre a királynőt, aki annál nagyobb dühvel fordult ellene, azzal vádolta, hogy a francia trónt Soissons hercegnek akarja megszerezni, akinek egyik unokahúgát szánja feleségül. Már mindenki elveszettnek tartotta Richelieu-t, már Medici körül tolongott mindenki. A királynak keserű napjai voltak. De ő nem volt az a báb, aminek a történetírás jóidéig tartotta. Aggodalmai végre dührohammá változtak anyja s környezete ellen. Végre hívatta Richelieu-t; nem nélkülözheti őt s nem is akar ő nélküle dolgozni. Ez

volt a „csalódások napja“: a királynőt mindenki elhagyta, hívei közül többen börtönbe kerültek. Medici Gastonban s az urakban bízott, — a király hiába kérlelte könnyek között anyját. Richelieu most már előadta urának, hogy lehetetlen így kormányoznia, elbocsátását kérte, vagy teljes hatalmat a belső ellenség kiirtására. Állítólag leveleket is mutatott fel, amelyek Medici spanyol összeköttetéseit bizonyították. A királynőt vidéken őrizet alá vették, majd innen Brüsszelbe szökött a spanyolhoz, ahová Gaston s más urak is követték (1630). Innen szövetkeztek Lotharingia hercegével, aki le akarta rázni a francia felsőséget. Egyúttal fel akarták használni Languedoc mozgalmát is, azon tartományét, amely rendi önállóságát az országban leginkább megőrizte, s amelyet a hugenották leverése után erősebben be akartak vonni az állami adminisztrációba. Montmorency volt a kormányzója, már egy évszázada családja birtokolta e tiszteket; derék s népszerű ember, sokáig Richelieu-nek barátja s társa a veszélyekben. Most részt kíván a kormányzatban, a rendek élén szembeszállt vele. Gaston wallon csapatokkal Lotharingián át hozzá sietett, de a király maga ment ellene, szétverte seregét, majd Languedocot is megszállta, Montmorency sebesülten fogságba esett. Gastonnak is elállták útját; vele megalkudtak, Montmorencyt a rendkívüli bíróság halálra ítélte. Életéért mindenki könyörgött, a nuncius is, Richelieu hajthatatlan maradt. A főúr büszkén lépett vérpadra, képtárának egyik legszebb darabját Richelieu-re hagyta (1632). De ezután általános kegyelmezés következett, Languedocban is visszavonták az élesebb intézkedéseket, a rendi kormányzat nagyjából megmaradt. Lotharingiát a következő évben törték meg, most már végleg francia tartománynak nyilvánítva, a Németbirodalom régi jogát bitorlásnak. S a svédvel szemben is inkább francia védelem alá helyezkedtek egyes német területek, mint a trieri egyházfejedelemség is: a protestáns és katolikus hadakozó felek között francia kézbe hullott a zsákmány. Gusztáv Adolf halálával, a spanyolok új beavatkozásával ismét a császáriak kerültek fölénybe a birodalomban. Ekkor következett Wallenstein tragédiája, akij már régóta bujtogatott a titkos francia diplomácia is. A prágai béke (1635) azonban csaknem egységesítette a császár alatt a német fejedelmeket, már a svéd is békéről tárgyalt s Hollandia is hajlandónak mutatkozott erre. Richelieu-re veszélyes pillanat ez; a pénzzel s apró terjeszkedéssel folyó leplezett háború helyett nyílt hadüzenetre kellett magát elszánnia. Hollandiával, másrészt pedig Savoyával, Mantuával, Pármával új szövetséget kötött, újra megegyezett a svédvel is, valamint Weimári Bemáttal és a még császárellenes kisebb

fejedelmekkel is, de egyelőre csak a spanyolnak üzent háborút. Eleinte szerencsétlenül folyt az, a király egyre hidegebb lett Richelieu-vei szemben, Gaston s társai ellen is hadat kellett újra vezetni, a svédek fáradtak voltak, állandó erőfeszítéssel kellett a diplomácia és a háború területein az egyensúlyt fenntartani. De aztán a francia seregek is hozzászórtak a harchoz, s ami váratlan eredmény volt, Richelieu flottája is megállta helyét a spanyollal szemben, egy érsek-admirális vezetése alatt 1638-ban már győzelmet is aratott, felszabadította a provençei partokat. De a spanyol flotta egészével még nem tudott megmérkőzni a francia; 1639-ben a hollandok nagy győzelme végzett azzal. Anglia sokallta a francia terjeszkedést a flandriai partokon, Richelieu nem tudta a maga részére vonni a spanyollal szemben, tehát I. Károly ellen, akinek felesége pedig XIII. Lajos nővére volt, a skót protestánsokat és a parlamenti ellenzékét támogatta. A spanyolországi lázadások aztán véglegessé tették Franciaország fölényét régi versenytársával szemben. A spanyol ugyancsak támogatta a francia hercegek egy újabb felkelését, Bouillon vezetésével; s Richelieu ellen ép a királynak egy ifjú kegyence, Cinq-Mars, fordult, akit ő tett a király mellé, hogy ellenségei ne férközhessenek hozzá. De a királyt ez ifjú bizalmasa sem tudta rávenni Richelieu elejtésére, s miután bebizonyosodott, hogy az a hercegekkel és a spanyollal keresett összekötést, vérpadra került. A francia hadak 1642-ben mélyen a Németbirodalomban jártak, területeket szálltak meg Spanyolországban is, Katalóniában, Portugáliában francia tisztek vezették a fölkelést, a flotta a középamerikai spanyol szigeteket hódította, amikor, ez év végén, Richelieu meghalt, megérve még Torstenson nagy breitenfeldi győzelmét a császáriak felett. A következő év tavaszán követte őt a sírba uralkodója, XIII. Lajos is.

Az új király, XIV. Lajos, ekkor még csak alig ötéves gyermek. Ismét kísértettek tehát a régensség veszélyei. XIII. Lajos érezte, hogy szeretetlenség veszi körül, halálos ágyán hallotta, mint nevetgél a szomszédban felesége, a spanyol Anna, Gastonnal, akit az utóbbi időkben Richelieu pénzen tartott békességben. XIII. Lajos tehát a királynő régensségét már ezért is kormányzótanáccsal kötötte meg, Richelieu kreatúráival, akik között volt Mazarin bíboros is. Halála után mindenki föllélekzett, a királynőtől, a hercegnőktől a parlamentig mindenki szabadabb életre vágyott, a régi jó szokások helyreállítására, amiket Richelieu kardinális megsemmisített. Mindenki részt kívánt a hatalomban, egyedül Mazarin volt az érdektelen közvetítő,

aki szinte kétségbeesett, hogy bíborosi méltósága miatt nem alázkodhat meg, úgy mint kívánna, az egész világ előtt. Ez a nápolyi olasz egykor a pápai seregnek volt tisztje, de jogot is tanult, diplomáciai feladatok révén megnyerte Richelieu bizalmát, pártfogásával pappá lett s pápai legátussá a francia udvarban, majd pedig bíborossá és francia miniszterré. Jól ismerte az itáliai ügyeket, bámulatos hajlékonysággal tudott átcúszni minden akadályon. És értett ahhoz, hogy mindenki, aki gyűlölte egymást, őt szeresse, derűs déli kedélye szükségletévé lett a két nagy mogorvának, XIII. Lajosnak és Richelieu-nek is. Most is ő az egyedüli, akit senki sem gyűöl és aki egyúttal ért a komoly ügyekhez is s dolgozik, amikor az udvar hosszú komorság után végre ismét szórakozni akar. Különösen a királynő nem nélkülözheti őt; mire észrevették, már biztos a helyzete mellette. Ellenfelei nagyhangú politikai programok leple alatt most már megbuktatására szövetkeztek, a királynőt a püspökök figyelmeztették, hogy a világ beszél már bizalmas viszonyukról. Majd türelmet veszelve, el akarták tenni láb alól az olaszt, aki börtönnel s száműzéssel végzett velük, maga pedig a királyi palotába tette át lakását.

Franciaországot most tehát egy spanyol és egy olasz kormányozta. A bíboros igazi állam-condottieri, nevét ezentúl is Mazarinának írta, mert nyitva akarta tartani magának az utat vissza Itáliába, például esetleg a pápai trónra is. De Richelieu tanítványa, az ő külpolitikáját folytatta, az ő embereit tartotta meg, az ő munkájának eredményeit aratta le. A trónváltás hírére a spanyol betört Németalföldről az országba, azonban Condé fia, Enghien herceg, a későbbi* nagy Condé, Rocroi-nál döntő győzelmet aratott fölötte. Richelieu idejének másik nagy növendéke 'Fhrenne, Bouillon herceg ifjabb fia, aki tizenhárom éves korától résztvett a hadjáratokban Itáliától Hollandiáig. Ok ketten a következő években sorra hódították a szomszédos német várakat és városokat. A svéd Dániával keveredett háborúba, Mazarin kibékítette őket s ismét a császár ellen irányította a svéd fegyvereket, Rákóczy Györgyöt is erre ösztönözte, sőt a lengyel IV. Ulászlót is sikerült francia házassággal elvonnia a Habsburgok támogatásától. Nem sikerült azonban a bajornak megnyerése, részben, mert Gaston most már hadvezéri dicsőséget akart a maga számára, Németalföld meghódítását, ahol az ő neve alatt Enghien valóban elfoglalt több spanyol erődöt. Mazarin pedig a nagy távoli küzdőterek helyett túlságosan e közeli zsákmányra fordította figyelmét. Ekkor azonban Hollandia a franciától kezdett félni s békére kívánczni. Itáliában sem sikerült spanyolelleses szövetség összehozása, pápának

is a spanyolbarát X. Incét választották meg. A nápolyi lázadást sem tudta Mazarin kellőleg támogatni, sőt Guise vállalkozását, állítólag személyes ellenségeskedés miatt, maga támadta meg odaküldött hajóhaddal. Nem olyan erősvonalú tehát a diplomáciája, mint Richelieu-é, saját érdekei is belejátszanak, pl. amikor testvérének kierőszakolta a pápától a híborosságot, ami milliókba került a francia államnak. De a hadvezérek győztek, 1645-ben tönkreverték Mercynek, a nagy bajor hadvezérnek seregét, a svéddelel együtt végigpusztították Bajorországot. Mazarin ekkor, elég szerencsétlenül, Németalföldre rendelte Turenne-t, amire a bajor újra feltámadt, Hollandia pedig 1648 elején különbékét kötött a spanyollal. Franciaországban pedig ekkor már megkezdődtek a „fronde“ többéves belső zavarai. Szerencsére az ifjú Gondé győzött Németalföldön, Turenne ismét legyűrte a bajort, a svéd Csehországban járt; Weszfáliában létrejöhett a béke, amely területnyereségeken kívül szinte megsemmisítette a Habsburgok császári uralmát a Németbirodalomban. Mazarin diplomáciája itt meszerien dolgozott, Richelieu sem végezhetne volna el különben.

De folyt tovább a spanyol háború; s benn az országban mind általánosabb a felfordulás. Mazarin belső kormányzó módszerei nem mérhetők nagy elődjéhez. Szétfoslóban volt a nagy egység, az urak, a pártok, az intézmények egymáson keresztül-kasul, kiszámíthatatlanul törtek a maguk érdekei után. Nagy volt a hatása az angol forradalomnak is, de a francia mozgalomnak hiányoztak elvi alapjai, bármilyen nagy jelszavak hangzottak is el. A nagyolj hatalomra törtek, egymást gyűlölték, Gaston és Gondé annyira, hogy az egyik külföldi győzelmének hírért senki sem merte közölni a másikkal. A parlamentek antik modell gyanánt szenátusként viselték magukat és az általános rendi gyűlés jogutódjaként. A pénzügyek a háborúk folytán mind súlyosabban nehezettek a népre és Mazarin alatt a pénzemberek, a partisan-ok, traitant-ok kezére került szinte az egész adóbehajtás. És mindezek ellenére mégsem lehetett már szó mélyiséges forradalmi mozgalmakról. Ekkoriban, a század közepén, az egész műveltebb okcidents forradalmi éveket élt át. A Németbirodalomban a weszfáliaa béke tulajdonképpen ennek eredménye. Itália és Spanyolország részeiben az alsó nép és az újjáébredt rendiség támadt. Angliában roppant társadalmi erők keltek fel a királyság ellen. A francia mozgalmat egy betiltott utcai gyerekjáték nevére „fronde“-nak nevezték el. Utolsó kavarodás az abszolút-adminisztratív állam beteljesedése előtt, nem is tud már egyik fél sem igazi önállóságot elképzelni, inkább rossz szokás, amely előtör, ha nincs erős kéz fölötte

s aztán kijózanodva vágyik a rend után. A vallásos pártok már szinte teljesen eltűntek. A jó társaságokat könnyed, racionális kultúra és élvezet szórakoztatta, az irodalom hamis görög-római hősökről szólt, regényesen elképzelt exotikus népekről, tele szerelemmel, félistenekkel és oly nőkkel, akiket imád a Föld minden fejedelme. Az udvar nagyszámú nemességét intrika, szerelem, párbaj foglalkoztatja, s mindenki mindenáron valami nagyot, regényeset akart végbevinni. A magisztrátusrétegek kultúrája már egy megállapodott társadalomnak könyv- és iskolakultúrája, elszakadva az élet valóságától.

A királynő régenssége sok alkalmat nyújtott a parlamentnek az ellenkezésre, különösen a pénzügyekben, gyakran igaztalanul, a háború érdekei ellen is. Voltak a parlamentiek között tiszta jellemek is, az önzetlenség klasszikus ideáival, akik azonban szintén a hatalom ellen való fordulásban látták az erény próbáját. Az ifjú király egy-egy hadi győzelem hírére találóan jegyezte meg: „A parlament urai ugyancsak fognak bosszankodni!” A királynő dühöngött a parlament tiltakozásaira, hallgatást parancsolt, fenyegetett, s végül mégis csaknem minden rendeletét meg kellett másítania. Római formák közt tárgyalt a párizsi parlament, zajos hallgatósággal, feltűnésre vágyó fiatal tagokkal; reformokat követelt, erőteljes reformtervek nélkül; az utcákon a nép várta a híreket s tüntetett a népszerűbb tanácsosok, a „haza atyjai” mellett. Vidéki küldöttségek élénkítették e képet, térdeplő, síró nők, a taille elengedéséért könyörgő parasztok.

1648 nyarán forradalmivá lett a helyzet. Jellemző módgn a paulette kérdése kezdte az izgalmat, a kormány a tisztviselői öröklés-jog meghosszabbításáért új levonásokat akart a fizetésekből. A nagy udvarok', a parlament, a Grand Conseil, a Chambre des Comptes, a Cour des Aides végül szövetkeztek a kormány ellen, az állam gyökeres reformjára s a királynő tilalma ellenére gyűléseztek. Az angol parlament példája is hatott; nagy. okmányt szerkesztettek az állam reformjáról, amelyben az intendánsoknak és minden rendkívüli bíróságnak rögtöni visszahívását követelték, tilalmat minden új hivatal kreálására; tiltották minden nem verifikált adórendelet végrehajtását, a számvevőkamara ellenőrzésének megkerülését. Végül követelték, hogy minden elfogadás ügye egy napon belül rendes bíróság vizsgálata alá kerüljön. Tehát a magisztrátus-réteg teljessé akarta tenni hatalmát, mintegy öröklődő mandarinátussá alakulván.

Az udvar már-már hajlandó lett volna a reformok jórészének elfogadására, amikor híre jött Condé nagy győzelmének Németalföldön a spanyol fölött. Erre elfogatták a főbb ellenzékiet; s most

Párizs népe megmutatta született barrikadépítő tehetségét. A bourgeoisie is nagyjából a magisztrátushoz állott, az udvar szerint szintén „megfertőzve a közjótól⁴⁶, de még a milícia is, amelyben jórészt parlamenti családok parancsnokoltak. A királynővel szemben már a királyság vesztével példálództak, holott valójában Párizst senki sem tudta volna már elképzelni király nélkül. Gondé hazaérkezett, de nem akarta segíteni Mazarint, ezt a „szicíliai csirkefogót“ bár groteszknek találta, hogy a polgárság kormányozza az államot. Egyesség jött létre, ami a parlamentet még elbizakodottabbá tette, úgyhogy az udvar 1649 elején egy éjjel elhagyta Párizst.

Négyéves polgárháború kezdődött most, amelyben a hercegek hol a király, hol Párizs pártján állottak. Szokás szerint időnként a spanyollal is összejátszottak, még a parlament is tárgyalt vele. Időnként kibékültek a felek, s ekkor mindenkit jutalmazott a kormány, csak a tisztességes embereket nem, akik távol maradtak a küzdelmek-től. A vidéki parlamentek és urak szintén megrendezték a maguk fronde-jukat. Sokféle átcsoportosulás után Gondé, egyszer a királyság megmentője, máskor a lázadók feje, 1650-ben a kormány fogságába került. A hercegek és Párizs egyesült fellázadásával szemben azonban Mazarin elvesztette a fejét, idegenbe, kölni területre menekült. Általános gyűlölet és vád követte, de otthon senki sem volt meglepődve a másik uralmával. Gondé is kiszabadult.

Emberei gögösen jártak Párizsban, a parlament, a bourgeoisie, az utca, amelyek időnként egymás ellen is hadakoztak, szövetkeztek ellene. A párizsi érsek helyettese, a későbbi Retz kardinális, szellemes és ambiciózus ember, aki kezdett Mazarin utódjaként viselkedni, szintén a várossal tartott, Condét távozásra kényszerítették.

Erre a herceg a vidéken szervezkedett, szövetkezett a spanyollal, erődöket adott át neki. Mazarin ekkor fogadott sereggel visszajött az országba, másféléves változatos küzdelem keletkezett, főként Párizs birtokáért. Gondénak s a hercegeknek sikerült bejutniuk a városba, a király kívül rekedt, bár erősebb volt náluk. De a magisztrátussal s a polgársággal nem tudtak összeférni, egyízben, 1652 nyarán, a parlamentiek s a polgárok gyűlését ismeretlen fegyveresek tüzelés alá fogták s tény, hogy Condé semmit sem tett védelmükre. Mazarin, általános követelésre, pár hónapra ismét kénytelen volt eltávozni, a király ezután „dicsőségesen“ bevonulhatott a fővárosba. Mindjárt vissza is hívta a bíborost, akit a város szintén ünnepélyesen fogadott, nem-sokára szobrot is állított neki. Gaston, szokása szerint, elhagyta hercegi társait, külön alkudott meg. De aztán a többi is, Mazarin sorban

összeházásította Itáliából hozott szép unokahúgait a vérbeli hercegekkel, családja a kereszténység egyik legnagyobb családja lett. Mindenki utálta a kormányt, piszkos pamflettek sokasodtak, a királynő, sőt a király ellen is: „Franciaország gyászban, könnyben, én vadászni, udvarolni, nevetni akarok!” Az utcán szörnyű rágalmakat kiáltottak rájuk s Mazarinra, lakásaikat, ahol lehetett, megverték. De mindenki utálta a múlt évek zavarait is, amiket az országba be-betörő spanyolok, németek is szándékosan szítottak, igazi programja a tette senkinek sem volt, mindenki engedelmeskedett tehát. A parlament egyideig tartotta magát; ekkor történt volna az, hogy az ifjú király megjelent ülésükön, lovaglókorbáccsal kezében, s amikor az elnök az állam érdekeivel érvelt vele szemben, azt mondta volna: „Az állam én vagyok.” Valóság, hogy a király köznapi öltözékben jött, de egyéniségéhez nem illett a durva fellépés és a nyers kijelentés; csupán azt tiltotta el, hogy a parlament ismét alkotmány ózó gyűlésként viselkedjék. Ezért is panaszló küldöttség ment aztán a királyhoz, aki udvariasan fogadta azt, a parlament folytathatta a kérdésben lévő rendelet bírálatát s Mazarin, fenyegetődzve bár, egyes engedményekre is kénytelen volt, egyébként pedig egyes tagok megfizetésével tette alkalmazkodóbbá a parlamentet.

Csak Condé állott át a spanyolhoz s most már ellenségként, hazárulónak nyilvánítva, harcolt Turenne ellen. A Fronde éveiben Franciaország visszaszorult Itáliában, Spanyolországban, Németalföldön egyaránt, sok változás után azonban 1657-ben Cromwellel sikerült szövetséget kölni a spanyol ellen. Ez évben halt meg III. Ferdinánd és Mazarin komoly erőfeszítéseket tett XIV. Lajosnak császárrá választására, — ha aztán a pápai tiara a maga fejére kerülne, ők ketten kormányoznák a világot. A német választók elfogadták a francia pénzt, de a császári korona Habsburgkézen maradt. Sikerült azonban a „rajnai szövetségnek” megalakítása, a három német egyházi választó, több más német fejedelem, a svéd király csatlakozásával, a francia király mint „a béke tagja” vett részt benne, mert valóban békeszövetségnek tartották ezt a birodalmi eszmét már elfelejtő németek. Franciaországot nyugat felől teljesen biztosította ez az alakulás. Itáliában is újra megnyerte Mazarin az elpártolt fejedelmeket, hadai a milánói kormányzóságban jártak. Németalföldön 1657-ben Turenne győzött Don Juan és Condé spanyol seregén, az angol a tengerparton hódított. A portugálok is szorongatták a spanyolt, tehát hajlandó volt a békére. Mazarint a királynő is egyezkedésre készítette, aki békét akart szülőföldjével, s így a bíboros egyes területeket kivéve kény-

télén volt lemondani erőszakolt tervéről, az egész spanyol-Németalföld bekebelezéséről. De a pyreneusi békében, 1659-ben, mégis nagy expanzív célok örökségét hagyta utódaira: kierőszakolta XIV. Lajos és IV. Fülöp leányának, Mária Teréziának házasságát. IV. Fülöpnék csak egy beteges fia volt, tehát a Bourbonok számíthattak a spanyol örökségre. Igaz, hogy a franciáknak kifejezetten le kellett mondanianok az infánsnő öröklés jogáról, de nagy összegek ellenében, amit a spanyol természetesen sohasem fizetett ki s így a jogigényt fenntarthatták. Egyelőre IV. Fülöpnék még fia is született, a kérdés tehát csak a XVIII. sz. elején vált aktuálissá, európai harcokat idézve fel. Richelieu bizonyára nem ment volna bele ilyen erőszakolt hódító célokba, amelyek örökre megzavarták XIV. Lajos fantáziáját is.

1660-ban a nagy északkeleti háború befejezésében is döntő szerepet játszott Mazarin közvetítése, az egész kereszténység dicsérte őt; a hanyatló török helyett e béke biztosította a svéd és lengyel hatalom szövetségét Franciaországnak, valamint Brandenburg emelkedését, Preussen független birtokával, a Habsburg-monarchia ellenében. Máskülönbén ami területeket Mazarin Franciaországnak megszerzett, azt már Richelieu is elfoglalta volt. Az ügyek tiszta ismerete, eszes találmányosság, de a szerencse is segítette őt; ha alkalmazni akart valakit, mindig érdeklődött arról, hogy szerencsés ember-e? Utolsó éveiben a legteljesebb hatalommal uralkodott, fényes palotái, várai voltak, gárda vette körül. Rengeteg állást s jövedelmet halmozott fel kezében, s azonkívül is spekulált a maga számára az állam pénzével. Roppant ünnepélyek, szerencsejáték, színház töltötték be az udvar életét, — Corneille, Molière kora volt ez; az operát Mazarin telepítette át Itáliából. Nem áll az, hogy a királyt nem tájékoztatta az ügyekről, ellenkezőleg, szinte rendes leckéket adott neki s Lajos mindenkinél jobban szerette őt 1660-ban, halálos ágyán, azonban személyes uralomra biztatta a királyt, arra, hogy ne állítson többé első minisztert, s vagyonát is reá hagyta, Colbert tanácsára, hogy családját biztosítsa a várható vádak, üldözések ellen. Egy olasz szerzetesnek gyónt meg; s valóban, mintha az ő működése alakította volna ki véglegesen a francia államkormányzat nagyszerű, de mesterséges felépítményét, a déli államművészet módjára. XIV. Lajosnak személyes uralma impozáns erőfeszítés, eddig még soha el nem ért mélységekben járó államszervezettel, de már magában viseli minden expanzív társadalom vezetésnek örök hibáit.

NEGYEDIK FEJEZET

AZ ÉSZAKI ÉS A KELETI ÁLLAMOK HOLLANDIA HATALMÁNAK TETŐPONTJÁN

Az északi és keleti államok élete, hatalma szinte minden generációban a szélsőségek között lüktetve kísérte a nyugati fejlődést. Az újkori intellektuális fejlődés hirtelen feszítőerőt adott az államnak, majd, a társadalom mély üzemiessége híján, épp ellenkezőleg, a birtokos réteg megújult uralmát hozta az állam fölé. A XVII. sz. első felében a gyérnépességű Svédország, élén Gusztáv Adolf-fal (1611—32), döntő módon avatkozhatott be Európa sorsába. Ifjan, 17 éves korában a trónra kerülve, a nemességgel közösen kellett uralkodnia, családtagjai ősi szokás szerint még mindig külön országrészeket kaptak, önálló kormányzattal. A dán háborút (1611—13), amely apja idején kezdődött, szerencsétlenül, területi veszteséggel kellett befejeznie, az ellenség flottája már Stockholm előtt állott. De csakhamar egységes lendületre tudta hozni a belső erőket; a nemesség kormányzati jogát elismerte, a főnemességet, amelynek rangja csak a XVI. sz.-ban alakult ki nyugati fokozatokban, a felsőházban foglalta együvé, de a vezető hivatalnokság családjait is öröklő, felsőbb réteggé tette, a harmadik nemesi kúriában a köznemességnek képviselőjét állandósította. E mellett a polgárság, sőt a parasztság is megtartotta képviselői intézményeit, a lelkészséget pedig számos nemesítéssel nyerte meg. Ez érdekközösséget elsősorban katonai célokra lehetett felhasználni. Előnye e katonaságnak, hogy nemzeti volt, szemben az általános európai zsoldosrendszerrel. Ami másutt alkalmadtán, kétségesen használható milícia, az itt a lelkészek összeírásában számontartott fegyverképesek állandó szervezete, ha nem is teljesen keresztülvitt sorozáskötelezettséggel. A kiképzés, a hollandoktól átvett módon, hihetetlenül intenzív volt, szinte feleslegesen gépiesnek látszott, de az idegenek bámulva írtak arról, hogy csaták tűzében az ezredek mint egyetlen láb és kéz mozogtak. A hadrendet ily fegyelem mellett kicsiny osztagokra és sekély vonalakra lehetett szétbontani, mozgékonyan s mégis az egység fenntartásával. Vége a lándzsások masszív tömegerejének, a könnyű muskétás szerepe a döntő, csak a fegyvertöltés biztosítására lép eléjük a pikások beosztott csapata. A paraszt a katona, a nemes a tiszt, de az együttes vállalkozás érzelmi közösségével, fel a királyig. Hozzájárul a protestáns gondolat közössége

is, amit a táborok rendszeres vallásos gyakorlatai ápoltak. Kétségtelen, hogy nagymértékben az ifjú királynak egyénisége teremtette meg ezt a szellemet, tehetsége, vitézsége és magas ideái, amelyek vallásos és nemzeti ügyé tudták tenni legtúlzóbb céljait is.

A dánok ellenében holland szövetséggel fedezte hátát, s 1617-ben az orosz háborúban már nagy területeket szerzett, Kareliát s Ingermanlandot. Mivel Észtországot már a XVI. sz.-ban megszerezték elődei, az egész finn öböl svéd uralom alá került. A lengyellel folyt hosszú háborúk után (1621—29) Livland is svéd birtokká lett s a Visztulavidék több partrésze is. E terjeszkedés már a dán riválissal is szembe fordult, majd Wallenstein győzelmei után a császár tengeri hatalmának koncepciója ellen is; a fegyverszünetet a lengyellel Richelieu közvetítette, hogy szabaddá tegye a svédet az európai háború céljaira. Gusztáv Adolf ifjan elesett, gyermeklánya, Krisztina (1632—54) került a trónra, de az országtanács, Oxenstjerna kancellár vezetésével, folytatta az európai vállalkozást. A lengyel ellenében ugyan 1635-ben elveszett több tengerparti szerzemény, de Livland megmaradt. 1645-ben a dán ellen kellett ismét fordulnia Torstensonnak, győzelmes háborúja megszerezte Gotland és Ösei szigeteit, a Hanza egykori nagy bázisait s nagy területeket Norvégia derekából is. A wesztfáliai béke, a német partok fontosabb pontjainak birtokával, szinte kizárólagos úrrá tette a svédet a Keleti-tengeren. A Skandináv-félsziget déli csúcsának szegélye még dán birtok maradt, de Gusztáv Adolf az egyetlen ponton, ahol országa itt a tengerhez ért s a Sund-vámost kikerülhette, erős kikötőt épített. Tengerentúli kereskedelmi társaságot is alapított, amely 1638-ban Észak-Amerikában gyarmatot is szerzett, de másfél évtized után a hollanddal szemben fel kellett adnia azt.

A háborúk azonban felélték az ország belső szervezeti erőit. Elsősorban a koronabirtokokat, amelyek nemesek kezére kerültek, mert törvény is tiltotta másoknak való eladásukat. A szabad parasztság süllyedt, az úri jogok erősödtek fölötté. Oxenstjerna megkísérelte a nagynemesség visszaszorítását, 1634-ben alkotmányt fogadtatott el, amely hivatalnokkormányzatra bízna a vezetést, — de ez az alkotmány nem tudott érvényesülni, törölték belőle a választókirályságnak öröklővé való átalakítását is. Krisztina királynő nem tudta újra megnyerni az államcélok számára a társadalmat. Őt a tudományok érdekelték, fényes udvarába vonta az akkori Európa legnagyobb tudósait, köztük Grotiust és Descartes-ot is. Egyébként pedig férfias egyéniség, szenvedélyes vadász; házasságról tudni sem akart. Egyéni önállósággal minden vallást mesterséges emberi alkotásnak

tartott, amíg végre a katolicizmus roppant tekintélye meg nem hódította őt. Az ország forrongott s a királynő 1654-ben lemondott trónjáról, Brüsszelben titkon, Innsbruckban nyíltan áttért a katolikus vallásra, s Rómában a pápa világraszóló pompával fogadta őt, Gusztáv Adolfnak, a protestáns valláshősnek megtért leányát. Itt is végezte életét, miután még pár sikertelen kísérletet tett trónja visszaszerzésére.

Utóda unokaöccse lett, X. Károly (1654—60), a Wittelsbachok egyik pfalzi ágából. A lengyel Wasa-k nem ismerték el őt, s ez egyik oka volt a nagy északi háború kitörésének, amely mintegy kiegészítése a harmincéves háborúnak, hasonlóan a francia-spanyol háborúhoz. X. Károly ismét nagy hódító; 1655-ben mélyen Lengyelországban járt, Varsót is elfoglalta. A féltékenykedő Brandenburgot is csatlakozásra kényszerítette, szövetséges seregek Varsó előtt 1656-ban nagy győzelmet aratott. De a lengyel nemzeti ellenállás feltámadt, a papság vezetésével ellenállást szervezett, Varsót fel kellett adni; a holland, keleti tengeri kereskedelmét féltve, flottát küldött, az orosz Livlandot támadta meg, Brandenburg is elpártolt. Segített ugyan II. Rákóczy György erdélyi fejedelem és a kozák hetman is, de a császár a lengyel mellé állott; s 1657-ben háborút indított a svéd ellen Dánia is, — viszont Anglia a svédet támogatta. Teljes volt tehát az északi—keleti hatalmak küzdelmének köre. X. Károly 1657-ben Dániába nyomult, seregét vakmerően a tenger jegén át Koppenhága elé vezette. A dán békére kényszerült; Svédország megkapta a Skandináv-félsziget déli szegélyét, sőt Norvégiából is széles sávot az Atlanti-Óceánhoz; Dániát ípin-den idegen hajó kizárására kötelezte a Keleti-tengerről. De csak pár hónapig tartott a svéd hatalom e betetőzése. Még ez évben újra támadt a dán; X. Károly ismét Koppenhága előtt temett, amelyet azonban új erőre ébredt polgársága most megvédelt. A tengeren a holland flotta áttörte a svéd vonalat; a brandenburgi választó, a császár, a lengyel király ismét támadt. X. Károlyt e nehéz helyzetben érte utói a halál. 1660-ban, Mazarin közvetítésével, békét kötött a svéd és a lengyel, majd a dán is. A lengyel király az olivai békében (Danzig mellett) lemondott jogáról a svéd trónra, Pruszen véglegesen a brandenburgi választó szuverén birtoka lett; Dánia a koppenhágai békében visszakapta a középső norvég területeket, de nem a dán félszigettel szemben fekvő partvidékeket. A Keleti-tenger ismét felszabadult a forgalom számára. Az 1661-ben kötött békében az orosz ismét visszaszorult a tengerektől. A svéd hatalom tehát még mindig nagy; de ismét gyermekkirály következett, a svéd kormányzat és hadsereg szinte idegen hatalmaknak árusította magát, hogy a pénz-

ügyi romlásban valahogyan megélhessen. XI. Károly (1660—67) aztán abszolút uralmat szervezett; s a következő időkben tovább folyt a nemesség és a királyság uralmi szélsőségeinek váltakozása.

Dánia IV. Keresztély (1588—1648) uralkodása elején még győzött a svédén, elnyomta a Hanza-városokat, a király fia több északnémet püspökséget egyesített kezén; a harmincéves háborúban egyideig vezetőszerepre jutott az ország, hogy aztán, Wallenstein győzelmei után, 1629-ben kénytelen legyen lemondani hódításairól. A svéd került előtérbe; ellenében Dánia most már a császárral szövetségbe harcolt (1643—45), de Torstenson benyomulása térdre kényszerítette; területveszteségek mellett kénytelen volt Hollandiát is, a svéd szövetségét, mérsékelt díjakkal átengedni a Sund-vámokon. IV. Keresztély mégis egyike a legnagyobb dán királyoknak, személyes vitézsége mellett, — még 67 éves korában is résztvett a harcokban s meg is sebesült, — buzgó gazdasági és kulturális tevékenységgel, iparpártolással, a norvég ezüstbányák fejlesztésével. A leégett Oslo helyett ekkor épült Krisztiánia, Norvégia új fővárosa. A polgárság és papság folytatni is akarta a háborúkat, de a nemesség ellenszegült, s főként adózásra nem volt hajlandó, tiltakozott az állandó sereg tartása ellen. IV. Keresztély utóda, III. Frigyes (1648—70) idején tetőpontját érte a nemesség uralma, a választási kapituláció az országtanács határozatait a királyra kötelezőnek nyilvánította. A királyi ház rokonságában is összeesküvések, a svédvel való szövetezések. A nagy északi háborúban tehát a svéd ismét Koppenhága előtt állott. Azonban a polgári rétegek erőre kaptak, a papsággal szövetségbe felzúdultak a nemesség ellen, deklarálták az örökös királyságot és felszólították a királyt a rendcsinálásra, teljes hatalommal. A svéd béke 1660-ban már norvég területeket hozott vissza; az ezután következő törvényhozás pedig a teljes abszolútizmust és a hivatalnok-kormányzat rendszerét állandósította.

Lengyelország a század elején még expanzív hatalom, az 1618. évi béke jelentős területeket szerzett. De Gusztáv Adolf III. Zsigmond (1587—1632) nem tudott megbirkózni, elvesztette Livlandot s más partvidékeket is (1629). IV. Ulászló (1632—48) az orosz támadást (1632—34) még mindig vissza tudta szorítani, még Moszkvát is fenyegették a lengyel hadak; 1635-ben a svédőtől is visszaszerzett egyes kikötőket. Utóda, mostohaöccse, II. János Kázmér (1648—68), aki jezsuita és bíboros volt s felmentést kapva a pápától bátyjának özvegyét vette nőül, már nem ura a végzetesen előretörő nemességnek. A kozákok katonai szervezetű társadalma 1637-ben fellázadt, félt a lengyel parasztság jobbágyorsától s egyúttal féltette görög-keleti vallását

is, amely a kievi metropolita méltóságának megújítása által Öntudatos papság vezetése alá került. Lázadásukat levertek, a lengyel országgyűlés elvette tőlük a hetman (valószínűleg a német Hauptmann-szóból) választásának jogát, a lengyel nemességnek adományozott birtokokon a kozákokat jobbágyá tette; Kiebben pedig jezsuitákat telepítettek le. A kozákság most már az oroszral szövetséget, önkormányzatának elismerése ellenében; az 1654-ben kelt szerződésokmány lett úgyszólván a mai Ukrajna közjogi létének alapja. A következő nagy északi háborúban tehát az oroszral hátában vett részt a lengyel, jórészt ezért veszítette el véglegesen Preussent is az olivai békében. Az oroszral csak 1667-ben békült ki, elvesztvén az 1618-ban szerzett orosz területeket, sőt még azon túl is saját régi területeiből és lemondván a Dnjeperen-túli kozákság felsőségéről. Míg a skandináv államok képesek voltak időnként való megújulásra, Lengyelország hanyatlása, társadalmi okok miatt, állandóvá lett. A nemesi érdekuralom szélső jelensége, a „liberum veto” 1652-től elismert intézménnyé vált, nemcsak az országgyűlésen, hanem a vajdaságok gyűlésein is egyetlen követ eilenmondása megsemmisíthetett minden határozatot. A szomszéd moszkovita birodalom, amely évszázadokon át a lengyeltől féltette függetlenségét, lassanként kezébe vette a lengyel belső ügyek, pártviszályok bomlasztó igazgatását.

Míg tehát Európa törzsén adminisztratív államot fejlesztett ki a masszív társadalomalakulás, a szélső területeken az uralomnak és a mérvadó rétegeknek váltakozó szövetsége csinálta a történelmet. Hasonló ehhez a holland és az angol társadalom történelmi mozgása is, de mégis sokkal mélyebb jelentőséggel.

Hollandiában nincs központi uralmi szervezet; mintha valamely testnek belső szervei fedetlenül, védőburkolat nélkül, végeznék funkciójukat, táplálnák hússal-vérrel közvetlenül a legmodernebb, legfelsőbb gazdasági-kulturális szervezeteket. Az Orániaiak vezetése: félbemaradt monarchikus fejlődés, nem jutott el a német territóriumok fejedelmi államalakulásáig. Az egész XVII. századon át tulajdonképpen csak öt tartomány helytartósága volt egy kézben, a másik kettőnek élére a család mellékágából választottak helytartót. Az általános helytartóvá és hadseregpáncnokká való választás csak háború idejére jelentett valamivel összefoglalóbb hatalmat. Orániai Vilmos vezetését, megölése után, Orániai Mórícé követte (1585—1625), akinek idején elismert független állammá lett a tartományok uniója; Frigyes Vilmos (1625—47) és II. Vilmos (1647—50) után 1672-ig egyáltalán nem választottak ál-

talános helytartót, sőt kifejezetten kizárták e tisztból az Orániaiakat a jövőre nézve is: ebben nyilvánult itt az általános nyugateurópai mozgalom, amely spanyol, olasz, francia s angol földön véres forradalmakban jelentkezett. Utóbb III. Vilmost (1672—1702) népmozgalom emelte tisztségére, angol királlyá választása után csak távolból kormányzott; a XVIII. század első fele ismét helytartóság-nélküli korszak. A szuverénitás a tartományokban volt, képviselőik, a Hágában üléselő Generaliteit, csak utasításuk összeegyeztetője. A vezetés tehát a legerősebbé, Holland tartományé, amelynek neve az „Egyesült Németalföld” mellett a közhasználatban az egész szövetségre vonatkoztatva kezdett általánossá válni. De a tartományokban is a legerősebbé a vezetés, egy-két nagyváros kormányzataé, gyakran ellentétben a többi várossal és a vidékkel. Gazdaságilag is minden tartomány, vidék és város önállóan szabályozta a maga szervezetét, az egyiknek emelkedése gyakran hoz bukást a másikra; még a külföldi kereskedelemmel való viszonyukról is nagyjából önállóan határoztak. A kultúrfejlődés szintén a részekben rejlő erőktől függ, csaknem minden tartománynak megvan a maga egyeteme, főiskolája. A művészet is közvetlenül a részekből buzog elő, a festőműhelyek elszórtan vegyülnek a kézművesség műhelyeivel, csaknem minden vidéknek megvan a maga külön művészi iránya. Nem lehet tehát itt szó a nyugati fejlődésnek monumentális egységre való törekvéséről, hivatalnokságra építkező abszolút államról, gazdasági egésznek kialakításán dolgozó merkantilizmusról, sem a nehéz pompájú barokk művészetről, a^ emberi lélek vívódásainak hatalmas formákban való egyesítéséről. Hollandia mintegy szabadság-telepe az akkori Okcidentnek.

Sajátos dolog, hogy épp a részeknek ez a középkori módon való önállósága hozta e szabadságot, hiszen a középkori életegyüttesek az egyéni kötöttségen alapulnak. Itt azonban a hűbériséget, céhszerűséget szinte felbontatlanul ragadták meg a hirtelen elhatalmasodó újkori intellektuális-kapitalisztikus módszerek. A gilde kifelé kapitalista nagyvállalkozás lett, belül azonban csaknem céh maradt. A vállalkozó nem tulajdonosa az üzemnek, hanem „patronusa”. A városkormányzatokban ülő „régensek” még kezdetleges, személyies kiegyenlítő közösségben dolgoznak a polgársággal, amikor egyúttal már talán Európára vagy a világtengerekre elhatározó jelentőségű tanácskozások résztvevői. A kicsiny élet állott közvetlenül a széles világgal szemben. A társadalom intim köznapisága tört elő a legragyogóbb művészi készségben is. A vallás komoly, mély meggyőződés, de a megoldhatlan végső dolgok megértő kezelésével.

Mindenkinek védett a helyzete, munkája, tehát a városgazdaság hirtelen megnyitotta kapuit az idegen munkás és kereskedő előtt, Hollandia valósággal gyűlöhelye lett a menekülteknek és a munkát, üzletet kereső idegeneknek. A legmélyebb kálvinizmus is bízott annyira a maga erejében, hogy megadja a legszélsőbb szektának is a menedéket. Az ellentétek türelmes kiegyenlítése minden vezetésnek lényegévé vált. Ezzel Hollandia nagy közvetítő üzemmé lett, az egész világra szólóan. Ami átment rajta, azt alkalmassá tette a világforgalomra, s e munkájával learatta a termelésnek és kereskedelemnek legfőbb hasznát. A szabadság nem elvi, elméleti, hanem annak a következménye, hogy minden apró munka, minden megalapozott meggyőződés biztos a maga hasznában, értékében a legszélesebb horizont alatt is. Nem egyéni szabadságról van szó, a teljesítmények szabadsága uralkodik. Amidőn az erősebbek, a képzettség és a pénz versenyében, patricius-arisztokrata réteggé alakultak, ha nemesi birtokot s címet szereztek is, életmódra nézve polgárok maradtak. Ez az első ily fejlődés Európában: eddig mindenütt udvari, lovagi, katonai életformákat vett fel az állandósult, politikai vezetésre jutott nagypolgárság, fényvel, dísszel, szertartásokkal. Itt a polgári fekete ruha maradt az ünneplő öltözék, a paloták helyett valamivel nagyobb polgárházak, vidéki kastélyok helyett kedves nyaralók keletkeztek. A modern urbánizmus zavartalan képe először Hollandia városaiban található. Arra mutat ez, hogy a vezetőszerp mindvégig széles polgári rétegek munkaközösségéhez kötött maradt. A művészet is mindvégig polgári igényeket szolgált. S ez a nagy különbség az északoziasz virágzás korával szemben: ami ott csupán előkészület a tökéletes reneszánszra, a társadalmi talajból felnövő közeli, polgári munka, az itt a tökéletesség tetőpontja, amit nem vált fel az elvont eszményiség uralma.

Szilárdan megalapozott középrétegek tartották tehát kifelé magukat az erők szabad versenyében; Hollandia világvezetése csupán másfélévszázadra terjedő lendület maradt, de nem végződött a társadalom mechanizálódásában. A „jó korszakban“ a XVI. sz. végétől a XVII. sz. derekáig, a forgalomra átdolgozó munkaműhelyek tömege a lényeges, ez a magasabb értelemben vett kereskedelem közvetíti az árut a Keleti-tengerről, Oroszországból, Spanyolországból, Itáliából kölcsönösen, de ez itatja át a német belföldet is, Ausztrián át egész Törökországig. Hollandia az egész világ munkás teherszállítója, az ellenséges Spanyolország is rászorul közvetítésére, még a gyarmati áruit sem tudja elhelyezni nélküle. Ez a szakszerűen feldolgozó munka tartja kezében a szövőipart is, idegen

gyapjú, idegen posztó itt nyeri végleges kereskedelmi formáját. A köztársaság hatalmas pénzügyi ereje e kereskedelemben rejtett, a vámokban, hajózási engedélyekben, a fegyveres flottakíséret díjaiban. Soha vallásos vagy külpolitikai szempont nem akadályozta a hollandokat e kereskedelemben, az angol szövetséges eléggé meg volt botránk ózva, hogy a holland szinte maga táplálja áruközvetítésével a spanyol ellenséget. Az alsóbb nép is lázadott olykor ez ellen, a háború elhúzódását a kereskedelmi-kapitalista érdekek tulajdonítva, — s itt már mutatkozik a felső rétegek érdekeinek elkülönülése.

Hollandia a XVII. sz. elején már a spanyolnak, portugálnak s a Hanzának, egyúttal pedig Észak-Itáliának és a spanyol Németalföldnek szerepét egyesítette kezében; a világpiacon is 1609 óta az amszterdami bank uralkodott. Már biztosan megfészkelődtek a gyarmatokon is; 1602-ben a Keletindiai, 1621-ben a Nyugatindiai Társaság csak egyesítette a nagy vállalkozásokat s a telepeket, amelyek főként a portugálok uralmi szféráit hódították el. 1605-ben a Molukkaszigeteken Amboina erős bázisával szinte teljesen monopolizálták a fűszerkereskedelmet; 1610-ben már kormányzót állítottak e telepek fölé, aki Jáván Batáviát nagy központtá építette ki. A spanyollal, portugállal s aztán mindinkább az angollal való állandó harc között ment mindez végbe, ami azonban nem jelentette az anyaországok háborús állapotát is egymással. A bennszülötteket igyekeztek megnyerni vagy legyőzni, fejedelmeiket megvásárolni s a versenyző európaiak egymás ellen is hajtogatták a bennszülötteket. JL621-ben Amboina szigetén a hollandok tizenhárom angolt kínoztak halálra a bennszülöttekkel való összeesküvés gyanúja miatt. 1637-ben Ceylonban is megfészkelődtek a hollandok s ezzel Elő-Indiára is kiterjesztik működésüket, ahol eddig csak az angol igyekezett kiszorítani a portugált.

1641-ben a portugáltól elfoglalták a Malakka-szoros fontos pontjait, s ezzel véglegesen urai lettek a hatalmas szigetvilág forgalmának.

1642—43-ban a kormányzó megbízásából utazó Tasman felfedezte a róla elnevezett ausztráliai szigetet, Új-Seeland szigetét és a Tonga- és Fidsi-szigetcsoportot. Már 1624-ben Formosa szigetén is volt holland telep; Japánban is jobban szerették a hollandokat, mint a portugálokat, akiket 1638-ban ki is űztek, a hollandokat nem, mert ezek nem akartak vallási úton téríteni. A század derekán még mindig terjeszkedtek Indiában, bázisokat rendeztek be az odavezető utak szigetein, mint Szent Ilonán is s miután ez 1651-ben angol kézre jutott, helyette Fokváros alapjait vetették meg. A Nyugatindiai Társaság Délamerika előugró partjain (Curasao, Tobago, Guyana) fészkelődött meg, valamint

Brazíliában (Pernambuco, Olinda), rabszolgaszerzés céljából meg az afrikai Aranypartokon. Brazíliából az angol háborúban a portugálok azonban végleg kiszorították őket. Hollandok létesítettek először telepet a mai New-York helyén, Új-Amszterdam néven (1614), valamint a Delaware-öböl vidékén is, amelyhez a szomszédos svéd gyarmatot is elhódítván, Új-Németalföld gyarmatterület alakult ki. De az észak-amerikai, akkor amúgy sem sokra becsült gyarmatokat is át kellett 1667-ben engedniök az angoloknak. A lényeges azonban az indiai fűszer volt, az amerikai (nyugatindiai) társaság 1674-ben fel is oszlott. Mindehhez járult az északi Jeges-tengeren való előnyomulás, az angolnak visszaszorítása az orosz kereskedelemből.

Tévedés azonban az, hogy a távoli gyarmatokban rejlett volna Hollandia igazi ereje; ez az expanzió inkább csak jelezte hatalmát és siettette kapitalisztikus fejlődését. A legfontosabb volt a Sund-átjáró kérdése. A XVI. században e vámokon már több holland hajó ment át, mint a többi nemzeté összevéve. De IV. Keresztély idejének nagy dán expanziója, a Sund-vámok felemelése megzavarta a két protestáns hatalom viszonyát. 1621-ben lejárt a spanyollal kötött tizenkétéves fegyverszünet és új háború kezdődött ellene, amely egészen 1643-ig tartott, de azért Hollandia csakhamar sorsára hagyta a dán király vállalkozását a Habsburgok ellen és inkább Dánia riválisához, a svédekhez közeledett. A Wallenstein csapásai alatt letört dán egyelőre nem is volt veszélyes, de miután a király csak 1629-től 1639-ig nyolcszor emelte fel a Sund-vámokat, 1645-ben hatalmas holland flotta hatolt át a szorosokon s kényszerítette a dán a normális vámokra. Azután a weszfáliai békében nyert tengerpartokkal a svéd terjeszkedés lett veszélyessé a holland kereskedelemre; most már, 1649-ben a dánnal szövetekezett ellene. Belevonódott átmenetileg Brandenburg is; évtizedes ellenségeskedések, viták, tárgyalások következtek a Keleti-tenger hatalmai között, amikben vallásról, hódító politikáról alig volt szó, hanem a kikötők, vámok költsönös forgalmi szabályozásáról, az ellenőrzés módjairól, amelyek kapcsán Hollandia a maga tisztviselőivel és irodáival akarta ellepni a legmesszibb tengeri városokat is. X. Károly svéd király vakmerősége Hollandiát 1658-ban háborús beavatkozásra vitte a dán mellett, a svédet békére s a holland kereskedelemre előnyös vámpolitikára kényszerítve. A holland keletitengeri kereskedelem a XVII. sz. második felében sem hanyatlott, bár az angol itt is előnyomulóban volt.

Hollandia létkérdése tulajdonképpen a spanyollal való végső leszámolás lett volna. Minthogy szárazföldi háborúval járt, nem a ke-

reskedelmi vezetőség, hanem az Orániai-párt lelkesedett érte, hiszen a főparancsnokság növelte a helytartó tekintélyét. Eleinte a spanyol Spinola veszedelmes fölényben volt, mivel Orániai Frigyes Vilmos nem nagy katonai tehetség, inkább politikus volt. Azután, amikor Gusztáv Adolf győzelmei megszakították a spanyol-németalföldi összeköttetéseket s amikor Richelieu Itáliában is útját állta a spanyolnak, sikerült szívós küzdelemmel spanyol-németalföldi területeket hódítgatni. A franciával érdekközösségben Hollandia némiképp segítette Richelieut a hugenották ellenében is. A tengeren azonban elejétől a hollandok voltak fölényben s 1628-ban sikerült az amerikai ezüstflotta elfogása, 1631-ben a németalföldi partoknál verték meg a spanyol flottát. Franciaország ezután nyíltan is háborút kezdett, ami az első évek balszerencséje után végleg eloszlatta a spanyol részről emberöltőkön át fenyegető végső veszedelem árnyékát Hollandia fölött. A spanyol 1639-ben még egy utolsó nagy tengeri vállalkozásra feszítette meg erejét, hasonlóan II. Fülöp nagy armadájához, s ezúttal az angol I. Károly is jóakarattal várta e flottát, amelyet azonban Tromp, a nagy holland admirális, Dover közelében tönkrevet. A spanyolországi lázadások miatt ezután a franciák, Condé alatt, délről, a hollandok északról győztek és foglaltak a spanyol Németalföldön. De most már a francia előretörés vált veszélyessé, Hollandia ezért 1648-ban békét kötött a spanyollal. E béke elismerte Hollandia függetlenségét, jelentős németalföldi területekkel kerekítette ki, amelyeket a szövetkezett tartományok közösen igazgattak ezután, a kormányzatban nem adván helyet azok képviselőinek.

A spanyolt leszámítva Hollandia eddig is mindig protestáns riválisokkal küzdött. Most a protestáns Anglia bukkant fel mindenütt a holland terjeszkedés útjában. A hollandok a tengerek szabadságának elvét hirdették, amíg a spanyol tartott igényt a világuralomra. Grotius 1609-ben a „*Maré liberum*“-ról írt könyvet. Másrészt azonban Hollandia már 1599-ben megtiltotta a semleges hajózást is a spanyol félszigettel és Itáliával, azután pedig főként az angol hajókat akarta kizárni a spanyol-németalföldi kereskedelemről. Majd szorítani kezdte az angol-skót halászatot az Északi-tengeren, mire I. Jakab a holland halászatot tiltotta ki az angol vizekről. Hozzájárultak a kölcsönös tilalmak, amelyek angol részről a nyers posztónak Hollandiába való kivitelét akadályozták, viszont pedig a kész angol posztót zárták ki Hollandiából. A harmincéves háborút megelőző években már csaknem háborúra került a sor. Spanyol háborújában óvakodott ettől Hollandia, I. Károlyt pedig belső mozgalmak fenve-

gették. De már 1635-ben az általános angol felfogást fejezte ki John Selden könyve a „Mare clausum“-ról, amely angol uralom alatt állónak nyilvánította a szomszédos tengereket, fel egészen Izlandig, Grönlandig. A holland halászatot büntetéspénzzel kezdték sújtani e vizeken, pedig a konzervált hal egyik főtárgya volt a holland kereskedelemnek. Már ekkor, 1636-ban, flotta is vonult fel az angol ellen a halászat védelmére. A messze tengereken pedig ekkor már évtizedes volt a véres verseny a holland és az angol kereskedelem között. Az angol forradalom győzelme után nemzeti ügyé vált odaát a hollandokkal való leszámolás. Hollandia pártfogolta a Stuartokat; viszont Cromwell híres hajózási törvénye elsősorban Hollandiát sújtotta. Megkezdődött a drámai tengeri harcok sora a két protestáns nép között, oly különös ellentétben a még eleven emlékü vállvetett küzdelemmel II. Fülöp katolikus hatalma ellen; pedig most Anglia is köztársasággá lett, s azonkívül a szélső, kálvinista-szektárius protestantizmusnak hódolt az anglikán egyház ellenében. Már az első háborúban, 1625-től 1654-ig, méltó ellenfélnek mutatkozott az angol tengerészet, amely fölött egy fél-századdal előbb még félelmetes magasságban állott a hollandi. Tromp és Ruyter holland admirálisok nagyszerű ellenfele volt már az angol Blake. A hollandok eleinte győztek Plymouth-nál, Dovernél; Tromp már seprőt tűzött ki árbocára, jeléül, hogy kitakarítja az angolt a tengerekről. De Blake győzelme után Portland közelében a holland-német-alföldi partok közelébe terelődött át a küzdelem, iszonyú, többnapos csatákban; Nieuport s Dunquerque között eldöntetlen maradt az ütközet, Seveningen mellett Tromp a csatával együtt elveszítette életét is. Hollandiának meg kellett kötnie a békét, amely elismerte Cromwell hajózási törvényeit. Ezután a svéd-dán háborúban csapott össze a két ellenfél, mivel azonban Cromwell halála után Angliát zavarok gyöngítették, ezúttal a holland-dán szövetség került felül, az 1660-ban kötött béke a Keleti-tengeren Hollandia vezetését biztosította. A pár év múlva (1664—67) kitört új háborúban Ruyter teljesen helyreállította Hollandia tekintélyét, majd ismét pár év múlva szintén sikertelen az angol kísérlet Hollandia ellen; még a XVIII. sz. elején is a holland névhez fűződik a világjáró kereskedelem fogalma. De már e háborúk is mutatják Hollandia megállapodását, Anglia fokozatos előretörését.

Hollandia tehát a vallás szempontjaitól függetlenül viselte háborúit. De azért Hollandiában is voltak mozgalmak a XVII. sz. első évtizedeiben, itt is mély szociális-politikai jelenségekkel kapcsolatos a vallás kérdése. A XVII. sz. elején heves az ellentét Arminius és

Gomarus leideni professzorok tanainak követői között. Természetesen mindkettő kálvinista, de Arminius a szigorú predestinációs-tan ellen foglalt állást, az emberi akaratszabadsággal igyekezett azt összeegyeztetni, szemben Gomarus-szal, az eredeti kálvinista tanok hirdetőjével. Arminius egyúttal az egyházszervezetnek az államhatalom alá való rendelését akarta, Gomarus a közhatalomtól független egyházközséget. Arminius tana, az isteni kiválasztottság gondolatának gyöngítésével, elmosta az aszkétikus vonást, amely a kálvinista hívőnek harcát és napi munkáját egyaránt jellemezte s amely az angol puritánizmust szinte külön társadalommá tette a társadalomban. Az egyházközségek önállósága: tulajdonképpen a kicsiny társadalomalakulások önálló vezetése, presbiterek, képzett emberek s főként lelkészek összetartó, munkát szervező, oktató-prédikáló szerepe — beleértve az üzleti összetartást, gondot is, ha polgári rétegekről van szó. Önállóság az államhatalommal szemben, viszont az egyházközség hatóságának lehető kiterjesztése a világi élet dolgaira is, különösen az erkölcsrendészetre. A holland lelkészség prédikációi bírálták az államot, társadalmat, bár nem sikerült jogot szerezniök a kormányzatban, még a rendi képviseltekben sem. Ez lenne tehát itt a forradalmi elem, amely Angliában a királyságot, a vezetőrétegek uralmát, a „gavallérok“ nemesi rétegének fölényét megdöntötte, s egyúttal az anglikán egyházat is. Míg a többi északi protestáns államban a vezetőrétegek érdekszövetségei törnek egymás uralma ellen, Hollandiában, Angliában a kálvinizmus és puritánizmus a most felemelkedő, intellektualizálódó rétegekből alakít forradalmi elemet. Hollandiában Gomarushoz csatlakozott a kézművesség többsége, csaknem minden kálvinista paraszt és vidéki nemes, valamint az idegenből idemenekült vallás-üldözöttek is. A városkormányzatokban és a nagykereskedelemben felemelkedett „régens“-családok rétege ellenben az arminiánusokhoz csatlakozott; valamikor ők is a harcias kálvinizmus képviselőiben küzdöttek a spanyol ellen, most azonban már felülemelkedett bennük a „kormányzati érzék“ politikailag s szellemileg is. Komoly kálvinisták, de többnyire humanisztikus műveltséggel, főként Erasmus mélyértelmű, de a dogmatikus keménységet elítélő keresztény szellemében. A prédikátorok teológiai dühe, népet izgató lármája iránt nincs érzékük, de sokan hallgatólag vonzódnak a baptista és spirituális árnyalatokhoz. S végül engedékenységet, sőt bizonyos rokonszenvet is mutatnak a katolikusokkal szemben. Tehát „felvilágosultak“ az akkori értelemben, a kálvinizmus „bibliai“ típusával szemben. Az angol puritánok az anglikán irányzat híveit arminiánusoknak csúfolták s e kettő felfogásában valóban sok a közös elem.

A hollandiai irány azonban urbánus-humanisztikus volt s nem kívánczott díszes külsőségekre, szertartásokra, nem támaszkodott a királyságra, sem a nemességre. Az 1610-es években társadalmi-politikai forradalommá fajultak az ellentétek. A szigorúbb kálvinisták nagy túlsúlyban voltak, kezdtek üldözni az arminianusokat, akik viszont főként Hollandban voltak erősek, a nagyranőtt polgárság városaiban és „remonstráltak” a hatóságokhoz beadványt nyújtottak be a maguk szabadsága és érvényesülése érdekében. Sikerük végeredményképpen a patriciusság kormányzati szerepének megszilárdulását is jelentette volna, s Oldenbarnevelt, a holland tartomány ügyésze, az Uniónak mintegy vezető minisztere, állott élükön, természetesen a Generálieit többségével egyetértésben, hiszen ez a testület túlnyomóan a városi nagypolgárság képviselője volt. Ezzel szemben Orániai Móric a szigorúbb kálvinisták pártjához csatlakozott, amely ellenremonstrációt nyújtott be, a „tévtanok” elnyomását követelve. Holland tartomány intézkedéseket tett a népmozgalom ellen, Orániai azonban ez őrsegek felállítását hatásköre megsértésének nyilvánította. A forradalom 1618-ban röviden, csaknem vér nélkül zajlott le, a remonstráns városkormányzatok elűzésével, Oldenbarneveltnak és nagy tudós hívének, Grotiusnak, fogságba vetésével. A kálvinizmus győzelmét az 1618—19-ben Dordrechtben összegyűlt zsinat volt hivatva megörökíteni. Résztvettek ezen angol, svájci, német teológusok is, tehát a kálvinizmus általános zsinatának tekinthető. Arminius tanait elítélték, a kiválasztottság tanát kötelezővé tették, az egyház függelenségét az államhatalomtól megerősítették, mintegy kétszáz lelkészt elmozdítottak, a közhivatalokból mindenkit, aki nem fogadta el a zsinati hitvallást. A mozgalmat tulajdonképpen Oldenbarnevelt kivégzése tette tragikus emléküvé. Hollandia szabadságharcának és tengeri hatalmának megszervezése jórészt ennek a most már hetvenkétéves agg államférfiúnak életmunkája volt. Orániai Móric megmenthette volna, de ő meglehetősen hitt a visszaélések vádjában, amit Oldenbar nevelt ellen emeltek és a rendkívüli törvényszék nem vizsgálta meg ügyét lelkiismeretesen. Grotiust életfogytig tartó fogságra ítélték, de két év múlva megszökött, börtönéből könyvesládában csempészték ki.

Az Orániai és a Staaten-párt ellentéte, politikai küzdelme ezután is tartott, de lassanként elmúlt vallásos színezete. Az egyházi formák valamivel szigorúbbak lettek, de a vezetést a patriciusság ismét kezébe kerítette. S a műveltség is az Erasmus szellemében vett humanizmus és a kálvinizmus vegyüléke maradt. A remonstránsokat pár évig még üldözték, azután békén éltek, a többi szekták módjára. A dordrechtli hit-

vallásra esküt nem követeltek, a hivatalból való kizárást sem vették szigorúan, még a katolikusokkal szemben sem; némely tartományban az egész XVII. sz.-ban voltak még katolikus nemesi bírák is és tisztek is a hadseregben. Rendszeres kálvinista térítésről alig lehet szó, a vidéki nemesség jelentékeny része katolikus maradt s még Holland tartományban is fennmaradtak ősi katolikus falvak a mai napokig is. A lelkészség prédikálhatott, de ha tovább akart volna menni politikai szerepében, a régensek leintették: „Hollá, prédikátor uraim, ez már a mi dolgunk!” Eles szociális ellentét híján tehát a két kálvinista árnyalat is mindinkább kiegyenlítődött a közös gazdasági-kulturális magaskonjunktúrában. Még az egyetemek is, amelyeket eredetileg főként a lelkészképzésre, a vallás bátyáinak emeltek, mind szinte az első évtizedek után már az általános kulturfeladatokban látták hivatásukat. Az egész világ kálvinista ifjúsága sietett ide, vallásos meggyőződéssel a legmodernebb tanulmányokra, amelyek közt a reális tudományok mind nagyobb szerephez jutottak. Leidennek 1610-ben ki kellett üznie ugyan a remonstránsokat, de a század közepén már a kartézianusok heves küzdelmei zajlottak az egyetem falai között. A század nagy tudósai és művészei közül egyik sem volt igazán aktív kálvinista, a vallásos erőfeszítés akkori értelmében. A türelem az otthonos élet méltóságában, teljes biztonságában rejlett. A hollandi mindig a köznapi életben látta meg a szépet, ezt érezte Isten adományának, s igyekezett jól, takarosán, szinte mindig újonnan tartani az életet. Ez a biztonság menti meg a babonától is; a boszorkány üldözés egy évszázaddal előbb szűnt meg itt, mint bármely más országban, az utolsó kivégzés 1591-ben történt. Pedig a lelkészek inkább tüzelték, mint óvták a népet, s még 1691-ben is eretneknek kiáltották ki egy társukat, aki a boszorkányhit ellen írt. De a nép megnyugodott a városkormányzatok képzett, felvilágosodott vezetésében, amely vezetés mindig közvetlen érintkezést tartott az alsó élettel.

Idővel a régensek már nem tengerjáró és munkát szervező kereskedők, beleszülettek a politikai vezetésbe és tőkéjük évjáradékaiból éltek, Bécsben a császártól nemesi címeket vásároltak. De még jelentősebb, hogy az intellektualizmus mind erősebben francia hatás alá kerül; míg addig az Észak nemzetéinél is a holland volt a diplomáciai nyelv, most már Witt is franciával kevert holland nyelven írt. A francia polgárosodás módja pedig a társadalomnak adminisztratív feldolgozása; ez megzavarta a holland társadalom eleven mozgalmát. A XVII. sz. dereka tetőpont a holland fejlődésben, aztán megállapodás következik. A művészetek mintegy varázsszóra elvesztették

termékeny eredetiségüket, kispolgári talajukból nem tudván a benyomuló barokkal összeegyezkedni. Másrészt azonban a francia polgárosodás e benyomulása itt is áldásos átmenet: elejét vette annak, hogy végül is patrícius nagycsaládok és nagyvagyonok versenyének áldozatává legyen, a reneszánsz-Itália módjára, az egész társadalom.

ÖTÖDIK FEJEZET

A STUARTOK. AZ ANGOL FORRADALOM

Anglia az egyedüli ország Európában, ahol még a XVII. sz. derekán is mély társadalmi forradalomban robbantak ki a vallásos ellentétek. Itt a királyság és a társadalom nem váltakozó érdekszövetéségek szerint érvényesül; minden tényező, szabadabb szervezetének megtartása mellett, mélyebb üzemiességgel törekszik uralomra. A kontinentális abszolútizmus példáit követi az uralkodó, a vallásegység politikájával is; de itt nem közvetít a társadalommal a nagy hivatalnokság, a szakszerű intézményesség nagy rétege, itt az egyéni meggyőződés teljes erővel tör érvényesülésre, magában foglalva a vallásos önállóságot is.

Anglia a XVI., sőt még a XVII. században is agrárállam volt, városiassága nem hasonlítható Franciaorszáéhoz. Nem is az akkori városi társadalomban kell elsősorban keresnünk az angol forradalmi mozgalmak okait. E két évszázad az a korszak, amikor a vidéki nép, csaknem észrevétlenül, földművelő életét is megtartva, óriási tömegeivel fokozatosan maga lépett bele az ipari-kereskedelmi élet körébe. A középkor végén már kibontakozott hűbéri kötelékeiből, szerzeménye szabad, s a forgalomgazdaságba szabadon viheti bele vidéki tömeges házimunkáját. A XVIII. sz. elején aztán látszólag hirtelen emelkednek fel Anglia hatalmas iparvidékei, olyan országrészeken, amelyek addig egyáltalán nem voltak városiasak. De a változás már az előző évszázadokban ment végbe, valóságos láthatatlan népforradalom volt. Nem maga az ipar csinálta, hanem az agrárrétegek átalakulása, a felsőbb kultúrtechnika hatása kevéssé ellenállóképes szokásszerű-hűbéri szervezetükre. A gazda, ha maga nem is foglalkozott iparral, pár generáció fokozatos átalakulása után a kitáruló gazdasági-szellemi szervezettel való közvetlen összefüggésben egyedül érezte magát, létét. Különösen a freeholder, a hűbériség emlékeitől

teljesen megszabadult gazda, aki 40 shilling évi jövedelmen felül parlamenti választó is, s résztvesz az egész vidéki közigazgatásban, a földesúr, a sheriff bíróságában, a piac, a forgalom felügyeletében; de a módosabb parasztbérlők rétege is hasonlóképpen önállósult. Átmeneti korszak ez, amelyben úgy látszik, e nagy agrárréteg lesz a jövődi társadalom törzse. A Tudorok igyekeztek a hűbéri kötöttségek további felbontására, különösen az angol polgárjogra nézve oly döntő végrendelkezés szabaddá tétele által, s ezt folytatta a forradalom, Cromwell törvényhozása is. E folyamat azonban csak a gazdaságilag erősebb parasztbirtokot emelte fel, amely a nemességgel együtt igyekezett földjét a hűbéries kötelékekből kibontakoztatni, magántulajdonná tenni, a kisparaszt rovására. A XVI. század második felében ez a mozgalom egyelőre kiegyenlítődött, a tehetősebb paraszt helyzete biztosnak látszott, érdekei odazárkóztak a birtokos gentryk érdekeihez, csak két évszázad múlva kapta el s tette tönkre az ő existenciáját is a kapitalizmus szabadsága, ha ugyan addig maga is nem vált üzletemberré. Mert a birtokos paraszt egyúttal gyakran vállalkozó-féle is, főként a gyapjúiparban. Dolgoztatja a kisebbeket a maga udvarában. Némelyik valósággal gyárüzemszerűen, már a XVI. sz. végén százait is a munkásoknak; némelyik szekularizált kolostorokban, apátságokban renanzi be manufaktúráját. A francia vidéken ez csaknem elképzelhetetlen, ott a városi szakszerű ipar házról-házra járva kénytelen szervezni a földén biztosan ülő kisparaszt házimunkáját. Itt a jómódú paraszt szinte átmenő réteg a városi forgalomgazdaság rétegeibe, amely forgalomgazdaság a középkor végétől szintén kitágította, lazította céhszerű szervezetét s magába fogadta a vidéki tömegmunkát. A reformáció, a kolostorok megszűnése roppant jelentőségű a vidéki élet önállósodására, nemcsak a kolostori iparüzemek megszűnése, a föld mobilizációja miatt, hanem azért is, mert a parasztközség veszi át sok tekintetben a kolostor szerepét is, különösen az akkor oly fontos szegénygondozás feladatait. Az önállósodott gazda, ha maga nem is képzett ember, szellemileg is közvetlen összeköttetésbe került az idők nagy kérdéseivel. A gyermek Newton is ily gazdaságban olvasta, a kertben elbújva, kedvenc geometriai-matematikai könyveit. Hatalmas réteg ez, még 1688-ban is közel kétszázezerre teszik a nagyobb és kisebb freeholder-családok számát. Egész létéből következik, hogy ez időkbén az előkelő s konzervatív anglikán egyházzal szemben a kálvinista-önkormányzati egyházszervezet pártján látjuk az angol vidéki gazda-réteget, mint talán sehol másutt Európában, még Svájcban sem. Amikor I. Károly fenyegetően lépett fel a par-

lamenti ellenzékkel szemben, csak egyetlen kerületből 6000 paraszt vonult annak védelmére Londonba. Cromwell hadserege jórészt ilyen parasztgazdákból állott; a városi boltossal, üzletemberrel együtt ez a réteg a harcos puritánság zöme. A város nemcsak bérmunkásként szívta fel később a paraszttömegeket, ipari-üzleti közösségben állott a vidékkel. Feltűnő, hogy a XVII. sz. végének, a XVIII. sz. első felének nagy ipari-technikai feltalálói között mily sokan származtak kicsiny vidéki családokból, sőt az államvezető családok közé is ez évszázadok folyamán dolgozták fel egyesek magukat; a Peel-ek pl. parasztszármazásúak voltak. A vidék a maga helyén haladt a városiasodás felé, a gazda ott lett vállalkozóvá, a földtelen bérmunkássá, — a nélkül, hogy egyelőre elvesztette volna függetlenségét. Önállóság, számítás, kemény munka s kemény igény a munka számára — kivéve az egyre süllyedő kicsiny parasztságot.

De a veszély, amit e fejlődés magában visel, máris érezhető. A nemesség nem csupán hűbérfelsőség, hanem maga is érti az időket, résztvesz a vállalkozásokban, sőt ifjabb tagjaiban összeházasodik a felemelkedő paraszti s üzleti rétegekkel is. Együttesen falják fel aztán később a XVII. sz. izmos gazdarétegeit. A nép vezetésére akkor oly fontos, felügyelő-rendészeti feladatokkal felruházott anglikán papság kinevezése jórészt ez úri, nemes- és gentry-rétegtől függ, nem a királytól, az államtól, mint Franciaországban. Ez urak körül sűrű-forog az elszaporodott jogászság is, kerülő utakat eszelvén ki a hűbériség helyett a családi birtokok örök biztosítására. Ha a hitbizomány kifejezetten inkább csak Skóciában tudott meggyökerezni, Angliában az „entail“, az utódok tulajdonjogának szerződészerű megkötése hasonlóképpen állandósítja a származásrétegek uralmát, zárja ki a tömegeket a föld szabad mozgalmából. A forradalom hiába dolgozott ez ellen, Cromwell ereje még állítólag főként a paraszti élet védelmezésében volt, utána megszűnt a kicsiny vidéki világ ellenállóképessége. S ugyanígy a városi forgalomgazdaságban is. Itt a feltörő réteg a XVII. sz.-ban még a kicsiny üzletember; szemben áll vele a hajózó kereskedő, aki éppen e századokban vette észre az ipari tömegmunka megragadásának óriási perspektíváit a régi, nyersanyaggal való kereskedéssel szemben, tehát szüksége van a széles üzleti rétegekre. De máris igyekszik a hatalom közelébe, monopóliumok szerzésére. Amíg, Erzsébet korának jórészen át, e monopóliumokat főként a hajózás vette igénybe, addig hasznos is volt szerepük, a vad versenyt megakadályozva biztos csatornáit voltak a termelésnek; de aztán rávetették magukat magára a termelésre is. A széles üzletvilág elkeseredett harcot kezdett ellenük. Az

ilyen monopólium akkor nemcsak gazdasági előnyt, hanem uralmat is jelentett, a monopolisták rendőri jogait, magánlakások ellenőrző átkutatását, a produkció egész menetének önző haszon szerint való irányítását. Egyelőre, akár a vidéken, a felemelkedő széles üzleti rétegek győzedelmeskedtek, Erzsébet nagyjából szakított a monopóliumok rendszerével. De a királyságnak, amelynek erős hivatalnokság híján a vidéki társadalom igazgatását is a nemesi uralommal szövetségben kell intéznie, a forgalomgazdaság terén is a monopólium osztogatásának közvetlen hasznára kell visszatérnie a Stuartok alatt.

Egyelőre még együttes mozgalomban van minden; még közösnek látszik a szabad mozgás érdeke a királyi hatalom ellenében. Még a magas rétegekből is sokan rabjaivá lesznek az önállóság új szellemének, ellenségei az anglikánizmusnak, közeledvén a preszbiteri egyházi gondolathoz. A királyság az egyedüli áldozat, amíg felülkerekedik a szélsőségekben önmagát elfogyasztó forradalom.

A nagy angol királydrámát a XVII. sz. derekán nem lehet egyszerűen a Stuartok politikai hibáival és a parlament forradalmi szellemével megokolni. Mindkét fél szenvedve követte hivatását, a király éppúgy belső válsággal, megrendüléssel, mint ahogyan az alsóház komoly férhai is mély kétségbeeséssel, néha zokogva és jajgatva hozták meg katasztrófális határozataikat. Az idő mozdult meg felettük s a talaj alattuk. A királyi hatalom válságát éppúgy a hűbériség felbomlása hozta, mint a társadalomét. Egyrészt eljelentéktelenedtek a régi hűbéri jövedelmek, mint a földesuraké is, másrészt pedig, akár a földesurak, minden hűbérjog-maradványt fokozottan akartak értékesíteni az uralkodók. A földesurak a régi felsőség átmagyarásával egyre emelték a parasztföld évi bérét, ha lehetett, ki is tették a parasztot a földből és kíméletlen üzleti magángazdaságra igyekeztek. A királyok régi jogokat, amelyeknek egykor nem volt átfogó jelentőségük s az alattvalókkal kölcsönös szokásszerűség enyhítette élüket, most jövedelmük lényegévé akartak tenni. Kényszerültek erre, hiszen egyszerre csupaszon állott az uralmi szervezet, a hűbériségből felbuzgó sokféle társadalmi erők támasza nélkül. Az átmenetet nem közvetítette, mint Franciaországban, mélyenjáró adminisztratív hivatalnokság. Valamikor a tonna- és fontpénz, azaz a külkereskedelem vámja, a parlamentnek ajándéka volt az új uralkodó számára, amit már több mint száz éve mindig életfogytig szavazott meg. Most azonban már minden emelkedő társadalomréteg legszorosabb érdekévé lett a vámok kérdése. Franciaországban, évszázados gyakorlat után, már nem is gondoltak volna arra, hogy a király szokásos jogát kétségbevonják, a hivatalnokság mélyen

beleillesztette azt az egész adminisztratív rendszerbe; s az angol királyok e szemszögből nézve méltán háborodtak fel a parlamentek fokozódó igényein a vámjogról való döntésre. Hiszen egy évszázada, az iparral erősödött külkereskedelem révén, ez a kincstár legfőbb jövedelme, nélküle más adónemeket kellett volna az idők folyamán rendszeresíteni. A földesúr is csak úgy engedte ki kezéből a parasztot, hogy felsőségi jogait pénzjövedelemmé tette s gazdaságilag még erősebben tartotta uralkodó helyzetét. S így állott a dolog a király minden régi jogával; a „prerogatívák” pénzre való átalakulására törekedtek. A monopóliumok ismét és soha el nem ért arányokban, rendszerré lettek, pénzért adományozva, de egyúttal politikai támogatás megnyerésére főnemeseeknek, gazdagoknak, kegyenceknek. Úgyszólván minden köznapi szükségleti cikknek termelése és árusítása monopóliummá lett lassanként. Régen is szokásos a „benevolenciák” gyűjtése, önkéntes hozzájárulásoké, kölcsönöké az állam gyors szükségei számára, most mindenki veszélye ez, akinek valamiként szüksége van a kormányzat jóindulatára. S a bíraskodás a legkülönfélébb büntetéspénzeket kénytelen rendszeres államjövedelemmé tenni. Jövedelmi forrás a kiviteli engedélyek osztogatása, minden testületi, ipari, kereskedelmi szerződés jóváhagyása, új s új városoknak parlamenti választójog adományozása s-mind nagyobb mértékben a nemesi címek, felsőházi tagságok adományozása is, I. Jakab külön rangot, a „baronet“-séget, kreálta e célra. Végül pedig I. Károly, valósággal az inclosure-ok módjára, érvényesíteni akarta régi hűbérjogait a királyi domíniumok visszaszerzésére is, azaz ami agykor felsőségi jog volt, most tulajdonjogként akarta felújítani, írásos igazolást kívánt mindenkitől, akinek kezében volt a föld s legalábbis megváltatni vele a tulajdonjogot. Csaknem az ország valamennyi erdőbirtokát, ami akkor még különösen bizonytalan magántulajdoni elkülönültségben volt, a bevonás veszélye fenyegette. Amikor azonban a szorosabb értelemben vett prerogatívákon túl állandóbb jellegű adóztatást is be akart vezetni, a „hajópénzt” amely egykor ellenséges veszélyben a partvédelem adója volt, a társadalom ellenállása megtörte rendszerét, kénytelen volt összehívni a parlamentet, amely pár év alatt veszét hozta.

Mindez azonban csak az anyagi oldala a küzdelemnek s tévedés lenne ebben látni a lényegét. Az adóztatás vitái egyáltalán a királyi hatalomnak vagy a társadalomnak uralmáról voltak hívatva dönteni, kevésbé lévén kifejlődve a mindkettőt magába foglaló adminisztratív államüzem. Akié a pénz, azé a hatalom. A királyság nagy erő kifejtésre képes a társadalomnak, a parlamentnek egyetértésével. A „proklamáció” prerogatívája a királyi rendelkezésjognak bizonyos tágabb, néha

az önkényességig széles hatáskört engedett. De amikor új rétegek új érdekei törnek elő s új, áttekinthetetlen életigényei, mélyebb üzemiességre lenne szükség azok megragadására. Az angol parlament gyakran igen kezelhető, a XVI. században többnyire alávetett volt s szívesen feláldozott távoli érdekeket a képviselt rétegek érdekeinek kielégítése ellenében. Ámde most az újonnan felemelkedett társadalom is jelentkezett az önkormányzatokban s a parlamentben. Sohasem volt ez a réteg erős többségben, a parlament forradalmi határozatai rendszeresen csak pár szavazaton dőltek el. De a királyhoz húzó párttal szemben a mögöttük álló tömegek képviselőiként léptek fel, ami természetesen nem az alsó népi tömegeket jelentette, azok nem sokat számítottak. Ami a leglényegesebb, az ellenzékiesség nem nyers érdekeket követ már, hanem messzeható, szerves átalakulást, a királyi hatalom üzemi elmélyítésével szemben az új rétegek szabad mozgásának üzemi rendszerét. Ez a végzetes, ez a társadalmat forradalmasító a többi északi állam királyainak és rendiségének váltakozó küzdelmeivel szemben. A parlament alsóháza a királlyal folyó vitában fokozatosan mindent, ami eddig a kölcsönös, megszokott méltányosság szerint igazodott, a maga javára magyarázott át; visszaszorítja a felsőház szerepét is, ahol minden tag csak saját magát képviseli. Az alsóház ekkor teszi rendszerré a közvéleménnyel való érintkezést, a tömegpetíciók elfogadását. Végül az uralom telje, az alsóház, szörnyű hatalom lesz, minisztereket küld vérpadra s odaviszi magát a királyt is.

De nerr. is csupasz politikai küzdelem ez; a lelkületnek, az újkori fejlődés folytán elterjedt s elmélyült intellektualizmusnak küzdelme. A király csodálatos módon végül minden jogát hajlandó lenne feladni, még a hadsereggel való rendelkezés jogát is, csak az anglikán egyházi szervezetet nem: „Nincs püspök, — nincs király“. A parlamentet pedig lényegében az önállóbb egyházszervezetért való küzdelem tette forradalmivá. A valláskérdés az, ami mindent magában foglal, a királyság egész szerepét, a társadalom új szerveződését. A királyok nem fanatikusai a vallásnak; már ők is annak a korszaknak emberei, amely a vallásegységgel csupán az önálló világi intellektualizmusnak szabályozott, szerves munkáját akarja biztosítani. A királyság társadalmi szervező hatalom akar maradni, a kontinentális monarchiák mintájára. De nagy hivatalnoktestületek híján az egyházra mind mélyebb hatóság jogokat kell ruházni, olyanokat, amiket Franciaországban a parlament és más magisztrátusok tartottak kezükben. Másrészt azonban az angol parlamentáris-puritán mozgalom sem akarja a vallásos

meggyőződésnek minden módon való érvényesülését, ami az eredeti reformációnak lényeges jellemvonása volt. A tendencia éppen az, hogy minden felekezet kezéből kivegye az eszközöket a meggyőzések kényszerítésére, beleértve a szertartásnak, pompának szuggesztív hatalmát is. Nem rendi, testületi önállóságok biztosítékaiiban akar meghúzódni az önálló meggyőződés, hanem általános, elvi türelmet kíván, először Európában. Az elvszerű vallásos türellem nem valamely felekezetiek s nem is szektának teremtménye, nem is a kényszerű szükségesség következménye. A kontinentális társadalmakban, éppen az államvallások uralma alatt alakult ki a saját törvényei szerint dolgozó intellektuális munkának önállósága. A puritánok ez általános folyamattal összefüggésben kívántak zavartalan önállóságot meggyőződésüknek és mondtak le elvben meggyőződésüknek másokra való erőszakolásáról. Újonnan felemelkedő társadalomréteg, többnyire konvencionális képzettség s hivatás nélkül, a Biblia olvasásán felnevelkedve, a vallás kérdéseit is természetesen beleérti az intellektuális feladatok közé. Egyáltalán magát a mindennapi életet emelték vallásos tevékenységgé, a köznapi munka az Istennek igazi szolgálata. Elképzelhetetlen, hogy a tisztán munka erejében bízó vallásosság az általános európai fejlődés nélkül kialakulhatott volna. S tulajdonképpen a társadalomból felépülő üzemiesség szolgálatában áll ez a felfogás, amidőn a szabad egyéniség munkakötelességét hirdeti. A királyság és a társadalom hatalmasan egymásra torlódo szervező törekvései tették a forradalmat tragikussá, az európai fejlődés számára jelentőssé.

A puritán elnevezés, — a vallások purifikálása, megtisztítása minden külsőségtől, — a legkülönbözőbb, többnyire a kálvinizmusból eredő felekezeteket foglalta magában. A prezbiteri szervezet híveiből állott a puritán társadalom zöme, — s mégis, a skót prezbiteri mozgalmat, amely az angolt is megindította, nem lehet egészen a puritán mozgalomhoz számítani; viszont magának az anglikánizmusnak szabadabb árnyalatai is időnként ide hajlottak s ide a különböző szélsőbb árnyalatok, szekták is, amelyek a meggyőződésnek, az egyházközségek alakításának teljes szabadságát hirdették, míg a prezbiteriánizmus csak az államhatalomtól akart önállósulni, egyébként azonban kötelezően megállapított szervezethez és tantételekhez ragaszkodott. Az „independensek“ erről tudni sem akartak, csak önkéntes társulással alakult községekről, amelyben mindenki saját magának papja, amely közösen állapítja meg vallásos felfogását, — de annál mélyebben áthatva a mindennapi életet is. A puritánság tehát a legkülönbözőbb dogmákból azonos életszabályt vezetett le. A tisztességes, rendszeres munka közvet-

lenül az Istenhez szól, a munka eredményessége a kiválasztottság öntudatára jogosít. Nem hangulatjamborság, nem a lelki rokonok érzékeny együttese, hanem mindenki izolált közeledése Istenhez, a maga sorsának öntudatos irányítása által. A puritán „precizitás”⁴⁶ az erkölcsben, üzletben, a következetes, önmagát is mindig ellenőrző életvitel, hivatásmunka az igazi vallásosság. Nemcsak a fényűzés bűn, hanem a rendszertelen, alkalomra leső érvényesülés is. De a kínálkozó nyereség elmulasztása: Isten ujju mutatásának megvetése. A szegénység betegség, a koldulás bűn. Gyakran még a köz jótékonyosság intézményei ellen is állást foglal a puritán irodalom; s hirdeti, hogy Isten még e földön jutalmazza, a munka eredményeivel, a kiválasztottakat. A zsidóság módjára, — az Ószövetségnek nagy hatása volt rájuk, — a puritán társadalom is kiválasztott népnek kezdte érezni magát, aminek nagy volt a szerepe az angol világmegváltó nemzeti öntudatnak kialakításában. Tehát a szociális életszabályok egyesítik az irányzatot, az a társadalmi szellem, amely a rendszeres, célratörő, a gazdasági szervezetet felhasználó munkával a modern kapitalizmus nagyüzemű s mégis szabad versenyére vezetett. Egyik kézzelfogható példája annak, hogy a legkülönbözőbb tanok, elméletek is miként alakulnak át az új társadalomalakulások szolgálatára. Erősen a reális intellektuális munkán van a hangsúly, a puritán szinte eszeveszett harcot folytat minden szokás, intézmény ellen, amely csak külsőséges, érzéki-művészi hatással akar úrrá lenni öntudatán, nemcsak a templomi külsőségek ellen, hanem az ünnepnapok szórakozásai, a táncos muzsika ellen is. Az angol zene fejlődésének megakadását e mozgalomnak tulajdonítják. Ellensége a tisztán szórakoztató szépirodalomnak is, a színház gyűlöletének tárgya. Csak amiben kiki a maga józan munkájával is résztvehet: a tudomány, a történelem, a matematika, a fizikai kísérletezés, a kertészkedés, — ezekből áll a puritánhoz méltó időtöltés, az üzleti események megbeszélésén kívül. A komoly képzettség kisembereinek nagy a szerepük e mozgalomban, az Amerikába vándorló puritánok között is feltűnően nagy volt a „graduáltak”⁶⁶, egyetemi fokot viselők száma.

Az egyes vallásközségek tekintélye mintegy kezessége a tagok üzleti megbízhatóságának is, ajánlóleveleik üzleti dokumentumok. Ugyanilyen szerepük lett az egyes határozottabban kialakuló szektáknak is. A XVII. sz. derekán Fox György alapította a „quaker”⁶⁶-ek szektáját; a név eleinte gúnynév, a reszkető, önmagából kikelt extázis miatt, amellyel vidékről-vidékre Isten új országát hirdették. Szélsőséges mozgalom a forradalom tetőpontján az ú. n. „leveller”-eké, egyenlő-

sítőké: s ez sem hirdetett, egyes töredékeit leszámítva, kommunisztikus tanokat, hanem egyenlőséget a bíraskodás előtt s általános választójogot. Az egész mozgalom tehát tulajdonképpen korai felhasználása az általános európai fejlődés eredményeinek. A túlvilági és a társadalmi kötelezettségekbe illeszkedő, de egyébként szabad egyéniséget akar, amely minden „tisztességes” versenyben teljes munkával vesz részt. A misztikumtól megfosztott tudatos gondolkodásnak, munkának túlvilági jelentőségre emelése. „Cogito, ergo sum”: Descartes az egyéni lét eme meghatározását a puritánoktól vette át racionális filozófiája számára. A szabad egyéniség, szabad verseny ily értelemben már hatalmas munkaprogramm. Nagy közép- és felsőrétegek aktivitása; nem kerülhet fölénk pár generáció alatt egyes nagyvagyonok uralma, mint a reneszánsz Itáliában. A felülről, a királyság és a „magas egyház” tekintélye alatt folyó társadalomszervezésnek és az alsó társadalmi erők, világfölfogások szabadabb érvényesülésének ellentéte mai napig alapvonása az angol közéletnek. A tory és whig elnevezések — eredetileg ez időkben felbukkant ismeretlen értelmű gúnynevek — e két pontosan körül nem írható életbeállításnak jelzői,

Erzsébet királynő, hosszas tétovázás után, legközelebbi rokonát, a kivégzett Stuart Mária fiát, VI. Jakab skót királyt jelölte ki utódául. Jakab igyekezett ugyan megmenteni anyját, de felháborították annak örökös konspirációi s helyzete Skóciában is arra készítette, hogy jóviszonyt tartson ezután is Erzsébettel. Skócia az állandósult forradalom hazája, püspöki és prezbiteri irány, lordok, nemesek, városok, rendi gyűlések, parlamentek, egyházi zsinatok folytonosan kavargó, tömegeket felvonultató küzdelmével. A király is váltakozó szövetezésekkel tartotta fenn magát s közben igyekezett a püspöki szervezet megmentésére, legalább oly átmásult formájában, mint a többi északi protestáns államokban. A katolikusokban is támaszt keresett, óvakodott attól, hogy a pápa kiátkozza, mint Erzsébetet s ezzel alattvalóinak hűségesküjét bizonytalanná tegye. Az angol trónon, I. Jakab néven (1604—25), szívósan igyekezett az uralmi szervezet elmélyítésére. Kerülte az éles összeütközéseket s egész egyénisége mégis szinte provokálta a viták elméleti kiéleződését. Igen tanult ember volt s szerette is ezt fitogtatni, súlyos szóval irodalmilag megnyilatkozni, hogy aztán hamarosan talán épp az ellenkezőjére forduljon véleménye. Határtalan uralkodói öntudatával ellentétben állott személyes megjelenése, esetlen külseje, visszataszító illetlensége. Angliában eleinte megnyugvással

fogadták trónrajutását. A parlament régi szokás szerint egész életére megszavazta a tonna- és fontpénzt, de már az első években megkezdődtek az összeütközések. Természetesen az anglikán egyház mellé állott, szupremácia-esküt követelt s százával mozdította el állásukból azokat a puritán lelkészeket, akik ettől vonakodtak. A püspökök második Salamonnak hirdették őt, szavait szinte felsőbb megnyilatkozásnak. De nemcsak a puritánok, hanem a katolikusok is csalogtak benne. Bizonyos, hogy Jakab trónralépte előtt ígéretekkel igyekezett megnyerni a pápa támogatását, bár azután letagadta az erre vonatkozó iratok hitelességét. Valóban enyhítette a katolikus „rekuzánsok“-nak törvényes büntetését, de a katolikusok többet vártak Stuart Mária fiától. Az első, 1604-ben összehívott parlament a választások igazolásának feladatát elvonta a királyi kancellár jogkörétől; majd Jakab egy kinyomtatott irata izgatta fel a kedélyeket, amelyben bibliai idézetekkel támogatva szólt a királyság isteni eredetéről, az alattvalók feltétlen engedelmességéről, a parlament törvényhozó szerepét királyi kegyből folyónak jelentette ki, amiért a király változtathat is a törvényeken. A parlament ekkor nyilatkoztatta ki, hogy kiváltságai éppen olyan született jogai minden angolnak, akár jogai földtulajdonára s hogy parlament nélkül nem hozhat a király törvényeket. Nem sikerült a királynak Anglia és Skócia szorosabb egyesítése sem. A puritán mozgalmakat a király egyházi konferencia összehívásával igyekezett kiegyenlíteni, de miután ő maga itt is eléggé nyilvánosságra hozta teológiai tudását, elhatározásra jutni nem tudott. A katolikusok a parlamentben látták legfőbb ellenségüket s 1605-ben egyesek végzetes merényletre szánták el magukat, a lordok háza alatt pincéket béreltek s puskaport halmoztak fel felrobbantására. Flandriában állítólag spanyol sereg állott készen a betörésre. Rájöttek a tervre és miután kitűnt, hogy több katolikus úr s pap is tudott a dolgról, általánosan az egész vallást érte a vád, a parlament új esküt követelt tőlük a pápával szemben. A pápa megtiltotta az esküt, de a katolikusok többsége engedett. A királyt mintegy belekényszerítették tehát a katolikus-ellenes politikába, az eskü kérdésében ezúttal a nagy Bellarminnal került irodalmi vitába, amely kellemetlen dolgokat hozott napvilágra az ő régebbi megértő álláspontjáról a katolicizmussal szemben.

De Jakab kísérletei a parlamenttel való megbékülésre már eleve is hiábavalók voltak, az abszolút királyság eszméi csak nagy szabályozó, adminisztratív államszerkezet élén voltak jogosultak. Hiába hívta össze a főbb bírói méltóságokat, azok véleményének sem lehetett általánosan

elismert érvénye. Tanácsosai, a tudós Bacon is, gyakran ösztönözték az alsóházzal való együttes politikára, viszont másrészt Bacon is valószínűleg istenítette a királyságot és a királyt. Az alsóház Coke-nak, az angol empirikus jogfejlődés tudós képviselőjének vezetésével elméletileg is méltó ellenfele volt a király jogászkörnyezetének. Kölcsönös elégtelenség között oszlott fel az első parlament. A király kénytelen volt a tonna- s fontpénzt, a vámokat emelni, amit elődei legfeljebb igen szerény mértékben tettek, bár határozott törvény nem tiltotta. De hiába, az államháztartás válsága alapvető fejlődéstünet volt, a parlamentet 1610-ben újra össze kellett hívnia. Ismét nagylelkűen közeledett a parlamenthez, amely azonban összefoglaló iratot adott be a vámemelés, a monopóliumok, kényszerkölcsönök ellen és a proklamációkkal való kormányzat ellen. A király egyezkedésre hajlott, csak az egyházi bizottságnak bírói hatóságát nem engedte érinteni. Most már elkeseredettebbek a viták, az idegenek csodálkoznak az alsóház szabad, merész beszédein; megesett, hogy az alsóház fel sem engedte bontani a királytól érkező iratokat. Jakab, aki kegynek érezte hajlandóságát az alkura, dühöngött, s hamarosan fel is oszlatta a parlamentet, csak 1614-ben hívta újra össze, amikor adósságai annyira megnöttek, hogy udvari személyzetét is alig tudta fizetni. Ekkor parancsolóan követelte az adók megajánlását s mikor nem érte el célját, feloszlatta ezt a parlamentet is és a tüzesebb ellenzékiet büntetésekkel sújtotta.

Ezután hét évig egybe sem hívta a parlamentet. Eddig még éltek többen Erzsébet, kipróbált tanácsosai közül, köztük Róbert Cecil^{is}; ezután Jakab emberei vették át a vezetést. Erzsébet az önálló, merész férfiakat kedvelte, Jakab azokat, akiket kegyével, bőkezűségével magához kapcsolt; a titkos tanács is eljelentéktelenedett a kegyencek mellett. A Villiers-család egy ifjú tagja, akit Buckingham hercegévé emelt, került az ügyek élére. Elsősorban a püspöki egyház megerősítésével akarták megdolgozni a társadalmat, a klérus konvokációi dicshimnuszokat zengtek a királyról, a puritán lelkészeket százával bocsátották szélnek. A puritánok egyelőre még elviselték a szertartásokat s inkább a morális prédikációkra s az ünnepek szigorú betartására helyezték a súlyt, — s Jakab eme komor tüntetés ellen adta ki rendeletét, amely megengedte, csaknem elrendelte a táncot, szórakozást az ünnepnapokon is.

Az európai események azonban igen megzavarták munkáját. Igyekezett a hagyományos angol módszer követésére, amely az ellenséges hatalmak között semlegességgel tette jelentékeny tényezővé Angliát, csakhogy Jakab nem tudta helyzetét a kellő pillanatban ki-

használni. A spanyollal mindjárt uralkodása elején békét kötött, azután a walesi herceget spanyol királylánnyal akarta összeházasítani. A tudós Raleigh-t, Virginia első alapítóját, aki az amerikai vizeken engedély nélkül harcot kezdett a spanyollal, a spanyol követ fellépésére kivégeztette. Másrészt leányát pfalzi Frigyeshez adta nőül; s kétségtelenül hibás volt pfalzi Frigyes csehországi vállalkozásában, mert bizonytalan magatartásával reményt keltett a támogatásra. Frigyes szerencsétlensége után csak kicsiny angol csapatot küldött Pfalzba, s inkább diplomáciai úton próbálkozott, hogy vejének visszaszerezze ősi fejedelemségét. Az angol protestánsok előtt népszerűtlenné tette ezzel magát, a külföld előtt jelentéktelenné szerepét, mert végül is egyetlen szempontja Pfalz visszaszerzése maradt.

Európa fegyverben állott, a királynak nem volt pénze, a parlamentet 1621-ben mégis csak össze kellett hívnia. Ismét nagylelkűen a sérelmek nyílt előterjesztésére hívta fel a parlamentet. Ez a parlament már bíráló alá vonta a kormány külpolitikáját is, ami eddig hallatlan dolog volt; követelte a szakítást a spanyollal, erélyes háborút a protestánsok mellett, a katolikus büntetőtörvények szigorú végrehajtását. Egyúttal felelevenítette jogát a király tanácsosainak vád alá helyezésére is, amely joga azonban csak egyes középkori precedensekre támaszkodhatott. Bacon-t, aki Buckingham kész szolgája volt, ekkor ítélték el, de a király kifizette helyette a pénzbüntetést s rövid fogság után szabadon bocsátotta. Elítéltek több „vérszopó” monopóliumtulajdonost is. Amidőn azonban a parlament mégsem szavazta meg a kifánt adókat, elfogyott a király türelme; megtiltotta, hogy „államtitkokba” avatkozzanak és a parlament kiváltságainak korlátozásával, az illetlenül viselkedők büntetésével fenyegetődött. Később mérsékelte ugyan nyilatkozatát, de a parlament erélyes tiltakozással felelt: joga van minden ügyről tárgyalni, ami a királyra, államra, egyházra vonatkozik, minden tagja mentes minden üldözéstől s csak magának a parlamentnek felelős. A király saját kezével tépte ki a jegyzőkönyv e lapjait s feloszlatta a parlamentet, több tagját fogságba vetvén.

Jakab s Buckingham most határozott külpolitikával akarta volna megalapozni a királyság fölényét, elsősorban dinasztikus kapcsolatok, a trónörökös spanyol házasságának segítségével. Hosszú tárgyalás folyt a spanyol udvarral, amely a leendő királynőnek és udvarának katolikus vallásgyakorlatát, az angol katolikusok helyzetét akarta szabályozni és egyúttal Pfalz sorsát is. Károly walesi herceg és Buckingham végül regényes elhatározással titokban Madridba is utaztak, hogy gyorsan nyélbeüssék a dolgot, de az angliai katolikusok ügyében

a spanyol túlsókat követelt, Pfalz dolgában nem ígért biztosat s talán Buckingham meggondolatlan, az udvari formákra nem tekintő magartartása is ártott, sikertelenül kellett hazatérniök, az angol közvélemény nagy sértődésére. Buckingham ekkor a parlamenti ellenzékhez közeledett. A parlamentet 1624-ben összehívták, Jakab most már maga terjesztette eléje a külpolitikai ügyeket. A parlament elsősorban spanyolelleses tengeri háborút akart, a király szárazföldit Pfalz érdekében. A parlament megszavazta a hadiadót, de bizottságot küldött ki az adó kezelésére s a békekötést is hozzájárulásától tette függővé. A lordkincstárnokot a parlamentnélküli évek adóztatása miatt vád alá helyezte s elítélte, igaz, hogy a király a büntetést alig hajtotta végre. De a monopóliumok rendszeréről le kellett mondania, szentesítenie a parlament erre vonatkozó határozatát. Végül meg kellett ígérnie a katolikusellenes törvények szigorú végrehajtását is.

Ekkor halt meg I. Jakab; fia I. Károly (1625—49), még csak 25 éves ifjú ember, a királyság eszméjének tisztultabb, de éppoly feltétlen képviselője. Egész egyéniségével, magánéletének tisztaságával, a szépnek s művészek kedvtelésével annak az előkelő típusnak a képviselője, amelyhez vallásos és politikai szempontból is tartozott. Szenvedélyes és szakértő műgyűjtő s talán nincs korabeli uralkodó, akit családjával együtt oly sokszor Örökített volna meg a legjobb művészek ecsetje; Van Dyck graciózus és fennkölt művészete fejezi ki legtökéletesebben I. Károly uralkodásának s egyúttal a vele rokon általános európai irányzatnak légkörét. A spanyollal való szakítás után már I. Jakab is a franciához közeledett, XIII. Lajos nővérének, Mária Henriettének és Károlynak házasságáról tárgyalt Richelieuvel és Károly trónralépése után sietve megtartotta az esküvőt, beleegyezett oly titkos feltételekbe, amelyek az angol katolikusok számára szelidebb bánásmódot kötöttek ki. Ez ugyan ellenkezett a parlamenttől hozott törvényekkel, de épp az volt Károly hibája és végzete, hogy a maga világfelfogásának végső érvényében bízva, gyakran rejtett kibúvókhoz folyamodott. Feleségével ezután mindvégig szenvedélyes érzelmek kötötte össze, ami még növelte a vallásos kérdés tragikumát; de a király azért elhatározásának mindig ura maradt, a politikában nem lehetett szó, mint vádolták, asszonyi befolyásról, sem pedig határozott csatlakozásról a katolicizmushoz. Buckingham-mel ifjúkori meghittség kötötte össze s személyes sértésnek 'vett minden támadást ellene, az pedig Richelieu-vel és Olivarezszal akart versenyezni Európa első államférfiának tekintélyéért. Hiú, ékszerekkel tetszelgő, kicsapongó

ember volt, akit nemcsak a puritánok, hanem a főurak is gyűlöltek.

Nagy önbizalommal, erélyes külpolitikára támaszkodva, mindjárt 1625-ben egybehívták a parlamentet. Azonban a puritán ellenzéknek és az abszolút királyság ellen védekező arisztokráciának együttese, amely már I. Jakab idején is döntővé tette a parlament fellépését, most Buckingham ellen fordult, önkényes kormányzatáért vád alá akarták helyezni. Azonkívül a francia házasságszerződés hatása is mutatkozott, a fővárosban is elszaporodtak a jezsuiták és katolikus papok, a királynő környezetéből Kálvin tanai ellen szóló iratok jelentek meg és az elítélt túlbuzgó katolikusoknak a király rendszerint megkegyelmezett. A bizalmatlanság a parlamentet arra vitte, hogy a tonna-és fontpénzt nem egész életre, hanem csak egy évre szavazta meg a királynak, aki csalódottan és sértődve felosztatással tért ki a heves követelések elől. Buckingham ismét nagy lendülettel akart gyors külpolitikai sikereket elérni, előbb a Habsburgokhoz közeledett Pfalz visszaszerzésének reményében; majd hirtelen a spanyol ellen vezetett tengeri vállalatot, ezüstflották kézrekerítésére, Cadiz elfoglalására, de sikertelenül kellett hazatérnie. Ezután a dánnal-hollanddal kötött szövetséget. Pénz híján azonban nem tudott ígéreteinek megfelelni. 1626-ban tehát ismét parlament, a választásokon a kormány erős nyomásával, a megnyitáson fenyegető királyi szóval, Buckingham ellenzégeknek, lordoknak és képviselőknek üldözésével — s mégis eredménytelenül kellett felosztatni. Most már a kormány parlamenti megajánlás nélkül is szedte a vámokat és a hadiadót s még az udvar ezüstkészletét is pénzzé tette. De az országos ellenállással nehezen boldogult, a City is megtagadta a kért kölcsönöket. Franciaországgal is ellenséges viszonyba jutott, részben mert Richelieu a hugenottafelkelés miatt a spanyolhoz közeledett, részben pedig azért, mert I. Károly a királynő nyughatatlan katolikus környezetét, amely helyzetét annyira megnehezítette, hazaküldte Franciaországba, a francia udvar nagy méltatlankodására. Míg tehát egyideig az angol a hollanddal együtt hajókkal segítette Richelieu-t a hugenották ellen, most Buckingham flottával indult L*a Rochelle megsegítésére, azonban személyes vitézsége ellenére sem tudta felszabadítani a várost. E vállalathoz is pénz kellett; 1628-ban tehát ismét együtt ült a parlament. A király ismét keményen, fenyegetően kezdte, váltakozva ígérekkel. Mindkét fél részéről alapos, szakértő vizsgálat folyt az alkotmányjogi kérdéseket illetőleg, a király most Coke-t, a parlament nagy jogászat is belevonta kormányába, tehát nem lehetett szó túlzó merevségéről. A parlament azonban nem enge-

dett, a „petition of rights“-ben élesen a maga szempontjai szerint fogalmazta át azelőtt meghatározatlan jogkörét: minden adó és kényszerkölcsön csak a parlament kifejezett beleegyezésével vethető ki, angol alattvaló elfogatása pedig csak a törvényes ok megadása mellett történhet s tilos egyébként is az alattvalók zaklatása, katonai beszállással vagy más módon. A királyi parancsjog ellen irányult ez, amellyel a korszak uralkodói a rendes bíróságok megkerülésével elfojtották a politikai természetű ellenkezést. Itt Angliában e parancsjog, ellenőrző hivataltestületek híján, valóban mélyen beavatkozhatott a normális életbe is, különösen pénzszerző kíméletlenségével; viszont e jog megvonása túlzó módon a képviselőre ruházta a politikai hatalmat is, a királyságot az európai monarchiákkal szemben alacsonyabbrendűvé tette. A király hosszú vonakodás után elfogadta a határozatot, de ismét hallgatólag, jogászvéleményre támaszkodva, azzal, hogy parancsjoga minden egyes esetben külön elbírálás alá essék s a vámokat nem vette az adók fogalma alá. Egész London ujjongott, amikor a petíció törvényerőre emelkedett. De a parlament rettegett Buckinghamtól, elbocsátását követelte; ekkor, amikor Buckingham újra La Rochelle alá készült, házában leszúrta őt egy elbocsátott tisztje, akit a személyes gyűlölet mellett az általános izgalom is fanatizált. A király, zárkózott fájdalomában, még egy kísérletet tett a parlamenttel, most már a vámok kérdésében sem ragaszkodva az öröklött jog elvéhez: „népe szokásos adományának“ akarja tekinteni azt. Most már azonban az alsóházban a puritánok voltak az urak, a vita a valláskérdésre, a társadalmi mozgalom lényegére terelődött. Károly, a maga felfogása szerint, tulajdonképpen egyeztetni akart, amidőn egy proklamációjában a papságot eltiltotta az országszerte izgalmasan folyó hitvitáktól, különösen a predesztináció kérdésében, s egyedül a klérus konvokációit jogosította fel a döntésre a hit és a fegyelem kérdéseiben. Az 1629-ben újra összehívott parlament puritánjai hevesen kikeltek a rendelet ellen s amikor a feloszlásnak híre érkezett, tumultuózus jelenetek közben lefoglák a speakert, hogy még kihirdethesse az alsóház határozatát: a királyságnak s a köznek ellensége, aki a „papizmus vagy arminianizmus“ érdekében újításokat hozna be s az angol szabadságok árulója, aki adót, vámot tanácsol parlamenti megajánlás nélkül, sőt az is, aki azt önként fizeti.

Ezután 1640-ig parlament nélkül uralkodott a király; nagy kísérlet ez az időszak az államnak kontinentális formákra való átalakítására. Kimerítő proklamációban igazolta álláspontját: a fennálló egy-

házat megvédi a pápistaság, de a szakadás ellenében is, megtartja az alattvalók szabadságait is, hiszen jobb s szabadabb állapotban élnek, mint a világ bármely más államában. Megvédi az országot gonosz és féktelen emberek izgatásai ellen is, a királyi prerogatívákkal szemben feltétlen engedelmisséget követelve. A parlament összehívása s feloszlatása is az ő szabad joga: összehívja akkor, ha a nép, kormányzata által, megismerte már igazi szándékait.

Békét kötött a franciával, majd a spanyollal is, kivonta országát az európai háborúkból. Vezetőminiszterré Thomas Wentworth-ot tette, — később Strafford grófjává emelve, — aki még 1628-ban is ellenzéki volt, sőt régebben a rárótt kényszerkölcsön megtagadása miatt börtönben is ült, de most őszintén csatlakozott a király abszolutisztikus s egyúttal népjóléti rendszeréhez. Elsősorban a maritim érdekek foglalkoztatták. Az Alpokon inneni Európában ekkor, a déli olasz-spanyol tengeri vezetés hanyatlásával általánosan erre irányult a kormányzatok figyelme, a császárnak, illetve Wallensteinnek nagyszerű terve, Richelieu-nek flottaépítési programja, a dán-svéd versengés: mind a tengerek jövődjé hatalmas jelentőségének sejtelméből magyarázható. Egyelőre Hollandia vezetett s Károlynak igyekezete az angol flotta növelésére, váltakozó közeledése a spanyolhoz és a franciához mindinkább Hollandia ellen irányult és ezzel a következő évtizedeknek s magának Cromwellnek politikáját is kezdeményezte. Sikerei tagadhatatlanok, az angol kereskedelem felvirágzott, az angol tengerek ingói szuverenitását ismét fennen lehetett hirdetni. A spanyol-amerikai nemesfémnek és áruknak közvetítése Európával mindinkább angol kézre jutott s még a pápához való közeledésnek is egyik célja az egyházállam kikötőinek megnyitása volt. A monopóliumok rendszere, amely eddig soha el nem ért arányokban megújult, a vállalkozó erők hasznos egyesítését is jelentette, kivált a külkereskedelemben. Privilegizált alapokon lett most már tervszerűvé az amerikai gyarmatosítás is, Maryland alapítása a király személyes koncepciója volt. Az ipar területén a monopólium kétségtelenül siettetett azt a folyamatot, amely nagy vállalkozásokba foglalta össze a vidéki termelőmunkát, az angol posztókereskedelem a hollandtól teljesen függetlenné lett. Károlynak volt érzéke az ilyesmi iránt, nemzetgazdasági tanácsot is állított fel, amiben azután Cromwell is követte őt. Az államháztartás meglehetősen rendbejött kitűnő kincstárnokának, Weston lordnak vezetése alatt. Természetesen kíméletlen, tudatosan törvényellenes eszközökkel, amikkel szemben bírói ítéletek provokálásával igazolta magát a kormány. A törvények akkor még nem a mai

fogalmak, a bíróságok a régi joganyaggal összevetve kezelték őket. A prerogatívák teljes működésbe léptek, minden régi hűbéri jog érvényesítésével, bünetéspénz járt pl. minden nemesre, aki a feledésbe ment szokás szerint elmulasztotta a király trónraléptekor újra lovaggá ültetni magát. A csillagkamra, — „az állam szeme“ — politikai bűnként kezelt minden ellenkezést, a büntetéspénzek kirovására versenyre a magas egyházi bizottsággal, amely az erkölcsi kihágásokat is pénzzé tette. De a katolikusokon is szigorúan behajtották a büntetéspénzeket. A régi feudális felsőségjogok felelevenítésével megváltáspénzt fizetettek a birtokosokkal, akik magántulajdonjogukat nem tudták írásosan igazolni, ami különösen a volt erdőbirtokokat illetően volt nehéz. 1634-től igyekezett a király rendszeres adóvá tenni a „hajópénzt“ amit régen a partvidék ellenséges veszély idején hajóállítással, a belső föld pénzben rótt le s valóban ezelőtt is a parlament megszavazása nélkül, még Erzsébetnek, a spanyol armada közeledésének idején is. Általában véve Károly sietve s erőszakosan akarta pótolni mindazt, amit Franciaországban a szokásszerűségnek jogi-hivatalnoki feldolgozása valóban királyi joggá állandósított, itt azonban a képviselői rendszer az erők alkalmi viszonyától hagyott függésben. Fontos és jellemző, hogy a főbb bíróságok, amelyek Jakab idején többnyire a parlamenttel tartottak, most általában a király mellé állottak. A királyi hatalom gazdasági és kulturális szerepe sok hívet szerzett a kormánzatnak, amely különben sohasem akarta véglegesen megszüntetni a parlamentáris rendszert. Az építkezések, London utcáinak, kertjeinek díszítése, az irodalomnak, színészetnek pártolása nagy hatást tettek a művelt közönségre, amelynek jórésze elkeseredetten fordult a puritán szélsőségek ellen.

Vallásos téren is következetes maradt a király. Munkatársa William Laud, Canterbury érseke volt, igen képzett ember, aki díszszel-pompával akarta tekintélyessé tenni az egyházat, az arminianizmushoz közelálló tágabb dogmatikus felfogással. Nem annyira a dogmák körül folyt a harc, mint inkább az életformák körül. A baj az érsekben a politikai tapintat hiánya volt, mindenkől lármát csapott, kicsinyes üldözésekre adta magát, a magas bizottság erkölcsrendészete nyilvános büntetéseivel megalázó volt, különösen a nőkre nézve. A magas egyházat, de még a szórakozásokat, színházakat támadó írókat is nyilvánosan megbélyegezték, bebörtönözték, az ünnepnap szórakozás szinte köteleességgé lett, a hűség jelévé. De ez az egyházi irány sem volt gyökértelen, sokan voltak a jó protestánsok közül is, akik csak a pápaságtól irtóztak, a katolikusok közül pedig mind többen látogatták az anglikán templom-

kát. Károly a pápával való tárgyalásai közben sem titkolta, hogy spanyolországi útjában végleg elidegenedett a katolikus külsőségektől, a szentek tiszteletétől s Laud is megtagadta a legfőbb katolikus dogmákat. Az egyház konformitása volt célja; a kulturális és politikai vezetés egysége, szabályozottsága, hasonlóan Közép-Európa katolikus és protestáns államaihoz.

Fontos szempont volt az is, hogy a katolikus Írország beolvasztására alkalmasabb ez az egyház, mint a tiszta kálvinizmus. Strafford erre vállalkozott, amidőn Írország helytartója lett. Az ottani protestánsokat az anglikán egyházba vonta be, az íreket adminisztratív derekassága nyugalomban tartotta, bár parlamentjük szerepét jelentéktelenné tette. Kormányzata népjóléti természetű volt; az ír vászoniparnak megalapítása az ő maradandó érdeme. A birtokos nemesség ősi bíraskodása ellenében a gyengébbeket védelmezte, inkább csak a hatalmasokkal szemben volt kíméletlen. Nem volt tehát önáltatás, amikor a király az írekre számított az angol puritánokkal szemben, de másrészt az ír földbirtokosok rettegése az erőszakos angol kolonizációtól mégis lehetetlenné tette a királysággal való szorosabb szövetkezésüket.

Teljesen megnyerni a rendszer azonban azt az angol társadalmat sem tudta, amely idegenkedett a puritanizmustól. A lordok közül kevés állott a király oldalán. Európa főurai általában véve még nem támasztai az abszolút államnak. A birtokos dzsentrik hasonlóképpen inkább várakozó passzivitásban maradtak. A képzett rétegeket g nyilvánvaló törvénysértések s igen erősen az irodalmi vétségek lealázó büntetései riasztották meg. A puritánok tömegesen kerestek új hazát Amerikában, az első európai kivándorlás, amelynek új társadalomalapítás a célja. Mégis úgy látszott, hogy állandósul az abszolút uralom; ekkor támadt a rendszer ellen I. Károly harmadik országa, Skócia, s e támadás kiobbantotta az angliai belső ellentéteket is.

Skóciában is egyre erősebben dolgozott az anglikán egységesítés a prezsbiteri irányzat ellenében, amely szinte azonosult a politikai önkormányzatért folyó küzdelemmel. A király egységes liturgiát rendelt el; azonban 1637-ben az első ilyen istentisztelet alkalmával vad tumultus támadt az edinburghi templomban, szidalmazták a liturgia „sántáni könyvét” férfiak, nők székeket dobáltak a püspökre és a papokra. Országos mozgalom keletkezett, a vidék lakossága a lelkészek vezetésével betódult a városokba. A király alkudozott s mégsem engedett, csak mikor már elkésett vele. 1638-ban a skótok böjt, ima, szónoklatok között új „covenant“-ot, vallásos-politikai szövetkező iratot szerkesztettek, amit előkelők és polgárok egyaránt aláírtak, némelyek

saját vérükkel: Isten és király védelmének jelszava alatt minden anglikán újítás ellen szövetkeztek, évenként tartandó általános egyházi gyűlésre, amely egyedül jogosult a hit és szervezet ügyeiben határozni. Az első ilyen zsinat, a király tilalma ellenére, el is törölt minden hierarchiát. A vallás alapján oly szabadságot követelt a társadalom, amilyen valóban nem volt sehol Európában. Angliában is hamar érezhető volt a mozgalom hatása, párosulva a hajópénz behajtásának izgalmaival. Károly egész rendszerének sorsa a skótok megfékezésétől függött. Nehéz viszonyok között sikerült hadat gyűjtenie, különösen az északangol nemesség sorakozott alá ja. De a skót sereg, amelynek tisztjei közül sokan szolgáltak a németországi háborúkban s amelynek vezére, Leslie is Gusztáv Adolf tanítványa volt, harcrakészebb az angolnál, Skócia teljesen a prezsbiteriánusok hatalmába esett. A király ellenében azonban a skótok sem akarták vére vinni a dolgot s miután ígéretet kaptak a vallásügy főbb pontjaira nézve, a berwicki pacifikációban megbékültek. De az újonnan egybehívott skót zsinat és parlament teljesen magához akarta ragadni az uralmat, a skóciai királyi tanács felelősségrevonásának, a főbb tisztségek betöltésénél a hozzájárulásnak jogával. A régi skót-francia összeköttetések is felelevenedtek, Richelieu ezzel akarta elvonni Károlyt a spanyolbarát politikától. Angliában elfogták a skótok küldötteit s levelezését a franciákkal; kétségtelenné lett a gyors fellépés szüksége. Strafford is ezt tanácsolta s egyúttal az angol parlament összehívását is: ha az árulók ellen megtagadná az adót és seregállítást, a királynak nyilvánvalóan joga van parlament nélkül is cselekedni. Az egész titkos tanács életét és vérét ajánlotta a királynak, ha a parlament veszélyt hozna rá.

1640-ben tehát, hosszú évek után, egybegyűlt a „rövid parlament“, amely csak mintegy három hétig tartott. Az alsóház ellenkezett, a király a felsőházhoz fordult kérdésével: helyes-e, hogy mindenekelőtt az ország védelméről gondoskodjanak s aztán a sérelmek elintézéséről? A felsőház többszörösen mellette döntött, s erre következett a gyors felosztatás. A klérus gyűlése isteni jognak nyilvánította a király jogát, amelynek ellenszegülni még védekezésből sem szabad; egyházi tannak hirdette ezt s esküt követelt rá nemcsak a papoktól, hanem az egyetemi graduáltaktól is. A parlament felosztatása azonban általános izgalmat keltett, Londonban zavargásokat, Laud érseket halállal fenyegették, a város megtagadta a kölcsönt a királynak, megtagadta még a Keletindiai Társaság is. Strafford főúri ellenségei maguk biztatták a skótokat, akik közben az egyházi szervezetet teljesen elválasztották az államtól. Leslie átlépte az angol határt, Strafford serege visszavonult,

katonái fegyelmetlenek voltak s maguk is gúnyos felvonulásokkal tűntelnek Laud érsek ellen. A király kénytelen volt ismét a parlamenthez fordulni, fegyverszünetet kötve a skótokkal, akiknek serege Anglia területén maradt.

A „hosszú parlament” közjogilag 1640 ősztől csaknem húsz esztendeig tartott, forradalmi s ellenforradalmi átalakításokkal. A választások az ellenzék győzelmével végződtek, a rendi tagozódás jelentőségét elmosva, teljesen a pártalakulások színhelyévé vált a parlament. A követek nagy többsége puritán gondolkodású, sokféle árnyalatuk még nem bontakozott ki éles ellentétekben. Az alsóház most már nemcsak a sérelmek orvoslását akarta, hanem büntetést is a törvénysértőkre. John Hampden, vidéki nemes, akinek elítélése a hajópénz megtagadása miatt 1638-ban országossá tette az ellenállást, felpanaszolta szenvedéseit; de az alsóháznak még jelentősebb szóvivője John Pym volt, nem szigorú puritán szellem, csipkedő utcai dalok szóltak nem egészen rendíthetlen erkölceiről, de alapos törvénytudó, csak a politikának élt, találó, energikus beszédeivel alkalmas volt az egész ellenzék összefogására. Pár nap alatt hihetetlen dolgok történtek. Straffordról az hírlett, hogy az írekkel akar a parlament ellen támadni s az alsóház egyhangúlag vád alá helyezését határozta el.

A lordok nem ellenkezhettek, Straffordnak előttük térdenállva kellett meghallgatnia a határozatot elfogadásáról. Nemsokára ugyanez a sors érte Laud érseket is. A király titkára, a pecsétőr s több kormánytisztviselő külföldre szöktek a vád elől. A csillagkamra foglyai kiszabadultak, a bírák lettek vádlottakká. A parlament bírói hatósága félelmetes valósággá lett, senki, a király sem hitte volna ezt, Straffordot ő biztatta, hogy álljon nyugodtan a vizsgálat elé. A király ellenzéki lordokat vett fel kormányába, beleegyezett a „triennialbill”-be és a felosztatás jogának korlátozásába. Azonban most már a király mellett is országszerte jelentős pártmozgalom indult, különösen az írek voltak ellenségei a parlament uralmának. Orániai Henrik Vilmos, akinek fia ekkor jegyezte el Károly leányát, szintén úgy viselkedett, mint aki hajlandó a király segítségére. Tisztek összeesküvéséről suttogtak a parlament ellen; a király kénytelen volt milícia állításába is beleegyezni, amely a Tower-t is megszállotta. A parlament szövetségre lépett a skótokkal, seregük eltartásának költségeit vállalva. Majd teljesjogú törvényhozói hatalomnak nyilvánította magát, politikai testnek, amely a királytól kezdve a koldusig mindenkit magában foglal s határozatait, a törvényektől függetlenül, csak a közjó irányítja. Strafford mindig vigyázott a törvény betűire, amelyek a királyi hatalom érdekében való

értelmezést is megengedték, a felsőház bírósága előtt, — ahol tanúskodásra a királyi pár is megjelent, — méltósággal védte magát, a jogtudósok szerint ámulást nem lehetett kimondani reá. De már régebben is előfordult, hogy a parlament külön törvényt hozott egyes vádak megítélésére; Strafford ügyében is ilyen „bili of attainder” készült. A király el volt tökéelve Strafford megmentésére, megtartotta nagy fénnel leányának esküvőjét is; másnap Pym előállott a parlamentellenes összeesküvés hírével, közös védelemre, covenantszerű szövetkezés aláírására szólította fel a nemzetet. Mivel a királyhűség is benne volt az iratban, megesküdött rá a parlament és az ország nagyrésze is. A felsőház, amelyből most már a legtöbb lord távolmaradt, az utca általános tüntetésének hatására végre kimondta Strafford elítélését. A király vonakodott, de maguk a püspökök beszélték rá az ítélet aláírására, élete végéig mély bánata volt, hogy hallgatott rájuk. Aztán kegyelmet akart adni, ettől is visszatartották, Strafford maga is üzenté, hogy áldozza fel őt. De azért Strafford keserűen szólt a királyokba vetett bizalomról, amidőn 1641 májusában, öntudatosan, méltósággal a vérpadra lépett.

A parlament eztán eltörölte a csillagkamra és a magas egyházi bizottság bíróságait, a tisztviselőknek új eskümintát írt elő, amely a parlamenthez való hűségre is kötelezte őket. Károly mindenbe beleenyugodott, beleegyezett az angol és ír sereg feloszlatásába is. Feloszlott a skót sereg is s a király személyesen utazott Skóciába, beleegyezett minden követelésükbe; ennek az volt az előnye, hogy a királyság hívei ottan nyíltan állhatták melléje. Írországból nagy lázadás tört ki, az angolokat tömegesen öldösték. Károly csapatokat küldött ellenük, de alapjában véve hasznos volt helyzetére ez a felkelés.

Mert most már határozottan kialakult Angliában is a királynak pártja a parlament szélsőségeivel szemben: a „gavallérok” a konzervatív középnemességé a „kerekefejű” rövidre nyírt hajú puritánokkal szemben. De a mérsékelt anglikánizmusnak és a prezsbiteri szervezetnek hívei is visszariadtak attól a javaslattól, amelynek szerkesztői között volt Cromwell Olivér is s amely a püspökség teljes eltörlésével egyszerűen kerületi bizottságokra akarta bízni a vallás ügyét. Akkor ez egyenlő volt a társadalom forradalmasításával, az intellektuális vezetés teljes felszabadításával a társadalomnak a rendiségből származott összefüggései alól. Az alsóház máris elrendelte az oltárok, képek eltávolítását a templomokból; s kitűnt, hogy a nép jórésze ragaszkodik ezekhez, szereti püspökeit, zavargások támadtak, még Londonban is plakátok izgattak a szélsők ellen, az alsóház szavazattöbbsége

pedig elutasította a rendelet ellen vétők megbüntetését. Pym és pártja azonban a prezsbiteri szervezet által a skótokkal való teljes egységet akarta biztosítani. Kétségtelenül hatott rájuk a francia követ biztatása is, mert Richelieu, nem tekintve a királynő francia és katolikus voltát, végezni akart a spanyolbarát udvari politikával. Pym a kormányzat bűneiről többszáz pontból álló „nagy remonstranciát“ szerkesztett, amelyet az alsóház már csak heves, csaknem tettelegességgel fajuló vita után pár szótöbbséggel fogadott el. Egyúttal kimondta, hogy a kisebbség protestációja, az európai rendi gyűlések ez általános gyakorlata, nem érinti az alsóház határozatainak kötelező voltát; a számszerű többségnek modern zsarnoksága tehát már kezdetét vette. A remonstrancia a püspöki egyház eltörlése mellett a főtisztségek és a királyi tanács betöltésénél is a parlament hozzájárulását követelte, hiába ellenkeztek a mérsékeltek, hogy nem akarnak egy lealázott király alattvalói lenni. Cromwell ellenben a remonstrancia sikerétől tette függővé, hogy kivándoroljon-e Angliából. A király, a szavazás lefolyásában s a folyton érkező vidéki hírekben, a köréje csoportosuló gavallérokból bízva, méltóságteljesen visszautasította a remonstrancia vádjait és határozatait. London iparosnépe azonban feltámadt, fegyveresen elállotta a felsőház bejáratát, bántalmazta az odaérkező püspököket, akik többnapos kísérletezés után semmisnek jelentették a felsőháznak nélkülük hozott határozatait. Az alsóház ezt árulásnak nyilvánította, a püspököknek is a felsőház korlátja előtt térdelnie kellett e vád meghallgatniuk s fogságba vonulniuk. Állítólag a királynő vád alá helyezésére is készült az alsóház, a király tehát elhatározó lépésre szánta magát: 1642 januárjában az államügyész útján vádat emelt a felsőház előtt az ellenzék öt vezére, köztük Pym és Hampden ellen a skótokkal való áruló szövetkezés miatt. Az alsóház megtagadta a vádlottak kiadását, a király erre fegyveresekkel jelent meg a Házban, de az üldözöttek idején elmenekültek. A város tanács a parlament mellé állott, a polgárság fegyverkezett, a királyi pár kénytelen volt eltávozni Londonból; a belső háborúk megkezdődtek.

Az ország hatóságai egyidőben kapták meg a király és a parlament rendeletét a fegyverkezésre. A király északra vonult, amely nagyjából mindig vele tartott. A déli Anglia, akkor az igazi városias vidék, a parlament mellé állott, különösen London, amelynek magisztrátusát teljesen hátraszorította a választott demokrata tanács. A királynő Hollandiába ment segítségért, de Orániai kezét megkötötte a kálvi-

nisták rokonszenve az angol mozgalmakkal. És a tengerészet, a hadiflotta is a parlament mellé állott. A királynak unokaöccse, Pfalzi Rupert, jó lovasságot szervezett; a parlamenti sereg, Essex grófjának vezérlete alatt, hadhoz nem szokott milícia volt, de az adójövedelmek jórészt a parlament kezébe kerülvén, fenntartása kevesebb nehézséggel járt. Sokáig üzengetett-alkudozott a két fél, aztán 1642 őszén a király előnyomult, már Londont is fenyegette s Oxfordban töltötte a telet; Londonban már erősödött a békevágy. Hampden elesett, Pym is meghalt, a királynő Hollandiából mégis hozott valami segítséget, az ír lázadás borzalmasan dühöngött. Károly Oxfordba hívta össze a parlamentet, amelyben mintegy félszáz lord jelent meg, kétszerannyi, mint a westminsteri parlamentben, de csak körülbelül másfélszáz alsóházi képviselő. De a skótok a parlamenttel szövetségben ismét benyomultak Angliába. 1643 nyarán York közelében, Marstonmoomál véres ütközetben találkozott a királyi és a parlamenti sereg, Rupert herceg lovasrohama már-már legázolta ellenfeleit, amikor Cromwell lovasságának beavatkozása döntő győzelmet hozott a királyiak fölött. Az északi vidékek elvesztek, de a középső és nyugati részeken Károly, személyes vitézséggel is, sikerrel harcolt, az ősszel ismét Londont fenyegette; Essex azonban, megint Cromwell döntő szerepével, kivédte a támadást. Bár közben gyakorta folytak az alkudozások, a háború mindinkább elfajult, a foglyok kölcsönös felakasztásával, falvak, városok pusztításával.

A skótok nemigen akartak északról beljebb nyomulni, tartottak otthoni royalista felkelésektől. A parlamentben időnkint erős volt a békepárt, 1643 őszén is csak ismételt szavazással, pár főnyi többséggel határozta el a háború folytatását. A kormányt egy egyesült angol-skót bizottság vitte. Kénytelen volt a legszigorúbb adóztatásra, „önkéntes” adományok, kölcsönök szedésére, az élelmicikkek forgalmi adójának, sőt fejadónak bevezetésére is; heti böjtnapok elrendelésére, amelyek megtakarítását pénzben kellett beszolgáltatni: a Stuartok prerogatíváinak jövedelmei helyett tehát súlyos közteherviselés. S mind nyomasztóbb hatása volt a parlamenti pártok vallásos-társadalmi ellentéteinek is. 1644 őszén zsinatot hívtak össze a kérdés elintézésére; a résztvevőket a parlament jelölte ki, tehát az egyháznak az államtól való teljes elkülönítését, az anglikán formák eltüntetését illetőleg egységes volt mindenki, a képek, festett ablakok, orgonák összezúzása a templomokban ünnepélyes formák között megtörtént. A több évig börtönben tartott Laud érseket is kivégezték 1645 elején; legfőbb vádlója egy író volt, akinek füleit egykor levágatta egyház-

ellenes támadásai miatt. De a zsinaton már nagyszámú a „kongregacionista” elem, amely nem akart tudni semmi papságról, csak a hívók gyülekezeteiről; szélsőséges szárnyukat az independensek alkották. A skótok felháborodtak, amikor ezek még a prezbiteri szervezet ellen is tiltakoztak és minden kötelező liturgia elvetését követelték. A zsinat a skót szövetségre tekintettel is nagyjából a prezbiteriánizmus mellett határozott, még türelmet sem biztosított a szekták számára, mint azt az independensek követelték. Nagy volt tehát a zúgolódás a prezbiteri lelkészuralom ellen, ami rosszabb a püspöki zsarnokságnál is; egyúttal pedig a skótok „idegenuralma” ellen is. A skótok sohasem akarták a királyság vesztét, csak urak akartak maradni az uralkodóval szemben is; az independensek parlamenti szárnyán egyre hangosabb a szó a királyságnak fölösleges voltáról, a lordok felsőházának eltörléséről. Skóciában veszélyes royalista lázadás is támadt, sőt a skót sereg vezetői is titkos ajánlatokkal közeledtek a királyhoz.

Cromwell, az independensek vezetője és a parlamenti sereg parancsnokai között kölcsönös nyílt vádaskodás folyt. Cromwell szerint a hadviselés hanyagul folyik, a király szándékos kímélésével; őt viszont a nemességnek és papságnak megvetésével, independens párt-hadsereg állítására való törekvéssel vádolták. Cromwell mély, ravasz tartózkodással akarta kivárni a képződőben levő prezbiteri-arisztokrata rendszer vesztét. Egyelőre csak a háború érdekeire hivatkozott, a sereg átalakításának szükségére s csatákban szerzett nimbusza e téren váratlan többséget hozott számára a parlamentben. A lordok hónapokig vonakodtak, de 1645 tavaszán végül bele kellett egyezniük az „önmegtagadás” határozatába, amely a politikát különválasztotta a hadviseléstől és közigazgatástól, a parlament egy tagja sem viselhet a háború idejére azokban tisztségeket. Essex-nek is le kellett mondania, egy bátor és népszerű puritán tisztt, Thomas Fairfax lett a főparancsnok, a sereg újjászervezésének jogával. Katonai gépezet alakult, állítólag tekintet nélkül a politikai ellentétekre. Cromwell s pár parlamenti társa mégis csodálatosképpen engedélyt kapott a hadvezetésben való részvételre. Megbízható, többnyire puritán tisztek váltották le a régieket, mind több az independens közöttük s méginkább a legénység között, már a tisztek is sokalták ezt, de vallásos fegyelmiük használhatókká tette őket; s Cromwellnek többnyire vidéki gazdanépből alakított „vaslovassága” („ironside”) ellenállhatlan mechanizmusként működött. 1645 nyarán Naseby-nél (Northampton grófság) ismét e lovasság döntő rohama verte tönkre a királyi sereget és csaknem felét fogságba ejtette. Elfogták itt a király levelezését is, amit a par-

lament célzatos kiválogatással közzé is tett: kitűnt, hogy tárgyalásait a parlamenttel csak színlegesen folytatta, uralomrajutása esetére makacs szándékai voltak s hogy alkudozott az írekkel, a külfölddel is; még a királpártiaknál is sokat ártottak neki ezek az iratok.

A skótok is levették a királpárti felkelést, borzalmas bosszúval, gyermekek, nők vízbefulladásával. A király Oxfordba szorult, összeveszett Rupert herceggel is, aki a balsorsban talán tényleg kétségesen viselkedett, talán az angol koronára is gondolva. Az erődök sorban megadták magukat a parlamentnek. A király már félig-meddig fogoly volt s még mindig hatalomnak érezte magát, amely nélkül a parlament normális munkája, az ország rendje sosem állhat helyre. Küldözgetett a parlamenthez, a prezbiterek s puritánok ellentétében bízva, csaknem ultimátumoknak hangzó feltételeit egyre súlyosbítva, ha reményei erősödtek, sőt gondolt arra és meg is kísérelte, hogy titkon személyesen jelenjék meg Londonban. A francia követ most már csakugyan segíteni akart helyzetén, Mazarin megijedt az angol köztársaság gondolatától. Francia közvetítéssel tárgyalt a király a skótokkal is, de csak annyit ígért, hogy beleegyezik a prezbiteri egyházszervezetbe, ha meggyőzik lelkiismeretét. Miután a skótok tiszteletteljes fogadtatásról biztosították, 1646 tavaszán álöltözetben megszökött Oxfordból, a skótok táborába. Valóban nagy tisztelettel fogadták, Newcastle-ben királyi udvart tartott, de felügyelet alatt; igyekeztek meggyőzni a prezbiteri rendszerről, ő azonban bámulatos vitázó készséggel, teológiai és jogi tudással kitartott a püspökség mellett: esküje köti erről, amit Istennek tett s nem a parlamentnek. Az angol parlament a prezbiteri egyház elismerésén kívül főként a hadsereggel való rendelkezés jogát kívánta húsz évre, Károly, rövrdebb időre, beleegyezett volna; az egyház kérdésében végül minden híve, a francia követ s maga a királynő is, aki már előbb újra külföldre távozott, kérve-kérte az engedékenységre s ekkor belenyugodott volna, hogy három évig a prezbiteri rendszer megmaradjon, addig azonban szakértő bizottság dolgozzon ki végleges megoldást. De ez engedményre is az anglikán püspökök véleményét kérte ki előbb, figyelmeztetve őket felelőségükre az utolsó ítéletkor: az ő szerencsétlenségének egyszeri gyöngesége, Strafford kivégzése az oka, gyöngeséggel nem akar új bűnhődést magára venni. Aztán szökni akart, őrizetét szigorították; végül, amikor az angolok végrehajtották a prezbiteri átalakításokat, a skótok hajlandók voltak átadni nekik a királyt, azzal, hogy az ország alkotmányán többé ne változtassanak s hogy a skót sereg zsoldját, pár százezer fontot, kifizesék. A király átadása, visszataszító módon, valóban a pénz átadásával

kapcsolatban történt meg 1647 elején, de szertartásos hódolattal s amikor egy vidéki kastélyba kísérték, a nép tolongott ruhája érintésére, hittel a király személyének gyógyító erejében.

A király helyzete ezután hasonló volt nagyanyjához, Stuart Máriához, fogságban, de élénk összeköttetésben, tárgyalásokban a politikai világgal, gyermekeinek, barátainak, az idegen követeknek látogatását fogadhatta, a parlamenti biztosok mintegy miniszterekként szerepeltek mellette. A parlamentet pártharcok osztották meg. A City azért kölcsönözte a skótok kifizetésére szükséges összeget, hogy a béke helyreálljon, az angol seregeket is feloszlathassák s ez volt a parlament többségének kívánsága is. A tiszteket kötelezték a prezsbiteri nyilatkozat aláírására, a sereg egyrészét Írországba akarták küldeni, a többit feloszlatni. De a sereg jórésze felzúdult, részben vallásos okból a prezsbiteri kényszer ellen, részben, mert akkor minden hadsereg félig-meddig politikai szervezetnek is tartotta magát. Tüntetések, petíciók között megtagadták az Írországba való vonulást és a felosztatásra érkező biztosok elől zárt rendben távoztak el az ezredek. 1647 nyarának egy éjjelén a vaslovasság egy csapata a királyt is kényszerítette, hogy a hadiszállásra menjen velük, valószínűleg Cromwell parancsára, aki a parlamenti többség hatalma alól idején a sereghez jutott. Követelték a parlament megtisztítását a „gonosz” személyektől; a parlament fegyverkezett, de aztán ijedten engedett, eltávolította a szigorúbb prezsbiteriánus tagokat — s ezzel az independensek jutottak benne túlsúlyra. London népe most már a parlament ellen támadt fel, lelkészek izgatása alatt, behatoltak az alsóházba is, a tagok jórésze a sereghez menekült. A várost védelmi állapotba helyezték és a királyt hívták; az independens lakosság mozgalmát, amelyhez a katolikusok is csatlakoztak, elnyomták. A sereg, a „szabad parlament” jelszavával, erre London ellen vonult, amely a vérontástól visszariadva befogadta Fairfax ezredeit. A forradalom túlnőtt önmagán; a parlament ismét összeült, de most már independens-többséggel, amely mögött állott a hadsereg is.

Az independens mozgalom nem akarta erőszakosan megváltoztatni a világot. Lehetőleg megtartanák a történelmi intézményeket, a monarchiát, a választások régi rendszerét is; a szabadságot, a „természetjogot” a személy- és vagyónbiztonság teljességében látták s természetjognak tartották azt is, hogy a megalapozott, vagyonával és hivatásával a társadalom érdekeihez kötött rétegek kezében legyen a vezetés, képviselőiknek, az alsóháznak döntő szerepével. Tulajdonképpen tehát a mai konzervatívabb színezetű államot és társadalmat

képzelték el, de a közéletnek még csak hosszú idők múlva kifejlődött általános, finom részletekig ható szabályozása nélkül. Cromwell Olivér (1599—1658) ez iránynak megtestesítője, minden idők legtipikusabb angoljainak egyike. Régi dzsentrí családból való, amelynek egyik tagja, Cromwell Tamás, a reformáció idején már nagy szerepet játszott a politikai életben. Vidéki birtokos, aki páréves egyetemi tanulmány után egy londoni kereskedő leányát vette nőül és otthon gazdálkodott. Elhanyagolt öltözetével, duzzadt vörös arcával, kellemetlen érdes hangjával nem tartozott a varázshatású politikai vezérek típusához, vidéki környezetében azonban, pontos, rendszeres gazdasági munkával, mocsarak kiszáritásával, a községi ügyekben való részvételével korán megalapozta tekintélyét az akkor megelevenedett gazdatársadalom előtt. Puritán nevelés, Hampden-nek is rokona volt; 1628-tól az alsóház tagja, Cambridge követe, úgy látszik, jóidőig maga sem gondolt jelentősebb politikai szerepre, a puritánok ereje éppen abban rejlett, hogy csak a sikeres gyakorlati munka ébresztette fel bennök a hitet rendkívüli hivatásukban. Számító tárgyilagosság; a király elítélésének és kivégzésének idején, — amiben döntő szerepe volt s aminek jelentőségét mélyen átérezte, — hosszan, önzően alkudozott fiai házasságáról, az anyagiak dolgában alaposan végezve az érdekelt szülőkkel. A fiatalok nem is ismerték egymást, de azért a kölcsönös hajlamot Cromwell mégis feltételül szabta a házasságban. Iratai, katonai parancsai mesterművei a rövid, éles tárgyilagosságnak; a legrendkívülőbb helyzetekben is tévelygésnélküli egyszerűséget mutatnak gondolatai s érzelmei. Hadijelentései a maga tetteit csak közérdekű tárgyilagossággal említik, csak más forrásokból tudni, hogy csodálatos győzelmekről van szó. Legjellemzőbb talán az a rendkívüli érzék, amellyel parancsai az alantasok önállóságát, egyenlőségtudatát mindig épségben hagyták s ezzel őket eredeti, aktív cselekvésre készítették: ebben nyilatkozik a puritánnak társadalomfelfogása. Engedetlenség esetén azonban pár sor írással végzett mindenkivel. Vallásos felfogása teológiailag alig meghatározható. Főlöszlegesen valami lelki vívódást, nagy „megtéréspillantot” keresni életében; nem volt vallásrajongó, de a világ folyásában az Isten állandó, közvetlen beavatkozását látta. Az ember nem indulhat a maga elmélete, ideáljai után az Isten borzalmas, azéleket túlvilágról irányító erejével szemben; Istenre gondolni, imával közeledni hozzá és az ő rendeléséből támadt elhatározást megvalósítani, ez volt vallásossága. A skót lelkészek bódult fanatizmusát eltévelyedésnek tartotta, a szektaszerű törekvéseket naiv, kritikátlan érdeklődéssel kísérte, csak akkor lépett fel gorombán ellenük, ha az állam és

a köz dolgaiba avatkoztak. Amit jónak látott, azt isteni rendelésnek érezte és természetes kíméletlenséggel követte. A háború szükséges eszköze az ő magasabb hivatásának; a kegyetlenség is, borzalmas tömegöldöklése Írorszáiban szinte Istennek közvetlen parancsa, — különben pedig lovagi as volt ellenségei iránt is, győzelem után gyakran tömegével bocsátotta szabadon a foglyokat. És mindig igyekezett normális, méltányos berendezkedésre az alávetett vidékeken is, mint ahogyan az egész országot állandó belső békére akarta visszavezetni. A „közjó“ vallásos fogalom számára, az angol nemzet érdeke, hatalma: világhivatás, az emberiség egykori boldogítására.

Amióta, megbízható, vallásos emberekből, jórészt saját költségén állított vaslovasságával, szervező tehetségével mind nagyobb érdemekeket szerzett a háborúban, ő lett a prezsbiteri párttal szembenálló mozgalomnak lelke. A király személye is hatalmában volt; hódolattal bánt vele, mintha bizonyos mértékig benső közeledéssel is hozzá. Állandó tárgyalás folyt közöttük; nem lenne más követelése, mint minden vallásos kényszernek megszüntetése, még a püspöki egyházat is meghagyná, csakhogy minden hatóságjog nélkül. Még a hadsereggel való rendelkezés jogát illetőleg is engedékenyebb volt a parlamentnél. Az igazságszolgáltatást illetőleg azonban óriási átalakítást akart, népies irányban. Kétségtelenül hatott Cromwellre a király érvelése: ki bízhat a maga jogainak erejében, ha még a király jogait sem tartják tiszteletben? A király alkudozott a parlamenttel is, idővel kitűnt, hogy igaz megegyezésre egyik féllel sem hajlandó, viszályuktól várja a maga győzelmét. Es a sereg zúgolódt, gyanúsította Cromwellt, ropnátok szóltak áruló egyezkedéséről. A „levellerek“ szélsőségeihez csatlakoztak azok is, akiket csupán a hadsereg uralkodó helyzetének fenntartása vezetett, a vérüket ontó katonák megvetése a polgári-parlamenti kormányzattal szemben. A csapatok „agitátorokat“ választottak érdekeik képviselőit, akikből külön tanács alakult, a haditanácsal ellentétben is. Cromwell nem veszihette el a hadsereget; 1647 novemberében megszakította a tárgyalást a királlyal, aki eztán a dél-angliai Wight szigetére szökött. Valószínűleg Cromwell titkos rendelkezése szerint, a sziget parancsnoka az ő személyes híve volt. Cromwell nagyjából helyeselte a sereg kívánságait, de a fegyelmet helyreállította, a makacs lázadókat lelövette; s amikor a király továbbra is csak taktikázott a tárgyalásokban és kitűnt, hogy titkon a skótokkal egyezkedik, maga jelentette ki kötelességszegőnek őt, a parlament independens tagjaiból kormánybizottság alakult, diktatori hatalommal.

A skótoknál valóban a királpártiak kerekedtek felül. A presbiteri lelkészek, az angol independentsek iránt való gyűlöletből, nem is ellenkeztek erősen, a királlyal valami átmeneti rendszerben megtörtént a megegyezés és 1648 áprilisában skót sereg nyomult Angliába. A grófságok népe is jórészt melléjük állott. London maga is feltámadt a komor erkölcsrendészettel zsarnokoskodó puritán-uralom ellen, a parlamentben is megjelentek a presbiteri irány hívei és keresztülvitték a királyellenes határozatok visszavonását. Cromwell azonban a skótokat több ütközetben megverte, benyomult Skóciába, Edinburghot is elfoglalta és a királyellenes pártot segítette ismét uralomra. A győzelmes sereg aztán London alá vonult s megszállta a várost is, megakadályozta a presbiteriánus tagok részvételét a parlamentben, többeket fogságra is vetvén. 1648 decemberében a királyt, akit a skót támadás óta már fogolyként kezeltek, Londonba hozatták és a „megtisztított” parlament elhatározta bíróság elé állítását. Cromwell kérelhetetlenséget sürgetett; ha ez a király, bármily alkuval is, uralomra kerül, nem nyugszik, míg meg nem semmisíti a nép önrendelkezési jogait. A felsőház, amelyben már csak tizenkét lord volt jelen, egyhangúlag elutasította a királynak bíróság elé állítását. Nincs törvény, amely ilyen bíróságot ismerne. Az alsóház azonban a népakarat választott képviselőjének jelentette ki magát, magas bíróságot alakított 150 tagból, akik között csak pár jogtudós volt, egyébként katonatisztek, képviselők, dzsentrik, polgárok s pár lord is. A tagok jórésze távortartotta magát az ülésektől, például maga Fairfax is; Cromwell azonban aláírta az ítéletet, mintegy félszáz társával együtt. Károly még mindig tárgyaló félként indult Londonba, csak útközben fogta el balsejtelem, egy tengerparti magányos blokkházban töltött éjszakáin orgyilkosoktól rettegett. Még ekkor is ceremóniával vették körül, térdenállva szolgálták ki az étkezésnél, Londonban azonban elmaradt a hódolatnak minden formája. A bíróság előtt méltósággal, eleven vitakozó kedvvel állott: a király egyáltalán nem tehet jogtalant s ő a nép érdekeinek igaz védelmezője. Hollandia követet küldött a király érdekében való felszólalásra; Mazarin Js, de a fronde zavarái közt félénk utasítással. A királynő engedélyt kért, hogy férje mellett lehessen, a parlament fel sem bontotta levelét. 1649 januárjában a bíróság kimondta a halálos ítéletet, kíméletlenül félbeszakítva a király felszólalását. Angliában levő gyermekeitől elbúcsúzatott: biztosra mondta, hogy fia király lesz ismét. A vérpadot nagy tömeg vette körül, amelyhez szólni kezdett: egy igaztalan ítéletet engedett meg egykor, az sújt reá most vissza. Álcázott hóhér végezte ki, sohasem tudták meg, kicsoda; amikor a

király véres fejét felmutatta, a tömeg rémülete állati felhördülésben tört ki, soha el nem felejtette, aki hallotta.

Az európai fejlődésben szinte ismeretlen volt az uralkodóknak bírói eljárással való vérpadra állítása, kivégzésük jogának törvényesítése. Az angol forradalom megdöbbenő kimenetele csak siettette az államabszolutizmus megszilárdulását a kontinensen és I. Károly elvi elszántságának nagy hatása volt Angliában is. Maguk az independentsek is megbecsüléssel szóltak emlékéről. Fia II. Károly néven a kontinensről megkezdte tevékenységét, a skótokkal, írekkel összekötetést keresve. Rupert herceg az angol flottával, amely már előbb jórészt átállott a királypártiakhoz, elzárta a tengereket, de Blake admirális elűzte, egészen Lisszabonig s azután az amerikai tengerekig kergette.

A hadsereg akarata szerint megállapított új államrend eltörölte a királyságot és a felsőházat, a „csonkapanlamentet“ 150 tagra egészítette ki, 41 tagú államtanáccsal, — amelynek egyik titkára Milton volt, a puritán szabadságeszmének költője. Minden polgárt hűség esküre köteleztek, az államellenes bűnökre főtörvényszéket állítottak. Az ír felkelés ellen Gromwellt küldték, aki kegyetlenül végzett azzal: „Isten bosszúja csodálatos módon beteljesedett“. A puritán angolok erőszakos kolonizációja egyes kerületekből teljesen kiszorította az ír földbirtokosságot. A harc három évig tartott, de azután is szinte állandósult az erdőkből, mocsarakból előtörő bujdosó írekkel való csatározás. Cromwell innen már 1650-ben Skótország ellen vonult, ahol II. Károly megjelent, esküdött a kovenantra, az apja ellen szóló nyilatkozatot írt alá, — de az ír felkelőket mindjárt értesítette, hogy kényszerből teszi ezt. A skót sereggel szemben Cromwell eleinte válságos helyzetbe került, de a skót lelkészek türelmetlen beavatkozása a hadvezetésbe győzelemhez segítette. A lelkészek az Isten büntetéséért a királypártiakat okolták, II. Károlynak a hegyekbe kellett menekülnie, de azután visszatérhetett, meg is koronázták, bár az ünnepségen is apja s nagyapja vétkeiről szónokoltak neki. II. Károly azután betört Angliába, a royalisták sereglettek hozzá, de a skót lelkészek tőlük is dühödten követelték a kovenant aláírását s ez megakadályozta az erős pártalakulást. Cromwell 1651 nyarán megsemmisítő győzelmet aratott, Károly csak többhetes bujdosás után tudott kiszökni Angliából Franciaországba. Skóciát teljesen meghódították és Írországgal együtt az Angliával való unióra kényszerítették.

Cromwell a hadsereg élén ura lett az országnak; az angliai királypártiak is lecsendesedtek, meglepte őket a békülékenység, amely-

lyel az independens-uralom felkelésük után bánt velük. Az állam ki-
 bírta így az első hollandi háború (1652—54) nagy erőpróbáját.
 Cromwell eleinte, a vallásközösség alapján is, föderatív államegyesü-
 lésre gondolt Hollandiával, de ott 1650-ben a tengeri uralomra törő
 városarisztokrácia került felül az Orániai-párttal szemben, az angol
 hajózás, halászat sokat szenvedett; 1651-ben tehát a parlament a híres
 hajózástörvénnyel elsősorban Hollandiát akarta sújtani. E törvény ide-
 gen áruk behozatalát csak olyan hajókon engedi meg, amelyeknek
 angol a tulajdonosuk és a kapitányuk, legalább háromnegyedrészen
 legénységük is; európai árukat behozhat a termelőország hajója is, de
 magasabb vámok mellett; angol hajók is csak a termelés helyéről hoz-
 hatnak árut Európából, nem pedig a közvetítőpiacokról. Kettős vám jár
 minden halszállítmányra, amit nem angol halászok fogtak és konser-
 váltak. Ily törvények már azelőtt is voltak, ezentúl azonban szinte alap-
 törvénye lett az angol tengeri expanzióknak az idegen közvetítő hajózás
 kizárása. A holland háborúban Blake győzelmei sikerrel biztattak.
 Cromwell figyelme a belső ügyekre fordulhatott. Már a tengeri ex-
 panzió is akaratlanul a Stuartok politikájának útjaira vitte őt, amint
 Skócia és Írország egyesítése Angliával is Stuart-politika volt. És a
 kontinens vallásháborúitól való tartózkodás is; a spanyol katolicizmus
 helyett a protestáns holland hatalom ellen való küzdelem Anglia va-
 lódi érdeke. És bent is, a parlamentnek öncélúsága, vallásos türelmet-
 lensége s ezzel kapcsolatban egyes rétegek érdekeinek kiváltságolása
 nem felelt már meg a fejlődött európai államgondolatnak. Amire a
 királyok az anglikánizmus segítségével törekedtek, azt a nagy egysé-
 get Cromwell a vallásos türelemmel akarta megvalósítani, párosulva
 nagy belső átalakításokkal, különösen az igazságszolgáltatás terén.
 Az egyenlősítés, a méltányos jogok tiszteletbentartásával, azonban
 mérhetetlen nagy feladat volt, amit nem emberek, hanem csak korszak-
 ok végezhetek el. Innen Cromwell sokféle fáradságos kísérletezése az
 államszervezet átalakítására. Megutálta a képviselők örökös hatalmi
 s érdekszempontjait, amiket önző s erkölcstelen életüknek tulajdonított,
 1653 tavaszán fekete puritán öltözetben megjelent közöttük, menny-
 dörgő beszéddel hordta le és katonákkal szétkergette őket, sorban rá-
 olvasván mindenkire iszákosságát, házasságtörését s egyéb bűneit.
 Kialtványa szerint a reformok előkészítésére egyelőre kipróbált, Isten-
 féltő emberekre van szükség, s azután ítéljen a nép akarata választások
 útján. Az egyházközségeket listáiból válogattak ki azután mintegy más-
 félszáz képviselőt, Skóciából, Írországból is: a „szentek parlamentje“,
 — elnökéről, egy bőrkereskedőről „Barebone-parlamentnek“ is nevez-

ték, — volt az egyesült brit királyságok első közös képviselője. A parlament, sok ima között, valóban komoly munkát végzett, a vallás teljes különválását az államtól a kötelező polgári házasság törvényével tette be, eltörölte a tizedet, a kegyúri jogokat, hozzálátott egy egyszerű, közérthető törvénykönyv alkotásához. De nem volt képes a társadalom bonyolult érdekeinek követésére, az értelmiség és a birtokosság rétegei felzúdultak ellene, majd a hadsereg is. Cromwell maga is látta a hibát; a legszentebb igyekezet sem tudja pótolni az erős államszervek egymást egyensúlyozó funkcióját. A parlament feloszlott. Az új alkotmány — Angliának egyetlen írott alkotmánya — csaknem monarchiává tette újra Angliát. Cromwell kezébe adta, lord-protector néven, a végrehajtó hatalmat és a seregszereplést, a 400 tagból álló parlamenté a törvényhozás joga, beleszólással az államtanács összeállításába is. Ünnepelesen, heroldok által hirdették ki az alkotmányt, mint valami trónralépést; a royalista mozgolódást elnyomták, de ügyesen eltávolították a seregből a republikánus érzelmű tiszteket is. Cromwell a parlament előtt isteni rendelésként szökött hatalmáról, akár a Stuartok. A szellem különböző, az államfelfogás már csaknem azonos. A parlament pártjai azonban most is egyesültek az uralom ellen, s a vallástürelmet ellen is, 1655 elején Cromwell feloszlatással válaszolt. Most teljes katonai uralommal próbálkozott, kerületekre osztva az országot, élükön tábornokokkal, akik a közigazgatásra, a papságra is felügyeltek. De már a következő évben újra parlamentet hívott össze, a katonai közigazgatást beszüntetve. A külpolitikai sikerek alkalmazkodóvá tették ezt a parlamentet, igaz, hogy az államtanács vagy száz megválasztott tagot kizárt belőle. A parlament a koronát is felkínálta Cromwellnek, s ő csak némi habozás után utasította vissza, de jogot kapott utódának kijelölésére, valamint egy „másik ház” kinevezésére, a felsőház szerepének pótlásául. A következő parlamenttel azután Cromwell ismét ellentétbe került, szidalmazó beszéddel oszlatta fel 1658 elején.

Az erős központi hatalom, amelyre a Stuartok hiába sóvárogtek, nagyszerű külpolitikát tett lehetővé, a világ csodálattal s ijedelemmel nézett Angliára. A svéddelel szövetségben, Dánia ellen, biztosították a Keleti-tenger angol kereskedelmét. A holland hajók kénytelenek voltak teljesíteni a régi követelést, leeresztett zászlóval-vitorlával tisztelegni az angol tengereken az angol hadihajók előtt. Majd a franciával szövetségben a spanyol ellen fordul Cromwell. A Földközi-tengeren egyideig az angol flotta uralkodott, behatolt Itália és Afrika kikötőibe, majd a spanyol kikötővárosokat rémítgette; Blake a Kanári-szigetek-

nél a spanyol flottán megsemmisítő győzelmet aratott. E háború egyúttal a holland riválisnak is szólt. Az angolok megszállták a spanyol-Németalföldnek csaknem egész tengerpartját, Dunquerque-t bázissá építették ki, Hollandiát a körülxárás fenyegette.

A távoli tengereken most már a nagy gyarmathatalom igényeivel lépett fel Anglia. A spanyol középamerikai uralommal szemben az Antillákon már 1623-ban megfészkelődtek, 1646-ban a Bahama-szigeteket foglalták el; most Penn admirálisnak csak Jamaikát sikerült elfoglalnia, amiért otthon börtönbe került, pedig a sziget később gazdag gyarmattá lett, a spanyol forgalom legfőbb akadályává. Észak-Amerika felé már 1612 óta angol bázisként szerepeltek a Bermuda-szigetek; a következő években egy privilégizált társaság újratelepítette Virginiát, Jamestown központtal; elsősorban nagy dohányültetvények, 1619 óta néger rabszolgamunkával is, lendítették fel e gyarmatot. A forradalom egyideig ír és angol hadifoglyokat is küldött ide, rabszolgasorban. A gyarmat kormányzóját a privilégizált társaság nevezte ki, mellette a telepesek képviseléből parlament-féle alakult; e mintát követték a szomszédos angol gyarmatok is, amelyeket jórészt monopolizált főúri vállalkozók alapítottak, mint Baltimore lord 1638-ban Maryland-et. Ugyancsak a század elején egy másik társaság alapítása északabbra a mai Massachusetts, amihez azután új gyarmatok sorakoztak, együttesen Uj-Anglia néven, Boston központtal. Eleinte főként halászat és hajózás táplálta e kolóniákat, azután puritán-tömegek tódultak ide, teljes társadalmuk s munkaszervezetük áttelepítésével. 1638-ban John Harvard már teológiai főiskola alapítására hagyta vagyonát. A kálvinista-puritán vallás uralkodott itt, de Rhode-Islandon independens módra teljes vallásszabadság. Az angol Amerika sajátos belső fejlődése megkezdődött; a déli kolóniák a királyi, az északiak a puritán Angliának társadalomvetületei. A két angol gyarmatcsoport közé szorult Uj-Svédország és Uj-Németalföld, amiket nemsokára Cromwell után elnyelt az angol gyarmatosítás. Uj-Amszterdamból New York lett. Ázsiában a nagy szigetvilágon a holland maradt az úr, de Cromwell idején kártérítést kellett fizetnie az Amboina-szigeten harminc évvel előbb kivégzett angolokért. Szent-Ilona is ekkor lett az angol keletindiai hajózás támaszpontjává. Előindióban a portugálokkal szemben végleg felülkerekedett az Angol Keletindiai Társaság, megvetette lábát a félsziget keleti partjain is, Madrasz, majd Cromwell idején Kalkutta vidékén.

E világperspektívák alatt is egyre folyt Cromwell szervezőmunkája Angliában, gazdasági téren is; tanácsot állított, biztosokat küldött

ki kimerítő utasításokkal, statisztikát vétetett fel a kereskedelmi mérleg céljaira, munkálatokat végeztetett annak megállapítására, hogy a szabad kereskedelem, vagy a privilégizált társaságok rendszere előnyösebb-e az országra. Elrendelte a kiváltságok, a céhek felülvizsgálatát, esetleg közgazdasági érdekből való átalakításukat. Egyre folyt a hűbérjogoknak szabad tulajdonjoggá való átalakítása is, aminek a puritán társadalom felemelkedését köszönhette. A lelkiismeretszabadság sok idegent vonzott az országba, köztük nagyszámban zsidókat is, akiknek beköltözését Cromwell, elveit kényszerűen követve, engedte meg, és akik ezután mindjárt az ő emberüknek hirdették őt és zsidó Ósei után kezdtek kutatni. A vallásszabadság azonban minden uralkodó jellegű egyházszervezet eltiltásával járt, az anglikánizmushoz ragaszkodó papok még a magánalkalmazásból is ki voltak zárva. Üldözték az atheizmust is, a Szentírásen alapuló pozitív vallást követeltek. A szekták ügye egyébként csaknem tisztán közrendészeti ügyé lett. Természetesen a közszabadság veszélyének tartották a katolicizmust is. De a szupremácia-eskü a királlyal együtt megszűnt, valamint a protestáns intenzivizációtól való vonakodás pénzbüntetése is; szabad vallásgyakorlatról szó sem lehetett, de a katolikusoknak helyzete javult, nem háborogtak Cromwell kormányzata ellen.

Cromwell, élete végén, kétségtelenül látta feladatainak leküzdhetetlenségét. Leveleiből megrendítően hangzik ki egyedüllétének érzete a hatalmon. Királpárti összeesküvések fenyegették életét, a parlament rendkívüli törvényszéket állított védelmére, pár kivégzés is történt; de e Stuart-módszer izgalmat okozott, Cromwell a többi ügyet rendes bírósághoz tette át és e bíróság elítélteinek is kegyelmet adott. A háborúk miatt kénytelen volt az adók, vámok nagymértékű emelésére, kölcsönök kivetésére a Stuartokat is felülmúlóan. A nagyszerű belső átalakítás, a szabad, öntudatos munka társadalmának megteremtése Cromwellnek nem sikerült. Örökös lázas munka, komor élet, alattomos betegség víziói közben halt meg 1658 őszén.

Utódának fiát, Richárdot jelölte ki, aki már a magánélet kényelmében felnőtt ember volt, kevés tekintéllyel a hadsereg előtt. Ennek ellenében a régi választásrendszer alapján összehívott parlamenttel akart kormányozni, de a tisztikar felosztatásra kényszerítette és újra az 1653-ban szétkergetett csonkparlamentet hívatta össze; Cromwell Richárd 1659-ben tehát lemondott protectori tisztjéről. A hadsereg ezt a parlamentet is hamarosan szétkergette, a hadvezérek tanácsa uralkodott, — s mégis mindenki érezte, hogy vége a forradalomnak, a királyság helyreállítása csak az idő kérdése. Ismét Skóciából indult

ki a változás; itt Monk tábornok volt a helytartó, Cromwell személyes híve, de már kiábrándulva vallásos-politikai ideáiból. 1659-ben seregével benyomult Angliába; London is feltámadt, a csonkparlamentet összehívták, újjongva fogadták a „szabad parlament” jelszavával érkező Monk bevonulását. Ezután ismét a régi „hosszú parlament” gyűlt egybe, amit új választás után „konvokáció” néven, — mert parlamentet csak király hívhat össze, — egy másik követett. Ez a konvokáció már nem is követelt alkotmánygaranciákat II. Károlytól, megelégedett oly nyilatkozattal, hogy a parlamenttel egyetértésben amnesztiát fog adni, a forradalom idején szerzett birtokjogokat elismeri s igyekszik a vallásos ellentétek kiegyenlítésére. A király 1660 tavaszán viharos lelkesedés között vonult be Londonba. Az apja fölött ítélezett bíróság tagjai közül többet kivégeztek s bebörtönöztek, Cromwellnek s társainak tetemét a királyi kivégzés helyén akasztófára húzták, még Blake admirális holttestét is kivetették sírjából. A sereget feloszlatták és sok forradalmi birtokszereményt visszaadtak a régi tulajdonosoknak. Az angol-skót-ír-egyesülés ismét perszónalunióvá szakadt szét. A következő parlament felsőházában már az anglikán főpapok is elfoglalták régi helyüket, a prezsbiteriánizmus a „magas egyház” mellett még Skóciában is csak túrt felekezet maradt és a király újra felvette a Stuartok katolikusbarát politikáját is.

A restaurációt tulajdonképpen már maga Cromwell készítette elő, öntudatlanul, hatalmas valóságérzékéből kifolyóan. Milton szerint szabadnak lenni: jámbornak, bölcsnek, igazságosnak, nagylelkűnek, vitéznek lenni. Szerinte egyedül a demokrata köztársaság ismerheti el az ember keresztény értékét, ösztönözhet hazafias kötelességekre s minthogy ez a kor még nem érkezett el, Cromwellre van szükség, nagy hősnek teljhatalmára, a tömegek nevelésére. Milton tévedett, az ő szabad emberét nem a szabadság forradalma, hanem csak a társadalmi élet kifejezhetlen mélységeinek megbecsülése, szilárd intézményes érvényesítése teremthette meg, — s a következő európai fejlődés amúgy is túlgyorsan haladt el e mélységek fölött. Cromwell megérezte ezt, fájdalmas kísérletekkel, hogy puritán lelkét eleven kapcsolatba hozza a társadalomfejlődést biztosító intézményekkel.

MŰVÉSZET, IRODALOM, TUDOMÁNY A XVII. SZ. DEREKÁN

A barokk korszak, amelynek kezdetei a XVI. sz. második felére nyúlnak vissza, Európa különböző vidékein különböző módon jelentkezett és szellemi-művészi jellemvonásai a XVIII. sz. elejétől kezdtek lassan átalakulni új formákra. Egységes értelemben alig szólhatunk barokk-korszakról, még a művészetek terén sem; igen mély a közös alap, igen tág a közös értelem. A XVI. sz.-dal, a reneszánszsal, reformációval szemben a legfeltűnőbb a forradalmi kirobbanások elülte. Mintha monoton ütemben folyna tovább Európa élete. Nagy egységre törekszik minden, de ez az egység már nem a könnyed harmóniáé. Ellenkezőleg, mintha a lázadás, feszültség állandósult volna, mindennapivá lett volna. A legapróbb részletekben is küszködés, de mindig a nagy összefüggések tudatában.

Ennek az egységnek és küzdelemnek sokféle módja van. A barokk-elnevezést csak a XVIII. sz. közepének írói kezdték használni, olaszból vagy spanyolból vett kifejezések átvételével, amelyek szabálytalan formát jelentenek. Ez a barokk-fogalom valóban megfelel a déli művészi iránynak, a reneszánsz-harmónia megbontásának, kevésbé a nyugati, francia, holland, angol fejlődésnek. Délen erőszakos a mozgalom, mutogatják, kiáltják a vívódó érzelmeket; és külsőlegesebb az egységbefoglalás. Nyugaton már áthatóbb, bensőbb az egység, mint ahogyan az intellektuális társadalom is összefüggő szervezetté vált már. A feszülés, a munka nem kisebb azért; a szervezet minden szála hatalmas feladatokkal küszködik. Az olasz barokk „dinamikus”⁴, az erőt a mozgással fejezi ki; a francia barokk „racionálisnak” nevezhető, harmonikus szerkezetekbe rejti, önti bele roppant erőfeszítéseit. A francia történetírás tiltakozik is a barokk elnevezés ellen és méltán; csak kiegészítő fogalomként alkalmazható az egész Európára.

Itáliában a XVII. sz.-ban már tudatos a változás; nemcsak a reneszánszt hagyják el már, hanem annak antik mintáit is, kíméletlenül bontják le emlékeiket, Rómában egész városrészeket, hogy „modern” palotákat emelhessenek. Az épületek elvesztik harmonikusan kitáruló arányaikat, a homlokvonal hullámzóan hajladozik, a fal-felületet változatosan elhelyezett oszlopok, fülkék, díszek, csavarvonalak teszik festőivé, a fény és árnyék éles ellentéteivel. S mégis minden a központi súly erejének kiemelésére csoportosul; a temp-

lomokon hatalmas kupola uralkodik, fényözönt árasztva belsejükbe. A paloták középrészén hatalmas kapuzat, leáradó lépcsőzettel. Átkaroló szárnyak uralmuk alá veszik az előteret is, a kertek is a konstrukció alá kényszerülnek, útjaikkal, engedelmes fasoraikkal, teraszokkal, szökőkútjaikkal. A palota belsejében hatalmas, többemelet magasságára átnyitott lépcsőházak, reprezentáló termek. A perspektíva fogásai, mennyezetképek eget járó látomásai növelik a nagyszerűség hatását. A képek és szobrok roppant erővel viaskodó alakjai ugyanezt a heroikus küzdelmet mutatják. Lázadozónak tűnt fel eleinte ez az új irány. Caravaggio (1565—1609) képeit borzadva utasították vissza megrendelői, szörnyűségesnek, állatiasnak nevezték művészetét. Az erőszakosnak később az eleven mozgás mind finomabb ábrázolása ad helyet, a pillanat erejének-bájának, az arckifejezésnek ellesése. Bernini (1598—1680), az olasz barokk legnagyobb művésze, modelljeit mozgás, beszélgetés közben szerette szoborrá mintázni.

A délnémet és az osztrák barokk nagyjából az itáliaival rokon, főként mecénás, fejedelmi udvarokat szolgál (Fürsten-Barock), mint Itáliában is elsősorban a pápai s fejedelmi udvarok művészete. De különösen az osztrák vidékeken sajátos vonásokat vesz fel, termékeny bennszülött művészetté fejlődik.

A spanyol félszigeten, az Escorial komor aszkéta nagyszerűsége után túlterhelt, végtelen tekervényes dekorációkkal jelentkezik a barokk-építészet, még mindig a mór művészet emlékeit idézi fel. A festészet virágkorát éli itt ekkor, s mintha inkább a nyugati típushoz csatlakoznék. Nem a mozgásnak, hanem az átható művészi „rációnak” heroizmusa Velazquez (1599—1660) festészete, intellektualizált színpompá. Művei a modern festészetnek is nélkülözhetetlen előtanulmányai maradtak. Murillo (1618—82) az édesbús valóságok festője, tompított tónusokkal állítja az egyénit valami borongásán sejtett nagy világösszefüggésbe.

A francia, művészet idegenül állott az itáliai barokkal szemben. Külsőleg inkább a reneszánsz-formákhoz ragaszkodnak tovább is az építészetben, s mégsem reneszánsz már ez. Hatalmas, súlyos tömeggé lesz itt is az épület, óriási arányokat átdolgozó szerkezeti egységgé. Ez a klasszikusnak nevezhető építészet minden részletben bonyolult feladatokat old meg, nemcsak a művészet, hanem a lakhatóság szempontjából is; például a sűrű ablakosok elhelyezésében is, ami az itáliai palotákon gyakran háttérbe szorul a falak impozáns tagoltsága mellett. Nagyszerű elméleti képzettséggel dolgozik az építészet, nagyarányú szakirodalommal; s erős figyelemmel az anyaggal való bánás

feladataira, az iparművészet súlyos remekeinek alkalmazásával. Lepautre (1617—87) gyűjteménye 15.000 mintát közöl az építészet és műipar számára. Mansart (1598—1666) a tetőzetet is bevonja a használat céljaira. A belső helyiségek nehéz, fegyelmezett pompája, márvánnyal-bronzzal vértezett falai szintén az erőfeszítés s egyúttal az egység kifejezői: készülöben van XIV. Lajos világot hódító stílusa. A mozgalom heroizmusa helyett az ész heroizmusa amely vállalja a legsúlyosabb küzdelmeket is, egyre finomabban áthatja feladatait, hogy végül, a XVIII. sz. elején, magas szinten, a konstrukciónak valósággal tudományos egységében, elkezdhesse könnyű rokokó-játékait. A szobrászatban, festészetben csak későn jelentkeznek nagy egyéniségek, a francia portréművészet azonban átható intellektualizmusával diadalmaskodik Európában. Poussin (1594—1665) és Claude Lorrain (1600—82) tájképeiben is több a végtelent kereső értelem, mint az őserjú költészet. S következnek azután Watteau s a többiek, az elméleti tudással csodálatosan finomult természetlátás festői, súlytalan-anyagtalan s mégis minden valóságot kifejező modern színeikkel, amiknek Velazquez is egyik korai mestere.

A festőművészetben egyelőre Németalföldé a vezetés. Itt nincs barokk-egység, a monumentális alapokat kívánó építészet, szobrászat hiányzik, legfeljebb a polgári lakóházak nőnek naggyá, a festőműhelyek számára azonban elegendő talaj a jól kidolgozott otthoni társadalom. A spanyol Németalföld festészete, a francia szomszédságában, monumentálisabb, mint Hollandiáé, de egyúttal mozgalmasabb is a franciánál, hasonlóbb az itáliaihoz. Rubens (1577—1644) képeiben életerő lobog; reális, vaskos szépségek, hússzínű testek, érzéki örömök. Magát is hatalmas élnivágyás ösztönözte munkára, nagyszámú segédmunkásaival tömegben alkotott, ma is mintegy 3000 képe maradt fenn. Nagyúri életet élt, uralkodók diplomáciai küldetésében szerepelt. Végül az ő művészete is elgondolkodóbb lett — a francia szellem hatása egyre erősebb Németalföldön — s ezzel megtört lángoló ereje. Legkiválóbb tanítványa, Van Dyck (1599—1641) műveiben a heroizmus elegáns, tartózkodó, bájos előkelőséggé halkult. Jacob Jordaens igazi flamand művész (1593—1678), a föld közelségében marad, a népeletből vett képeivel, portréival. — Hollandia művészete a népé, földé, tengeré; a természetábrázolás valójában itt kényszeríti rá magát a magasabb európai művészetre. A térkép mellett a kép is csaknem minden parasztház tartozéka; szentkép alig található a hagyatékok lajstromában. A térkép s festmény körülbelül ugyanazon reális érdeklődésnek kívánalma, a naiv tisztánlátásé s ez az egyszerűség, őszinte-

ség most már nagyszerű fejlesztő erő az eszközeiben tökéletesedett európai művészet számára. Frans Hals (1581—1666) a legegyszerűbb, legspontánabb, semmin sem változtat a hatás kedvéért. Érdes polgárcok, amelyek vidám eleganciával viselik fekete ünneplőjüket, nagy fehérgallérukat, idős nők, elvirágzott, kicsinyeskedő s mégis eleven arcvonásokkal; nem pszichológia ez, sokkal közvetlenebb annál. Később szűnik a festő üde biztonsága, már valami többet akarna ő is, elszürkül. Vermeer van Delft (1632—75) művészete a fejlődés útját mutatja: a legegyszerűbb cselekményben is egész élethangulatot ad, a levélolvasó, muzsikáló, virágot öntöző nő az életöröm szerény ideálját fejezi ki, hihetetlen tiszta, szinte a gyermekkorra emlékeztető atmoszférát. Már valami vágy-világ ez; s ezidőben, a művész halála idején, már rohamosan tűnik a holland festészet eredeti teremtő közvetlensége.

Hogy miként szűrődik bele Németalföld közvetlen művészetébe az a „francia barokk” amely az értelem átható heroizmusával akar szinte kozmikus összefüggéseket érzékeltetni, — erre nagyszerű példa Rembrandt (1606—69) művészete. Vagyont gyűjtött, bőkezű nagyúr volt; dacosan szembefordult megbízóinak ízlésével, elszegényedett, magára maradt. Színei elvontak, fény s árny szinte sorshatalomként önti el a jeleneteket, az arcok ismeretlen világokból tekintenek reánk. Tragikus kísérlet Rembrandt egész művészete, az ész túlvilágra törő heroizmusának és a való érzékelésének határain.

Északnémetország művészete általában véve inkább németalföldi, mint itáliai hatás alatt áll, még a fejedelmi rezidenciák is gyakran a patriciusházak barátságos tagoltságát, orometötötétét tágitják ki a maguk céljaira. Angliában a nyugati, reneszánsz-formákkal, konstruktív értelemyszerűséggel tompított barokk mutatkozik a vidéki úriház és kastély középkori formái mellett; a képzőművészetekre is átmeneti kor ez, főként a németalföldi ízléshez kapcsolódva.

A nyugati művészet tehát a világ sokféleségét, viszontagságait valami mindent átható törvényszerűséggel akarja nagy egységként kifejezni, akár a társadalom adminisztrációján felnőtt intellektualizmus. Ellenben a déli, keleti Európában, ahol a nemesi vezetőszerp újult meg a társadalomban, a mozgást látják lényegesnek, az erők viaskodását, felső hatalmak uralma alatt: ez az a művészet, amit tulajdonképpen barokknak szokás nevezni.

Az irodalomban egyelőre a spanyol mozgalmasság vezet, tökéletes rutinnal, ami a nehéz barokk fogalmazásmunkából fejlődött ki. A zsú-

folt kifejezések stílusát itt „gongorizmusnak” nevezik, egy Gongora nevű udvari papról. Az olaszoknál hasonló valami a „marinizmus” az ötletek, szójátékok szellemes halmozása, fűszerezve sikamlósságokkal; Marini-t, a nápolyi költőt, ez tette közkedvelté. De míg az olaszok a lány éposznál maradnak s drámaiságukat inkább a zenébe, a végleg kialakult operába öntik bele, a spanyolok a társadalmi jelentőségében Európa-szerte erősödő színműirodalom emberei. Roppant tömegtermelés; Lope de Vega (1562—1635) kb. kétezer mű szerzője, Calderon (1600—1681) is több százé. Fantázia, színpompa, emberismeret; a hősökben valami csinált becsületézés a tragikum magva. Szabad temperamentum, amely csak külsőlegesen, színpadiasan érzi a társadalom rendjében való kötöttségét. A francia irodalomban „klasszikussá” válik az irodalmi barokk is. A küzdelem itt a legapróbb részletekben folyik, a nyelv művelésén kezdve, mintha minden szó és fogalom, minden forma az emberi lét vizsgálatának feladatait rejtene magában. Az akadémiai intézményes súllyal vezetik ezt a munkát. Igazi lírai költészet ebben a korban alig van Franciaország területén, az ész ragyogó tűndéseinek költészete helyettesíti. A kifejezés választékossága, a benne rejlő tudás, olvasottság mutogatása szinte illemkérdéssé lett a presziőztársaságokban, még a pásztorregény is e művelt ízlés hangján szólal meg. Minden műfajban az intellektualizmus igyekszik megragadni a dolgok lényegét, nagy összefüggéseit, a verssorok monoton dobverése, a klasszikus formák szigorú szabályai ezt a folyamatot fedezik. A drámai hős is az értelemszerűen megvilágított igazságért jldozza fel érzelmét, sorsát: ez is színpadi tragikum, de utat nyit a valóságos társadalmi problémák számára. Az akkori közönség érzi benne az újnak ízt s rajong a drámáért, ami a modern társadalmi színmű előkészítője. Corneille (1604—84) Richelieu és az Akadémia számára túlszabad volt, mégis ő a francia klasszikus dráma apja, a kötelességtudás tragédiáit írta, gyakran nemes pátozzsal s az összeütközés kikerülhetetlen élességére beállított párbeszédekkel. A nagy formák az átható gondolkodás kívánalmi; harmóniájuk és fegyelmük alatt kialakul a tárgyilagosan, élesen, fűrgén boncolgató francia próza, amely a kicsinységekben is az általánosat, törvényszerűt keresi. A francia levélírás, a memoárirodalom nemzetközi jelentőségre emelkedik. Még a vallásos irodalom is ezt a fejlődést mutatja, Szalézi Szent Ferenc (1567—1623) igazi francia társaslénynek tűnik fel; nem önfelédtt eszményítéssel, hanem csodálatos lélektannal nyájjas, baráti vezetője olvasóinak. Pascal (1623—62) tragikus belső küzdelmei, az észnek s hitnek választóján, épp ez átható világosságú prózát emelik végső tökéletességre; mindent

átért, mindenről exakt bizonyosságot akar a matematikának ez a zsenije. A Port-Royal nagy janzenistáinak egyike, tüzes harcban a jezsuiták ellen, akik szerinte külsőleges alkuval egyeztetik össze a hitet az erkölcsi étellel; mintegy kivilágítja a gondolatok lényegét, lehántja róluk a feleslegeset, rövid mondatokra bontja fel, — s bebizonyítja, hogy a hitetlenség szakadékétől, ami mellett járunk életünk végéig, csak az isteni kegyelem őriz meg bennünket. A modern gondolkodás is átvette örökségül e kor heroizmusát, még vallástalan irányai sem cinizmusra, hanem valami hősiességre rendezkednek be.

A Németbirodalom még nem egyesült egy általános intellektuális társadalomban, nem akadémiák, hanem szűkebb körök alakulnak, mint pl. Heidelbergben, a pfalzi fejedelmek virágzó udvarában. Ilyen a szász-weimari „Gyümölcsöző Társasági, a „Koronázott Virág Rendje“ Nürnbergben s hasonlók, egy-két emberöltőnyi léttel. A tagok levetik rendi, nemesi különbségeiket, intellektuális testvériséget alkotnak, — smaga a társaság mégis újra renddé alakul, polgári embert ritkán vesz fel körébe. Itt is a „jó megbízhatóság, tisztességes erkölcs, a jó német beszéd és írás“ a munka célja. Ezeknek az eszméknek legkiemelkedőbb hirdetője Martin Opitz (1597—1639), akinek költeményeiben is az értelem az első, céljuk főként a tanítás. A francia művelődés áradat-szerű elterjedésére készül elő a német szellem.

Angliában, mint az egész társadalomélet, úgy az irodalom is mély szerkezeti összefüggésekben működik, hogy azután a szabadabb mozgás annál mélyebb, a déli barokknál átalakítóbb hatású erőket idézzen fel. Shakespeare után itt is inkább a munka és az átható értelem veszi birtokába a költészetet, a marinizmusnak, gongorizmusnak, a présziöz modornak angol változata az eufuizmus, egy divatos írónak, John Lilly-nek „Euphues“ című regényéről elnevezve. A kérlelhetlenül józan puritán szellem is beleillik a korba, mint a köznapiság hősiessége. Milton-ban (1608—74) azután magas színvonalon tetőződik be az észnek és vallásnak angol forradalma. Azok a „megismert igazságok“ amelyekért Milton mindig kiállott, bár életét boldogtalanná tették, már a modern európai gondolkodást jelzik. Az angol királ^gyilkosság védelmére, a szabad eszmék mellett röpiratot adott ki, viszont felszólalt a sajtónak puritán-forradalmi korlátozása ellen is: a könyv szellemi lény, elpusztítása több a gyilkosságnál. Végül szegényen, feldúlt családi étellel, szemevilágát elvesztve, az ellenséges királyi világ közepette írta meg az „Elveszett Paradicsom“-ot, e kozmikus világdrámát. A Sátán, a gonosz a főhőse e drámának, titánok, ördögök, angyalok mozognak ködös világtereken, egyik sorról a másikra idők

távlatai tárulnak fel, a paradicsom csak csodás emberi sziget a világ-elemek e küzdelmeiben. A barokk-mozgalmasság a mindenséget átható értelemmel bensőleg társulva megtalálta igazi költészetét.

A tudományokban is: a franciák elsősorban a világnak és jelenségeinek szerkezeti törvényeivel foglalkoznak; az „igazi barokk” vidékein, főként Itáliában, a mozgás és az erő nyilvánulásaival.

Mindennek, a legformátlanabb jelenségnek is, átható szerkezeti törvényeit keresni: ez a modern európai „racionalizmus”. Nem úgy, mint az antik és a reneszánsz, nem az a célja, hogy gyorsan hasznosítható törvényeket találjon, vagy hogy hirtelen fantáziával megoldja az emberi létnek és a Mindenségnek végső kérdéseit.

René Descartes (1596—1650) hatalmas történeti jelentőségét a filozófia mai elvont szerepe mellett alig tudja reálisan értékelni a modern szellem, holott ő a nyugati társadalmasodás nagy fordulatainak, általános intellektualizálódásának nagyszerű kifejezője. A francia társadalomvezetés nem a mozgalmak igazgatása, hanem az adminisztrált képletekből szerkezeti szabályok kivonása, módszerek kialakítása. Ilyen intellektualizmus nevelte Descartes gondolkodását; mennyiben ismerhető meg a világ jelenségeinek belső szerkezete, törvényszerűsége? Képes-e egyáltalán az emberi gondolkodás arra, hogy általános, örök-érvényű törvényeket állapítson meg, amik függetlenek a szubjektív felfogástól s a dolgok végtelen változataitól? Oldalt támadja tehát magát az emberi gondolkodást, mindent tagad, hogy lejuthasson a legelemibb talajig, a teljesen elvont, matematikai bizonyosságig. Minden viszonylagos, semmi sem bizonyos, csak az, hogy gondolkodunk. Semmi sem létezik önmagában, csak minden együttesen, a mindenség legvégső összefüggéseiben: Istenben, aki az egyedüli abszolút létező. De Descartes nem akar világmagyarázatot adni, transzcendens dolgokig csak a végtelen változatosság elképzelésének céljából emelkedik. Célja igen reális, módszertani, a modern ismeretelmélet tudományának veti meg alapjait. A tiszta, matematikai érvényű gondolat bizonyossága egyedül az „evidential”. Nem a pszichológiailag, tehát szubjektív módon érzett „világosság” hanem a minden testiségtől megtisztított logikai forma. Ez az evidentia velünk született elemi ideák bizonyítéka, a gondolkodás legelemibb, alapvető formáié, amilyenek pl. az idő, a tél „ideái”. Ezek a gondolkodásnak teljesen megtisztult „végső princípiumai” minden jelenség csak ezeknek törvényszerű viszonyulása, mint pl. a testnek szilárdsága is anyagtalán, sajátosságnélküli korpuszkulák egymáshoz való viszonyulása a térben és időben,

azaz egymáskörüli forgása. A világ berendezése, anyagi alkatrészeinek természete, elosztása, a mozgás eredeti elosztása: egyetlen végső törvényszerűség módozatai. E végső törvényszerűségeket az ember meg nem ismerheti, minthogy született ideái csak egyoldalú megértésekre képesítik. De, ha az emberi értelem egyoldalúságával is, a világ minden jelensége törvényszerű összefüggésben tárulhat fel számára. A gondolkodásnak állandó ellenőrzése, a legtisztább alapfogalmakra visszavezetése szükséges tehát minden tudományos munkánál. Hogy az éles, végső finomságokig fegyelmezett analízisnek mily nagy volt a teljesítő értéke, azt magának Descartesnak exakt tudományos eredményei is mutatják: az analitikus geometria módszerei, amelyek valósággal a kiszámíthatatlant, az alaktalant tették kiszámíthatókká; a közeledés a differenciál-számítás módszeréhez, a magasabb matematika e megalapozása nélkül a mai modern tudomány, a technika nem fejezhetné ki törvényszerűen az anyagot, sajátosságait és formáit, az erőt, a mozgást, amiket a tapasztalati korszakok egyszerűen belső sajátosságoknak hagytak meg. Az energia megmaradásának elve is, a modern fizikának-technikának elemi alaptétele és számításainak közös mély talaja, új bizonyítékokkal közeledik végső megfogalmazásához, bár Descartes még csak mozgás-megmaradásról beszélt. Egyik bámulatos eredménye a logikai analízissel kapcsolt kísérletezésnek a fény mozgás-természetének megismerése, az egyes színeknek a mozgás-töréssel való megmagyarázása. De általános jelentősége e filozófiának: a gondolkodás végtelen öntudatosítása, a dolgok mélységeire kényszerítése azzal a tiszta meggyőződéssel, hogy a kifejezhetlen, a megfoghatlan is evidens törvényszerűségek alkotása. A filozófusnak áhíthatos, nemes „nagystílusa“ exakt okfejtése szinte felfedezésszerűen hatott a korra; a gondolkodás „legvégső alapjaiban“ éteri tisztasággal, mintegy a Mindenség örök lényege csillogott, embertől, anyagtól, érzékeléstől elvonatkoztatva. Ez az észben való modern hit megalapozása, míg addig igen közeli határoknál fel kellett adni e hitet a tények „titkos sajátosságai“ előtt, a középkori filozófia módjára. A „kartézianizmus“ hódító mozgalommá lett Európában, a holland egyetemekről kiindulva, s felvértezte a leggyakorlatibb intellektuális munkát is, hatása nélkül a század második felének öntudatos államszervezése sem érthető meg. Pedig Descartes valósággal bujdosott a hírnév elől. Csáládja kívánságára katonapályán kezdte a francia hadseregben, résztvett a németországi, németalföldi háborúkban, közben is tudománnyal foglalkozva, végül megmaradt Hollandiában. A világnak és Isten létének racionális magyarázata gyanús volt az egyházak előtt, még

Hollandiában is gyakorta kellett változtatnia lakóhelyét; pedig ő hívő ember volt, Istent a világon kívül álló Mindenhatóságnak képzelte el és a vallást nem az ész, hanem a szív igazságának. A francia janzenizmus rögtön csatlakozott hozzá, Pascal megragadó vallásossága belőle következik.

Descartes munkája különböző racionális filozófiákban folyt tovább a XVII. sz.-ban, Spinoza és Leibniz a legkiválóbb képviselői ez iránynak. Szorosan Descarteshoz csatlakozott az angol Thomas Hobbes (1588—1679) is, falusi pap fia, aki azonban, mint nevelő, főként Franciaországban tartózkodott. Descartes minden érzékelést, tapasztalatot kétségesnek tart, a jelenségek törvényszerű struktúrája az egyedüli igaz. Hobbes nem empirikus, nem Bacon folytatója s Locke előde, mint hitték, nem vallja azt, hogy minden megismerés az érzéki észrevételen alapszik. Ő az angol empirizmusnak racionális, módszertani alapokra visszavezetője. Az érzékelést egyszerű logikai alapelemeire igyekszik felbontani. A reneszánsznak ösztön-mechanizmusa ily módon mélyült el modern tudományos programmá. Es mégis, Hobbes nem lett volna igazi angol, ha módszertani eredményeit nem igyekezett volna mindjárt gyakorlati értelművé is tenni. Az érzés, az akarat, a gondolkodás, az erkölcs valósággal pszichológiai mechanizmusként működik elképzelésében, remény támad arra, hogy tiszta analízis által matematikailag kiszámítható legyen. Őt tartják ezért a modern szenzualizmus, naturalizmus, materializmus egyik alapvetőjének. Descartes abszolút logikai igazságát ő már az „általános emberi megegyezés” által bizonyított igazsággal helyettesítette. A Stuart-abszolútizmus embere, szerte az állam a társadalom kifejezett vagy hallgatólagos megegyezésével a közösség megtestesítője, vak engedelmességet kívánhat mindenkítől. Határozhat a vallás dolgáról is, a tolerancia összeférhetetlen az egyetlen társadalmi igazsággal. Viszont épp ezért az egyes embernek nem kell túlkomolyan vennie az egyház dogmáit, „nyelje le a lélek javára, akár az orvos piluláit teste javára”.

Az elméleti társadalomtudományban a holland Hugo de Groot (Grotius, 1583—1625) az európai hatású képviselője a gondolkodás mély üzemiességének. Már gyermekkorától elismert zseni a jog, filológia, teológia terén. A Földet átfogó geográfiai-antropológiai tekintettel állapítja meg a minden emberben közös alapokat, amiket a társadalmasodás legáltalánosabb eszközeiben, a nyelvben, a fogalomképzés, a szabályalkotás mindenütt közös lelki készségeiben látja meg. Mélyen analitikus tehát, nem a nyers ösztön, érdek, erő fejleszti a társadalmat, hanem az örök emberinek mindenkire egyenlően

méltányos összeszövődése. De Grotius után a tudomány nem kereste már a társadalmasodásnak egyszerű, elvont törvényeit, minden aktualitástól megtisztított módszereit, az erkölcsből, érdekből, szellemből magyarázta a fejlődést, gyorsan hasznosítható elméleteket akart; innen modern termékeltensége. Grotiusnál a vallások kérdése már csaknem a közrend kérdésévé egyszerűsödik. Híres műve a nemzetközi jogról („De jure pacis ac belli“) a nemzetközi életet egy egységes emberi jogtudat alapján kívánná szabályozni, minden háborút polgárháborúnak nyilvánítván, — igaz, hogy Hollandia akkori virágzásában elsősorban a köztársaság érdekeit szolgálta volna egy ilyen világrendezés.

Grotius elmélete nem spekuláció eredménye, a történeti kritika egész felkészültségével dolgozott. Egyáltalán a részletkutatásra veti magát akkor a történetírás, rendíthetlen bizalommal, hogy a véglegesen tisztázott, forrásszerűen megvizsgált tények tömkelegéből önmagától jelentkeznek az általános, törvényszerű igazságok. A franciák vezetnek a humanista hatásvadászat eme félreszorításában, különösen a szerzetesrendek munkája korszakalkotó. A jezsuiták, — akik az idegen világrészek társadalmainak tudós leírói is, az etnográfiai irány kezdeményezői, — a vallásos érzelmek, lelkiállapotok realiztikus, forrásokon alapuló elemzői s ezzel a múlt emberöltők történeti erőinek szakszerű kutatói. Országoként megírt rendi történetük az egyháztörténetnek, kultúrtörténetnek adott új ösztönzéseket. A bencésrendnek Richelieu-végezte reformálása talán tudományos téren hozta a leg szebb eredményeket, Maurinus-kollégiumuk a modern forráskutatás megalapítója. Szervezett munkájuk Mabillon (1632—1707) vonzó, higgadt tárgyilagosságában tökéletesült. Rendíthetlen a hit, hogy a tiszta történeti igazság az Egyház diadalát szolgálja; a belga jezsuiták, Bolland (1596—1665) vezetésével, hatalmas kiadványokkal maguknak a szenteknek történetét veszik forráskritikai feldolgozás alá. De a történeti tudományok e roppant munkabizalma, hite sem jutott el nagy, alapvető módszerek kialakításáig, az emberi fejlődés leegyszerűbb, közös töményeinek felfedéséig. A következő emberöltők a világnézetek és a politikai felfogások szolgálójává tették a történelmet, elsodorták a lassú, objektív munka öntudatát.

Az exakt tudományok is még azt a „kezdetleges“ kort élik, amikor a dolgok törvényszerűsége nem kapcsolódik össze a hasznos célokkal, hanem önmagában érdekel; ezért juthatnak oly általános, mély alapokhoz, amiken a modern tudományágak változatos sokasága fej-

lódhat ki. „Itt csoda van, — s mégisincs semmi csoda!” — mondta az egyik tudós, egy kísérletileg is bebizonyult dinamikai elv felfedezésénél: a mozgásnak barokk csodálata azért ragadja el az embert, mert a jelenségből kielemezett egyszerű, mély alaptétel világraszóló általános összefüggéseket tár fel előtte. Kétségtelen, hogy nem a társadalomnak versenye, hanem munkarendbe állása az alapfeltétele az ilyen tudománynak. Ekkor még alig vannak intézmények, iskolák a természettudományok számára, de mindennél általánosabb, termékenyebb talaj a társadalom egységesülő üzemiessége. Bámulatos, hogy a tisztán elmegyűrásra berendezett iskolák elvégzése után gyakran alig pár évre mini áll már kész alkotó munkában egynémely természettudós és hogy mint találnak aktív befogadásra Európa legkülönbözőbb vidékein a legfinomabb részleteredmények, valósággal az emberi sors nagy kérdéseivel kapcsolatban értékelve.

Minél erősebb a strukturális szempont, a törvényszerűségek objektív keresése, annál inkább szűnik az egyházak bizalmatlansága is a tudományos eredményekkel szemben: az okszerű munka nem lehet ellentétben az isteni igazsággal, csak az a fantázia, amely egyes tudós eredményekből gyors általánosítással mintegy új vallást akar alakítani. Giordano Brúnót 1600-ban még elégették forradalmi világszemlélete miatt. Ezóta a halálos üldözést Itáliában is csak többé-kevésbé kemény kényszerítés váltotta fel. Kopernikus heliocentrikus tanának hirdetését 1616-ban megtiltotta a római Kúria, de nem tudományos vizsgálatát; a tilalom szerint a tan „filozófiailag téves, tehát ellenkezik a Szentírással”: inkább a tudományos megalapozottság kérdése tehát, mint a betűk tekintélyéé, s a határozatban kétségtelenül a tradicionális tudomány híveinek gyűlölete nyilvánul az új irányok híveivel szemben, akiknek véres gúnyolódásait gyakran kellett elviselniök. Galilei békén haladhatott tovább Kopernikus útjain, sőt VIII. Orbán pápa jóindulattal kísérte munkáját. „Dialógusai” (1632) azonban nyíltan támadták a régi tudományt. A római cenzúra mégis engedélyezte a kiadást, csak amikor az ellenfeleknek sikerült a gyanút felébreszteniük, hogy a párbeszédekben szereplő maradi tudós magát a pápát aposztrofálja, kényszerítették Galileit, a hetvenéves öreget, már európai tekintélyt, az előírt megalázó formák között tanainak megtagadására. Dolgozhatott ezután is, de nem taníthatott s vigyáznia kellett, hogy nyilatkozatai hivatalosan ne jussanak az inkvizíció tudomására. Irata 1822-ig indexen maradt, de az új elmélet ellen nem lépett fel üldözőén az egyház. Sőt éppen most kezdtek előkelő rés/i venni a csillagászat kutatómunkájában a jezsuiták is, köztük pl. a

francia Mersenne egyideig valósággal európai közvetítő központja volt az új eredményeknek. A protestáns egyházak magatartása is nagyjából hasonló, a protestáns német területekben egyideig tilos a földforgás tanítása. Kepler tübingai professzorát szintén eltiltották ettől, Tycho de Brahe-t a dán rendek kiutasították az országból „káros tudománya” miatt, pedig ő nem is volt híve az új tannak. De a protestáns ellenkezés is elsősorban a megalapozatlanul újnak szól, egyébként a felekezetek a maguk ügyének-feladatának tartják a munka pártolását, főiskoláikról, amelyek pedig elsősorban teológusokat képeztek, egész sora került ki a legmodernebb természettudósoknak.

Bizonyára nem véletlen, hogy az Okcidens szélsőbb, itáliai, kelet-német, angol társadalmát a szellemi munka e területén is elsősorban a mozgás, az erő érdekli, a nyugati, francia, s jórészt a holland társadalmat is inkább a strukturális összefüggések. A dinamika és a matematika ellentéte ez. Descartes idegenkedve beszél arról, hogy Galilei csak egyes jelenségek magyarázatánál marad, nem illeszti be elemeiket általános összefüggésbe. S valóban, Galilei szinte befejezettnek érezte, tetőpontnak, kora tudományát, borongva sejtette ezután a hanyatlást, mint egykor az antik tudományok gyors süllyedését, míg Descartes, a gondolkodás mély, örök alapjaiból, végtelen összefüggések programját látta. A francia tudományosság tolt minden más vidéknek kutatómunkája alá a mélyebb alapszerkezetet, bár a szinte megdöbbenően új felfedezések jobbára nem francia nevekhez fűződnek. Intézményesen is megnyilvánul a francia társadalomnak ez a szerepe. A század derekán már alakulóban vannak tudós társaságok, a legelső a jelentősebbek közül a firenzei „Kísérletek Akadémiája” amely nagy eredményei ellenére is tízéves működés (1657—67) után feloszlott. Inkább tudósok személyes társulása volt; s Angliában is ily szabad társulás a „Royal Society” kezdete, a forradalom alatt (1645), „vigasztalásul az ország nyomorúságában⁴⁷”. De a legimpozánsabb európai központ a francia „Akadémia” természetesen királyi alapítás (1666), fizetett tagokkal, köztük számos idegennel, akik ezért Párisba is költöztek. Az akadémiák nagy korszaka kezdődött meg, amelyben a párisiak, a Richelieu-alapította irodalmi, a természettudományi s a művészeti akadémia vezettek; termékeny korszak, társadalomügy a tudomány.

Galileo Galilei (1564—1642) Pisában született, Páduában tanított, majd a firenzei herceg pártfogása alatt dolgozott. Módszertani, filozófiai jelentősége abban áll, hogy a természettudományos tapasztalást, a kísérletet általános fizikai törvényszerűségekre állította. Ma már

inkább őt, s nem Bacont nevezik a tudományos kísérletek megalapítójának, Bacon csupán elvi empirikus volt. Viszont Galilei túlságosan is maguknál a jelenségeknél maradt ahhoz, hogy a racionális módszerek általános alapvetője legyen. A mozgásból ő bontotta ki analitikus művelettel az egyszerű, közös, általános formákat, a szabadesés, lejtőnesés, ingalengés, hajítás, ütés régóta kutatott jelenségeiből a leírt pálya, az idő, a tömeg, az erő, a sebesség s gyorsulás élesen elkülönített alaptörvényeit, majd összefüggéseikből a „virtuális sebességnek” fogalmát s törvényeit. A mozgás így levetköztette földi külsőségeit, az erő vak titokzatosságát és elvont, kiszámítható törvényszerűség hálózatába került, — óriási hatással a korszak világszemléletére is. Ez a korszak Galileinek csillagászati eredményeit csodálta leginkább: a földtől megszabadult mozgás törvényei az égitestek mozgására is érvényeseknek bizonyultak. Eddig az égitestek természetfölötti lények, mint a görögök is tanították, az asztronómia mint valami külön világ szabályait konstataulta matematikai, mértani összefüggéseiket. Most a Föld és Ég természetes összefüggésbe került: nyilvánvalóvá lett a világrendszer anyagiassága és hogy óriási arányok és távolságok ellenére is mindenütt ugyanazon természetes történések folyik. A Nap és Hold gömbalakú testek, foltjaik természetes térképek, megfigyelésükkel Galilei tengelykörüli forgásukat is kimutatta. A Föld parányi szerepe megsemmisítő módon bizonyosodott be. Nem csoda, ha Galilei professzortársai rémülten vonakodtak távcsövébe, ez újonnan feltalált műszerbe tekinteni. A távcső és a mikroszkóp, a lencsék kiszámított kombinációja, a holland optikának és csiszolóiparnak a vívmánya. Hatalmas segítség, bár a természettudomány nélkülök is megtalálta már alapvető problémáit s módszereit. Galilei a távcsővel tízezerszeres nagyítást, harmincszoros közelséget látott; ezután, a „természetes történések” általános bizonyossága alapján, a csillagfény terjedésének, törésének s egyúttal a szem funkciójának szabályait megállapítva a „holland távcsőt” asztronómiai távcsövé tökéletesítették.

A vonzás, a nehézségerő törvényeit még nem mondták ki, Galilei ily alapvető gondolatra még túlságosan a jelenségekhez kötött. Kepler (1571—1630) az égpályák ellipszis-alakjának kimutatásával azonban előkészítette erre a pontos számítás-anyagot. A babona és tudomány szabta meg e württembergi, szegény protestáns családból származott ember sorsát. A tübingai egyetem elutasította munkáját, Grácbán tanított azután, majd az ellenreformációtól elúzve a prágai udvarban főleg csillagjóslással szerzett pártfogókat. Anyját alig tudta megmenteni attól, hogy egy sváb községben boszorkányként el ne égessék.

A kor szemében minden jelenség: törvényszerű mozgás. Termékeny alap gondolat, Descartes szellemében kiküszöböli a „rejtett tulajdonságok“ szerepét, nincs semmi, ami okszerű módszerrel kiszámítható ne lenne. A holland Huyghens (1629—95), a természettudományok univerzális nagysága, a csillagfényből már a hullámszerű fényterjedést s megközelítőleg a fénysebességet is megállapította. Descartes tételét a mozgás megmaradásáról a „mozgásmennyiség“ tömeget és sebességet is magábaölelő fogalmával finomította. A „perpetuum mobile“ ezzel végkép eltűnt a tudományból, helyette megjelent Huyghens találmánya, az ingaóra, a mozgásmegmaradás törvényének első gyakorlati eredménye. A középkori, súllyal mozgatott kerékóra s az újkoreleji rügósóra pontosságát messze felülmúlta, ami a kísérleteknél nagyfontosságú, de a tengeri hosszúságmeghatározásnál is kínosan érzett kezdetlegességeket küszöbölt ki. És e hosszúságmeghatározás tette nemsokára lehetővé a Föld alakjának, majd vonzásának meghatározását is. A hang rezgéstörvényeit, amiket eddig csak a húrokon figyeltek meg, Galilei tágította ki, a francia Mersenne (1588—1648) foglalta külön tudományként össze. Galilei, de csaknem minden kortársa is, a természettudományok minden ágával foglalkozott. A mágnességgel is, amit már az angol Gilbert (1540—1603) különválasztott az elektromosságtól s a Föld mágnetikus pólusaival való összefüggését kimutatta. E tüneményeket is mozgással igyekeztek magyarázni, az elektromos vonzási-taszítást is, s így e téren is állandósul a kísérlet, számítás. A német Guericke (1602—86) már elektrizáló készüléket is szerkesztett, már vezette is, vászonfonálon, az elektromosságot. De a csillagászat mellett talán a levegő dinamikájának felfedése volt a korszak legnagyobb szenzációja. A légüres tér felszívó hatását a középkor a „horror vacui“-val magyarázta, a természet irtózasával az ürességtől. Régóta vizsgálták a dolgot, míg a firenzei Torricelli (1608—47) az edényből kiömlő folyadék mozgását, sebességét számítgatva általános törvényhez nem jutott, a vízfelületen nyugvó légoszlop nyomásának törvényeihez, s a nyomás mérésére higanybarométert konstruált. Pascal — aki már tízéves korában figyelemreméltó értekezést írt a hangrezgésről — ezután kimutatta, hogy hegyen kisebb a légnyomás, pedig a természet csak nem irtózik kevésbé az ürességtől a hegyen, mint a völgyben? A barométert már ő ajánlotta magasságmérésre. Az ember életeleme, a levegő is számítható anyaggá változott, Pascal a légáramlást, időjárást is kezdte a levegő súlykülönbségeivel magyarázni. Guericke, magdeburgi polgármester, pompás gyakorlati experimentátor, 1654-ben bámulatba ejtette a birodalmi gyűlést fél-

tekéivel, amelyeket, a levegőt kiszivattyúzván, tizenhat ló sem tudott széthúzni, míg a külső légnyomással összekötést teremtve két kéz is szétszedhette. Légszivattyút is szerkesztett, ami alkalmat adott a légüres tér sajátosságainak vizsgálatára: a tűz kialszik benne, az állat elpusztul, a hang nem terjed, de a fény igen — az égés, lélekzés anyaga tehát a levegőben van, a hangrezgés is általa terjed, a fényhullám azonban valami kozmikus anyagban, éterben. A gáznemű testek nyomásának, feszítőerejének törvényeit azután az angol Boyle (1627—1691) és a francia Mariotte (1620—84) foglalták alapképletekbe. A víz dinamikáját pedig, különösen olasz kísérletek után, a németalföldi Stevin (1548—1620). A furcsa tény, hogy a vékony vízoszlop egy fontnyi súlya ugyanolyan magas, de széles vízoszlop százezer fontnyi súlyával nyomja az azonos méretű talajt, később a hidraulikus sajtó használta fel gyakorlatilag; azt a törvényt pedig, hogy az úszó testek egyensúlya a kiszorított víz súlypontjától függ, a hajóépítés hasznosította. A hőtannal Galilei és mások főként a levegő és a folyadék kiterjedésének szempontjaiból foglalkoztak, thermométerüket tökéletesítették később a külső légnyomástól való elzárással, úgyhogy az olasz orvosok már a test hőmérsékletének mérésére is használhatták.

A mozgás tehát már logikai alapelemeire bomlott, a mindent átfogó értelem szabja a törvényeket. E törvényhozás legtisztább módszerének, a matematikának, elsősorban a franciák a mesterei. Frangois Vieta (1540—1603), a párizsi parlament tanácsosa, az algebra betűnyelvének végső kialakításával tette a számolást tiszta ♦logikai műveletté. A logaritmus-táblák tökéletes kialakítása végleg mentesítette az absztrakt gondolkodást a mennyiségműveletek terheitől. A tizedestörtek, a negatív számok, a semmivel való számolás teljesen kiemelik az érzékelhető tények kötöttségeiből a módszereket. Az analitikus geometria, a magasabb matematika: már maga a mindent átható ész, filozófia. Franciák, Descartes, Fermat (1601—65), Gassendi (1592—1655), majd a Bernouilli-család nyolc tagja e munkának a hősei. A bizonytalanságot, a véletlent is kiszámítható képletekbe foglalják, a valószínűségszámítást, amit az olaszok főként a lottériák céljaira kezdeményeztek, most a természettudományok céljaira fejlesztik ki, majd, kivált Angliában, eleinte a biztosító üzletekkel kapcsolatban, kezdik biológiai s szociálpolitikai vizsgálatokra is alkalmazni. Fermat matematikai bölceleté új „csodát” tár fel, a „legkisebb hatás” törvényét: a természet mindig a legkisebb utat-munkát alkalmazza céljai elérésére. Áll ez a szerves világra is, a csont, a madártoll, a fűszál szerkezeti felépítése a legcélszerűbbet és legtakarékosabbat valósítja meg.

Ami egyelőre számítással meg nem közelíthető, ott egyelőre biza-
kodó, éles rendszerezés és gyűjtés folyik. A kémiában még mindig
garázdálkodnak az arany csinálók, a beteggyógyítás céljai még nyers
elméleteket szülnek a szervetlen anyagok hatásairól. De a gyakor-
lati céloktól szabad kutatás már kialakítja az általánosabb alapfogal-
makat. A belga Helmont (1577—1644) kimutatta a légnemű testek
különféleségét. Eddig nagyjából mindegyiket levegőnek tartották; a
„gáz“ fogalma tőle való. Hamarosan tisztázódott a kémiai „affinitás“
fogalma s kialakult a törvényszerű, képletekkel gondolkodó vegytan.
Az angol Robert Boyle (1626—1691) ilyenek hirdeti már; az
„elemek“ nála már a mai fogalmak a régi tűz, víz stb helyett, a mecha-
nikai s kémiai vegyülés már tisztán elkülönült, a bomlástermékek saját-
osságainak vizsgálata megindította az analitikus vegytan fejlődését.
Az égésfolyamat analízise nyilvánvalóvá tette, hogy a levegő valamely
alkotó-elemének elfogyasztásáról van szó; ugyanez bizonyult be a lé-
lekzésről is, főként Maylow (1643—79) finom műszereivel, amelyek
a kilehelt levegő, a tüdőn átfutott vér átváltozásait vizsgálták.

Az organikus és anorganikus természettan már egybefoglalta az
összes földrészeket, másrészt pedig beható monográfiákon dolgozott.
A növényvilág gyűjtő leírása a lényeges sajátosságokon alapuló rend-
szerezéssé fejlődött, az életfunkciók megismerésére, a növényi szexu-
alitás határozott tisztázására vezetett: a teremtett élet embert, álla-
tot, növényt egybefoglaló alaptörvényei kialakulóban voltak. Az állattan
is felismerte a fajtak állandóságának törvényét, idegen mag ner\$ szül
idegen fajtát. A mikroszkóp csodálatos finomságokat fedezett fel az
organizmusokban, s felfedezte a parányi lények nyüzsgő világát
is. A „sejt“ a „rost“ a „szövet“ fogalmai ez időkből valók. De már a
mikroszkóp előtt is bámulatos türelmű munka folyt, hihetetlen finom-
ságú műszerekkel; heteket szántak pl. arra, hogy valamely rovar szer-
veiről a zsírokat eltávolítsák. A vérkeringést, az artéria s véna szerepét,
a szív izomszerű működését, a szervekhez vezető finom vérhálózatot kü-
lönösen Harvey (1578—1658) kísérletei fedték fel, színes folyadék
befecskendezésével. Az alsóbbrendű lények, rovarok vizsgálata is ál-
talanos törvényekre vezetett, a holland Swammerdam (1637—80) a
méhek szerveinek funkcióit tisztázta. Eddig hittek a rovarféléknek ös-
nemzésből, rothadó anyagokból való keletkezésében, most általánosod-
tott a tétel: „Ex ovo omnia”. Az embryológia, a magv, a tojás fejlő-
désének vizsgálata is a század derekán kezdődött.

A szervetlen világ vizsgálatában is a törvényszerűsége irányuló
problémák ösztönöznek. A kőzetekben felismerik a kristály szerkezeti

törvényeit, a svéd Steno (1631—87), párizsi tanulmányai után, a hajlásszögek állandóságának tételét; összefoglaló keletkezés-elméletet adott Toszkána kőzetfelépítéséről, a nagy geológiai korszakok megkülönböztetésével. A jezsuita Kircher (1602—80) a Föld belsejével foglalkozik, sok fantáziával, de a vulkáni erők beható tanulmányával. Descartes elmélete a Föld keletkezéséről, izzó tömegének fokozatos lehüléséről nagyjából még ma is érvényes. A dán Bartholinus (1625—95) évtizedeket szán egy kristály szerkezetének, fizikai, fénytörő sajátosságainak vizsgálatára, amiből Huyghens a fénypolarizáció alaptételét vonja le. Boyle pedig a mineralógia és a kémia összekötéséből von le kölcsönösen használható törvényeket. A paleontológia is önálló tudományként kíséri már a kutatásokat, az angol Hooke a kőületekben a Föld-történet okmányait, kihalt fajták bizonyítékait látja s ráismer egyesek rokonságára még létező exotikus növényekkel-állatokkal.

Egyik tudomány sem akar csupán a meglévővel, a kézzel dolgozni, gyorshasznú vagy fantasztikus célokért. Mindegyik fáradhatlanul vizsgálja a kicsinyt, a sajátosat, de mind igazi barokk-csodálat, mert határozott a remény, hogy megtalálja bennök a nagyot, általánosat, mindennek mindennel való törvényszerű összefüggését.

AZ ABSZOLUTIZMUS KORA

ELSŐ FEJEZET

XIV. LAJOS FRANCIAORSZÁGA

MAZARIN HALÁLA UTÁN, 1661-ben, az ifjú XIV. Lajos kinyilatkoztatta, hogy ezentúl maga fog uralkodni és kormányozni. Sokan mosolyogtak és senki sem gondolta volna, hogy a következő félszázadra, nemcsak Franciaország, hanem Európa történetére, a király egyénisége fogja bélyegét rányomni. Vonzó egyéniség, kedves és tartózkodó, udvarias és meggondolt, — s mégis mintha abszolút magasságokból szállna alá. Oly varázs, amelynek sem francia, sem idegen nem tudott ellenállani. Nem nagy ember, de nagy király. Ami az embert illeti, — spanyol feleségéhez, gyermekes, csodálkozó tekintetű asszonykához, gyengéd érzelmek kötötték, még könnyezett is, amikor először kellett nélküle nagyobb útra mennie, de már egyéves házasság után megkezdődött a metresszek hosszú sora s anyja szemrehányásaira ismét könnyezve vallotta be, hogy nem tud ellenállani a kísértéseknek. De szenvedélyei között is mindig király maradt. Nevelése, oktatása elég szegényes volt, értelmét a kor szellemes memoár-írói általában csak középszerűnek tartották. S mégis: „Királynak lenni: nagy, nemes, gyönyörű mesterség“. Nemcsak a hódolat élvezete ez, ami kicsiny gyermekkorától kísérte, apja halála után előtte térdelő anyjának, a térdreborulva hódoló parlamentnek, Páris népének képe. A nemzet ezután a maga nagyságát csodálta a király nagyságában. A francia ember dicsekedett azzal, hogy királyát nem köti más, csak saját rendeletéi és a monarchikus tekintély tökéletességét francia privilégiumnak tartotta. Az ifjú uralkodó meg akarta mutatni, „hogy van egy király a világon“. Munka, szerelem, ünnepély, fényűzés, háború, gloire, — soha meg nem szűnő aktivitás.

Emlékirataiban meggyónja, hogy túlságosan szerette a háborút, a szerelemhez hasonló érzéssel kereste a dicsőséget. De nem a fantázia ragadja el, amikor valami nagyot akar és nem is II. Fülöpnek fanatikus életrobotja az ő munkássága. „Ami foglalkoztatja az embert — írja fiának, — „az gyakran kevésbé nehéz, mint ami csupán szórakoztat, s ami a munkában a legszükségesebb, az egyúttal a legélvezetesebb“. Félévszázadon át pontos napirenddel dolgozott, tanácskozott, elnökölt, sohasem fáradó érdeklődéssel. Ha valóban középszerű szellem volt, úgy egyike azon kevésre becsült köznapi lelki nagyságoknak, akik nem hajlandók semmit sem megérteni, ami nem teljesen érthető; ami lehet tüneményesen okos, de nem érvényes minden vonatkozásban. Nehéz volt előtte referálni, le kellett érni lelkének biztos talajáig. De épp innen folyton megújuló élvezete a munkában, határtalan kíváncsisága a legkisebb kérdések iránt is. Ezért volt személyes uralkodásra való, ő volt a kormányüzemnek örök energiaforrása, reá szegezte tekintetét az államközpont egész munkás világa, valóban buzgó engedelmességgel szolgálva őt. Egy csodálatosan nagyranőtt földesúri társadalomnak feje az uralkodó, alatta a primitívnek, az irracionálisnak hihetetlen arányú kikristályosodott anyaga. A király személye egy hatalmas morfológiának betetőzése, szinte a túlvilágiba átmenően az emberi sorsközösség összefoglalása. Mélyebb vallásoktatásban sohasem volt része, vallásossága illedelmes magatartás, fegyelem; de nem kételkedett abban, hogy áldott ember ő a többiek között, a legközelebbi lény Istenhez, akinek bizonyos mértékben szüksége is van ő reá. „Tisztességes ember“ kortársai szerint, Európa legelső „úriembere“ s mégis „Napkirály“ nincs élet, csak a hozzáközeledés által; az európai uralkodók udvarai mint bolygók vetik vissza az ő udvarának sugarait.

Ez az utolsó régi és az első modern király. Mintha mindenki érezné, hogy valami nagy fejlődés tetőződött be, érett meg nagyszerű, az általános alapokat megragadó erőfeszítésre. A király miniszterei is mind nagyot akarnak, óriási munkabírással. Miniszter az, akit a király a legszűkebb tanácsba meghív, ő alattuk áll az egész államapparátus, mert ők a király akaratának végrehajtói. A miniszterek kiválasztását csak a szakszerűség szabja meg. Le Tellier, a hadügynek, Lionne, a külügynek vezetője magisztrátus-családból való, Colbert vidéki kiskereskedő-családból. A nagy központi tanácsokban, minisztériumokban még Mazarin idején is részesedést követelt a rendiség, számszerűen megállapítva, hogy a klérusból, nemességből, hivatalnoknemességből hány tag legyen kinevezendő. XV. Lajos idején

már szó sem lehetett erről, papot egyáltalán nem nevezett ki s vezetőhelyre főnemest csak kettőt, uralkodása végén, s ezeket is külön érdekeik miatt. Ez a szakszerűség nem a király egyéni hajlama, hanem a társadalmisan felépült állam mindenhatóságának követelménye. Modernebb vonás, mint a párteröket képviselő minisztérium. A király, fölségében is, a szakember tárgyias megbecsülésével kezeli munkatársait. Nem is keresett mindig új és új embereket, a pillanat eszközeiül, pedig a miniszterek, kivált uralkodása első felében, eléggé keményen érvényesítették az ő vágyaival szemben is szakszerű felfogásukat. Sőt szerette, ha a fiúk követhetik apjukat, mint pl. Le Telliert fia, Louvois, a két nagy hadügyminiszter.

Valami különös együttese a tradicionálisnak és a modernnek, amiből mindinkább kiviláglik, hogy az, ami igazán modern benne, a tradicionálisból keletkezett. A miniszter-típus legélesebb képviselője Jean-Baptiste Colbert (1619—83), aki Mazarin magánalkalmazottjaként kezdte, vagyona rendezésében tűnt ki tehetsége. Minisztersége, gazdagodása, Seignelai márkijává emelése sem változtatott szigorú életmódján, mindig töprengő természetén, savanyú modorán, amiért Sévigné-asszony „Le Nord”-nak nevezte el őt. Mai fogalmak szerint való reszortszerűség kevéssé fejlődött ki a francia hivatalnokságban, többnyire a pénzügyminiszter a kormány lelke, hivatalos vezetőminiszter nincs; s Colbert minden kérdésben, politika, gazdaság, vallás, irodalom, művészet terén egyaránt, „módszereket⁴” keresett, a tényeknek fajtákra, „tárcákra^{4*} osztályozásával, a maga s mások intézkedéseinek hűvös elemzésével. Minden eseményt, jelenséget rögtön összefoglalt, leírt, történeti előzményeivel, sikeres vagy sikertelen megoldás-kísérletekkel együtt s nekilátott a metódikus vizsgálatnak. „Mindig gondolkozni, meditálni, penetrálni, alkalmazni” — mondta; s főként mindent leírni. A kötetek százait írta össze, maximákat, tapasztalatból leszűrt szabályokat, memorandumokat, s mindenekfölött hatalmas utasításokat, beleélve magát az ügynek minden részletébe, az utasítottnak egész helyzetébe. Kétségtelenül filozófus-szellem; s épp nagy koncepcióiból érthető, hogy nem egészen tiszta eszközökkel nyakát szegte elődének, Fouquet-nek, a pénzügyek feudálissá nőtt urának, szinte titkos összeesküvésben a királlyal, a fronde felújulásától félve e nagy ember megbuktatásával. Fouquet nagy szolgálatokat tett a királynak s különösen Mazarinnak, aki a pénzügyi rendetlenség megtestesülése volt; de magánvagyonra teljesen összevegyült az államvagyonnal s Colbert ezzel juttatta börtönbe, miután halálra ítéltetnie nem sikerült. Utána erőszakos tisztogatást kezdett a fináncvilágban. Valóságos állam-

csőd volt ez, az államkölsönök létrejöttének vizsgálatával, a tőke s kamat redukálásával, évtizedek igazolatlan nyereségeinek visszafizetelésével. A jövőben mindenről pontos számvitel, sokrétű ellenőrzés, a király számára zsebkönyv, amelynek táblázataiból minden pillanatban tájékozódhat az állam pénzügyi helyzetéről.

Nagyszerű ajánlattal lépett a király elé. Hatalmas programmal, a társadalomnak, az államnak munkaszervezetté alakítására. A munka állampolgári kötelesség, csak a földművelő, iparos, kereskedő hivatásának van létjogosultsága, a katonáskodáson kívül. Pap és szerzetes csak teher, — Hollandiában nincsenek is már. A magisztrátus is a munka ellensége, vásárolt állásával megköti az adminisztrációt, a társadalmat a pénznek hivatalba való befektetésére, tétlen életre szoktatja, a pénzt kivonja a hasznos forgalomból. Ki kell irtani ezt a bozótot, az állások visszavásárlásával, az egyházi vagyon adóztatásával, új alapítványok megtiltásával, a papi, hivatalnoki pályákra tódulás megakadályozásával. Legjobb lenne egyszerűen kárpótlás nélkül eltörölni minden vásárolt igényt a tisztségekre, minden igaztalan állami évjáradékot, egy generáció tönkrement ugyan, de az utódok már munkáséletre szoktak. Erre kell kényszeríteni, akár erőszakkal is befogni a kóborlókat, az árvaházak gyermekeit, a földműves és kézműves egész családját is. A „konfúzió maximáival“ szemben, — amelyekben kitűnő jellemzést adott a Mazarin-idejébeli állapotokról — a „rend maximáit“ állítja fel. Összefoglaló törvényhozás, egységes jog, hogy minden akadálytalanul mozoghasson a maga belső szabályai szerint. Az iparos-kereskedő-társadalom felemelése, megbecsülése, a király gyakori személyes érintkezése vele. Százszor és száz formában előadta ezeket a királynak túlozva, nyersen, Franciaországot a süllyedő államok sorában mutatva be. Különösen Hollandiával ellentétben, amely maga a mozgás, a kereskedelem. A nagy munkaszervezet, az ország, szabályozott termelésével, kereskedelmével, önálló Univerzum legyen, semmi idegenre sem szorulva. Óriási hódító erő kifelé, az okszerűen tökéletesített munka erejével. Az áruk fegyverek, pénzsákmánnyal térnek vissza az országba. És az igazi háború, igazi hódítás, így lesz a király ura a legerősebb idegen államoknak is. Mert egyik ország emelkedése szükségképpen megtöri a többiekét; Colbert, s a korszak általában, úgy hitte, hogy a gazdasági erők, a pénzmennyiség, a hajószám végső összege állandó Európában, az egyik államnak gazdagodása csak a másik süllyedése árán történhetik. Figyelmezteti a királyt kötelességeire is, s a nép nyomorára is, de méginkább a dicsőségre, a népek bámulatára. S minden módot felhasznál, hogy lelkesedését átöntse a társadalomba

is. A törvények bevezetési szinte triumfáló szózatok, rendeletői manifestumok, a legszárazabb, legkisebb ügyeket is hatalmas távlatokba állítják. Tervezgetéseiben rövid, nyugtalan szavakkal sorolja fel a nagy s kicsiny teendőket, hiányokat, az iparhatóságok jelentéseire, árucikkek hosszú prózai felsorolására odajegyzi: „Grandeur et magnificence!”

Colbert új ember volt az állam élén eléje táruló nagy arányok között, szabad racionalizmussal gondolkozott. Ha tőle függ, az adminisztratív abszolutizmus kétségtelenül forradalmi zsarnoksággá alakult volna. Nem látta a húst-vért a társadalomszerkezetben, csak az okszerű mechanizmust, amelynek minden alkatrésze a pénzen gördül s a pénz által mozog. A király többet érez, tiszteli a szerzett jogokat, a társadalomalakulásokban rejlő ismeretlen erőket. Colbert maga sem látta egyszerűnek a munkát. Valósággal a tudományos kutatásig fejlesztette ki rendszerét, s az egyes kérdések vizsgálatára szakértők seregét küldte ki, összefoglaló rendeletői hosszú évek munkájának eredményei. Nem lerombolni, hanem okszerűsíteni akarta a meglévőt, kutatva belső értelmét, hasznát. Colbert elmélete, kísérlete kétségtelenül azt jelzi, hogy a francia intellektualizmus elérkezett arra a fokra, amelyen már lassan lezáródnak a szokásszerűséggel összekötő nyílt csatornák, a kívülmaradt anyag már valóban csupán „irracionalis” teher. Az eddigi fejlődés eredményeinek „racionalizálása” következik. Hatalmas fejlődés volt ez; az európai abszolutizmus már nem képzelhető el másként, mint a munka s a nép jóléte által. A király dicsőségének, hódító hatalmának a társadalomélet erőteljes vérkeringésén kell alapulnia. Egészben véve e korszak kialakította már a modern állam- és nemzetgazdaság elméletének általános kereteit. XIV. Lajos kora az egész Okcidentre nézve a régi fejlődés betetőzése; ezután már csak hasznos kitérő következhet. Ha az európai fejlődés az emberiség ősi fejlődésének egyik nagy órája, úgy ez a félszázad döntő perc benne.

Kétségtelen, hogy minden európai társadalom között a francia gördítette át a jövő századokra a legsúlyosabb tartalmakat. Colbert impozáns törvényalkotása jórészt ma is él a francia s az európai törvényekben. Szerette volna megalkotni a francia jog teljes kódexét, „királya örök dicsőségére”. Országos vizsgálatot indított, összegyűjtötte a rendeleteket, a szokásjogokat. De csak részleteket fejezhetett be. A polgári perjogot, világos, pontos, egyszerű elvekkel, amiket átvett Napoleon híres kodifikációja is. A büntető perjogot, amelyben az eljárásnak szinte matematikai következetessége még együtt járt a bűnözést kegyetlenül irtó felfogással: a cél az, hogy semmi vétek se ma-

radjon megtorlatlanul, ártatlanok veszélyével sem. A tortúra is megmaradt, de csak akkor alkalmazták a vallatásnál, ha a bűnösségre erős bizonyítékok vannak. Colbert műve Európának első valóságos kereskedelmi kódexe is, melyet a városok szakképviselőinek bevonásával készített s amelynek éles definíciói átmentek más nemzetek jogalkotásába is, mint pl. a részvénytársaságokat illetőleg az angol jogba, pedig Anglia volt ez üzletformának igazi hazája. Ugyancsak Colbert műve a tengerészeti-jog nagy kódexe, a kereskedő, a hajós, a matróz kölcsönös helyzetének tisztázása — amikor még mindenütt szinte csak az egyes vállalkozások szervezete-ereje tartotta fenn a tengereken a viszonylagos jogbiztonságot. Sőt a kolóniák számára is Colbert készítette elő az első összefoglaló jogot, a „Code noir“-t; ő ilyesmitől remélte a nehezen meginduló francia gyarmatosítás fellendülését. A telepesek helyzetét szabályozza ez, de nevét a rabszolgákra vonatkozó rendelkezéseitől vette. A rabszolgába római jogot követve, itt is dologi tulajdon, de a munkaképesség fenntartása céljából szabályozza a bánásmódot, a hatóság beavatkozásának jogával. A franciák rabszolgáinak általában tényleg jobb volt a helyzetük, mint az angolokénak.

A hatalmas állapotrajz, amit mindjárt kezdetben (1663—64) az ország minden vidékéről készítettet, mint valami új földrész felfedezése hatott korára. Ő csak a királyi „domaniumok“ jogi-gazdasági-társadalmi szervezetének kodifikálásáig jutott el; a királyi földbirtokok, hűbérjogok e kiismeretlen tömkelegé a legbensőbb együttesbe forrott össze az ősi időktől rátelepült társadalommal, a korszakoként egymásrarétegződött hatóságokkal; semmi sem volt egészen közügy s egészen királyi jog, tulajdon és jövedelem, minden átment a magánjog szféráiba, a nélkül, hogy tisztán magánjoggá vált volna. Egész társadalomrétegek éltek úgy, hogy maguk sem mondhatták meg, vájjon tisztviselők-e, vagy saját tulajdonuk kezelői. Szinte minden egyes esetet külön kellett történeti-jogi vizsgálat alá venni, s mindent adminisztratív szempontokra átmagyarázni; a hűbéri-szokászerű társadalomszervezetnek finom, analitikus átalakítása ez. A mai államadminisztráció egyik-másik szakágzatának alapjait ez a munka vetette meg. Különösen a híres ordonnance „az erdőkről s vizekről“ — a hűbéri nagybirtok általában jórészt az erdős területekre őrizte meg jogait, — vált európai mintává, szabályozta általában az erdőkezelést, fatermelést, a halászatot, a vizek mechanikai s egyéb célú felhasználását, nemzetgazdasági szempontból is. De jellemző, hogy még ily hatalmas munka után is, még a XVIII. sz.-ban is „felfedeztek“ a tisztviselők addig ismeretlen „királyi erdőket“. Colbert nekilátott a

földművelés általános állapotrajzának is, ismét biztosok rajai mentek szét az országba, részletes utasításokkal, mindenről, az állatok számát, fajtáját illetőleg is. De ki kellett tűnnie, hogy e területen mégkevésbé lehet szó racionális üzemiesítésről, mint más gazdasági ágakban; itt alig van teljesen éles magántulajdon, teljesen üzleti jövedelem és forgalom. Nem áll az, hogy Colbert érzéketlen lett volna a föld társadalma iránt, csak éppen nem tudott vele mit kezdeni. A természet elemeivel, az időjárással való munka már idegen volt az ő metodikája számára. Minden évben türelmetlenül várta a termésjelentéseket, igyekezett a kivitel engedélyezésével pénzhez juttatni a gazdát, — s aztán gyakran még szigorúbban elzárkózni, amikor utána rossz termés jött, szörnyű éhínség támadt egyes vidékeken, úgyhogy a gyermekek holttesteik feküdtek az utakon, szájukban fűvel, gyökérrel, végső táplálékukkal. Egyedül a szőlőművelésnek volt oktalan ellensége, az iszákosság elleni küzdelmében. De pl. az ő műve az első modern ménesigazgatás megszervezése. A paraszt helyzetén adócsökkentéssel igyekezett segíteni, s főként az adóbehajtás méltányosabb rendezésével. De hiába, az európai fejlődésmódszerek kezdettől a tulajdonképpeni forgalomgazdaság javára dolgoztak, s e forgalomgazdaság óriási szervezetként uralkodott most már, nyomta alá a földhöz kapcsolódó életet.

Ha hozzávesszük mindehhez, hogy Colbert merkantilizmusa tulajdonképpen a céhies szabályozást általánosította, úgy ő, a racionális forradalmár, az „ancien régime“ nagy megrögzítőjének tűnik fel. Az angol jogfejlődés: az erők folytonos alakíthatósága; a francia: az általános alapelvek kibontakozása. Finom, átható jogi fogalmak kiválasztásában mester a francia jogász, s ezzel Európa született törvényhozójává lett. Colbert egyelőre nem tehetett más, mint lehetőleg félretolta a régi, tradicionális módon alakult közhatóságokat, a magisztrátust, a tartományi rendi képviselőket. Törvényalkotásaiban főként az új, szabadabb szakszerűségből választott munkatársakat, a miniszteri hivatalnokságból, az ügyvédségből. Amikor a párisi parlament a végsőkig ellenzett egy kormányrendeletet s összes kamarái gyűlésének összehívásával fenyegetődött, — ez mindig forradalmi lépés volt, óriási feltűnést keltett — akkor a király egyenesen megparancsolta a gyűlésnek összehívását s megparancsolta egyúttal, hogy hallgatniok kell a kérdéses rendeletről. Mindenki hallgatott. Ezután általánosan szabályozták a szuverén udvarok szerepét, meghagyták a regisztrálás, sőt a remonstrálás jogát is, de határidőhöz kötve s a király döntő szavához. De mégis csak a nagy magisztrátus maradt a racionális jogszabályozás súlyos társadalmi nehezéke. Azt

lehet mondani, hogy minden hivatalnokság, sőt minden szabad intellektuális pálya is többé-kevésbé e magisztrátussal függött össze, tőle származtatta le a maga társadalmi szerepét-tekintélyét. Colbert hiába írt intendánsainak, hogy ne sokat törődjenek a parlamentekkel, — oly vénhedtek már, hogy szinte alig is emlékezni rájuk. A leghatalmasabb intendáns is kénytelen volt félszemmel állandóan az ő hangulatukat figyelni s még mindig megesett, hogy menekülésszerűen kellett elhagynia székhelyét üldözésük elől. Az intendáns-intézmény, amit Colbert most már állandósított, meghatározott kerülettel, székhellyel, kitűnően bevált, a mai francia prefektúra lényegében ennek az örököse s egyáltalán a legtöbb mai európai kerületi igazgatás. Az intendáns mindenről jelent, mindenhez adatot gyűjt és terveket küld be mindenről, ellenőriz, „rábeszél“, szorít, de tulajdonképpen nincs közvetlen parancsoló s végrehajtó hatalom a kezében. Többnyire lelkes, fáradhatlan, jórészt aránylag ifjú Emberek. Fennmaradt irattáraik a korszák életének legbecsesebb összefoglaló forrásai. Félelmetesek tudtak lenni, de kevés volt köztük az egész népszerűtlen és voltak, akik kerületük érdekében keményen szembeszálltak a központtal is.

De téves dolog csak bennök látni mindazt, ami az államot abszolút egységgé tette. Maga a királyi mindenhatóság is távol áll a nyers önkénytől. Tulajdonképpen teljhatalmú legfőbb bíró; Angliában a „habeas corpus“ védte az alattvalót, itt a király „lettre de cachet“-je akár egész életre börtönbe ültethet bárkit. A király el is képedt, ha valamely magisztrátus érdeklődni merészelt az ilyen elfogatások okai iránt. Főként a Bastille, Páris középkori bástyáinak egyik fennmaradt erődje, szolgált börtönül az ily rabok számára, de más várak is, a nők számára kolostorok. A büntetés időtartamának meghatározása nélkül, ami rémületesen hatott. De ez a módszer mindinkább csak a jogszolgáltatás esetleges korrektívumává lett, az egész fejlődés szorította erre. Hírhedségét főként annak köszönhette, hogy gyakran alkalmazták irodalmi vétségekre. XIV. Lajos mérsékelten, gondosan élt vele, semmiesetre sem rosszakaratúan, bosszúállóan. Botrányos életű papokat, jó családok züllött fiait büntette, gyakran magának a családnak kérésére. És testületek ellenállását, a vezetők gyors, rövid fogásba vetésével. De sokszor egyenesen enyhítő mód volt, amikor a rendes bíróságok ítélete szigorúbb lett volna; vagy kikerülése a bírói tárgyalásnak, amely a bűnös hozzátartozóit megszégyenítette volna. Több esetben a király ellen merényletre készülők kerültek ide s a király érdeklődött sorsuk, javulásuk iránt, megesett, hogy reménykedésre biztatta őket. Különösen az elmezavarodottak számára volt

mentség e módszer, mert a bíróságok nem néztek betegségükre. Rossz bánásmódot a király leszidta a parancsnokokat, de persze, az ellátás dolga jövedelemkérdés volt ezek számára.

Az „önkényuralom“ egyáltalán a politikai irodalomnak köszönhette hírhedségét. Colbert valóban útálta a „rendetlenséget“ hogy valamely író „megbízás nélkül az egész közönség nevében beszéljen“. A tudós folyóirat-típusnak, a „Journal des Savants“-nak, ő egyik megalapítója, de a hírlapirodalom fejlődését szinte megállította. A nyomdákat, — elszörnyedt, hogy egyedül Párisban 84 volt, — alaposan megrendszabályozta, a mesteri kinevezést a király jogává tette, minden könyv kiadására külön privilégiumot kellett kérni, előzetes cenzúra alapján. Az egyik intendáns egyáltalán minden nyomda megszüntetését javasolta kerületében. De tulajdonképpen mindenki s minden testület így gondolkozott, ha a maga érzékenységét sértette az irodalom. Elkoboztak pl. oly orvosi könyvet is, amfoly nem egyezett az orvosi fakultás hivatalos tudományával. Európai ri^fedszer volt ez akkor s bizonyos mértékben mégis az irodalom közérdekű természetét, súlyát tartotta fenn. Egyébként pedig éppen a francia irodalomnak hatalmas fejlődése bizonyította a megalapozott vélemény szabadságát.

Az a mélyebb folyamat, amely Colbertnek s az egész kormánynak koncepcióihoz öntudatlan alapul szolgált, lényegében nem más, mint a rendiségnek hatalmas, végső átalakulása társadalmi osztályokká. Roppant erejű változás, épp azért, mert nem egyszerű bomlás, hanem minden régi alkotóelemnek általánosuk érvényesülése. A XVIII. sz. elején nyílt, tág világba lép az ember, a maihoz hasonlóba, holott még áll minden régi forma. A modern társadalom osztályai, elhelyezkedésük, szerepük, ma már oly természetesnek látszók, nem érthetők meg a nélkül, hogy belsejében meg ne értsük e változást.

A király és Colbert valóban úgy képzelte el az egységes monarchia fogalmát, ahogy ma is láthatjuk: a régi sokféle helyi hatóság, vezetőség államosításában, a központ rendelkezése alatt. Valóban, mindenütt oly általánosan, tömegesen váltak „office“-okká a régi felsőségek, hogy arra Európa többi államában megközelítőleg sem volt példa. De nem oly módon, ahogy Colbert akarta. Mintha őt magát is elborította volna e tisztított állások özöne. Épp ez ellen küzdött ő, a hivatalkeresés francia mániája ellen. Gyűlölte még a szokásos iskolázást is, annyira, hogy egyes vidékek gazdasági hanyatlását az odatelepedett jezsuita iskolák hatásának tulajdonította. S ami leginkább elkésértette, a hivatalnokság ez új tömege is vásárolta állását, tehát

elmozdíthatatlan volt, nem a kormánynak feltétlen eszköze. Ugyanez állott a hadsereg tisztjeire is. A kormány még azokat a hivatalokat is, amelyeket egyenesen a maga központosító céljaira újonnan állított, kénytelen volt idővel vásárolhatókká tenni, hogy fenntarthassa őket. Colbert eleinte csak a bírói tisztségek számát mintegy 40.000-re becsülte, más nyilatkozata szerint egymillió lélek ék az országban a hivatalból s egy másik millió közvetve, ezek alkalmazásában. Szerinte a francia föld egész értéke sem lenne elegendő a lefizetett vásárló-tőke visszafizetésére. Egemillió a húszmilliónyi francia nemzetből: ez csaknem maga az egész francia intellektualizmus. Új inváziója a társadalomnak az államba, mint egykor a hűbériség idején, ugyanakkor, amikor az állam behatol az egész társadalomszervezetbe. Idegen országok kúriózumként nézték ezt egy ideig, aztán többé-kevésbé maguk is követték a példát. Az államszolgálat, a legkisebb részletekig, valami modern módon, pénzgazdasági alapon, iskolai diploma és családi lezármazás alapján, újra feudalizálóBott s vele együtt a belőle folytonosan kiváló szabad intellektualizmus is. A céhek, kereskedőtestületek s maguk a városok is ily módon kerültek az állam alá.

Nem oly magától értetődő a mai hivatalnokság szerepe, helyzete, mint általában gondolnánk. Jogai, kötelességei társadalmiasak, fizetése egész egzisztenciájának szól, szabályzatai a tárgyas teljesítmény önállóságát biztosítják, fölfelé s lefelé egyaránt. Tulajdonképpen nem az államnak s nem csupán a társadalom hullámzó érdekeinek szolgálja, hanem szakszerű feladatköréé. A legfüggetlenebb racionalizmus és szakszerűség a társadalomban továbbélő feudális elemeknek köszönhető. Colbert csak szak-technikusokat akart volna és csak gyakorlati célú iskolákat; pár emberöltő múlva primitív, egyoldalú hivatalnokság leste volna a kormányzat parancsait, állandó bizonytalanságban egzisztenciáját illetőleg.

Az eredeti középkori francia hivatalnokság akkor már nagyjából azzá a magisztrátussá lett, amit Colbert annyira szeretett volna kipszítani. Vásárolt, öröklött hivatal, sablonos képzettség, modern munkára nem alkalmas. De nem „elfajulás“ ez; a régi időkben bizonyára még kevesebb szaktudással s még több tekintély-szóval dolgozott. És elejétől természetes a családok rátelepedése a hivatalra, a hűbéris társadalom szervezetét csak beleszületéssel lehetett szakszerűen igazgatni. A hivatalnok csak egy fokkal modernebb hűbéres tulajdonosa a maga hatóságának, mint a többi hűbéresek. Modernebb teljesítményekkel tartozik a királynak, szakmunkával s egyúttal a hatóságjogok jövedelmeivel is. A XVI. sz.-tól, a pénzgazdaság általánosodásával, e „hűbérszolgáltatás“

változott át az állásvásárlás kirívó rendszerére; viszont a középkorban is már általánosodott fix fizetés, mostan mintegy a vásárlóké évjáradéka, mind lényegesebbé lett. Nem üzleti viszony ez; hűbérvizony maradt, a hivatalnok szabályozott kötelességekkel áll helyén, de biztosított léttel. Aránylag mérsékelt fizetéssel, semmiesetre sem a hirtelen gazdagodás lehetőségével. A magisztrátus ellen nem is hangzik a zsarolás, vesztegetés vádja, inkább a tekintély korlátoltságáé, önzéséé. A biztos és méltó egzisztencia, a szociális előnyök teszik e pályát kívánatossá. És ami a leglényegesebb, a magisztrátus évszázadokon át is kénytelen eredeti funkcióira korlátozódni, tekintély-szerepére, mert a szokás-szerűség csak a személyies teljesítmény körét biztosítja mindenki számára. Minden újabb munkakör újabb s újabb hivatalnokság birtokába kerül. Senki sem dolgoztathat a maga fizetett alkalmazottaival, mint az még az angol tisztviselőknél is általános s ami pl. Spanyolországban az újkori nemesi oligarchia elhatalmasodásának egyik alapja volt.

A magisztrátus tehát idővel inkább csak tekintélyen alapuló „záró-szerkezete“ a belőle leszarmazott sokféle hivatalnokságnak. Testületében kialakultak a hivatalnok társadalmias kötelezettségeinek-jogainak általános szabályai; csak ilyen értelemben felsősége a szétágazó újabb adminisztrációnak. Az érdemleges munkát ez végzi már; s innen a felvilágosodás korának gúnyja a nagy magisztrátussal szemben. Szociális helyzete imponáló. Kifejezetten nemesség, „noblesse de robe“, a talár nemessége, részese a „noblesse d'épée“, a kard nemessége legtöbb kiváltságának. Gyakran ifjú emberek, örökölt nagy méltóságokban, a testület kebelében pontos, szertartásos rangsor; nyilvános alkalmakkor a parlamentek elnökei néhol még a kormányzó-hercegeket is megelőzik, az intendánsokat mindig. Az elnök hermelinpaláستtal jelenik meg az ünnepélyeken, a város fejedelemnek járó dísszel, diadalkapuvá, küldöttséggel fogadja.

Az újabb, kisebb hivatalnokság mind finomabb részleteken dolgozik, finomabb szakszerűséggel. De lényege ugyanaz: a társadalmias megalapozottság. Már csak a nemesség kiváltságainak egyes elemei származtak reá a magisztrátustól, némelyik személyére nézve nemes, mások csak egyes közterhektől mentesek s igényük van megfelelő tiszteletadásra a társadalom részéről, — nagyjából ugyanazon megkülönböztetések, amiket ma is természetesnek tartunk közfunkcionáriusok számára. Náluk a „tanoncídő“ nem szűkebb családi-testületi kötelékekben alakult ki, mint egykor a magisztrátusnál, állásuk tehát nem öröklő. De kötelező a tanulódő az egyetemi képzettség után, minden hivatalnok-

testület valóságos gyakorlati, szabályozott iskolauzem. Belső együttes minden testület, szokásszerűen kialakult szabályokkal, szó sem lehet arról, hogy egyszerűen pénzzel juthasson közénk valaki. A hivatalvárláshoz aránylag kicsiny tőkék kellenek, a magasabb fokok elérése józan takarékosággal lehetséges. A rangsorozást, a szolgálati idő szerint való előléptetést, a modern hivatalnoki pálya eme biztosítékát ez a testületi szabályozás alakította ki, nem pedig valami racionális elképzelés. A hivatalnok e szabályozás folytán nem vegyülhet el az élet érdek-küzdelseiben, nem vállalhat más alkalmazást is, nem lehet üzletember; s a rangsorozás megakadályozza a vad versenyt a hivatalnokságon belül is, függetlenül a föltesek kegyétől-haragjától. A hűbériségnek modernebb szerkezetre való átépítése ez. A racionális elképzelés inkább a „tehetség és érdem” szerint való érvényesülést kívánná. De ki és miként ítéli meg a tehetséget, érdemet? Gyakorlatilag a munka biztos, szabályozott rétegződése az alapfeltétele a társadalom mély üzemiességének. A kinevezés, előléptetés különben mindig a király joga, de a hivatalnoktestület felelős javaslata szerint. A vétkes hivatalnokot el lehet mozdítani, a meg nem felelőt állása eladására kényszeríteni. A kiöregedettnek „pensiója” szintén e rendszerből származik.

Családok tízezeréi éltek így Franciaországban, tekintéllyel, de aránylag szerény igényekkel. A közepes hivatalnokcsalád két-háromszobás lakásban, a konyhában étkezve, — a külön ebédlő még a XVIII. sz. ban is nagyobb reprezentáns, közéleti igényeket jelentett. Így oszlottak szét a nagy magisztrátus határai a kispolgári létben; 9 mégis megalapozott társadalmi helyzettel, független, méltó szakmunkával, mintegy az egyház és a nemesség régi kiváltságait általánosítva. Ez a francia társadalomfejlődés nagy ténye, amit általában véve kevésbé szokás értékelni. Szokásszerű fejlődés oldotta meg a kérdést: miként lehet nagy hivatalnokosztályt teremteni, olyant, amely kikapcsolódik az élet érdekküzdelseiből és a legnagyobb vagyonnal, hatalommal szemben a maga tárgyas hatáskörét képviseli. Colbert csak tökéletlenségeit látta e rendszernek, mint a mai korszak is hajlandó a fejlődés nehezékét látni a hivatalnokságban. Éppen ez a szerepe: a társadalomképző elemek megőrzése az erők külsőleges versenyében.

A francia „bonne bourgeoisie” tömegesen tódult e pályára, nyilván nem anyagi érdekből. A XVIII. sz. folyamán már általánosodott a hivatal, az „office” fogalma, a kialakult szabályok alapján mesterségesen is létesíthető, testületi előzmények nélkül is, újabb s újabb feladatokra. Az „office” szabályozott helyzete mellett a „charge” csak megbízatás; az intendánság is csak charge, csak ha egyúttal a központi

hivatalnokságban is van valami állása, akkor tulajdonosa egy office-nak az intendáns.

XIV. Lajos idején minden helyi hatóság is office-szá akar alakulni, még a városi és céhi hatóságok is. A kormányzat részben megragadja ezt a fejlődést, részben kénytelen-kelletlen követi azt, szívesebben venne kevesebb, de feltétlen parancsszó alatt álló hivatalnokságot. Ez XIV. Lajos híres hivatalnokállama, minden régi önállóságnak a központ alá rendelése, — ami azonban magát a központot is korlátozza; szakszerű elmélyülés, társadalmias méltányosság nélkül nincs végrehajtható rendelet. Innen érthető meg, hogy a király roppant hatalma ellenére is megbéníthatja az egész államapparátust a magisztrátus ellenállása. De innen a társadalom egyetértése is a kormányzat mélyebb koncepcióival s innen a francia államnak Európát megdöbentő hatalomkifejtése. A modernizált hűbériség a társadalomélet teljét emeli fel az állam kereteibe.

A hivatalnokság kialakulása azonban csak egyik jelensége annak a folyamatnak, amely a rendiséget társadalomosztályokká alakította át. A „szabad” intellektuális hivatások Franciaországban szintén nem az érdekküzdelmek szabadságában alakultak ki. Az ügyvédség, amely a következő emberöltőkben hangadó rétege minden európai társadalomnak, a magisztrátus kebelében, annak szabályozásába belefoglalt testületben (barreau) fejlődött ki; az egyetemi diplomával felvételre jelentkező életét, társadalmi helyzetét illetőleg valóságos testületi kémhadjárat indul meg, felértékelik vagyonát, megszemlélik lakását, bútorait, könyveit is. Vásárlás itt nincs, de bizonyos vagyon szükséges, már csak azért is, mert a jelölt-években nincs jövedelem. E tanulóévekben, — néha egy évtized — nem egy ügyvéd mellett lesik el a szakfogásokat, hanem a barreau kebelében gyakorolják be magukat a magisztrátus ügyvitelének ezernyi írott és íratlan szabályaiba, ott-honi tanulásukat is ellenőrzik. A magisztrátus, az „auguste tribunal” nagy magasságokban áll fölöttük, magánéletükben is ellenőrző hatóságuk. Az ügyvédségen kívül más, függő alkalmaztatást nem szabad vállalniok. Az ügyvédi tanácskozás ily módon szinte előzetes ítélet a felek számára, a magisztrátus elvárja az ügyvédektől a kérdések előzetes tisztázását, rendreutasíthatja őket az ügy célzatos beállításáért. Megegyik, hogy kisebb ügyekben még az ítélezést is testületükre bízza a magisztrátus. Az ügyvéd tehát nem az egyesek nyers tülekedését szolgáló és kihasználó szakszerűség embere. Innen tekintélye; rangsorát a város társadalmában parlamenti határozatok szabályozták, személye nemesnek számít, — némelyik nemesi formában használja

nevét is. De csak egyes megtisztelő kiváltságai vannak, nem vonható egyszerű katonasorba, vagy például irodája közeléből eltávolíthat minden lármás üzemet. Minden ügyvéd csak oly körben működhet, amire magisztrátusa képesítette, nem veheti el tehát az ügyeket társai elől. Így általánosodott a XVII. században ez a hivatás, lett a közönség hiteles tanácsadója, családok bizalmasa, „gyóntatója“. A XVIII. sz. folyamán minden kisvárosban is több ügyvéd működött egyszerre. Pedig nem a gazdagodás vonzott erre a pályára sem, jövedelmük igen közepesnek látszik. A XVII. sz. végén az általános jövedelemadó 22 osztályba sorolta a lakosságot, a legmagasabb 2000 livre adót fizet; az ügyvédek a 16—20. osztályba kerültek, 30—3 livre adóval. Voltak köztük hírességek is, akik vagyont is szereztek, de ezek is inkább tudós tekintéllyükkel és tisztességükkel. Ezért lehetett Franciaország az objektív, finom jogalkotás hazája.

Az orvosi, kirurgusi, gyógyszerészi pálya inkább céhszerű testületeikben szabályozva alakult ki általános hivatássá; a régiebb, előkelőbb testületek tagjai most mintegy tisztiorvosokká lettek, közegészségügyi feladatokkal és az orvosi etika fegyelmi jogaival társaik fölött. Még a kicsiny, elemiiskolák tanítósa is az „eltisztesedés“ felé haladt, a parlamenti-városi szabályozás folytán.

Az intellektuális hivatás emberei megjelennek mindenütt, a kicsiny vidéken is, magával hozva hivatásuknak általánossá vált szabályait, tekintélyét. Senki érdekében sem jönnek és senki ellenére sem; hanem hivatásuk objektív teljesítésére, mindenki szolgálatára. Ez az útja annak, hogy minden tradicionális rendiség a szabályozott intellektualizmusra bízza a társadalom vezetését. A legbüszkébb főnemes is elisnferi szakszerű függetlenségüket, nem lát bennük pénzen vásárolható élelmes ügyeskedőket, bizonyos mértékben az ügyvédben, orvosban is a régi hatóságjogok, a régi társadalomvezetés örökösait sejtji; a kastélyokban, szalonokban külön társaságbeli modor alakul ki számukra, mindenki kapitulál „az ész és tudás hatalma előtt“.

A modern társadalomnak osztály-rétegződése az antik és a reneszánsz társadaloméhoz viszonyítva még mindig szinte rendiségnek tűnhet fel; az erők szabad küzdelme nem tudta teljesen áttörni a megalapozott, szabályozott társadalomvezetést.

De azért az intellektuális társadalomszervezés a XVII. sz. végén már eltávolozott a kicsiny társadalomképletek közelségéből. Most már az „office“ és a szabad hivatások a régi fejlődésből kialakult feladatok

elvont esszenciái; már a hivatás alakítja a társadalmat és nem az a hivatást. Itt vannak, a szabaddá lett intellektualizmusban, az abszolút államnak, kormányzatnak hirtelen feltáruló végtelen lehetőségei. Az európai államok sorban átvették a francia office-nak és egyéb hivatásoknak gazdag tartalmait, társadalmuk gyengébb szervezete miatt még parancsolóbb szereppel, felvilágosodott abszolutizmusuk a következő emberöltőkben az új eszközök által radikálisan átalakíthatta egész társadalmukat. S mégis, a célszerű, erő kifejtésre törekvő átalakítás teljes ridegségét épp az új osztály-képződés akadályozta meg, a benne rejlő hűbéres elemekkel szilárd gerince lett minden európai társadalomszervezetnek. Ez osztály önállósága készítette a fejlődést társadalmias értelemben vett szakszerűsége. A modern tisztviselő, a modern képzettség magától értetődő kötelessége, hogy ne csak szűk szakfeladatait nézze, hanem az embereket is, céljainak társadalmias vonatkozásait. A hűbéries elemek maradtak most is az-igazi, mélyen forradalmasító erők, mert minden más erővel, tőkével, hatalommal szemben továbbra is alapvető társadalomátalakításon dolgoztak.

A modern gazdasági fejlődésre is áll ez; az osztályképződés folyamata a francia társadalomban a forgalomgazdaság régi, rendi szervezetét is megragadta, a városok, céhek polgárságát is általános polgári osztállyá alakította át. Ez átalakulás nélkül nem lehet megérteni a francia merkantilizmust, Colbert koncepcióját, munkáját.

Maga a város-fogalom is átalakult. Eddig még falak vették körül a várost, esetleg az egyes városnegyedeket is. Még bonyolultak a* feltételek a betelepedésre, méginkább a polgárjog megszerzésére. Néhol a feltételek között van városi polgárleánynak nőülvérese is, ami, egykorú írók szerint, nem mindig vonzotta az idegeneket. Mert a polgárjog a város kiftőn kiváltságaiban való részesedést jelent, például tailletől vagy más adótól való mentességet, esetleg különjogokat az ipar és kereskedelem terén. De a külvárost a belvárostól, egyes városrészeket egymástól, s egyébként is keresztül-kasul testület, mesterség, család stb. szempontjából szinte mindenkit mindenkitől privilégiumok különböztetnek meg.

Párizs e privilégium-tömkelegeknek óriási együttese, — és Montesquieu 1721-ben mégis azt módja, hogy e városban a szabadság és egyenlőség uralkodik. A modern szabadságot nem elvek alakították ki, hanem a privilégiumok általánosodása. Mindenkinek biztosított állapota bármi önkénnyel szemben is. Ez alapon keletkeztek általános szabályozások, amik XIV. Lajos idején már értelmetlenné tették a városok különjogait. A városi önállóság szűnése

tehát nem abszolutisztikus elnyomás, az állam csak betetőzte a társadalmi folyamatot. A régi jogok adják az anyagot a szabályozásra; a város előljárósága az általános várospolitikát szakszerűen vezető hivatalnoksággá lesz. A polgármester, a maire tisztsége most általánosul, lehetőleg office formájában, de a többi választott előljáróé is, a választás körülbelül a ma szokásos jelentőségre süllyed. Ezóta lehet Franciaországban, s vele összefüggésben Európában általános várospolitikai, várfejlesztési elvekről szó. A régi privilégizálás anyaga nélkül semmiféle racionális elképzelés sem tudott volna ilyesmit megteremteni. Sem a tradicionális tekintély nélkül, amivel a várost előljárósága képviselte; legalábbis személyes nemesség illeti meg őket, némely maire-t a grófi, bárói cím is. A mindig bátrabb, szabadabb beszéd, amit a főnemességgel szemben is használtak, ez új polgári világ önérzete. Franciaországban régen nem keletkeztek oly erős politikai hatalmú városok, mint Itália kommunái vagy a Hanzavárosok; adminisztratív települések voltak, nem voltak hatalmas, erőd-szerű tanácsházáik. Csak most épülnek ragyogó paloták e célra, — amikor az olasz és német, politikai szövetkezésből kifejlődött városok ideje elmúlt. S az új forma áttérjed a kisebb városokra is, amelyek eddig, privilégiumok híján, elvesztek a vidéki érdekek között; polgármestert, városi szabályzatot kapnak, amelyek a polgári munkának biztos helyet adnak, a nélkül, hogy a vidéktől elkülönítenék a lakosságot. Az állam pedig új erőktől duzzad, egyik legfőbb gondja a városfejlesztés, bizonyára túlságosan is, akár a modern időkben. A régi város külső képe is modernizálódik, nincs értelme az elzárkózásnak: az előkelők kiköltöznek az eddig megvetett tágabb elővárosokba, villanegyedek alakulnak, a városfalakat pusztulásnak engedik, természetesenek veáíik, hogy a kormány is sürgeti lebontásukat. A városi őrségek megszűnnek, most már versenyeznek katonai garnizonokért, holott azelőtt nem volt bőszítőbb sérelme a városkiváltságának a katonai beszállásolásnál. Az ágyúk az országhatárookra kerülnek, csak egy-két ócska remekmű borzongtatja még a bástyasétányok közönségét. A XVIII. sz. elején a régensherceg egy körútja után megjegyzi: „A kapukulcsokat átnyújtották, de kaput sehol sem láttam“. Kapcsolatos ezzel a modern értelmű rendőrség kialakulása, amely átveszi a céhektől, testületektől a polgári közrendészet minden feladatát. Szintén office lett e hatóságból; Párizst egyik kitűnő rendőrfőnöke nagszerűen átalakította, a király személyesen járta be a tisztogatott, vízfolyással, kutakkal ellátott utcákat és érmet veretett az esemény emlékére. Általános buzgóság fogta el a többi várost is; a modern

városhigiénia angol eredmény, de a francia városrendészet adta az alapokat, a régi céhszabályozást az egész lakosságra általánosítván. A következő generációk már természetesnek vették mindezt, a közrend biztossága kétségtelenül egyik alapja volt a „felvilágosodott” szellem merészségének.

Ez a tág világ volt felnyílóban Colbert idején. Semmi régi szerkezet nem pusztult el benne, de minden egységesítésre, szabályozott munkára kínálkozott. Colbert száraz, eszes fantáziája így alakíthatta ki az első valóban európai nemzetgazdasági rendszert, a francia merkantilizmust.

A „merkantilista” alapgondolat, az állampolgárok kereskedelmének védelme s erőszakos támogatása a külfölddel szemben, nem modern; az antik állam, s Velence, Spanyolország is, szélsőén merkantilista volt. De ezek a forgalomgazdaságot az állam közvetlen pénzügyi érdekei szerint pártolták. Velence a patricius-nagyvállalkozók szövetsége, nincs is külön kereskedelmi s külön állami flotta. A spanyol állam a vállalkozásokból pénzelt, minden más hazai kereskedelmet el is nyomott. Egyik sem tudott lenyúlni a legmélyebb alapokig, magáig az iparig, a munkáig. Csak a francia adminisztrációnak van ilyen üzemisége; csak a francia társadalomnak oly részletesen kidolgozott, megalapozott munkaszervezete, ami kényszeríti ily elmélyülésre a merkantilizmust. Itt a munka, a termelés, a minőség a lényeges és az ezt védő vámpolitika. Anglia inkább a „kereskedelmi merkantilizmusnal” maradt; a franciát „ipari merkantilizmusnak” szokás nevezni, vagy pedig, nagy emberéről, „Colbertizmusnak” is.

Colbert e téren is azért tudott általános, egységes koncepcióban gondolkodni mert az iparnak céhszerű társadalma is most már az általános oszfályképződésbe ment át, szintén a régi, szakszerű szervezetek lényegének megtartásával, szabályozássá emelkedésével. Itt a „jurandé” a polgári hivatásoknak „zárószervezete” mint a nagy magisztrátus a hivatalnokságé. Innen veszik át a szabadabb kézművességek a maguk társadalmias munkaszabályaikat, egészen az egyedülálló vidéki mesterig. A megbízhatóság, a társadalmi helyzet attól függ, hogy a kézműves tud-e némiképpen céhszerűnek mutatkozni, munkájában és életvitelben egyaránt. Nyílt összefüggésben is állanak a céhek a nagy magisztrátussal, a parlamentek legfőbb tradicionális hatásuk. Nyerészkedő vállalkozásokká a céhek sem alakulhatnak, amit a maguk üzemében nem végezhetnek el, át kell adniuk újabb, szabadabb céheknek. Már a XVI. században oly általánosak a céhprivilegiumokon alapuló szabályzatok, hogy amikor a kor-

mányzat 1581-ben minden kézművességet az országban céhies alakulásra akar kényszeríteni, tulajdonképpen a szabályozott iparszabadság felé halad. A párizsi mester az egész országban, a parlamenti városok mesterei az illető parlament kerületében, a finomiparok nagy központjainak mesterei mindenütt letelepedhetnek; tehát a fejlettebb ipar számára áttöri a céhi-helyi, városgazdasági kizárólagosságot ez az elegáns francia logikával megszerkesztett rendelet. A jogi céhekké alakulás nem történt meg úgy, amint a rendelet kívánta, de tovább folyt az izmos fejlődés, amely a kismesterek tömegét biztosította létben; nem a nyereszkesedés lehetősége, hanem a méltó existencia vonzott tömegeket e pályákra. Jellemző, hogy idegen mesterek letelepedése, újak kreálása ellen ott a legerősebb a tiltakozás, ahol a céh, a mester valóban vállalkozóvá lehetett, mint pl. a lyoni selyemiparban. A tőke féltékenyebb, mint az egyszerű, szakmunkájában bízó existencia.

Lassú, erőteljes osztályképződés ez, amilyenhez hasonlót eddig semmi fejlődés sem mutatott. Colbert idején a céhelöljáróság már inkább adminisztratív-társadalmi hatóság, a „bonne bourgeoisie“-hoz tartozik, az ipari munka intellektuális rétegeit beleviszi a vezetőtársadalomba, ami másutt csak gazdagodással történhetett meg. Ez vonzza a tanúit osztályokat általában a gyakorlati pályákra; a mérnökhivatásnak is ez ad társadalmilag elismert helyzetet. A céhmester, főmester, köztisztvisléggé lett, a század végén formálisan is „office“-szá. Ez a fejlődés ad módot külön ipari bíróságok és ellenőrző hatóságok állítására. De az ipar-inspektor csak „charge“ nem „office“ pem a munkástársadalomból] nőtt fel, a kormány feltétlenül parancsol vele; az iparosság általában ellenséget lát bennük s még a kormány is panaszkodik lelkiismeretlenségük, visszaélésük miatt. Túl racionálisan kezelhették dolgukat, mesterségesen akarták előrerántani a fejlődést. De azért sok a kiváló ember is közöttük, különösen a mérnöki tehetségeket vonzotta ez a pálya. Többen kiváló szakírók, mint pl. a két Savary is. A XVIII. sz. reformerei, fiziokratái között nagyszámmal szerepeltek.

Tehát egységessé lett szakhivatások, amelyek a céhi szervezetek, jogok tömkelegében az okszerűt, hasznosíthatót keresik, — s még sincs hatalmukban, hogy ily célokból a kézművességet megfosszák biztos helyzetétől. A céhelöljáróságból kialakult office-nak hivatása marad az existenciák védelme ezután is. A kormányzat kifelé gyors ipari hódítást akar, de koncepciója mélyről, a kézművesosztály biztosításából, emeléséből indul ki. Szeretne nagy, hódító vállalkozásokat, — de maga is akadályozza ezt, amikor mégis átveszi, általánosítja a céhszerű szabályokat.

Colbert óriási arányú ipái szabályozásai tehát ismét az adott helyzetből indulnak ki, — kifogásolják is benne az eredeti gondolat hiányát. Ahol virágzó kézművességet találtak kiküldött bizottságai, annak a vidéknek szabályait igyekeztek általánosítani; ahol „okszerűtlennek“ látszott a szervezet, de a kézművesség mégis virágzott, ott kivételt tett az általános szabályozás alól. De amikor reglementírozása készen volt, nem akart túrni ettől eltérő munkát, alkalmat a visszaélésekre, a francia áruk külföldi hitelének rontására. Természetesen elsősorban a szövőipar szabályozásáról volt szó; csak a szövetfestésre kiadott reglement háromszáznál több fejezetből áll, amihez járulnak még egyes vidékek külön szabályai. Nem szűk korlátok tehát. S alapos szabályozás, nem csupán a készáru nézi, hanem magát a munkafolyamatot, az egyes szövésfajtákra megállapítja a fonál minőségét, számát, a szövőszék méreteit, a szerszámok minőségét. Szinte még a munkás mozdulatait is előírja. Az ellenőrök tehát munkaközben többször megjelentek, hitelesítettek, plombálták a gyártmányt. A büntetések szigorúak, pénzbírság, az ám elkobzása, az iparjog megvonása. S társadalmi büntetések is: az árunak, az iparos nevének kipellengérezése, az áru nyilvános feldarabolása, elégetése — valóságos autodafé.

A kézművesnek minden mozdulata fontos államügygé lett, — ki hitte volna ezt az antik időkben? A modern gazdaságtörténet, amely a kapitalista vállalkozásban látja az iparfejlődés feltételét, a Colbertizmusban csak a hibákat látja. A szabályozás Colbert után még nagyobb arányokat öltött; végül már tényleg juristának s egyúttal technikusnak kellett lennie, aki nem akart ellene véteni. Sok a visszaélés is, hanyag vagy megvesztegetett felügyelők tömegével adták ki, látatlanban, a hitelesítő plombokat. Udvari befolyásosak, lakájok pénzért eszközöltek ki egyeseknek mentességet a szabályok alól. De éppen a rohamosan növekvő, még a divatváltozásra is tekintő szabályozás mutatja a kormány alkalmazkodását a bevált gyártásmódszerekhez; s az ellenőrzés hanyagsága is gyakran inkább a tisztviselőnek megértő engedékenysége volt. A technikai újításoknak nem ellensége a szabályozás, az érdekelt iparvidék előljáróságára bízva engedélyezésüket.

Amidőn szembeszállt oly iparokkal, amelyek a régieket, virágzókat károsíthatták, társadalomvédő feladatot teljesített, lassú átmenettel akadályozta meg a romboló versenyt. Legnevezetesebb e szempontból a gyapotipar, amely pár évtized múlva forradalmasította Európa egész szövőiparát. Indiából jött a színes, kartonnal nyomott pamutszövet, olcsóságával, tetszetősségével fenyegetve a gyapjuszövetet. A kormány az import ellen fordult, de megengedte, sőt támogatta a hazai pamut-

szövéstet. Tiltotta azonban a kartonnyomást, a világhírű francia szövetszet veszedelmét. És, — szinte hihetetlen, — a pamutiparban a XVIII. sz. végéig Franciaország vezetett minőségre és mennyiségre is. Nem Anglia, melyet pedig a pamutipar tett naggyá, — de csak a szövőgépek feltalálása után. A francia gyarmatokon is hamarabb általánosodon a gyapottermelés, mint az angolokon. Nyilvánvaló, hogy a pamutszövéstet épp a francia szabályozás tette versenyképessé a gyapjúval, tartós, jó minőséggel divatkülönlegesség helyett a tömeges olcsó cikkévé; így vehette kezébe azután az angol vállalkozás nagyüzeme.

Az újabb vizsgálatok egyáltalán meglepő eredményekre jutottak Colbert idejének és a XVIII. sz.-nak francia iparát illetőleg, amit a gazdasági liberalizmus eleve is mély hanyatlásban látott. Ilyen az a tény, hogy a gépek koráig a francia vezetett a posztó tömegével is, az angol addig inkább a finom áruban dolgozott. A fegyvergyártásban is a francia az első, sőt egyáltalán a vasiparban is; kevés a bányája, évi vastermelése mégis kétszerese Anglia-Skóciáénak. Még a népszámhoz viszonyítva is együtt jár az angollal; a gyapjúiparban azonban mégis jelentékenyen mögötte haladt. Ezt a francia iparágak nagy sokasága érthetővé teszi. De más tömegiparokban is az élen haladt Franciaország; a francia só, cukor, szappan szinte monopolizálta Európa piacait. Colbert tehát nemcsak a finomiparra gondolt; de ebben azután tényleg versenyen kívül állott Franciaország. Még a posztóban is; a selyemiparban az olasztól évszázadokra áfvette a vezetést. Piperecikkei világfogalmak. Még az üvegiparban is visszaszorította Velence ősrégi fölényét. Colbert egész kémhadjáratot indított a halálos büntetéssel őrzött velencei gyártástitkok megszerzésére, sikerült is munkásokat elcsábítania, megszöktetnie. Ezek ugyan nemsokára gyanús módon meghaltak Párizsban, de ekkor már eltanulták tőlük a titkos eljárásokat. A műiparok számára állította fel már IV. Henrik a Louvre udvari műhelyeit, a céhszabályoktól mentesítve, azzal a joggal, hogy ötévenként mestereket kreálhassanak minden francia városban. A francia ipar, éppúgy mint a hivatalnokság, elejétől nevelő-oktatóüzem is volt, nem csák vállalkozás. A műbútor, a gobelin e műhelyekből hódította meg Európát. Colbert „manufaktúrái” továbbfejlesztették ezt a rendszert: iskolák és szabályozott nagyüzemek. Mint forráskutató a sivatagban, úgy kereste át az országot megfelelő hely és körülmények után az alapításra. Nagy többségüket magánvállalkozók kezébe adta, állami pénzsegítséggel, kiváltságolással, de szabályozott mintauzem fenntartásának kötelezettségével. Nem racionális vállalko-

zás, ezért tagadni szokás, hogy a modern gyáripár előkészítője. S mégis, kétségtelen, hogy a részletek ily finom specializálása, a mechanikus mozdulatok kiválasztása nélkül sohasem lehetett volna a lélektelen gépre bízni a munkát. A manufaktúrában kvalitásos munkások dolgoztak, gyakran mesterek is; a munkások idővel mesterekként telepedtek szét az országban. Némelyik manufaktúra szinte moderm kolostor, az együttlakó munkásság magánélete is szabályozott, a munka részletekben fegyelmeztet, még a beszélgetést is előírások szabályozták* Néha az ilyen iparüzem valósággal feudális vár, falakkal-árkokkal, livrés örökkel; a legelőkelőbb manufaktúrák a király címerét viselhetik. A személyzet külön bíraskodás alatt áll. Némelyiknek munkáslétszáma az ezer körül járt, de ebből túlnyomórész házimunkás, a manufaktúrában csak a végső, finom részleteken dolgoznak.

Ha a világ iparfejlődése a régi utakon haladt volna tovább, beteljesült volna Colbert álma, Franciaország -lett volna a legnagyobb ipari hódító hatalom. Nem tisztán az ő érdeméből, mint ahogyan nem is az hibája, hogy Anglia felülkerekedett. De nem is az abszolút eredmény a döntő. A lényeges az, hogy a haszonban a kisemberek rengeteg tömege részesedett. A francia osztályképződésnek lényege az, hogy nem a nyers érdekverseny, hanem inkább a társadalmi helyzet elégíti ki az embereket, ez ösztönzi szakszerű munkára. A szabályozás általánosítása lassankint megszünteti a külön céhajok értelmét, de a társadalomosztály magával viszi azoknak lényeges tartalmát, a régi önérettel és megbízhatósággal.

Kétségtelen, hogy a rendszer a szabályozott szabadforgalom alapján áll. Colbert az utak-folyók számtalan hűbéri eredetű vámjogát kérlelhetetlen felülvizsgálattal ritkította meg, a megmaradtakat lehetőleg központokba vonta össze. Próbálkozott a nagy belső vámhatárok megszüntetésével is, de ezek az országrészek történeti különjogaival függtek össze, teljes egységesítésüket csak a forradalom tudta keresztülvinni. Még a mértékek-súlyok országos egységesítése is nehezen haladt előre. A kor nagy műve volt az Atlantit a Földközi-tengerrel összekötő, közel 300 km-es csatorna, bár tengeri hajózásra való elmélyítését Colbert nem tudta keresztülvinni. A Loire—Szajna-csatorna is az ő alkotása, de befejezését nem érte meg.

Egyébként mindenütt, ahol erőteljes mozgást kellett volna elővarázsolnia, kétségbeesve látta fáradozásainak sikertelenségét. Pedig felhasználta a fejlett kereskedelmi merkantilizmus minden módszerét. Hatalmas flottát építtetett. Az országhatárokat egységes vámvonalakká.

igyekezett alakítani. Éles tarifa-háborút kezdett Hollandia ellen s amikor fegyverre került a dolog, a köztársaság bekebelezésére is gondolt, de legalább is gyarmatainak elragadására. Nem sikerült, s örök fájdalomra méltányos vámkölcsönösségre kényszerült Hollandiával.

Hollandi mintára nagy kereskedelmi társaságokat alapított, a távoli hajózás minden területére. Egyik sem volt életképes, mert nem a társadalom vállalkozása, hanem csak a kormánytól függő pénzemberek kelletlen tőkebefektetése. A gyarmatosítás haladt, de főként az államhatalom erőfeszítésével. Minden földrészen létesült legalább egy francia gyarmatsáv a holland-angol-spanyol gyarmatok mellett. Amerikában Kanada, Guyana már régebbi szerzemény volt s a Kis-Antillák is, a legértékesebb közöttük. Kanadát mesterséges telepítéssel akarta népesíteni, katonaságot is küldött s utánuk hajószámra leányokat feleségül. Tízezer lélekszámnál többet nem tudott itt elérni. Kanadából az angol parti gyarmatok mögött francia prémkereskedők hatoltak az északamerikai kontinens belsejébe; 1682-ben La Salle kétségbeesett elszántsággal lehajózott a Mississippi torkolatáig, birtokba vette az ismeretlen nagy területet, a király tiszteletére Louisiana néven. Indiában, ahol a XVII. sz. közepéig nem szerepelt a francia, Colbert felvette a küzdelmet a holland ellen, a benszülői fejedelmekkel, a nagymogullal, a perzsa uralkodóval sikeres diplomáciai kapcsolatokba jutott. Elő-India keleti partjain pár francia telep létesült; sőt Hátsó-Indiában, Sziámbán is megkezdődött a későbbi terjeszkedés diplomáciai előkészítése, Kínában is próbálkoztak a franciák. A japánok ekkor-vették üldözőbe a katolikus portugál térítőket, csak a kálvinista hollandokat tűrték meg; Colbert azt üzentte, hogy kétféle vallású francia van, ő csak a hollandhoz hasonló vallásúakat küldi hozzájuk. Afrikában a Szenegál partokon létesített telepeket, de a rabszolgakereskedést nem tudta a hollandnak-angolnak kezéből kiragadni. Tartósan kísérletezett Madagaszkárral, óriási agitációval telepéseket toborzott össze, akik ott elcsodálóztak, hogy dolgozniok kellene és rangkülönbségeken vitatkoztak. Csak a kicsiny Reunio-szigetén virágzott fel a település. Sokkal jelentősebb volt a Levante, Marseille hatalmasan virágzott, bár vállalkozásszerűségnek ártott a központi bürokrácia. A levantei francia konzulátusokat, amelyek nyereszkeskedésükkel ártottak a francia kereskedőknek, újjászabályozta, — de itt, s ez nem szép vonás jellemén, a maga anyagi érdekei is irányították. Nagy terve volt, hogy a régi nagy kereskedelmi vonalat Alexandrián át az Oriensre felújítsa, sőt a Szuezi-csatorna ősi terve is foglalkoztatta. Itt otthonosabb talajon dolgozott a francia ipari expanzió, mert kevésbé érvényesülhetett az erőszakos kereskedelmi vál-

lalkozás, de a nagy társaságok, Colbert alapításai, egynek kivételével már életében feloszlottak s csak a fegyveres flotta tekintélye biztosította a francia kereskedelem szabadságát a távoli tengereken. A francia forgalomgazdaság erje mégiscsak a közvetlen ipari hódítás maradt.

Üres szóvirág az, amit a történetírás magával hurcol: hogy XIV. Lajos az udvar fényébe csábította a nemességet s ezzel tette jelentéktelenné és szegénnyé. A nemesi rend amúgy is szűnőben volt, osztályá alakulóban. Colbert már merészkedett a nemesség egész állapotrajzának összeállítására is, nemcsak a vagyonnak, hanem mindenki jellemének, társadalmi helyzetének, a paraszttal való bánásmódjának szempontjából is. Elsősorban az igazolatlan nemesek adómentességének visszavonása a célja, másrészt azonban néha százsámra árulta a kormány a nemeslevelet, valósággal nyílt pályázattal: A született nemesség a vak véletlen dolga, — írja a hirdetmény, — igazán megérdemlett, ha a királlyal szemben való áldozatkészséget jutalmazza.

Már a papság az egyedüli rend, amelynek országos szervezete van s külön gyűlései, de az egyházra is már inkább csak a klérus elnevezés illik. Colbert valószínűleg szívesen rátette volna a kezét az egyházi vagyonra is, fizetéses office-okká alakította volna a főpapi tisztségeket. Általános vagyonösszeírást kezdett, ami elvégzetlen maradt, de jogcímet adhatott az egyház „önkéntes adományainak” állandó emelésére. Bizonyára az egyháznak ez áilamhivatalyszerű elképzelésével függött össze a mind erősebb törekvés, hogy az ország teljes valláségségét helyreállítsák. Különösen Colbert után, amikor Louvois, a katonaember jutott vezető szerepre. De a király itt sem volt felületes, roppant szorgalommal olvasta a vallásos vitairodalmat, latin tudását is e célból tökéletesítette. A gallikánizmus ekkor alakult ki végleges tanná, a király egyházi főfelügyeleti jogának éles körvonalazásával, amely a pápát szinte csak tiszteletbeli felsőségnek hagyta meg. A klérus 1682. évi gyűlése kötelező erőre emelte e tételeket, minden paptól esküt követelt reájuk. Evekig lázban égett az ország, a pápa több főpapot kiközösített, a király kinevezettjeitől megtagadta a beiktatást. A papság köréből lázadó hangok hallatszottak a pápa ellen, egyházzsakadás látszott készülőben, európai ügygé vált a dolog. A magyar klérus pápához hű nyilatkozatáról például hetekig tárgyaltak a Sorbonne ülésin, a parlament és a minisztérium bevonásával. Kielezte az ellentétet a pápa Habsburg-barátsága, a török kiűzésének nagy céljai miatt. A vallásviták mélységeit azonban már hiába keresni, a szónoklatok hangosabbak, mint a szenvedélyek, a római és a párizsi diplomácia végtelen hosszú

és udvarias iratváltással ütött egymáson egy évtizedig — s ekkor, 1693-ban, nagyjából mégis engedett a király. A janzenizmus vitái már mélyebbek voltak, a lelkiület szabadságának problémáival, szemben a külsőséges szentség-használattal. Egyelőre közös formulát találtak, amit a janzenista hajlamú papság is aláírhatott s a király érmet veretett e vallásbéke emlékére. De a küzdelem mégis tovább folyt, végül a királynak állítólag iratokat mutattak be, amelyek a janzenisták köztársasági szelleméről tanúskodtak. Erre a Port-Royal körét végleg feloszlatták, 1710-ben a kolostort is lerombolták, sokan a Bastilleba kerültek. Vallásszakadásra azonban egyik áramlat sem törekedett, az egység alatt vélte a racionális szellem a legnagyobb szabadságot.

S minél elvontabb az államegység, annál abnormisabbnak látszott a protestantizmus külön intézményessége. Bizonyos, hogy a hugenották is gyakran tüntetőleg éltek kiváltságaikkal s nagy volt közöttük a társadalmi összetartás. Veszélyesek azonban nem voltak, az államot mindig híven szolgálták. Mégis mindjárt az uralkodás elején megkezdődött szorításuk, a kormány magatartása mind ridegebb lett velük szemben. A király nem akart jogfosztást, hiszen még az ő idején is megújították a Richelieu által módosított nantes-i ediktumot. De átmagyarázták e törvényt, elvették azokat a templomokat, amiknek építésére betűszerinti jogosultság nem volt bizonyítható, kizárták a hugenottákat a közhivatalokból, mert a törvény csak alkalmazhatóságukat biztosította s nem alkalmazandóságukat, végül már a szabad pályákon, ügyvédin, orvosin stb. is korlátozták őket. A térítés propagandája folyt közben, Bossuet bizonyíttatta, hogy a két hit között nincs is lényeges különbség. Bizonyos, hogy a király és miniszterei, Colbert kivételével, meg voltak győződve a könnyű sikerről. A király egyre vallásosabb lett, kezdte bánni, ha nem is beszüntetni földi bűneit, — és Saint Simon szerint ő „mindig szerette a mások hátán elvégezni a maga penitenciáját“. Az áttéréseket pénzzel jutalmazták, külön állami pénztárt állítottak e célra, a gyermekeket, kik nem éltek szüleik keze alatt, kitérítették, majd egyenesen e célból vontak el gyermekeket a szülői nevelés alól. Minthogy „nincs már vallásviszály“ a vegyes parlamenti kamarákat beszüntették. A klérus meg özönével küldte a jelentéseket a protestáns lelkészek izgató beszédeiről, erőszakos térítéseikről; a protestáns hitre térést aztán száműzetéssel kezdték büntetni. Majd' Louvois, a cél bevallása nélkül, katonaságot, dragonyosokat szállásolt protestáns házakba, talán a király egyenes hozzájárulása nélkül, mert ő több esetben le is tiltotta e „sarkantyús üdvözítést“. A hugenották aránylag csöndben törtek, 1685-ben utolsó, megrázó könyörgéssel for-

dúltak a királyhoz. Megállani azonban már nem lehetett, magát az ediktumot kellett megsemmisíteni, lehetetlen volt már tízezrek áttérését pénzzel, adómentességgel jutalmazni, azonfelül pedig az áttértek tömege talán még félelmesebben gyanús maradt, mint a hitűkhöz ragaszkodóké. A nantesi ediktumban csakugyan voltak kifejezések, amelyek ideiglenesnek mutatták rendelkezéseit, amíg helyre nem áll a vallás egysége, — 1685-ben erre hivatkozva történt visszavonása: oly sokan tértek át, hogy szükségtelen már a régi viszályok ez emlékének fenntartása. A vallásgyakorlatot eltiltották, a templomokat elvették, lerombolták, a lelkészeket száműzték az országból. Törvényesen mindenki katolikus lett, de kifejezetten tiltották a csöndes protestáns meggyőződés üldözését. A kivándorlást kegyetlenül büntették, szinte felségárulásnak fogták fel. Az összes hugenották számát egy-másfélmillióra becsülték, pár évtized alatt néhány százezer a tilalom ellenére is külföldre menekült. Többnyire munkás hivatások, nagy csapás tehát a francia gazdasági életre, bár semmiesetre sem oka a későbbi hanyatlásnak. A francia közvélemény azonban általában helyeselte, sőt ünnepelte az eseményt. A későbbi kormányok, még a felvilágosodás idején is, féltő gonddal örködték a nagy mű végleges sikerén s a példát és módszereket lehetőleg követték Európa többi államai is. Az üldözés, a nagy roham után, mégsem volt fanatikus, számos nyílt protestáns maradt meg a szabad intellektuális pályákon, sőt sokan a nagy magisztrátusokban is.

A közönség is tapsolt a nagy egységnek s mégis elejétől zúgolódott a miniszteri mindenhatóság ellen. A helyi-rendi gyökereiktől elválót>an lévő társadalomosztályok, különösen a vezető, intellektuális rétegek szabad mozgásra vágytak. És az egység mind nagyobb hatalomkifejtésre, mind impozánsabb fényűzésre ösztönözte a királyt és a kormányzatot. Versailles hosszú építkezésein húszezernyi munkás dolgozott, a palota fenntartása 1900 körül is másfélszázezer frankba került évente. A szervező rendelkezések mindinkább a fiskalizmus irányaiba tolódtak el. Nemcsak nemesleveleket, hanem mesterjogosítványokat is kezdtek tömegével árulni s általában minden tisztséget; ezerszámra kreáltak új hivatalokat, hogy eladhassák; igen gyakran azért, hogy azok a testületek, amelyek számára terhes lett volna az új hivatalok működése, rögtön visszavásárolhassák, „bekebelezhessék“ azokat. Végül mintha már minden szabályozás, ellenőrzés, hitelesítés egyedül az illetékek szaporítása céljából történt volna. Éles összeütközések napirenden voltak. A forradalomutáni korszak már csak elítélően tudott szólni a Colbertizmusról, mindent megállító, korlátozó rendszernek látta. S az egész abszolutiz-

must elnyomatásnak, királyok és miniszterek önkényes uralmának, az angol kormányzat felelősségteljes működésével szemben.

Pedig valószínű, hogy valami „alkotmányos” ellenőrzés is nagyjából beleegyezett volna a király háborúiba, amelyeknek, a spanyol örökösödési háborút kivéve, nagyjából a nemzetállam kikerekítése, a nemzetgazdaság külső érvényesítése volt a céljuk. Talán Versailles-on kívül helyeselte volna a nagy középítkezéseket is. A pénzügyek terén bizonyára új s új adókkal kellett volna a politikai képviselőnek az állam zavarain segítenie. S a fiskalizmus elsősorban mégis az erősebb felső osztályokra nehezedett, a hivataladásnál nyíltan hirdette is ezt az elvet. A taille, a nép adója, XIV. Lajos idején alig emelkedett, Colbert alatt valamivel csökkent is; a közvetett adók nagy ki fejlesztése is eredetileg a forgalomgazdaság megterhelése. A pénzgazdaság terjedésével kétségtelenül egyre jelentéktelenedett a paraszt földesúri adója. A háborúk tartalmára általános jövedelemadót vezetett be a kormány, amit szent ígéretei ellenére a békében is fenntartott; ez csaknem végét jelentette a privilégizált rétegek adómentességének. De végeredményképpen mégis a parasztra nehezedett az új terhek jórésze. A jövedelemadót egyes városok polgársága, vidékek nemessége igyekezett, a klérus módjára, egyetlen összeggel megváltani, amit a megszorult kormánytól előnyösen kialakított; az állandó adófizető mégis csak a paraszt maradt. A közvetett, forgalmi-fogyasztási adókat is végeredményképpen jórészt a parasztra hárította át a pénzgazdaság, annál olcsóbbá szabván a termények árait. De az állam nagy céljai a parasztmunkát is erősebben igénybevétték, mint régen, különösen a várépítésknél. A főurak is igyekeztek a robotokat feleleveníteni, ők is valami nagyot akartak, legalább nagyszerű kastélyokat. Az intendánsok mind a paraszt nyomoráról írtak jelentéseikben, a király rá is jegyezte a lapszélre: „A nyomor igen bánt engem”. Valószínű mégis, hogy a paraszt helyzete általában nem romlott, csak kirívóbbá lett szegénysége a felsőbb rétegek színtemelkedése mellett. Talán csak a legszegényebb parasztság szorult még lejjebb, a módosabbak jobban érvényesülhettek.

De szinte megfoghatatlan az, hogy még Colbert kitartása sem tudott rendet teremteni az állam pénzügyeiben. Összefoglaló kimutatásaiban minden egyezett, világos volt a helyzet, valójában azonban mesterségesen egybeillesztett adatokkal. Röstelte maga előtt is, hogy e téren csődöt mondott a tiszta ész munkája. Lehetetlen feladat volt ez; a francia állam jövedelmei kiszámíthatlanok maradtak mindig az anszien rezsim alatt. Minden államszerv s minden pénzügyi „office” is húsból-vérből való egység, minden jövedelem kiboncolhatlanul bele van fonódva

egész funkciójába, amely mindegyiknél teljes adminisztráció, bírói, végrehajtó, szabályalkotó feladatok együttese. A kormányzat alig tehet egyebet, mint felbecsüli egyes pénzügyi hivatalnokságok várható jövedelmét s adóbérlétként beszedi ezt tőlük. Ilyen különben az egész társadalomszervezet, a munka jövedelme mindig mindenki más résztvevőnek munkájától függ s az egésznek minden társadalmi szempontot is magába foglaló adminisztrációjától. Itt nem keletkezik a forgalomgazdaságban összefüggő, általános pénzhálózat, nem alakulnak bankok, részvénytársaságok, mint Angliában. A pénznek itt nincs külön dinamikája. Valami általános impresszió s reményesség az alap az államkölcönök méretezésében; az államadósság a XVIII. sz. elején kezdett milliárdokban beszélni. Csak az a bizonyos, hogy a nagy fináncvilág akkor még politikai befolyásra nem jutott, az államügyekbe nem avatkozhatott, a társadalomtól eléggé megvetett világ maradt, csak a felvilágosodás idején látni már a pénzembereket a szellemi vezetés köreiben.

Kétségtelen, hogy a nagy hibák a társadalomszervezet „hibái”. Minden munkaszervezet teljes társadalomszervezet, nem lehet a pénz szerkezetére áttolni. A merkantilizmusnak egyik sarkalatos tétele, hogy minél több pénzt von magába az ország a külföldről, annál nagyobb a jólét, annál lendületesebb a munka. Ez azonban a francia társadalomra igen kevéssé volt alkalmazható. Itt csak minden alakulásnak mind finomabb analízisével lehet általános összefüggésekhez, egységesebb erő kifejtésre jutni. Colbert így gondolta* de mégsem volt egészen filozófus, nem folytatta a legáltalánosabb alapelemek logikai kielemezését, csak addig, amíg a pénz és munka valahogyan találkoztak. A modern európai forgalomgazdaság legmélyebb határáig lejutott ezzel, de nem az európai társadalmassodás mélységéig. Elgondolása a pénz és a munka alapjain remélte óriási, hódításra alkalmas szerkezet kiépítését; ami ezen kívül társadalmias vonatkozás, azt gyűlölettel nézte. Vele gondolkozott az egész intellektualizmus is, sőt az ő elmélyülését is sokalta, gyorsabb mozgást kívánt. A többi európai társadalom szervezete, versenye is gyorsabb mozgást parancsolt. A nyugodt, lassú fejlődés csak akkor maradt volna jogosult, ha minden társadalom és állam a franciáéhoz hasonló alapokon rendezkedett volna be. A társadalmias szakmunkát csak így nem nyomhatta volna el a vállalkozásnak versenye. Sőt talán az egész földkerekség hasonló társadalomszervezete lett volna szükséges a lassú, méltányos fejlődés biztosítására. A Colbertizmus alaphibája az volt, hogy merkantilizmus volt, kereskedelmet akart, hódító eszközökkel.

Franciaországnak nincs külön, a társadalomszervezettől elvált gazdasági szervezete, ez alapon nem lehetett általánosabb érdekközösséget összefogni. Még nagy politikai érdekközösségek sem alakulhatnak ki, nem szervezkedhetnek pártokká, amíg az osztályképződés egészen be nem teljesedik. Közös érdekek, célok híján annál csapongóbb, szabadabb a kritika, a káröröm a kormányzat bajain. Egyelőre csak csípős fölényesség az öreg király konzervativizmusán, senki sem tudja már, hogy milyen forradalmár volt ifjúkorában. A művészetek is egyelőre csak rokoko-játékba mennek át, nem feszül erő bennök. A magisztrátusból gáláns hivatalnok-típus lesz, a művelt papságból finom, társaságbeli abbé, a nemestisztból is olvasott, szellemes hőse a társaságnak. Csak aki külföldre menekült, hugenották és mások, fordulnak gyűlölettel a király és rendszere ellen. Becsempészett irataik közkezen forognak, hiába nap-nap után rendőri razzia a boltokban és nyomdáiban. A király, aki a társadalom tényeinek okszerű összefoglalásával maga segítette a szabad racionális szellem kialakulását, magára maradt, túlélte kortársait. Túlélte saját családját is. Fiai, unokái elhaltak mellőle, gyermek dédunokájára várt öröksége. Metresszeitől sok fia-lánya született, akiket elismert gyermekeinek, rangban a törvényes vérbeli hercegek mögé sorolva őket. Most már csak Maintenon asszony, akivel csöndben meg is esküdött, az igazi bizalmasa, vallásos buzgalmával vigasztalója. A király még mindig maga intéz mindent, fontos ügyekben maga ír és diktál, csodálatos aktivitás, hiszen 1700-tól körülbelül ő kormányozta Spanyolországot is. Csak egy esetet említenek, hogy elszunnyadt a tanácsban s akkor is lábadozó beteg volt. Halála után lomha belső mozgásnak indult az óriási francia államtest, amelynek pedig nem az erők szabad mozgalmában, hanem a szerkezeti építkezésben rejlött fejlődésképesége.

MÁSODIK FEJEZET

XIV. LAJOS HADSEREGE, HÁBORÚI

IV. Lajos államának nagy pénzügyi bajait főként a király folytonos háborúival, példátlanul hatalmassá fejlesztett hadseregének költségeivel szokás magyarázni. Valóban, ez az első modern arányú, formájú, szervezetű európai hadsereg. Szinte elképzelhetlen, miként alakulhatott ki, amikor régebben sokkal kisebb s sohasem egészen állandó

sereget sem bírt el az állam. Az állam jövedelmek korántsem növekedtek oly sokszorossá, mint e hadsereg, még az államadóságok növekedése is eltörpül ez arányok mellett. Pedig, mint láttuk, e mellett új, impozáns belső feladatokat is vállalt az abszolutizmus állama.

Itt, a hadsereg kialakulásánál, ismét a társadalomfejlődés egyik új jelenségéről van szó, s nem tisztán a pénzügyekről, vagy az abszolutizmusnak a népet fegyverbe kényszerítő parancsszaváról. A török hadsereg e kettőn alapult, s épp ezidőben foszlott szét az új európai hadseregekkel szemben. Ekkor jelentéktelenedik el a spanyol és a svájci zsoldosereg is. A nemesi felkelések mindenütt, Franciaországban is, többnyire neveltségbe fulladtak. Az általános védkötelezettség mindenütt kivihetlenné jelszó volt már.

E kérdésben is jobb első tájékozást nyújt a jelenséget a maga egészében érzékelő tekintet, mint az okszerű magyarázatkeresés. Az új hadsereg nem zsoldos, nem népi, nem rendi, hanem osztályhadsereg. A rendiségnek osztályképződésbe való átmenete alakítja ki, társadalomképződmény s nem racionális alkotás. Magában hordozza mindazt a hatalmat, amiből a hadsereg mai szerepére és arányaira kifejlődhetett.

Franciaországban régóta folyt ez az átalakulás és most lett teljessé. A középkor végétől próbálkoztak a királyok zsoldosokkal, főként idegenekkel; ez lényegében pénzkérdés volt. Egyúttal hazai vállalkozókra is bízták a megszervezést, amit ezek az alvállalkozó csapattisztekké* együtt végeztek el. De ez a vállalkozás Franciaországban sohasem lett oly csupasz magánvállalkozás, mint másutt. Itt nincs Wallenstein, aki a sereg élén a politikát is diktálni akarja; s a francia nagyurak nem birtokolják annyira seregüket, mint azok a német fejedelmi sarjak, akik egymásután több állam szolgálatába szegődnek. A vállalkozásban is mindig több hűbéri elem marad meg, mint másutt. S már a középkor végétől kialakítottak a királyok egy oly párezerfőnyi sereg-magvat, amely egyenes folytatása ugyan a lovagi seregeknek, s egyúttal zsoldoseregeknek is tekinthető, s mégsem azonos velük. Ezek az „ordonnance-compagnie“-k lovagokból állottak, mindegyik lovag körül egy 10—15 főből álló nem-lovagi segédlet, fegyveresek s egyúttal kézművesek. Önmagát kézművességszerűen felszerelő kicsiny testületek, a kompánia az összefoglaló korporáció. Tehát kiszakítva a nemesi élet teljességéből, a szakszerűség alapjaira helyezkedve, belső testületi szabályozódással a munkát, a harcot és az egész életvitelt illetőleg is. Leginkább talán a céhekhez hasonlíthatók. A király nevezi ki a „tiszteteket“, a kicsiny s a nagyobb testületek fejeit, s ő fizeti őket. De ha feltétlenül parancsa alatt állanak is, mégis szakszerű testületek, belső éle-

tiik, új tagok felvétele, felszerelésük szempontjaiból kénytelen alkalmazkodni szervezetükhöz, tanácsukhoz, fel egészen a hadvezetés kérdéseit illetőleg is. Csaknem hasonló a helyzetük, mint a hivatalnoktestületeké. Életpálya, egyesítve a nemesi lét és a szakszerű hivatás normáit. Természetesen vásárolható, s ezáltal, meg a családi utánpótlás által nagymértékben örökölheto is. Tanoncido — a kadétkodás — és rangsor hasonlóképpen alakul ki, mint a céheknél és a hivatalnokságnál. A vásárlóösszeg mintegy hűbéri szolgáltatás, amelyet évjáradék viszonz; a kisebb-nagyobb egységek fenntartása, felszerelése a tiszt ambíciója, a maga költségén is. A tiszt nem vállalkozó, nem nyereszkeedés a célja, csak normális megélhetés mellett állásának társadalmi helyzete, ragyogó büszkesége. Meleg, szokásszerű elemek győzik tehát le a racionális érdekeket. Ugyanez áll a legénységre is, normált fizetéssel, el látással nem vállalkozó zsoldosok, de nem is önkényes parancsnak szolgálai, hanem szabályozott testületek tagjai, erős hivatásbüszkeséggel. A szigorú fegyelem: a szakszerű munka módszere és a testületi becsület kérdése, belső értelme van, inkább felemelő, mint megalázó. Tehát nem racionális, hanem társadalmi tagozódás, az állam keretében és aránylag nem súlyos terhére. Nem áll ellentétben a külső társadalommal sem, hanem annak mintegy szakfeladatokat ellátó szerve. Nem a társadalom kihasználásával, hanem szakértelme s hivatásbecsülete által fejlődik, tökéletesedik, mint ahogy más szakma s maga a tudomány is.

Körülbelül ilyen alakulás a nagy seigneurök többé-kevésbé állandó serege is, ha nem is ilyen fejlettséggel. Közösek az alapok a királyi sereggel, mint a seigneurialis hivatalnokságé is a királyi hivatalnoksággal. A királyi kompániák végül erős zárószervezetek a nagyúri katonaság számára. Mihelyt általános, szakszerű életpálya a katonáskodás, minden seigneurialis hadsereg összeolvad a királyival. Bekövetkezik a hadsereg általános „tisztiesedése“, a tisztii állás „office“-szá válása, a mai rangsor kialakulása, egyöntetűen az egész országban. A nemesség, jórészt már minden régi eleven hatóságától megfosztva, megújult kedvvel tódul e pályára, büszkeséggel veti alá magát feltételeinek, bármily szerény életet jelent is számára, sőt az ambíció gyakran a vásárlóösszegezen felül is anyagi áldozatot kíván. Ez a tisztikar azonban már nem nemesség, nem teljes rendi lét, hanem társadalomosztály, szakszerű hivatás, a társadalom szolgálatában. A katonai reglementírozás éppoly nagyra nő, mint a többi hivatásoké, a speciális katonai szempontokon kívül az egész társadalmi helyzetet magábfoglalva. A nemesség úgy telepszik rá a tisztségekre, mint a polgárság a

hivatalnokságra, de a szakszerűség azért nagymértékben utat nyit a polgárságnak is valamiként a tisztikar minősítése alapján, ha másként nem, akkor olyformán, hogy négy nemestiszt bizonyítja a jelentkezőnek „nemességét“. A régi és az újabb ezredek közt előkelőségben egyébként mindig megmarad a különbség, s így a tisztek felvételét illetően is. A műszaki csapatoknál túlnyomó a polgári elem, igaz, hogy a nemesi ezredek tisztjei vonakodnak is velük egysorba helyezkedni, bár sok nemes még XIV. Lajos idején is csak kadétkorában tanult meg írni-olvasni. A képzettség önmagában nem osztály képző erő, sőt egyesesen az alacsonyabbrendűség jelének tekinthetik; inkább a közös szabályozott életvitel és becsület egyesítette lassanként a tisztikarokat. A legénység is mint életpályára tódult a katonasághoz; nem hadkötelezettség, hanem toborzás alapján, bár az örökös háborúk miatt e toborzás kegyetlen kényszerré is vált. Ég és föld a különbség a tisztikar és a legénység állapota között, a zsoldossereg sokkal demokratább, a jó s élelmes katona parancsnok-vállalkozóvá lehet. A francia seregben nem lehet tisztté a katona; a polgári intellektuális rétegek sem kényszeríthetők legénysorba. De azért a francia legénység normált társadalomosztály, osztályöntudattal. A francia seregben nincs botozás, csak a kardlapozást engedi meg a reglement, azt is becsülettel, részletesen szabályozott módon, főként a harc hevében. A XVIII. sz. derekán, a porosz sereg példájára, kegyetlen fegyelmét irigyelve, a kormány be akarta vezetni a botozást és nem a legénység, hanem a tisztek ellenszegülése hiúsította meg ezt. A szolgálat pedig bensőleg összekötötte a tisztet és legénységet, inkább, mint a mai, racionalizált hadseregben. A tiszt és csapata együttdolgozó testület, innen az a feltűnő jelenség, hogy a francia seregben még a XVIII. sz.-ban is átlag minden 14—15 emberre jutott egy tiszt, és pedig harcra teljesen felszerelve, tehát tulajdonképpen előretörő éle az együttesnek.

Hatalmas társadalmi folyamat tehát ez, hirtelen óriási hatalommá tette az államot, a nélkül, hogy e fegyveres erőt önkényesen a társadalom ellen fordíthatta volna. Épp e folyamatnak irracionális természete alakította ki mindazt, ami a modern hadseregben a legracionálisabbnak tűnik fel: nemzetivé tette, az általános hadkötelezettséget előkészítette; és felszerelését, technikáját valósággal tudományos fejlettségre vitte. XIV. Lajos seregében már sokkal kevesebb az idegen, a zsoldért harcoló, mint más országokban. És az idegenek külön regimenteket alkottak, nem lehetett a francia ezredekbe, hazai társadalomképződményekbe, beiktatni őket. A háború után természetesen csökkentették a létszámot, csak a régi gárdaezredek, élű-

kön a „Maison du Roi“ csapatai, állandóak. De minden ezredtörzs megmarad együtt a békében is, adminisztrálja, készen tartja a maga hadkiegészítő területét. Az általános hadkötelezettséget, — valójában ősi, minden népnél általános, primitív gondolat, — az új hadsereg társadalmias természete kelti újra életre. A milícia új életre kap; komoly kedvteléssé válik, amióta a hadseregek fogalma átalakult. A városi tisztviselők, jó polgárok örömmel viselik tiszti jelvényeiket, a kézművesség-munkásság is szívesen gyakorlatozik, még szívesebben áll feszes, nagy sorokba az ünnepélyek alkalmából. S mindezt a kedvet hatalmasan fokozza az uniformis lassú kialakulása, ami a miliciánál néhol úgy kezdődik, hogy az egyes csapatok az ünnepélyre fantasztikus török, mór, indián, „vadember“ kosztümökbe öltöznek. Végül a milíciák állandóbb tisztségei is „office“-szá lesznek, a hadkötelezettség mindinkább megszokott gondolattá.

A rendes hadsereg egész szervezete az állandóságon és egyöntetűségen dolgozik, ez a tisztek erkölcsi, de anyagi érdeke is. Eddig versenyeztek egymással csapatjaik öltöztetésében, felszerelésében, ellátásában, ami meglehetősen saját erszényükre is ment; önmagától alakult ki a jó átlag, a közös beszerzés, közös kísérletezés a jobbal, előnyösebbel. Reglementirozás tetőzte be mindezt, — s a nemrég még vegyes, csak jelvényvel megkülönböztetett öltözetet az uniformis váltotta fel, ami a modern katonapálya szimbóluma lett. Ezredek, előkelőség és tisztikar szerint, igen különbözően, a király régi ezredei egyöntetű pompában, — semmi sem mutatja impozánsabban az abszolút állam hatalmát. A király szakértő, gondos katona volt, az ütközetekben is keményen helytállóit, a seregszemplén a lábbeliekről is megmondta, nemcsak a fegyverekről, hogy milyen műhelyből valók. Szenvedélyesen gyönyörködött a jó ezredek parádéin — s annál bőszültebben üldözte a röpiratokat, melyek gúnyolták e szenvedélyét. Sokáig, békében is, még a gárdák jórésze is magánházakban volt szétszállásolva, Hollandiában kezdődött a kaszárnyarendszer. A legtöbb ezred katonáit a házigazda volt köteles élelmezni is; a város polgársága elosztotta aztán ezt a terhet. De sokkal kínosabb volt ennél a családba betelepített katona önkénye. A városigazgatás „államosításával“ mind általánosabban osztott szét a teher, bevonva különösen a régen beszállásolástól privilégizált városokat is s most már minden város garnizont akart, piacának, iparának hasznára. Az általánosodás megteremtette az egységes élelmezés szervezetét, magazinokkal, majd maguk a városok buzgólkodtak a legjobban kaszárnyák építésén. A közbiztonság tekintetében ez a hadsereg modernizálta véglegesen az országot.

A nagy hadügyminiszterek, Le Tellier, Louvois, — de magának a királynak érdeme sem kisebb, — nem zseniális újítók, még külföldi találmányokkal szemben is igen gyakran konzervatívok, de munkájuk módszeres. Sajnálkoznak, ha valamely parancsnokságra nem tehetik a legalkalmasabb pályázót, de gazdagabb is van, aki többet szánhat ez-eredére. Jelentkező a tisztai állásokra elég akadt, igen szerény, kispolgári fizetés ellenében, egy gyalogkapitány évi 900 livre-t kapott. A lovas-ságnál még a XVIII. sz. derekán is a kapitány tulajdona a csapat felszerelése, a lovakkal együtt. A magasabb rangokra tehát vagyonosabb nagynemesek jutottak, néha igen ifjan is, de csak a kadétevek s némi szolgálat után; s rendelkezéseiket mégis korlátozta a tisztikar szakszerűsége, ők inkább csak fejei az előkelő társadalomnak. Egyébként épp a hadseregnél nem hátrányos az ifjú karrier; Wellington tán sohasem lett volna hadvezérré, ha nem vásárolhatott volna már huszonhároméves korában alezredesi rangot. Mert a vásárlás rendszere a katonaságnál jobban elterjedt egész Európában, mint a hivatalnokságnál.

Ez a hadsereg, osztályképződésénél fogva, mintegy felemelte magához a céhszerű technikai munkát is. A tüzérség eredete céhszerű vállalkozás, s a tiszteket a hadbaállított ágyúk darabszáma szerint fizették. Louvois állandó kompániákat alakított, állandó legénységgel, nemcsak a tüzérségben, hanem a mérnökarban is. Hatalmas egységes munka keletkezett ily módon, amely nemcsak felhasználta a kész eredményeket, hanem az ország minden technikai testületével szakszerű összeköttetésben, összeköttetésben a legmagasabb tudományokkal is, igyekezett a hadieszközök tökéletesítésére. Nagy embere ez együttesnek Vauban volt, a mérnökar főfelügyelője — egyúttal az ország politikai-társadalmi adminisztrációjában is kitűnő tanácsadó. A szurony az ő újítása, fölöslegessé tette a pikás-csapatok beosztását, a puskások védelmére lovasroham ellenében. Ágyúival ő kezdett láthatlan célokra is tüzelni, a röppálya kiszámítása alapján. Akárhányszor kiszámították az ostromlott vár kapitulációjának napját és vendégsereget, hölgytársaságot is, hívtak meg ez alkalomra. A sáncművészet, az erődítés Vauban kezében tiszta matematikai-geometriai formákat vett fel, minden szöglet a környék terephajlásai szerint, az ostromló tüzelésétől mentesítve, az előtér tűz alatt tartását biztosítva; a nyers ellenállás gondolata eltűnt, az erőd szinte a földbe süllyedt: csupa logika az egész, elvont tudomány. Az erődben tisztaság, rend; „Ófelsége úgy jöhessen ide, mintha versaillesi parkjában járna“, — amely parkban a természet is logikus, egységes rendbe sorakozott. A francia országhatárok nagyszerű, zárt erődvonala Vauban alapítása.

A régi diplomácia nehéz formái kezdték kibontakoztatni gazdag belső értelmüket. Az ifjú XIV. Lajos a londoni francia és spanyol követ valami ceremóniális vitáját nagy nemzetközi ügyé tette, a spanyolt kényszerítette a francia követek elsőségének elismerésére minden európai udvarnál. Majd az angolt szorította rá arra, hogy lemondjon a francia lobogó tisztelgéséről az angol vizeken. A pápát arra, hogy a római francia követen esett valami sérelemért Párizsban ünnepléses követséggel kérjen bocsánatot. A császárt nem is tartotta igazi uralkodónak. Kétségtelen, hogy határozott terve volt a császári méltóság elnyerése, régi szerepének felújítása a keresztény világ fölött.

Mint nemrég a spanyol, most a francia diplomácia bonyolult hálózata fonta körül az összes európai udvarokat. II. Károly angol királynak támasza, pénzelője a parlamenttel szemben. Hollandia egyelőre szövetséges, jórészt a franciának köszönhetette függetlenségét. Svájc-al szerződés a zsoldos-toborzásról, ami politikai érdekközösséget is jelent. Savoy a sokáig „Versailles előszobája”. Toszkána, Párma, Modena a francia politika függvényei. Mindez feszíti-lazítja a spanyol birodalom Összefüggéseit a Rajna-sávban és Itáliában. Hivatalosan béke a spanyollal, de az ellene harcoló portugálokat francia tisztek vezetik. A német birodalomban, főként a rajnai-szövetség révén, nagyobb a szerepe a francia királynak, mint a császárnak. Es egy emberöltőn át készül Európa a Habsburgok spanyol ágának kihalására s készül XIV. Lajos, a rokonság jogán, a spanyol trón birtokára. II. Fülöp birodalmánál is sokkal hatalmasabb francia világbirodalom van kialakulóban. Pedig a francia csak saját nemzeti erőiből indulhatott ki, nem örökölt, mint a spanyol, gazdag európai országokat, nem hulltak ölébe tengerentúli földrészek. Az 1680-as évekig mégis állandó emelkedésben van hatalma s aztán is, egyedül, irtózatossal tartja elsőségét a nagy európai koalíciókkal szemben.

A francia külpolitika évszázados célja lényegében a nemzeti határok kikerekítése, biztosítása volt. Ez felelt meg a társadalom mélyreható szervezetének, az állam adminisztratív természetének. Eredetileg nincsenek is itt nyugaton éles államhatárok, amilyenek még a legprimitívebb racionális hatalmi államokat is körülveszik. Az orientális államok határai elejétől élesek, a keleteurópaiaké is; a spanyolé is hamarosan éles vonallá lett. A modern ország fogalmához is hozzátartozik a pontosan kitűzött határvonal. Ezek a racionális államok kifelé nagy, egységes vállalkozások, kezdetlegesebb vagy magasabb fokon. A nyugati fejlődésben az állam a rendi társadalomképletek adminisztratív felsősége, nehezen egyesítheti erejüket. Egyébként a nép-

számban, vagyonban hatalmas francia már a középkorban elárasztotta volna szomszédait. Még az újkor első századaiban is megszokott dolog, hogy két állam háborúskodik egymással, alattvalóik, városaik azonban tovább folytatják legitim kereskedelmüket. Az államok között széles sávban oly társadalmak élnek, amelyek egyes szempontokból az egyik, más szempontokból a másik államhoz tartoznak. Feltűnő, hogy idegen seregek mily akadálytalanul vonóznak át az ilyen területeken, a rendi képletekkel külön-külön egyezkedve, s az államfőiség nem tiltakozik az ellen. Némely rajnamenti rendi alakulásnak egész belső szerkezete francia természetű, a francia törvények automatikusan életbe lépnek benne is, holott közjogilag a német birodalomhoz tartozik. Némelyik saját államával szemben állít erős vámhatárokat, az idegen állam felé pedig nyitvahagyja a forgalmat.

Ha a rendi társadalmaknak ez a sokszerű egymásbatagozódása általános maradt volna, Európában nem keletkezett volna modern, racionális államfogalom. Csak nagy, felsőbb adminisztrációk, minden kicsiny résznek bonyolult összefüggéseit képviselvén egymásközt. Államhatárok helyett egymásba átmenő adminisztratív-kulturális vidékek. A nemzeti egység elsősorban kulturális-gazdasági egység maradt volna. Talán valami legfőbb európai adminisztráció is alakult volna, ami nem érdekképviselő, nem az erők egyensúlyozása, hanem szakszerű képződmény, minden európai adminisztrációból történetileg felnövekedve. A világbékének ez a képe természetesen már a fejlődés elejétől elérhetlen ideál. A kultúrtechnika módszerei tökéletlenek, hogy a sokszerűség kicsiny méltányosságait nagy összefüggésekben is teljesen érvényesítsék. És elejétől a társadalmak különfélesége; ez külsőleges, hatalmi versenyre készíti mindegyüket. Grotius elkésett koncepciójával, amely a világot az emberi társulás elemi, közös alapjain akarta volna újjászervezni.

S egyébként is, az adminisztratív hivatalnokság, a céhszerűség, a munka és minőség nem válhat a szerveződés általános alapjává, amikor a gazdaság technikai eszköze, a pénz, nem egyszerűen a társadalom méltányos igényeinek kifejezője, hanem saját természeténél fogva mindinkább egyesek hatalmának, a másokkal való dolgoztatásnak eszköze. Colbertnek is pénzben kellett gondolkoznia s ezzel a munkateljesítmény európai érvényesülését külsőleges versennyé tennie. A gazdasági szempont erős érvényesülése nagy haladása az európai nemzetközi életnek, de mégis hatalmi versennyé válik, háborúk okává. A legmélyebb merkantilizmus is egyetlen nagyvállalkozásnak fogja fel ki felé az államot, éles vámhatárokkal elkülönítve.

De általában véve is minden intellektuális módszer elhagyja idővel közeli társadalmat gondozó szerepét. Általános osztály képződést indít meg, nagy egységre törekszik. Az adminisztratív állam is mind közvetlenebbül rendelkezhet a társadalom egész erejével. És hol marad el ezzel szemben az európai diplomáciának fejlődése! Hol a régi társadalomnak minden apró, méltányos igénye, amit képviselnie kellene? Hol magának az életnek, a létnek biztonsága a nemzetközi ellentétek kirobbanásában? Régen a háború inkább csak az uralkodók ügye volt, most a társadalom minden erejét vetik bele. Bármily nagy is a diplomácia felelősségérzete, nem érvényesítheti kifelé a roppant terhet, amit visel. Az „európai egyensúlyt” nem minden nemzet létének megbecsülése tartja fenn, hanem a féltékenység, hogy az egyensúly megbontása másnak az erejét növeli. A diplomácia rendkívül bonyolult összefüggésekkel dolgozik, de alapjában véve primitív, ösztönös maradt, az alkalmak lesése, alkalmak felidézése a munka lényege. Az erők „szabad” versenye sokkal előbb s nyersebben érvényesült a nemzetközi életben, mint az egyes társadalmak szervezetében.

Ez az európai kultúrkörnek igazi tragédiája. Amikor XIV. Lajos állama a francia határsávok eltüntetésén, éles országhatárok megvonásán dolgozik, ez jelzi azt, hogy az európai társadalmak régi adminisztratív közössége utolsó nyomaiban is eltűnik. Átmenő határok helyett az erődök hatalmas vonala, európai adminisztráció helyett legfeljebb diplomáciai konferenciák; az európai egységnek minden modern koncepciója az erők kiegyenlítésének gondolatán alapszik, ami mellett csenevész marad minden törekvés a méltányos, általános szabályozásra, mélyüzemű intézményesség kialakítására.

Sajátos a francia diplomácia magatartása a törökkel szemben. Itt nem sokat ad a maga tekintélyére, elviseli követeinek legsúlyosabb sérelmeit, fogságbavetésüket is. Ez itt nem európai munkaterület, a kölcsönös cél egymásnak lehető alkalmi kihasználása. Európában mégis csak szívósabb módszerekkel kell dolgozni. XIV. Lajos első hadivállakozása a török ellen irányult, az 1663—64. évi magyarországi háborúba páreznyi francia sereget küldött, közben erősen mentegetődzve a Portán. Kényszerült a részvételre e keresztény háborúban, hogy német szövetségesei előtt tekintélyét el ne veszítse. És éppen a francia sereg megjelenése miatt Magyarországon, a francia diplomácia összeköttetései miatt a magyar elégedetlenekkel kötötte meg Lipót császár a szentgotthárdi győzelem után sietve a kedvezőtlen vasvári békét. A törököt eztán is mindig készen igyekezett tartani a francia

a Habsburgok ellen, de azért a Földközi-tengeren mindinkább átvette a spanyolnak régi uralkodó szerepét, 1664—65-ben is végigbombázta a barbareszk kalózkikötőket, résztvett 1669-ben Kréta felmentésének sikertelen európai vállalkozásában is.

Máskülönben XIV. Lajos uralkodásának javarésze a határok kikerekítésének és a gazdasági expanzióknak háborúiban telt el. Különösen a spanyol Németalföld birtokáért: nagyjából francia nyelvterület ez, s azonkívül határai veszedelmesen közel húzódnak Párizshoz. IV. Fülöp spanyol király halála után (1665) XIV. Lajos, valami speciális brabanti öröklésjog („devolutiós-jog“) ürügyével, felesége örökségének követelte Németalföldet, 1667-ben Turenne meg is kezdte foglalásait. Hollandia ekkor vívta második háborúját az angollal, a spanyolt a portugál kötötte le; finom, sokszálú diplomáciai munkával sikerült a szomszédos német fejedelmek mindegyikének is ellenfelet, elfoglaltságot szerezni. De Hollandia „hálátlan“ volt, győztesen megbékült az angollal s ezután együtt, majd a svéd megfizetett szövetségében is, fordultad a francia ellen. Felzúdult a német birodalmi gyűlés is, a rajnai-szövetség ingadozott. Ismét bonyolult diplomáciai munka, az ellenfelek egyenkint való leszerelése s 1668-ban, az aacheni békében, egy tucatnyi belga erőddel gazdagodott Franciaország.

A holland-angói-svéd alliansz nem volt tartós, II. Károly angol királyt sikerült megnyerni Hollandia ellen, sikerült ismét leszerelni úgyszólván egész Európa féltékenységét. 1670-ben váratlanul francia sereg szállotta meg Lotharingiát, jogilag a német birodalom tagját. Most már egyenesen Hollandia a cél; amikor 1672-ben a francia sereg és az angol flotta megtámadta, a köztársaság elveszettnek látszott. Witt áldozatul esett a nép dühének, Orániai Vilmost helytartónak választották. A gátak átszakításával elárasztott területeken Turenne a tél jegén nyomult előre, de a hirtelen olvadás megállította. S most már Brandenburg, majd a császár és a spanyol is a francia ellen fordult (1674). Az angolt a tengereken verte a hollandus, egészen Amerikáig, Indiáig, a parlament felzúdulása miatt II. Károlynak békét kellett kötnie. Franciaország ismét egyedül állott csaknem egész Európával szemben s most mutatkozott meg egységében rejlő hatalmas ereje. Schomberg, a protestáns francia hadvezér, Spanyolországba tört be, maga a király a spanyol Franche-Comté-ba, Condé Németalföldre, Turenne pedig Pfalzot pusztította borzalmasan. Tromp admirális sikertelenül kísérelt meg inváziót a francia partokon, még a távoli tengeren is sikertelenül próbálkozott Ruyter a francia Martinique

megrohanásával. Sőt francia flotta támogatta a spanyol ellen fellázadt Messzinát, a Földközi-tengeren két nagy ütközetben megállotta helyét, a harmadikban győzött a holland-spanyol flotta ellenében és még a távoli Tabagot is elfoglalta a hollandtól. De a veszély egyre nőtt, már Anglia is közeledett Hollandiához. Ismét közel háromszázezer-nyi francia sereg állott talpra, most már tüntetően csak a spanyol ellen támadott, roppant előretöréssel elfoglalta Gent és Ypern ősi városait, másrészt pedig benyomult Katalóniába. A többi hatalmat így érdektelenítve, a francia diplomácia ragyogó sikere volt a Hollandiával 1678-ban kötött nynxwegeni béke, amelyhez aztán a többi államok is csatlakoztak. Hollandia gyarmatsávkokat adott át Szenegálban, Guyanában, Németalföldön előretolták a francia határokat, a Franche-Comté, a spanyol-németalföldi összekötőterületek utolsó darabja, francia uralom alá került, ahová nemzetiségénél fogva is tartozott.

Franciaország diadalmámborban úszott, a királyt a „Nagy“ melléknévvel tisztelték meg. Közben egyre tartott a német határterületek apró rendi alakulásainak francia fennhatóság alá vonása; érdekes folyamat az egész nyugati államfejlődésre nézve. A következő béke-években már leplezetlenül, „újraegyesítő“ reuniós-kamarák állításával; magisztrátus-területek, a régi francia felsőségjogok felkutatására és érvényesítésére. Mihelyt bármi vékony, egyes hűbérjogot ki tudtak mutatni, amely valamely francia rendi alakuláshoz kötötte a vitás területet, átmagyarázták e jogot teljes francia államfelső* *seggé*. Tulajdonképpen régóta folyt ez az átmagyarázás, már Riche* lieu is szervezeteket állított e célra, de ez a folyamat alig volt több annál, ami benn Franciaországban is történt, a hűbérjogok gyakorlásának átvonása a hivatalnok-adminisztráció körébe. A német adminisztráció kevésbé fejlett, tehát a francia fölényesen nyomul előre, ha közjogi lag a német birodalomnál marad is az illető terület. Tulajdonképpen a francia társadalomszervezet terjeszkedése ez, többnyire legalább is bizonyos arányban francia népességű vidékeken. De most már az office-szá alakult hivatalnokság kíméletlenül dolgozik, elvont szuverénitás-fogalommal, kevés érzékkel a régi helyi-rendi szervezetek iránt. Mindazonáltal a bekebelezett területek egészen a forradalomig megtartották sajátos rendi alkotmányukat. Valóban keresett ürügyekkel folyik a munka, előfordult, hogy Pippin valami ezeréves oklevelének homályos kifejezéseit használták fel a bekebelezésre. A francia államhatárok így XIV. Lajos idején nagyjából racionális vonalakká váltak, bár egyes területek még sokáig nem voltak tisztában azzal, hogy melyik állam alá tartoznak.

Nagy és gazdag területek egyesültek így a francia államtesttel. Ez a Franche-Comté birtokával már teljesen Svájc határaihoz simult; ettől északra fekszik Elszász, a weszfáliai békében került francia kézre, de csak azon hűbérjogok, amelyek az osztrák Habsburgok birtokában voltak. Elszász tulajdonképpen földrajzi fogalom volt, nem politikai, tartományi egység. Most az itteni tarkán felaprózott rendiség hiába folyamodott a német birodalmi gyűléshez, amikor a francia hatóságok, a felkutatott hűbéri összefüggések alapján, hűségesküre kötelezték őket. Elszásztól északra Lotharingia azonban kialakult territoriális fejedelemség, határozottan elválasztotta Elszászt és a Rajnavidéket Franciaországtól. Itt a fejedelemség testében elhelyezkedett Metz, Tóul és Verdun, 1552 óta francia fenségesség alatt, szolgáltattak régi hűbérjogi összefüggéseket, ürügyeket a reuniók számára. A nymwegeni béke Lotharingiát visszaítélte dinasztiájának és a német birodalomnak. De semmit sem tett a reuniós folyamat ellen, amely a fejedelmi adminisztrációt mind áthatóbban befonta a francia adminisztrációba. Az akkori uralkodó herceg ezért nem is tért vissza, a császár szolgálatában várta az alkalmat, hogy ismét igazi fejedelmként vegye birtokába Lotharingiát. Végül már nyílt erőszakká lett a reunió, Strassburg városát, béke idején, egyenesen seregfelvonulással készítették behódolásra. Németalföldön több várost a békeszerződés átmagyarásával kebeleztek be. Savoya túlsó határán Casale hatalmas várát pénzen vásárolták meg a mantuai hercegtől, mintegy bejelentve ezzel az igényt a jórészt francia lakosságú Savoya bekebelezésére is. Ezzel a francia nyelvterület végső határai ki voltak tűzve, minden készen állott a racionális, modern nemzetállam kialakulására, a nemzetiségi átmenetekre való tekintet nélkül.

Kétségtelenül a francia társadalmosodással való rokonság is vitte a bajort újra és újra a franciával való szövetkezésre; közeledett hozzá Pfalz, Köln, Mainz, Trier is, egy időben Szászország és Brandenburg is: a német választók többsége e pillanatban XIV. Lajos császárságára szavazott volna. Sobieski, a Franciaországban nevelkedett és onnan házasodott lengyel király is ez országban látja ideálját a hazájabeli nemesi zűrzavarok között, de azért nem tűrt gyámkodást, elhagyta a francia szövetséget, amikor az nem támogatta őt a törökkel folyó küzdelmeiben. Még a spanyol is közeledett a franciához, amelynek társadalomrendje, állama oly biztosnak tűnt fel a főnemesi oligarchia uralma alatt álló spanyol közélettel szemben.

XIV. Lajosnak most egyideig nem volt más törekvése, mint hogy a reumákkal kikerekített határokat a német birodalom hivatalosan is

elismerje. Hogy a császárt erre szorítsa, ösztönözte a törököt a támadásra, — holott 1680-ban a kalózkodás befogadása miatt francia flotta bombázta a török Chios kikötőjét és benyomult a Dardanellákba is. A török 1683-ban Bécs alá vonult; XIV. Lajos ép az ostrom válságos napjaiban küldte seregeit német és belga területekre, s Katalóniába is. A török balsorsa, Lotharingiai Károly és Sobieski diadalmi ellenére is elért annyit a francia, hogy 1684-ben a regensburgi fegyverszünet húsz évre kezén hagyta a bekebelezett határterületeket s a spanyol Luxemburgot is.

Ezzel XIV. Lajos elérkezett sikereinek tetőfokára, későbbi hosszú iszonyú háborúi nem hoztak már újabb eredményeket.

Mintha Európa többi államain is áthaladt volna a franciához többé-kevésbé hasonló folyamat, az osztályképződés és államegység felé; főként a modern hadsereg kialakulásának társadalmias folyamata. Az államok már nem változtatták ijedten szövetségeseiket, tartósabb célokat követtek. A nagy német fejedelmek már igazi uralkodók, nem tartanak a császár túlsúlyától. A török és a svéd szövetség, a francia külpolitika e két régi bázisa, elvesztette jelentőségét. A törökellenes háborúban Bajorország, Brandenburg is császári szövetségben harcolt s ezzel európai tekintélyt szerzett magának. Még Savoya is tűrhetetlennek találta már a francia gyámkodást. A pápa, XI. Ince, egészen a török háborúnak élt, általános keresztényi magaslatra emelkedve, még a franciaországi hugenotta-üldözést sem helyeselte, tartott attól, hogy a protestáns fejedelmeket elvonja a török háborútól. A francia követ valami sérelme miatt francia fegyveresek jelentek meg Rómában, a pápa meg kiátkozta a követet. Végül pedig Angliában is megrendült a franciabarát Stuartok helyzete és az elégedetlenek éppen Hollandiába, Orániai Vilmosba vetették reményüket.

Franciaország szinte elszigetelten állott. Colbert, a háborúk ellenzője nem élt már, Louvois, a katona, vezetett. Hirtelen csapással akarták megakadályozni Európa ellenséges szövetkezését. 1688-ban egyszerre három francia hadsereg nyomult a német birodalomba; a király hadikiáltványa védekező háborút hirdetett, jogos szerzeményeinek biztosítására.

Csaknem egy évtizedes európai küzdelem következett. Angliában elűzték II. Jakabot, Orániai Vilmos személyében perszonál-unió létesült Hollandiával. Lipót császár nála szokatlan lendülettel a török háború ellenére is felvette a háborút a franciával, Spanyolországgal együtt így európai koalíció alakult a francia ellen, amelyhez még

Savoya is csatlakozott. Kitűnő császári vezérek, Lotharingiai Károly, Bádeni Lajos, majd Savoyai Jenő modern seregekkel küzdöttek a török és a francia ellen. De a francia mégis megtartotta katonai fölényét. Még a francia flotta is sikerrel harcolt, Hollandia egyidőben igen szorongatott helyzetbe került, míg 1692-ben az angollal együtt tönkre nem verte a francia tengeri erőket, amelyek ezután csak hatásos kalózháborút viselhettek. A francia seregek mindig a határokon túl harcoltak, Németalföldön, Württembergben, Savoyában, Katalóniában. És ismét sikerült megbontani a koalíció sorait, külön engedményekkel; a francia diplomácia egyedül a német határszerzemények biztosítására korlátozta kívánságait. Először Savoya kötött békét, aztán 1697-ben a Hága-melletti Ryswickben Spanyolország, Anglia, Hollandia. A spanyol pár határhelynek s Szent-Domingo egy részének átadásával szabadult meg a területén álló francia hadaktól; Hollandiának már jelentős vámengedményeket kellett adni, s a jogot több németalföldi erőd megszállására („barriére-erődök“), amik a spanyol őrsegek kezén nem nyújtottak elég biztonságot a francia támadókkal szemben. A császárnak, egyedül maradván, csatlakoznia kellett a békéhez, Savoyai Jenő zentai győzelmének híre későn érkezett. A francia így is kénytelen volt Lotharingiát újra kiadni kezéből; Elzász és a reuniók azonban birtokában maradtak.

Hatalmas küzdelem volt, s Franciaország mégis megállta helyét Európa ellenében. Ismét csak páréves béke következett. XIV. Lajos hiába kísérelte meg, hogy Sobieski után francia vérbeli hercegot juttasson a lengyel trónra, flottájának Danzing alól eredmény nélkül kellett távoznia, a császár szövetségese, a szász választó lett lengyel királlyá. A törökkel 1699-ben a császár egész Magyarország megtartásával kötött békét, fiát, Józsefet, már 1690-ben római királlyá választották. XIV. Lajos császári tervei végleg meghiúsultak. A Habsburgmonarchia naggyá nőtt, ép amikor a spanyol örökösödés kérdése aktuálissá lett.

Ez a kérdés tulajdonképpen alig volt más, mint az Alpokon innen Európának osztozkodása a déli Európán, amely másfélszáz évvel előbb még politikailag, gazdaságilag, kulturálisan szinte diktált a kontinensnek. Most már új rend van Európában. Két modern társadalomtípus vitája kezdődik: a kontinens törzsén, izmos osztályképződéssel, az állami mindenhatóság nagy egysége, amely hatalomkifejtésre törekszik; és az északi, tengeri társadalmak, amelyek gazdasági hódításra a világon. A kontinens hatalmasságai a spanyol

zsákmányra vágnak, a tengeri hatalmak európai egyensúlyra, a spanyol örökség lehető szétdarabolására, hogy új nagy birodalmak ne akadályozzák gazdasági hódításukat.

Spanyolországban IV. Fülöp (1621—65) idején a felszínes abszolutizmust áttörték a grandok családi klikkjei, a tartományok rég eltemetettnek hitt önállósága s ellentétei; évtizedes lázadások, idegen inváziók, az elszakadt Portugáliával állandó ellenségeskedés és egy hosszú (1657—65) nyílt háború. II. Károly (1665—1700) gyermekkorában örökölte a trónt, osztrák anyjának jezsuita miniszterétől vezetett kormányzata állandó küzdelemben állott a grandokkal, akik végül fegyveresen távolították el a régensnőt az udvarból (1676). Kasztíliaiban a francia befolyás mindinkább kiszorította a osztrákét; az önállóbb tartományok, különösen Katalónia, inkább osztrák örökösödést kívántak. A bekövetkezendő nagy örökösödési háborúban idegen seregekkel szövetkezve küzdöttek egymás ellen pártok és tartományok. A franciával vívott háborúban Hollandia már mintegy protektora a németalföldi spanyol birtoknak: nagy változás II. Fülöp idejével szemben. A gyarmatok spanyol birtoklása alig több, mint semlegesítésük az aktív tengeri hatalmak versenyében, amelyek minden kereskedelmi hasznukat learatták. A spanyol lakosság tömeges kivándorlása Amerikába nem hozott termékeny összefüggést az anyaországgal, csak siettette elnéptelenedését.

Portugália állandó színtere lett a bekövetkezendő örökösödési háborúnak. A XVII. sz.-ban itt is új erőre kapott a "nemesség és a kortez, különösen a spanyollal folyt harcokban; az ország léte alig képzelhető el a nélkül, hogy valamely idegen nagyhatalom pártfogása ne támogassa a kormányzatot. A spanyoltól való függetlenség első uralkodója, IV. János (1640—56) után VI. Alfonz következett (1656—67), akit az elégedetlenek megfosztottak trónjától; öccsének, II. Pedrónak idején (1667—83 kormányzói címmel, 1683—1706 király) a franciával való kézalatti s nyílt szövetkezést a tradicionális angol együttműködés váltotta fel, a nagy örökösödési háborúban Portugália „a bázisa a tengeri hatalmak harcának a Bourbon-trónjelölt kasztíliai uralma ellen. A nemzetközi gazdasági szerződések történetében nagyhírű 1703. évi angol-portugál kereskedelmi szerződés, Methuen angol követről elnevezve, kiszolgáltatta az országot az angol iparnak, főként a portugál bor szabad angliai bevitele ellenében.

A spanyol uralom Itáliában sohasem tudott mélyebb közösségbe jutni a félsziget önálló, kisebb-nagyobb államaival, nem tudott gazdasági egységet sem teremteni. Jellemző módon, a régi, antik és reneszánsz

kultúrvidékekkel szemben, mindinkább a kicsiny Savoya lépett előtérbe, a nyugati fejlődéssel összefüggő társadalmi és állami szervezeteivel. II. Viktor Amadé (1675—1730) hosszú uralkodásának végén már jelentős európai királyság lett a fejedelemségből. A pápaság, különösen XI. Ince (1676—89) és XII. Ince (1691—1700) idején, már kevésbé mint világi fejedelemség, inkább mint a törökellenes háborúk lelkes szervezője, szerepelt a nemzetközi életben. Toszkána virágzó kultúrvidék, a Mediciek (II. Ferdinánd 1621—1670, III. Cosimo 1670—1723) lelkes művészet- s tudománypártolók továbbra is, de a reneszánsz időkből származó mind külsőlegesebb uralmi, pénzügyi kormányzattal. Velence a török ellenében 1669-ben elvesztette Krétát; a nagy törökellenes háborúban, az 1699. évi békében megszerezte ugyan Moreát, de már 1718-ban kénytelen volt újra átengedni a töröknek. Régi nagy levantei hatalma eztán csak Korfura és Dalmáciára szorult; Itáliában, az európai nemzetközi életben mindinkább hanyatló szereppel.

Az utolsó spanyol Habsburg, II. Károly (1665—1700), beteges ember, házasságai gyermektelenek. XIV. Lajosnak és I. Lipót császárnak anyja két nővér, III. Fülöpnek két leánya volt, feleségük is két nővér, IV. Fülöp leányai. Öröklésjoguk tehát egyenlő. Az igénylők közé lépett a bajor választó is, I. Lipót spanyol nejeének unokája, akinek a császár a francia háborúk szorultságában ígéretet tett legalább Németalföld birtokára, át is adták neki e tartomány helytartóságát. Anglia, Hollandia régóta gyártotta a terveket, hogy a spanyol birtokokat minden igénylő között osszák fel, mégpedig mint szekutidogenitúrákat, amelyek a dinasztiai törzsbirtokaival sohasem egyesülhetnek. De a spanyol önérzet lázadozott a feldarabolás ellen és II. Károly végül Anjou Fülöpöt, XIV. Lajos unokáját jelölte örökösének. XIV. Lajos beleegyezett volna az osztozkodásba, inkább Lipót császár ellenetzte, bízva a Habsburg-ház „mirákulumában”: Isten csodálatos módon operál e családeért, régi birtokainak megtartásáért. Amikor, 1700-ban, II. Károly meghalt, XIV. Lajos elfogadta unokája nevében a trónt, amelyet a spanyol államtanács ajánlott fel, osztozkodás nélkül. Mégpedig fenntartva a francia és spanyol monarchia egyesítésének jogát, ha az öröklési rend a jövőben erre vezetne.

Hollandia és Anglia szövetkeztek ez ellen, bár Fülöpnek Spanyolországra korlátozott királyságát elismerték volna; az itáliai-németalföldi birtokokat az osztráknak szánták, a gyarmatokat pedig lehetőleg önmaguknak. Lipót császárt különösen Savoyai Jenő buzdította a háborúra. Brandenburgot a királyi címmel nyerték meg, Hannovert pedig a választói méltóságra emeléssel. De a francia mellé állott a

csalódott bajor; mint Németalföld helytartója, francia kézre játszotta a barriére-erődöket is, a holland őrsegek áttatásával. A kölni érsek, bajor herceg, szintén a franciához csatlakozott.

A nagy, egy évtizednél tovább húzódó európai háború 1702-ben már általánosan kifejlődött. Spanyolország a Bourbon-királynak, V. Fülöpnek kezén volt. A törököt most nem sikerült a császár ellen bírni, csak Rákóczi Ferenc felkelése támadta hátba az osztrákot. A svéd, dán, lengyel a maga külön nagy északi háborújával volt elfoglalva. Anglia, Orániai Vilmos királysága, ezúttal szokatlan kitarással vetette bele magát a kontinentális küzdelmekbe; XIV. Lajos pedig az előzőtt Stuartok kísérleteit támogatta trónjuk visszaszerzésére.

Savoyai Jenő Itáliában nagy győzelmekkel ejtette bámulatba a világot; Bádeni Lajos a Felső-Rajnáánál, a német fejedelmek Köln vidékén, az angol Marlborough vezérlete alatt küzdő szövetséges sereg Németalföldön szállott szembe a franciával. Most azonban a francia nem állott egyedül; gyorsan átvitte a harcot idegen országok belsejébe. Villars serege a Rajnától, Vendôme serege Itáliából tört Bajorország felé, ahonnan a bajorral együtt Ausztriát akarták megrohanni. A tiroli népsereg megakadályozta egyesülésüket, de a német birodalom déli felén a francia és a bajor maradt az úr. Minthogy a tengeri hatalmak inkább magára Spanyolországra akarták vetni az erőket, fájlalván kereskedelmük kiszorulását Dél-Európából, a császárnak bele kellett egyeznie, hogy fia, III. Károly, a szövetséges Portugáliából kísérelje meg országa elfoglalását. De a spanyol nép nem fogadta szívesen az eretnek, holland-angol seregekkel megjelent fejedelmet. A félszigeten ezután egy évtizedre állandósultak a harcok. 1704-ben az angol, német segítséggel elfoglalta Gibraltárt, a sziklavár azóta is birtokában maradt. Azután Savoyai Jenő sürgetésére Dél-Németországba nyomult a holland-angol sereg s itt, Hochstádt-nél, Savoyai Jenő, Bádeni Lajos és Marlborough vezetésével 1704-ben, az egész háború legjelentősebb ütközetében, a szövetségesek megsemmisítő győzelmet arattak a francia* bajor fölött. A bajor választó Brüsszelbe menekült, országa császári igazgatás alá került. III. Károlynak sikerült hódolásra bírni Katalóniát, Aragóniát, az angol flotta Barcelonát is elfoglalta. De Bajorország fel-lázadt a császári uralom ellen, haddal kellett levérni és Rákóczy felkelése győzelmes volt, a holland és angol hiába igyekezett közvetíteni a császár és a magyarok között. 1706 elején új francia seregek nyomultak a Németbirodalomba és Németalföldre. Itt Marlborough győzött, elfoglalta Brüsszelt, Anwerpent is; Savoyai Jenő pedig Turint mentette fel a francia ostrom alól elhatározó győzelemmel, amely egész

Felső-Itáliát a császáriak kezére adta. Ekkor azonban III. Károly került szorult helyzetbe, a franciák Barcelonában ostrom alá vették őt; a szövetséges erők azután megfordították a kockát, úgyhogy maga V. Fülöp is kénytelen volt egyidőre Franciaországba menekülni. A császári seregek, az Egyházállamon fenyegetéssel utat törve, 1707-ben megszállták a nápolyi királyságot is, — a spanyol birtokok csaknem mind a szövetségesek kezén voltak. Már magának Franciaországnak megtámadásával is kísérleteztek. Toulont többször, sikertelenül ostromolták, de Savoyai Jenő és Marlborough bevette Lille várát, Vauban egyik remekművét. XIV. Lajos mindent felkínált már, a spanyol trón feladását is, de a szövetségesek azt kívánták, hogy maga segítsen fegyverrel V. Fülöp elűzésében. Elkeseredett erőfeszítéssel harcoltak tehát a franciák, Németalföldön, Malplaquetnél, hatalmas, eldöntetlen ütközet akadályozta meg a szövetségeseket a Franciaországba való nyomulásban. V. Fülöpnek a spanyol nép apróharca jött segítségére, 1711-ben III. Károlynak ismét csak Katalónia egyik szöglete maradt.

Fel kellett adni a reményt a franciák végleges letérésére. A szövetségesek mindegyike már úgyis régóta a maga érdekeit-szerzeményeit igyekezett biztosítani, szerződéseik ellenére is. Végül Angliában a békepárti toryk megbuktatták Marlborough-t, aki egyúttal vezető-miniszter is volt. Es I. József halála után III. Károlyra szállott az oszt-rák monarchia, aki ezután nem nagyon ragaszkodott a spanyol trónhoz. Anglia tehát 1711-ben megegyezett Franciaországgal, visszavonta seregeit. Ezután a franciák ismét erőre kaptak a harctereken, posszú tárgyalások után 1713-ban Utrechtben Anglia és Hollandia békét is kötött; a német birodalom csak 1714-ben, Rastattban. A spanyol trón mégis a Bourbon-háznak, V. Fülöpnek birtokában maradt, a gyarmatokkal együtt; de az európai birtokokat elvesztette. A Habsburgok kapták meg Milánót, Mantuát, Nápolyt, Szardíniát s Németalföldet is, de ezt Hollandia jogainak elismerésével. Angliának jutott Gibraltár, Menorca és a franciáktól az amerikai Új-Foundland, Új-Skócia (Akadia) birtoka, valamint a négerkereskedelem spanyol „assientoja“, világmonopóliuma. Hollandia a barriére-erődök megszállásának, a németalföldi kikötők elzárásának jogát kapta és kereskedelmi előnyöket a franciáktól. Savoya határkiigazításon kívül Szicília birtokát a spanyol örökségből, a királyi címmel.

Franciaország tehát nem sokat veszített, de félelmetes hatalma megszűnt a megerősödött, modernizálódott európai államok együttesében.

HOLLANDIA MEGÁLLAPODÁSA ANGLIA EMELKEDÉSE

Franciaország mellett a kontinensen egymásután fordultak át más társadalmak és államok is az egységnek modern alapjaira. Nem francia „hatás” alatt, hanem jórészt fejlődésközösségben a franciával, amely csak érett formáival vezet közöttük. Ilyen értelemben lehet szólni a nyugatról terjedő nagy hullámokról, amelyek a kontinens rendiségét lassanként izmos, mély tartalmú-feladatú osztálytársadalommá alakítják át az abszolút állam keretei között. Hatalmas folyamat; ez szabályoz most már általánosan minden társadalom vezetését, kényszerít üzemiességre, társadalmiasságra a rendi szűkösségeiből egyre kitáguló világban is minden erőt, pénzt és politikát s magát az egységesítő államhatalmat is. A féktelen erőket, amelyeknek nincsenek széles, társadalmias alapjaik, ez a folyamat csendesíti el: intellektualizálja, elszürkíti a szélsőséges, sekélyes nemességet északon s keleten.

Hollandiára ez a folyamat belső „válságot” hozott a XVII. sz. közepétől. Még jóidéig a jelennek irigyelt, hatalmas, gazdag társadalmá Európában: az angol, a francia megtörni nem tudja, a XVIII. sz. derekáig nem csökken kereskedelme; csak éppen nem mutatja azt a gyors emelkedést, amellyel az angol kereskedelem vele egyenrangúvá nő fel, majd felül is múlja. De a régi fejlődés tényleg megállót.

Itt bizonyos határokon túl nem lehetett szó a vállalkozásszerűség kimélyítéséről, az alsó munkának üzletszerű megragadásáról, általános pénzszervezetek kialakulásáról. A pénznek mindig megmaradt a helyi társadalmakhoz, a kicsiny munkához tapadó szerepe is. Egységes pénze sohasem volt a köztársaságnak, minden rendi része féltékenyen őrizte a maga pénzverő jogát. Az amszterdami bank tulajdonképpen a város bankja, nem feltétlen irányítója, központja az egész hiteléletnek. Még a nagy Keletindiai Társaság sem tud egészen kapitalisztikus szervezetté fejlődni. Mai szemmel szinte érthetlen, hogy miként történhettek az elszámolások, amikor minden hajó és áru valamely rendi képlet tulajdona, minden behozott árut is az árusít ki, de mégis egyúttal az egész Társaság közös számlájára. Kétszáz évig nem is volt a Társaságnak rendszeres központi könyvvitele, a részvényeseknek nem voltak pénzüik szerint megszabott jogaik. Nyilvánvaló, hogy állandó személyes, méltányos megegyezéssel folyt mindenki teljesítményének felbecsülése s mindenki megtartotta a jogot, hogy önállóan, a maga módja-érdeke

szerint, végezhesse el a közös vállalkozásban is a munkát, iparit és kereskedelmet. A többi holland kereskedelmi Társaság, mint pl. a nyugatindiai is, már veszedelmesen hasonlít a franciákra, inkább „állami” alapítások, mint a társadalomé. Ezért érthető, hogy az amerikai gyarmatok az európai háborúkkal összefüggésben hamarosan idegen kézre kerültek, míg az indiaiak, eleven vállalkozással áthálózva, mindig növekvő jelentőségre jutottak. Brazíliai hódításaikat 1654-ben vissza kellett adniok a portugáloknak, az angolokkal vívott háborúban, 1664-ben elvesztik Új-Amsterdamot. Kétségtelen tehát, hogy félbenmaradt a nagy kapitalisztikus fejlődés, a szabad mozgás megállott egy bizonyos fokon, nem tudott elmélyülni általános társadalomdolgoltatással. Az angol Spanyolországban, Portugáliában, Oroszországban is mindinkább magához ragadta a kereskedelmi vezetést. S mégis, a XVIII. sz. végéig, a holland külkereskedelem abszolút mennyisége messze túlhaladta az angolt, pedig a népesség csak egynegyede az angolnak. Hollandiában a XVIII. sz. végén egy lélekre 300 márka érték jutott a külkereskedelemből, Angliában csak 70 márka.

Igen hasonlít mindez a francia típusra, amelyben nem nagyvállalkozások, hanem munkaszervezetek kényszerítik rá az árut a piacokra. Nyilvánvaló, hogy a holland partikularizmus nem volt külsőleges, csupán politikai, hanem társadalmias, adminisztratív természetű. Semmiféle kereskedelmi siker sem tudta teljesen üzletiesíteni a társadalmi összefüggéseket. A nemesség eltűnt, de a „rendi szervezetek” nem. A falusi határközösségek egész a francia forradalomig fennmaradtak, szabályozó hatósági szeleppel. Állammerkantilizmus nem fejlődött ki, hanem az egyes városok, testületek önmagukat szabályozó merkantilizmusa. A munkát ellenőrző, hitelesítő „csarnok-rendszer” minden városban az üzletiességen túlmenő, a helyi viszonyokhoz igazodó szabályozás volt. A csupaszn pénzén-dolgoltatást, a vidéki nép munkájának felvásárlását szigorú szabályok akadályozzák. Adminisztratív módon szabályozott közös tőkebefektetés, különösen a közös technikai berendezésekre, a szél- és vízimalmokra; de a gépek a XVIII. sz. végén épp oly nehezen tudtak itt érvényesülni, mint más céhszerű társadalmakban. A munkabérek mindig magasabbak, mint bárhol másutt.

A testületi-városi előjáróságok nem mentek át, francia módra, egyöntetű hivatalnokságba, hiszen minden részben a legkülönbözőbb a történeti szervezettel; de különbségeiben is a magisztrátushoz hasonló vezetőpolgárság alakul ki. „Megcsontosodás” ez, a vállalkozás-fejlődés megállítása, de az adminisztratív szempontok ereje folytán. Nem tőkésrétegek uralmának megcsontosodása, mint az itáliai késő-reneszánsz-

ban, a dolgozó rétegek védelme nélkül, hanem a szabályozó módszerek kikristályosodása. A városok élén polgármesterek, tanácsosok régenscsaládjai, megszabott hatáskörrel; a polgármester többnyire egyúttal egyik direktora is a Keletindiai Társaságnak is, állásánál fogva. Bizonyos tőkét be kellett fizetniök a Társaság pénztárába: ez itt a hivatalvásárlás. És felelősek egész vagyonukkal a Társaság üzletmenetéért, míg az egyszerű részvényes csak részvényének értékét kockáztatja.

Az egyéni vállalkozásnak, a tőkének ez a szoros lekötése a társadalomvezetés feladataihoz csakugyan tompítja a régi merész kezdeményező kedvet, mozgalmat. A gazdasági magaskonjunktúra elmúlt, de azért, mert a társadalom védekezett elhatalmasodása ellen. A XVII. sz. végétől megállapítható a túlságosan nagy vagyonok folytonos csökkenése, de ezzel szemben a vagyonnak mindig egyenletesebb szétosztása széles rétegekben. A tőke ezentúl még fokozottabb mértékben társul mezőgazdasági-termelő célokra, vizek lecsapolására, gátak emelésére; de erősen adminisztratív alapokon, a paraszt helyének, munkájának és hasznának biztosításával. Azok az iparok, amelyeknek további fejlődésére nagyvállalkozások szükségesek, megállottak, köztük a posztógyártás is, de a nyerstermények iparosítása tovább is emelkedőben volt. Nem romboló gazdasági válság tehát, még a kereskedelemben sem, csak az európai vezetésnek lassú feladása. Önkéntes kiállítás a nagy világversenyből, melyet már csak az alsóbb nép kihasználásával lehetett volna tovább is tartani. A „hanyatlás” korából Hollandia, mint Európa legharmónikusabb modern társadalmá került ki, békés jóléttel, általános műveltséggel, ami különösen a parasztságot illetőleg jellemző más társadalmakkal szemben. A holland „szabadság” nem megsemmisítése a hűbéri-rendi kötöttségeknek; példája annak, hogy miként lehetett a kicsiny, szokásszerű viszonyok méltányosságát lassú gonddal kifejezni a modern okszerűséggel és a pénz szerepével is.

Feltétele természetesen ennek az, hogy a kormányzatot a társadalom megkösse a mindenáron való politikai és gazdasági hódításban. Amikor, 1650-től 1672-ig, az Orániaikat leszorította a Generaliteit, azaz nagyjából a kereskedelmi érdek jutott uralomra, éppenúgy korlátozták hódító kedvét, mint amikor ismét az Orániaik vették át a vezetést és háborús-monarchikus erő kifejtésre ösztönöztek. 1672-ben Franciaország és Anglia támadása védtelenül érte a köztársaságot, mert a Generaliteit főként a kereskedelmi érdekekkel törődött. A nép elkeseredése lázadásban tört ki, a vezető államférfiút, aki az angol háborút (1664—67) dicsőséggel fejezte be, De Witt-et, öccsével

együtt az utcán verték agyon, testüket akasztófára függesztették. Orániai Vilmos, akit helytartónak választottak, nem gondoskodott a tettesek megbüntetéséről. Vilmos egyensúly-diplomáciája európai koalíciót hozott össze a francia-angol ellen és Hollandia a nymwegeni békékben (1678—79) sértetlenül került ki a végveszélyből. De a helytartóság nem nőhetett monarchikus hatáskörre a háborúban sem, a Generaliteit szerepe most is oly nagy, hogy Vilmos háta mögött és őt kényszerítve indította meg a béketárgyalásokat. Amikor, 1688-ban, kikerülhetetlenné lett a háború a franciával, s egyúttal ismét a franciával szövetséges Angliával, II. Jakabbal is, a Generaliteit hosszú megfontolás után támogatta Vilmos vállalkozását az angol trón megszerzésére. XIV. Lajos ellen most már az angollal szövetségben folyt a nagy háború, de ismét Hollandia kötötte meg először a békét Ryswick-ben (1697), amikor a maga helyzetét biztosítottnak látta, s ezzel békére kényszerítette a többi hatalmat is. E békében megelégedett a barriére-erődök megszállásjogával és a Colbertista francia, hollandus-ellenes vámok megszüntetésével. De Hollandiát III. Vilmos angol királysága sem tette Anglia függvényévé, még perszónál-uniónak sem lehet nevezni a két ország kapcsolatát. A királynak helytartói hatásköre nem erősödött, ismét a Generaliteit vezetőminisztere, Hensius, intézte az ügyeket. III. Vilmos halála után meg is szakadt az összeköttetés Angliával, sőt ismét hosszú helytartó-nélküli korszak következett (1702—47), csaknem két évtizedig Hensius vezetésével. Az Orániaik mellékága csak egy két tartomány helytartóságát viselte. A spanyol örökösödési, háborúban (1701—13) megint. Hollandia a franciaellenes európai koalíciónak központja, Hensius, Marlborough, Savoyai Jenő, az „európai triumvirátus“ a nemzetközi politika lelke. Az utrechti béke (1713) véglegesen megszabadította Hollandiát a francia szomszédságtól, a spanyol Németalföldet osztrák kézre adta, de politikailag-kereskedelmileg megbénítva a barriére-erődök holland őrsegei és a tengerpart állandósított elzárása által.

Hódításokat nem hoztak e háborúk Hollandiának, sőt azok az északamerikai területek is, amelyeket a francia elfoglalt tőle, angol kézre jutottak az utrechti békében. Hollandiával nem lehetett úgy számolni a nemzetközi politikában, mint más hódításra éhes állammal. „Megbízhatatlan“ szövetséges volt, mihelyt megszűnt az ellenséges támadás veszélye, kiállott a háborúból, bármily nyereségekkel kecsegtetett is folytatása. De megkötötte szövetségeseinek kezét is, bármely fél túlságos győzelme, íúlhatalma Európában ellentétben állott létérdekeivel. Így alakult ki azonban közvetítő szerepe a nemzetközi

életben, Nymwegen, Ryswick (Hága), Utrecht: a korszak nagy béketárgyalásai, amelyek egész Európa vitás kérdéseit rendezték, mind holland területen folytak le.

Anglia a forradalom után következett félév században a belső bomlásnak, pártviszálynak képét mutatta, a királyság és a társadalom ellentéteivel, trónfosztással és a trónöröklés jogának csaknem állandó vitáival. Nem is szokás nagyságot látni e korban. S mégis, feltűnő, mily növekvő szerepet vitt az ország Európa ügyeiben, háborúiban, a Stuartok tartózkodó politikája után. És tény az is, hogy e korszak végén Anglia már Hollandiával egyenrangú hódító gazdasági hatalom és egy emberöltő múltán túl is szárnyalja versenytársát. A középkorban a normann-francia hódítás, berendezkedés kora után hatalmas expanzív korszak következett, Franciaország felerésze angol uralom alá került. Aztán a Tudor- és Stuart-időkben ismét belső rendezkedés, a kontinentális államok mintájára. A forradalomban átcsaptak a konstrukción a felszabadult társadalmi erők. Most a betegségből való lábadozás, bizonytalanság színe alatt kialakították az erők egyensúlyozott szabadságának azt a rendszerét, amit ma alkotmányos monarchiának nevezünk. Nem kevésbé hatalmas rendszer, mint az adminisztratív abszolutizmus, csakhamar érezteti erejét Európa minden vitájában. Anglia azóta hatalmas lendítőkerék Európa törzse mellett, a múltnak minden masszív társadalomképződményét, munkaszervezetét mozgásra, hasznos célok üzemévé való átalakulásra sietteti.

11. Károly (1660—85), a kivégzett I. Károlynak fia, a léha, szeretőző, adósságcsináló uralkodónak emlékét hagyta maga után, akit XIV. Lajos tartott pénzen, hogy az angol közvélemény ellenére franciabarát, katolikus, abszolutisztikus politikát vihessen. A forradalom nagy drámája után vége a puritán meggyőződés erejének, anglikán parlament ült össze, amely esküre kötelezett minden állami s egyházi alkalmazottat a magas egyház iránt, eltiltott minden vallásos összejövetelt, öt résztvevőn felül. Skócia, ismét csak a régi laza perszonálunióban Angliával, szintén elismerte a püspöki egyházat, csupán indulgenciával a prezbiterek számára. A király azon dolgozott, hogy Angliában a katolikusokat is egyenjogósítsa, ami még erősebben hangsúlyozta volna a püspöki egyházszervezetek győzelmét a forradalmi puritanizmus fölött. Ez egyúttal az adminisztratív abszolutizmus küzdelme is a képviselői alapuló politikai szervezet ellen. Így került a király mindinkább ellentétbe az eleinte oly alkalmazkodó parlamenttel. Pedig a király, mint portugál házasságának hozományát,

Bombay és Szent-Ilona birtokát hozta az angolnak, a holland háborúban Új-Amszterdamot szerezte meg, — amit II. Károly öccsének, Jakab yorki hercegnek, a flotta admirálisának tiszteletére New-Yorknak neveztek el — az egész környező holland gyarmatbirtokkal. A Hollandia ellen viselt háború (1664—67) szintén megfelelt a társadalom gazdasági érdekeinek, de szerencsétlenül folyt le, Ruyter admirális a Themzébe behatolván Londont is rettegésbe hozta és a bredai békében a holland kereskedelmet fel kellett menteni a navigációs-törvények legsúlyosabb korlátozásai alól.

Hollandia tengeri túlhatalmának megtörésében látta Colbert is a francia kereskedelem fejlődésének feltételét. Nem kellett tehát okvetlenül II. Károly magánéletének rejtjelmeiben, francia metreszek intrikáiban keresni a franciabarátság okát, sem pedig XIV. Lajos pénzküldeményeiben, amik oly szükségesek voltak a kormányzat számára a parlamenti adómegajánlás nehézségei között. Hollandia megtámadása 1672-ben, a franciával szövetségben, az utolsó háború szerencsétlen következményeit akarta kiküszöbölni. Egyúttal a királyságot erősíteni, s innen II. Károly és XIV. Lajos titkos szövetkezése is az angol katolicizmus felszabadítására. A király öccsében, Jakab hercegben, egyenesen buzgó vallásossággá lett ez a politikai, világnézeti meggyőződés, nyíltan áttért a katolikus hitre. II. Károly pedig diszpenzációs jogánál fogva indulenciát hirdetett ki a katolikusok számára (1672). Nagy vihar támadt, a rendeletet vissza kellett vonni, majd a parlament, többszörös adómegtagadással, 1673-ban az ú. n. „test-act“ elfogadására kényszerítette a királyt: minden állami, katonai alkalmazott, sőt parlamenti tag is köteles esküdni oly formulára, amely elismeri a király egyházi felsőségét és megtagadja a leglényegesebb katolikus dogmákat. Jakab herceg volt a legelső, aki ennek következtében letette admirális-tisztét. Hollandiával pedig békét kellett kötni (1674), a franciát magára hagyni. A holland és az angol protestántizmus közeledésének jele volt az, hogy Orániai Vilmos nőül vette Jakab herceg protestánsnak maradt leányát, Máriát. II. Károly gyermektelen volt, törvényes utóda tehát a katolikus Jakab herceg. Állandó izgalmat okozott ez a kérdés, pápista összeesküvések hírei keringtek, mint ahogyan az 1664. évi borzalmas londoni tűzvészt is katolikus merényletnek hirdették. A parlament ki akart zárni minden katolikust a trónöröklésből, vád alá akarta vonni a minisztereket. Fel kellett oszlatni e parlamentet (1679), amely 18 évig ült együtt, de a választások ellenzéki többséget hoztak, az egyik miniszter a Towerbe került, s csak a felsőház ellenkezése akadályozta meg, hogy

a katolikusok, tehát Jakab kizárása a trónról törvénnyé ne emelkedjék. A királyi hatalom folytonosan korlátozó szabályozása járt e vitákkal. Egyik eredménye 1679-ben a „habeas-corpus-act“, az angol polgár védelme a hatóságok elfogatás-joga ellenében. Régi elven alapul ez s már középkori jogtétel, de e törvény szerint az illetékes bíróság rögtön és automatikusan köteles működésbe lépni minden elfogatásnál és kellő jogalap hiányában a szabadonbocsátást elrendelni. A parlament mind túlzóbb lett, a whigek érdekuralmával. A torykonzervatívizmus felfordulástól félt, különösen a trónöröklés rendjének megváltoztatása esetén. Többszörös feloszlítás után 1680-ban torytöbbség kerekedett felül, a whigek erőszakoskodtak, konspiráltak. Üldözöbe vették őket, felsőházi vezérüknek, Shaftesbury-nek, Hollandiába kellett menekülnie, alsóházi vezérüket, John Russelt, kivégezték.

Így léphetett tehát mégis katolikus uralkodó, II. Jakab, (1685—88) az angol trónra, akkor, amikor katolikus még a parlament tagja sem lehetett. Letette a fogadalmat, hogy az államot, egyházat törvényes rendjében fogja megtartani. A skót prezsbiteriánusok Argyle grófjának vezetésével fellázadtak, elkeseredett hegyvidéki harc után leverték őket, vezérüket kivégezték. Ugyanekkor szállott partra Hollandiából a toryk elől menekültek serege, a népszerű Monmouth-nak, II. Károly természetes fiának vezetésével, akit a nyugatangliai vidékek királlyá kiáltottak ki. Leveretésük után rendkívüli vértörvényszékek végeztették ki és száműzték a résztvevők százait, akár az abszolutizmus legszebb ideijében. II. Jakab keményebb meggyőződésű ember volt, mint bátyja, következetesen dolgozott. Egyrészt a supremácia alapján engedelmességet követelt az anglikán egyháztól, másrészt most már általában a lelki ismeretszabadság volt programja, a test-act ellenében egyenlőség a katolikusok, de a puritánok számára is. A konstruktív társadalomvezetés az egységes államvallás ideájáról egyszerre a teljes vallástürellem ideájára tért át. A diszpenzációs jog alkalmazásával tervszerűen helyeztek katolikusokat, disszentereket katonai-polgári tisztségekre, még a városi elöljáróságokba is. A kvéker William Penn, Pennsylvania alapítója, ipeghitt embere lett a királynak. Az angol közvélemény szerint a diszpenzációs-jog csak a törvények hiányainak kiegészítésére szolgálhat, a természetes méltányosság alapján, új jogot azonban nem alkothat. A királyi jogtudósok szerint a katolikusokat ténylegesen megtűri a társadalom, a büntetőtörvények végrehajtását senki sem követeli, csak politikai izgalmak idején: tehát a diszpenzáció nem más, mint a természetes közfelfogás alkalmazása. Így tűnik ki tehát, mint mindig, a természetjognak viszonylagos értelme s ezúttal kétség-

telenül a királyi jogászok értelmezése a természetesebb, modernebb. Végre, 1687-ben, királyi teljhatalomból általános tolerancia-rendeletet bocsátottak ki. De mind erősebb lett a felzúdulás. Sok pap megtagadta a rendelet felolvasását, sok helyütt meg a hívek tüntetően elhagyták a templomot. A püspökök felirattal tiltakoztak; hetet közülük a Towerbe vittek, de a bíróság, a nép ujjongására, felmentő ítéletet hozott. A toryk a puritánok felszabadítása miatt is zúgolódtak.

Amikor a királynak, idős ember létére, fia született, mindenki a katolikus monarchia állandóságától rettegett. Sőt azt híresztelték, hogy az újszülött nem is a király fia, hanem becsempészett gyerek. Mind többen látták Orániai Vilmosban, a király leányának férjében a végső mentséget. Vilmos régóta összeköttetésben állott a whigekkel, II. Jakabnak katolikus-franciabarát politikája nagy veszélyt hozhatott Hollandiára. Mégsem lépett volna fel erőszakkal apósa ellen, de amikor XIV. Lajos ismét megtámadta a szomszédos rajnai vidékeket, meg kellett előznie Anglia ellenséges fellépését. Elfogadta az ellenzéki angol lordok meghívását, 1688 őszén, brandenburgi segédcsapatokkal, menekült hugenottákkal erősödve, partraszállott Angliában „a protestantizmusért és szabad parlamentért”. A kontinens akkori modern monarchiáiban elképzelhetetlen lett volna már a királyi hatalomnak, hadseregnek az a gyors széjjelfoszlása, ami Angliában most bekövetkezett. Jakab próbálkozott engedményekkel, a sereg élére állott, de látva annak hangulatát, visszasietett Londonba. Sikertelen alkú után menekült, de tengerparti halászok felismerték, Londonba vitték vissza. Itt, a zűrzavarban, Orániai Vilmos módot adott neki a külföldre menekülésre, XIV. Lajos Saint-Germainban udvart rendezett be számára. Az angol toryk egyideig még alkudoztak vele, de ő még a tolerancia viszszavonását sem volt hajlandó megígérni. Pártja, majd később szintén Jakab nevű fiáé, a „jakobiták” még sokáig fenyegető veszedelem az angol trónkérdés eztán következett viszontagságaiban.

A legitim öröklés még mindig alapja a társadalmi rend állandóságának, az angol toryk csak nagy kínnal tudtak valami közös formulára jutni a whigek szerződés-elméletével a trón betöltését illetőleg. De avértelen „dicsőséges forradalom” — Chateaubriand később „hasznos forradalomnak” nevezte el, — kétségtelenül egy új, értelemszerű, szerződészerű társadalomrend elhatalmasodását rejtette mélyén, s már nem valami egyoldalú, puritán-forradalmi mozgalmat. A toryk csak Máriát, II. Jakabnak, a szökésével jogairól lemondott királynak leányát akarták elismerni a trónon, de Vilmos nem akart csak „felesége

köténye mellett ülni“ fenyegetődött, hogy visszamegy Hollandiába, s erre mégis együtt koronázták meg őket, sőt elismerték királyságát III. Vilmos néven (1689—1702) Mária halála esetére is. Népszerűvé a hollandus sohasem tudott lenni. A hatvan évvel előbbi „petition of rights“ alap gondolatait modernizálta, részletezte az 1689. évi „declaration of rights“: lényegében a parlamenti törvények egyszerű végrehajtására szorította le a király proklamációs, diszpenzációs jogát, a parlamentnélküli adóztatást még sürgős szükségben is eltiltotta, valamint az állandó hadsereg tartását is; a parlament gyakori összehívásának kötelezettségével együtt, benső összefüggésként, általánosította az országban a jury-bíráskodást a királyi hivatalnokságok helyett. A disszentereknek indulgencia, de nem teljes egyenjogosítás; a katolikus-ellenes törvények azonban érvényben maradtak.

Skóciában a jakobiták fellázdáltak, csak többéves küzdelemmel sikerült őket leverni. Egyidejűleg lángbaborult Írország is, II. Jakab francia sereggel jött át s csaknem az egész szigetet hatalmába ejtette. De ír hívei a Cromwell-előtti állapotokat akarták visszaállítani, ezrével üldözték ki az angol telepeseket, sőt teljes elszakadást is akartak Angliától. Maga III. Vilmos vezetett hadjáratot ellenük, 1690-ben egy véres ütközetben tönkrevverte Jakab seregét, aki visszamenekült Franciaországba. Ekkor következett az utolsó nagy proskripció Írországban, a társadalom brutális kiforgatása helyéből angol telepések által. Anglikán egyházat állítottak fel, meghagyták ugyan a katolikusok szabad vallásgyakorlatát, de kizárták őket a tisztségekből, parlamentből, ügyvédségből, egyetemről. A tanítói pályáról is, még magániskolát sem állíthattak. A katolikus kézművesmester nem tarthatott többet két segédnél. Földet protestánstól nem vásárolhattak, nem örökölhetek. De ha katolikus szülő fia protestánssá lett, még apja életében rászállott birtoka. Írország nem kereskedhetett az angol kolóniákkal; posztót külföldre nem szállíthatott. Az ír parlament megmaradt, de határozatait a királyi tanács egyszerűen elvetheti. — Oly szélsőségek tehát, amik az existenciák felforgatásában túlhaladták a francia abszolútizmus rendszabályait is a hugenottákkal szemben.

III. Vilmos trónrajutása Anglia bevonását jelentette a franciaellenes európai háborúba. A király nem valami sikeresen harcolt Hollandiában, de a francia flotta nagy veresége La Hogue közelében (1692) legalább az invázió veszélyétől mentesítette Angliát. A ryswicki békében (1697) Anglia nem szerzett semmit, csak az európai egyensúly fenntartását érte el. Ezen dolgozott III. Vilmos akkor is, amikor a spanyol örökség szétosztására igyekezett rábírnival az érdekelt hatalmakat;

ha terveit elfogadják, évtizedes nagy háborútól szabadul meg Európa. A diplomáciai eszközöknél kellett maradnia, sem az angol, sem a holland képviselő nem volt hajlandó háborús fenyegetőzésre — amíg a tények nem kényszerítették a háborúra. III. Vilmos meghalt a háború teljes kifejlődése előtt, gyötrődve a toryk „csodálatos vakságán” az európai kérdésekkel szemben.

Mária már korábban meghalt, gyermektelenül, s azóta ismét égető kérdés volt a trónöröklés kérdése. II. Jakab visszahívásáért csak töredékek konspiráltak és sem ő, sem fia nem volt hajlandó elhagyni, mint kívánták, a katolikus hitet. A trónra tehát már Vilmos halála előtt II. Jakab ifjabb leányát, Annát, György dán herceg nejét jelölték. De Anna gyermekei is mind elhaltak, s így már most kellett gondoskodni az ő utódáról is. A legitim öröklés elve mind vékonyabb szálakon függött, távoli Stuart-rokonokhoz kellett fordulni, mégpedig ismét nőrokonhoz: a hannoveri választó neje, Zsófia, akit kiválasztottak, Pfalzi Frigyesnek és I. Jakab leányának leszármazottja volt. De e jelölést is korlátozták a politikai érdek feltételeivel, amely feltételek egyúttal kritikát jelentettek az öreg III. Vilmos ellenében is: Zsófiának s utódainak anglikán hitre kellett térniök; az uralkodó nem háborúskodhat idegen állam érdekeiért (Hollandia), csak parlamenti beleegyezéssel távozhat el az országból, idegent nem hozhat tanácsába, tisztségekre.

Anna királynő (1702—14) idejét a spanyol örökösödési háború töltötte be. A whigek, a torykkal állandó éles ellentétben, kereskedelmi-expanzív érdekekből vállalták a tengereket járó, európai partokat, messze gyarmatokat foglaló háborút. Vezérük, első miniszter s egyúttal hadvezér, Malborough lord (John Churchill) volt. Az expanzív lendület magával ragadta Skóciát is, 1707-ben parlamentje, bár kevés szótöbbséggel, beleegyezett a teljes unióba, beolvadt az angol parlamentbe, csak a skót preszbiteri egyház jogait ismertette el. Az ifjú Stuart Jakab kísérletet is tett Skócia fellázítására, de sikertelenül, menekülnie kellett, Anna királynő díjat tűzött ki öccsének fejére. Pedig Anna maga is őt kívánta volna örökösül. Mintha a sors is a legitimitás törvényeire intett volna, a királynő tizenhétszer szült, s valamennyi gyermekét túl kellett élnie. És a pártok uralma félelmes veszély, ha nem támaszkodhatni teljes joggal az uralkodás isteni eredetére. A királynő, szigorú erkölcsű asszony, nem követhette igaz meggyőződését, még tanácsadóinak, minisztereinek megválogatásában sem, hiába könyörgött, ne tegyék rabszolgává, választhasson bármely pártból a kormányzatra alkalmas embereket. A whigeket, s velők Malborough-t is, 1710-ben el is kellett ejtenie, tory-alapokra tért át, ami siettetta a háború befejezését.

A tory-vezetőminiszter, Bolingbroke, — a királynő nem szenvedhette őt könnyű élete miatt, — kísérletet tett titkos tárgyalásra Stuart Jakabbal, de sikertelenül, s ezután belenyugodott a hannoveri öröklésbe. Meglehetősen cinikusan, a királyság már szinte a pártok játékszere: úgy vélte, hogy ez a német dinasztia igen komolyan fogja majd fel az uralkodói hivatást, maguk a whigek fogják idővel elkergetni őket, s akkor nyitva áll az út a Stuartok számára. Kalandszerűnek látszott a kormányzat, a hódítás is kifelé és az utrechti békében nyert távoli foglaltások, Gibraltár, Menorca, Uj-Foundland, Akadia, a Hudson-vidék is csak a szerencse ideiglenes ajándékainak.

Ha a XVII. sz. végéig még sok is volt minden angol társadalmi mozgalomban az irracionális elem, a hagyományhoz, intézményhez kötöttség, rendi darabosság, úgy ezután mintha rohamosan kilökte volna magából a közélet mindezeket, szabadon lüktethettek érdekei, céljai, fel egészen a király bizalmas kabinetjéig. Most keletkeztek a modern értelemben vett politikai pártok, életfelfogás és érdek alapján, míg a kontinensen a társadalomosztályok masszív formái voltak kialakulóban.

Az érdek mozgalmi alakítják tehát a társadalmat, pártküzdelmek, mint egykor az antik, vagy a reneszánsz időkben. Az egyedüli, de óriási különbség: az érdekek, a pártok fogalmának bámulatos elmélyülése. A modern haladás nem a szellemnek, hanem a struktúrának a kérdése. Ez elmélyülést mutatja mindenekelőtt a politikának a vallás kérdésével való szívós kapcsolata: az érdek nem siváran anyagi, hanem világfelfogások, kultúrfeladatok feszülnek benne. Az intellektuáлизmusnak ilyen mély tartalma fejlesztette ki szinte a tudományosságig a politikai irodalmat is, a pártélet nagyszerű felkészültségét, ami mellett a szónoklás egyelőre alig játszik szerepet, még a meetingek is csak jóval később jöttek divatba. De sem a vallás, sem más szempontok nem határozzák meg kizárólagosan az angol pártalakulásokat. A pártok a társadalom teljes és folytonos mozgalmának képződményei. Megérteni lényegüket mindig csak egy bizonyos korra nézve lehet s akkor is inkább csak jellemezni, mint megérteni. Defoe mondja, hogy nem ismert államférfiút, aki mindig tisztán whig, vagy tory lett volna, szigorú alapelvekkel. A pártváltoztatás nem feltűnő dolog, nagy államférfiak, nagy írók mutatnak példát erre. Még gyakoribb egymás programjának átvétele, néha súlyos, hosszú ellenkezés után. Nem maga a személyekben megtestesült párt harcol és uralkodik, hanem a társadalomnak teljes szellemi-anyagi üzeme.

A whig-felfogás általában véve megelégedett a katolicizmus politikai elnyomásával, de az anglikán magasegyház ellenében minden protestáns árnyalat egyen jogosítására törekedett. Némikép tehát utóda a puritánizmusnak. De éppen azért, mert maga az élet, a munka, az érvényesülés az igazi istentisztelet, a whig-párt közös alapja a szabad intellektuális, a szabad kapitalista erő kifejtés. Ebben találkozik a vállalkozó, kereskedő, üzletember egymással, de ezidőben a főúri nagybirtokosság többsége is, főként a gyapjú és a gabona üzletei által. Az ifjabb főúri sárjak egyenesen beolvadnak az üzleti társadalomba. Általában véve oly párt, amelynek az expanzióban van ereje; ezért ellenkezik minden felülről épülő konstrukcióval, erős monarchiával, de szövetsézik az államhatalommal gazdasági érdekű külső hódításokra. A tory-párt a magasegyház híve, puritánellenes, a katolicizmustól nem irtózik, bár egyen jogosítását szintén veszélyesnek tartja. Az öröklődő tekintély-vezetés híve, szemben a kapitalista bomlasztással; a vidéki élet régi rendjéé, amely még ad valamit a vezetés szokásszerű, otthonos köztötségére és jogaira. A „money interest” helyett a „landed interest” nem annyira a nagybirtok, mint inkább maga a nyugodt, jól megalapozott vidéki élet. A whig inkább hangsúlyozza a parlament, a tory inkább a király jogait, de azért a tory is csak a teljes törvényhozás iránt köteles engedelmességet hirdetni. A lakoságnak mintegy kétharmada anglikán, s számra a tory-párt valóban többnyire messze felülmúlta a whig pártot. De az anglikánizmuson belül is van egy tulajdonképpen „High-Church“-idea, amely hatalmas, konstruktív tekintélyt kíván, nagyszerű formákat, ceremóniákat, az egykori Laud érsek szellemében; és van egy másik nagy árnyalat, a „Low-Church” híveié, széles középréteg, átmenettel a nonkonformisták, disszidentek felé, — s ezeknek jórésze a whig-párthoz hajlik. A tory-szellem nagy hasonásai a püspökök s előkelő papok, szeretnek minden távoleső ügyet is a vallás és társadalom veszélyének feltüntetni. De úgy a vallás, mint a földbirtok és üzlet változó tömegeket foglal a pártok körvonalai közé. A landed interest idők folyamán tömegével vonulhat be a money interest körébe, földbirtoka bekerülhet a kapitalizmus mozgalmába; viszont tőkés rétegek is megállapodhatnak, nyugalmat s tekintélyt kívánhatnak. A pártok váltakozó felülkerekedésében kétségtelenül része van a generációk e folytonos átalakulásának is. De gyakori az is, hogy valaki egyházi kérdésben a tory, kereskedelmi kérdésben a whig párthoz csatlakozik. Az egész szociális helyzet, nevelés, környezet, egyéni hajlam és egyéni érdek határozza meg a pártállást. Soha a világ történetében nem foglalt még magában ily mély, irracionális tartalmakat a racionális pártszö-

vétkezés. De másrészt a mozgás, a harc kíméletlen, valamely párt felülkerekedése valóban uralmat jelentett, lehetőleg az ellenpárt eltávolítását még a köztisztviselők és a hadseregből is. A XVII. sz.-ig még átkos dolognak tartották a pártszövetkezést, a XVIII. sz. elején már állandó rendszerré lett, míg a kontinensen összeesküvésnéppé üldözték.

Itt nem a hivatalnokság kialakulása jelzi az osztályalakulást. A békebírák a közigazgatás leglényegesebb szervei. A Tudorok idejétől mindinkább a király joga kinevezésük, de ha nem is választás alapján, mégis a környék mérvadó társadalmából kell kikerülniök. Hiszen fizetésük sincs, vagyonszámuknak kell lenniök; ellenben a képzettség nem kötelező, csak az, hogy fontos ügyeknél jogászokat vegyenek maguk mellé. Minden grófságban csak egy békebíró képzett jogász: a központi levéltár kezelője, társainak felesketője. Voltaképpen ő képviseli a központi kormányzat és a közigazgatás szakszerű összefüggéseit. Ha erős a kormányzat, a békebírák kíméletlen rendőri szervezetként működhetnek, a kényszerkölcsönöket ők erőszakolják rá a lakosságra, a vallásos újításokat ők nyomják el. Alárendeltjeik, a konstablerek és egyéb végrehajtóközegek, szintén tiszteletbeli hivatalnokok. A forradalom után ez a szervezet mindinkább a helybeli, gentry és kapitalista társadalom képviselője, bár még nem annyira, mint a XVIII. sz. végén. Példa arra, hogy sem a helyi társadalom közvetlen érdeke, sem a királyi kinevezés jog nem alakíthatott volna ki igazi európai hivatalnokságot, erre irracionális, szokásszerű fejlődés volt szükséges. „Azonban ez a közigazgatás mégsem maradt nyersen racionális, nagy társadalmi feladatokat kellett vállalnia. A Tudor- és Stuart-időkben a békebírák működése beleilleszkedett az egységes, szakszerű államüzembe, funkcióik szabályozottakká lettek, valamint illetékeik is. Különösen a szegényügy terén voltak nagy feladataik, a paróchiával együtt. A társadalom hűbériessége, céhszerűsége is mélyebb feladatokra kényszerítette a közigazgatást; mindez tűnőben volt már, de maradványa az angol életet a XIX. sz. közepéig átható „patronázs”: a kölcsönös kötelezéseknek jogilag kifejezettlen szelleme, ami meghajlásra készítette az alsóbbat, s méltányos kötelezésre a felsőbbet, mérsékelve a rideg érdekeket. A franciához hasonló magisztrátus nem alakult ki, egyes kezdődő testületeit elsodorta a forradalom. A „rendes bíróságok” tehát mind a király eszközei lettek volna, mint kinevezett, képzett hivatalnokságok. Elvben a király bármikor elmozdíthatta őket, fizetésük nem volt, illetékből éltek, igen drága bíráskodással. Mégsem volt szerepük, helyzetük bizonytalan. Mert a valóságos, széleskörű jogszolgáltatást a békebírák s más tisztek elnökölte alatt álló jury-bíróságok végezték és a

common-law e széles alapjaihoz kellett a rendes bíróságoknak is igazodniuk, amire saját képzettségük, a hazai jogászság-ügyvédség testületi alakulása is kötelezte őket. Ezért nem járhatnak el pusztán királyi parancsszó szerint, hanem csak mint a jogegység képviselői. A forradalom után a parlament igyekezett e bíróságokat is jury-szerűvé, esküdt-törvényszékekké alakítani, de mégis kiterjeszteni rájuk is a maga hatalmát, magának a parlamentnek szereznie meg a jogot kinevezésükre, letételükre. A hivatalvásárlás Angliában is meglehetősen elterjedt, de nem általánosodhatott, minthogy a legtöbb állás tiszteletbeli volt, eléggé zaklatott helyzettel a kormány és a közönség beavatkozása miatt. Ezért kellett törvénnyel is kényszeríteni a választás, kinevezés elfogadására. A feudális elem tehát kevés volt e hivatalnokság helyzetében, nem is alakult oly életpályákká, amelyek nagy, képzett osztályokat vonzottak volna. Az vállalt tisztségeket, aki közéleti szerepet akart, küzdeni felfelé-lefelé, félig-meddig politikai célokkal. Elevebb a francia hivatalnokságnál, de elsősorban az erőket, érdekeket irányítja s nem a társadalom szervezetét építi ki.

Feltűnő, hogy a kontinenssel ellentétben mennyire nem tudott társadalmi osztállyá alakulni a hadsereg. Még a XIX. sz. elején is megjegyzik maguk az angolok: a katonatiszt egész Európában igazi gentleman, kivéve Angliái, Sőt a modern állam legfőbb tartozéka, az általános hadkötelezettség sem valósult itt meg, holott elvben elejétől megvolt, inkább, mint másutt. Mert a hadsereg, mint minden más köztiszttség, itt mindig inkább eszköz maradt, amelynek alkalmazásában*feltékenyen ügyelt egymásra a király és a társadalom. A kölcsönös biztonság akkor teljes, ha feloszlatják a hadsereget. Nem a két fél között alakult réteg, hivatásosztály, amely kemény fegyelme ellenére is a maga belsejében, a társadalommal való szerves összefüggéseiben viseli önállóságának biztosítékát, felhasználásának korlátait, szabályait. Angliának volt pénze hadseregére, a parlament végleges hatalomrajutásával valóban az uralkodó rétegek érdekeit szolgálhatta volna, — s mégis megmaradtak a nyers zsoldosrendszernél.

A központi *kormányiszervek a múlt századokban szintén a francia mintát követték, még elnevezéseikben is. Az államtanács, azaz a központi minisztérium, francia mintára igazi legfőbb hatóság akart lenni, a szabályalkotás, bíraskodás, végrehajtás együttes jogkörével. Az ilyen mélyen szakszerű üzemet nem vezethetik nagyurak vagy kegyencek. Azonban a társadalom, különösen a forradalom után, mindinkább az általános jury-szerűségre rendezkedett be, élén a parlamenttel. A „Privy Council” bírói hatósága megszűnt, a belőle származó nagy-

bíróságokat, a Csillagkamrát, a Magas Kommissziót elsöpörték. A minisztériális üzem tehát már nem a kormányzat telje. Az egyes csoportok csak végrehajtó szaktanácsok, beirányítva egyes célokra, közigazgatási, kereskedelmi stb. ügyekre. Ez ügyeken túl nem kell látniok, de ezeket, minden társadalmi összefüggéstől mentesen, élesen követhetik. Mindegyik kollégiális testület, s nem hierarchikus üzem, mint a francia, így még belsejükben is csaknem a jurszerűség érvényesül. Szabad célszerűség, gyakorlatiasság tehát; de az ügyek nem egész társadalmi jelentőségükben kerülnek ide. A vállalkozás érdekei például nem a kézművesség érdekeivel, helyzetével elválaszthatatlan összefüggésben. Csak külső alkú, egyezkedés folyik, az erő kifejtésnek, a gazdasági expanzió szervezésében áll a jó szakszerűség, esetleg azon rétegek igényeinek feláldozásával is, amelyeknek nincs parlamenti képviselőjük. A nemzetgazdaság erőinek egyes célokra való egységesítésében, világszerte ügyes, eleven, gyakorlati érvényesítésében felülmúlhatatlan; a modern kormányzat ideálja.

Hogy mi az igazi érdek, azt a politikai erők szabják meg a hivatalnokság számára. A hivatalnok-vezető nem miniszter már, mint Erzsébet idején. Miniszterek a király bizalmasai, akik a parlamenttel, a pártokkal alkudoznak. Colbert miniszter-típusa itt nem fejlődött ki. XIV. Lajos egy hosszú életen át fáradhatatlanul hallgatta szakminisztereinek referátumát, azok véleményén kívül sem kegyencnek, nagyúrnak, sem pártnak beleszólást nem engedett. Angliában a XVII. sz. végén a miniszterekre mindinkább úgy tekintenek, mint a király érdekeinek politikai ágenseire. Különös és gyanús dolog tehát a király bizalmas tanácsának, kabinetjének szerepe; rendelkezése a hivatalnoksággal, amikor ez a bizalmas kör nem a régi, önálló, szabályozott hivatalnokság fejéből kerül ki. Most felébredt a pártvezetők s a nagyurak igénye arra, hogy résztvegyenek e tanácsban, megesett, hogy hivatalnokság is megjelentek benne. II. Károly még próbálkozott, hogy felében nagyhivatalnokokból, felében pedig a parlamenti pártok kedveltjeiből állítsa össze tanácsát. III. Vilmos hosszú távollétében a hollandi harctereken ismét hivatalnoktanácsra bízta a kormányzatot. De miként fogadhatni el ezt, amikor pl. az államtitkár legfontosabb ügyköre a parlamenti választások irányítása, rendszeres vesztegetéssel, fenyegetéssel? S amikor külön ily célokra vettek fel tömegesen befolyásos embereket a hivatalnokságba, tulajdonképpen színekurák tulajdonosai, feladatuk csak a pártok, választók meggyúrása. A tanácsnak ily módon nem lehetett mindenképp fölé álló, tárgyas tekintélye. Anna királynő látszólag még elég szabadon választotta meg kabinetjének tagjait, de már határozott

elv volt, hogy a minisztereknek „jártasaknak kell lenniük a pártügy ékben“; azaz a pártok véleményét közvetítsék. I. György kabinetjében már az uralmon lévő párt képviselői ülnek, II. György szerint már a minisztérium a király ezen országban. A XVIII. sz. végén aztán szabállyá lett a minisztériumnak a parlamenti többségből való kiválasztása, a kabinet összetartása, szolidaritása a királlyal szemben, felelősége a parlamenttel szemben. Ez az „alkotmányos monarchia“; mozgékonyabb, elevebb a francia kormányzatnál, de az érdekeknek s nem az egész társadalomüzemnek szervezete.

Igaz, ezeket az érdekeket már igen mélyértelmű pártalakulások közvetítik. A parlament, a pártok legfőbb küzdőtere, némiképp mindig megtartja szakszerű jellegét. A választás rendszere mai szemmel nézve botrányosan igaztalan, holott bizonyos mértékben ezek az igazságtalanságok tartják fenn a régi, szokásszerű elemeket a szabadjára engedett érdekharcokban. Legfeltűnőbb a városi képviselők nagy száma a vidékiekkel, a gróf ságiakkal szemben. Az alsóház 1679-ben, tehát még Skócia nélkül, 513 tagot számlált, amiből csak 104 a grófságok képviselője, 4 az egyetemké, a többi mind a városoké. És e városok közül sok az egészen jelentéktelen; a Tudorok, Stuartok nagy számmal adományoztak választójogot kicsiny városkáknak, amelyeket könnyen meg lehetett vesztegetni a választások alkalmával. És mégis kétségtelen a legtöbb parlamentnek erős önállósága a királyi hatalommal szemben. S kétségtelen, hogy a vidék, a „landed interest“ bár kevés a képviselője, mindig méltó ellenfele a városi érdekek képviselőjének. A kicsiny városok parlamenti joga hihetetlen konzervatívizmussal fennmaradt a XIX. sz.-ig, némelyik ily „rotten-borough“ állítólag már nem volt több, mint pár ház, vagy vidéki tanya, míg új, százezres városok képviselő nélkül voltak. Csak amikor az alkotmányosság már teljesen a számszerűség racionális alapjára helyezkedett, akkor kezdték igaztalannak látni e helyzetet. Nyilvánvaló, hogy a kisvárosok, a pár házat számláló rotten-borough-k tulajdonképpen csak központjai a környék mérvadó társadalmának, amely maradék feudális tekintélyével, de gazdaságilag is uralkodik rajtuk. De még a vesztegetés is csak később vált elítélt visszaéléssé. Régen ez bizonyos mértékben jogosult alku, hűbéries kölcsönös szolgálat; körülbelül a hivatal vásárlás értelmében. A város, szavazatát eladván, naiv módon a városi közérdeket szolgálja; ugyan-csak a polgár is annak a testületnek érdekét, amelyben való tagsága a választásra jogosítja. Csak a XVII. sz. végétől kért a parlament beleszólást az új tagságok adományozásába, csak ekkor vonta magához a választások felülvizsgálatának jogát is. De a régi, igaztalanul látszó

képviselési beosztás eltörlésére nem gondolt. Végül pedig a jövedelemcenzus, amihez mindenki választójoga a vidéken kötve volt, még sokáig nemcsak a pénz, hanem a társadalmi helyzet szempontja is, a zsenri patronázsvizonya a néppel mélyebb kötelezettségeket vitt fel a parlamenti képviselésbe. Még kifejezettebben a városi polgár választójoga, amely csak mint valamely testület tagját illette meg őt.

A parlament tehát nem oly mechanikusan okszerű képviselet, mint a reneszánsz-kori itáliai városoké és nem oly szárazán racionális, mint a mai parlamenteké. Éppen hatalmas irracionálításában rejlik igazi társadalomvezető ereje, fejlődésképesége. Mint törvényhozó, szabályalkotó testület, valóban nélkülözhetlen államszerv, nemcsak pusztán képviselési ereje folytán. Az alsóház nem annyira a népszám, hanem mint a társadalom szakszerű igényeinek képviselője szorítja hátra a felsőházat. Most már a főnemesség is az alsóházba választatják magukat, ha aktív politikai szerepet akarnak. Amily mértékben alakul át a központi hivatalnokság egyes célok szolgálatára, oly mértékben veszi át tőle a parlamenti üzem az aktív törvényhozás szerepét. A hivatalnok-minisztérium eltűntével pedig a maga vezetőit erőszakolja a király kabinetjébe. II. Károly idején még nincs szó a parlament állandó üléséről, másrészt pedig ugyanazon parlament tizennyolc évig működhetett, új választás nélkül. De már 1694-ben kötelező minden évben az ülés megtagadása s háromévenként az új választás. S nemsokára elkerülhetetlen, hogy a pártok vezetőiből alakuljon a minisztérium. Mégpedig biztosított szereppel, már III. Vilmost kötelezték, hogy minden államügyet, a külügyet is, döntése elé terjessze. A parlament, a minisztérium által, ily módon birtokába vette a király legbensőbb elhatározásait is. A vétőjog önmagától megszűnt, utoljára 1707-ben élt vele a király. Nincs államjövendők parlamenti megszavazás nélkül, csak a király civillistája életre szóló. Az egész költségvetést, a jövedelmek rendeltetését a parlament állapítja meg. Ha az Angol Bank szinte az ország egész pénzforgalmát az államon vezeti keresztül, úgy számvitelét, kölcsönműveleteit a parlament ellenőrzi. A hadsereg létszámát is minden évben a parlament állapítja meg.

Végbement tehát a nagy racionizálás: a parlamenté a teljes törvényhozás, a királyi hatóságoké csupán a célszerű kidolgozás, végrehajtás, a bíróságoké a jogszolgáltatás. Nem elméleti módon, hanem gyakorlatiasan alakult ez ki, az elméletet élesen a francia Montesquieu fogalmazta meg. Nem igazi szakszerű elkülönülés ez, hanem az erők különválasztása, kölcsönös ellensúlyozás céljából. Az érdekek versenyét az erők egyensúlya szabályozza s nem önálló üzemiességgel, az erők-

tol függetlenül, a társadalom minden apró szerkezetének méltányossága. Ez az alkotmány Angliát egyetlen óriásvállalkozássá tette, inkább, mint az adminisztratív abszolútizmus a maga társadalmát. Akárhogyan is, az állam itt is hihetetlen nagyra nőtt a társadalom fölött; a XVIII. sz. angol kormányai az adók oly sokaságát vezették be, amit azelőtt felháborító zsarnokságként utasított volna vissza a társadalom s oly hatalmas államkölcönökkel, hadseregekkel dolgoztak, amilyenek a Stuartok idején minden elődüknek nyakát szegték volna.

A korabeli angol nemzetgazdaságot „parlamentáris merkantilizmusnak” lehet elnevezni. Nem az abszolút állam adminisztrálja a munkaszervezeteket, hanem az érdekek legfőbb politikai képviselője. Nem az alsó, kézművesmunka szervezeteiből kiindulva, hanem a mozgató erőket ápolva, szabályozva. Versenyüket intellektuális munkához köti, az üzletet, vállalkozást szakszerűsége kényszeríti, de elmos minden társadalmi szerkezetet, amely akadályozná a gazdasági erők érvényesülését. Itt nem vesződik a kézimunka minden módjával-mozdulatával a szabályozás, mint a francia ipari merkantilizmus. Az angol „kereskedelmi merkantilizmus” a szervező vállalkozás széles rétegeit védi a munkátlan, alkalmatlan érdekek ellen, másrészt pedig a kézműves-létet egészen az üzlet szolgálatára kötelezi. Az üzleti, vállalkozó munka oly célrátörően szakszerűvé vált, mint sehol Európában.

A „monopólium” körül folyt évszázados vita, küzdelem fejezte ki akkoriban ezt a fejlődést. Monopólium: valamely munka, vállalkozás privilégizálása. A hosszú irodalmi vita körülbelül abban egyezett meg, hogy semmi kiváltságolás sem jogosult, ha az elérhető haszonhoz képest csak keveseknek részesedését engedi meg. Kevesek vagy sokak részesedése: ez csak az üzleti munkára értendő, a kézimunka nem részesedik, hanem dolgozik. Ebben a megoldásban rejlik a modern gazdasági fejlődés ereje s egyúttal tragikumja is. Ereje, mert megakadályozza a gazdasági élet területén kívül fekvő hatalmak beavatkozását, csak a szakszerű munka versenyét ismeri el; tragédiája, mert a nyereségben csak a dolgoztató intellektualizmus jogosultságát ismeri el.

Angliában, Franciaországgal ellentétben, a mezőgazdaság is üzletté lehetett, a föld társadalmának állandó bomlása folytán. A kontinentális merkantilizmussal szemben az „agrárprotekcionalizmus” az angol rendszernek egyik legfeltűnőbb sajátossága: az agrártermékek forgalmának beható szabályozása. Eleinte itt is „monopolizálás” azaz királyi licenciák a gabonakivitelre, egyes birtokosok nyereszkesedésére. Most a gabonaüzletet, a kivitelt általában szabaddá szeretnék tenni,

sőt gyakran prémiumokkal is segítik, akár Colbert az ipari kivitel. De mivel ügyelni kellett az ország élelmezésére, az egyes vidékek, városgazdaságok erre vonatkozó régi szabályozását tekintetbe kellett venni. Idővel egyes vidékekre megállapítják a gabona normális árát, ha ezen túl emelkedik, akkor minden kivitelnek meg kell szűnnie. Később az egész országra állapítják meg az árak ezt a határát. Mint-hogy mégsem korlátlan a forgalom, a többtermelésre kellett igyekeznie az üzletnek, a földművelés modernizálására, főként holland eredmények átvételével. A francia földművelés valóban siralmasan hátramaradt az angollal szemben. De a szakszerűség ezen emelkedése csak az üzleti célokat szolgálta, nem a parasztmunka szervezetét. A birtokososztály most már még élesebben igyekezett földjét megszabadítani a paraszti igényektől. Ezért tartozik a nagybirtokosság a whig-párthoz, ezért áll a szabad forgalom s általában a „szabadság” eszméi mellé, a tradicionális, örökölt jogviszonyok ellenében. Skócia uniójának is ez az egyik oka; itt még kisebb számú birtokosság kezében van a föld, az angol merkantilizmushoz való csatlakozás még nagyobb nyereséggel kecsegtet, — márpedig amíg csak perszonalunió kötötte össze a két országot, Skóciát is idegennek számították a hajózási törvények alkalmazásánál, kizárták az angol külkereskedelemből s a gyarmatokról is. A gabona árhatárát természetesen az intellektuális, a pénzgazdaságban résztvevő rétegek szempontjából állapították meg s e rétegek aránylag magas árát fizethettek. A nép még jóidéig a föld népe, nem vásárolja pénzen a gabonát. Európában körülbelül az a felfogás «állapodott meg, hogy a nép valahogyan megél önmagától s csodálkozást kelt vagy mosolyt fakaszt az, ha részt akar a kultúrélet magasabb igényeiből. Az ipar is sokáig a környező föld népét dolgoztatta; csak amikor a gyári központosság a városba hozta át a munkástömegeket, akkor lett égető kérdés a gabonaár, de már csak az ipari munkabérnek s nem a munkás igényeinek szempontjából, tehát csak annyiban, hogy a munkás táplálkozását valahogyan biztosítsák.

Az angol iparszabályozás messze elmaradt a franciák rengeteg apró részletet feldolgozó szabály-alkotásától. Hiszen már a céhszerűség is kinőtt ezekből, már nem a kicsiny kézimunkának szervezete. A merkantilizmus is inkább csak a készáru tisztességes minőségét ellenőrzi, a forgalmat szabályozza. A céhszerűség tulajdonképpen nem is államilag elismert társadalomrend, még Erzsébet tanonctörvényében sem fordul elő a cég-elnevezés. Inkább csak általában a tanoncidő és a munkabér a gondoskodás tárgya, ezek a tisztességes munka biztosítékai. Az angol mindig valami hasznos kivonatot készített magának abból, amit

a kontinens súlyos társadalomfejlődéssel kialakított. A céh nem állott ellen a mesterek üzentágításának, a munkáslétszám növelésének. A gyöngébb kismester is beállott a pénzesebbnek munkássága közé. Sok céh formálisan, még több hallgatagon feloszlott. A munkabér megállapítása amúgyis a békebíróra s nem a céhre tartozott s a békebíró a munka egyszerű megélhetését vette alapul, egyébként kötelességének érezte a tömegtermelés támogatását. A minőség tekintetében a franciához hasonló az ellenőrzés, bélyegzőkkel hitelesítés; ez azonban itt inkább a vállalkozók egymásközi ellenőrzése, a verseny szempontjából. Az iparfelügyelők tehát a vállalkozók közös alkalmazottai. A parlament egyes iparágakban egyenesen eltiltott minden korlátozást a munkáslétszámban, üzemben. Az újonnan keletkezett iparok természetesen egészen szabadok maradtak, ha a meglévőket nem veszélyeztették. A pamutipart, a kartont sokáig tiltották a törvények itt is, de a szövőipar mégis mozgékonyan berendezkedett ez új ágra s a tilalomra senki sem gondolt. Emlegették, hogy nincs vállalkozó, aki naponta száz szabályon ne tette volna túl magát s tulajdonképpen egész életén át börtönben kellene ülnie. De a szabályokat maguk a hatóságok, bíróságok tolták félre, az iparfejlődés, azaz a tömegtermelés védelmében. A céhiességben kialakult technikai módszerek persze tovább is éltek; e tekintetben Angliára igen hasznos volt a kontinens szigorú céhszerűsége, kidolgozta a módszereket, amiket az angolok tömegesíthettek. Defoe, a nagy angol technikai találmányok előtt pár évtizeddel, még úgy beszél, hogy az angolok nem annyira új technika kialakításában tűnnek ki, mint inkább az átvettnek „tökéletesítésében“ azaz a finomság megtartásával mechanizálásukban.

Jellemző és döntő a „common law“-bírók magatartása a céhekkel szemben. Minden királyi privilegizálás érvénytelen számukra, monopóliumként elvetendő. De a céhalakulat: szerzett, történeti jog. S mégis nyilvánvaló monopólium, sokak kizárása kevesek hasznából. A legnagyobb ingadozást mutatja tehát a bíraskodás e kérdésben, nem tud pozitív tételeket kialakítani. Végül mind kevésbé vizsgálja a céhszerűség belső értelmét, az üzem és a verseny korlátozásának jelentőségét a kézműves-exisztencia biztosítására. Szerinte nem lehet kiváltság-jog a nép érdekei ellen, a helyi szokás csak akkor érvényes, ha „nem káros az iparra“. Leginkább még a tanoncido kötelezettségét ismeri el, de csak oly szakmában, amelynél „szükséges“. Márpedig a fonászövés tömegmunkájához tényleg nem szükséges hatéves tanulás. Így gondolkozik a jogászság; a „természetjog“ kialakulása ez; ily gyakorlati alapok nélkül el sem képzelhető az angol szellemi életnek saját-

ságos, nem elméleti-forradalmi, hanem a való tényekhez alkalmazkodó „felvilágosodása“. Ahol fejlett erők mutatkoznak, ott természetes jog érvényesülésük, viszont a szerzett jogok is „természetesek“ amíg nem kell átmagyarázni őket az új erők, mozgalmak érdekében. Csak arra nem gondolt ez a természetjog, hogy az erőket éppen a szokásszerű jogok kényszerítették termékeny munkaszervezetbe.

Az angol merkantilizmus, a kézművesség védelmét elejtve, mégis minden más országnál nagyobb gondot fordított magának az üzletnek, vállalkozásnak szabályozására. Itten természetjognak tekintette a céhszerűségből kifejlődött követelményeket. Igen jellemző példa az, hogy maga a kertészkedés szabad mesterséggé lett, de a gyümölcskereskedésnél ragaszkodtak a tanoncidőhöz és más szabályokhoz. A munka teljesen az üzlet hatalmába kerülhet, de az üzletek, vállalkozások csak szabályozott, szakszerű, megbízható versennyel hódíthatják meg a piacokat. Itt már rájönnek arra, hogy „a szabályozatlan verseny vezet idővel monopóliumra, míg a jól berendezett társulás a közérdeket szolgálja“. A tőke nyers hatalma helyett tehát a szakszerű üzlet versenye. Nem hiába jellemzik az angol merkantilizmust a „boltospolitika“ jelzőjével. Még a hatalmas Keletindiai Társaság is sokáig igen meghitt együttes maradt, testvéreknek szólítják egymást, az aktív tagok tanoncidőre kötelesek, jól megválogatják az új tagokat a tőke-hozzájárulás szempontjain felül is. Ez áll az első iparvállalkozásokra is: itt keletkeznek az első ipari részvénytársaságok Európában; a tőke az igazi céhszerűségben nem férközhetett a kézművességhez, mest a céhszerűségen felnőtt, szabályozott üzlet vezet el hozzá, szabad dolgoztatásra.

Ez a nyitja az angol nemzetgazdaság ellenállhatatlan hódításának a világ minden részén: minden árunemben megbízható szakszerű tömegtermelés, a céhiesség lassú próbálkozásai helyett. Csak az árut és piacot nézve s nem a munka társadalmát, a vállalkozás valóban célok szakszerűsége lett, akár az angol kormányzat. Külön, saját törvényszerűségei után igazodó üzletté lett minden áru-fajta, az egész angol forgalomgazdaságban önmagában érvényesülő versennyel dolgozott minden branche. Londonban már a XVII. század végétől keletkeznek nagy ruha-, cipő-, bútorarúházak, óriási készlettel-választékkal. A branche ezen önmagában zárt versenye kialakítja a „piac“ elvont fogalmát s ennek függvényévé teszi a munkát és az egzisztenciákat. Az üzlet öntörvényszerűsége most már automatikusan vezet, szabályozza, ellenőrzi a versenyt, mind kevésbé van szükség a vállalkozó, kereskedő egész egyéniségének, társadalmi helyzetének, megbízhatóságának céhszerű, testületi ellenőrzésére. A tisztességes ember helyett már csak a korrekt üzletem-

bér szerepel a szakmában. Nincs már értelme a tisztességes verseny céhi szabályozásának sem, a „vásárló csábításának” tilalmára. Londonban már a XVII. század végén megkezdődik a reklámnak ma már naív, de akkor feltűnő alkalmazása, nyomtatott lapok, rajzok, majd újsághirdetések. Eddig a kézművesműhely egyúttal árusító bolt is. Most az üzlet eltakarja a világ szeme elől a sokszor nyomorúságos munkát, nyomait gondosan eltünteti az áru környezetéből, a kész cikket csábítóan, ragyogóan tálalja a közönségnek. A külföldiek ámulva, felvillanyozva járnak London főbb utcáin, a kirakatok sorai között, amelyekben üvegtáblák mögött kínálgatóan sorakoznak az áruk, már gyakran tükrök sokszoros ragyogásában; benn az üzletben korrekt úr fogadja a vásárlót, ajánlata inkább szakértő tanács, mint mohó nyereszkesedés. A külföldre megindul ez üzletvilág hódító sodra, elindul világmissziójára az angol utazó ügynök, mintagyűjteménnyel, szakismerettel, megbízhatósággal, mint egykor a lombard kereskedők faktorai. De most már szervezett hódítás ez, az utazó tudósítása a távoli piacok leg-sajátosabb szükségleteire is külön branché-ot teremt elő otthon, nagy-szerű tömegtermeléssel.

Maga a pénzgazdaság, a hitelélet is külön általános szervezetté válik, érzékeny, összefüggő dinamikával vezeti a tőkét a termékenynek mutatkozó üzlet felé. Itt sincs már szükség közeli megfigyelésre, ellenőrzésre, csak az illető branché belső törvényeinek ismeretére s ezek alapján a vállalkozás lehetőségeinek kiszámítására. Az aranyművesek, akikhez céhies megbízhatóságuk miatt régóta vitték a betéteket s aki^ testületi utánjárással adták ki a kölcsönöket, most beolvadnak egy általános bank-hálózatba. Az aranyműves pénzelismervények már régóta fizetőeszközként is forogtak a közönség körében, s most, még az állam-bank alapítása előtt, elárasztják a bankjegyek az egész forgalom-gazdaságot. Ezt a nagy hitelforgalmat kínálta fel a társadalom az állam számára 1694-ben, az Angol Bank létesítésével. A kontinentális háborúra kellett a pénz, a hitelező nagytőkések privilégiumot kaptak bankalapításba, bankjegyek kibocsátására, a hitelezett tőkék erejéig, amiket az állam elfogad készpénz helyett. A hitelezett tőkék ily módon bankjegy formájában működtek tovább a forgalom-gazdaságban; az Angol Banknak aktív munkaprogramra ja volt a hitelnyújtás termékeny vállalkozásoknak s általában a hitelélet irányítása. Szabályozott üzletmenet, magának a parlamentnek ellenőrzése alatt, az állam kezességével. Ezért a magánbankjegyek tömeg-forgalmát mind magához szívtá, pedig nem is volt monopóliuma a bankjegykibocsátásra, csak másfél évtized múlva kapta meg ezt a kizá-

rólagos jogot. Az egész ország pénzforgalma az állambankon futott át, a nemes ércpénzt a bankban lehetett tárolni; a bank készlete az s mégis az egész ország tulajdona. Előrelátható volt ez a folyamat, a pénznek egységes, elvont erőhálózattá válása, hiszen a bankjegy már régóta kivonta a forgalomból, bankbetété tette a nemes fémét. Az állambank alapításának merész tervére tehát hihetetlen izgalom fogta el az egész társadalmat. Némelyek csodát vártak tőle, a bank üzleti nyeresége által minden adó megszűnését, a tökebőség által minden vállalkozásjövdelem megsokszorosodását. Anglia földi paradicsommá válik. A politikai pártok ellenben nyugtalanokdottak. A toryk szerint az országból a pénz respublikája lesz; a whigek szerint a bank iszonyú zsarnokságot tesz lehetővé, az egész nemzetvagyonnal rendelkezve. Egyik szélsőség sem következett be, az intézmény megfelelt a parlamentáris monarchiának, az erők általános, szabályozott dinamikájának, hódító gazdasági célokra való egységesítésüknek.

Tehát Angliában is hatalmas, aránytalan felső szervezet az intellektualizmus, az alsó társadalom aránytalanul szerény érvényesülésével. A francia társadalomosztályok biztosított helyzetével szemben itt állandó mozgalom hatja át a társadalomrétegeket, de mindig az alulmaradt néptömegek nehéz munkájának felhasználásával. A francia intellektuálizmus teljes, észszerű társadalomátalakításra irányul idővel, az angol a mozgás, a „természetes“ érvényesülés teljes szabadságára. A francia megrázóan forradalmi, az angol a kész erőkkel dolgozik, tehát mozgalmasságában is konzervatív. Legjellemzőbb talán a vallásnak nagy szerepe, nemcsak a szellemi, hanem a politikai életben is. A francia észszerűség külön szférának tolt a félre a vallásos életet, az angol természetes mozgatóerőt keres továbbra is benne a világ számára. A vallásos francia hisz, az angol átmagyarazza az életre a vallást. Elcsodálkozik a francia azon, hogy Angliában még a pártalakulásnak is egyik lényeges alapja a vallás kérdése. Megezik, hogy valamely valláskérdéssel összefüggő irodalmi vita felforgatja a mindennapi életet, a londoni Cityben napokra megáll az élet, a börze szünetel, a boltokat becsukják. Az anglikán kizárólagosság egyre gyengül a vallás természetes átértelmezésének következtében. De azért „természetes“ az is, hogy a másvallásúakat féken tartják; a társadalom egységes mozgalmát nem engedik külön, sajátos célú intézmények elismerésével megszakítani. A különféle disszenter-ármalyatoknak Angliában 1715-ben mintegy 1500 egyházuk volt, a legtöbb Londonban és környékén. A konformitás esküje mégis kizárta őket a köztisztviselésekből, sőt a tory-

uralom idején még iskolatartás-jogukat is csak az elemi írásiskolákra szorították. De nyugodt időidben nem hajtották végre e törvényeket, némely vidéken alig is voltak végrehajthatók, mert minden jó társadalmi helyzetű, békebírónak, polgármesternek alkalmas ember non-konformista volt. Általános szokássá lett, hogy az anglikán istentiszteleten való egyszeri megjelenést elismerték a hivatalképesség alapjául. A katolikusok ellenében III. Vilmos idejében szigorították a törvényeket, minden istentiszteletre életreszóló börtön járt volna, gyermekeik csak úgy örökölhettek földbirtokot, ha leteszik a szupremácia-esküt, börtön alatt tilos volt az iskolatartás is. Valójában elnézték a csendes misézést, a katolikus nemesek káplánokat tartottak. De a katolikusok a köztisztviselésekből ténylegesen ki voltak zárva. A zsidók helyzete jobb volt, 1662-ben zsinagógát is emelhettek Londonban, az idegenadó ellenében békén megmaradhattak. Mihelyt a pénzgazdagság elvont erőhálózattá vált, igen megelevenedett a szerepük, többen már ekkor hatalmas tényezőkké emelkedtek, közvetve mégis csak dolgoztatták a társadalmat.

A vallás tehát itt a konkrét erők közé számított, az életvitellel való természetes összeegyeztetésnek kísérletei morálfilozófiát teremtettek, igen elterjedt irodalommal, számos folyóirattal. A vallástételek tág, természetes átértelmezése; de az Isten hite az erény nélkülözhetetlen alapja. Ez a gondolkozás vezet az ú. n. „deizmusra” amelyhez közelebb-távolabb tartozott az intellektualizmus nagy része. Míg a francia felvilágosodás végül a teremtő Isten megtagadására visz, az*ész uralmával való helyettesítésére, addig az angol a „szabadgondolkodásra” amely az erényből indul ki, Isten létét, a pozitív vallástételeket elmellőzve, innen akarja megmagyarázni. De egyik árnyalat sem törekszik már intézményességre, átadja ügyét a szabad mozgalomnak. Némikép a „szabadkőművesség” jelent ily intézményességet, határozott összefüggésben a deizmussal. Még kereszténynek vallja magát, a vallástanok természetes értelmét keresve. A középkori építész-céheknek az építkezésnél állított kunyhóit nevezték „páholyoknak”; s minthogy az angol céh mindinkább az intellektuális vezetés és nem a kézművesség testületé, idővel általában szellemi együttesek használták a páholyelnevezést. Sajátos vegyülete a tradíciónak és a természetes világerőkben való hitnek. A XVII. század végétől világnézet alapján való szövetkezés, nagyurak is felvétetik magukat a tagok közé, mint az előkelő céhekbe is. Nagy eszmék és ceremóniák, hivatalos jegyzőkönyvek, pompázatos stílus, naív történethamisítás, amely szabadkőművessé nevezi ki a múlt emberiség minden nagy alakját, magától Ádámtól kezdve-

A következetes propaganda a világnak a természetes erények alapjain való átalakítására csak később kezdődött, a laza nemzetközi világszervezetté való elterjedés is csak a XVIII. század derekán. De a szabadkőművesség jelentkezése már általában a teljesen szabad intellektualizmus kialakulására mutat, amely minden hagyományosban már csak szimbólumokat lát, minden társadalomerőt természetes, örök erőnek hisz, teljes felszabadításukkal véli megnyitni az emberi tökéletesedésnek, haladásnak útját.

NEGYEDIK FEJEZET

A NÉMET BIRODALOM. KELET-EURÓPA

A német birodalom természetesen nem alakulhatott nagy, abszolútisztikus egységgé az osztályképződés folyamata által, sem pedig nagy nemzetvállalkozássá, az erők szabad érvényesülése által. A császári központ még csak az Orániaiak hollandiai vezetőszerepéhez sem jutott el, a birodalmi gyűlés sem a Generaliteit kormányzati szerepéhez. Az új idők hatása csak annyiban mutatkozott, hogy a birodalmi gyűlés 1663-tól állandóan együtt ült Regensburgban s hogy szervezete megállapodott: a választófejedelmek kollégiuma alatt a fejedelmeké, amelyhez tartozott a kisebb, grófi-lovagi territóriumokat képviselő négy „kúria”⁴⁶ és a kisebb egyházi territóriumok két kúriája, mindegyik kúria egy-egy szavazattal. A fejedelmi kollégium ezekkel együtt mintegy száz szavazatot számlált. Az új időknek, a polgári osztályképződésnek jele az is, hogy a mintegy 50 birodalmi város kollégiuma egyenrangú lett a két fejedelmivel. Csaknem végleges ez a helyzet; a császár még 1654-ben nagy számmal emelhetett birodalmi fejedelmi, grófi rangra, a kollégiumok tagjaivá osztrák főnemeseket, de ezután csak olyanokat fogadtak el az önálló birodalmi rendek közé, idővel még a lovagok közé is, akik valamely elismert „reichsunmittelbar” territóriumnak uraságát megszerezték. Az „uralkodó” családok változhattak, a territóriumok nem.

A rendiség minden territóriumban általános rétegződésbe ment át, mindenütt államegység következett ebből. De nem elég a rendi önállóság több-kevesebb elmosódását megállapítani; az új államok belső természetét az szabja meg, hogy szervezetük, igazgatásuk, hívatlanságuk mily társadalmi feladatokat vett át a régi alakulásoktól.

Bajorországban 1669 után már sohasem hívták össze a területi rendek gyűlését. Nem erőszakos elnyomás volt ez, hanem a franciához hasonló belső fejlődés, a nemesség, a városok hatóság jogainak lassú feldolgozása a hivatalnokság által. A hűbéri hatóságjogok kezelője, az „Amt” mint a francia „office” ránőtt a nemességre, elsorvasztotta szerepét. Ez „Amt”-oknak államhivatalnoksággá általánosodása az osztályképződés kísérője. Az államhivatalnokság s a társadalomosztályok tovább viselik magukban a rendiség mély adminisztratív feladatait. A német államok között ezért alakult ki legegyszerűbben itt a franciához hasonló modern osztályhadsereg is. Európai tekintélyű, de elsősorban adminisztratív állam, inkább dinasztikus, mint hódító célokkal. Délnyugaton, a bajor szomszédságában viszont nincs abszolút állam. Württembergben mindvégig erős rendi képviselő diktál a fejedelemlen. Közelről megnézve azonban ez már nem is rendi képviselő, a területnek már nincs is nemessége. Hollandiához hasonlóan a régi rendi képletek egymásmellettsége, de már mindegyikben teljesen a helyileg kifejlődött adminisztratív eljárások kezében vannak a hatóság jogok. A „rendi képviselő” tagjai az eljárásokat képviselő hivatalnokok.

Keletebbre, Szászországban, szintén fennmaradt a rendi képviselő, de nem sok bajt okozott a központi kormánynak, itt már azonban az osztályképződés mégsem tudta teljesen felülmúlni a nemesség politikai jelentőségét. Közigazgatási tisztségre csak „landtagsfahig” nemes kerülhet, tehát akinek képviselői joga van a rendi gyűlésen. Tehát a társadalomnak tiszta adminisztratív képződésébe mégis idegen elemek játszanak bele. Körülbelül hasonló az alakulás az osztrák tartományokban is. Északnyugat-Németországban nemes és patrícius fogalma egybeolvad és a születésnek és a vagyonnak ez az egyesült rétege éles jogokkal tartja a vezetést a társadalom fölött. Legszélsőségesebb a helyzet Hannoverben, ahol 70—80 ily nemescsaládé minden köztisztesség. Az új nemes elérhet alsóbb fokokat, de régi családnak ifjú sarja vonakodik attól, hogy alatta kezdje pályáját. Még a XIX. században is rangelső volt a régi nemes az ugyanazon fokozaton álló újnemes-tisztviselővel szemben. Keletebbre pedig, Mecklenburgban, alig mutatkozik az adminisztratív fejlődés hatása, az erőteljes osztály képződés; a született nemesség éles politikai szervezet maradt a fejedelemmel szemben. A legjelentősebb változás a német államok jövő sorsára egyrészt Ausztria, másrészt Poroszország gyors emelkedése. Ausztria mindinkább külön államcsoporthoz tartozott, külön célokkal, inkább keletnek fordult arccal. Váratlanabb a sokáig eléggé jelentéktelen Bran-

denburgnak nagy, egységes porosz királysággá alakulása. Nem is annyira a német, mint inkább az északi, skandináv-lengyel államrendszerből emelkedett ki, sok tekintetben azoknak belső uralmi módszereivel. Frigyes Vilmos (1640—88), aki a svédek kiszorítása után a „nagy választó” nevét kapta, a harmincéves háborúból megtépázott, ellenségjárta, a svéd és a császári hatalom között kínosan szorongó territóriumokkal került ki. Hollandiában töltötte ifjúkorát, mert apja féltékeny volt rá, — az uralkodónak és örökösének ez az ellentéte később is gyakran megújult a porosz történetben, s általános jelenség az olyan államokban, amelyekben nem korlátozza mély üzemiesség az egyéni ambíciókat. Hollandia mindenesetre jó iskola volt a húszéves korában trónrajutott fejedelem számára. Eleinte, apja módjára, a távoli Preussen-ben tartotta székhelyét, váltakozó szövetségben és háborúban az északi hatalmakkal. A svédrel szövetségben háborúskodott a lengyel ellen, egészen Varsóig, aztán a svéd ellen lengyel-dán szövetségben. Legfőbb eredménye az, hogy a lengyel lemondott Preussen hűbérfelsőségéről, a tartomány a választó szuverén fejedelemsége lett, kívül a német birodalmi kötelékeken. A nemesség itten a lengyelhez hasonló sekélyes szervezet, amikor feltámadt az új szuverén ellen, fegyver nyomta el. Most viszont német, brandenburgi territóriumai-
ban léphetett fel erős tekintéllyel a rendiséggel szemben. Növelte tekintélyét részvétele a török háborúkban, majd, hosszas taktikázás után, csatlakozása a franciaellenes koalícióhoz. Nem német célok, csak territoriális érdekek vezették, nyugati birtokainak biztosítása a francia terjeszkedés ellenében. A francia háborúban nem nagy sikerrel harcolt, de a francia szövetségben benyomuló svédeket Fehrbellin-nél visszaszorította (1675), ideiglenesen, a dánnal szövetségben, kiszorította őket német tengerparti birtokaikról is. De a nymwegeni béke után e birtokok, a választó leghőbb vágyainak tárgyai, mégis svéd kézen maradtak. Most francia szövetségben akart célhoz érni a svéd ellen, úgyhogy XIV. Lajos részben az ő fedeztével foglalgatta a német határterületeket. Csalódván itt is, lassan átállott megint Hollandia és a császár mellé. De a svédektől haláláig sem tudta megszerezni Elő-Pomeránia kikötőkben gazdag területét. Utóda, III. Frigyes (1688—1713), 1701-től I. Frigyes néven porosz király, a franciaellenes szövetségben harcolt, harcolt a török ellen is; a ryswicki béke (1697) azonban semmi nyereséget nem hozott. De a spanyol örökösödési háború előtt kierőszakolta a császártól a „König in Preussen” címet. Koronázása is Königsbergben történt. A nagy háborúban csak kisebb nyugatnémet területeket szerzett; s közben az akkor folyó nagy

északi háborúban sem követhette erőteljesen tengerparti érdekeit. Csak 1720-ban, XII. Károly halálával, jutott porosz kézre Elő-Pomeránia egyrésze, a többi a XIX. sz.-ig svéd birtokban maradt. A XVIII. század Poroszországa Ausztria után a legnagyobb német territórium, de nyugaton, a Rajnáig, messze különvált darabokkal, keleten pedig a lengyel terület választja el Pomerániát Preussentől.

Brandenburgban és tartozékaiban a XVII. század derekán még számos különfejlődött rendi területtel, képvisellel kellett küzödni a fejedelemnek. Az „Amt“ igen kevés, voltaképpen a rendi képviselő állandó bizottsága, a „Landrat“ kormányoz mindenütt és ennek tagjait választják meg egyúttal a kerületi közigazgatás tisztviselőivé. Az alsó közigazgatás egysége pedig nagyjából maga a lovagbirtok. Az állam-egység egyrészt a nemességgel szövetségben épült ki, másrészt a francia intendáns-rendszerhez hasonlóan, kommisszáriusok rendszeresítésével. A nagy választó erősen dolgozott képzett, polgári biztosokkal. De a kerületi biztosok, később már nem polgáriak, nagyjából azonosak lettek a nemesi „landratokkal“: a nemesség és a fejedelem kompromisszuma ez, nem pedig a társadalmias tartalmú „Amt“, „office“ győzelme. A XVIII. sz. végéig ezzel befejeződött az államszervezet alsó építkezése. Ezen alul a nemesség kezében volt minden hatóság. A nemesbirtok hűbéri jellegét a XVIII. sz. elején törvényesen is megszüntették, a lovag teljesen tulajdonosa földjének, egyúttal pedig hatósága népének. Nincsenek bonyolult kölcsönös jogviszonyok úr és nép között, amelyeket független bírói magisztrátusok gondöznának. A nagy választó nem is gondolt az állami bíraskodás rendszeres kiépítésére, amivel Franciaországban a hivatalnokság fejlődése voltaképpen megkezdődött. Egyes fötörvényszékek létesültek ugyan, de nem az apró élet szabályozására. Ezekben is határozott számarányban osztozkodott a nemesség a polgári jogtudósokkal, mégpedig tőlük elkülönült testületet alkotva. Minthogy így a közigazgatás, az államhivatalnokság mindinkább nemesi életpálya lett, az egyetemeket elárastották a nemesifjak, bár sokan nem használták doktori címüket, nem tartották „standesgemäss“-nek. Nagy Frigyes idején az államhivatalnokság, a hadsereggel együtt, nagyjából már elvszerűen is nemesivé vált. A rendi képviselők megszűntek e kompromisszum következtében, az államegység nemesi érdeké vált. Többszire kollégialis hatóság minden tisztség, mint Angliában, ellentétben a francia hierarchikus üzemmelle; még a hadügyi hatóságok is kollégialisak. A nemesi hivatalnokság lefelé kemény tekintéllyel dolgozott, de teljesen a racionális államérdeknek, a fejedelmi kormányzatnak parancsa alatt áll, elszakadt helyi

gyökereitől. Egyideig a Landrat nem akart túrni „idegen“ más vidékről való tisztviselőt, de csakhamar dobálták a hivatalnokot az ország egyik végéből a másikba, a XVIII. sz. elején be is börtönözték azt, aki le akart mondani, semhogy áthelyezzék. A hivatalvásárlás, kinevezési taksák színe alatt, itt sem ismeretlen, természetesnek vették, ha valaki pénzt kínált a tisztségért, de nem lett rendszerré. Tehát, a juristák hosszú vitája után, győzött az az elv, hogy a fejedelem bármikor leteheti a hivatalnokot. A fixfizetés sem játszott sokáig nagy szerepet az illetekek mellett, a bíraskodás ezért, az angolhoz hasonlóan, drága volt. A nemest az érvényesülés vágya vitte a hivatalnoki pályára, s az érzés, hogy az államegység a junker-uralom érdeke. Ezért viselt el rideg bánásmódot felsőségétől, bár gyakran panaszkodott, még idegen követések előtt is. Tény azonban, hogy az állam parancsszava most már mélyebb közérdekeket szolgál, a hivatalnoki utasítások erősen szociális tartalmúak, jólét-állapot akarnak. S egyúttal mind kimerítőbben szabályozzák magának a hivatalnokságnak helyzetét, ügymenetét, felelősségét is. Még a paraszt sorsába is beavatkoznak, ha nem is rendszeresen, s ha többnyire óvatosan is a nemesi érdekekkel szemben. A nyugati fejlődésnek kemény fegyellemmel való átültetése ez, gazdag tartalmának akadálytalan, racionális érvényesítése.

De a porosz államegység kialakulása nem érhető meg a hadsereg kialakulása nélkül. Részben nyugati módon történt ez, osztályképződésként, részben északeurópai módon, érdekszövetségen alapulva. A nagy választónak nem volt szándékában, hogy a nemesség tulajdonává tegye a katonai hivatást. Hadseregének egyik legnagyobb újjászervezője parasztfiú volt. A Landratok és a nemesi közigazgatás államosításával azonban természetessé lett, hogy minden tiszt állás a nemességé. Tulajdonképpen itt kezdődött, a hadügyi szervezettel, Brandenburg egysége, a közigazgatás többi ágai mellékesek. A kerületi rendi biztosok tisztségei, amelyek a háború idején a megszavazott adót behajtották és a népet katonáskodásra kényszerítették, most mind kifejezettebben állami „Kriegskommissariat“-okká lettek. Mégpedig a kontinensen példátlan hatáskörrel, kezükbe került csaknem az egész pénzügy, a közrendészet, sőt a nép adózóképességének fokozása szempontjából a városigazgatás ellenőrzése, az ipar-kereskedelem szabályozása is. A legfőbb Kriegskommissariat a belügy, pénzügy legfőbb intézője is, fontosabb minden más központi kormány szervnél. Vezetőállásokra, a fejedelem mellé, többnyire a Kriegskommissariatok tisztviselői emelkedtek. Így lett Poroszországból igazi katoná állam és „Polizei-staat“. I. Frigyes király fényűző és elég könnyelmű uralkodó volt, az

egységállam fejlődése mégis feltartóztathatatlanul haladt tovább. Az állam merkantilizmusa is megfelelt e fejlődésnek: a városi nagypolgárság és a céhek merev jogainak elismerése, tehát szövetkezés érdekeikkel; de parancsszóval támogatott „koncessziók“, új iparok létesítésére, törték át az állam érdekében a céhjegyeket, s idegenek, hugenották tömeges betelepítése. A nagy közmunkák, utak, csatornák is az állami parancsszó művei, de a vezető társadalom lelkesedésétől kísérve. Még a flottaépítésben is követték a nyugati merkantilizmus példáját, nagy a lelkesedés, amikor az egy-két hadihajó sikeresen szerepelt az északi hatalmak tengeri harcaiban. A nagy választó az egyedüli német fejedelem a maga korában, aki tengerentúli, afrikai gyarmatosítást kísérelt meg, amit azonban a XVIII. század elején fel kellett adni a hollandokkal szemben. Sok a rokonvonás a fejlődésben az angollal is, de ami ott a társadalom műve, az itt az államakaraté. A fejedelem szerepe a vallás kérdésében is némiképp hasonló az utolsó Stuartokéhoz. A dinasztia kálvinista, a nép túlnyomórészt lutheránus; de mivel az egyház az államba tagozódik, a lelkészt, tanítót hivatalnokként lehet kezelni, a központi konzisztórium, lelkészekből és hivatalnokokból, az államkormányzat egyik szerve. Az uralkodó pedig a valláseggyenlőség gondolatának képviselője — kivéve természetesen a katolikus vallást, amely megtúrt helyzetében maradt. Főként a nagy választó fáradozásának köszönhető az, hogy a weszfáliai béke a kálvinizmust felvette a birodalmi vallásbékébe. A szellemi életnek a protestáns orthodoxyától való szabadulása tette jelentőssé a porosz egyetemeket, különösen Halle egyetemét. Berlin kultúrközponttá fejlődött, erős érzékkel a racionális nyugati szellemi-tudományos eredmények iránt. Művészakadémia létesült, s Leibniznek, a nagy természettudós-filozófusnak fáradozásával itt keletkezett az első német tudományos akadémia is. Leibniznek egyik legelkebb életcélja különben a protestáns vallások egyesítése volt.

A közcélokra, parancsszóval fegyelmezett szabadság volt ez, a felvilágosodott abszolutizmus előkészítője. Oly feszítőerő, amely idővel új irányt, jelentőséget adott a német fejlődésnek, s nagymértékben az egész európai fejlődésnek is. Gazdaságilag kifelé a német társadalom sokáig nem érvényesült, állítólag mély süllyedés korszaka lenne ez. A harmincéves háború pusztításait hozzák fel okul, ami természetesen nem állhat meg. Egyes adatok valóban a népesség szörnyű apadását mutatják némely vidéken, viszont a népmozgalom erős lendületet vett, mindenütt nagyarányú telepítések, amik a német merkantilizmusnak a „populációs“ jellemvonást adták. A territoriális és egyéb

vámhatárok tömkelegé, a céhrendszer merevsége akadályozta a forgalomgazdaság általános mozgalmát, angol megjegyzés szerint „a németek börtönrácsokon keresztül kereskednek“. De a merevségnek, a korlátozásnak társadalmat konzerváló hatása is volt, a politikai erők ezért nem hatalmasodhattak el a polgári munkán, mint pl. Lengyelországban. A „süllyedés“ képét e korszaknak bizonyára főként a nagy mozgalmak hiánya, a nemzetközi versenyből való kimaradása adja. Egyedül Hamburg a kifelé is hódító város, lassankint a hollandnak is komoly riválisa. Egyébként Németország csak másfélszáz év múlva tört elő a világ gazdaságban nagyszerűen fegyelmezett szervezettel.

Az Okcident új államfejlődése ad feszítőerőt az osztrák Habsburg-monarchiának kelet felé, most már biztos fölényt az idegen, török államtípussal szemben. Az osztrák tartományokban is beletagozódott a rendiség az államba, a központi kormánysszervek kiépítése lehetővé vált. A török 1664-ben, a vasvári békében, a háborút nem dicsőségesen, de nyereséggel fejezte be; 1683-ban új nagy támadásra indult. De XI. Ince pápa buzgalma keresztény segítséget hozott, Sobieski János és Lotharingiai Károly vezetése alatt tönkrevették Kara Musztafa nagyvezérnek Bécsot ostromló seregét, benyomultak a másfélszáz év óta rendíthetetlen török uralom alatt álló területekre. A szent liga, amelyhez Velence s protestáns hatalmak is csatlakoztak, s amely Oroszországot is együttműködésre bírta, 1686-ban elfoglalta Budát s a szegedi, mohácsi győzelem után Belgrádot is. Bádeni Lajos seregei Nis-ig, Vidinig nyomultak, a Balkán felszabadítása reális tervvé lett. Az európai seregekben volt már valami erő, amit a töröknél a legjobb technikai felszerelés és kegyetlen fegyelem sem tudott pótolni. Velence, Morosininek, Kréta hősvédőjének vezetése alatt, 1685-ben délről támadta meg a Balkánt, meghódította Moreát, elfoglalta Athént is, amelynek Akropoliszát ez az ostrom rombolta szét véglegesen. I. Lipót császár (1658—1705), aki despota híre ellenére inkább tétova nyárspolgár volt, ezúttal bámulatba ejtette az európai diplomáciát elszánt kitartásával, nem adta fel a török háborút akkor sem, amikor XIV. Lajos 1688-ban ismét nyílt támadásba ment át. A török ismét támadt, Belgrádot is visszafoglalta, csak Bádeni Lajos szalánkeméni győzelme (1691) állította meg egyelőre. Velencének is fel kellett adnia Moreát (1690), kereskedői békére vágytak. A lengyel is lanyhán háborúskodott, csak az oroszok sikere, Azow elfoglalása könnyített némileg a nyugati hadviselésen. A török ismét Magyarországon harcolt, Lúgosnál, Temesvárnál győzött. Ekkor kezdődött Savoyai Jenő nagy

hadvezéri-államférfiúi szerepe a Habsburg-monarchiában. A savoyai herceg ifjabb fia volt, papnak szánták, de ő katonának ajánlkozott XIV. Lajosnál, aki nem sok figyelemre méltatta őt. A savoyai politika változásának megfelelően állott be a császári seregbe, Belgrádnál súlyosan megsebesült. Ezután Itáliában nagyszerű hadvezérnek bizonyult, majd a magyarországi fővezérséget átvéve, 1697-ben Zentánál döntő győzelmet aratott a törökön. A ryswicki béke (1697) után Lipót császár szívesen fordult volna teljes erővel a török ellen, de a spanyol örökösödés ügye kirobbanással fenyegetett s így 1699-ben. Karlovicban békét kötött, amely a temesi bántágot a török kezén hagyta. Morea Velencének, Azow Oroszországnak birtokában maradt. I. József császár idején (1705—1711) a spanyol ügy nagy európai háborúja kötötte le a császári hatalmat és XIV. Lajossal összeköttetésben Rákóczi Ferenc felkelése. Magyarország teljes felszabadítása eltolódott, a Balkáné nem a Habsburg-hatalom által történt meg. Magyarország 1687-ben örökös királysággá lett, e fogalomnak akkori súlyos értelmében: kétségtelenül nemcsak politikai esemény, hanem jelzi a magyar rendi társadalomnak csatlakozását is a nyugati osztályképződéshez. A nemesi képviselőlet politikai éle hirtelen eltompult, le egészen a nemesi vármegyéig, az adminisztratív szerep vált itt is lényegessé. Mégis jelentősebb maradt a politikai képviselőlet, mint nyugaton; Lengyelország bukása után Anglián kívül egyedül Magyarország érte meg valóságos „alkotmánnyal” a francia forradalmat. Savoyai Jenőnek nagy volt a szerepe az osztrák központi kormányzat modernizálásában, amelyben az ő szülőhazája Itáliára később oly döntő jelentőségű példát mutatott. Az utrechti békében (1713) Ausztria Nápoly, Milánó, Németalföld birtokát szerezte meg, ezután az osztrák Habsburgok Franciaországnak európai versenytársai. De már nem mint a német birodalom császárai. Bécs már Keleteurópának nagy kultúrközpontja, sajátos barokk-műveltséggel, a XVIII. sz. derekáig inkább az olasz, mint a francia kultúrával összefüggésben.

Míg a XVIII. sz. elején Európa déli, nemrég még vezető kultúrterületeinek felosztásáért folyt a küzdelem, addig az északi államok egymást marcangolva szorultak le véglegesen régi hatalmi jelentőségükről Európában. Egyrészt új hatalmak, Brandenburg, Szászország, jelentek meg döntő szereppel egymásközi tusájukban, másrészt pedig, évszázados próbálkozás után félelmetes sikerrel, az orosz birodalom.

Dánia amúgyis mindinkább nyugatnak fordult, mindinkább kivált az expanzív északi államrendszerből. A francia típus győzött itt;

abszolút monarchia, a polgárságra támaszkodva a nemesség ellen. V. Keresztély (1670—1699) XIV. Lajos fényűző udvarát utánozta, vezetőminisztere is polgárember volt, mint a francia királyé. A németországi terjeszkedésben azonban most már Brandenburg állotta útját, az tiltotta le Hamburg elfoglalásának kísérletéről is. Svédországban XI. Károly (1660—97) kiskorúsága idején gyámkormányzat árusította a fegyveres segítséget Franciaországnak, Hollandiának. Mint XIV. Lajos szövetségesét verte ki a svédet Hollandia, Dánia, Brandenburg a német partokról, magából Svédországból is csak végső erőfeszítéssel sikerült a dán sereget kiszorítani (1675—79). A nymwegeni békében a francia segítsége mégis visszajuttatta a svédeknek német birtokaikat. XI. Károly most rendet teremtett otthon, legyűrte a nemességet, hivatalnokuralom került felül, általános hadkötelezettséggel. Az országgyűlés 1693-ban abszolút szuverénnek nyilvánította a királyt, aki csak Istennek felelős és országgyűlés nélkül is kormányozhat. Svédország ismét nagy lendülettel indulhatott neki a XVIII. század történetének.

Lengyelország II. János Kázmér (1648—68) idején a svédvel és oroszral küzdött; Brandenburgnak át kellett engednie Preussen felsőségét, az oroszoknak már régi lengyel vidékeket is. A nemesi uralommal való küzdelemben kifáradt a jezsuitából lett király, 1668-ban lemondott trónjáról, hogy francia földön vallásos buzgalmának élhessen. A Wasa-dinasztia utolsó tagja volt, tehát hosszú választási küzdelmek következtek. Az országgyűlés, amely régebben még azt is eltiltotta, hogy a királynak már életében válasszák meg utódát, most a folytonosság hiányát is igazi nyers okszerűséggel akarta pótolni: eltiltotta, hogy a jövőben a király lemondjon trónjáról. Idegen fejedelmi sarjak egész sora pályázott a trónra, végül egy lengyel urat, Wisniewiecki Mihályt (1669—73) választottak meg. A kozákság feltámadt az orosz-lengyel közt történt kettéosztása ellen, a törökkel szövetekezett, az így keletkezett lengyel-török háborúban Köprili Aehmed elhódította Podóliát és a kozák területeket (1672). De az országgyűlés elvetette a békekötést, Sobieski János nagy győzelmet aratott a törökön és Mihály halála után őt választották, III. János néven, királlyá (1674—96). Változatos harcok után a törökkel következett Sobieski dicsőséges szerepe Bécs felszabadításában; a kozákság és a karlovici békében (1699) Podolia is visszakerült Lengyelországhoz. A király már előbb meghalt, utolsó nagy uralkodója Lengyelországnak. Európa egész diplomáciája dolgozott ismét a lengyel trón birtokáért. XIV. Lajos francia vérbeli herceget erőszakolt, Conti Lajost, a császár

pedig a katolikus hitre tért szász választót, Erős Frigyes Ágostot. Mindkettőt megválasztották a lengyel pártok, de Conti elkésett, a szász seregek urai maradtak az országnak és a választót II. Ágost néven (1697—1733) királlyá koronázták.

Mindezen északi államokat általános nagy háborúba bonyolította a XVIII. sz. elején Svédországnak váratlan új katonai előtörése. XI. Károly ifjú utóda, XII. Károly (1697—1718) tizenhétéves korában lerázta magáról a gyámkormányt; erre a dán, a lengyel, az orosz, bízva a svédországi belső zavarokban, 1700-ban rávetette magát a tengerparti svéd birtokokra. Az újkori történetnek egyik legregényesebb epizódja következett, XII. Károlynak, a kicsiny északi nemzetnek káprázatos fegyvermenete a normannok egykori hódítás-vidékein. XII. Károly meglepetésszerűen átkelt Dániába, pár hét múlva Kopenhága előtt diktálta a békét (1700). Még ez évben az észti partokon, Narvanál győzött az orosz, Nagy Péter seregén. Ez ellenfelét még nem sokra becsülvén, a Livlandra pályázó lengyel ellen fordult, benyomult az országba, 1702-ben Varsót, majd Krakkót is elfoglalta. A lengyel országgyűlés 1704-ben trónvesztetnek nyilvánította II. Ágostot és svéd pártfogoltat, Leszcinski Szaniszlót, választott királlyá. Közben azonban Nagy Péter cár sorra foglalta a svéd parti birtokokat, Ingerlandot, Estlandot, Livlandot. II. Ágost is újjászervezte pártját, szász erőkkel Varsót is meglepte. XII. Károly kiverte őt lengyel földről s miután az oroszot visszaszorította a lengyel határokról, 1706-ban Szászországba nyomult, Lipcsénél békére kényszerítette, a lengyel trónról lemondásra II. Ágostot. Egy évig időzött itt a svéd sereg, a lengyel síkságok-mocsarak háborús szenvedései után e versaillesi fényben sugárzó fejedelemségben. A szász udvar pompájával éles ellentétben álló egyszerű, fegyelmezett ifjú svéd király körül forgolódott ekkor minden nyugati állam diplomáciája. A császárra, a szásznak protektorára, végső veszedelem lett volna a svédnek támadása, csatlakozása XIV. Lajoshoz a spanyol örökösödési háborúban. A tengeri hatalmak mindent megmozgattak ez ellen, maga Marlborough is eljött XII. Károlyhoz. Ő végül, a császártól vallástürelmet eszközölvén ki a sziléziai protestánsok számára, utolsó ellensége, az orosz ellen vonult, Moszkvát tűzte ki célul és 1708-ban már Szmolenszknél járt győzelmesen, amikor a kozákok biztatására hirtelen délnek fordult, erőltetett menetben, esős-havas úttalan-utakon. A kozákokban csalódott és amikor 1709 tavaszán megfogyott sereggel, tüzérésszel az ukrajnai Poltava ostromához fogott, Nagy Péter seregtől döntő vereséget szenvedett. Sebesülten, mintegy kétezer emberrel

török földre kellett menekülnie. Évekig időzött itt, a beszarábiai Bender város mellett táborozva, azzal az erős meggyőződéssel, hogy a törököt az orosz ellen bírhatja. Közben II. Ágost elűzte a lengyel trónról Leszezinskit, Nagy Péter tovább hódított a finn öböl vidékein. De úgy látszott, XII. Károly mégis jól számított, a török valóban háborút indított az orosz ellen és Nagy Pétert 1711-ben a Pruth mellett körülzártta. A cár a végzetes helyzetből csak súlyos békefeltételekkel s valószínűleg a nagyvezér megvesztegetésével tudott szabadulni. Újabb háborús kísérletek után a török 1713-ban véglegesen megbékült az oroszsal. XII. Károly azonban nem akart eltávozni, legyőzöttén hazatérni, úgy hogy a töröknek végül erőszakot kellett alkalmaznia ellene, megostromolni a svéd tábor, a felgyújtott házából elszántan kirohanó királyt foglyul ejteni. Még ezután is megrögzöttén ellenkezett, már elmeháborodottnak kezdték tartani. Csak amikor híre jött, hogy Svédországban kormányzót akarnak helyébe állítani, indult útnak, gyors lovaglással Magyarországon át Stralsund felé. Ekkor, az utrechti béke után, az orosz, a porosz, a dán már a németországi svéd birtokokat hódította és Hannover, Angliával perszónálunióban, szintén részt kért a zsákmányból. XII. Károly nem tudta megfordítani sorsát, de megnyugodni, lealázó békét kötni sem tudott. 1718-ban, egy norvég erőd éjjeli ostrománál, golyótól találva végezte be életét.

Utána ismét a nemesség kezébe került a hatalom Svédországban, a királynak alig volt több joga, mint kettős szavazata a tanácsban. A svéd nagyhatalomnak vége volt. Az 1719—21. években kötött békék Bréma, Verden egyházfejedelemségeit Hannovernek, Elő-Pomeránia jórészét Poroszországnak juttatták, Dánia bekebelezhetette Schleswig-Holsteint. Oroszország a keleti-tengeri tartományok ura lett, ide, Európa felé forduló arccal, építette a cár új fővárosát is.

A török birodalmat IV. Murád (1623—40) a bürokrata-abszolutizmus szellemében igyekezte reformálni. A szultán azonban nem tehetett mást, mint hogy a meglevőt, a készet használja fel, szigorúan, kegyetlenül. A vallásos-jogi törvények szigorú betartását követelte, a hívtaltnokságot maga vizsgálta, a tugra rajzolásában maga is túltett a a leggyakorlottabb kalligrafuson is. A hanyagokat, tudatlanokat keményen büntette, kivégeztette. Csak fegyelmezett uralom volt a célja, egyébként maga sem volt mélyen vallásos, a tradíciókat gúnyoló irodalommal is szívesen foglalkozott, igaz, hogy amikor ily alkalommal véletlenül villám ütött le közelében, felakasztatta a felolvasót. Az alsó nép bízott benne a nagyok zsarnoksága ellenében, a keresztények

gyermekadóját is eltörölte. Derék katona volt, Bagdadot ő biztosította véglegesen a perzsák ellenében. De aztán ivásnak adta magát, uralkodása rémuralommá vált, a kivégzések tízezreivel. Utóda, I. Ibrahim, az ulemák és janicsárok lázadásában vesztette el ismét trónját, majd életét is. De Murád rendszere folytatódott IV. Mohamed (1648—87) idején, a két Köprili-nagyvezér kegyetlen fegyelmező kormányzatában. A szentgotthárdi vereség ellenére is Magyarországon a vasvári béke (1664) területnyereségeket hozott, aztán Lengyelországtól déli részeit, Velencétől Krétát sikerült elragadni. A nagy vállalkozás Bécs ellen azonban összeomlott, a keresztény sikerek után janicsár-lázadás fosztotta meg a szultánt trónjától. A következő röviduralmú szultánok idején a harmadik Köprili-nagyvezér ismét lábraállította a sereget, de azért 1699-ben, a karlovici békében, először mondott le a török európai területekről: Magyarország jórészeről, a lengyel Podóliáról, az orosz számára Azow-ról, Velence számára Moreáról. Egy negyedik Köprili hiába kísérelt meg általános reformot, ami már az iskolázásra is kiterjedt volna, az ótörökök megbuktatták, majd a szultánt is megfosztotta trónjától a főváros lázadása. III. Achmed (1703—30) idején a keleti tenger kijárataiért dolgozó Nagy Péter cártól, a Pruth-melletti hadjáratban (1711) sikerült Azowot visszaszerezni, majd (1715—18) Velencétől is Moreát, de a passarováci békében az osztrák hatalom, egész Magyarországon kívül, már szerb és oláh területeket is szerzett. A váltakozó küzdelem aztán folyt tovább a XVIII. sz.-on át. Mindinkább az orosz lett a török igazi ellensége, most már Perzsia felé is versenytárssá; az európai diplomácia lassankint az orosz hatalom ellensúlyozására támogatta a roskatag török birodalmat.

Az orosz társadalomnak mégis sokkal erősebb közössége volt a nyugati keresztény kultúrfejlődéssel, mint a töröknek. Az első Romanovok, Mihály (1613—45) és Alexej (1645—76) cárok idején mélyebb szellemi mozgalmak is bizonyítják ezt. Az egyház a tanok tudományosan megalapozott egységére törekedett, a vallásos szövegek revíziójával. Nikon patriarcha e célból összegyűjtötte az orientális orthodox egyházak görög szövegeit, egyúttal a papképzés reformjára is törekedvén. Ez iránnyal szemben, amely hivatalosan egységesített tanokat akart rendszeresíteni, a régi, másolásokban, magyarázatokban változatossá lett szövegekhez ragaszkodott a hívők egy része, sajátos módon ép konzervativizmusával képviselvén a szabadabb felfogást, többnyire oly rétegek, amelyek maguk akarták olvasni s megérteni az írást.

E „szakadárok“ („raskolniki“) a nyugati reformációhoz hasonló elveket is hirdettek, az imával való kolostori üzérkedés, a „jótetnek“ önmagában való üdvözítő hatása, az egyház gazdagodása ellen, egyes csoportok ki is küszöbölték a papság üdvközvetítő intézményét, csaknem laikus vallásközösséggé alakultak. Társadalmi, intellektuális forradalom azonban nem keletkezett a mozgalomból, amelynek, az állam üldözése ellenére, ma is vannak hívei. Nikon patriarcha túlságos hatalmat kívánt magának az államban, az 1666-ban tartott moszkvai zsinat, amelyen Antiochia és Alexandria patriárhái is résztvettek s amely a görög egyház utolsó általános zsinata volt, magáévé tette újításait, de a cár nyomására megfosztotta őt méltóságától.

A kormányzat kísérletezett az iskolázás fejlesztésével; a kiewi görög-keleti akadémia közvetítésével Moszkvában a nyugatihoz hasonló retorikai, azaz görög-latin fogalmazói iskolát állított, különösen a központi hivatalnokság céljaira. Ennek az „akadémiának“ növendékei aztán elbizakodottan becsméreltek mindent, ami hazai, orosz és így a társadalom állandó ellenszenve kísérte őket, zavargásokkal, botrányos pörökkel. Gyakorlatiasabb célokra, főként nyomdászok nevelésére is alapítottak egy iskolát, görög és egyházi szláv tanítással, ami az akadémiának előkészítő fokául is szolgálhatott. De másrészt épp ez az iskola szervezkedett minden nyugati latinos képzettség üldözésére is, rendőri jogokkal. Egyéb középiskolához hasonló intézmény nem volt Oroszországban a XVII. sz. végéig, ellenben az udvari színház céljaira állítottak színészképző iskolát.

Mint nyugaton, a XVII. sz. itt is a nagy terveké, a bizalomé a törvényhozás társadalomalakító erejében; a keresésé ötletek után, amelyek különösen az állam jövedelmeket növelnék csodálatosan. Egy ideig csodákat vártak az országos tanácskozásoktól is, a sobor egyízben tízévig ülésezett, de aztán eljelentéktelenedett, a kéznél levő előkelők alkalmi gyülekezetévé lett, sohasem igazi országos képviselletté. 1649-ben nagy törvénykönyvet állítottak össze, az „uloshenia“-t, lényegében a byzánci császároktól kezdve minden cár rendeletgyűjteményét. Ez a kodifikáció kétszáz évig, a XIX. sz. közepéig, érvényben maradt. Mind mélyebb gyökereket vert a „harmadik Róma“ gondolata; és mindinkább pánszláv jelleget öltött. Irodalmi képviselője a XVII. sz. ban egy nyugati ember, Krishanits horvát pap, aki sajátos módon végeredményképpen a katolikus unióért akart itt dolgozni alattomban és ezért egyelőre a balkáni szlávok felszabadítására izgatott. Nyersen, őszintén írt az orosz műveletlenségről, arról, hogy még kifejezni sem tudja gondolatát az orosz úr, a kereskedő még számolni sem tud; az

öntudat felébresztése a nyugati műveltség, iskolázás előnyeinek hangsúlyozásával párosodva történt.

A széles európai osztályképződésnek hatása abban nyilvánult, hogy eltörölték a családi leszármazáson alapuló nemesi rangsorozást, amely az állami szolgálatban is mérvadó volt, ünnepélyesen elégetve a genealógiai ranglistákat. A hadseregben is a szolgálati érdem elvére helyezkedtek, a strelitzek családokhoz nőtt, veszedelmesen önállósdott testületiségét megbontván ezzel s mellettük modern, nyugati mintára szervezett ezredeket is állítván. Reformbarát nagyurak vezették e racionizálást, igyekeztek egyúttal nyugat felé irányítani a hódító politikát. A lengyel veszedelem megszűnt, sőt 1667-ben régi lengyel részek is jutottak orosz birtokba, Kiew is, az orosz kultúra eredeti fészke. De a Keleti-tengertől még mindig svéd és lengyel birtokok zárták el az oroszt, a Fekete-tengertől pedig a török; a nagy orosz birodalom Nagy Péterig belföldi hatalom maradt.

Nagy Péter 1682-ben gyermekkorában örökölte a trónt, illetve meg kellett azt osztania gyengeelméjű mostohabátyjával, majd pedig az apja két feleségének családjá közt támadt viszályok mostohanővérét, Zsófiát, tették régensnővé fölöttük. A konzervatív- és a reformpárt küzdelme is rejlett e mögött s a strelitzek új lázadása is kísérté. Péter vidékre menekült az intrikák elől, autodidakta tanulmányait itt folytatta tovább. Elsősorban katonai s technikai kérdések érdekelték s idegen mesterei sem tartoztak a legképzettebbek közé. Szélsőséges szenvedéllyel szervezett játékhadsereget, egy kicsiny tavon flottát^ véres hadgyakorlataiban maga is megsebesült, de keze különben is mindig sebekkel borított volt a kézimunkától. Amikor Zsófia hadserege a török ellenében, a magyarországi hadjárattal kapcsolatban sikertelenül kísérelte meg Krím elfoglalását, az ifjú cár feltámadt nővére ellen, a Toritzko-kolostor falai közé gyűjtötte híveit. Végül Zsófia kénytelen volt kolostorba vonulni s a tizenhétéves Péter egyeduralkodóvá lett (1689—1725). Nem lehet mondani, hogy hatalmas koncepcióval jött volna, inkább belső ösztöne vitte mindig új s új tevékenységre. Nyers, féktelen, zseniális, nyughatlan alkotásvágya új korszakot hozott Oroszországra, ha nem is mély átalakulást. Sikere főként abban rejlett, hogy nem az elmélet vezette; mint a maga nevelését, úgy minden mást is kezdetén kellett kezdenie, valósággal a kézimunkán. De elsősorban a hatalomkifejtés a célja, a társadalomszervezést is technikai munkának fogta fel. A nemességet, régi fejedelmi családok sarjait is közlegényi sorba kényszerítette tiszti alkalmazásuk előtt, kényszerítette őket a tengerészeire is, bár a legtöbben irtóztak a tengertől. A nemesek össze-

írását az adózóké követte, a fejadó kíméletlen rendszerével, a kóborló, bizonytalan rétegeket, amelyek Oroszországban egész nagy társadalomként szerepeltek, ezzel, de egyenes sorozással is, munkára kényszerítette és egyúttal a földesúri hatalom alá is. A paraszt helyzete a XVII. sz. folyamán némiképp enyhült az állami szempontok érvényesülésével, nevezetesen a rabszolgaság felszívódott a jobbágyság általános fogalmába, de a terhek növekedtek, a nemesség államszolgálo réteg lévén, fenntartása, a jobbágyság alávetése, dolgoztatása által közérdek volt: a cárnak fájt ugyan, de a parasztot sorsára kellett hagynia, még az ellen sem tett semmit, hogy a parasztcsalád tagjait egymástól elszakítsa a földesúr, idegenbe is eladja. A kormányzatot, közigazgatást teljesen bürokratikussá akarta tenni, a bojárok csak külön bizalmából juthattak vezetőhelyre, alacsonyszármazású vagy külföldi államférfiak mellett. A дума helyett szenátust alkotott, kinevezett tagokkal. Új kerületi beosztások, ellenőrző hivatalok, a hivatalos mulasztások kötelező feljelentése, kiterjedt kémrendszer: mindez függetlenítette az államapparátust a helyi társadalmaktól; másrészt azonban folytonos „okszéri” változtatásokkal, zaklatásokkal bizonytalanra tette az élet folyását. Mert a cár impulzív elképzelésekkel dolgozott, a hasznos ötlet előtt nem tűrt akadályokat, amíg újabb gondolatai nem ébredtek. A hivatalnoki végrehajtás így tehetetlen s lelkiismeretlen maradt. Hiába járt a cár mindennek maga utána, hiába alkalmazott durva, kegyetlen eszközöket: „Egy ember ő, egyedül igyekszik a hegynek felfelé s milliók húzzák vissza” — írja eg/ kortársa. Nem is volt elegendő képzett embere még a szenátus betöltésére sem; nyugati-szláv, cseh és sziléziai jogtudósok behívásával akart új embereket felnevelni. A központi prikázokat, amelyek eddig nagyjából egyes területek igazgatására tagozódtak, ügyszakokra szervezte át, ami hatalmas központosítást jelent, de az eleven talajtól való elvonást is. Valamennyi várost így foglalta össze külön kormányzati egységgé, élén a pétervári főmagisztrátussal. A mesterségek egyes ágait is külön-külön országos gildékbe foglalta. Százszámra alapított manufaktúrákat, de csak jobbágyfalvak örökös hozzájukkötésévei láthatta el azokat munkásokkal. Külföldi mestereket ezerszámra hozatott be, — egyedül Amszterdamból ezret. De az ipar nem tudott igazi társadalmat teremteni magának. A magasabb üzleti élet túlságosan bonyolult volt az orosz számára, a vállalkozók hamisítással, sikkasztással dolgoztak.

Az egyházat véglegesen kiszorította az önálló társadalomvezetésből; a patriarchátust eltörölte, helyette „szent színódust” alakított, a hivatalnok-kollégiumok mintájára, az egyházjövedelmek jelentékeny

részét államcélokra fordította. A szerzetesben gyűlölte a maradi, népies ellenállás képviselőjét s dologtalan élőködését, de elnyomta a raszkolnikokat is. Talán legjellemzőbb a cárra az iskolázás ügyének kezelése. A latinus irány az ő idején egyre erősödött s ő maga tervezte ki a kyrill-írásnak reformját a latin betűk olvashatóságához közeledve, de ez írást főként a gyakorlati, technikai művek nyomtatására szánta, nem is lett általánosan használt írássá. Elrendelte püspöki iskolák állítását, a teológia mellett nyelvtani-fogalmazási s némi fizikai oktatással is, de a végrehajtásnak alig van nyoma. Alapított tengerészeti-mérnöki „akadémiákat” is, amelyek azonban nem voltak nyugati értelemben vett főiskolák, kitűnő külföldi tudósoknak is az írásktatáson kellett kezdeniük a tanítást. Nagy gondot fordított a „számolás-iskolák” alapítására, gyakorlati pályák céljaira. Mintegy félszáz ily iskolát sikerült is életben tartani a birodalomban a sok tervezett és alapított között. Voltak írók, akik már általános népoktatást hirdettek, valójában azonban a kormányzat az elemi oktatással nem sokat törődött, magánosok állottak össze tanítók fogadására, egyes tanfolyamokra. Az állam vállalta az alapított iskolák költségeit, de hiányzott a tanuló. A nemesifjakat úgy sorozták a szakiskolákba, akár a regimentekbe s aztán tömegesen szöktek meg a szokatlan szellemi fegyelmezéstől. A számolás-iskolákba is katonákkal fogták a tanulókat s végül főként dják-családok látogatták, mert a hivatalnoki pályát is ehhez kötötték. Végül a cár minden nemes ifjút kötelezett az iskolára 10—15. életéveiben, bizonyítvány nélkül nem lehetett tisztté, sőt nem is házasodhatott. Viszont az iparos, a kereskedő fiának tilos volt tizenötödik életévén túl iskolába járnia, mert ez elvonta a szakmunktól és az adóztatástól. A társadalomnak szokott életet élő, mozdulatlan úri s paraszti tömegei továbbra is megmaradtak a régi, primitív vallásos-liturgikus oktatásnál, szent történetek mesélésénél, az egyházi nyelv s írás bizonyosfokú elsajátításánál, a szertartásokban való részvétel céljaira.

Pedig a cár üldözte a régi szokásokat. A bojárok nagytekintélyű szakállát sajátkezűleg segítette lenyírni, majd adót vetett a szakállviselésre is. A nyugati szalonéletet szintén rendeletileg igyekezett bevezetni. Valóban egészen „felvilágosult” okszerűséggel dolgozott. Nem hiányzott belőle a nemes indulat, de a reformjai ellen zendülőket megkínóztatta fogságukban s maga is résztvett kínzásukban. Kicsapongásai, az egyház gúnyjára alakított „részeg színódusa” a kor nyugati úri dorbézolásait messze felülmúlták. Az orosz történetírás sokat vitatkozik reformjainak hasznán s kárán; kétségtelen, hogy erőszakosan vitte bele

társadalmát a tágabb nyugati távlatokba, az abszolútizmus kereteiben. Hadisikerei igazolták őt, 1696-ban, most már flottája közreműködésével, elfoglalta Azowot a töröktől, de 1711-ben ismét elvesztette ezt a tengeri kijáratot. Ezután járta be Európát nagy kísérettel, bár magánemberként. A német kikötővárosok meglátogatása után hónapokat dolgozott Amszterdamban kézművesként egy hadihajó ács munkáin, beállott egy kovács műhelyébe is, akit Oroszországból ismert. A városokban, amelyekben megfordult, százszámra árusították aztán sajátkezü asztalosmunkáit és egyéb készítményeit. Megfordult Angliában is; mindenütt közvetlen, nyílteszű érdeklődő, intézmények s tudományok iránt is, de különösen az angolok botránkoztak meg távozta után kíséretének bemocskolt, dorbézolások nyomait viselő szállásain. Bécsben is járt, aztán Velencébe készült s európai útját később megismételte, de most a stretitzek lázadásának hírére hazasietett, borzalmasan elbánt velük s feloszlatta testületüket. Reformmunkája ezután lett kíméletlenné, a nagy északi háborúban már erős állammal, modern sereggel s flottával vett részt. A svédektől elragadott finn parton emelte új fővárosát, Pétervárt, az ősi Moszkvát elhagyva. Egy évtizedig tartott a harc, míg szövetségeseivel együtt megbirkózott a svédekkel, csak a törökkel való háborúja volt szerencsétlen. Utolsó éveiben Perzsiától elhódította a Káspitenger déli partjait (1722—23), bár itt is a törökkel kellett osztozkodnia. A szibériai előnyomulás már 1689-ben elérte Kínát, összeütközések után egyezkedni kellett az érdekerületeken; 1697-ben kozák sereg elfoglalta Kamcsatkát, az ázsiai Oroszország legszélsőbb pontjait.

Művének biztosítása a jövőben sok gondot okozott neki; ukázt adott ki a cárok jogáról utódjuk kinevezésére. Első feleségétől született fiát, aki reformjainak ellenszegült, megkínóztatta, hogy belehalt. Második felesége, Katalin, egy kurlandi parasztlány, a moszkvai idegen kolónia egy lelkészének szolgálója volt, akit végül cárnővé is koronáztatott s akitől fia is született. A reformpárt vezetői halála után nemsokára megbuktak, de a konzervatív oroszok is az ő intézményeivel kormányoztak tovább.

ÖTÖDIK FEJEZET

A XVII—XVIII. SZÁZAD FORDULÓJÁNAK SZELLEMI ÉLETÉRŐL

Akár abszolutizmus, akár alkotmány — a szellemi élet mindenütt szabadabb, tágabb, kötetlenebb a XVII. sz. végén, az intellektualizmus általánosodása, a társadalomosztályok kiképződése nyomán. Csak a szabadság módjában, megnyilatkozásában nagyok a különbségek.

Franciaország abszolút államhatalma, egységes vallása nem akadályozta a szabad fejlődésnek, mint azt a modern felfogás elképzelni szeretné. A szabadság fogalmának utóvégre nem lényege az, hogy valami ellen kell irányulnia. Racine, Molière, Lafontaine hatalmas középrétegek emberei voltak. Racine (1639—99) a francia klasszikus dráma betetőzője; az értelem uralkodói méltóságán keresztülizzik a költészet. S bármily különösnek is látsszék, ugyanebből a nagy színműből következett Molière (valódi neve J. B. Poquelin 1622—73) polgári színműve. Hatalmas mulatság, amikor a hideg ész, minden egyéb cél és szándék nélkül, a legkicsinyesebb emberiben mutatja be a tragikusan örök emberit. Shakespeare embereket adott zord teljességükben; a „jellem“ fogalma most alakult ki, hűvös ésszel absztrahálva az életből s Molière szereplői tehetetlenül vergődnek szűkreszabott jellemük csapdáiban. Lafontaine (1624—95) sikamlósságokon kezdte, szenttelen ésszel előadott szenvedélyeken, amely módon az ilyen műfaj legkönnyebben hatja át a társadalmat. Azután az állatokban mutatta be az emberek kicsinységét a világban.

Egész Európa rabja lett ennek a modern, mindenkihez szóló francia klasszicizmusnak. Boileau (1636—1711) ez ízlésnek törvényhozója, az egyszerűség, világosság, értelemszerűség felülmúlhatlan mintáinak keresője. Ide tartozik a nagy püspökök, Bossuetnek (1627—1704) hatalmas pátosza is: minden kétség nélkül ismeri el a szellemi-lelki élet tényeit, jogait. Ezek egyszerűen nem állhatnak ellentétben az egyetlen Egyházal, hanem minden kitérülésük, fejlődésük szükségképpen csak annak diadalát emeli, — mint azt a püspök összefoglaló világtörténetében is bemutatta. A protestáns Bayle (1647—1706) hittársaival együtt szenved a katolicizmus kegyetlen csapásait, de azért kérlelhetetlen tudós ésszel keresi az igazságot nagy történetkritikai dikcionáriumában. Ő is szilárd abban, hogy

a legészszerűbb végül is csak az ő vallását igazolhatja. Már egy kissé másféle Fénelonnak (1651—1715), a másik nagy francia főpapi írónak, szellemi szabadsága. A katolicizmusban lelki mozgalmat akar, a kvietista iránynak híve. Államregényében, „Télémaque utazásaidban, szintén az erők mozgalmára, a képviseleti rendszerre épitené fel a társadalmat. Ezt a művet be is tiltotta a király. A társadalom szerkezetének észszerű analízise korlátlan lehet, de az észszerű szabályozással ellentétben áll az erők önállóságának elismerése. A jellemeket, érzelmeket boncolgató modern regény is ekkor keletkezett és széles rétegekre vitte ki az irodalmat. A polgári életen túl a népi életet is kezdték meglátni, — de nem a megváltás céljaival. Éppen a tendenciánélküliség tette Európa-szerte irodalmi értékévé a népi gondolkodás feltárását. Perrault (1628—1705) mesegyűjteménye terjesztette el az egész világon Csipkerózsika, Hamupipőke meséjét. A rációnak világérvényét útleírások, utasregények állapítják meg, hódolnak a „vadember eredeti jósága“, a kínai konfucianizmus kultúrharmoníájára előtt.

Folyóiratok irányítják az irodalmi és társaságbeli ízlést, foglalják össze a világ tudományos eredményeit. A „Mercure Galant“ 1672-től csevegett társasági eseményekről, hivatalnokságról, hadseregéről, könyvekről, divatról. 1724-ben hivatalos tájékoztató lett, az állam tulajdonában „Mercure de France“ címmel. Jövedelmét írók támogatására fordították. Bármint is gúnyolták a felvilágosodás írói, megfelelt a francia társadalom érdeklődésének, átélte a forradalmat is és a XIX. század közepén már kétezerre ment megjelent köteteinek száma. A „Journal des Sçavans“ (1665) az egész tudományosságot felölelő folyóirat; szinte francia nemzeti intézménnyé lett, a forradalom után is felújult, kialakítója az európai tudományos folyóirat-típusnak. De speciális szakfolyóiratok is sorra keletkeztek, pl. 1679-ben már külön orvostudományi folyóirat is. És a hivatalos fórumok, testületek kiadványai csaknem hasonló szereppel tájékoztatták a közönséget. Igaz, hogy magában Franciaországban is mindinkább a Hollandiában, a szabadon megjelenő irodalom érdekli az embereket, amely az észszerűt már a mozgalomra akarja átvezetni. Bayle itt kiadott folyóiratában a kérlelhetetlen igazságkeresés már politikai program, szövetkezik az északi „természetjog“ mozgalmával, Descartes „végső princípiumát“ a „lumiére naturelle“ pszichológiai fogalmával helyettesíti; és ez már az egyéni erők érvényesülésének gondolatát rejti magában.

A francia klasszikus művészet, XIV. Lajos stílusa is áthatotta egész Európát. Még a török síremlékeken is mutatkoznak jelei. A ropant súlynak-tömegnek művészete, amelynek feszes, hideg pompája

azonban az értelemnek, a szerkezetnek mindenható uralma alatt áll. S itt sem ellentét, hanem következmény az, hogy a súlyos problémákat idővel hihetetlen könnyedséggel ragadja meg a francia szellem. Kezdődik a francia művészeteknek szinte mai napig tartó vezetése. Watteau (1684—1721) festészete jelzi az utat: soha még ily anyag-talan, lehelletnyi színekkel nem fejeztek ki ilyen mélységeket. A verőfényes jelenetek mögött az emberi sors világtávlatai állanak. Az emberi élet csak suhanó színfolt, valami örök, végtelen törvényszerűségben. A valóság teljes megragadása és mégis kozmikus értelemmel áthatása. Mint ahogyan a francia tudomány is elvont finomságú elvekre analizálja a világ minden jelenségét. Ez az intellektualizált művészi érzés hatja át Európa-szerte a barokknak erőszakos mozgalmasságát a XVIII. sz.-ban, mint ahogyan a francia osztályképződés is a nemes-ségnek és a vagyonnak nyers erejét az európai társadalmakban. Másrészt pedig a francia művészetben is felébred a vágy a mozgás iránt. A régi, hatalmas konstrukció megmarad s a hideg értelem uralma is, de fölöttük, könnyelmű biztonságban, erőfeszítés nélkül, már a század elejétől megkezdji bájos tündértáncát a rokokó művészete. A barokknak ez a hatása a francia művészetre külsolegesebb, mint a francia művészet hatása egész Európára. A francia felvilágosodás nem szerette a rokokót, XV. Lajos stílusát, XVI. Lajos stílusa már egy új klasszicizmus felé haladt, amely már nem a valóságot akarta finom munkával értelemszerűen áthatni, hanem, a forradalom idején, kérelhetetlenül észszerű, szabályos formákba akarta kényszeríteni az élet jelenségeit.

Angliában minden célokért mozog és mozgat. A restauráció idején maga a sikamlós- színez, az irodalom erkölcstelensége is, a „cavalier poets“ költészete is a puritánok zord uralma ellen; a kíméletlen szatíra is, mint Samuel Butleré (1612—80), Milton ellenlábásáé. Minden téren „konkrét“ marad az angol szellemi élet, az élet erőit keresi és használja, az elvont törvényszerűségek is csak alkalmazásukban érdeklik. Ezért foglalkoztatja a vallás is, amit a francia szellem mindinkább az észszerűségen felül helyezett. Bunyan (1628—88), akit a vándor „üstfoltozó“ névvel jellemeztek, regényében szimbolikus erkölcstájak között tévelyegteti az emberi lelket, fájdalmas-édes érzelmekkel. Maga is vándor-szónoklásra adta magát, az egyház és a köz-igazgatás kénytelen volt lefogatni őt, oly hatása volt az emberekre. A morális irodalom is egyik jelensége e konkrét szellemnek, valóságos élet-útmutatók keletkeztek az erkölcös kereskedő, gazda stb. számára.

De nem felületes mindez; finom vizsgálat szereli fel a gondolkodást. Shaftesbury lord (1671—1713) ép annak köszönhető nagy hatását, hogy francia környezetben vált filozófussá, könnyed pontossággal írt a polgári erkölcsöket akadályozó intézmények és hagyományok ellen. A morális irodalom benne talált filozófiai alapvetésre; bármint is ellenkezik, az erkölcs gyönyörűségében nála is titokban mindig ott rejlik az erkölcs haszna is, mint a népszerű szentimentális történetekben, az anyagi voltukkal boldoguló családokról szóló regényekben.

Az erők itt tehát mély konstrukciókban mozognak s ezért látszhat az egész világ csupa mozgás-összetételnek, a nélkül, hogy Machiavelli-féle felfogás következne ebből. Ezért válik híressé az angol folyóirat; gyakorlati kérdésekkel foglalkozik, hasznos akar lenni s mégis szakszerű, a tudományosság határáig. Steele és Addison alapításai a XVIII. sz. elején, a „Tatler“, a „Spectator“, a „Guardian“ európai mintákká lettek. A „Spectator“ egy költött klub mindenféle felfogású, pártállású tagjainak beszélgetéseit lesi el, mindenről, ami csak a közönséget érdekelheti; s lassankint kibontakozik a riport „műfaja“ az angol irodalomban. Az irodalmat hasznossága mindinkább üzletté teszi, az író megél tollából, — hogy nemsokára a vállalkozó éljen meg az íróból. Defoe-t szokás az első nevezetes „sajtókulinak“ tekinteni.

Némelyek Defoe (1661—1731) Robinzonját is ilyen riport-szerű, költött útleírásnak fogják fel: a természetben magára hagyott ember boldogulásáról, természetes képességei által. Swift (1667—1745) nem olyan optimista a természetes képességek szabad érvényesülését illetően, mint Defoe. O az ember állati önzésének szatirikusa; maga is hol az egyik, hol a másik párt mellett írt, becsvágyában sértett pap volt, aki vallástagadó érvekkel védelmezte az anglikán egyházat. Gulliver utazása az angol állapotok maró szatírája. Nem izgat, arcárandulás nélkül mondja el a legmegdöbbenőbbeket, az olvasóba a könnyű meséből észrevétlenül szűrődik bele az emberi dolgok, igazságok szörnyű viszonylagossága. — Az angol művészet csak emberöltők múlva jutott teremtő eredetiségre, de még akkor is bizonyos morális érdeklődés vegyül a művészi ábrázolásba, nevelő cél, szatíra, vagy a pdrtrékon az ember erkölcsi méltóságának kiemelése.

A német szellemi élet a franciára tekint, de mozgalmi mégis szívósabb összeköttetést tartanak a vallás kérdéseivel. A protestáns dogmatizmus ellen fordul a „pietizmus“, amit talán a janzenizmus-sal, kvietizmussal lehet párhuzamba állítani. Spener (1635—1705) és Francke (1663—1727) a vezérei e mozgalomnak, mindketten főként Poroszországban dolgozhattak az orthodox teológusok üldözésé-

tői mentesen; ide, ahol parancsszóra megy végbe a társadalom racionális átalakulása, húzódnak a XVIII. sz.-ban is a szabadabb szellemek. A pietisták, nem úgy mint az angol deisták-moralisták, intézményességre törekedtek, nevelésreformra, új iskolákra is, végül meglehetősen merev, szektaszerű alakulássá lett mozgalmuk.

Descartes filozófiája Spinoza (1632—77) rendszerében már nem marad meg a tiszta módszertani céloknál, már erősen világmagyarázat is akar lenni. Portugál-zsidó származású, a tudomány magas rendeltetésébe vetett hittel élt s nélkülözött Hollandiában. Konceptiója ép azért hatott hatalmasan, mert egységbefoglalta Istent és a világot. Minden társadalom legvégső alapja a léleknek, — s nem az emberi életnek — létösztöne, tehát a vágy az Isten lényegében való részesedésre. A részletekben azonban gazdag ismeretelméleti eredményeket hozott munkája, különösen az érzés és a gondolat kapcsolatait illetően. Leibniz (1646—1716), a hannoveri, majd a porosz udvar tudósa, tisztább továbbfejlesztője Descartes-nak, még mélyebbre helyezi le az emberi értelem „alapformáit“. Minden kétséges, szubjektív, csak a dolgok egymáshoz viszonyulása az egyedüli tiszta logikai megismerhetőség. A tér, az idő, a mennyiség sem alapforma már tehát, hanem csak az a logikai tudat, hogy mindezek tagjai egy folytonosságnak, amelyben a végtelen kicsiny a végtelen nagy felé halad. Nyílt és termékeny összefüggésben állott ez a filozófia, — és a laikus ember csak így tudja felfogni a módszeres gondolkodás ily erőfeszítéseinek értékét, — a felsőbb matematikával, a végtelenségszámítással, amelynek ma is használt eljárásait Leibniz alakította ki. Az angol filozófia az életben alkalmazható valóság akart lenni. Locke (1632—1704), akit politikai viszontagságok^ Hollandiába sodortak, hazatérve jelentős szerephez jutott, a politika filozófusa lett. Az emberek gondolkodásának különbségeit tapasztalván, ő is az értelem vizsgálatához fogott. Ő azonban már nem a legmélyebb, közös alapelveket kereste. Szerinte nincsenek ily „velünk született ideák“. A gondolkodás funkciója az ember természetrajzához tartozik; érzéki észrevétel, tapasztalat nélkül nincs gondolat. Az empirikus filozófia tehát nem hisz abszolút törvényszerűségekben, csak mozgalmakban és funkciókban; külső hatásokban és az azokat felfogó reflexiókban. De bármennyire polemikus éllel írt is Locke Descartes ellen, mégis a Hollandiában megismert racionális módszernek köszönhette empirikus felfogása tudományos termékenységét. A „reflexió“ dolgozza át a külső hatásokat, — s itt mégis csak több rejlik, mint a külső hatásoknak ösztönös köve-

tése. Az európai gondolkodás nem képzelheti el már a világot az ösztönök mechanizmusának. Locke küszködik e problémával s így mégis csak mély konstrukciót kell szerkesztenie a megismerés természetes folyamata alá, legalább is általános pszichológiai törvényeket keresnie.

Így képzei el a társadalom szervezetét is: az erők képviselője, amely azonban mély üzemiességgel reflektál a mozgató ösztönökre, érdekekre. Ez a filozófia alakította ki a modern alkotmányosság elméletét, nagy hatással Európára, sőt Amerikára is.

Az exakt tudományok története a XVII. sz. végétől már igazi „tudománytörténet“. Ezek a tudományok mind épp azáltal értek el legmélyebb alapjaikhoz, mert a világ magyarázatának, vagy a hasznosíthatóságnak célja nélkül az ember egyszerű érdeklődése, az anyaggal való próbálkozás vezette őket. Most minden részletbe belopódzik az egykori hasznosíthatóságnak valami sejtelme. Ha nem is közelebbi célok, de általában „az emberi nem boldogulása“. A munka a részletek hihetetlen üzemében folyik, fejlődik tovább, de pár emberöltő múlva már kezdődik a tudományos üzemnek végső gyakorlati célok alá sorakozása s főként a technikai tudományok előtörése.

A XVII. sz. fordulója Isaak Newton (1643—1727) csodálatos eredményeinek hatása alatt állott. Ma már elképzelhetlen az a megdöbbent bámulat, amit a földi nehézségerő és az égitest-vonzás azonoságának kimutatása keltett. S mégis mintegy szimbóluma a következő évszázadok tudományos fejlődésének ez a felfedezése mozgató erők világösszefüggéseit állapítja meg s nem kutatja az erők lényegét, eredetét. Newton maga sohasem tudta rászanni magát, hogy vonzóerőkről beszéljen, ő még valósággal a kézművességen kezdte tudományos munkáját, ma is orzrik sajátkezűleg készített tükörteleszkópját, amellyel a csillagok megfigyelését megszabadította a színszóródás zavaraitól. Már régóta általánosult a földi és égi mozgások hasonlóságának, a nehézségerővel való magyarázatuknak gondolata. Newton, Galilei művének továbbképzésével, a mozgásnak összefogóbb törvényeit dolgozta ki, az anyag nagyságának-tömegének fogalmát is belevonva. Foglalkoznia kellett az egymásba átfolyó mozgásváltozások számításával, Leibniz-el egyidejűleg s bizonyos keserű rivalításban vele, tökéletesítette a magasabb matematika módszereit. S végül, amikor a francia Picard a Föld alakját új műszerekkel-módszerekkel mérte föl, meg lehetett állapítani a szabadesés és a földközpont-távolság összefüggésének általános képletét. És azt, hogy e centripetális erőnek törvénye azonos az égitestek mozgására ható centripetális erőkével.

Világtörvény tehát ez, a nehézségerő, a tömegvonzás világtörvénye. Newton, roppant izgalomban, alig tudta befejezni számításait, de aztán évekig dolgozott a tétel általános igazolásán. A dagály-apálnak már az ókorban sejtett összefüggése a Hold-Föld kölcsönös vonzásával szintén számítással igazolt tényé lett. Newton 1687-ben megjelent műve izgalomba hozta a művelt Európát. A kartézianusok módszerét elszűr-kítette az erőknél ez a világképe. Mozgások, hatások a végtelen világ-űrön át; konkrét, termékeny tudomány, az alapvető törvényszerűségek lassú kielemezése helyett. Az angol és a francia szellem ellentéte ez, Voltaire Londonban elbámult e különbségen: Párisban az emberek a világot szakadatlan összefüggésben látják, Londonban üresnek; amott az Univerzumot étheri áramlatok mozgatják, itt erők, iszonyú távolságokból. A kartézianus-filozófiában a távolbhatás összeegyeztethetetlen a gondolkodás alap-principiumaival. Mint ahogyan a francia társadalomszervezetet sem erők, hanem az emberek személyes közeli viszonyai alakították ki. A vonzás: visszatérés a középkori fogalmakhoz, az anyag „titkos sajátosságaihoz”. A Newtont követő korszakokban az erők világszemlélete lett uralkodóvá, mint ahogyan társadalomfelfogásuk is megállít az erők elméleténél. Csak a legújabb atomelmélet sejtet, úgy látszik, valamit arról, hogy a mozgás, az erő és az anyag valami mélyebb, közös fogalomba foglalható össze.

Newton nem akart világmagyarázatot adni, pedig a modern természettudományos filozófia egyik megalapítója volt. Szerény körülmények között élt, míg Anglia hálája gondtalanságot és általános tiszteletet nem biztosított számára. De ezután is „gyermeknek érezte magát, aki a tenger partján kavicsal játszadozik és az óceán kifürkészhetetlenül terül el előtte⁴. A modern európai tudomány mélyen forradalmi ereje ezentúl sem a rtagy célkitűzésekben, világmagyarázatokban rejlett, hanem a szerény módszerképzésben, amely a legkisebb eredményt is egy nagy üzemiesség alkotórészévé tudta tenni.

Negyedik Könyv

A TIZENNYOLCADIK SZÁZAD

ELSŐ RÉSZ

A FELVILÁGOSODÁS KORA

ELSŐ FEJEZET

AZ EURÓPAI ÁLLAMOK A XVIII. SZÁZAD KÖZEPÉIG

MINTHA egy emberöltőre megállót volna Európa robusztus fejlődése. Háborúk vannak, de nem évtizedes, általános küzdelmek. Kongresszusok, allianszok teszik veszélytelenné az egyes háborúkat az európai egyensúly számára, — amely az utrechti békeokmányokban szerepelt először hivatalos elvként. A francia Dubois, Fleury, az angol Walpole, a spanyol Alberoni, az osztrák Savoyai Jenő, mind szívesebben maradnak a diplomáciai alkunál, ha nincs magától kínálkozó alkalom a gyors háborús sikerre. A dinasztikus szempontok ismét általános szerephez jutnak, de már nem a hódító nagyság képviselőjében, csak a család tagjait akarják kisebb-nagyobb fejedelemségekbe elhelyezni. Az egyensúlyra kedvező ez a felaprózódás, a küzdelmek nem végzetesek. Az államokon belül az osztály képződés simává tette az abszolutizmus nemrég, oly súlyos technikáját. Most már csaknem egész Európában új szerephez juthat a nemesség, nem veszedelmes már sem a királyra, sem a polgárra, születésének magassága könnyedén emeli fel a vezető pozíciókra, amelyeknek hatásköre azonban most már nem függ viselőjük előkelőségétől. Elemi módon felnyomuló történeti erők helyett egyéni sorsok játékos emelkedése-süllyedése a végleg kialakultnak látszó társadalmakban.

Inkább csak Európa szélein vannak élénkebb mozgalmak, összeütközések. A török kezdte, nem nyughatott meg századvégi nagy veszteségeiben. 1715-ben Velencétől visszafoglalta Moreát és Korfut is ostrom alá vette. Ausztria beavatkozott, Savoyai Jenő ismét a seregek élére állott. 1716-ban Péterváradnál 1717-ben Belgrádnál megverte a törököt. A paszarováci békében, 1718-ban, Ausztria elérte mindenkori legna-

gyobb kiterjedését a Balkánon; nemcsak egész Magyarország, hanem Szerbia jó része és Kisoláhország is hatalma alá került. Velence elvesztette Moreát, de Korfut és dalmát birtokait megtartotta és ismét belehelyezkedhetett régi kereskedelmi kiváltságaiba a Török-birodalomban.

Az osztráknak azért kellett megbékülnie a törökkel, mert a másik déli birodalom, Spanyolország, 1717-ben szintén fegyverrel akarta visszaszerezni a közelmúltban elvesztett Szardíniát és Szicíliát. Az első spanyol-Bourbon, V. Fülöp (1701—46) gyenge uralkodó, kedélybetegsége hajló, a kormányt második felesége, Pármai Erzsébet vitte s vezetőminisztere, Alberoni, egy piacenzai vincellér fia, aki a királynő környezetében a bíborossáig emelkedett. Kétségtelenül voltak mélyebb céljai is kormányzatuknak, de a korszak is magával hozta a grandók szövetkezéseinek eljelentéktelenedését, Aragónia és Kasztília korczeinek egységes országképviselletté való összevonását, a tudományok pártolását, akadémiák alapítását. Ez már azonban a szokványos „szellemi vezetés” nem a társadalomszervezet mély átdolgozása. A háborút azért kezdték, mert a spanyol trón V. Fülöpnek első házasságából született fiára várt s Erzsébet a maga fiainak is fejedelemségeket akart szerezni. Itáliában a volt spanyol birtokokon kívül Erzsébet, leszármazás révén, igényt tartott Pármára és Toszkánára is, minthogy a Famese és a Medici-dinasztiák kihalóban voltak. Ezzel a spanyol ismét ura lett volna Dél-Európának. Ausztria, Franciaország, Anglia, Hollandia alliánza állott fegyverbe a kísérlet ellen, az angol flotta végzett a spanyollal, francia seregek nyomultak az országba, a szicíliai—szardíniái sikerek ellenére veszve volt az ügy, Alberoni megbukott. A hágai béke 1720-ban helyreállította az utrechti egyensúlyt, csak Erzsébet fiának, Don Carlosnak pármái-toszkánai örökjogát ismerte el. Ausztria Szicíliát átvette Savoyától, helyette Szardíniát adta; kisebb érték, de közelebbi egységben a kicsiny olasz királysággal.

Ausztriában VI. Károly (1711—40) a kor szintjén álló kormányzattal dolgozott. A protestánsokat a franciáknál ismert eszközökkel, bár kevésbé merészen, visszaszorította. Nagyarányú népesítési politikával szerb tömegeket hozott a visszahódított magyar területre s mind nagyobb számban német telepéseket is; Trieszt s Fiume útjainak kiépítésével akarta az osztrák tengeri kereskedelem alapjait megvetni, egyúttal pedig Belgiumban, Ostendében is kereskedelmi társaságot alapított, mely a holland zárlat-jogok ellenére is biztatóan kezdte meg működését. Külpolitikája dinasztikus, de csak védekezés, hosszú keserves diplomáciai munkával, a monarchia szétesztása ellen, ami fiúörökös híján fenyegetett. Leányának, Mária Teréziának öröklésjogát, a Prag-

matica Sanctió házitörvényét, országaival elismertette, de igényt tartott a részesedésre a szász és a bajor trónörökös is, I. József két leányának férje. Anglia, Hollandia, Poroszország, majd Franciaország is az osztozkodást kívánta, Ausztria ezzel szemben a spanyol szövetséget kereste. A dologból egyelőre nem lett nagy ügy; csak a spanyol támadt neki, jó alkalmat vélvén, Gibraltárnak (1727), Ausztria nem állott melléje. 1729-ben a spanyol és angol is megegyezett, 1731-ben az angol és holland is elismerte a Pragmatica Sanctiot az osztendei kereskedelmi társaság megszüntetése ellenében, majd 1732-ben elismerte a Németbirodalom is, a szász, a bajor és a pfalzi választó kivételével.

Csak epizód maradt egy orosz seregnek a megjelenése Németországban, Mecklenburg-Schwerin fejedelmének, Nagy Péter sógorának segítségére az ellene támadt rendekkel szemben. Az észak-német fejedelmek elvonulásra készítették az oroszot, aztán ők akartak osztozni a fejedelemségen, de nem tudván megegyezni, inkább meghagyták önállóságát. Az oroszoknak egyelőre még Lengyelországgal volt dolga, hogy azután közvetlenül beállhasson a nyugateurópai együttesbe.

A lengyel trón francia jelöltje II. Frigyes Ágost halála után (1733) ismét Leszczyński Szaniszló volt, akinek leányát XV. Lajos vette feleségül; Ausztriáé ismét a szász választó, III. Frigyes Ágost. A szász mellett volt az orosz is, seregei megjelentek az országban, Leszczyńskinek parasztruhában kellett menekülnie. Maguk a lengyelek keveset számítottak, pártjaik ellensúlyozták egymást. Az angol pártalakulásnak az ő alkotmányukban a konföderáció felelt meg; a széles kisnemesiséget a liberum veto védte volna meg a nagyok ellen, ami miatt egy félszázad alatt 48 országgyűlés oszlott el „szétszakítva” csak 7 jutott el a törvényhozásig. A külföldi segítségkeresés ellen most is kegyetlen törvényeket hoztak, de azért az új király, III. Frigyes Ágost idején is a Potocki-család vezetése alatt álló francia és az Czartoryski-család vezetése alatt álló orosz párt küzdelméből állt a politikai élet.

Ausztria—Oroszország lengyel sikere még 1733-ban gyorsan lezajló háborúba keverte Európát. A francia veszélyesnek látta Lotharingia birtokára azt is, hogy Mária Terézia férjének Lotharingiai Ferencet szemelték ki. Felújultak Dél-Európa kérdései is, Spanyolország, valamint Szardínia a francia mellé állott. A francia hadsereg főlénye kétségtelen, Lotharingiát rögtön elfoglalta; a spanyol is Nápolyi—Sziciliát. Az orosz sereg az osztrák mellett most már a Rajnáknál is megjelent, bár még jelentéktelen szereppel. Az 1735. évi bécsi békében Lotharingia francia birtok lett, egyelőre Leszczyński fejedelemsége, de csak mint a francia király apósának apanázsa, a Német-

birodalom jogainak végleges feladásával. Lotharingiai Ferencet Tosz-kánával kárpóolták, amit 1737-ben, a Mediciek kihalása után, birtokába is vett, azután pedig Habsburg-szekundogenitura lett a fejedelemség. Nápoly-Szicília a spanyol Bourbonok szekundogeniturája lett, Don Carlos (III. Károly 1735—59) királysága. Itáliából közvetlenül idegen, osztrák kézen csak Milánó maradt s egyelőre a kicsiny Párma-Piacenza. A szárd királyság ismét határterületeket kapott.

Ausztria hatalma a Balkán felől is visszaszorult. Oroszország 1736-ban háborút kezdett a törökkel, Ausztria csatlakozott hozzá, seregei a szerb-albán felkeléstől segítve már Nisnél jártak, de aztán a a török kerekedett felül, Belgrádnál döntő győzelemmel. Az 1739. évi belgrádi békében Ausztria elvesztette szerb-oláh tartományait, a régi magyar határok közé vonult vissza. Az oroszoknak is meg kellett elégednie Azow birtokával.

Svédországban XII. Károly halála után, I. Frigyes (1720—51) idején, a franciabarát „kalaposok” és az oroszbarát „süvegesek” küzdöttek egymással. Dániában IV. Frigyes franciás, fényűző, de parasztot védő jólétállamát IV. Keresztély (1730—46) szigorú erkölcsrendészeti államá akarta reformálni, de a patrícius-nemesség felülkerekedett, a franciás szakkormányzat eltűnt, s el a parasztvédelem is.

Háború nélkül is egyre emelkedett Poroszország jelentősége.

I. Frigyes Vilmos (1713—40) felozlatta apjának, az első királynak, fényes-könnyelmű udvarát, polgári erkölcsöket parancsolt, a hercegnőket is házimunkára kényszerítette. Zsarnok otthon s az ^államban is, nyers katona, de józan realitással: „Engedelmeskedni és nem rezonirozni!” Egyedüli szórakozása a „tubákkollégium” söröző társasága, nyers tréfák között is emelkedett lelkületű, önfeláldozásra kész bizalmasok köre; A királyi birtokokat államjavaknak nyilvánították, a polgári és katonai közigazgatást egybeolvasztották, a nemességet, nagy méltatlankodására, a régi hűbéri lovasállítást helyett állandó adózás alá vették: „Én eljutok céломhoz és stabilizálom a szuverénitást és szilárdá teszem a koronát, mint valami rocher de bronze-t!” Józan népesítő-merkantilizmus, különösen a salzburgi érsektől kiűzött protestánsok ezreinek letelepítése; a földművelés emelése céljából parasztvédelem is, a földjükből való kitelepítés megakadályozása. Az állam-birtokokon a személyileg függő jobbágyságot is megszüntették. Európa legfegyelmesebb hadserege, külsőleg is imponáló mintakép, válogatott „hosszú legényeivel” magas, fényes bádogsüvegükkel. De a háborútól tartózkodott a király; hadserege, államának rendje csak szavát súlyosbítja az „egyensúly” Európájában.

Oroszország ezidőben az egyedüli igazi expanzív hatalom. Pedig belső története Nagy Péter halála után igen viszontagságos. A nagy cárnak kegyence, Mensikoff, I. Katalin cárnőt (1725—27) segítette a trónra az ó-oroszok jelöltje, a halálra kíntott Alexejnek fia, Péter ellenében. Arisztokrata titkos tanácsot állítottak Nagy Péter hivatalnok-szenátusa fölé; amelyik párt ura e tanácsnak, ura az országnak is. Katalin halála után maga Mensikoff kiáltotta ki a kiskorú II. Pétert cárrá (1727—30), magát pedig régenssé, állítólag a cárnő hamisított végrendelete alapján. De Dolgoruckij herceg az ó-oroszok élén megbuktatta s Szibériába küldte őt; konzervatív irányt hirdetett, a székhelyt is Moszkvába tette át. A cár korai halálával kihalt a Romanovok férfiága. A főúri érdekeltségek Nagy Péter leányának fiát Annát (1730—40), a kurlandi herceg özvegyét emelték a trónra, a birodalmat választó-császárságnak nyilvánították és a titkos tanács határozataihoz kötötték az uralkodó kormányzatát. De Anna cárnő külföldi bizalmasai, Biron kurlandi nemes és két német, Ostermann a külügynek, Münnich a hadügynek vezetője, szétugraszották az ó-orosz pártot, amit az alsó nemesség is helyeselt, eltörölték a titkos tanácsot és a székhelyt Pétervárra vitték vissza. A lengyel trónra az oroszoknak jelöltje került, a Rajnánál orosz sereg harcolt a francia ellen, osztrák szövetségben. A török háborúban (1736—39), Ausztria szövetségében, Münnich a katonák ezreinek kíméletlen feláldozásával elfoglalta a Fekete-tenger partjait, benyomult Moldvába; de az osztrák * vere-ségek és a nyugati hatalmak ellenzése miatt a békében csak Azow maradt meg az orosz birtokában. Anna cárnőt, végrendelete szerint, egy unokahúgának kiskorú fia, III. (IV.) Iván (1740—1741) követte a trónon, Bírón régensségével. De Ostermann és Münnich Szibériába küldték Bírót, hogy azután maguk között vesszenek össze. Az ó-oroszok sikerrel izgattak az idegenek uralma ellen, a francia követ és egy francia udvari orvos pénzelté pártjukat, mert a kormányzat az osztrák örökösödési háborúban Ausztriához hajlott. Az ó-oroszok jelöltje Nagy Péternek eddig mellőzött legifjabb unokája, Erzsébet volt. A gárda megnyerése, egy merész éjszakai csíny a cári trónra emelte őt (1741—62). Münnich és Ostermann Szibériába került, a gyermek Iván cár szigorú őrizet alá, egész haláláig. Erzsébet cárnő idején kegyencek parancsoltak az államapparátus fölött. Akár Moszkvában a székhely, akár Pétervárott, akár erős uralkodó, akár párt kormányoz, mindenképpen élesen vágnak bele az uralmi szervezet kötelékei az óriási, szervetlen társadalomtestbe. Az Okcident, amikor a részek alapos kidolgozása helyett nagy összefoglalásra tért át,

maga idézte fel, hogy addig tehetetlen tömegek zúduljanak reá s kész-
tessék külsőleges versenyre a társadalmakat. Az osztrák örökösödési
háborúval kapcsolatban 1741-ben a svédek megtámadták az orosz, s
súlyos vereséget szenvedtek, az 1743. évi békében újabb területeket
kellett átengedniök a Finn-öböl vidékén. S Európán kívül is: az orosz
előtörése Perzsia felé már egyik oka annak, hogy az indiai gyarma-
tosítás módszerei megváltoznak, az angol-francia kereskedelmi tele-
pülés gyarmati imperiálizmussá alakul át.

A nyugati nagy államok élete sem mutat erőteljes vonásokat.
Franciaországban a nagy király halála után a felszabadulás érzete. XV.
Lajos (1715—74) ötéves gyermek, nagybátyja, Orleánsi Fülöp a
régens. A szakminiszterek „zsarnokságának” mindenki véget akart
vetni, tanácsokat alakítottak ügyköreikre, az angol minisztériumok-
hoz hasonlóan; s e tanácsokban a főnemesség vezetett. A parlamentek
visszakapták teljes remonstráló jogukat. A városelőljáróságokat is lehe-
tőleg a választás alapjaira igyekeztek visszahelyezni.

Tehát mozgás, az erők képviseleti érvényesülése a szakszerű
bürokrácia helyett. Pár év múlva mégis minden tanácsban egyetlen
hivatalnok vezette az ügyeket, a nemesek nem értették s nem kedvel-
ték a hivatalnokmunkát; aztán fel is oszlatták a tanácsokat. A pénz-
ügyi rendeletek ellenzése miatt a párizsi parlamentet egyidőre vi-
dékre száműzték, a bretagnei parlamentet, amely az ottani rendi
képviselettel együtt külön spanyolbarát politikát kezdett^ megbüntet-
ték,. Ismét mindenható szakminiszterek kormányoztak, Dubois abbé
vezetésével, aki egy vidéki orvos fia volt s mint a régens nevelője tanult
bele az ügyekbe. Csakhamar bíborossá lett, meggazdagodott s szabad
erkölcsökkel élvezte jósorsát. A főurak söpredéknek nevezték őt, pedig
nagyserű munkaerő volt és meglehetősen a maga kockázatával óvta
meg az országot a dinasztikus-hódító politikától, a közhangulat ellenére
állott az angol és az osztrák mellé, amikor a spanyol Bourbonok Itália
megtámadásával akarták megzavarni az utrechti béke egyensúlyát.

Orleánsi Fülöp művelt, de léha ember volt; Dubois-val egy évben
(1723) halt meg váratlanul. XV. Lajos ekkor már serdülő ifjú, rokons-
zenves jelenségnek látszott a két cinikus államvezető mellett. Való-
jában elkényeztetve nevelték, oktatója, Fleury abbé, féltette a meg-
erőltető tanulástól. Unott és indolens, kedvtelése nagy művészek fest-
ményeiből az alakok gondos kinyírása, továbbá szelíd madarak, őzek
sajátkezű megfojtása. Pár évig Bourbon herceg volt a vezetőminisz-
ter, durva, képzetlen ember, akinek legfőbb gondja, hogy a királynak

mielőbb fia szülessék, mert különben a gyűlölt Orleáns-ág kerülne a trónra. Ezért a király gyermek-menyasszonyát, a spanyol infánsnőt, hazaküldte Madridba és Leszczyński Máriával házastotta össze XV. Lajost. Bourbon Fleury abbé szorította ki helyéről. Ez vidéki kishivatalnok fia; nemsokára bíboros lett és tizenhét évig, 1743-ig a francia állam vezetője. Szintén az európai egyensúly embere, a lengyel trónkérdésből keletkezett rövid háború kivételével, — amelyben megszerezte Lotharingiát, — állandó békét élvezett az ország.

Amikor, XIV. Lajos halála után, nagy volt a buzgalom a kormányzat tanácsszerű megelevenítésén, a pénzügyi bajok kiküszöbölését is az állam és a társadalom mozgalmas kölcsönösségétől remélték, ami az angol államháztartást oly fejlődőképessé tette. Felszólítottak mindenkit tervek beadására, külön hivatalt állítottak ezek megvizsgálására — a közönség szerint „az álmodozások büróját“. S ezután következett a nagyszerű, modern pénzügyi kaland, Orleáns régensségének legemlékezetesebb eseménye. Egy Law nevű skót bankember Európa minden nagy bankjának tanulmányozása után rájött a gazdasági élet általános megelevenítésének titkára: az egész nemzetgazdaság, maga az állam alakuljon át óriási bankká, kiáradó papírpénzével mozgasson meg minden munkát s vállalkozást, az ércpénz kötöttségétől megszabadítva. Minden teremtő gondolat s élelmes terv valóra válhat így, az uzsora eltűnik, a bank jövedelmei eltüntetik az államadóságokat is, talán' az adókat is. Modern gondolkodás ez már, amely a pénzt a társadalomtól elvonatkozott erőszervezetnek látja. A skót jóhiszemű ember volt; Angliában nem boldogult terveivel, pedig ezidőben ott is járványszerű volt az üres spekulációban való bizalom. A francia kormány is visszautasította a tervet, de magánbankra engedélyt adott Law-nak. Ez a bank a részvényekért elfogadott állampapírokat is, tehát nagy forgalmat teremtett, hiteleivel jótékonyan hatott az üzleti életre. Az állampapírokat elvonta a piacról, az államhitel erősödött. Átengedték hát neki fokozatosan az állam pénzforgalmát, adót is a bank jegyeiben lehetett fizetni, ami egyszerűsítette a pénzügyi adminisztrációt. Jogot kapott amerikai kereskedelmi társaság alapítására is s ez a köznyelven „Mississippi-Társaságnak“ nevezett vállalkozás, óriási tőkével, valóban erős lendületet mutatott, a dohány- és a prémkereskedelmet megelevenítette. Végül az állam átvette a bankot, Law pénzügyminiszterré lett. Minthogy a részvényeket részletekben lehetett fizetni és a részleteket ismét részvényekkel is, a bank házai előtt dulakodtak a vásárlók. Ezért a részvények ára felszökött, néha napok alatt megkétszereződött. Az egész ország lázban volt, csak a parlamentek ellenkeztek, szék-

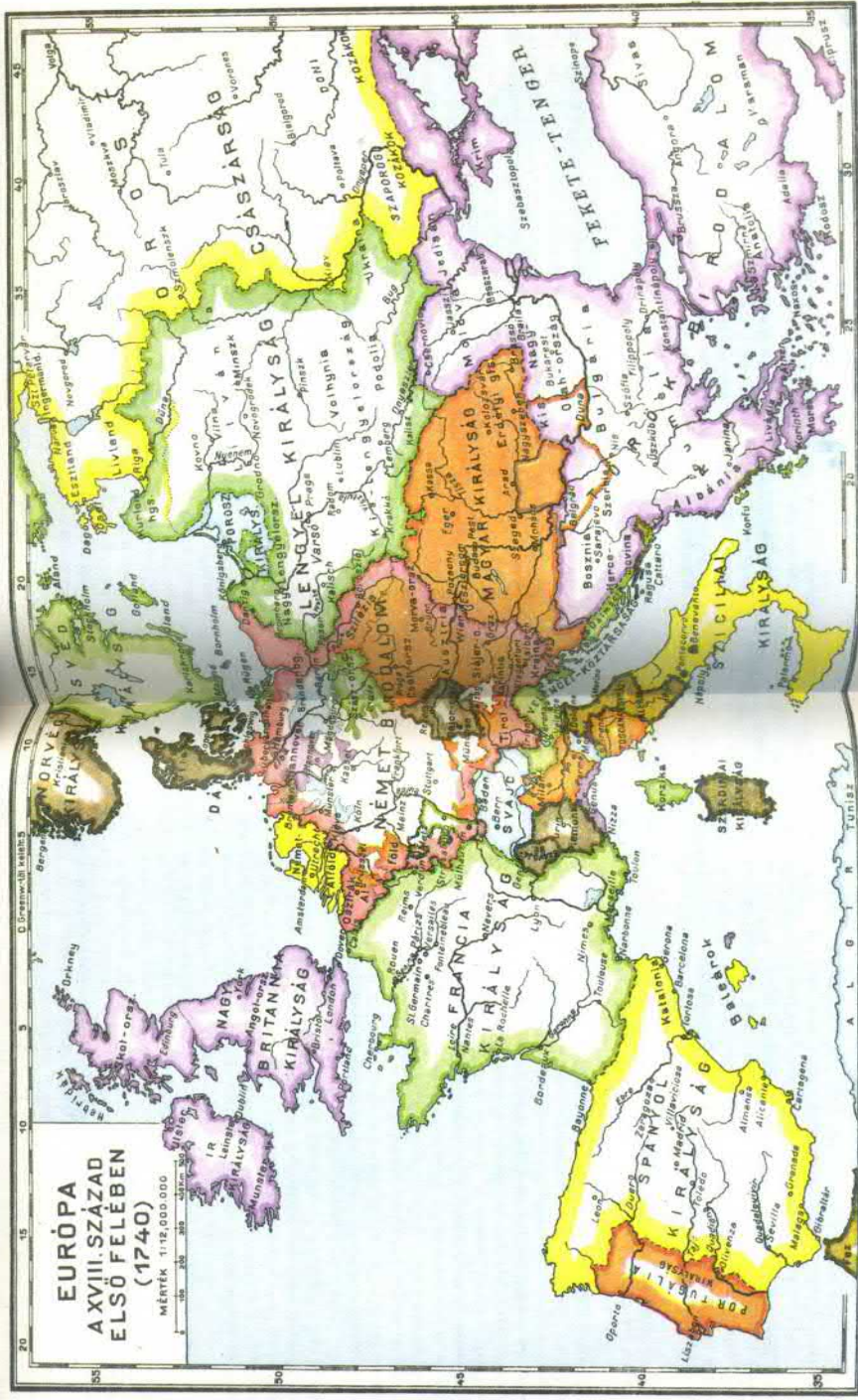

helyükön nem is mertek bankfiókokat állítani. Amíg az árszökkenés tartott, nagy osztalékot lehetett fizetni. De három év alatt elérkezett a „rendszer” végső határaihoz, most már csak a vállalkozások tényleges nyereségéből lehetett osztalékot adni, ami természetesen nem felelt meg az óriási névleges tőkebefektetéseknek. S azonkívül Law számítását megzavarta az állam, amely mind nagyobb összegeket vont el saját céljaira. Mihelyt a csodahit a részvényekben tünedezett, pánik támadt, a bankárt halálra kereső tömeg dulakodott az utcákon. Law külföldre menekült, szegényen halt meg. Az állam elfelejtette saját részességét a dologban, bírónak lépett fel, azokat, akik bebizonyíthatóan spekulációra vásárolták a részvényeket, vagyonukkal vonta felelősségre. Számos család tönkrement; de sokan megszabadultak régi adósságaiktól, a forgalomgazdaság határozottan megelevenedett. A felvilágosodás embereinek tetszett Law koncepciója, Voltaire szerint azóta intelligens foglalkozás az üzlet Franciaországban.

De eztán mindenféle banktól, részvénytársaságtól ijedezett a francia közönség. Fleury idején munkás pénzügyminiszterek aránylag jó rendbe szedték a pénzügyeket, a pénzürtéket stabilizálták, a kereskedelem biztos fejlődést mutatott. Mégpedig a Colbertizmus továbbfejlesztése alapján, a szabályozások, ellenőrzések rendszerével. Ügy az állam, mint a gazdaság visszatért tehát régi szervezetére; bizonyos, hogy e szervezeteket nem XIV. Lajos önkénye alakította ki, hanem maga a francia társadalom. A francia kormányzat még akkor is európai minta, Nagy Frigyes is bámulattal beszélt a francia miniszterek munkájáról. A vallásegység sem volt XIV. Lajos önkényes gondolata. Halála után a kormány egyideig jóakarattal kezelte a janzenizmust, a jezsuitákat el is tiltotta a prédikálástól. Aztán ismét a janzenista mozgalom ellen fordult; s egyúttal újra szigorította a protestánsok üldözését, a katolikus papságnak ellenőrző jogot adott felettük, míg XIV. Lajos idején legalább bíróság vizsgálata alá kerültek „kihágásaik”. A társadalom többsége egyetértett ezzel a valláspolitikával.

Hollandia, 1702-től 1747-ig helytartó nélkül, ez évtizedekben teljesen távoltartotta magát az európai háborúktól. Már a Generaliteit is csaknem hivatalnok-kormányzat. Az ország szinte kínálkozott arra, hogy a következő emberöltőkben az Orániaiak szerepe csaknem monarchikus uralomként újuljon meg.

Anglia is távol maradt minden politikai expanziótól. Anna királynő kijelölt utóda, hannoveri Zsófia meghalt, fiára, I. Györgyre (1714—27) szállott a korona. Nem sok kedve volt hozzá, angolul

meg sem tanult. Családi élete botrányos volt s ezért a trónörökösrel szinte ellenséges a viszonya. Mégis elültek a pártküzdelmek a Gregorianus-éra első két uralkodója idején. Anna királynő tory-kormányát whig-uralom váltotta fel, Walpole több mint húsz évig (1714—17, 1720—42) volt első miniszter. Stuart Jakab a trónváltáskor új kísérletet tett, Skóciában meg is koronázták, de hamarosan menekülnie kellett. Walpole igazi egyensúly-politikus, otthon is őrizkedett az éles párturalomtól. A whigizmus rétegei is „beérkezettek“ már, főként a kapitalista érdekek háborítatlan érvényesülését kívánták. A miniszter a számoknak nagyszerű szakembere volt. II. György (1727—60) idején sok ügyességgel kellett tartania magát az udvari intrikák közt, különösen, mert a walesi herceg most is a legélesebb ellentétben élt apjával. S mégis Walpole az angol „premier“ szerepének végleges kialakítója, egyrészt engedelmességet kívánva a kabinet tagjaitól, másrészt a lemondás felajánlásával kényszerítve a királyt az alkalmazkodásra.

Angliát is elfogta, mint Franciaországot, a spekulációs láz, ami akkor nyilván a pénzgazdaság egy általános fejlődésfokának tünete. Többnyire jóhiszemű alapítók társították a „gazdasági erőket“ a legkülönbözőbb, néha fantasztikus célokra, pl. ólomból ezüst gyártására, a perpetuum mobile feltalálására. Néha csak azzal, hogy csak a tőke egybegyűlése után fedik fel a célt, — s mégis találtak részvényjegyzőket. Valósággal úgy hitték az emberek, hogy a tőke még az emberi gondolkodást is átformálhatja. Idővel „szappanbuborékoknak“ nevezték e társaságokat és általános pánik támadt, amikor, 1720-ban, szétpattant a legnagyobb közöttük, a Déltengeri Társaság. De itt az állam egyeztetően nyúlt a dologba, az életképes vállalkozásokat túlsegítette a válságon, s a hitelélet általánosodott szervezete egyébként is fölülmúlta a megrázkódtatást. A kereskedelmi merkantilizmus már a társadalomtól elvont gazdasági szervezetek működését képviselte: Walpole évi mérleget készített az egyes árúnevek kiviteléről-behozataláról s egy-egy esetben a kifelé versenyképeseket segítette, a termelés többi ágának rovására is. Magának a munkának érdekeire már nem gondolt ez a merkantilizmus. Ily célszerű szervezetbe illesztette bele a kolóniákat is. Nem áll az/hogy csak az elnyomó kihasználás volt a cél, Amerika önálló kivitelét Európába egyenesen pártolták, ha nem érintett angol érdekeket. A Keletindiai Társaság védnökségét a király helyett a parlament vette át, ami közügyé tette e hatalmas vállalkozást, a részvényesek körének erős kiterjesztésével. Mindenütt az üzlet intellektualizmusának érvényesülése, ezen dolgozik az egész államszervezet s a politikai élet látszólagos csöndje is.

AZ EURÓPAI ÉS A GYARMATI HÁBORÚK

Tulajdonképpen semmi új probléma sem zavarta meg a nemzetközi életet, s a negyvenes években mégis egész Európa fegyverben állott, harcban az idegen földrészekben is.

Az osztrák örökösödés kérdése régi ügy volt már, a közvetlen igénylőkön kívül minden állam elismerte Mária Terézia örökjogát. Valamiként új szellem, új emberek kényszerítettek a háborúra. II. (Nagy) Frigyes porosz király is ez új emberek közé tartozott s ő kezdte, pedig semmi jogcíme sem volt a hódításra. A bajor és a szász örökségigényeivel versenybe állott most a spanyol is, a Habsburg-monarchia teljes felosztására. A franciának sem volt semmi jogcíme, mégcsak határozott céljai sem, legfeljebb az, hogy Lotharingiai Ferenc császárrá választását megakadályozza. Fleury szubtilis diplomáciával dolgozott, de ifjabb munkatársai erősebb csapásokat követeltek. S halála után utóda, D'Argenson valami ideális európai államrendszerről tervezgetett, népszövetség-féléről. Walpolet már 1739-ben szinte beugratta a közvélemény a spanyol háborúba, egy angol hajóskapitány megsebesítése miatt. A whigek most már erőteljesebb kereskedelmi expanziót akartak, a toryk erős gyarmati imperializmust. Walpole a háború elején le is mondott, harcias külügyminiszternek adta át helyét. A francia közvélemény tanácstalan volt a célokban, az angol két évtizedre félretette a pártküzdelmeket, tengeri uralmának biztosítására.

Nagy Frigyes seregei VI. Károly halála után (1640) pár hétre már mélyen' benn jártak az osztrák Sziléziában. E gazdag iparvidék birtoka ellenében kész lett volna akár rögtön átállani Mária Terézia mellé. De Ausztria fölvette a harcot; 1741-ben már bajor, szász, porosz, francia, spanyol szövetség harcolt a Habsburg-monarchia ellen. Anglia nem nézhette tétlenül ezt, spanyol háborúja franciaellenes ^háborúvá fejlődött, osztrák szövetségben. Hollandiát és Szardíniát szintén a francia expanzió veszélye állította Ausztria mellé. Hannover természetesen együtt harcolt az angollal, viszont Lengyelországot szász dinasztiája Ausztria ellen vitte a háborúba. A svédet a francia biztatta fel az orosz ellen, amely Ausztriához hajlott.

A francia sereg, rég megszokott módján, átrohant a délnémet vidékeken, 1741-ben a bajorral együtt már Bécset fenyegette. Aztán, a szásszal csatlakozandó, Csehországba törtek, Prágában cseh királlyá

kiáltatták ki a bajor választót. Közben Nagy Frigyes alattomban megegyezett az osztrákkal, amely Sziléziát megígérte neki. A magyar országgyűlés a királynő mellé állott s 1742-ben az ellenség kiszorult nemcsak Ausztriából, hanem Bajorország jórészből is. Pedig a bajor választót ekkor választották meg, VII. Károly néven (1742—45), német császárrá, koronázása napján a magyar huszárok Münchennél jártak. Nagy Frigyes a titkos szerződés ellenére mégis jónak látta, hogy újra rátörjön az erőre kapott Ausztriára, csapatai a Dunáig eljutottak; amikor azonban Ausztria nyílt békében ismerte el Szilézia átengedését, a porosz ismét elhagyta szövetségeseit. Ausztria így 1743-ban elfoglalhatta egész Bajorországot. Észak-Itáliában pedig szárd segítséggel a spanyolon aratott győzelmeket. Ekkor szánta rá magát Anglia a szárazföldi háborúra is, bár a parlamenti pártokat csak a tenger érdekelte s élesen bírálták a királyt, hogy Hannover érdekeire pazarolja az angol vért és pénzt. Hollandia is ekkor csatlakozott. Az osztrákkal egyesült seregek Dettingennél győztek a franciákon.

II. György, elkeseredetten az otthoniak gúny ja miatt, maga is jelen volt, ez az utolsó eset, hogy angol király résztvett egy ütközetben. A szász is megijedt már Poroszországtól, sziléziai területdarabokért az osztrák mellé állott. Tehát a Habsburgok minden ellensége vereséget szenvedett.

De Nagy Frigyes a koalíció győzelmétől mégis féltette Sziléziát, 1744-ben ismét Csehországba nyomult, Prágában tartotta székhelyét. „Offenzív-defenzíva” — mondta, — „a német szabadságért, a császár méltóságáért, Európa békéjéért”. Az osztrák seregek a francia határról kénytelenek voltak Ausztria védelmére vonulni, a franciák előtörtek, felszabadították Bajorországot. A tengeren is erősen ellenállott a francia és a spanyol, Toulont megvédte. A franciák Németalföld és Hollandia ellen irányították erejüket a német helyett, különösen miután VII. Károly császár, bajor választó meghalt (1745) és az új választó békét kötött Ausztriával. Nagy Frigyes így egyedül maradt a német harc-tereken az osztrákkal és a szásszal szemben, serege veszélybe került. Lotharingiai Ferencet császárrá választották (1745—65), Bécs tele volt diadallal, nem akart hallani békéről. Frigyes zsenialitása mindig elhagyottságában mutatkozott igazi nagyságában. Sorra verte az osztrák-szász hadakat, elfoglalta Drezdát; itt kötött, 1745 telén, végleges békét Ausztriával, Szilézia birtokában maradt.

Ezzel a németországi háború be is fejeződött. Észak-Itáliában, Németalföldön azonban tovább harcolt Ausztria, Szardínia, Hollandia és Anglia a francia és spanyol ellen. Ezek Itáliában győztek, Milánót

elfoglalták; Németalföldön szintén francia győzelmek, Szász Móríc-nak, II. Ágost természetes fiának, nagyratörő, kemény és ravasz katonának, vezérlete alatt Fontenoy-nál, 1745-ben, tönkrevették az angol-holland sereget, amit II. György fia, Cumberland hercege vezetett; s miután az angol hadaknak a skóciai Stuart lázadás miatt el kellett távozniok, Németalföld jórésze francia kézre került. A skót lázadás leverése után Szász Móríc Rocourt-nál döntő győzelmet aratott Cumberland seregén, holland területen állott már; a hollandok, mint 1672-ben, fellázdak a Generaliteit ellen és Orániai (IV.) Vilmost helytartóvá választották. Ót is megverték a franciák, 1748-ban Maastricht is kezükbe került. De Itáliára, a porosz béke után, teljes erővel vetette rá magát Ausztria, Génuát is elfoglalta, sőt beütött Provenceba is.

A tengereken az angol és a holland maradt az úr, ez a kettő 1747-ben a spanyol partoknál, Cap Finisterre-nél, majd Bretagne-nál, Belle-Isle mellett verte meg a franciát és spanyolt. Kanadánál már 1745-ben győzött az angol flotta, a nagy tengereken megbénult a francia hajózás. Pedig Észak-Amerika belsejében félelmetesen terjeszkedett a francia; és India belsejében is. A portugálokat Indiából, Goa kivételével, már teljesen kiszorították az angolok; de miután a század elején a nagymogul birodalma felbomlott, a francia diplomáciának nagyszerű talaja lett a félsziget. A francia Indiai-Társaság egy ifjú tisztviselője, Dupleix, párezer emberével csaknem az egész Dékának ura lett, sőt elfoglalta Madrast is, az egyik legnagyobb angol központot.

A küzdelmeknek 1748-ban az aacheni béke vetett véget. Minden visszakerült a háborúelőtti birtokosokhoz, Európában és a gyarmatokon egyaránt. Csak Poroszország tartotta meg zsákmányát, Sziléziát és Szardínia bővült ismét némi határterülettel. Erzsébet spanyol királynő második fiát is végre fejedelemséghez juttatta, Párma-Piacenzát kapta meg, mint tertiogeniturát. A nagy küzdelem nem nagy célokért folyt, inkább ösztönszerű kitörése volt a kormányzatok és társadalmak egyre kötetlenebb racionális szellemének.

Pár, év múlva, 1756-tól 1763-ig, ismét általános a küzdelem Európában és a tengereken.

A háborús elhatározások nem könnyelműbbek, mint a régibb időkben, — de az állam szerepének óriási elhatalmasodásához képest vajjon elmélyült-e a vezetők felelősségérzete a társadalom iránt? Az intellektualizmusnak, a „közvéleménynek” van-e oly mély szervezete, amely állásfoglalását súlyosan szabályozná, megfelelően a régi, apró rendi képletektől magához vont feladatoknak? A képviselőlet nem ilyen

felelősségteljes szervezet; az abszolút francia állam nem háborúskodik könnyelműbben, mint a parlamentáris Anglia. A felszabadult intellektus legmélyebb erkölcsi felelősségérzete sem helyettesítheti a régi szervezetek ellenállását a kicsiny élet védelmében.

A „hétéves háborúban“ tulajdonképpen Angliáé volt a kezdeményezés, bár az események külsőleg nem erre mutatnak.

Az ország a skót lázadással nagy válságon ment át. Stuart Jakab Rómában élt hajlíthatatlanul vallásos és egyúttal ledér életet, fia, Edvárd azonban elszánt ember, nem nyugodott meg családja sorsában. 1745-ben csak pár emberével megjelent Skóciában, megnyerő egyéniségével nagy pártot szerzett, Edinburgot is elfoglalta, apját királlyá kiáltatta ki; becsapott Angliába is, de a skótok itt már nem akarták követni őt. Aztán Cumberland serege megérkezett a kontinensről, 1746-ban leverte a skótokat, Edvárd csak hegyekben-szigeteken bujdosva szabadulhatott. A lázadást véresen büntették, a skót nép ősi klán-szervezeteit végleg megszüntették. Edvárd Rómában meghasonlott lélekkel, ivásnak adva magát halt meg 1788-ban; bíboros nagybátyjának halálával (1807) kihalt a tragikus sorsú dinasztia.

Ez volt az utolsó fellázadás a nagyobbik angol szigeten a nemzeti egység gondolata ellen. Mintha Anglia egysége eddig inkább csak érdekközösségeken nyugodott volna, s kifelé külpolitikáját inkább csak gazdasági érdekek irányították volna. Most azonban egyre hanyatlott a whigek „boltospolitikájának“ lendülete, egy új ember, William Pitt, hatalmas szónoki tehetséggel támadja, új patriotizmust hirdet. A gyarmatok is eddig csak messze kitolt gazdasági szervezetek, most valamiként a nemzeti társadalomhoz tartozóknak kezdik érezni őket. Pitt, a király ellenkezésére is, a kormány élére került; ő mindenre kész volt „Anglia becsületéért“. Amerikában emberöltők óta szinte állandósult a gyarmati háború a franciával. Miután a franciák 1682-ben a Mississippi torkolatát felfedezték és ott 1718-ban Új-Orléant (a régens tiszteletére elnevezve) alapították, következetesen terjeszkedtek az angol tengerparti kolóniák sora mögött, fel az Ohio mentén a kanadai nagy-tavakhoz. Erődeik nemesak az indiánok fékentartására, hanem az angol gyarmatosítás elzárására is épültek. Az óriási francia területeken azonban csak mintegy százezer volt a gyarmatos; az angol kolóniák: új angol társadalom, kétmillió lakossággal. Milíciájuk küzdelme a kisszámú, de hivatásos francia katonasággal: Anglia becsületügye. Pitt Amerikáért kész volt európai háborúra is Franciaországgal, amelynek egész államát-társadalmát gyűlölte. A franciák 1754-ben az Ohio mentén Duquesne erődét állították fel és Virginia

milíciája, Washington György vezetésével, vereséget szenvedett a határküzdelmekben. Az angol flotta erre üldözőbe vette a gyarmati tengereken a francia hajókat, egy év alatt vagy háromszázat elkobzott, köztük hadihajókat is. Erre a nyílt kihívásra az európai francia flotta elfoglalta Menorca szigetét, 1756-ban Anglia megüzente a háborút.

Az első eset, amikor kifejezetten tengerentúli ügyért keletkezett az anyaországok között háború, addig a gyarmati küzdelmek mintegy külön lapra tartoztak a nagypolitikában. E háború nélkül valószínűleg nem robbant volna ki az osztrák-porosz feszültség sem a sziléziai kérdésben. Mária Terézia (1740—80) nem tudott belenyugodni Poroszország győzelmébe. Nagy külügyminisztere, Kaunitz, a hagyományok ellenére francia szövetségen dolgozott, tehát a porosz elszigetelésén.

III. Ágost (1733—63) szász választó, lengyel király is a poroszban látta legfőbb ellenségét. De a legtöbb német fejedelem is sokalta a porosz hatalmát, csaknem mind Ausztria mellé állott. Oroszországot is sikerült megnyerni, pedig Erzsébet cárnőt előbb szinte közös családi politika kötötte a poroszhoz. A cárnő azonban érzékenykedett az európai udvarok pletykái miatt, amellyel erkölestelen életét kísérték. Nagy Frigyes csipős nyelve volt tehát az egyik oka ellenségeskedésének, az orosz politika homályos ösztöne mellett, amely porosz-lengyel szomszédainál nem viselte el a rendet és a békét. Franciaország Angliát Hannoverben akarta megtámadni, amit a porosz szomszéd nem tűrt volna. Pompadour asszonynak nagy szerepe volt a külpolitikában; Nagy Frigyeset tehát három asszony diplomáciája szorította körül.

Így kellett tehát a két igazi expanzív hatalomnak, a tengert hódító Angliának és a kontinentális szerepre törő Poroszországnak egymásra találania; csaknem egész Európával szemben, mert a svéd is a porosz ellen fordult, a spanyol pedig később az angol ellen. Ha Poroszország visszaszorítása a régi Brandenburg határaitra, mint tervezték, sikerült volna, kétségtelenül kiküszöbölték volna a német fejlődés expanzív tényezőjét, amely a XIX. sz.-ban a fegyelmezett német egységet létrehozta.

Nagy Frigyes, a diplomáciai előkészítésben csatát vesztvén, hirtelen támadással akart előnyt nyerni. Ismerte végzetes helyzetét, Berlinből távoztakor, — hét évig nem látta eztán viszont fővárosát, — végrendelkezett, megtiltotta, hogy fogsága esetén bármi tekintettel legyenek sorsára, még írásos parancsaira sem, egyedül az ország érdekei szerint cselekedjenek. 1756 nyarán meglepte és kapitulációra kényszerítette a szász seregeket, Szászországot porosz igazgatás alá vetette, Csehországba nyomult, Prágát véres ütközet után elfoglalta.

De az osztrák seregek és hadvezérek méltó ellenfeleknek bizonyultak. 1757-ben Kolinnál vesztette el Frigyes, Daun seregével szemben, élete első csatáját. Preussen-be orosz sereg nyomult, Pomerániában a svéd kísérletezett, az angolt Hannoverben megverte a francia, egy másik francia sereg, a birodalmival együtt, Szászország felé nyomult.

Frigyes egyedül állott a minden világtájról előtörő ellenséggel szemben. Csak gyors csapások segíthettek, Gusztáv Adolf, XII. Károly módján. Szászországból visszaszorította a franciát; de közben Hadik huszárjai már Berlint sarcolták. A király közeledtére elvonultak, de ekkor már megint szász földön, Lipszénél állott a francia. Frigyes visszasietett, Rossbachnál döntő győzelmet aratott. Ezután, 1757 végén, a Sziléziát elfoglaló osztrák sereget verte tönkre.

A birodalom ellene harcolt, mégis minden német arc ragyogott a nagy Fritz dicsőségére, kárörömmel a francia vereségen. Anglia felzúdult seregének méltatlan szerepén, Pitt elszánt szívóssággal szervezkedett a kontinentális háborúra és az angol sereg 1758-ban a franciát a Rajnáig szorította vissza, Kreefeldnél nagy győzelemmel. Frigyes pedig Morvába tört be, Olmützot ostromolta. Az orosz, eléggé lágy hadviseléssel, már porosz földön, az Oderánál állott, Frigyes ide sietett, Zorndorfná! győzelmet aratott. Ezután az osztrákoktól Szászországban, Hochkirchnél vereséget szenvedett, de azért Drezdát megvédte és Sziléziát megtisztította az ellenségtől (1758).

Bár az angol sereg, Braunschweigi Ferdinánd vezetése alatt, Mindennél újra megverte a franciát (1759), a porosz nem bírhatta sokáig az egyenlőtlen küzdelmet. Az Oderánál, Kunersdorfnál, először menekült vad futással Frigyes serege a győztes osztrák-orosz elől, maga is majdnem fogságba került. Csaknem kétségbeesett, halálra gondolt. Drezda elveszett, a felmentésére siető porosz seregnek kapitulálnia kellett. A porosz sereg nagyrésze már idegen katona, az ellenséges foglyokat elejétől kezdve besorozták. A kincstár kimerült, rossz pénzt kellett veretni, beszüntetni a hivatalnokok fizetését. Mégis folytatni kellett a rohanást egyik harctérről a másikra, kihasználni az egységes terv hiányát az ellenséges hadvezetésben. Sziléziában, Liegnitznél, 1760-ban ismét győzött Frigyes az osztrákon; Berlint ugyanakkor rabolta ki az osztrák s orosz sereg, amely a király közeledtére ismét elvonult. Szászországban, Torgaunál, ismét porosz győzelem, de azután Frigyes kénytelen volt Sziléziában erődített állásban maradni az ellenségek közepette.

Az angol a franciát ugyan teljesen elvonta már a német harcterekről, másrészt azonban a spanyol, a franciával általános Bourbon

szövetséget kötve, 1761-ben hadat üzent az angolnak. Nagy Frigyes helyzete mégis váratlanul könnyebbedeit; Erzsébet cárnő halála után (1762) III. Péter cár nemcsak kiállott az osztrák szövetségből, hanem, nagy bámulója lévén Frigyesnek, szövetkezett is a porossal. Az ó-oroszok lemondatták őt reformjai miatt, de utóda, II. Katalin (1762—92) szintén távolmaradt a háborútól. Erre a svéd is békét kötött a poroszsal, a régi birtokállapot alapján. Most már szabadabban lehetett hadakozni, a porosz fegyverek 1762-ben állandó fölényben voltak.

A francia háború sorsa a tengereken dőlt el. Eleinte sikerrel küzdött a francia flotta, 1759-ben megkísérelte Anglia invázióját is, Pitt az egész ország milíciáját a partokra s az őrhajókra rendelte és kivédte a támadást. A hadiflottát pár év alatt csaknem kétszeresére növelte; az angol haditengerészet akkor lett oly szilárd társadalomképződmény, mint Európában a hadseregek. Hamarosan, kisebb-nagyobb összecsapásokban, szinte megsemmisült a francia tengeri haderő.

Indiában az utolsó békekötés sem szüntette meg az angol-francia küzdelmet. Dupleix szinte császárságot alakított ki a benszülött fejedelmek fölött. Párizsban azonban fantasztikumnak tartották Dupleix vállalkozását s amikor segítséget kért hazulról, leváltották őt, nyereszkeskedés miatt bíróság elé állították; szegénységben halt meg pár év múlva. Az európai háború megindultával Indiában is újra kezdődött az ellenségeskedés. Az angol igen szorult helyzetbe jutott, Bengália fejedelme 1756-ban Kalkuttát is elfoglalta, nagy benszülött nemzetállam kialakulása fenyegetett. De Clive angol kormányzó már nem a kereskedelem, hanem a tudatos gyarmati imperializmus embere, így alakította át a Társaság szervezetét is. 1757-ben döntő győzelmet aratott Bengáliában, — az első hódító jellegű angol győzelem Indiában, ez évet szokás az indiai angol birodalom kezdetéül felvenni. A franciák ezután sorban elvesztették központjaikat, Chandemagort, az angol Kalkuttának, Pondicherryt, az angol Madrasnak riválisát; a francia kormányzó ezért otthon vérpadra került. Anglia mindinkább Amerikára központosította erejét, ezúttal már hadsereget is szállított át. 1758-ban a franciák elvesztették Louisbourgot, 1759-ben Quebec-et s vele egész Kanadát. Washington az Ohionál hódított, Duquesne-t elfoglalta, Pitt tiszteletére Pittsburgnak nevezte el. A spanyoloknak harcbaállása sem tartotta fel az angol gyarmati hódítást, a francia Martinique, Szenegál, a spanyol Havanna, Manilla angol kézre került. Hiába kísérelte a francia és spanyol Portugália megtámadásával is.

Mindenki békét kívánt már, csak Pitt, most már az ellenzék vezére, küzdött minden megalkuvás ellen. 1763-ban kötötték meg a békét

a nyugati hatalmak Párizsban, a németek a szászországi Hubertus-burgban. Poroszország végleges sziléziai nyereségén kívül Európában semmi sem változott. Franciaország elvesztette minden északamerikai területét, de visszakapta szigeteit, sőt indiai telepeit is. A spanyol is visszakapta szigeteit, de Floridát át kellett adnia az angolnak, cserébe a volt francia Louisiana nyugati területeit kapta. Északamerika tehát, egészen a Mississippig, angol gyarmatbirodalomná lett. A porosz és az angol, Európa két expanzív társadalma, maradt a győztes csaknem az egész kontinens akaratával szemben.

HARMADIK FEJEZET

A FRANCIA FELVILÁGOSODÁS

Különös dolog: a XVIII. sz. derekán a kontinens minden uralkodója és kormányzata szabad lendülettel dolgozik népe jólétén, hatalma kifejtésén. Felvilágosult abszolútizmussal, okszerűen, minden hagyományos kötöttség nélkül s általában az intellektuális társadalom helyesléseivel, odaadó együttműködésével. Csak Franciaországban nincs felvilágosult abszolútizmus. Azért különös, mert hiszen a többi állam mind tőle vette módszereit; az igazi nagy reformgondolatok még mindig Franciaországban keletkeztek s innen terjedtek mindenfelé. Nem a felvilágosult filozófia és irodalom, hanem ami ezek mélyén rejlik, a francia társadalomalakulás alakítja továbbra is Európát — s maga a francia társadalom és állam mégsem juthat modern lendületre, a későbbi generációk gúnyja szól maradiságukról, tehetetlenségükről.

XV. Lajos csakugyan nem volt nagy király, érdeklődés nélkül ült a tanácskozásokon s aztán el is maradt azokból. Unt mindent, ami hivatalos, beleértve a családi életet is. Felesége, Leszczyńska Mária, tíz év alatt tíz gyermeket szült s kedveskedő széplélekkel, énekével, festményeivel tette türelmetlenné férjét. S mégis, szabadabb szerelmeiben sem tudta a király változatossá tenni a maga életét, első metressze után sorban annak három húga következett, — Páris dalokat szerzett e királyhű családról. Pompadour asszony 1743-ban került a királyhoz s maradt húsz évig nála, közvetítője is más, futó szerelmeknek. A főurak gyűlöltek őt, mert ő az első királyi metressz, aki nem nemes származású, apja valami élelmezés-hivatalnok volt, de anyjának pénzes szeretője gazdagon kiházásította a leányt s így jutott magasabb körökbe.

Szellemes, eleven nő, a király szórakozásainak intendánsa, bár a királyt igazán csak a vadászat és a kutyatenyésztés érdekelte. XIV. Lajos idejével szemben a metressz már lényeges szerepet vitt a kormányzatban, Pompadourral diplomaták, pénzemberek tárgyaltak, némely miniszter egyenesen az ő kreatúrája volt.

De sem a király indolenciája, sem a nők szerepe nem hozott könyvelmü, szakértelemnélküli embereket a kormányzatba. Vernayt Pompadour hozta be; vendéglős fia s egyike a legtisztább kezü pénzügyminisztereknek, aki fanatikus szenvedéllyel dolgozott, a pénz stabilizálása az ő érdeme volt. Utóda, Machault, szintén a márkinő kedveltje, gyakorlati reformokat hozott, amelyek a taille könnyítését tették lehetővé; általános jövedelemadót vetett a nemességre és klérusra is; a kormányzat felvilágosult szabadságát akadályozó parlamenti ellenállást megtörte. S e pénzügyminiszterek lehetőleg ellenálltak a háborús hajlamoknak, csak a flottára, kereskedelmi érdekekre áldoztak sokat; modern államférfiak voltak. D'Argenson, a külügyminiszter, plátói népszövetségtervekkel foglalkozott; utóda, Bemis abbé, az osztrák szövetség megteremtője volt, ami XV. Lajos német területeket hódító politikájának feladását jelentette, mégpedig a gyarmati érvényesülés érdekében, az cngollal szemben. Utóda, Choiseul, a dauphin és Mária Antoinette házasságának szerzője; herceggé emelése után fényűző élettel, de hosszú minisztersége idején örök reformgondolatokkal; s munkatársait jól meg tudta válogatni, lelket tudott önteni tisztviselőibe. A hadügyminiszter, D'Argenson, a volt külügyminiszter öccse, Pompadour gyűlöletének tárgya, a király mégis kitartott mellette. Az osztrák örökösödési háborúban csodákat művelt; a milíciát a nemzeti hadsereg irányában fejlesztette, a hadsereg tisztikarába tömegesen vett fel polgári származásúakat. A világhírü Ecole Militaire-nek alapjait ő vetette meg. De az egész államüzem folyton elmélyülő szakszerűséggel dolgozott, a modern európai közigazgatás alapjait fejlesztve ki. Egyes példák, mint 1747-ben az út- és hídépítés iskolájának, 1761-ben az állatorvosképző, 1778-ban a közettani, 1783-ban a bányászati iskolának megalapítása, — mutatják az adminisztráció finom művét; mert ez a szakképzettség nem élelmes céloknak dolgozott, hanem valóban a társadalom-adminisztráció céljaira.

Nem a kormányzat merevsége az oka tehát a francia állam visszatorulásának az európai versenyben. Ellenkezőleg, nehéz munkával itt alakult ki mindazon módszer, amit a felvilágosodott abszolutizmus másutt felhasznált. A „felvilágosult szellem“ is otthonos volt a király környezetében. Voltaire, Montesquieu, Rousseau sokat köszönhetett

Pompadournak, aki az Encyklopédia megjelenését is pártolta. A polgári társadalom akkori megmozdulásait is, különösen az egyházelleneseket. Nagy tettekre, hódításra biztatta a királyt, aki különben az ütközetekben tanú jelét adta derekasságának is. Mindazonáltal 1763 után másfél évtizedig nem keveredett az ország háborúba, a hadsereg létszáma alig volt több a poroszénál, holott a lakosság nyolcszorannyi. Ez mindenestre kiegyenlíthette az udvartartás nagy kiadásait, amelyek valamiként a társadalomnak és államnak sajátos szervezetéből következtek s amelyektől hiába igyekeztek szabadulni a miniszterek. A népjóléti-nemzetgazdasági reformszellem kétségtelenül tudatosabb, határozottabb volt, mint Angliában. Az általános kép XV. Lajos és XVI. Lajos kormányzatáról azt mutatja, hogy az adott viszonyok között az emberileg lehetőleg teljesítették.

Itt azonban a társadalomalakulás, az osztályképződés sokkal súlyosabb volt, mint más felvilágosult államokban. A társadalom mérvadó rétegei nem simulnak úgy az abszolút kormányzat racionális céljaihoz; másrészt pedig nincs képviseleti rendszer, amely angol módra maga vezethetné az államügyeket. Képviselet nem is tudná kifejezni azt, ami a társadalom mélyén rejlik s ami sokkal több a pártérdeknél. A felvilágosulás eszméi is túlkönnyűek arra, hogy a francia polgári társadalom állandóan feltoluló mozgalmát kifejezzék, ez eszmék csak fűrgő kísérői, néha ellenségei is a mozgalomnak.

Kétségtelen, hogy a gazdasági élet szabályozása is sokkal nehezebb feladat volt, mint a felvilágosult abszolutizmus társadalmában, s nehezebb, mint Angliában, ahol a parlamentáris merkantilizmus egyszerűen az üzleti vállalkozás szempontjaihoz igazodott. A filozófusok, a szalonok felvilágosult körei, a nagy pénzemberekkel együtt, a teljes gazdasági szabadság lelkes hívei voltak és a kormány lassankint enyhítette is a rideg szabályozást. A céhek kizárólagosságát mindinkább áttörte, lehetőleg akadályozta új céhek alakulását. A kartonipart 1759-ben feloldotta a tilalom alól; a Keletindiai Társaság monopolisztikus jellegét 1769-ben megszüntette. De itt a gazdasági élet egészét illetőleg egy mélyebb elméletnek kellett kialakulnia, amely nem a verseny sikerére tekint, hanem a társadalom szervezetéből indul ki. A „fiziokratizmus” kezdeményezője Gournay kereskedelmi intendáns volt; elméletének kialakítója s apostola Quesnay, parlamenti család fia, aki ifjúságában vidéki gazdaságban ismerkedett meg a földdel, aztán orvosi- és természettudományokat tanult és a királynak kedvelt orvosa lett. Az angol irodalom szabadverseny-gondolatai hatottak rá; iratai, az 1760-as években, a természetjog alapján a gondolat, a munka, a forgalom

szabadságát hirdették. De már Gournay fogalmazása volt a „laissez faire, laisser passer” amely később a merkantilizmust elítélő gazdasági szabadság európai jelszava lett. Quesnay a mozgásnak rendszerét akarta a régi társadalmi szerkezetek helyett, felvilágosult abszolutizmussal, parlament, de egyházi s nemesi rend nélkül is. Azonban élesen állást foglalt az ipar-kereskedelem-tőke külön körforgása ellen, amely szinte idegen társadalomszervezetet alakít magának a társadalom egészével szemben. A föld a kiindulása minden életnek. A föld jövedelméhez kell alkalmazkodnia minden más jövedelemnek. A föld birtoka vállaljon minden adót és közterhet, minthogy a föld teremt elő mindent az emberen kívüli természetből, minden más termelés már csak feldolgozás, nyereszkesedés. Nem a földművelést akarja így megadóztatni, hanem a föld tulajdonát s jövedelmét, a földművesmunka már maga is „feldolgozás”. Mély szociális értelme van ennek, végső eredményében magának a tulajdonjognak új elképzelése, az egész gazdasági körforgástól függővétele, — amilyen elképzelés csak a hűbériesen bonyolult francia társadalomban keletkezhetett. A föld mintegy behajtja a többi foglalkozáságtól a közterheket, megfelelő módon szabályozza minden munka hasznát. Tehát szabad körforgás, de szabad nyereszkesedés nélkül; a feldolgozó munka fejlődése növeli a föld értékét is, egészen az élet e végső talajáig minden foglalkozáság sikere egyúttal haszna minden másiknak is. Quesnay táblázatot is adott ki az arányokról, amelyek szerint oszlanék el, kerülne ki a földtulajcpln jövedelme, — a befektetések, munkabérek és az életszükségletek beszerzése által, — a különböző foglalkozásokra és amely szerint folya vissza a végső tiszta haszon a földtulajdonhoz, a közterhekre és új, megnövekedett befektetésekre, munkabérekre. A cirkuláció e táblázatát egyideig csodának nézte a közönség: csak a kidolgozott arányokat kell állandósítani és a gazdasági élet önmagát szabályozó, mindenki létét biztosító, az egyéni haszonban is a köznek dolgozó organizmussá válik. S az adózás végtelen egyszerűvé lesz így, megszabadulva a pénzügyi hivatalkóság terhétől, a fináncvilág nyereszkesedésétől.

Az elmélet természetesen kivihetetlen volt, a föld talajától már elejétől elszakadt az európai gazdasági fejlődés. De míg más országok merkantilizmusa, s méginkább szabadkereskedelmük, a földben csak a többi hivatást élelmező, kiszolgáló tenyészetet látott, addig ez a francia elgondolás a társadalom végső alapját. Poroszországban az állam a parasztság megkötésével, a földesúr hatóságjogával igyekezett racionálissá tenni a termelést, Angliában a nagybirtok üzeme hozta a mezőgazdaság gyors fejlődését; Franciaországban a társadalomélet,

a méltányos haszon végső alapjává tették volna a földet. Minden téren ily szociális mélységekkel kellett gondolkodni e társadalomban s úgyszólván semmiben sem lehetett gyors, átalakító eredményekhez jutni. Voltaire és a felvilágosodott szellemek ellene is fordultak az elméletnek, amelyet homályosnak, irracionálisnak láttak s amely máris heves támadásokat indított a pénzvilág ellen. De örömmel üdvözöltek minden gyakorlati fiziokratát, aki a gazdasági forgalom felszabadításával akarta megkezdeni a rendszer kialakítását. A francia kormányok, különösen a gabonaforgalom irányításában, de az iparszabályozásban is, most már tudatosan dolgoztak a szabadforgalom kialakításán. A fiziokrata irodalom divattá tette a gazdálkodást, agrikultúr-társaságok alakultak, de a francia földművest mégsem fejleszthették az angol nagybirtok modern fokára, túlságosan megkötötte a földet a paraszt-exisztencia. A kontinens kormányzatai az angol-holland eredményeket igyekeztek átültetni; s mégis, a legtöbb felvilágosodott uralkodó híve volt a fiziokratizmusnak. Ez tette a modern felfogásban ismét társadalomkérdéssé a föld kérdését, ez adott erkölcsi s egyúttal gazdasági jogosultságot is a jobbágy helyzetének szabályozására, tulajdonképpen ez volt a jobbágyfelszabadítás tudományos megalapozása.

A francia társadalmi mozgalmaktól vették a többi állam felvilágosult kormányzatai politikai alapelveiket. A francia társadalom tendenciája az észszerű polgári önállósodásra nyilvánult meg az erőteljesen megújult gallikán-janzenista egyházellenességben, főként a jezsuitákat támadva. Már az 1720-as években is oly heves a küzdelem, hogy a szigorú dogmatikus felfogást valló „constitucionalista“ papok alig mérszkedhettek az utcára, belekiabáltak prédikációikba, besározták hirdetményeiket. Az egyetem és a magisztrátus is a mozgalom mellett állott. A parlamentek püspököket idéztek maguk elé, elítéltek s elégettettek egyházi rendeleteket, még a kánonokra is királyi jóváhagyást, parlamenti regisztrálást követeltek. A parlament a szélsőségig vitte ellenállását a kormány közvetítő törekvéseivel szemben, a király rárivallt küldöttségére, összetépte iratukat, többeket elfogatott. Erre valamennyi párizsi parlamenti tanácsos lemondott tiszteről. A király bocsánatot hirdetett, mégsem engedtek, mire vidéki száműzetésbe küldték a parlamentet — végül a kormány feladta közvetítő rendeletét. Röpiratok, folyóiratok, színházak támadták és tették nevetségessé a szigorúan egyházas katolicizmust, a rendőrség tehetetlen volt az általános mozgalommal szemben, amivel különben nagyjából szintén egyetértett.

Maga a kormány s talán a király is; inkább a klérus hatalma, az államnak nyújtott anyagi támogatása készítette a mozgalom ellen.

S ezenkívül a „devótusok“ pártja, amely főként főurak szövetkezése a klérussal a miniszteriális mindenhatóság ellen. Később, a hétéves háború előtt, ismét óriási a vihar, amikor a klérus gyűlése tiltakozott az általános jövedelemadó ellen. A parlament szintén ellenezte az adót, de épp azért nem kitartóan, hogy a klérus ellen fordulhasson. A röpiratok a papságról mint „az emberi nem elősdiéről“ szóltak. Az egyház viszont elrendelte, hogy a szentségeket, a keresztségét, a házasságét is, csak azoknak szolgáltatathatják ki, akik papjuktól iratot hoznak hithűségükről; a parlament ezzel szemben állásvesztés alatt kötelezte a papokat a szentségek kiszolgáltatására. A király miniszteri döntés elé rendelte az ügyet, a parlament tiltakozott, amire egy éjjel, lettre de cachet-vel, fegyveresek fogták el a kamarák elnökeit. Akiket nem fogtak el, tiltakoztak e megszégyenítő kivétel ellen. Az ország összes szuverén „Cour“-jai üdvözlőbátorító iratot váltottak egymással; s végül a király „megbocsátott“ sőt amikor több püspök ismét követelte az igazolást a szentségek kiszolgáltatása előtt, a kormány fellépett ellenük. Erre a parlamentek általános rohamot indítottak a püspökök ellen, irataikat hóhér égette el, pénzbüntetéssel sújtották őket s a végrehajtásnál lefoglalták jövedelmüket, még bútoraikat is. Már a hit tanait, a katekizmus tételeit illetőleg is maga elé citált papokat a parlament s még a Sorbonne théziseit is felülvizsgálta. Tekintettel a háborúra s a klérustól remélt nagy „önkéntes adományra“ a kormány a parlament ellen fordult, amely erre beszüntette a törvénykezést, pedig a kormány rebellióknak nyilvánította ezt. A király már republikánus célokat sejtett, D'Argenson nagy vallásos és szociális forradalmat jósolt. Ekkor, 1757-ben, sebesítette meg a királyt egy merénylő kése és a parlament az általános megdöbbenésben sietett hódolni: ő csak a királynak jogait védelmezte.

Ekkor már nagygyá nőtt a francia felvilágosodás izgató irodalma, amely, az angollal ellentétben, elsősorban a pozitív vallás ellen fordult. A háború után a parlament győzedelmeskedett. A portugálok már kiutasították a jezsuitákat, az egyház nemzetközi egységének e gárdáját. Egy francia jezsuita az Antillákon, rendházának érdekében, gazdasági-kereskedelmi vállalkozásokat kezdett, ami szokott dolog volt, hiszen a rend maga tartotta fenn misszióit. Vállalkozása, főként a tengeri háborúk miatt, csődbe jutott; egy marseillei bank, amely tőkéjét elvesztette, az egész francia jezsuita rendet fogta pörbe. Pörét megnyerte, amire a jezsuiták, szerencsétlenül, a párizsi parlamenthez föllebeztek. Országos feltűnést keltett az ügy, gyűlöletes izgatást a jezsuita nyereszkeskedésről, szenteskedésről; és amikor a parlament a rend ellen döntött,

a tömegek ünnepelték az utcán, az elnököt diadalmenetben kísérték haza. De a parlament most általános vizsgálat alá vette a jezsuita-rend szabályait, szervezetét; kimutatta, hogy a jezsuita nem is a francia királynak, hanem a generálisnak alattvalója, a régi irodalomból kiszedte a zsarnokölés tanának idézeteit. A vitairodalom megtette e munkát a jezsuita íróktól vett idézetek gyűlöletes célú összeállításával, hamisításokkal is. A király végül az 1682. évi gallikán határozatok elismerésére kötelezett minden jezsuitát. De a parlament nem elégedett meg ezzel, 1762-ben kimondotta a rend eltörlését az országban, vagyona lefoglalását, öltözete eltiltását. A király engedett, csak a volt jezsuitáknak az országból való kiűzését akadályozta meg. Általános ujjongás követte a győzelmet, színházak, dalok, gúnyolódó játékszerek szóragoztatták a közönséget a jezsuiták rovására. Iskoláik vezetésére bizottságokat állítottak. A parlamentek rég foglalkoztak az iskolázás átalakításával; egy bretagnei tanácsos, La Chalotais szerint nem jó vallás az, amely nem hasznos, nem jó iskola, amely nem az „életre nevel“. Célszerű tanrendet terveztek, a reális tudományok, modern nyelvek vezetésével. De az új tárgyaknak nem volt még határozottan kialakult anyaguk s főként nem oly mélyen kidolgozott, hogy a képzettségnek közös alapjaivá lehettek volna. Nem alakult még ki igazi társadalomképződményként a világi tanári hivatás sem, végül is kilencztedrészben papokat kellett szerződtetni, de e pályán járatlanokat. Inkább zavar, mint reform volt ez; a forradalom generációja már jó-részt a bizonytalan, tanácstalan iskolázásnak növendéke volt.«

E vitákban nem lehet csupán a magisztrátus küzdelmeit látni. Az egész francia intellektualizmus fejlődése elejétől nem más, mint az egyház intellektuális-társadalomvezető szerepének kisajátítása. Ezért oly elmélyült a francia fejlődés, ezért láthatja most már „észszerűnek“ az egész világot. Nem akar vallásszabadságot, a protestáns lelkészeket most is gályarabságba küldik, sőt még az 1750-es években is előfordultak kivégzések; az intellektualizmus teljes szabadságát akarja.

S mégsem a „szellem szabadságát“ mint a francia felvilágosulás filozófusai. Voltaire és társai gúnyos megvetéssel nézték a magisztrátus diadalmámorát: öntudatlanul is nekik készítik az utat e megcsontosodott, gögös testületek. A magisztrátus a tradicionális fejlődés folytatója s éppen a vallással összefüggésben támadhatott Voltaire élesen az ő megrögzöttségük ellen, a jezsuita üggyel egyidőben. A toulousei parlament halálra ítelt és kivégeztetett egy Calas nevű protestánst, aki állítólag megölte fiát, mert az katolizálni akart; utóbb bebizonyosodott, hogy öngyilkosság történt. Hasonló pör indult egy Sirven nevű protes-

táns ellen, akinek leánya kútbafulladt, de a pör felmentéssel végződött. Egy La Barre nevű ifjút a kereszt állítólagos megszentelteléséért végeztek ki. Voltaire évekig küzdött ez ügyekben az igazságért, európai érdeklődéstől kísérve, a magisztrátus és a régi perjog „kannibalizmusával” szemben. A bírói eljárás e pörökben törvényes volt, de a törvények merevek, maradiak. A magisztrátus, amikor az egyház ellen fordult, nem akarta elsöpörni a vallás intézményességét, hanem, mint a társadalom adminisztratív feladatát, a maga hatósága alá vonni azt.

Ugyanígy szállott szembe a kormányzattal is a tradicionális jogokért, különösen a pénzügyekkel kapcsolatban. Pedig a miniszterek modern gondolatokkal jöttek, a többi, felvilágosult államot megelőzve a rendi kiváltságokat áttörő adóztatás terveivel. A régebbi ellenállást folytatva 1756-ban a huszadadó regisztrálásának megtagadása miatt került fogságba a párizsi parlament több tagja; a törvénykezés szünetelt, az adó behajtása nagyjából megghiúsult. 1759-ben Silhouette pénzügyminiszter a luxusra, fogatokra, lakájokra vetett ki adót. A jó társaság zsebnélküli, egyszerű körvonalú ruhákat szabatott tüntetésül, innen maradt fenn a silhouette-kép neve. Azután általános jövedelemadót tervezett a kormány. A parlamentek az adószedőket mint sikkasztókat, zsarolókat üldözték, még a tartományok kormányzói is kénytelenek voltak őrseget venni maguk mellé a magisztrátus büntetőparancsai ellen. A rendeletet vissza kellett vonni (1763) s a kormány most a parlamenteket szólította fel javaslatra az adózást illetőleg. Ezek tanácsot nem tudtak adni, csak azt kötötték ki, hogy az adóösszeg ne legyen nagyobb a réginél és hogy a rendi mentességeket érintetlenül hagyják. Tehát ellenszegültek a modern, egyenlő adóztatásnak: „Az alattvalók nem rabszolgák, akiket az adók özönével áraszthat el az állam”.

A felvilágosult abszolutizmus államai, amelyek innen vették át a hivatalnokság mély feladatait, sekélyesebb fejlődésük folytán engedelmesebb szervezeteket tudtak kialakítani. A képviselőlet államaiban nem kötötték meg oly mereven a kormány kezét a pénzügyekben mint Franciaországban. Most, amikor az állam már magára vette a régi társadalomképletek minden feladatát, a magisztrátus még mindig öszszegszerűen ragaszkodott a régi adókhöz, mint valami történetileg kialakult hubérszolgáltatáshoz. Valami oly régi társadalom- és államalakulás maradványa volt ez, amelynek ideje már elmúlt Európában. Az angollal való leszámolási is a parlamentek akadályozták meg, Choiseul 1770-ben kénytelen volt lemondani, mert a háborúra szükséges pénzt ellenkezésük miatt nem tudta előteremteni. XV. Lajos, utolsó éveiben, végre elhatározó tette szánta el magát. Évek óta folyt

a harc a bretagnei parlament és a kormányzó, D'Aiguillon herceg között, aki a modern közigazgatás gazdasági-népjóléti módszereivel dolgozott, nem törődve a tartomány és a rendek különjogaival. A király maga elé rendelte s leszidta a parlamentet, majd további ellenkezés után több tagját elfogatta. A foglyok mérgezési kísérletekkel vádolták a kormányzót; D'Aiguillon vizsgálatot sürgetett maga ellen, de a király nem akarta növelni az amúgy is országossá nőtt botrányt, csöndet parancsolt az ügyre. A párizsi parlament később elvben mégis elítélte a herceget; ezzel a közvélemény előtt a kormányzatot minden erkölcsi tekintet nélküli önkénynek tüntette fel. A kormány eltiltotta a parlamentek szövetkezését egymásközt, nemzetképviselő-egységük hirdetését, erre a párizsi parlament 1771-ben formálisan megtagadta az engedelmességet, beszüntette működését. Ismét fegyveresek vitték éjjel fogságba a hangosabb tanácsosokat s a makacskodóktól elkobozták hivatalukat. Országos izgalom támadt, a vérbeli hercegek is felszólltak, a parlament önkényuralomról beszélt: „Nincs már rendi gyűlés, sem más képviselő, senki sem mer szólni már, mi lennénk a gyengék egyedüli védelme^{4*}. De Maupeau kancellár végrehajtotta reformját: a párizsi parlamentet meghagyta ugyan, még remonstráló jogát is, de nagy kerületét felosztották új törvényszékek között. Így jártak el még két lázadó parlamenttel, a többinek megrendszabályozását megakadályozta a közvélemény, sőt Maupeau miniszter társai is. Az új törvényszékek állásai nem vásárolhatók-örökölhetők s Maupeau ezt lassanként minden tisztségre ki akarta terjeszteni: oly hivatalnokságot akart, amilyennel a felvilágosodott abszolútizmus rendelkezett.

Reformja kétségtelenül gyorsabbá, elevenebbé tette a bíraskodást. A filozófusok, Voltaire is, kárörömmel látták a magisztrátus megalázását. De a közvélemény lázba jött, a klérus, a gallikánok, a janzenisták, az ügyvédség, a burzsoázia, a kereskedő-ipari polgárság — mindenki, akinek érzéke volt a társadalom történetileg kialakult szervezete iránt, a magisztrátus mellé állott. Az új magisztrátus tekintély nélkül maradt, szinte társadalmon-kívüli, még a szalonok is elzárkóztak előlük. Az államhivatalnokság egész működésén csakhamar érezhető volt az eseménynek bénító hatása. A polgárság, sajátos módon, a természetjog és az egyéni szabadság sérelmét hirdette, „társadalmi szerződést“ emlegetett, általános rendi gyűlést követelt; falragaszok kiállítottak halált a kancellárra, piszkos röpiratok terjedtek.

Ez a mozgalom a modern európai közéletnek jelensége; „patriotizmus“ néven, különféle változatban és módosulással, nagy szerepet vitt a legújabb időkig, a teljesen racionizált nemzetállam koráig.

A megalapozott osztályképződésnek jelensége ez, nagy hatalom, amíg a társadalmak rétegeit keresztül-kasul át nem járja a gazdasági érdekek versenye. A társadalom már teljesen intellektuális vezetés alá került s mégis otthonos még levegője, mint amikor még helyi környezetben nevelkedett fel. A francia számára rövidebb előbb még tartománya, városa volt a „patrie“, a royaume-mal szemben. A patriotizmus tehát még nem teljes racionalizmus, még történeti szellem; de már a nélkül, hogy a vezetés a kicsiny társadalmakhoz kötött munka lenne.

Másutt, a keletibb államokban is mindenütt általános jelszó a patriotizmus, a felvilágosult abszolútizmus kormányai is erre hivatkoznak. De másutt csak a következő emberöltőkben, a polgárosodás haladtával lesz önálló társadalmi mozgalommá, fogja fel társadalomvédelemnek a régi helyi-rendi alakulások szerepét. A felvilágosult abszolútizmus államaiban egyelőre az a patrióta kötelesség, hogy mindenki rendelje alá a maga létét a hatalmi és a gazdasági erő kifejtés céljainak. Ez az abszolútizmus valóban a francia felvilágosulás filozófiájától veszi szellemét; a francia patriotizmus azonban társadalmi mozgalom, amelynek a filozófia csupán elvont szellemi terméke. Sokáig nagy is az ellentét közöttük; a felvilágosult szellem dicsőít minden „észszerűt“ s ezért odaszegődik minden modern hatalom mellé, amely akár a kicsinyek elnyomásával is a szellem diadalát segíti elő. Nemcsak Nagy Frigyes, hanem Katalin cárnő is e szellem nevében, a közös erő kifejtés és a gyors kultúrfejlődés céljaira, engedi át sorsának, a nemesség uralmának az alsó népet. A felvilágosult szellejn szövetkezik a nemesség új, felvilágosult politikai-gazdasági uralmával is; egy táborban áll a pénzvilággal is. A francia patriotizmus azonban a magisztrátus ellenzéki ségével egyesül az állam modern, racionális törekvéseivel szemben.. Mégis a patrióta intellektualizmus készítette elő Franciaországban az igazi társadalmi forradalmat, míg a filozófia elfogadta volna a modern abszolútizmust és a nemesség modern uralmát is. Mert a patriotizmus nem a magisztrátus érdekeit akarja támogatni, de a társadalom óriási felhalmozott jogkincsére irányul tekintete; átalakulást akar, a régi kötelek szétbontását, de a régi jogok általánosításával, minden egyén számára „polgárjogot“ konstruálva belőlük. Nem akarja a társadalmat politikai-gazdasági erő kifejtésre szervezni, egyedül a társadalom önállósága, öntudata vezeti. Szét akarja osztani a jogokat, amelyek történeti fejlődéssel alakultak ki, amelyek a kicsinynek helyzetét, képzettségét, szakmunkáját, hivatalát, mesteriségét, földjét biztosították az államban és társadalomban; e jogokat most már „emberjogoknak“ „természetjogoknak“ tekinti.

S hogy mily élesen, szinte kegyetlen kíméletlenséggel alakította ki a történeti fejlődés a polgári élet öntudatát, azt éppen az egyházellenes küzdelmek mutatják. Nem toleranciát akar a mozgalom s nem is új vallást. A patriotizmushoz tartozik az egyház hivatalos elismerése, az államvallás is, egyenesen ellenkezik vele a több-vallásnak gondolata. De annál kérlelhetlenebb minden egyházi-vallásos beavatkozással szemben a polgári életbe, nem tűri a vallásos elemeket a közügyekben, sőt még az egyén gondolkodásában is furcsái ja. Az életvitel minden vonatkozását, feladatát magában foglalja már az intellektualizmus. Innen a modern ember hangulata, amely a vallásos érzést mindenki szemérmes, csaknem elrejtendő belső ügyének akarja tartani. Az angol deizmusnál mélyebb forradalom ez, nem értelmezi át a vallást, hanem kiküszöböli az élet tényezői közül. A „tolerancia“ inkább az angol társadalom alapelve, célja; de a francia társadalom teszi „modernné“: nem a vallások kölcsönös megbecsülése alapján, hanem társadalmi erejük elvonásával. A felvilágosult filozófia e tekintetben is csak a francia társadalomfejlődés szellemi lecsapódása; Nagy Frigyes számára már csak az üdvözülés „fagonja“ a felekezet.

A francia patriotizmus a történeti alapokat akarja általános észszerűséggé emelni, szemben a kormányzattal, amely az erőket akarná egyesíteni. A kormányzat nagy üzemmel s finom gonddal dolgozik, mégsem tudja a rengeteg társadalomüzembe beleszerkesztett erőket célokra beállítani. Mélyebb adminisztráció, mint más államban s mégis egyre gyengül Franciaország a nemzetközi versenyben. Az itt elmélyülő kormányzati módszereket más államok használják ki győzelhesen.

XV. Lajos kormányzatát úgyszólván már meg sem kérdezték az európai hatalmak Lengyelország felosztása alkalmával. A király tekintélye az ország belsejében is egyre hanyatlott; nem az udvar romlottsága volt az oka ennek s nem Dubarry asszony szerepe az öregedő király mellett. A kormány minden intézkedése gyanússá lett a közönség előtt, aljasságot, visszaélést sejtettek mindenben, főként aljas módokat a pénzszerzésre, a parlament és a nyilvánosság megkerülésével, még a nép nyomorán való spekulációval is. Különösen a gabonaforgalom szabályozásaiban gyanítottak ily spekulációt; az éhínség idejére állított gabonaraktárakban is. Az egyik ilyen élelmezési tisztviselő vállalkozott arra, hogy a raktározott gabonát, a romlás ellen felfrissítésül, időnként liszté őrölve forgalomba hozza; szerződését a kormánnyal valahogyan kezébe kerítette egy gyanakvó ember és röpiratban akarta közzétenni. Börtönbe dugták; a forradalom idején aztán ő volt a monarchia legvéresebb vádlója és az „éhségpaktum“ volt a legláztóbb propaganda

— holott a pénzügyminiszter, aki a szerződést kötötte, feltétlenül tisztaszándékú ember volt és a vállalkozás nem volt nyereszkes, az illető tisztviselő el is vesztette benne minden vagyonát és végül beleőrült szerencsétlenségébe.

XV. Lajos kísérlete a magisztrátus megsemmisítésére nem sikerült, csak vihart hagyott hátra vele utódára. Halálos ágyán gyóntató ja által bocsánatot kért nemzetétől, ha életével okot adott a megbotránkozásra.

A francia filozófus-szellemek bizonyos idegenkedéssel nézték a patrióta-mozgalmakat, amelyek a régi rendből mindenkinek egyenlő, megalapozott polgári létét és jogát akarják kibontakoztatni. A „filozófusok“ szerint nem kell más, mint „természetes világosság“ „lumiére naturelle“⁴, az észszerűnek uralma, elsöprése az emberi tökéletesedés minden irracionális akadályának. Semmi sem világosabb, mint az, hogy a felszabadult értelem vezetése magasra emeli az emberiséget, akár az elmaradott, értelmetlen tömegek akarata ellenére is.

De sem a patrióta-, sem a filozófus-gondolkodás nem tud már arról, hogy a jelen társadalmának jogait és kultúrértékeit az irracionális emberi viszonyoknak szokásszerű, lassú kiformalása fejlesztette ki. A XVIII. sz. első felének csendjében véglegesen elhagyta az intellektualizmus a társadalomszervezet közeli, kicsiny, szinte kézművesszerű vezetését, s most már csak az a feladata, hogy közkinccsé tegye a felhalmozott kultúr javakat. Mindkét gondolkodás találkozik és szövetkezik abban, hogy a régi társadalomrend, született uraival *é%* szolgáljaival, öröklött jogaival és terheivel igaztalan és észszerűden. Az emberiség végre „szabad és boldog“ akar lenni, erőit okszerűen felhasználni.

Kétségtelen, hogy az európai felvilágosodásnak sokkal mélyebb a tartalma, emelkedettebb a talapzata, mint más, régi kultúrfejlődések „felvilágosodásának“ végső racionalizálódásuknak. Az európai kultúreszközök elérték végső lehetőségeiket, hatalmasan körülírták, biztosították az egyén helyzetét a társadalomban, nagyszerű munkaszervezeteket teremtettek. Ha a régi támasztékokat lebontják, az egyénben és a szervezetekben rejlő erőket szabadjára engedik, óriási iramban indul meg a modern fejlődés. A versenyben alulmaradnak a nagy tömegek, s mégis a legkisebb ember sem kívánja vissza a régi időket, önérzete tiltakoznék a régi társadalomrend kötöttségei, megaláztatásai ellen. A felvilágosodásnak igazat adott a modern fejlődés; nem is lehetett másként, nem a patrióták és filozófusok csinálták a történetet, ők is csak szereplői annak. Az erők hatalmas, modern kitárulása azonban a régi társadalomban rejtett anyag felhasználása; mihelyt

nincs többé mit „racionizálni“ természetlenné válik a kultúrszervezet, a régi nagy kultúrvirágzások sorsa vár reá.

Az angol társadalomban klubok, a franciában szalonok. Ott politikai programok, itt művelt társaságélet, most már a születés, a pénz és a szellem arisztokráciája együttesen. Ott a férfiak ügye a közügy, magánéletüktől elkülönítve, itt a nő, a család, az egész magánélet benn van a közéletben. Hiszen a francia társadalomvezetés mindig az életnek teljes adminisztrációja volt, s nem egyes célok kiragadása. A céhelöljáróságtól, a hivatalnokságtól kezdve, fel a királyig, a család, a magánélet mindig elválaszthatatlan a hivatástól. A királyok metresz-szeinek hivatalos rangot kell kapniok. A szalonok szerepe nem döntő a felvilágosodás, a forradalom megindításában, inkább jellemző a mozgalom természetére: könnyedén, szórakozva, szabadon kezelik a társadalom minden problémáját. Nincs program, nincs konkrét koncepció, nincs felelősség sem. Csak „szellem“ van, amelynek érvényesülése öncél — a könnyed szabadságnak ez a mozgalma mégiscsak mélyebb, mint az angol mozgalmak. Az egész társadalomélet átforgató forradalom szélén jár. A legragyogóbb arisztokraták is tetszelegnek gyakran homályos előzményekből kiemelkedett hölgyek szalonjaiban, ismeretlenből jött írók-különcök társaságában. Csodálatos optimizmussal, előkelőségükre kényesen, természetesnek tartják, hogy az észszerű átalakulás után is alájuk sorakozik majd az alacsonyán született társadalom. Csaknem minden nagyúrnak, gazdagnak van szalonja, de egyáltalán, szerényebb igényekkel, ez válik a polgári társasélet általános formájává is.

A XVIII. sz. elejétől egyre behatóbb az érdeklődés az angol szellemi-politikai mozgalmak iránt. Csodálják Newton világképét, Locke szerződés-alkotmányát. Eddig a francia alig akart tudomást venni arról, hogy másutt is van műveltség, most divattá lett az angol élet bámulata. Nem keletkeznek politikai programok az angol hatásra; kevesebb, s mégis sokkal több: „dolgozni a társadalomért“ az észszerűnek, a természetesnek, az általános embernek alapján, felnevelni „a Mindenség polgárait“. A matematika mellett a teológia is nevelője volt e szellemnek, innen vette pátoaszát, — ismét ellenségesen minden konkrét vallásos tannal szemben. „Oh, Természet! — kiált fel Diderot, — Mutasd meg, mit tegyen az ember, hogy elérje a boldogságot, aminek vágyát Te oltottad belé! Sugallj bátorságot az eszes lénybe, hogy merészelje végre szeretni önmagát, méltóságát érezni; s hogy ne legyen soha rabszolgája senkinek, csak a Te törvényeidnek!“

Nem pusztán kedvtelés tehát már az új szellem, az angol példa erősíti mozgalomra törekvését, propaganda-jellegét. XV. Lajos idején a szalonélet már szinte maga a közvélemény. Nem politikai organizáció, s társaságbeli szerepével mégis felnyúl a kormányzatig, az udvar is szinte nagy szalonná lesz. Az államférfiak, mint a metresszek is, jórészt az előkelő szalonéletből kerültek az uralkodó elé. A franciát eddig kevésbé érdekelték az állam nagy ügyei, nem volt modern értelemben vett „közvélemény“, minden kérdésnek megvolt a maga elismert fóruma, az irodalom nem aktuális célokra dolgozott. Montesquieu-nak, a század elején, Angliában talán az imponált legjobban, hogy még a cserepezők is újságot olvastak a háztetőn; a franciáknál nem volt ily hírlapirodalom, amelyben mohón kereste volna a kisember is a maga érdekeibe vágó aktualitásokat. De most az új szellem bírni, támadni kezd, s már mind nagyobb az olvasóközönsége. Miután megszűnt a közeli, testületi társadalomvezetés, az írásképzettség intenzív elmélyülés helyett hirtelen terjedést mutat, a magára hagyott kisember is érzi az olvasmánynak, felületes tájékozódásnak szükségét. Az 1780-as években Franciaországban a vidéken, a falvakban a házassági szerződéseket a férfiaknak 90—42%-a tudta aláírni, a nőknek 66—18%-a. Óriási haladás, már a parasztság bevonása is az írásosság körébe; a városokban pedig bizonyára már különös dolog, ha valaki nem tud olvasni. Az intellektualizmus tehát a tömeglelkületre támaszkodhatott, mint ahogyan a modern időkben a régi felelősség helyett mindinkább maga is a tömeglelkület vonásait mutatja. A félvilágosulás írói nem tudtak pártszervezeteket kialakítani, de félelmetes pártot sejtetni mögöttük olvasóközönségükben. Amikor szinte szektárius szélsőségekkel kezdik támadni a tradíciókat, mindenki szövetségüknek látszik, eltiltott irataik átcsúsznak minden rendőri ellenőrzésen, roppant levelezésüket néha maguk a hivatalos szervezetek közvetítik. Mindenütt vannak híveik, a klérusban, a magisztrátusban, a kormányban is, tulajdonképpen az udvar sem ellenségük, sőt XV. Lajos sem, csak bizalmatlan a vezetők kétesnek látott egyéniségével szemben. Inkább csak az üldözi őket, akit éppen támadnak s helyesel nekik, ha másokat támadnak. A külföld számára rendszeres „Correspondence“-ot szerkesztenek, főként a német Grimm vezetése alatt, aki grófi nevelőként került Párizsba. Az idegen fejedelmi udvarok mohón olvassák e levelezéseket, amelyek tartózkodás nélkül szólnak a francia udvar, kormányzat, társadalom eseményeiről és pletykáiról.

Egyik formája a társulásnak a szabadkőművesség, amely a század közepétől rohamosan terjedt, 1740-ben már 200 páholya volt az

országban. Szintén határozott politikai célok nélkül, nem is ellenségesen a fennálló hatalommal szemben, — csak valami „szellemet“ képvisel és terjeszt. Eleinte inkább divat, mint propaganda; társasági együttes, tudományos megbeszélés, szórakozás, tánc; filantróp érzelmesség, kölcsönös segítség. Az 1770-es évektől már erősen propaganda, már 700 páholy működik, a párizsi „Grand Orient“ vezetése alatt. Az arisztokráciát összehozza a polgársággal, nagymértékben a klérust is. Voltaire, Lafayette, Franklin, Helvetius a tagok sorába tartoztak.

Nincsenek határozott, reális célok; és az intellektualizmus tömeglelkülete magyarázza meg a hiszékenység, a misztérium modern megújulását az ész nagy korszakában. Ábrándos szellemi közösségek alakulnak, mint az „illumináltaké“ akik egy jobb társadalom álmát szövövik, főként a magántulajdonnak, minden emberi önzés forrásának eltüntetésével. A szabadkőművességből kiágazott „rózsakeresztesek“ a szellemekkel való összeköttetésben hisznek; a svéd Swedenborg, bár tudós ember, spekulatív elmélyülések után láthatlan világot látott maga előtt, Krisztus-királyal és emberi, de tiszta, jó lényekkel, akik magukhoz hasonló tiszta lényeket nemzenek, — a földi emberiség csak romlott nemzedéke e másik világnak. Könyve a vizionáriusoknak bibliájává lett. Saint-Martin „tisza spiritualizmusa“ az egyéniségből való teljes kivetkőzést hirdette, mint áldozatot Istennek a bűnös megváltására. Kultuszközösség keletkezett, a párizsi magas társaság részvételével. Vannak, akik azt hiszik, hogy szájba-leheléssel új lelket önthetnek másokba; s olyanok, akik önkívület-mámorban vesszőzéssel# gyógyítják mások testét-lelkét, előfordul, hogy keresztrefeszítéssel is. Minden korban volt ilyesmi, de régebben csak visszaélészerűen, bujdosva az egyház és a magisztrátus szigorú tekintete elől, most azonban egyenesen a modern szellem meggyőződésével. XV. Lajosnak és Pompadournak bemutatták Cagliostro grófot, — valójában egy olasz boltosnak kalandor fiát, — aki egy életelixir birtokában már többezer éve élt, az egyiptomi papoktól tanult, Krisztust is látta. Magas körök vettek részt egyiptomi misztériumaiban, amíg a híres nyaklánc-szedelgésben való részessége miatt el nem kellett tűnnie. Már tudományosabb divat volt a német Mésmer gyógymódja, valami kezdete a szuggesztióknak-hipnózisnak; Párizsban társulat alakult propagálására, vidéki fiókokkal.

A század derekán, amikor a háborúktól kezdve a gazdasági életig hirtelen mozgásba jött minden, gyors egymásutánban jelentek meg a felvilágosultak nagyhatású művei. 1748: Montesquieué a törvények szelleméről; 1749: Buffon hatalmas természetrajza; 1750: Rousseau

kultúraellenes iratai; 1751: Diderot Enciklopédiájának első kötete. Egyik sem új kutatás, inkább összefoglalás, értelmezés.

Montesquieu (1689—1755) még nem tartozott a harcos sorokba. Magas parlamenti tisztviselő; a természettudományokon kezdte, azután diplomatának készült, egy angol diplomatával beutazta Európát, érdekelte minden társadalmi jelenség, köztük a magyar jobbágyság is. Angliában megcsodált mindent, — Walpole szerint a francia diplomácia rászedi az angolt, de az angol erkölcsök tízszeresen becsapják a francia utazókat. Egy török követtel való társalgásából származtak a „Perzsa Levelek“ egy idegen társadalom igazságainak gúnyja a francia társadalom fölött. „A rómaiak nagyságának és hanyatlásának okai“ (1735) módszeres történetkutatás nélkül erényeket és erkölcselenségeket keres, elegáns szentencia-modorban. „A törvények szelleme“ (1748) a társadalomszemlélet egybeolvadása a természettudományos szemlélettel. Nagy gondolat; a törvényalkotások nem pusztá politikai tettek, hanem a társadalom földi-természeti életviszonyaiból, szokásaiból, vallásából, foglalkozásából magyarázandók. A mű a hatalmas realitásnak és okszerűségnek hatását kelti, de egyúttal feladása az analitikus történetkutatásnak, az összefoglaló megértés mindenhatóságában bízva. Főként Bossuet gondviselés-történet szemléletét támadja s végül a különböző erényekből magyarázza az államformákat. Az erők funkciójának kölcsönös ellensúlyát, a törvényhozó, bírói és végrehajtó hatalom szétválasztását, az angol állam gyakorlatilag kialakult szervezetét tanulmányozva, e mű tette elméletté. Másfél év alatt²² kiadást ért meg, bár úgy a jezsuiták, mint a janzenisták ellene fordultak.

Montesquieu azonban birtokára vonulva élt római erényű természetszeretetének. Nem állott be a nagy „Enciklopédia“ munkatársai közé sem, holott ez a vállalkozás egyesítette az új szellem vezérkarát. Egy angol lexikon fordításának tervéből nőtt ki az Enciklopédia, húszéves munkával (1751—72), a modern ismeretek tárházává, 21 kötet szöveggel és 13 kötet képpel. Az emberi tudás népszerűsítésének mesterműve, tartózkodik a merész elméletektől s mégis az emberi értelem gögje hatja át. Idővel mind erősebben bíráló, különösen az egyházat támadó lett' a hangja, szinte a filozófusok pártjának nagy manifesztumává vált. Szerkesztője Diderot (1713—84), vidéki kézműves fia, aki az ügyvédségen kívül matematikával s modern nyelvekkel is foglalkozott. Robusztus megjelenés; fáradhatlanság s ékesszólás, amely maga is könnyekig meghatódva készlet könnyekre másokat. Ő a megtestesült Filozófus, zseni, tekintély. Mindenhez értett, természettudományos tanulmányai az energiamegmaradásról, a nehézségerőről, a ruganyosságról

ról, az elektromosságról termékeny problémákat vetettek fel. Eleinte a dogmanélküli kereszténység híve, aztán határozott ateista. Szerkesztőtársa egy ideig D'Alembert (1718—83) volt, Tencin asszonynak, — aki szalonjáról volt híres, — utcára tett törvénytelen fia; apja tartásdíján egy szegény asszony nevelte fel. Szintén jogász és természettudós egyúttal; kesernyés, villámgyorsan mozgó szellemével a szalonok kedvence. Ő írta az Enciklopédia bevezetését: erőteljes szintézis az emberi ismeretek eredetéről, eszközeiről, az írásról-nyomtatásról, az antik kultúr javak átszarmazásáról az európai kultúrára. D'Alembert valóságos szektáriusa az ész mindenhatóságának és a vallástalanságnak, szerény évjáradékból élt, hogy független maradjon s nem fogadta el Nagy Frigyes és Katalin cárnő meghívását sem. Már az Enciklopédia első kötete ellen felzúdult az egyház, a parlament; a másodikat megsemmisítésre ítélték, Diderot-nak menekülnie kellett. Azután hallgatva elnézték a következő kötetek megjelenését, sőt D'Alembert a francia Akadémia tagja is lett, a devótus-párt nagy megbotránkozására. A cikkek azonban mind élesebbek lettek, az írók lármázó, kihívó, cinikus kompromittált társasággá, Buffon, Voltaire, Rousseau, Turgot vissza is vonult tőlük és D'Alembert is, amikor a parlament újra letiltotta a kiadványt. Diderot egyedül folytatta, amikor Pompadour asszony és Choiseul jóakaratóból újra folytatni lehetett. A kiadók meggazdagodtak rajta, Diderot szegény maradt, csak hogy ő még nem tudta, hogy ez a modern észszerű társadalomrend egyik alaptörvénye. A több ezer előfizető között volt, mint ma tudjuk, maga a király is. A mű az egész európai műveltségnek szellemi irányítója lett s valóban termékeny eszköz az ismeretek összefüggéseinek tudományos meglátására is.

Igazi filozófiai rendszert a filozófusok közül csak Condillac abbé dolgozott ki (1754), angol hatás alatt, minden szellemit az érzékelés tudatosodásának fogva fel. De tiszta logikával vizsgálta a „fogalmak” keletkezését, s ezzel módszereket kezdeményezett a modern nyelvtudomány számára is. Holbach műve a természet rendszeréről (1770) azonban már teljes materializmus, csak a tapasztalatot ismeri el; az erkölcs csak a világ erői, a társadalom érdekei közt küszködő ember kényszerű alkotása, az egyént csak érdeke, jóléte köti hazájához, társaihoz. — A későbbi írók már inkább politikusok. Condorcet márki a természettudományok vulgarizátora, a reformok tüzes szószólója, képviselőt kíván egyenlőség-alapokon, ez vezeti vissza az embereket „eredeti jóságukra“. Raynal, kiugrott pap, az európaiak indiai szerepének „filozófiai” történetét írta meg, a hódításnak, kizsákmányolásnak, fanatizmusnak történetét. Művében a kor minden szenvedélye reszket,

a forradalom átvette szólamait. Mably, a történetíró, Rousseau alapján az ész zsarnoksága ellenében a „természetes erények” jogait hirdeti, egyenlőséget, egész a kommunizmusig. A történeti eseményeket ily előítélettel vizsgálja, a valóságok iránt érzéketlenül.

Az emberi szellem káprázatos fölényének élő bizonyítéka azonban Voltaire volt, valódi nevén Francois Arouet (1694—1778). Épp felvett neve miatt került csípős szóváltásba egy Rohan herceggel, aki, bár szalonokat látogató főúr volt, lakájaival megverette őt: „Csak a fejét ne üssétek, jöhet még ki valami jó belőle!” Voltaire párbajra hívta ki a herceget, az a Bastilleba dugatta őt. Így előkészítve menekült ki Voltaire egyidőre Angliába, a szabadságjogok hazájába. Hazatérve, filozófiai s angol „leveleiben” a polgári politikai képviselőtért rajongott; írt közepszerű színműveket is, amik politikai célzatukkal hatottak. Mohamedről szóló színműve a vallásalapításban a ravasz uralomvágynak, a nép bűnre, fanatizmusra ösztönzésének céljait látja. De aztán egyidőre óvatosabb lett, pénzzel spekulált, gazdagodott, s szeretett volna hivatalos tekintélyt is, diplomáciai szerepet. Pompadour asszony révén megkapta a „királyi történetíró” címét és a kamarasságot is, de tovább nem jutott, a király nem szenvedhette őt. A természettudománnyal is próbálkozott, de csak a népszerűsítés zseniális mestere lett, Newtonnak s más tudósoknak művei az ő magyarázatában szinte megújult jelentőséget nyertek a kultúrfejlődés értelmére nézve. Nem egészen helyes tehát az egykorú szellemes megjegyzés, hogy „Voltaire csak abban a legelső a világon, hogy leírja azt, amit mások gondoltak”.

Voltaire nem maradt a természettudományoknál, sőt később fel is lázadt a természettudományos gondolkodás zsarnoksága ellen. De a társadalom történeti képződése iránt már nincs semmi érzéke, az emberi szellem alkot szerinte mindent, küzdelemben az előítélettel, babonával. Egyetemes története, amely „Essay sur les Moeurs” címen lett ismeretessé, az emberiség múltjában az események, tények összevisszaságát, az emberek bűnét, butaságát, a kicsiny véletlenek döntő hatását látja; a szellem uralmának kell jönnie, hogy kialakítsa a méltó emberiséget. Voltaire szerint tehát a szellem már csak önmagából merítheti a megismerés módjait; ami nem érthető, azt már nem a hit magyarázza, és már nem a társadalom lassú, alapos munkája emeli fel az örök emberit az „irracionalisból” az „ézszerűség” fokára. Legelkeseredettebb harca tehát az egyháznak szólt, az ézszerű fejlődés ez ellenségének. Nem atheista, deistának lehet nevezni, hitt a jutalmazó s büntető Istenségében. Mégsem angol módra, e tekintetben is igazi francia maradt, nem töprengett a vallásstanok természetes értel-

mezésén. Mintegy a francia magisztrátus művét folytatja szélső következményeiben, amikor az egész emberi életet az észszerűség adminisztrációja alá akarja vetni, az egyház tekintélyében, önzésében, irracionális tanaiban látva az emberi elmaradottság és szellemi tompaság legfőbb okát. Voltaire nem ismerte el legitim ellenfelének az egyházat: „Zúzzátok szét a gyalázatosat!” Ez a jelszó alig maradt el leveleiből, ha csak kezdőbetűit veti is papírra. Nem új metafizikával dolgozik az egyház dogmái ellen, hanem lesből lött nyilakkal, gúnnyal, nevetséggel. A valóságos szövegekből vett szemelvények, mesteri ügyességgel összeállítva, váratlanul kiugró ellentétekkel, az egyszerű ésszel való összeütközésükkel nevetésre fakasztják még a hívő embert is. Angolnának mondja magát, kicsúszik az üldözés elől, letagadja iratait, majd közjegyzőt véve maga mellé, a templomot kezdi jární, okmányt írat gyónásáról, felépítteti birtoka falujának templomát.

És Voltairenek mégisincs programja a vallás kérdését illetőleg. Felekezeti toleranciát akar, de ellensége a protestáns vallásosságának is. Tehát nem akar mást, mint az észszerűségtől idegen erők eltávolítását. Éppígy nincs politikai programja sem. Szerinte a francia monarchia egészen megfelelő lenne, ha „törvényesen” igazgatnák. „Törvényes monarchia”: azaz a tiszta intellektualizmus adminisztrációja alatt. Ez az „adminisztratív észszerűség” kívánja a terhek, az adók egyenlő elosztását, az egyéni szabadság biztosítását, a népnevelés államosítását. A nép nyomorán sajnálkozik, de általában a természet rendjének tartja, hogy az alacsony tömeg kiszolgálja a kultúrfejlődést. Egyáltalán nem ellenzi azok hatalmát, akik a modern fejlődést vezetik, különösen a fináncvilág iránt mutat nagy megértést. A feudális jogok ellen is nem hatalmuk miatt küzd, hanem butító, megalázó észszerűtlenségük miatt. Ezért fordul a magisztrátus ellen, csaknem oly gyűlölettel, mint az egyház ellen. A francia felvilágosodás ezért volt alkalmas a „felvilágosult abszolútizmus” megalapozására, — s ezért örökölte szellemét nagyjából a modern állam és társadalom is.

Voltaire többszöri menekülés után Párizsból Nagy Frigyes meghívására Berlinbe ment, de nyughatatlan, intrikus természete miatt pár év múlva valósággal futnia kellett a király haragja elől. Végül Franciaországban, de a határszélen, megvásárolta Ferney-birtokát és meglehetősen adva a seigneurial külsőségekre, mintagazdaságot igyekezett belőle teremteni, selyemtenyésztéssel, ménessel. Pénzével ügyesen spekulált, gabonáját Afrikában, Konstantinápolyban adta el. Ekkor már európai tekintély volt a „ferney-i pátriárcha” a francia reformminiszterekkel is állandó összeköttetésben. 1778-ban XVI. Lajos megengedte

visszatérését Párizsba, útja valóságos diadalmenet volt, az Akadémia testületileg vonult eléje, a színházban mámoros lelkesedés közt megkoszorúzták. Pár hónap múlva meghalt; műveinek gyűjteményes kiadását hivatalosan ekkor sem engedélyezték, csak hallgatólag elnézték.

A kultúrszerkezet nagy hívője volt, zseniális megsejtője a következő századok csodálatos modem fejlődésének, amit ő a végnélküli tökéletesedés egyenes útjának tartott, a szabad emberi értelem végnélküli kitárulása által.

S ami e kultúrszerkezetből kimaradt: annak átértője Jean Jacques Rousseau (1712—78) volt. Apja genfi órás, protestáns ember. Ifjúsága rendszertelen, mohó olvasással telt el, álmodozással az értelem és az erőteljes érzelem közti fülledt levegőben. Árva lett, mesterségre adták, megszökött. Egy rokon asszony fogadta magához Franciaországban, aki nevelőanyja s egyúttal szeretője is; a kertész is osztozott vele az asszony barátságában, de ez derék ember volt, Rousseaut tehát nem zavarta hármuknak „e világon talán páratlan együttese”. Időnkint végigkóborolta egész Franciaországot, többnyire gyalog, élt ahogy tudott, élvezte a szabad természetet, tapasztalta a nép nyomorát. Elszegődött zenetanárnak, nevelőnek, lakájnak, tolvajjá is lett s másra fogta bűnét. Párizsban szalonokba került, a kultúrfinomságok teljébe, zenei tudása, olvasottsága és főként eredeti különcsége ismertté tették. Ha tűzbe jött, — s ugratták is, hogy így legyen, — a fennség és örület szólt belőle. Beszerezték titkárnak a velencei francia követhez, összeveszett vele, otthon aztán egyre fokozódó irodalmi sikereiből élt. Csúnya és tudatlan cselédjétől, Teréztől, öt gyermeke született, akiket menházban helyezett el, — hozzá volt szokva maga is, hogy a közsegély intézményeit igénybe vegye. Amikor művei miatt kényessé lett helyzete, Genfben akart letelepedni, de egész Svájcot izgalomba hozta az ottani társadalom igaztalanságainak hangoztatásával, távoznia kellett. Összeveszett az enciklopédistákkal is, Angliába ment. Mindenütt üldözést látott már, mániakussá lett, egy francia úrnő kastélyában élte utolsó éveit, elhagyatva, álmodzásait és önvallomásait írva, Teréz ápolta beteg testét-lelkét.

A kultúra és a természet határain kóborló ember ő, mindkettőnek eltévedettje. Nem a természet embere, mint hiszi, a természetet már csak mint a kultúra ellentétét látja, amely satnyán él a nagy észszerű üzem alatt és torzítja az emberi szellem műveit. A természet az ő számára csak a lázadozásnak talaja, s nem az építkezésé.

Nem is akar rendszeres elméletet, nem vállal felelősséget ideáiért: joga van leírni, mondja, ami eszébe jut. Egyik gondolata lenne a primitív ember eredeti természetes jósága, boldog állapota. A dijoni aka-

démia pályatételeire ily értelemben felelt: a kultúra a babonának s hazugságnak teremtménye, a magántulajdon a társadalmat gazdagokra és szegényekre szakítja szét, a luxus, a pénz a nép nyomorából táplálkozik, ha száz embert tart el a városban, százezret tesz szegénnyé a vidéken. Rousseau sem akart forradalmat, mint Voltaire sem; de ő is „felvilágosodott” szellem, szabadon az ég és föld között lebegve. A kultúrintézmények megtartandók, mert mégis valamiként védelmet adnak a társadalomnak. De vissza a természethez, annak jóságához, igazságához! A kultúrtársadalom tehát: ostrom alá fogott szerkezet. Allandósított forradalom, az alulmaradottaknak, a kirekesztetteknek és az érvényesíthetetlenül maradt természetes ösztönöknek joga a lázadásra.

Az iratokból mélység és közvetlen tapasztalat szólt, nem keresett érzelgés; óriási feltűnést keltettek. Voltaire szerint „senki még ennyi szellemet nem fordított arra, hogy az embert újra barommá tegye; aki olvassa, kedvet kap arra, hogy újra négykézláb másszék”. Az angol természetjognak igazi francia változata, mert a végsőkig viszi a dolgot, nem ismeri el természetesnek a konkrét fejlődés által kialakult emberi igényeket. Ami a fejlődésből kimaradt, ott leleselkedik minden kultúrtett mélyén, elveszi a hitet tőle, reménytelen problémákat állít fel. A modern társadalom egyéni és szociális visszasságait fejezte ki Rousseau; s a tudatot, hogy segítség már nincsen, a kultúr-szerkezet az irracionálisnak végtelen anyagát hagyta kielégíthetetlenül. Ez a „természetes” már csak az irodalmat fogja megtölteni; ha utat nyitnak neki, az ösztön-szerűség özönvizét szabadítják fel.

Rousseau végigjárta az emberi élet minden tájait, tanácsot sehol sem tudott adni. Írt érzelmes regényt (*Nouvelle Héloïse*, 1760) az igaz szerelemről, az anyáról, a családról, könnybe borította vele az aszszonyi világot. A gyermeknevelés természetes módszereiről írt. műve (*Emilé*, 1762) új pedagógiai irányokat indított meg, az elvek sokaságát* intézményes megvalósításra képtelenül. A vallást illetően nincs szilárd gondolata, szerinte a földkerekség minden vallása jó lehet, ha emberies érzülettel érzik át. A kereszténység szolgaságra, megalázkodásra nevel, a polgári közösség alakítsa ki a maga vallását, amelynek alapja nem lehet más, mint az egyénnek társadalmias kötelezettsége, maga a szociabilitás. Ez az állam alapja is; a polgári vallás megszegése véték a társadalom ellen, az állam tehát büntesse a „vallástalant” akár halállal is. Igazi francia elgondolás, a legegységibb szabadság és a legzsarnokibb uralom. Politikai hatásra legjelentősebb műve a „*Contrat Social*” (1762): az egyén szabad, de társadalmi lény; szabad érvényesülését az biztosítja, hogy minden jogával-kötelességével az államra

bízta magát s az egésztől nyeri vissza önállóságát. A szuverénitás a „közakaraté” a törvényhozás nem rendelkezik a társadalommal, csak magyarázza közakarátát. Nagyszerű ítélete az, hogy a demokrácia csak kicsiny egységekben érvényesülhet méltányosan. A „szerződéses” társadalmat végül is valami „arisztokráciának” vezetése alatt képzelel el, de hogy ki az „arisztokrata” azt a nép választása döntse el.

„Semmit sem fedezett fel, — írták róla, — de mindent lángra gyújtott.” Közele ismerősei közül sokan megvetették őt, de a tömeg lázasan olvasta műveit, új hitvallást keresett bennök és a forradalom benne tisztelte apostolát.

NEGYEDIK FEJEZET

A FELVILÁGOSULT ABSZOLUTIZMUS AZ ANGOL PARLAMENTARIZMUS

Másutt Európában igazi racionális szabadsággal használták fel a francia gondolatokat a kormányzatok.

A déli államokban, ahol az egyház a múlt századokban az uralom szövetségese és a hivatalnokság és a polgári intellektualizmus nem sajátította ki a papság társadalmi szerepét, most hirtelen gyűlölettel nézik vallásos-babonás hatalmát a nép fölött. Főként a jezsuitákat; mihelyt a francia mozgalom élessé lett, nyers erőszakkal bánnak el velük. Portugáliában I. József (1750—77) minisztere, Pombal márki, a hivatalnokság, a hadsereg átszervezője, a jogi kodifikáció megindítója. Csodákat művelt Lisszabon újjáépítésénél az 1775. évi borzalmas földrengés után. A nemességgel erőszakosan akart elbánni, méginkább az egyház ellenállásával. Harcba keveredett a jezsuiták teokrata-vezetése alatt álló paraguay-i gyarmattal, amelyet a spanyoltól cserébe kapott Portugália; s amikor otthon a jezsuiták a kormány ellen izgatták a szőlőművelő népet, a bortermelésnek Colbertista korlátozása ellen, akkor, 1759-ben, lefoglalta a rend vagyonát, majd királyellenes merényletben való állítólagos részesség miatt összefogta az ország minden jezsuitáját, hajókra rakatta és az Egyházállamba küldte őket. Az iskolázást, az egyetemeket pedig teljesen világi kezekre bízta. De I. József utóda I. Mária (1777—1816) ismét szigorúan egyházas; Pombal a bíróság elé került, bár büntetését elengedték. A bebörtönzött nemesség kiszabadult, a régi élet nagyjából helyreállott, a jezsuita-rendet azonban azóta a

pápa megszüntette. Hasonlóan szélsőséges az akció-reakció Spanyolországban is. Már VI. Ferdinánd (1746—59) megkezdte a pénzügy államosítását az adóbérllet helyett és az egyház visszaszorítását is.

III. Károly (1759—88), előbb Nápoly királya, már egészen felvilágosodott uralkodó, újra nagyhatalmi célokkal. Résztvett a hétéves és az amerikai szabadságharcból kialakult nagy háborúban, Floridát, Menorcát visszaszerezte az angoltól, de Gibraltárral hiába próbálkozott. Portugáliával ismételtlen háborúskodott, valamint az afrikai partokért is Marokkó, Algír ellen, eredmény nélkül. Reform-miniszttere, Aranda gróf, a csempész- és banditavilág kiirtására szigorú rendőri szabályokat adott ki, ami ellen a nép fellázadt. A papság ellenzékiége is oka volt ennek és Aranda 1767-ben egy éjjel szintén összefogta, hajóra rakta a jezsuitákat. Az Egyházállam nem fogadta be őket, hónapokig tévelyegtek a tengeren, míg végre a francia Korzikán valahogyan elhelyezték őket. Sok jezsuita tudós Nagy Frigyesnél, Katalin címónél talált menedéket. A spanyol kolostorokat, az inkvizíciót eztán hivatalnok-felügyelet alá helyezték, a papságot adóztatták. Aranda 1773-ban megbukott, az inkvizíció két évre börtönbe tette. A reform egyideig még folyt tovább, de IV. Károly (1788—1808) idején már a francia forradalom kötötte le az állam erejét.

Itália fejedelmei is hasonlóan kezelték a reformokat. Nápolyban már III. Károly (1735—59) indította meg, mielőtt spanyol trónra jutott. Tudománypártolásának köszönhető Pompeji és Herkulánium feltárása is. Fia, IV. Ferdinánd (1759—1825) átküldte a jezsuitákat az Egyházállamba (1767); később a reform-miniszterek megbuktak, a forradalomtól rettegő uralom következett. Pármában, a spanyol Bourbonok tertioigeniturájában, a pápa a régi hűbérfelsőség címén akart ellenállni a reformnak. Tulajdonképpen ez a pápai beavatkozás az állam hatáskörébe készítette együttes fellépésre a francia, spanyol, portugál, a nápolyi és páрмаi kormányokat, amire a pápa 1773-ban megszüntette a jezsuita-rendet. Toszkánában Lipót nagyherceg (1765—90) teljesen bátyjának, II. Józsefnek eszközeit alkalmazta. De itt is, minjt másutt Itáliában a nemesség és a népi klerikalizmus visszatértette a reformokat. A szárd királyságban lassúbb és tartósabb a munka, III. Károly Emánuel (1730—73) idején az egyháznak idomulnia kellett, de különösen Viktor Amadé (1773—96) uralkodása alatt megtartotta tekintélyét.

A német államok közül különösen ott alakult ki tipikusan a felvilágosult abszolutizmus, ahol a társadalom, a rendiség szervezete, fejlődése

sekélyesebb volt. Az állam erejének hódító összefoglalása a végső cél. Bajorország s általában a déli-nyugati fejedelemségek leszorultak a versenyben, az osztrák monarchiában s kivált Poroszországban azonban hirtelen nagy erők feszültek.

Mária Terézia óvatosan dolgozott, lehetőleg megnyerve a monarchia heterogén népességének vezetőrétegeit. De a lengyel osztozkodásból ő is elfogadta Galíciát, bekebelezte a török felsőség alatt állott Bukovinát. Fia, II. József (1780—90; 1765-től császár) már varázshatást várt a modern eszméktől s mindjárt előlegezte is külpolitikájában a remélhető expanzív erőket. Mária Terézia csöndben beszüntette a magyar országgyűléseket, urbáriumában meghatározta a jobbágykötelezettségeket, következetesen dolgozott a vallásegységen. II. József már az irodalmi felvilágosulás embere, vallásszabadságot hirdetett ki, a kolostorokat, amelyek sem tanítással, sem gyógyítással nem foglalkoztak, százsámra szüntette be; de eltiltott vallásos szokásokat is, a relikviákhoz folyamodást, a vetés ftiegszentelését, — e babonák elvonják a népet az okszerű munkától. VI. Pius személyesen ment hozzá Bécsbe, de a császár kitért minden tárgyalás elől. A jobbágy személyes függését, a földesúri bíráskodást megszüntette, katasztereket készíttetett az általános adózás céljaira. A magyar vármegyék önkormányzata helyett kerületi igazgatást szervezett, — s végül, a racionális elképzelés betetőzése, mindenütt a németet tette hivatalos nyelvvé. Francia gondolatok, porosz minta; de Nagy Frigyes is megjegyezte, hogy József mindig mindjárt a második lépést teszi meg, mielőtt az elsőt4épte volna.

Hatalmas terjeszkedő tervei voltak, az oroszal a török birodalom felosztására szövetkezett. De lekötötte erejét Bajorország megszerzésének terve, az orosz nélküle hódította a török területeket. A Wittelsbachok bajor ága 1777-ben kihalt és József, ekkor már császár,, Mária Terézia ellenzésére is háborúra vitte az ügyet (1778—79) Nagy Frigyesel. Frigyes betört Csehországba, a csaknem vértelen „krumpli-háborút“ a tescheni béke fejezte be, amely Bajorországot Pfalz-cat együtt a Wittelsbach-mellékág kezén hagyta, Ausztria csak az Innvidéket kajrta, Poroszország pedig Ansbach-Bayreuth fejedelemségét. Aztán az osztrák Németalföldet akarta becserélni Bajorországért és Salzburgért, amit a porosz vezetésével alakult német Fürstenbund hiúsított meg. Majd Németalföldet akarta államosítani; a hollandokat a barriére-erődök elhagyására kényszerítette, a tartományi beosztás helyett kerületeket létesített, a parlamentszeru brabanti Nagy Tanács helyett pedig hivatalnok-bíráskodást; kolostorokat szüntetett meg, az iskolákat reformálta. 1787-ben nyílt lázadás tört ki, a patrióta-párt szövet-

kezett az arisztokráciával, mindkettő egy-egy ügyvéd-politikus vezetése alatt. A császárt a török háború foglalta el, a felkelők győztek, 1790-ben a francia forradalom mintájára szervezkedtek. De a klérus, az előkelők, s a nép is feltámadt a patrióta-demokrata uralom ellen s II. Lipótnak sikerült helyreállítania hatalmát, — rövid időre, mert Belgiumot nem-sokára francia forradalmi seregek szállották meg. A török háború nem sikerült, Magyarországon is fenyegető ellenállás, patriotizmus; II. József megtörtén tért sírjába.

Poroszországban, a felvilágosult abszolutizmus legtipikusabb államában, nincs patrióta-ellenzékiesség, legfeljebb a „Regie” miatt: Nagy Frigyes (1740—86) többszáz francia vámhivatalnokot szerződ-tetett, akik elhozták a világ legbonyolultabb viszonyain kifinomodott módszereket a köz jövedelmeknek itt teljesen államosított kezelésére. A király gyermekkorától emigráns franciák neveltje volt, apja józan és zsarnoki házigazdálkodásával elégedetlenül várta a maga óráját. Össze is vezett apjával, Angliába akart szökni, elfogták, hadsegédét ablaka előtt végezték ki, őt magát pedig fogsága után apja egy vidéki számvevőhivatalba osztotta be. Trónrajutván hajnaltól estig munkában, mindent a maga terve szerint, kezdte meg reform-jait, de e reformok nagy korszaka csak 1763 után következett, amikor már hosszú háborúkkal biztosította Szilézia birtokát. Ezután kisebb, könnyű szerzeményeken kívül, csak Lengyelországon osztoz-kodva növelte királyságát, a belső munkában való modern bizalmával érdemelte meg igazán a „Nagy” melléknevet. Itt az abszolutizmusnak csak céljai vannak, s nem problémái. A háborús rossz pénzt számos ember károsodására bevonta, de ezután a forgalomgazdaság megélén-kült; a társadalom racionális szervezetére talán legjellemzőbb, hogy minden német állam között itt gyökereztek meg s terjedtek el legelő-ször a bankszerű intézmények. Új iparágak nőtték ki a földből, csak 1773-ig 264 „gyár” létesült. Az állammerkantilizmus a selyemtenyész-tésben való közreműködést a lelkész és a tanító hivatalos kötelességévé tette. Nagy csatornák épültek a délről északra haladó folyórendszer összekötésére. A porosz lobogó megjelent a távoli tengereken is, bár inkább az előnyös kereskedelmi szerződések lendítették fel a gazdasági életet: az államjövedelmek túlnyomórésze a hadseregre ment és ez az erő tette kívánatosná az ország barátságát, ezért juttatott a külföld, különösen Franciaország, kereskedelmi kedvezményeket. Az országos jogi kodifikáció, akadálytalan racionalizmusával, a francia felvilágo-sultak bámulatának tárgya volt. Az egész európai fejlődés elmélyülé-

sére jellemző, hogy a király helyrehozta a porosz államszervezet egyik legfőbb hibáját, a jogszolgáltatásra az állammal szemben is független, fixfizetéses bíróságot állított. De a közigazgatás és a hadsereg már teljesen nemesi és a parasztvédelemre csak az uralkodás első felében történt némi intézkedés. A polgár az új törvénykönyv szerint sem szerezhetett lovagbirtokot. A telepítés nagyarányú volt, az állam felszereléssel, háziállatokkal támogatta. Az állambirtokokat mintagazdaságokká fejlesztették s kölcsönökkel ösztönözték erre a lovagbirtokokat is. A király teljes vallásszabadságot adott, a katolikusoknak szinte kedvezett, templomot épített nekik Berlinben, de az egyházi birtok növekvését megakadályozta. Felvilágosult abszolutizmusa: „mindent a népért, de semmit a nép által“. Az uralkodók a népért vannak, — s a király élesen, Rousseau szerződés-teóriája értelmében bírálta fejedelmi kortársainak gögijét; azonban a szuverénitás maga teljes és megtámadhatatlan, a nép együttérzésével és érdekében Isten ruházta azt a dinasztiára. A francia filozófusokkal élénk összeköttetést tartott a király, szellemi-művészi környezete is francia volt, még a berlini akadémia elnöke is. Ő maga is franciául írta memoárjait, történeti s költői műveit.

Utóda, II. Frigyes Vilmos (1786—97) lágyabb egyéniség. Az ország tagadhatatlanul örült neki a kemény kéz után, bár metresszeket tartó s pazarló fejedelem volt. Másrészt pedig a vallásos miszticizmus rabja, a toleranciát is megszorította. Minisztereit is a „rózsakereszt“ misztikus köréből vette, a felvilágosodás ellenségei közül. A népszerűtlen „Regie“-t megszüntette, a katonai fegyelmet enyhítette. Lengyelország végleges felosztásánál óriási területeket nyert; egyébként nem hódító, Hollandiát, amelynek demokratái megsértették nővérét, Orániai Vilmos nejét, megszállotta, de az elégtétel után minden politikai nyereség nélkül kivonta hadseregét. De a porosz államnak-társadalomnak szervezete, nagy uralkodók nélkül is, a kialakult irányban fejlődött tovább, a XIX. sz. elején innen indult meg a német reformkorszak és a nemzeti szabadság expanzív politikája Napoleon ellen.

A többi német állam kormányzata is a francia felvilágosodás jegyében állott, a belső szervezet szerint vagy inkább csak kulturális tevékenységgel, vagy, ez a másik szélsőség, nyers racionális uralommal. Mindenesetre mély mozgalom, amelyből a század végén a német intellektualizmus, tudomány és irodalom, évszázadok súlyos előkészülete után, hirtelen általános európai jelentőségre emelkedett.

Szászországban III. Ágost (1733—63) minisztere, Brühl gróf, pazar kultúrközponttá fejlesztette Drezdát, a hadsereg elhanyagolásával. III. Frigyes Ágost (1763—1827) nem is gondolhatott

Lengyelország megtartására; Brühl elbocsátotta, takarékoskodott, a jogot, a közigazgatást reformálta. A weimári szász fejedelemség Károly Ágost idején (1763—1827) a német irodalom vezető központja. Az egy dinasztia alá jutott Bajorországban s Pfalzban erősen katolikus a kormányzat, de következetes reformokkal. Württembergben a fényűző fejedelem ellenére maguk a „rendek“ azaz az adminisztratív képviselőt vitte keresztül az államszervezet racionizálását. Másutt, kivált északon, oly racionális az uralom, hogy a tékozló fejedelmek ezrével árusítják alattvalóikat idegen hadseregeknek; Hessen-Kassel, Braunschweig az angoloknak küldött ily összefogdosott szállítmányokat az amerikai háború céljaira. Az egyházfejedelemségek is követik a példát. A kölni érsek, II. József öccse, a bonni egyetemet a felvilágosodás egyik központjává tette. Trierben egy szász herceg-érsek a vallásban konzervatív, mégis toleranciát hirdet, a hivatalnokság s gazdasági élet modern reformjaival. Az egyik mainzi érsek is egyenesen tüntet francia felvilágosodásával. Hontheim püspöknek Febronius néven kiadott műve (1763) a gallikánizmus példájára a pápával szemben a püspök és a zsinat önállóságát hangsúlyozta és egyúttal az állam felsőségét a maga egyháza fölött. Vissza kellett vonnia tanait, de később a német érsek az „emsi pontációkban“ (1786) hasonló elveket hangoztattak. Azután a „febronianizmus“ mozgalmát hátraszorította a francia forradalom.

A skandináv államokban szélsőséges a reform-lendület. Dániában V. Frigyes (1746—66) kormányzatának mozgalmas kultúráiig és kereskedelmi tevékenysége; miután a nagy északi háborúban Schleswig dán uralom alá került, teljesült a dinasztia másik régi vágya is: II. Katalin cárnőnek és az orosz trónra került holstein-gottorpi hercegnek fia átengedte Holsteint, cserébe Oldenburgért. Oly szerzemények, amelyek a XIX. sz.-ban európai jelentőségű összeütközések okai lettek a nemzeti öntudatra ébredt német birodalommal. VII. Keresztély (1786—1808) tékozló király, de udvari orvosából lett miniszterének, a német Struensee-nek, forradalmi reformokat engedett: a patricius-nemesség ellenében polgárhivatalnokság, a céhek eltörlése, a paraszt helyzetének szabályozása, sajtószabadság, — s végül a német hivatalos nyelv bevezetése. Csak másféléves volt Struensee kormánya s mégis mintegy hatszáz kabinetparanccsal fordította fel a régi társadalomrendet. Egy udvari bál éjjelén nemesek hatoltak a király ágyához, mindent visszavonattak vele. Struensee vérpadra került (1772). Mindazonáltal a század végén a kormányzat már nagyjából keresztülvitte a paraszt felszabadítását.

Svédországban III. Gusztáv (1771—92) csaknem francia embert Voltaire híve. Esküdött az alkotmányra s máris szította alulról a gúnyt a nemeskormányzat ellen, konspirált a katonasággal. A főnem tanács 1772-ben, az összeesküvő csapatok jelenlétében, elismerte az alkotmányt, amely a hivatalnokságot és a hadsereget a király parancs alá adta. Az orosz háborúban (1788) a nemesség és a tisztikar, ellenséggel összeköttetésben, fellázadt, de a király a nép segítségével győzött, a főúri tanácsot megszüntették, a polgároknak jogot adott a nemesi birtok szerzésére, a hivatalnoki pályán való szabad emelkedésre. Az orosz flottán 1790-ben sikerült győzelmet aratni, bár a béke sem nyereséget sem hozott. A király Európa romantikus lovagjának érezte magát a francia forradalom ellenében, expedíciót tervezett a francia király megszabadítására, a középkori normann vállalkozások módján a Szajnába való hatolásra. Népszerűségét elvesztette, különöse adóztatása miatt. A nemesség egy álarcosbál után megtámadta, megölt; volt gárdatisztje lelőtte. Utóda, IV. Gusztáv (1792—1809), szintén különös ember, a napóleoni háborúkban trónját veszítette.

Lengyelországban erős patriotizmus, a nyugati gondolatok átültetésének sok önzetlen kísérlete, — mind késő volt már, a szabad intellektualizmus e lendülete nem alakíthatta többé át az állam és a társadalom szervezetét. III. Ágost halála után (1763) II. Katalin cárnő lengyel embert kívánt a trónra, kegyence, Popiatowski személyében, aki a Czartoryski-család jelöltje volt. A patrióták jelöltjét, Branicki koronátábornagyot, Bécs és Párizs is támogatta. Orosz sereg győzte le a patriótákat, Poniatowski Szaniszló került a trónra (1764—95). De ő is modern uralkodó akar lenni, reformokat kezdett, úgy hogy most az orosz az ellene létesült radomi konföderációt támogatta. Mégis sikerült a liberum veto-t korlátozni, a disszidenseket egyenjogúsítani. Ez ellen alakult 1768-ban a katolikusok Bar-i „szent konföderációja“ osztrák-szász pénzen; vad polgárháború keletkezett, aminek orosz győzelem vetett véget.

A következő orosz-török háború idején a lengyelek ismét megmozdultak az orosz beavatkozások ellen. Ausztria megijedt az orosz hódításaitól a dunai tartományokban és Poroszországra ösztönzésére beleegyezett, hogy e hódítások helyett lengyel területeken osztozkodjanak Oroszországgal. Mária Teréziának lelkiismeretfurdalásai voltak, de aztán Nagy Frigyes igen csodálkozott a királynő „jó étvágyán“ a lengyel lakomán. Már befejezett tény volt az osztozkodás, amikor, 1770-ben, Ausztria megszállotta a lengyel szepesi városokat, amiket

még Zsigmond magyar király zálogosított el, tehát közjogilag Magyarországhoz tartoztak. 1772-ben megtörtént az első nagy osztozás: Oroszországé a Dnyeper-Düna vonaláig eső terület, Ausztriáé Galicia jórésze, Poroszországé Westpreussen, ami most már egyesítette Prus-sent a volt brandenburgi részekkel. Danzig és Thorn még lengyel maradt, most már egyedüli kijáratul a tengerhez.

A lengyel országgyűlés kénytelen volt elismerni a tényeket. A király folyton dolgozott a reformokon, a parasztság helyzetére is kiterjeszkedve. A francia események hatása alatt azután gyors tette szánták el magukat a patrióták, 1791-ben csínyszerűen, nagy tumultus közben, új alkotmányt fogadtattak el az országgyűléssel: választás helyett örökös királyságot a szász dinasztia alatt, modern szenátust és képviselőházat a polgárság bevonásával, független hivatalnokbíráskodást, a konföderációk eltiltását. De a szomszéd uralkodók már a francia forradalom veszedelmét látták a mozgalomban, a szász dinasztia sem kívánta a lengyel trónt. Az új alkotmány ellen a targowicei konföderáció alakult „a lengyel szabadság fenntartására” orosz segítséggel. A porosz az orosz-szal együtt indult harcba a patrióták ellen, akiknek hősi alakja Kosciuszko volt, egészen a francia eszmék embere, a franciákkal együtt harcolt az amerikai szabadságharcban is. 1792-ben Dubienkánál győzött az orosz-on, de miután maga a király is a targowicei konföderációhoz állott s a porosz sereg is megérkezett, külföldre kellett menekülnie. Az orosz és a porosz között történt meg, 1793-ban, a második osztozkodás; Lengyelországnak csak területe egyharmada maradt. A grodnói országgyűlés néma hallgatással fogadta el az osztozkodást, a teremben orosz katonák állottak. Varsóban orosz sereg maradt. Katalin cárnő azután szerződést erőszakolt ki, amely minden reformot az ő beleegyezéséhez kötött és mozgalmak esetére a megszállás jogát adta neki. Kosciuszko és a patrióták külföldről izgattak; a cárnő követelte a lengyel sereg felének elbocsátását. Erre nyílt ellenállás kezdődött, Kosciuszko Krakkóban termett, 1794-ben megvert egy orosz sereget, Varsó fellázadt, az orosz őrséget lemészárolták. De Varsóban utóbb forradalmi csöcselék lett úrrá, a porosz is benyomult az országba, az orosz-szal együtt Rawka-nál legyőzte a lengyeleket. Kosciuszko átvágta magát, Varsót ellenállásra szervezte; a porosz megkezdte a város ostromát, de ellentétei támadtak az orosz-szal, kivonult a küzdelemből. Az orosz ezután sorban győzött a lengyel seregeken, elfoglalta Varsót is, Kosciuszko egy ütközetben nehéz sebbel fogságba került. A harmadik, végleges osztozkodáson, 1795-ben, a porosz, sőt most ismét az osztrák is részt kért a zsákmányból. Orosz-

országé lett a Bug-Njemen vonaláig eső terület, Kurlanddal együtt Poniatowski lemondott a trónról, Pétervárott élt a cár kegydíján. Kosciuskot I. Pál cár szabadonbocsátotta, megfogadtatván, hogy nem harcol többé Oroszország ellen. Amerikába ment, amely követnek küldte Párizsba; fogadalma miatt nem vett részt Napoleon orosz háborúiban sem.

Lengyelország vesztét tragikus belső fejlődése, határszéli helyzete az Okcidensen okozta, ami Magyarország sorsát is állandóan veszélyeztette. De az európai fejlődés tragikus jövőjét is jelzi a lengyelek bukása. Amíg az Okcidens a belső építkezésnél maradt, még a hódítások sem jelentették nemzetek létének elsöprését. Most vége az „administratív” fejlődésnek, bámulatosan tökéletesedett eszközeit egymás ellen fordítják az államok, a gyengébbnek sorsa csak attól a primitív nemzetközi rendszertől függ, amit „hatalmi egyensúlynak” neveznek,

Oroszországban Erzsébet cárnő (1741—62) halála után, rendelkezése szerint, Annának, Nagy Péter unokájának, a holstein-gottorpi herceg nejének fia, III. Péter (1762) került a trónra. Német ember, Nagy Frigyes bámulója; tüntető felvilágosultságával megsértette az egyházat, porosz sereg felállításával a gárdaezredek. Iszákos, durva ember volt; amikor feleségét, Katalin anhalt-zerbsti hercegnőt el akarta üzni, az asszony az ó-oroszoknak és szeretőjének, Orlovnak segítségével lemondásra kényszerítette férjét, akit később az Orlowok meg is fojtattak. II. Katalin (1762—96) eleinte az ó-oroszok kedve szerint uralkodott, lassan térve át a nyugatias irányra. Amikor megszabadult az elmezavarodott Ivántól, veszedelmes trónjelölttől, akit egy szöktetés-kísérlet után megöletett, akkor vallhatta magát nyíltan a felvilágosodás hívének, „szívében köztársaságinak”. Már mint német hercegnő Összeköttetésben állott a francia felvilágosultakkal, most támogatta az Encyklopédiát, Diderot-t meghívta magához. A szenátus újra hivatalnok-minisztérium lett, amely az egyházvagyont is kezelésébe vette; a kormányzóságokat szaporította, hatáskörüket növelte. Még «országgyűlés-félével is próbálkozott, 1767-ben képviselőket hívott össze a birodalom minden részéből, még a szamojédoktól is, okszerű, egységes törvénykönyv alkotására szólította fel őket, Montesquieu gondolatait fejtegetve. A koronabirtokok egyrészén kísérletezett a jobbágyfelszabadítással is. Most már nem támadt nagyobb mozgalom a nyugatias irány ellen, elviselték a cárnő fényűzését, erkölcstelen életét, szeretőinek kormányzatát is. A cárnő ravasz diplomáciája végzett Lengyelországgal, a török ellenében seregei elhatoltak a görög keresz-

ténység ősi, bizánci határaihoz. Első török háborúja (1768—74) már érintette a későbbi „keleti kérdésnek” minden érzékeny vonatkozását. Az orosz sereg behatolt Moldvába, Oláhországba, átszorította a Dunán a törököt. Egyúttal pedig először jelent meg az orosz balti flotta a Földközi-tengeren, angol vezetéssel Tsezmenél, Chios mellett, tönkreverte a török flottát (1770). A görögök, akik Velence előző háborúiban már megízlelték a szabadságot, az orosz felhívásra fellázadtak, de a török, kölcsönös kegyetlenkedés után, elnyomta őket. Segítette az orosz flotta Egyiptomnak, Ali bej mameluk-uralmának függetlenítését is a török alól. Közben pedig a Fekete-tenger uralmát jelentő Krím is orosz kézre került. Ausztria megriadt attól, hogy az orosz körülölelje határait, ezért egyezett bele inkább Lengyelország felosztásába, mint azt Poroszország is kívánta. Már bolgár területen folyt a háború, a Kütsük-Kainardsi-ban kötött béke mégis török kézben hagyta a dunai tartományokat. A Krím-tatórok, önállóságuk megtartásával, orosz felsőség alá kerültek, valamint a kaukázusi fejedelemségek is; a Dnyeper-Bug köze az oroszé lett, a Fekete-tengeren, s át a szorosokon is az Aegei-tengerre, szabad hajózással. És a görög-keresztény vallás szabadságát illetőleg az orosz szerződészerű jogot kapott a beavatkozásra, Perában orosz templom épülhetett. A „harmadik Róma” eszméje reális lehetőséggé lett.

Ezután főként a cárnő kedvesének, Potemkin Györgynek nevéhez fűződik az orosz terjeszkedés; ravasz, nyers egyénisége, ember-tömegeket feláldozó kíméletlensége az orosz politika megtestesítője lett az európai elképzelésben. A cárnő és II. József már 1781-ben körülbelül megegyezett a török birodalom felosztásában. Oroszország a dunai tartományokból új Dáciát alakított volna, a Balkánból, Konstantinápoly székhellyel, új görög császárságot. A cárnőnek most született unokáját a Konstantin névre keresztelték, emlékérmére a Sofia-templom képét verték. Ausztria Szerbiát, Boszniát és az Adria vidékeit kapta volna. De II. Józsefet a bajor-ügy kötötte le, az orosz egyedül támadt a törökre. Potemkin 1783-ban elfoglalta a Fekete-tenger partvidékeit a Krím-félszigettel együtt, a Porta, belső lázadásoktól szorongatva, 1784-ben kénytelen volt elismerni a foglalatásokat. Pár év múlva Potemkin bemutatta a cárnőnek és a külföldi diplomatáknak a pacifikait új területeket, — a „Potemkin-falvak” híre, kulissza-házaikkal, csak udvari ellenségeinek pletykája volt. A török nemsokára új háborút kezdett (1787—92); a svéd szintén megtámadta az oroszot. II. József, nyugati ügyei miatt, kellenlenül csatlakozott az oroszhoz, serege Mehádiánál vereséget is szenvedett. De az orosz az osztrákkal együtt oláh

földön, Foksani-nál, Martinesti-nél megsemmisítő győzelmet aratott, megsemmisült a török flotta is, az út, úgy látszott, nyitva áll Konstantinápolyig. II. József utóda, II. Lipót, 1791-ben a régi határok alapján Szisztovoban békét kötött a törökkel. Az orosz tovább harcolt, átnyomulva a Dunán; de most már Ausztria féltékenysége miatt is meg kellett elégednie a Jassy-i békében (1792) a Bug-Dnjeszter közének birtokával. A Fekete-tenger északi partja ezzel teljesen oroszra lett; Lengyelország felosztásával pedig a birodalom Európa minden kérdésében közvetlenül résztvevő nagyhatalom. A felvilágosult abszolutizmus egyik európai államnak sem segített annyit, mint Oroszországnak, ahol a modern intellektualizmus szabadon foghatta össze a tömegek erejét a hódítás céljaira.

A Törökbirodalom is rátért a XVIII. sz. elejétől a nyugatias reformkísérletekre. Amíg csak a hadsereg reformjánál kezdte, újra és újra megmutathatta régi erejét. De már II. Musztafát (1695—1703) és nagyvezérét, Husszein Köprilit mélyebb újításaik miatt buktatta meg a konzervatív török lázadás. III. Ahmed (1703—30) költő s műpártoló fejedelem. A paszarováci békében (1718) területeket vett, de az oroszral osztozkodva a perzsáktól nagy Káspi-vidékeket hódította el (1724). Végül Konstantinápoly fellázadt a nyugati módra bevezetett adóztatás ellen, a janicsárok börtönbe tették a szultánt s ugyanezen börtönből unokaöccsét, I. Mahmudot (1730—54) ültették a trónra. A hadsereget Bonneval, renegát francia gróf? szervezte át; a belgrádi békében (1739) ismét a magyar Dunáig a töröké lett a Balkán, de másrészt az orosz elfoglalta Azowot, a perzsa a Káspi-vidéket. Békekorszak következett; amióta a keresztény alattvalók bár elnyomása megszűnt, a török birodalom befogadott részese az európai egyensúlynak. III. Musztafa idején (1757—74) egyre erősödtek a nyugatias vonások a birodalom képén, Raghíb nagyvezér a janicsárok visszaszorításával újjászervezte a hadrendszert, a pénzügyeket rendbehozta. De mindinkább előtérbe léptek a nemzetiségek; I. Abdul Hamid (1774—89) idején már az ázsiai-afrikai tartományokban is érezhetők a tradicionális uralmi technika lazulásának következményei. Albánia, Morea után Szíria, Egyiptom is megmozdult, 1768-tól 1786-ig csaknem állandó lázadással. Egyiptomban a régi idegen, főként turáni csapatvezérek utódaira, a mameluk bejekre támaszkodott a török kormányzat, s most kénytelen volt, évi adó ellenében, a két leghatalmasabb bej független uralma alá engedni a tartományt. III. Szelim (1789—1807) egészen felvilágosult reformer,

a pasákból hivatalnokokat csinált, a keresztények jólét-fejedelme is akart lenni. A napóleoni háborúk után a janicsárok és ó-törökök megfosztották trónjától s nemsokára életétől is.

Angliában is magában viseli a vezetőtársadalom a régi rendi fejlődés tartalmait, s amikor a XVIII. sz. elejétől véglegesen elvált a kicsiny helyi képletektől, szintén „patrióta” szellem töltötte el. Itt nem a kormányzat mindenhatósága ellen küzdött, mint Franciaországban, ellenkezőleg, a pártok rideg érdekszervezete ellen fordult és a király méltóságát hangsúlyozta, ha nem is akarta növelni a király hatalmát. A kérdés tulajdonképpen az, hogy nemzet maradjon-e az angol nép, vagy csupán érdekszervezet? A whigizmus és a toryzmus elmélyült; úgy fejezték ki, hogy a közérdek uralmát akarják a pártérdekek fölött, s még többet: magasabb, eszményibb lelkületet, szárnyalást, tevékeny loyaltást. William Pitt vezette ezt a mozgalmat; vidéki nemes fia, családja a gyarmatokon meggazdagodott és a magas arisztokráciával házasodott össze. Hatalmas szónoki tehetséggel támadta Walpole whigizmusát, a politikának a csupasza gazdagodásra való beállítást, a külföldön méltoságnélküli kompromisszumokkal. Mégsem tory; átvette a whigek expanzív céljait, de a nemzet egész lelkét, önérzetét akarta beléjük önteni. Patriotizmus és angol világmisszió.

II. György (1727—60) kelleetlenül vette be a kormányba Pitt-et, de engednie kellett óriási hatalmának a közvélemény fölött. Pitt a hétéves háborúban, a gyűlölt Franciaország ellen, szívósan kitartott; amikor ill. György (1760—1820) a spanyol hadüzenet miatt békét kívánt, a francia ajánlatok elfogadását, Pitt gögös, ultimátumszerű választ adott a francia követnek: „O a nép bálványa, — írta ez — az udvar kénytelen az ő fantáziáinak engedni, mert tehetséges, önérdéknélküli, magánéletében szerény, senki kedvét sem keresi, de tüze, ékesszólása lenyűgöz mindenkit s nincs más ambíciója, mint Anglia legnagyobb dicsősége, Franciaország legmélyebb megalázása.” III. György is „patrióta” nem Istentől rendeltnek hitte uralmát, de nem is a pártokkal való szövetkezésre akarta alapítani azt. Az angol király-fogalom végleges kialakítója ez a korszak, s egyúttal nagyjából a modern uralkodó fogalmának, szerepének kialakítója is. Egyelőre egy kissé a Stuart-fejlődés felújulása, a király alkotmányosan, népszerűen akar uralkodni, de maga akarja megdolgozni a társadalmat, nagyszámú, többfélekép megnyert hívei által, akiket a whigek keserűen „a király barátainak” neveztek. Pittnek a spanyol háború miatt mégis ki kellett válnia a kormányból; 1766-ban maga alakított kormányt, de betegsége

miatt két év múlva visszalépett, csak a parlamentben szerepelt tovább. A király ezután úgyszólván személyesen uralkodott, a kabinet csak segítségéül szerepelt; pedáns munkával ügyelt minden hivatalnokára, még arra is, hogy hívei résztvesznek-e a parlamenti üléseken, a választásoknál maga szemelte ki a jelölteket, sőt kellemetlenné váló minisztereinek helyzetét is igyekezett saját pártjukban aláásni.

Az új, patrióta szellem azonban mély alkotmányjogi kérdéseket vetett fel. A parlamenti képviselőlet régi rendszere már nem felel meg ez új társadalomvezetésnek, amely már nincs benső összefüggésben a választó kerületekkel és városokkal. A szavazatok vásárlása vagy másféle megdolgozással való megnyerése kezd már valóban visszaélés lenni. A pártoknak régi érdek-szellem szívesen megtartaná a rendszert, mert kialakították már a választások technikáját; a kormányzat hasonlóképpen. Angliában a kiváltságok mélyebb társadalmi összefüggések képviselőletét jelentették eddig, — ezeknek felbomlásával választút elé jutott a fejlődés. Burke, az új parlamentarizmusnak filozófusa, érzi a változást, igazi szabad intellektualizmussal hirdeti, hogy az intézmények elévülnek, s minden jog közül a legérvényesebb az elévülés joga, a társadalom haszna szerint. De nem teljes szabadságot kíván, érdekvezetést, hanem határozottabb pártalakulást, az arisztokrácia vezetésével, amely arisztokrácia feleljen meg a maga „igazi belső természetének“. A régi formák maradjanak meg, de belső értelmük szerint javítsák visszásságaikat. Pitt volt az első a» angol politikusok között, aki a választójog reformjának kérdését felvetette. Az általános választójog gondolata nem a racionális szellem alkotása, hanem az európai intellektualizmusban rejlő mélyebb, történeti tartalmaké, csak a fejszám szerint való szavazás racionális s ettől még elszömyedt volna a társadalom. A reform csak gondolat maradt, de a közvélemény heves hullámokkal csapdosta a parlamentet, másrészt pedig bántó gúnnal bírálta magát a királyt is, akinek keze mélyen belenyúlt a parlamenti választásokba és aki alkalmazkodó minisztereket tart magának. Ez a közvélemény a patrióta szellem kialakulása óta hosszúlejárátú elvi kérdésekre rendezkedik be, határozottabb párt-szervezettel, központi igazgatással, vidéki hálózattal, a parlamentben pártfegyelemmel. Az 1760-as évektől a petíciók özöne árasztja el a parlamentet, különösen a választójog kérdésében; e petíciók már nem a régi társadalmi egységektől jönnek, városokból, céhektől, grófságoktól. Most már klubok és komiték alakulnak; és megkezdődik a meetingek nagy szerepe.

Azonban az egész kérdést csak a gyarmatok ügye tette már akkor is élessé. Az angol Amerika: a hazai társadalomnak áttelepülése. És mégis semmi szerves összefüggés az anyaországgal a gazdasági összefüggéseken kívül. Amíg az angol király a gyarmatosítás jogának adományozója, addig valami patronázsvizony van az uralom és a gyarmat között, meghatározatlan tartalommal. Azonban a patronátust már a parlament vette át; s így mind élesebb a kérdés: rendelkezhet-e az anyaország a maga érdeke szerint a gyarmatokkal? A merkantil szabályozás eddig szinte a szokásjog méltányosságával szerepelt. De amióta egyre sorvadt minden viszonyban ez a szokásszerű tartalma, a gyarmati társadalom mindinkább csak az anyaországnak messze kinyújtott gazdasági szervezete. A patriotizmus azonban többet kívánna; a tengerentúli angolság nemzeti-társadalmi közösségét is az anyaország társadalmával. Hogy miként, azt nehéz elképzelni akkor. A parlament úgy gondolná, hogy a maga törvényeinek érvényesítésével a gyarmatokon is, azaz kiterjesztve az angliai alattvalók kötelezettségeit a gyarmati lakosságra is. Viszont a gyarmatok joggal hivatkoznak a maguk különleges helyzetére, s az annak megfelelően kialakult szervezetükre, életükre, amit teljesen elnyomna az angliai törvények alkalmazása, az ottani hivatalnokság, adóztatás átültetése. Ez esetben legalább is azt követelhetnék, hogy nekik is legyen képviselőjük a parlamentben. De ez sem elégíthetné ki őket; képviselőik vagy mint idegen diplomaták vennének részt a parlamentben, vagy pedig mint elenyésző kisebbség. Pitt nem akart erőszakot, sőt a kormány ellen fordult, amikor az érelyesen lépett fel. Ő valami többet akart: közös angol érzést, közös nemzeti becsületet. Kínos, megoldhatlan probléma: az angol nép gazdasági szervezet-e, vagy nemzet? Világpolgárság, vagy a Földön szétszóródva is nemzeti társadalom? Mert a gazdasági-kereskedelmi szervezetek már nem társadalomszervezetek, mint régen. Anglia messze kinyújtott szervezeteit vagy hatalommal kell egybetartani, vagy pedig a centrifugális erők szakítják el őket az országtól. Kitűnik az is, hogy a „patriotizmusnak” sincsen társadalomképző ereje. Mély tartalmait csak elvek által valósíthatja meg, nem elmélyülő módszerekkel.

De ez a veszély fenyeget Írország részéről is. Eddig az ír nemzet fogalma egy a katolicizmussal és a gazdasági, főként a földbirtokos-érdekekkel. Az 1760-as évektől egyre szaporodtak a titkos és nyílt szövetkezések, bosszúállásra az angol földesúron, papon, hivatalnokon; majd egyáltalán az ír függetlenség céljaira. S ami egészen új: most már nemcsak az elnyomottak, hanem a protestáns és a kereskedő írek is beállanak a mozgalomba. Többnyire szónokló ügyvédek vezetésé-

vei: Írország — mondták — nemzeté lett újra. Az egységesült, felszabadult intellektualizmus nemzet-fogalma ez, nem a társadalom közeli adminisztrációja, hanem szellem, nagy feszítőerővel.

Amerikától a kormányzat azt kívánta, hogy legalább oly parlamenti adóztatást viseljen el, angol hivatalnokok kezelésében, amely a gyarmatokat védelmező angol sereg fenntartására elegendő. Ezért a kormány a háború után, 1764-től, beviteli vámokat vetett több árucikkre Amerikában, majd bélyegadót a törvénykezési, üzleti okmányokra, sőt a hírlapokra is. Angol bírák intéznék az adóztatással összefüggő kérdéseket, esküdtszék nélkül, állandó angol garnizonok érvényesítenék az államhatalmat. Pitt felháborodott ez ellen, igazat adott az amerikaiak ellenállásának, a Stuartok „hajópénzéhez” hasonlította az adóztatást: meg akart maradni a merkantilszabályozás jogainál, valami kölcsönös megbecsüléstől, jogtisztelettől várta volna a megoldást. Az első eset, hogy egy Európán-kívüli társadalom fejlődése mélyen belenyúlik az otthoni társadalomszervezet problémáiba is. Amerika ügye Angliában mindennapos vita tárgyává lett, minden alkotmányos, képviseleti vonatkozásaival együtt. Franklin Benjáminnak, Pennsylvánia küldöttének megjelenése Angliában, mérsékelt, okos érvelése még inkább hozzájárult a kérdés alkotmányjogi elmélyítéséhez. Szinte forradalmivá vált a hangulat az országban, gúnnyal, elkeseredéssel mindenfajta kormányzat és parlamenti párt ellen. Valami egységesen nemzetit követelt mindenki, Amerikát is beleértve, — s mégis teljes szabadságot, az állam szuverénitását, az angol érdekek védelmét. A whig-kormány, Burke tanácsára, visszavonta a bélyegadót, az adóztatás jogának fenntartásával. 1766-ban Pitt alakított kormányt; ő csak mérsékelt vámokat tartott fenn, annyit, amennyi az amerikai angol hivatalnokok eltartására szükséges. Ő sem tudott tehát olyasvalamit kigondolni, ami a társadalmakat benső együttesben tartotta volna az állam hatalmi eszközei nélkül is, amilyen módon a régi társadalmak kapcsolódtak egymáshoz. A gyarmatok ellenszegültek, úgyhogy mégis csapatokat kellett átküldeni. Pitt lemondása (1768) után kifejezetten tory-kopnány alakult, amely már csak a teára rótt vámot tartotta fenn — Amerikában ekkor bizottságok alakultak a teaszállítmányok kirakásának megakadályozására. Az angol folyóiratokban is szinte forradalmi hangok szólaltak meg. A „Public Advertiser”-ben a „Június-levelek” — valószínűleg egy hadügyminiszteri hivatalnok tollából — élesen, de még nagy szaktudással bírálták a kormányt és a parlamentet; azonban Wilke, a szatirikus, az alsóház tagja, már éles tollal támadta a királyt is. Neki Franciaországba kellett menekülnie, 1768-

ban mégis visszamerészkedett és újra megválasztották képviselőnek az alsóház kitzasztotta, de ismételen megválasztották. Bebörtönözték, a közvélemény melléje állott „Wilke és a szabadság” jelszavával, s London 1770-ben tanácsstaggá, majd 1774-ben lord-majorra választotta. Ha a patriotizmus nem találta meg a királyban és a képviselőben a maga bizonytalan céljainak érvényesítójét, most már a sajtószabadságot is veszélyben érezte. A dicsőséges forradalom után 1695-ben, Angliában megszüntették a cenzúrát, a sajtóvétségeken egyszerűen az esküdtbírószág ítélt. A kormány legalább hivatalnokbírószág elé szerette volna utalni a sajtó ügyeit. Izgató probléma lett ez is, a gyülekezés jogának kérdésével együtt, — régen a szaktestületek és a helyi társadalomképletek szabályozták a sajtót és az összejöveteleket, szervezetükből következő tárgyiassággal, amilyenre nem volt alkalmas a felszabadult intellektualizmus.

Végre 1773-ban nyílt ellenségeskedésben tört ki Anglia és Amerika ellentéte; Fitt heves tiltakozására az angol kormány vissza akarta ugyan vonni utasításait az amerikai angol parancsnokok számára, de késő volt, a háború megindult. A király, aki egyenesen az angol jellem erényének tartotta az önfejűséget, régóta határozott fellépést akart; s most a közvélemény engedett, mint ahogyan minden meghatározatlan akarat engedni szokott a biztos akarat előtt. A sikertől függ további állásfoglalása — úgy látszott, rettenetes dolgok következnek* ha csődöt mond a király vállalkozása.

Mégsem vált tragikussá Angliára a háború elvesztése, Amerika végleges elszakadása. Az angol patriotizmus nem erőszakos társadalmi forradalom bevezetője, mint a francia. Az intellektuális vezetés itt régóta az erők összefoglalása, hasznosítása. Mihelyt végleg elmosódik a társadalomnak régi szerkezete, nagy megrendülés nélkül fejtheti ki erejét a patrióta-intellektualizmus. Az ifjabb Pitt, apja eszményeinek örököse, azért dolgozhat már a következő évtizedekben az államhatalom súlyosabb megalapozásán, majd az angol imperializmus kialakításán, a francia forradalommal és Napóleonnal szemben.

Nagy forradalom az angol fejlődés, már emberöltők óta; a XVIII. sz. derekán véglegesen beteljesedik. Csak most tűnik ki, hogy itt is, mint Franciaországban, a század első felének csöndjében általános átalakulás ment végbe. A régi társadalomszerkezetek óriási iramban bomlottak fel és futottak le, teljesen készen a modern fejlődés számára. Az angol „indusztriális revolúció” mélyén, a XVIII. sz. közepén, ez a végső forradalmasítás rejlik.

Már a népszám növekedése és elosztódása is arra mutat, hogy ily forradalom ment végbe. A XVIII. sz. közepétől végéig Anglia lakossága (Skócia nélkül) 6 millióról 9 millióra emelkedett — ily arányú szaporodáshoz azelőtt évszázadok kellettek. Az iparvidékeken pedig megsokszorozódott a népszám, Lancashire grófság a XVIII. sz. elején 166.000 lakost számlált, a század végén 672.000-et. Ma ötmillió a lakossága. A városiasodásnak még nagyobb az aránya, a század végén pár évtizeddel előbb még jelentéktelen vidéki helyek százezernyi lakosságú városokká fejlődtek. Tehát a XVIII. század a modern forradalmi arányú fejlődés kezdete.

Nem az iparfejlődés indította meg, hanem fordítva, a társadalmi forradalom hozta meg az iparnak, technikának fejlődését. Az otthonos összefüggéseiben megbontott nép a nagy központokba tódul, mint az antik időkben. Az európai fejlődés mélységei okozták, hogy most már nem a hatalomhoz tapadó csöcseléként, hanem mint a gazdasági szervezet munkástömegei. A népet itt sohasem lehetett volna kimozdítani szokásos helyéről, ha valami némileg hasonlót, a munkaszervezetekben való elhelyezkedést nem kínált volna fel számára a társadalomfejlődés.

Kegyetlen folyamat volt a XVIII. század közepén a vidéki nép existenciájának kiforgatása, de csak az angol intellektualizmus nagy szakszerűsége vihette végbe. Népjólétet, többtermelést, új elhelyezkedést kellett hirdetnie érte; ez felelt meg a patriotizmus szellemének is. Nemcsak az ipari-kereskedelmi, üzleti szakszerűség fejlett Angliában, hanem az agrártermelésé is, amely elejétől benn van a kapitalista fejlődésben. A paraszttársadalom tragédiájából táplálkozik ez a szakszerűség, a bérmunkásság racionizált társadalmából az üzleti szakszerűség. Ellenállhatlan hódító erővel kifelé az egész világon, s az intellektualizmus büszke a nemzet erejére, virágzására; gazdagodására, amely kétségtelenül emelte jóidéig a legalsóbb nép életszintjét is és szaporodását is előidézte. Az egész művelt világra átalakító hatással volt ez az angol fejlődés, — hogy általánosodása következtében mindenütt mindinkább a tőke üres uralmává váljék az emberi existencia és munka, fölött. Ami valóban fejlődés-képes, ami modern eredményeket hozott, az a régi társadalomszervezet továbbélő erejének műve, s nem az érdek racionalizmusáé.

Angliában a hűbérjogok már az előbbi emberöltőkben elmúltak, s mégis csak folytonos átmenettel erőtlenedett el a földtulajdonos és a paraszt régi, otthonos viszonya, a patronázs még kölcsönös íratlan kötelezettség volt. A parasztot nem lehetett kitenni bérelt földjéből, egyszerűen azért, mert olcsóbb munkaerővel több haszon kínálkozott

volna a birtok saját kezeléséből. Az angol földesúrnak azonban már középkori joga az „*appro vement*“, amelynél fogva változtathat parasztjai, bérlői helyzetén a birtok okszerűbb, fejlettebb kezelésének érdekében. Ezen alapult a régebbi „*inclosure*“, a parasztföld lefoglalása a juhtenyésztés érdekében; de ez állította is meg a folyamatot, hiszen mindent nem lehetett juhlegelővé tenni, s idővel sem a *common law*, sem a törvény nem ismerte el *improvement*-nek a szántóföld legelővé való változtatását. Most azonban a mezőgazdaság minden ága-részlete „*okszertűvé*“ lehet, a kicsiny holland eredményeket át lehet vinni a nagybirtok üzemére. Az új birtok parasztsága már nem maga gazdálkodik, mezőgazdasági munkás már; de a régi közföldek a század elején még bontatlanul megvoltak. Még írják, hogy ilyen mindenki földjén, irtatlan részein, megjelenik este valamely nincstelen család és a sötétben, baráti segítséggel, fakunyhót tákol össze, nyerskőből magas kéményt emel: ha hajnalhasadáskor füstöl ez a kémény, ősi szokás szerint jogot szerzett a család új helyére, kicsiny föld kihasználására, irtására — ha nem is jogot a föld tulajdonára. A középkori földközösség tulajdonképpen adminisztrált nagyüzem volt, de nem a többtermelési véve alapul, hanem a munkás kéz existenciáját; ha racionális kihasználáson kezdték volna, úgy Európa őserdői, mozsarai sohasem váltak, volna emberi településekké.

Angliában a XVIII. sz. derekán a modern intellektualizmus tipikus drámája folyik le, a fejlődés, a közjóiet, a kultúr színvonal őszinte meggyőződésével. Townshend lord azért lépett ki Walpole miniszteriumából, hogy norfolki mintagazdaságának élhessen, nemzetgazdasági feladatnak, általános dicsőítéstől kísérve. Termény vált ogatás, az ugar kiküszöbölése, műtrágya, — holland módszerek, nagyüzemre átvive; termését megsokszorozta, négyszázezer hold homokot tett művelt földdé. Bakewell munkája, Leicestershire-ben, talán még jelentősebb: racionális állattenyésztés, rétgazdálkodás, takarmányozás. Hatásuk általános, a földek bérlete négyszeresre-ötszörösre emelkedett, a piacra vitt állatok súlya két-háromszorosra. De a nagyúri birtok jórésze is tagja még a földközösségeknek, amelyek nem a többtermelésre vannak berendezkedve, hanem arra, hogy minden kiscsaládnak jusson valami szántója, legelője. Ha a közföldet racionális üzemmé egyesítik, kétségtelenül többet termelne, több embert tarthatna el. Ebben bízik az angol intellektualizmus, a nélkül, hogy a többtermelésben ki tudná jelölni a kisember biztos helyzetét. Valóságos düh fogja el a művelt angolt az elhanyagolt, kihasználatlan közföldek láttára. A reformirodalom, Young vezetésével, harcot indít a közföldek ellen. Az újító nagybirtok-

kosok megkísérik a nép nevelését is, összehívják, tanítják a vidék parasztjait, még a templomban is a többtermelésről prédikálnak. Magát a királyt is „farmer George“-nak nevezik gazdálkodó-tanító szenvedélye miatt. De a paraszt nem tud kibontakozni a régi együttesből, amelyben szegényen, de mégis biztosnak látja késő utódainak helyzetét is. Emelni kell tehát a föld bérét, — sürgeti az irodalom is; ez kézteti majd okszerűbb földművelésre a parasztközségeket. Vagy kényszeríti őket arra, hogy a közösen használt földek, legelők felosztásába beleegyezzenek s csak a nekik jutott kicsiny részek bérlői maradjanak. Az uradalmi gazdatiszteket kézikönyvek tanítják az inclosure különböző módjaira, olyanokra, amelyek a lehető legkevesebb izgalmat okoznak a népnél, annyira jogosaknak látszanak. Vannak, akik javaslatot nyújtanak be a parlamenthez, hogy nemesi, bárói ranggal ösztönözzék a földesurakat minél több közföld felosztására. Sokszor pörre kerül a dolog, de a common law bírái is a nemzetgazdasági gondolat hatása alatt állanak, míg régebben védték a parasztbérlőnek helyét illető szokásjogát. És a parlament méginkább a „közjólét+ elvét vallja; az előző évszázadok parasztvédelme után a XVII. sz. végétől nincs már semmi törvény az inclosure ellen. Ha sem egyezkedés, sem bíróság nem viszi keresztül a földfelosztást, úgy a parlament dönt, minden egyes esetben külön „private act“-okkal. Mert Anglia a képviselő, a „közakarat“ társadalma, a jogok, intézmények nem változtathatlanok, mint Franciaországban, ahol még az úr magánbirtokáról sem lehet kitisztítani a parasztnak szokásszerűen ránőtt igényeit. Végül már a földesúr egyenesen a parlamenthez fordul, amely tömegesen, vizsgálat nélkül gyártja törvényeit. Többezer private act által az 1760-as évektől csak a közlegelőkből s pusztaföldekből évi 15.000 hold, 1790 után évi 30.000, 1800 után évi 50.000 hold került „felosztás“ alá, — azaz megsemmisítően túlnyomórészt a földesurak kizárólagos tulajdonába; az összes kisajátított föld pedig a XVIII. sz. második felében két és félmillió holdra számítható. Végül 1801-ben általános törvényt hozott a parlament, amely külön folyamodás nélkül is lehetővé tette az inclosuret. A parlament, igazi intellektuális göggel, szinte lehengerelte a parasztot, kiküldött biztosainak teljhatalmat adott, az ellenállást főbenjáró bűnnek nyilvánította. Ha a földközösség területének, — s nem lakosságának, — kétharmada a felosztás mellett volt, végrehajtották azt. A közjóit, a többtermelés mögül mindinkább előbújt a nyers önzés, eladósodott urak kértek földosztást, hogy a szabaddá lett birtokot jól értékesíthessék. Indiában meggazdagodott „nábobok“ akartak a nagybirtokkal társadalmi tekintélyt vásá-

rolni. A mai angol nagybirtokosság többsége ez időkből származik. S végül az ügyvédek búsán kerestek a drága parlamenti eljárásnál, egykorú írók szerint ezért is tiltakoztak sokáig oly általános törvény ellen, amely alaposan, méltányosan szabályozná a közfölkék felosztását.

Európa bámulattal nézte az angolokat s különösen a porosz lovagbirtok utánozta őket, mégpedig úgy, hogy a földjétől megfosztott parasztot családjával együtt a birtokhoz kötött cselédséggé tette. Angliában a személyes kötöttség rég eltűnt, a paraszt szabadon távozhatott. Nagy mintagazdaságok keletkeztek, a vidék képe megváltozott, — nincs szabad táj, minden mértani formákat vesz fel, a fű zöldje, a gabona aranya is rációt lehel. Az épületek nem otthonok már, hanem gazdasági munkatelepek. Az állat nem meghitt jószág, hanem tenyésztett hústömeg. Sokan megdöbbenek idővel a következményektől azok közül, akik előbb az inclosure apostolai voltak. A szabad intellektualizmusnak gyakran kell megbánnia saját sikereit. Az emberi társadalom építkezését nem felülről, elképzelt célokért kell kezdeni, hanem alulról, a kicsinyek biztosításával, mert különben a közjólétből kevesek jóléte lesz. Young is borzadva állapította meg a vidék elnéptelenedését; a nagyüzem fölöslegessé tette az embert. írja, hogy eddig a legnyomorultabb paraszt is szégyelte a szegénytámogatás igénybevételét, most ravasz ürüggyel kéri az is, aki nem szorul rá. Most már azon gondolkozik Young, hogy miként lehetne közpénzekben kicsiny parasztgazdaságokat létesíteni. Egy volt parlamenti biztos bánattal gondol vissza földosztó szerepére; kétezer lélek hontalansága nyomja lelkét. S a nagybirtok tovább űzi ki a parasztságot, mert a parókia szegényadója jórészt az ő terhe. Inkább idegen parókiából hozat szükség esetén munkásságot. Eddig a parókia otthonos, védelmező kerete a lakosságnak, most ravasz, keserű küzdelmek folynak benne. Az otthoni élet támogatása helyett olcsó üzemű szegényházakat állítanak, amelyekben öreg, beteg, züllött, gyermek együtt tölti pokoli napjait. Megtelnek a kocsmák, a parasztnak nincs már sem tisztessége, sem reménysége. Mint önálló társadalomréteg úgyszólván teljesen eltűnt Angliából. Modern szellem ítélkezik feltette, egy pap-író, 1766-ban, valósággal Nietzsche megelőzve, szükségesnek tartja, hogy legyen mindig alacsony tömeg, amely elvégezze a legalávalóbb, legszenyesebb funkciókat, hogy a finomult vezetőrétegek szabadon dolgozhassanak magasabb feladatokon.

Ez alsó, forradalmi átalakulás azonban kétségtelenül nem történetelt volna meg, ha az angol intellektualizmus a gazdasági élet egyéb területein is nem alakított volna ki szakszerű, összefüggő munkaszerve-

zeteket. A régi társadalomrendnek meg lett volna az ereje ahhoz, hogy ne engedje a világba céltalanul kiszórni a vidék népét. A föld társadalmának végleges felbomlását lépésről-lépésre követte az ipari munkának nagyarányú tömegesítése, mégpedig a vállalkozásnak szakszerű nagyüzemével, amelynek lényeges feltétele az állandó munkaszervezet, az alkalmak ügyes kihasználását, a tőke nyers dolgoztatását messze felülmúló tervszerű beilleszkedés a gazdasági életbe. Ez a hódító szakszerűség tette a korszak számára jogosulttá a népnek az iparközpontokba vonását, ez adta a patriotizmusnak a meggyőződést, hogy a nagy átalakulás nemzeti célokat szolgál. Az 1760-as években, amikor az inclosure végső rohamát indította a paraszttársadalom ellen, az ipari üzemesség megkezdte első próbálkozásait a gépi technika kialakításával.

ÖTÖDIK FEJEZET

AMERIKA

A tizenhárom amerikai gyarmatnak ellenállása az adóztatással szemben elvi kérdéssé lett, azaz a patriotizmus ügyévé úgy az angliai, mint a tengerentúli társadalomban. Eddig a gyarmatok, szervezetre is oly különbözőek egymástól, külön egységekként állottak 'összeköttetésben Angliával, 1765-ben már hat gyarmat unióba lépett az ellenállás céljaira. Azóta az angol kormány sokat engedett követeléseiből, a gyarmatok állásfoglalása nem volt egységes, de önérzetük megnőtt. 1773-ban a bosztoni angol vámhatóság nem engedte Angliába visszaküldeni a hajókat, amiknek teaszállítmányát Massachussetts-gyarmat a vám miatt visszautasította. Erre pár tucat bosztoni polgár, indián öltözékben, a hajókra hatolt és a tearakományokat a tengerbe dobta. A humoros emlékü „bosztoni teatársaság” e csínyére Anglia csapatokat küldött át, parancsnokuk feloszlatta Massachussetts képviselőjét, elzárta Boszton kikötőjét, Kanada határait a gyarmatok rovására kiterjesztették. A kolóniák ezzel szemben 1774-ben „kontinentális kongresszust” hívtak össze Filadelfiába, Pennsylvánia fővárosába, az angol alkotmány, a természetjog és a gyarmatoknak régi privilégiumai alapján a „jogok deklarációját” szerkesztették meg, betiltották a hajózást Angliával és Indiával, de mérsékelthangú felirattal fordultak a királyhoz és az angol néphez. A parlament heves viták után 1775-ben mégis lázadónak nyilvánította Massachussetts-t. Ennek képviselője az angol tábornok tilalma

ellenére egybegyűlt és fegyverbe állította a milíciát. 1775 tavaszán már megtörtént az első összecsapás, a nyáron nagyobb ütközet is, amelyben az angolok csak nehezen győzedelmeskedtek. Ekkor már ismét együtt ült a filadelfiai kongresszus, amely Washingtont fővezérré választotta. A háború sorsa igen bizonytalan volt, Bosztonból kiszorították ugyan az angolokat, de Kanadát nem sikerült csatlakozásra bírni, az angol haderők bázisa maradt ez. S különösen a déli gyarmatokban sok volt a „loyalista“ de mások is sokan szerették büszkén angol polgároknak vallani magukat. A vezetésben nem volt egység, a kongresszusnak nem volt hatósága, minden gyarmat külön érvényesítette akaratát. Főként azért, hogy a rokonszenvet mutató Franciaország felé ne szerepeljenek rebellis gyarmatokként, a kongresszus 1776-ban kimondta az elszakadást Angliától. A „függetlenségi nyilatkozat“ amit Jefferson, Virginia kormányzója szerkesztett Franklin és Adams közreműködésével, egészen a felvilágosodás szellemében szól, az embernek a Teremtéstől adott jogairól; ha a kormányzat vét e jogok ellen, a nép visszavonja megbízatását.

Az angol király azonban elszánt maradt: Istennel szemben való kötelessége országa jogainak, birtokainak megvédelmezése. Pitt még mindig a szabadságot és az érület egységét akarta, köszvénye miatt mankókra támaszkodva szólt a parlamentben: „Amerika térképét akarjátok meghódítani?“ De az érületnek egységére nincs mód, nincs intézmény, amióta a társadalom nem „szabadságokon“ alapszik, hanem szabadságeszme vezetése alatt áll. Pitt cromwelli problémáját a szabadság és az intézményes egység között felülmúlta a király makacs elszánt-sága és a társadalom a király mellé állott, aki sohasem volt oly népszerű, mint ezekben a napokban. Seregeket fogadott, katonákat vásárolt a német fejedelmektől, — még a parlamentben is felszólaltak ez embervásár ellen, — s végül vagy félszázezer főnyi hadsereggel rendelkezett Amerikában. Hollandiának az adminisztratív rendiségnél maradt társadalma visszavonult a hódító céloktól, Anglia a gyarmatok ellen a modern imperializmus háborúját viselte.

Egyideig győzött az angol sereg, New-York, Filadelfia többnyire a kezében volt. Washington csaknem minden ütközetét elvesztette, serege gyakorlatlan s folyton változó. A kongresszus papírpénzt bocsátott ki, sokan szívesebben az angolnak adták el az élelmet, felszerelést, mert készpénzben fizetett. De Washington mesteri módon értett ahhoz, hogy ide-oda vonulgatásaival megakadályozza az ellenséget uralma berendezésében. Végre 1777-ben az amerikai csapatok az északi határon, Saratoga mellett, körülzártak és kapitulációra kényszerítettek egy 7000

főnyi angol sereget. E győzelemnek nagy volt a morális hatása Európában is. A francia kormány már elejétől titkon támogatta a felkelést, hadianyag-szállító kereskedelmi társaság alapításával. Ez a szokott merkantil-hatalmi kormánypolitika volt; de a felvilágosult francia patriotizmus a maga eszméinek megvalósulását látta Amerika harcában. Franklin Benjámin Párizs, ahová követnek küldték, ünnepelve fogadta; s megcsodálták egyszerű ruháját, hatalmas cipőit. Az Akadémián D'Alembert üdvözölte az újvilág egyszerű kvékerjét, aki „az égtől elragadta a villámot, a zsarnoktól a kormánypalcát”. Lelkes patrióták siettek át az amerikai sereghez, köztük az ifjú Lafayette márki s Kosciuszko is, a lengyel szabadsághős. Az amerikaiak eléggé bizalmatlanul fogadták őket, kivált a nemeseket, de Lafayette-et idővel megkedvelték. A saratogai győzelem után, 1778-ban, Franciaország nyíltan is szövetséget kötött Amerikával.

Európa és a világtengerek háborúja lett hát a gyarmati háború. Anglia szívesen egyezkedett volna már a kolóniákkal, de azok nem tárgyaltak. Es Pitt, betegágyából felkelve, most már a csüggeteg politika ellen mondott hatalmas beszédet, utána összeesett és nemsokára meghalt. 1779-ben Spanyolország is hadat üzent Angliának, 1780-ban Anglia kényszerült hadat üzeni Hollandiának erőszakos hadiszállításai miatt. A francia flotta 1779-ben a nyugtalankodó Írország inváziójára készült, az írek, állítólag az ellenség ellen, lázasan fegyverkeztek. Az angol kormány kénytelen volt nagy engedményekre: hogy ír katolikusok földet örökbérlésbe vehessenek, *á* protestánssá lett ^{fiú} ne vehesse el katolikus szüleinek birtokát, az ír parlament határozatai ne fűggenek az angol parlament jóváhagyásától. A francia invázió nem sikerült, de Amerika partjainál is megjelent a francia flotta; Menorcát a spanyollal együtt elfoglalta, Gibraltár azonban tartotta magát a többéves ostrom ellen. Indiában is megújult a háború. Az összes tengereken folyt a kereskedelmi hajók kobzása, most már ezerszámra, mindenki üldözte még az ellenséggel kereskedő semleges hajókat is. A holland flotta nagy, eldöntetlen ütközetekben megállta a helyét, de kereskedelme óriási veszteségeket szenvedett. Végül az angol flották maradtak urai a tengereknek. S most már a semleges tengeri hatalmak, az orosz, a svéd, a dán is szerelkedtek az angol ellen, a tenger jogáért. Katalin cárnő, Oroszország új világszerepéhez méltóan, vezette az akciót a semleges hajózás biztosítására — igaz, hogy Dánia nemrég éppen Oroszország ellenében fogalmazta meg, sikertelenül, az új jogelveket. Miután a többi európai hatalom is csatlakozott, Anglia 1781-ben kénytelen volt elismerni a modern tenger-

jog alaptételeit: semleges hajón szabad minden szállítmány, még az ellenség tulajdona is, kivéve az ellenségnek szánt hadiszereket; az ellenséges kikötő blokádjá pedig csak akkor jogos, ha a támadó fél ténylegesen fenn tudja tartani a zárlatot s nem cupán vadásztatva üldözi a kereskedelmi hajózást. E tételekkel egy hosszú korszak zárult le, amelyben a hajók mindig mindenre elkészültén találkoztak egymással a tengereken; a hatalmi versenyt itt is ezután mind részletebben kialakuló szabályozás korlátozta.

Amerikában most már francia sereg is harcolt. Az angolok tartós fölényel; de 1781-ben Yorkstown-nál ismét egy tízezerfőnyi körülrzárt seregük volt kénytelen kapitulálni. Indiában a bennszülött fejedelmek egyesült támadása. Anglia nehéz pénzügyi helyzetben, — zúgolódás a király ellen, aki nagy összegeket fordított a háborúspárti parlamenti többség fenntartására. Elkeseredetten ösztönözte minisztereit, tartsanak ki mellette: Amerika elszakadása után következik Indiáé, aztán Írországé, Anglia szegény kis szigetté lesz, kereskedői jobb vidékekre fognak kivándorolni. A tengereken végre is Angliáé a győzelem, a francia flottát az amerikai szigetekenél hatalmasan megverték. De Amerikáról le kell mondani. A király azon gondolkozott, hogy otthagyja angol trónját és Hannoverbe vonul vissza. 1783-ban, Versailles-ban kötötték meg a békét. Anglia elismerte az amerikai Unió függetlenségét, a Mississippi-vidékkel együtt; csak Kanada maradt angol kolónia. A spanyol visszaszerezte Floridát, s Európában Menorkát is. A francia nem sokat nyert, csak Tabagot, s visszakapta Szenegált. A holland visszakapta a háborúban megszállott gyarmatait, kivéve utolsó telepét Indiában.

Indiában a régi angol-francia birtokállapot maradt meg. De az angol Társaságot az ifjú Pitt-nek Ostindia-Bill-je 1784-ben imperialisztikus szervezetté alakította át, állami ellenőrző hatóság alatt, amely a direktoroknak csak a kereskedelmi ügyek intézését hagyta meg, s még a kereskedelmi tisztviselőket is kötelezte számadásra, hogy miként szerezték vagyonukat. Az indiai birtokok ezzel tulajdonképpen birodalmi területekké lettek. Új kárpótlás reményét hozta, Amerika elvesztéséért, Ausztrália gyarmatosítása is. A kontinenst Cook kapitány fedezte fel 1770-ben, csillagászati megfigyelő útján. Eleinte fegyenceket küldtek oda, de az 1780-as években már telepéseket is, akik központjukat egy államtitkár nevére Sidney-nek nevezték el. Az angol politikai fejlődésben, a felvilágosodás korában, a lényeges az volt, hogy a kontinentális államokhoz hasonlóan az állam racionális hatalmi testté lett, a gazdasági szervezeteket a tengerentúl is impériummá foglalta össze:

a lehetőség, hogy Európának terjeszkedése tisztán a szakszerű munka alapjára helyezkedjék, véglegesen lezárult.

Az „új világ“, az északamerikai Unió, az Okcident hűbéries társadalomfejlődésének „legcélszerűbb“ típusából, az angolból vált ki. A szabadságharc idején már nincs gyarmatias képük a partszéleknek, modern nagyvárosok, sűrű népességgel, izmos társadalomszervezettel, amely gyorsan magához idomítja az új bevándorlókat. Nem roppant területek hódítása, mint a spanyol vagy francia gyarmatosítás, aránylag szűk kultúrvidékeken maradt a mintegy kétmilliónyi népesség. Amire rátelepszik, azt szervezeten és alaposan megdolgozza, kiirtja indián őslakosságát is, nincsenek vele civilizátorikus-uralmi céljai. Hódítás nélkül is hihetetlen gazdagodás: a háború előtt Anglia összes kivitele 16 millió font értékű volt s ebből 6 milliót Amerika vásárolt meg. Nem csupán a merkantil-kényszer folytán, hiszen még 1800 körül is Anglia 36 millió font kiviteléből 12 millió esett Amerikára. Bámulatos gazdagságot kellett tehát a gyarmatosoknak kihozniuk új területekből, európai szakszerűséggel használniuk ki a gazdasági lehetőségeket. Pedig Anglia merkantilizmusa tulajdonképpen eltiltott minden önálló ipart; 1750-ben a vassfeldolgozás céljaira malmok állítását is, 1760-ban még a biblia nyomtatását is. Pitt szerint teljes szabadságot kell engedni, de azt nem, hogy egyetlen patkószeget is maguk gyártsanak. S mégis tévedés, hogy ez a merkantilizmus volt a felkelés oka. Az ok tényleg nem volt más, mint Anglia beavatkozása? a szabadságjogokba, azaz a társadalom szervezetébe.

Ez a társadalom az új földön a legközelebbi gazdasági feladatoknál maradt, de azoknak teljes európai munkaszervezettel látott neki. Nem expedíció a népnek és a természetnek nyers kizsákmányolására, nemcsak hogy nem aranyat és ezüstöt kutat, de még a prémkeresedelemre sem veti magát, mint a francia gyarmatosok. Kereskedelmi versenyre gyártó ipart sem akarnak; már pedig Anglia tilalma főként erre szólt. Nem szorultak rá az idegen tőkére, kicsinyből maguk alakították, ki üzleti életüket.

A déli gyarmatok, a két Georgia s a két Carolina és némiképp Virginia is nemesi urak kezére adott privilégizált kereskedelmi társaságokból keletkeztek, óriási, termékeny területeken, dohány-, rizs-, majd mindinkább gyapotültetvényekkel. Az angol latifundium-gazdálkodás tükrözése ez, és pedig Virginiában gyarmatias extenzitás nélkül, csaknem mása az angol nagybirtoknak. Az ültetvényesek sokáig Amerika arisztokratái, a „virginianok“ tradicionális büszkeséggel az „Old-

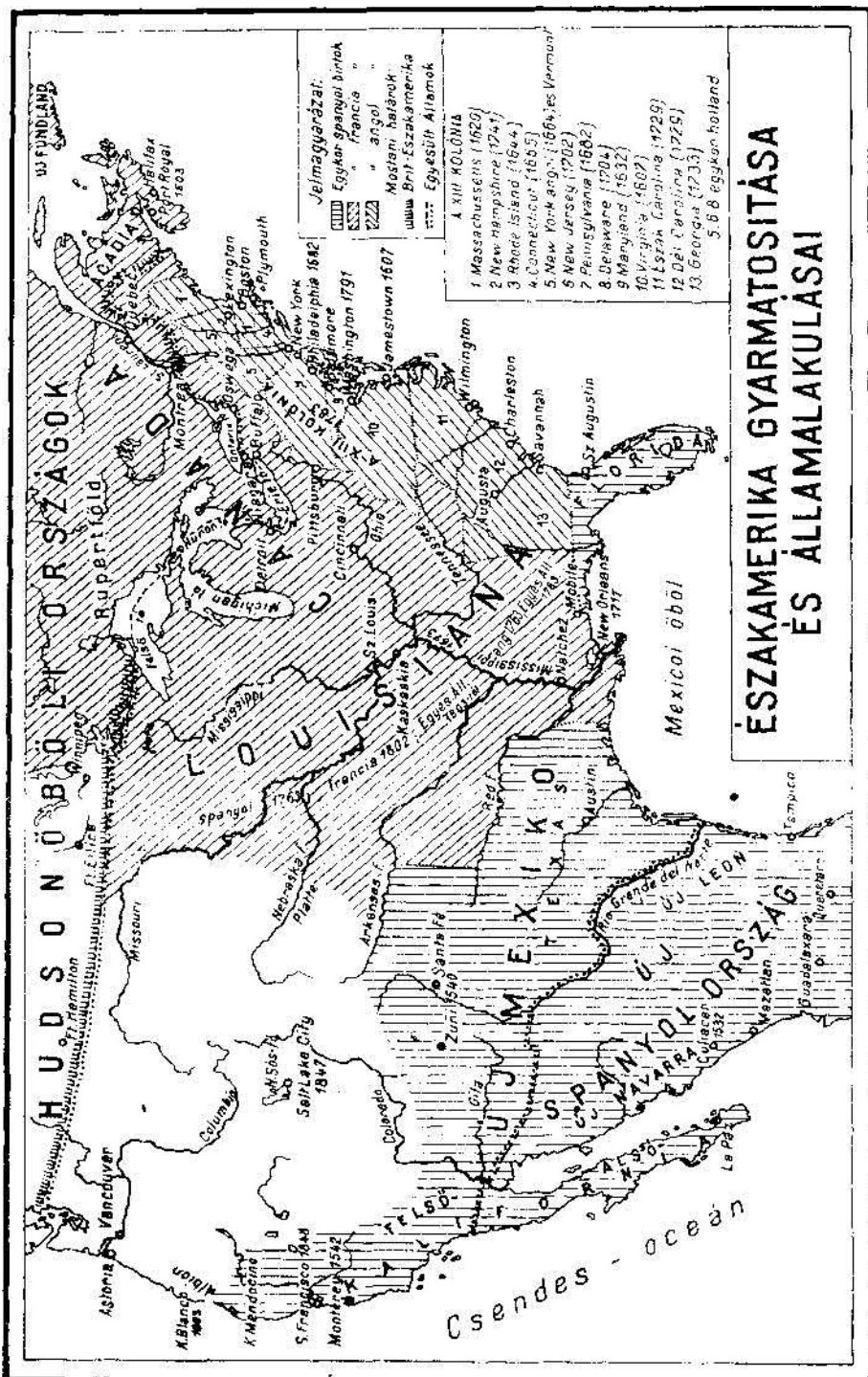
Dominion“ vezetőpolgárai. Washington is ilyen Virginián családból való, földmérnök, házassága révén egyike a leggazdagabb birtokosoknak kolóniájában. A földet a telepesek vagy olcsó alkuval, vagy erőszakkal vették el az indiánoktól, akiknek mindenesetre távozniok kellett innen, még munkásoknak sem maradhattak, természetes ősi igényükkel kényelmetlenekké lehettek volna. 1644—45-ben Virginiának amúgy is általános indián támadást kellett visszavernie. A nagybirtok kapitalizmusa tehát teljesen szabad, a föld népéhez való kötöttség nélkül. Az indiánok helyett már 1619-ben megérkezett az első négerszállítmány; 1650-ben a déli gyarmatokon még csak minden ötvenedik telepesnek volt rabszolgája, 1760-ban már Virginiában is mindegyikre jutott egy, Karolinában és a többi déli gyarmaton még több. Ekkor 310.000 néger van Amerikában, 1790-ben 700.000, s aztán fel a milliókig. Anglia monopolizálta a négerkereskedelmet, Bristol és Liverpool iszonyú vására a négerszállítmányoknak. Az északi gyarmatok nem rabszolgatartók, de megkísérelték, hogy néger-tenyészetet rendezzenek be a déliek számára.

De nem ebből származik Amerika nagysága. Az Unió lakossága 1790-ben közel négy millió, az 1760. évinek kétszerese, s e szaporodásból csak párszázezer a néger. Hihetetlen a tömegvándorlás Európából, semmi más gyarmatosítás nem mutat ehhez hasonló arányokat. Minden más gyarmatosítás igyekszik a saját nemzetbelijének, sőt saját vallásának is fenntartani az új területeket, Amerikába befogadnak minden nemzetet és vallást. Mégis angol és protestáns maradt Amerika, az idegenek külön egyénisége megszűnik társadalmában. És nem a déli, hanem az északi gyarmattársadalom vonzza a tömegeket. Délen sokáig nincs is nagyváros, mint északon Filadelfia, Boszton, New-York már a XVIII. sz. közepén. Az északi kicsiny, aránylag terméketlen gyarmatoknak népszáma ekkor legalább kétszerannyi, mint a nagykiterjedésű déli gyarmatoké. Oly nagyarányú a bevándorlás, hogy már a XVII. sz.-ban az üzleti spekulációnak külön ágát fejlesztette ki, kölcsönök nyújtását az utazás, elhelyezkedés, földszerzés céljaira. A hajóskapitányok felvesznek utasokat azzal, hogy odaát hosszabb-rövidebb időre munkásoknak adhatják el őket. Még a XIX. század elején is sok az ilyen eladott munkaerő, valósággal fehér rabszolgaság. A hajókon rettenetes állapotok, zsarolás az élelemmel. Különösen sok a német kivándorló, részben szektáriusok, részben XIV. Lajos rajnamelléki háborúitól menekülők. Kitűnő földművesek és jó kézművesek is, nem a finom francia fajtából, hanem Amerikába valók. Ágensék csábítják Európában a kivándorlókat és a felburjánzó regényes irodalom.

E tömegmozgalom oka kétségtelenül az északi gyarmatcsoport társadalomszervezete. Nem „szabadsága” ez iránt már az útrakelésnél megszűnik minden illúzió. Hanem oly munkaszervezet, amely ellenállhatatlan intenzitással dolgozik az új földön és állandó hatalmas ki-tárolással készít helyet, munkát a bevándorló tömegeknek.

Az északi csoport, New-England összefoglaló nevén, főként a Stuartoktól menekülő puritánok alapítása volt. Massachusetts az első, Boszton fővárosával. A települők a kálvinista-prezsbiteri egyház hívei, egyházközségük egyúttal politikai községük is, már otthon vagy a hajón megalakítják és kész szervezetként telepsznek le az idegenben. Kíméletlenül kiüldöznek minden idegen felekezetet és szektát. Ezek a protestáns szekták tehát új gyarmatokat alapítottak, Rode-Islandot, Connecticut-ot, vallástürellemmel, a vallásos és politikai szervezet különválasztásával. Az északi és déli gyarmatcsoport között 1674-ig holland és svéd gyarmatok feküdtek, ekkor az angol-holland háborúban angol kézre kerültek. Új-Amszterdamból New-York lett; mellette New-Jersey és Delaware kolóniák, s nagy, erdős vidékeken Pennsylvánia (1681). Főként kvékerék és más szektáriusok a települők, vallásszabadsággal. A legtarkább vallásos-nemzetiségi település New-York, kvéker alapvonással, magas eszményeket, politikai páthoszt kerülő gyakorlatiassággal. A bevándorlás-spekulációnak is elejétől New-York a központja. Az északi „yankee”-típus ez; a déliek az urak és államférfiak, az északiak az üzletemberek és írók.

Bármilyen felekezet s szekta és bármilyen nemzetiség, csak úgy boldogul, ha a puritán egyházközségekhez hasonló tisztességes közös-ség tagja lesz. Egyideig csak azt fogadták be teljes joggal a kolóniába, aki egyházközség tagja volt s ott úrvacsorára bocsátották. S közelről nézve: az egyházközség a tisztességes munka szervezete, élén az intel lektuális képzettséggel s üzletemberekkel. „Jámbornak kell lennünk, hogy üzletfeleket szerezhessünk, gazdagodhassunk” — mondják prédikációik. Tisztességes munka: az angol céhszerűség szabályai, amelyek a kézimunkát meglehetősen szabadon hagyják, de az üzletet mély szakszerűségre kötelezik. Itt a vallásos községek érvényesítik tovább a szabályokat, de már jogi kötöttség nélkül. Az egyházközségek a vad túlekedést megakadályozzák, a kínálkozó gazdasági lehetőségek kiaknázására szakszerű együttest alakítanak. Aki valamely vállalkozáshoz kezd, belép abba a szektába, amely a legtöbb segítséget nyújthatja számára. A városalapítás pusztta területen úgy kezdődik, hogy a templomépítés vállalkozója szektát szervez meg e célra; ha ez sikerül, úgy bizonyos, hogy a település minden tekintetben teljes felszereléssel és reális tér-

Jelmagyarázat:

- ▨▨▨▨ Egyesült-spanyol birok
- ▨▨▨▨ " Francia "
- ▨▨▨▨ " angol "
- ▨▨▨▨ " Moslemi birodalom "
- ▨▨▨▨ " Brit-Eszakamerika "
- ▨▨▨▨ " Egyesült Államok "

- A XIII. KÖLÖMIA**
- 1 Massachusetts (1620)
  - 2 New Hampshire (1741)
  - 3 Rhode Island (1644)
  - 4 Connecticut (1636)
  - 5 New York angol (1609) / francia (1782)
  - 6 New Jersey (1702)
  - 7 Pennsylvania (1682)
  - 8 Delaware (1704)
  - 9 Maryland (1632)
  - 10 Virginia (1607)
  - 11 Szah Karolina (1729)
  - 12 Dél Karolina (1725)
  - 13 Georgia (1733)
5. b. b. egykor holland

**ÉSZAKAMERIKA GYARMATOSÍTÁSA
ÉS ÁLLAMALKULÁSAI**

Mexicoi öböl

Csendes - ocean

vekkal megy végbe. Eleinte a déli kolóniák a nagytőkések, északon egyenletes középrétegek vezetnek. Ide mindenki rang, hatóság és tőke nélkül jött ki, mindenki csak arra vállalkozhat, amire munkaszervezetet tud létesíteni. De mégis minden farm, erdő, bánya mindjárt üzleti vállalkozás is, a gabona, az épületfa, a hajófa, a vasérc, félig feldolgozva, a legmesszibb európai piacokra is eljut, idegen tőke haszna nélkül. Vasmű-társulásról már 1643-ból tudunk, szövőipar-társulásról 1659-ből. A természetadta körülmények gondos, szakszerű megvizsgálása s aztán, ha egyszerű árukban is, sietős, tömegre megszervezett munka. Senki sem vesződik tökéletes készárúkkal, céhies műszenvédeley nincsen, minden szakma mechanizálja a maga feladatát, az egyénit és sokoldalút kiküszöböli belőle, mennyiségben, számokban, időben gondolkozik s mindenekfölött pénzegységekben. Igazi puritán munka-aszkétizmus, rendszeresen, kiszámíthatóan, a nyereségre irányuló tekintettel. A yankee, amikor zsebébe gyűri a dollárcsomókat, még ma is meg van győződve arról, hogy valami Istennek tetsző művet végzett értük.

A munka jól fizet, az üzletemberek előnyomuló harci sora mögött munkáskezekre van szükség, tízezrekre már az első évtizedekben, százazrekre azután. Ami Európában a „háziipar“, a vidéki nép bevonása az elemi ipari munkákra, az itt a bevándorlás. A telepes is a kézimunkán kezdte, onnan tapasztalta, eszelte ki az üzlet tervét. A bevándorlót félig-meddig akár rabszolgaként is dolgoztathatja, de nem zárhatja el előle az utat, tapasztalt társat lát idővel benne az egyházközség, legalábbis a második generációban az idegen is beáll az üzletemberek sorába, — s várja a tengerentúlról azokat, akiket dolgoztathat.

A szakszerű intenzitás az európai szokásszerű fejlődés eredménye, e nélkül Amerikából nem lett volna modern világ. De itt mély társadalomalapok nélkül folytatódik az angol fejlődés. Az amerikai nehéz kézimunkán kezdte, de izzadt homlokkal is számolt s kapitalista volt. S ha az antik megvetett minden ülő foglalkozást, úgy az amerikai is a „back-bender“-t, a hátgörbítő, a teljes egyéni gondot, műalkotó elmélyülést kívánó munkát; valamint az ácsorgó, bizonytalan, kiszámíthatlan foglalkozásokat is. A társadalom óriási arányú fejlődésével az egyházközségek szerepe elmosódott, a XIX. sz.-ban már a klubok veszik át szerepüket. S szétfoszlik ekkorra az üzleti tisztesség európai szabályozása is; az üzlet jogát csak az üzlet alakítja, a társadalmi következményekre tekintet nélkül, s megkezdődött a közmondásossá lett amerikai konkurrencia és a tőke uralma. A bevándorlók dolgoztatása ma is egyik alapja a gazdasági életnek, a bányák, a nehézipar munkássága ma is egyharmadában idegen születésű.

A XVIII. sz.-ban már a célszerkezetek sokasága, kereszteződése az amerikai társadalom, bárminemű európai hivatalnokság, bíraskodás idegen testként feküdne bele e dinamikába. Még az angol hivatalnokság is túl súlyos, irracionális osztályképződés kísérelőjének tűnik fel itten, ahol maga a mozgás alakítja a jogot s az élelmes cél a képzettséget. Nincsenek társadalomosztályok, csak olyanok, akik ma alul vannak, s holnap már felülkerekedhetnek, előítélet nélkül, sőt nagyjából a képzettségre való tekintet nélkül is. Az angol vámolás kísérletei nem annyira anyagi, mint társadalmi veszélyt jelentenek, Európa rendjének benyomulását a szabad, célszerű szervezetbe. A bélyegadó az üzlet minden mozdulatában emlékeztetne e veszélyre. És a közvélemény itt rohamosan általánosuk valami tömeglelkületté. Már a XVII. sz.-tól nagy, közérthető morális-hírszerző irodalom fejlődött ki, szokott pálya a nyomdászból íróvá, tudóssá, politikussá emelkedés, amilyen Franklin pályája is volt. A XVIII. sz.-ban már írók s hangos ügyvédek csinálták a közvéleményt, politikai pártok körvonalai alakultak ki, nagy elveik érzékeny összefüggésben az anyagi érdekekkel.

A függetlenségi harcban sem voltak hajlandók a gyarmatok valami szervezeti egységre. Ha a francia önkénteseket bizalmatlanul fogadták, úgy ezeknek is volt mit csalódnok Amerikában: képmutatás, önzés, gőg, csalás itt minden. A harc után évekig tartott, amíg Washington és Franklin rábírhatta a gyarmatokat a szövetséges alkotmány elfogadására (1787). Racionális alkotmány, egyrészt az egyes államok jogkörének érvényesülése a szövetséggel szemben, másrészt a törvényhozó, végrehajtó s bírói hatalom éles elkülönítése. A kongresszus szenátusa az államok 2—2 küldöttének testületé, az alsóház a népszám választott képviselők; az elnököt is közvetlenül a nép választja. A fő-törvényszék az egyedüli európai értelemben vett hivatalnokság, feladata az egész kormányzatnak, sőt a kongresszusnak ellenőrzése is az alkotmányosság szempontjaiból. A francia magisztrátusból, office-ból itt tehát csak ez maradt meg, minden más tisztviselő az elnökkel és a párttal él vagy bukik. Minden államnak külön képviselőtestülete, az Unióra delegált jogokon kívül teljes hatáskörrel. Az államok önállósága nem hasonlítható a holland rendi-tartományi önállósághoz, amelyben mindenki létének közeli, méltányos adminisztrációja folyik. Inkább érdekszervezet, mint állam és az érdekellentétek esetére az Unióval szemben kialakult tanná lett a „szecesszió“, az elszakadás joga.

Washington 1789-ben kelleltenül vállalta az elnökséget, de csak az ő tekintélye tarthatta fenn a nehezen létrejött egységet. Az Unió hívei, a föderalisták, főként az északi, üzleties társadalmak, a déliek

anti-föderalisták, később republikánus vagy demokrata néven. Mert idővel velük tartott az északi városok alsóbb népe is, a kapitalista rétegekkel szemben. Az arisztokrata vidék és a városi kisember egy táborban, mint a holland vidéki előkelők és a városi tömeg együtt az Orániai pártban a Staaten-párttal szemben: az alsó nép máris a tradicionális vezetés alá búvik meg, még mielőtt bármiféle elmélet szólna a kapitalizmus zsarnoksága ellen. A francia forradalomtól is az északiak, a volt forradalmi puritánok ijedtek meg s az angollal való szövetséget kívánták. Washington — akinek tiszteletére nevezték el az Unió székvárosát — oly élesen támadták a republikánusok, hogy harmadszori megválasztását 1801-ben nem is fogadta el. Ezután hatvan évig a republikánusok uralkodtak, Napóleonnal együtt háborúskodtak az angol ellen (1812—14).

A függetlenné lett Unió rávetette magát a kontinens belsejére is, négyzetmérföldenként számozott területek várták a bevándorlók új tömegeit. Az európai kultúreredmények gyors, óriási arányú hasznosítása következett. A technika is a nagy arányokat szolgálta, sietősebben, mint Európában. Foulton Róbert 1807-ben Angliában vásárolt gépekkel megkonstruálta az első gőzhajót, 1811-ben megindult az első járat az Ohio-Mississippi hosszú vonalán, egy évtized múlva már a gőzösök százai közlekedtek; olcsón, gyorsan és gyors elhasználásra épült hajók, kazánt-robbantó, örületes fűtéssel versenyezve egymással, százak halálát okozva katasztrófáikkal. Amerika rohanó célratorése ragadja magával a világot a tiszta racionális, kultúrfejlődés felé.

HATODIK FEJEZET

FRANCIAORSZÁG A FORRADALOM ELŐTT

XVI. Lajos (1774—93) húszéves volt trónrajutásakor, kövérkés, érzelmes, aggodalmas ember, aki mások nélkül nem tudott dolgozni és határozni. A királyné, Mária Antoinette, eleveneszű, energikus és igen tudatlan, Bécsben sok tanítója mellett inkább csak regényolvasással foglalkozott. Gyűlölte a formákat, mindenben mókázott, férjén is, „e szegény emberen“ A király nem viharokra született ember, de lelkiismeretes, magánpénztárának számadásaiba még a fűszerszámlákat is bemásolta, — igaz, hogy néha újra kellett kezdenie a számadást, mert valamely kazettában talált 40—50.000 livre-t, amiről egészen

elfelejtkezett. Ha naplójában, a rendi gyűlés izgalmas idején, annyit jegyzett be, hogy „semmi” úgy aznap nem volt vadászat. A királyné könnyelmű, de nem erkölestelen; kedvelt emberei számára százezreket csikart ki a kormánytól, szórakozásai sokba kerültek — de XIV. Lajos idejéhez képest mégis takarékos világ volt ez. Anyja, Mária Terézia, és bátyja, II. József, szerették volna a nagypolitikában felhasználni őt, ami nem sikerült annyira, mint kívánták, de eléggé ahhoz, hogy az osztrák asszonyt gyanússá tegye a francia közvélemény előtt. Korán népszerűtlenné lett s ha az utca tüntető hallgatással fogadta, könnyezve kérdezte: „De hát mit vétettem én?” Sokat ártott nevének a hírhedt „nyaklánc-pöc”: egy szédelgő társaság elhitette Rohan herceggel, a gáláns bíborossal, hogy a királyné érdeklődik iránta, leveleket hamisítottak, rávették, hogy a királyné nevében, pénzszükségében, egy drága ékszeret rendeljen; amikor az ékszerész utánajárt pénzének, a király, ügyetlenül, a parlamenthez utalta a dolgot, a szédelgők vallottak, Rohan szerepe „tisztázódott” a parlament felmentette őt, de a királynén ejtett sértés miatt nem büntette — és senki sem hitte ezek után, hogy a királyné ártatlan volt az ügyben.

Az udvartartás szörnyűséges nagy volt és költséges, de Saint-Germain, a hadügyminiszter, európai híré szervezőtehetség, erősen redukálta a gárdákat; helyettük különösen a tüzérséget fejlesztette felül* múlhatatlanná a világon. Elvégeztette az ország katonai-térképészeti felvételét, ami Európa többi államainak sokáig elérhetlen ideálja. A tengerészet kiképzése is vetekszik az angoléval, tisztikara valóságos tudományos szervezet. A külpolitika nem hódító. Vergennes óriási munkaerő, a külügyi hivatal szintén valóságos tudományos intézetté tette, a világot áttekintő táblázatokkal, adatgyűjteményekkel, térképekkel, — ezeken alapult Napoleon munkája is. Magas nemzeti ideái mellett is az európai egyensúly, illetve most már a világ egyensúlyának képviselője volt a miniszter, kivált az angol tengeri uralom ellenében. Anglia visszaszorítása a lét kérdése volt, tengerek nélkül az ország nem élhetett. Az amerikai háborúban (1778—8[^]) a flotta bevált, bár a túlerő győzött; a versaillesi békében még vissza is szerzett Franciaország valamit az 1763. évi veszteségeiből és Amerika függetlenítésével elérte célját. Mégis egyre súlyyodt az ország nemzetközi tekintélye. Vergennes felháborodott a lengyel és török területek feletti orosz, porosz, osztrák osztozkodáson: mi lesz Európából, ha mindenütt az erősebb joga érvényesül? Fel lépésre azonban nem tudta bírni a többi államokat. II. József bajor és németalföldi terveit nem támogatta, pedig a császár kétszer is járt

ezért Párizsban. Mária Antoinette könnyezve fakadt ki a miniszter előtt: „Gondoljon már egyszer arra, hogy a császár az én bátyám!” Vergennes nem hajlott: „És Felsőged gondoljon arra, hogy a dauphin az ön fia!” Franciaország visszavonult a felvilágosodott abszolútizmus expanzív hatalmai mellett. S mi is lenne, ha Európának eme legnépesebb és leggazdagabb társadalma levetné magáról belső kötelékeit, amelyek a munkát szabályozzák a szabad erő kifejtés rovására? E kérdést nem hagyta nyitva a történelem, Napoleon adott rá feleletet.

XV. Lajos a magisztrátus elnyomásával a felvilágosult abszolútizmus útját kísérte meg, a filozófusok, az ökonomisták — a szabadforgalom fiziokrata hívei — helyeselték; a másik szélsőség, a devótus-párt, kárörömmel nézte a dolgot. De az egész polgári intellektualizmus, s vele a nemesség is, hatalmasan ellenállott és XVI. Lajos elbocsátotta Maupeau kancellárt. Tipikus patrióta tüntetések ünnepezték a magisztrátus visszahelyezését: hetekig tartó felvonulások, szónoklatok, tűzijátékok; végül petárdák, verekedések, titkos kezektől osztott pénz a nép bujtogatására, ismeretlen célokért. A tisztviselőkkel, akik szerepet vállaltak Maupeau hivatalaiban, „mocskos lakájokkal” nem akartak együtt dolgozni a többiek, a „szűz és római jellemek”.

Az új kormány (1774) más oldalról kísérte meg a reformokat. Vezetőembere Turgot, a pénzügyminiszter, azelőtt parlamenti tanácsos, majd intendáns, aki kitűnően igazgatta kerületét, utakat építtetett, lehetőleg szabadabbá tette a forgalmat, szabályozta a sobotot, szakiskolákat állított, — egyszóval ökonomista volt; ily szellemben írt is cikkeket. Önzetlen és lelkes ember, de elméleti göggel, a közvéleményre nem sokat adott. A szabad mozgás feudális akadályainak eltüntetése mellett angol hatásra bizonyos mértékig képviselői rendszert is akart, tanácsadó testületeket a községtől fel egészen az országig. Eleinte nem voltak ellenfelei. Takarékosága jó hatást tett, csak az érdekelt udvari nagyok és a királyné zúdultak fel ellene. De aztán mindenkit sorban érintettek reformjai; és elméletieskedő környezete szinte beugratta a hirtelen újításokba. A gabona forgalmát szabadabbá tette; a királyi robotot — a nép közmunka-kötelességét, főként az útépítésnél — pénzszolgáltatásra változtatta, az összes érdekeltet terhére, tehát a földesurakéra is. Pedig az útépítésnek nagyszerű mérnöki szervezete is felszólalt a reform ellen, mert a pénz máshová fog elfolyni és a helyi érdek megszűnik a munkában. Azután a céhek megszüntetése következett, egypár közrendészeti szempontból fontos iparág kivételével, aminő a borbély, fürdős, aranymíves, patikus, nyomdász, könyv-

kereskedő; minden más iparjogot egyszerű rendőri bejelentéssel el lehetett nyerni. Számos ellenőrző hivatal megszüntetése járt ezzel. A vámjogok felülvizsgálata szintén a szabadforgalmat készítette elő, — a gondolat szabadságát pedig a cenzúra beszüntetése.

A filozófusok nem szerették a fiziokraták elméletét a szabályozott gazdasági vérkeringésről, de most, a feudális jogok vesztén, örömkönnyekeket sírtak, Voltaire az erény és raison diadalát ünnepelte és csodálta a miniszter rendeleteinek nagy stílusát. Bámulták őt a felvilágosult abszolútizmus kormányai is; az angol nagyvárosokban mohón olvasták a francia rendeleteket és híreket s gyűlések, toasztok ünnepelték a gazdasági szabadságot. Otthon azonban már tombolt a vihar Turgot körül, a felszabadult sajtó féktelenségével. A maradiak sarlatánnak, lelkiismeretlen materialistának nevezték őt, a parlamentek a tulajdonjog sérelmének jelentették ki a reformokat. A filozófusok viszont még többet kívántak és Condorcet tüzelt a magisztrátus és klérus ellen: „Legyilkolják a Reformátort, az Univerzum árnyékba borul mindörökké és a hagyományos butaságnak, önzésnek, kapzsiságnak söpredékére megvetéssel fognak tekinteni a jövő századok!”

Jelentkeztek a szabadságnak szokásos következményei. Nagy kiábrándulás volt, amikor Voltaire és társai fordultak a rendőrséghez és tiltatták le az őket kegyetlenül támadó röpiratokat. A robottól való szabadulás után a nép kezdte megtagadni egyéb tartozásait is, néhol megverték, kastélyukban ostrom alá fogták a nemeseket. A gabona szabadságával megindult a spekuláció, a nép az éhínség veszedelmét látta az áremelkedésekben; bandákba állott, megkezdődött „Jean Farine“ háborúja s e lisztháború seregei Versaiiles-ig hatoltak, olcsó árakat követelve. A békítő szónoklatot tartó rendőrfőnököknek lisztet borítottak a fejére, ez megijedt, kapkodott, Párizsban olcsó árat szabott a gabonának, amely erre csakugyan egészen eltűnt a városból. Itt a segédek tízezerszámra jelentkeztek iparjogért, egyikük sem lehetett biztonságban elhelyezkedését, jövőjét illetőleg, vad tumultus keletkezett, aminek katonasággal kellett véget vetni. A klérus megtagadta, hoigy a templomokban világosítsa fel a népet, Voltaire a papságot vádolta a nép felbujtásával, iratát elégettette a parlament. Plakátok fenyegették a szabadság ellenségeit, végül kiirtással az összes Bourbonokat is, ha a kiváltságosoknak engednek.

A parlament felvonult a király elé: „Minden szociális kötelék felbomlik, felbomlik a rendi társadalom erős láncsora, mindenki vad tusája keletkezik; az életet, a munkát nem a szabadság fejlesztette naggyá, hanem a gondos szabályozás, aminek feladata a jövőben is a

visszaélések kiküszöbölése, a jogok fejlesztése“. A királyra látható hatást tett ez a beszéd és amikor újabb parasztzavargás híre érkezett, elbocsátotta a minisztert (1776). Érzelmes levelére Turgot fájdalmasan válaszolt: kívánja, hogy az idők ne őt igazolják. Voltaire szerint e villámcsapás már születése órájában véget vetett az aranykornak; Mirabeau szerint a nép ismét görbíti hátát jövődő sorsára.

Az ideológusokból kiábrándulva, gyakorlati modern emberként üdvözölte a közvélemény Neckert a pénzügyminiszterségben (1776—81). Egy genfi iskolaigazgató fia, protestáns, ami miatt egyideig névleg más szerepelt miniszterként. Ekkor már megszűnt a protestáns-üldözés Franciaországban, törvényes intézkedés nélkül is. Necker egy bankház megbízottja volt Párizsban, vagyont szerzett és nevet a publicisztikában is, világos, mérsékelt nézeteivel. A kor divatja szerint filantrópikus, érzelmes elvekkkel, feleségével együtt a jótékonykodó modern társasélet központja. Elvont eszmék helyett mozgalmat akar, s modern ember annyiban is, hogy a dolgokban csak pénzkérdést lát, értetlenül a francia társadalom mély összefüggéseivel szemben. Visszaállította a robotot, de a paraszt a taille arányában megválthatta; visszaállította a céheket is, de a kisebb iparágakat egybevonva számukat csökkentette és a mesterlevél elnyerését megkönnyítette. Alapjában véve tehát utat engedett a pénznek a jelentősebb társadalm szerkezetek megbontására. Bankári ügyessége kápráztató volt, kölcsönök, életjáradékok elhelyezésében, loteriák állításában. Az angol háborút adóemelés nélkül tudta viselni; isteni csodának nevezték ezt. «De takarékos is volt, az udvartartást redukálta, a pénzügyi adminisztráció egyes ágait úgy szervezte át, hogy a mai francia állam is csaknem változatlanul megtartotta ügymenetüket. A bankárok sürgése-forgása mégis azt jelentette, hogy a jelen érvényesülése a jövőre hárítja át a terheket; a régi társadalom nem kölcsönökből, hanem önmagából építkezett. Az érdekek megnyerésére a közönség köréből tanácsokat állított a hatóságok mellé, s tartományi gyűléseket szervezett a három rend vezetőembereiből. Végül pedig, ez alkotmányszerűség betetőzésére, királyi rendelet kötelezte a kormányokat, hogy minden adóemelést parlamenti regisztrálás alá vessenek. A királyi birtokokon eltörölte a mainmorte-ot, a paraszt személyes szolgaságát, de hirdette, hogy a nemes úr ily jogai tulajdonjogok, az állam csak megváltással törölhetné el őket. Minden régi és új társadalmi hatalommal kereste a jóviszonyt, a „közvéleményre“ akart támaszkodni. Az „opinion publique“ az ő kifejezése, ezután lett európai fogalom, valami mélységből jött erőnek elismerve, mint az antik racionális időkben, szemben a

régi, testületileg ellenőrzött véleménynyilvánítással. Necker felesége a közjótékonyosság, a börtön- és kórházjavítás társadalmi mozgalmainak vezetője. A hölgyeket egyáltalán valami „Neckeromania“ fogta el, rendeleteit, arcképét árusították jótékony célokra. Amikor 1784-ben a parlament ellenállott egy újabb kölcsön felvételének, Necker „beszámolót“ írt a királyhoz, valójában a közvéleményhez, tartózkodás nélkül szólva a maga érdemeiről. Valóban egyensúlyt mutatott ki az államháztartásban, kivéve a „rendkívüli“ kiadásokat, amiket a függelékben elrejtve futólag említett meg. Az iratot közzétette, bámulatos hatása volt: az első eset, hogy az alattvalók tisztán láthatják az állam ügyeit, az igazságosság nyílt korszaka következik. Pár hét alatt száz-ezer példány kelt el a beszámolóból. De az idősebb francia hivatalnokok és pénzemberek jól látták a hibákat, memorandumaik, röpirataik sokasodtak. A parlament felszólalt a tartományi tanácsok ellen is, nem értette, hogy mily jogon és hogy mit képviselnek. Felleptek Necker minisztertársai is, erre ő az angol premier szerepét követelte magának; a király nem egyezett bele és elfogadta lemondását. Óriási konsternációval értesült erről a közvélemény és a királynét sejtette a dolog mögött, aki tényleg haragudott a miniszterre szűkmarkúsága miatt.

A király ezután egyideig a régi iskola embereivel próbálkozott, akik nem tudtak ugyan segíteni a bajokon, de legalább beismerték ezt. 1783-ban Calonne lett a pénzügyminiszter, igen munkás, ügyes és főként nagyszerű modorú ember, a királyné köreinek kedvence. Mindenki kívánságának eleget tett, az udvar ismét bőkezű lehetett; hallgatott a magisztrátusra és a reformbarátokra is, mindent pártolt, mindenben gyors, ideiglenes mentséget keresett. Ugyanilyen könnyűséggel állott 1786-ban, amikor a helyzet már tarthatatlanná lett, reformjavaslataival a király elé: arányos, általános adózás, kiváltságok nélkül, a robot eltörlése, a belvámok megszüntetése, szabad gabonaforgalom; mindez pedig tartományi asszambleék fedezete, beleegyezése által. A király csodálkozott: „Hiszen mindez Neckertől való!“

Nem emberek koncepciója, hanem az idők sodra volt ez. Calonne egyelőre a notableok gyűlésének felelevenítését ajánlotta. A szakszerűség, a tekintély és az érdek együttese ez, inkább morális támaszt ad a kormánzatnak, nem pedig feljogosított orgánuma a közakaratra. Calonne őszintén gondolkozott, a maga kifejezett ellenségeit is ajánlotta meghívásra. A gyűlésnek mintegy másfélszáz tagja közölt egyharmad a főpap és főnemes, a többi parlamenti ember, magas hivatalnok és városi tisztviselő. 1787-ben ültek össze; addigra jól felkészítette őket a csipős párizsi közvélemény, amely a kísérletben csak a

pénzszerzés célját látta. Calonne csakugyan a deficit bevallásával kezdte, amit kifelé eddig állhatatosan tagadott és most is lehetőleg az előző kormányokra toltá ódiúmát, de előállott a tartományi asszembléék tervével is. Most már választott testületek lennének ezek, vagyoni cenzus szerint, rendi különbség nélkül, a kisemberek együttesen kapnának szavazójogot. Feladatuk az adó, a közmunka, a közsegély méltányos elosztása, de a nélkül, hogy határozatuk köteleznék a hatóságokat. Az új adó csupán a föld értéke szerint igazodnék, rendi különbség nélkül. A robot megváltható; a taille megmarad ugyan, de méltányos rendezéssel; a gabonaforgalom szabaddá válik. Mindez azonban Franciaországban a tulajdonjog, a társadalomszerkezet mély kérdéseivel állott összefüggésben. Calonne szinte lázítóan beszélt a kiváltságokról: ezéles ez országban egy lépést sem lehet tenni, hogy a legkülönbözőbb törvények, szokások, mentességek ne akadályozzák az embert, mind bonyolítja, drágítja, megrontja az adminisztrációt. A privilégium az ő szokincsében: visszaélés.

A gyűlés vegyes érzelmekkel hallgatta, a terveket elfogadta, de az adózást illetőleg az államszámadásokat kívánta előbb látni. Calonne vonakodott; éles viták keletkeztek és röpiratok özöne áradt. A kormányban is meghasonlás támadt, Calonne lemondott. Utóda Brienne, ambiciózus főpap, aki Calonne ellen dolgozott, de vállalta javaslatait. A király őszintén vágyott a reformokra, megjelent a notableok között, érzelmes őszinteséggel megígérte a számadások közzétételét a könnyekig meghatódott gyűlésnek. E számadásokban azonban senki sem tudta kiismerni magát, minden tétel bizonytalan volt, a tiszta bevételt és a tiszta kiadást nem lehetett kihámozni az ügymenetből. A gyűlés nem tudott határozni, rájött arra, hogy nem is jogosult az ország adójának emelésére, ez az általános rendi gyűlésre tartozik. A rendi gyűlés helyett viszont Lafayette valami „assemblée nationale“ ideáját vetette fel, ami megdöbbenetete a notable-okat. Maguk is kívánták hát feloszlátásukat, ami 1787 májusában be is következett.

Ismét csak a parlamenthez kellett fordulni. Ez csakugyan regisztrálta a gabonaforgalomról, a robotmegváltásról, sőt az asszembléékről szóló rendeleteket is. Már a magisztrátus sem hisz tehát a régi társadalomszervezetek létjogában. És így mindinkább a nemzetképviselőlet politikai szerepét igényli magának: az adók ügyében a parlament is követelte az államszámadásokat. A bélyegadótt illetőleg Artois grófja, a király öccse, Anglia példájára hivatkozott a parlamentben; rászóltak, hogy Angliában az adóztatás nem a király joga, ott hét királyt detronizáltak, a nyolcadiknak pedig nyakát vágták.

S amikor Artois fenyegetődött, ők is fenyegették: ha nem a király öccse lenne, máris börtönben ülne. A parlament is általános rendi gyűlést követelt az adó ügyében, Calonne-t, tékozlása miatt, pörbe akarta fogni, ez kénytelen volt Angliába menekülni. Végül egy éjjel, cachet-vel, az összes parlamenti tagokat vidékre, Troyes-be parancsolta el a király. „Ez polgárháború!” — kiáltotta egyikük. Artois ezután a többi párizsi nagy udvarnál regisztráltatta az adórendeleteket, óriási tumultus közben, a katonaság fegyverhez nyúlt az utca tömege ellen, halottak, sebesültek. Az ország minden magisztrátusa csatlakozott az ellenálláshoz, az adók szedését betiltották. Párizsban minden ügyvéd, minden intellektuális hivatás felzúdult és izgatótt, a tömeg vadászatot indított a rendőrség titkos ágenseire, inzultálta a gárdistákat is, fenyegető iratok, ocsmány énekek terjedtek, a királyi párról is. Brienne katonasággal rendet csinált, de igen vágyott a meg egyezésre a parlamenttel; 1787 őszén sikerült is ez, az új adózást el ejtették, de a régi, eredetileg ideiglenes huszadot meghosszabbították és kiterjesztették a privilégizáltakra is.

Nagy pompával vonult be ismét Párizsba a parlament, a szokásos, hetekig tartó tüntetések között. Ezután is tüzesen folytatta szerepét, letiltott egy kisebb kölcsönt is, amire a közigazgatásnak átmenetileg lett volna szüksége. A király megjelent a parlament ülésén, fenyegetően beszélt, de megígérte, hogy a rendi gyűlést legkésőbb az 1792. évig összehívja. Morgás között egyezett bele a parlament. De Orléans Fülöp, a volt régens unokája, a forradalom Égalité Fülöpje, felállott és tiltakozott a törvénytelenül kierőszakolt határozat ellen és a király zavartan hebegte az egykor oly parancsoló szavakat: „Törvényes, mert az én akaratom!” A herceget ünnepelte a tömeg s a parlament csatlakozott protestációjához. Két hangos tagját elfogatták, a parlament most a cachet rendszere ellen fordult, a természetjog alapján. A kormányzat pedig a parlamentek „reformjához” nyúlt, a versaillesi államnyomdában szigorú titok alatt, szuronyos örök között dolgozó munkásokkal készültek n rendeletek. Hírük mégis kiszivárogtatott és 1788 májusában a párizsi parlament csaknem alkotmányozó gyűléssé alakult, esküt tett az ország „alaptörvényeire”: a trón legitim öröklésén kívül idetartoznék az általános rendi gyűlés periodikus összehívása, az adó megszavazásának jogával; minden polgár joga, hogy elfogatása bírói eljárással történjék; a provinciák külön szokásjogainak, kiváltságainak megtartása; továbbá a magisztrátus elmozdíthatatlansága és joga a királyi rendeletek igazolására vagy elutasítására. Tehát az angol képviseleti és szabadságjogok, együtt a francia intéz-

ményesség jogaival. A kormány megsemmisítette ezt a határozatot; s amikor két hangos tanácsos az éjjeli elfogatás elől a parlamentbe menekült, katonasággal zárta körül a palotát és a hajnali ülésre összehívtetett magisztrátust, míg az üldözötteket kézre nem keríthette.

Ez a forradalmi jelenet vezette be az „államcsínyt“: a parlamenteket egyszerű főtörvényszékekké süllyesztették le, politikai természetű regisztráló jogait egy új, legfőbb fórumra bízták, a „Curia Regis“-re, tagjai a vérbeli hercegek, a pair-ek, a régi nagyméltóságok, pár főpap, főhivatalnok és a régi nagy udvarok képviselői. Nem képviselőlet tehát, de nem is a régi magisztrátus adminisztratív testületé.

Dühödt ellenállás következett. Organizált országos izgatás, amelyben résztvett a legkisebb vidéki bíróság is, a legalsóbb népre is kiterjesztve propagandáját. A parlamentek ágenseket küldtek szét, pénzgyűjtést is indítottak az ellenállás céljaira. A vérbeli hercegek és főurak is összejöttek, ők régi szerepüket követelték az államvezetésben. Orléans gyanúsán elkülönült és hallgatott, fizetett írói a nemzet reményének tüntették fel őt. A klérus is általános rendi gyűlést követelt, de előre is saját kiváltságainak fenntartásával. A tartományok, amelyekben volt még rendi gyűlés, kijelentették, hogy az ediktumok megszüntetik az intézményeket, amik őket a koronával összekapcsolták, megszüntetik tehát hűségesküjüket is. Bretagneban a rendelet kihirdetése alkalmával a tömeg elvette a katonáktól a fegyvert, a parancsnok és az intendáns alig tudott menekülni. A Dauphiné-ban a katonai parancsnokot ostrom alá fogták — a tiszték mindenütt a mozgalommal éreztek. Ezután e tartomány újjászervezte rendi gyűlését, amely nem-sokára az általános rendi gyűlésnek is mintája lett.

Ekkor már igazán kialakult a szabad francia „közvélemény“ féktelenebb modernséggel, mint Angliában. Ott a folyóiratok mellett most már napilapok is viszik a politikát, de mindegyik mögött valamely párt és érdekeltség áll, ismerik saját céljaikat. Párizsban is vannak napilapok, az első 1777-ben jelent meg. De ezek inkább csak tájékoztatók; nem ez a sajtó a döntő, hanem a mindenről szabadon szóló nyomtatványok, program és pártalakulás nélkül. Hiába dolgozott a rendőrség, hiába alakult meg a „Cabinet noir“ a kormánynak belföldi-külföldi kémrendszere, amelynek hírszerzői között akkor nem is sejtett előkelő nevek is szerepeltek. Az üzleti vállalkozásokon kívül magánosok is tartottak titkos nyomdát, úgyszólván minden főúr, palotájának rejtekében. Fizetett írókkal dolgoztattak, igaz és költött botrányokról. A kormányok, a század közepétől egyes miniszterek is így csinálták a hangulatot maguk mellett, Calonne maga állítólag három-

száz író pénzelt. Londonban egész kolóniája volt a francia törvények elől menekült hűtlen pénztárosoknak, zsarolóknak, kiugrott papoknak, akik hazai megrendelésre a francia közélet minden területéről tudtak szenzációkkal szolgálni. Ha a század elején a francia utazók csodálkoztak, hogy Angliában mindenki olvas, úgy most egy angol utazó jegyzi fel, hogy a leghíresebb londoni könyvesboltok is üresek a tolongáshoz képest, ami a párizsiakban tapasztalható — és hogy nyomtatványt olvas és dugdos mindenki, a munkás munkája közben, a kocsis a bakon, a lakáj az előszobában. Az 1788. év utolsó hónapjaiban, az államhatalom bomlása idején, 2500 röpirat jelent meg az országban; s amikor a sajtó szabaddá lett, az 1789—1792. években, mintegy ezer folyóirat keletkezett, végül senki sem olvasta már őket, felelőtlen összevisszaságukat.

Az 1780-as években a szalonokat már klubok váltották fel; kezdte az „amerikaiak klubja“, a „négerbarátok klubja“ — távoli, de annál határtalanabb szabadságideákkal. Ilyen meghatározatlan célú alakulás a nacionalista párt is, a legkülönbözőbb eszmékkel és embeerekkel, már távol a parlamenti patriotizmustól. Belőle alakult az „alkotmányos klub“, a rendi gyűlés választásainak ellenzéki komitéja, amelyben, nevével ellentétben, köztársasági-forradalmárok is vannak, mint Mirabeau, Condorcet. Továbbra is jelentős egyes magántársaságok szerepe, a legaktívabb köztük Kornmann bankár háza, itt szóltak először republikáról, Franciaország „el-bourboniatlanításáról“. Mirabeau is itt kezdte, sokat tudott beszélni a kormány önkényéről, a Bastille-ről, ahová botrányos ifjúsága miatt apja kérésére tizenhét-szer csukatta be őt a király.

A parasztságot nem annyira a propaganda, mint inkább az intellektuális vezetésnek csődje forradalmosította. Vakon támadt minden régi ellen és sokszor botokkal verte szét az adója könnyítésére érkező reformbizottságot. Párizsban már a parlamentet is végkiárúsításra hirdetik a falaira titkon ragasztott plakátok, a koronát zálogházba, a minisztereket akasztófára küldik. Még a királyné színházpáholyára is rákerült a „reszkess zsarnok!“ felirat. A kaszárnyákban röpiratok forogtak a katonák polgári jogairól, felhívások, hogy a népre ne lőjjenek. A közigazgatás megbénult az országban, a bírásokodás, az adószedés szünetelt, a kormány a kórházak, színházak pénztárából élt napról-napra. De már a kormányzatban is forradalmi hangok hallatszanak: a privilegizáltak szembezártak az állammal, legyen vége tehát a parlamentnek, a nemességnek, a klérusnak, az általános polgárjogokon fog felépülni az állam új hatalma.

XIV. Lajos, akire részben szánalommal, részben megvetéssel tekintettek, 1788 nyarán kibocsátotta a rendeletet az általános rendi gyűlés összehívására, a választás módjait illetőleg a régi okmányok lehető legnemzetibb és legáltalánosabb értelmezését kívánván. Brienne lemondott; az egyedüli, akitől gyakorlati tetteket várhattak, Necker volt. Visszatérése a kormányra valóban megnyugtatóan hatott, kölcsönöket teremtett elő; a parlamenteket először sok korlátozással, azután, fölényes hangú rendelettel, teljesen visszahelyezte jogaikba. Dicsőséggel vonultak be székhelyükre, de népszerűségük mindjárt megszűnt, amikor a rendi gyűlés összeállítását a régi, rendi alapok szerint követelték, a polgárság rovására. A nacionalisták központi komitéja, amelynek La Rochefoucould herceg, Talleyrand, Mirabeau, Condercet, Lafayette, Sieyès voltak a legnevezetesebb tagjai, a polgárjogokért izgatott, a parlament elkoboztatta az ilyen röpiratokat. Amikor Necker kihirdette a király elhatározását, hogy a harmadik rendnek, a polgárságnak, képviselői számban annyi lesz, mint az egyházé és a nemességé együttesen, a tömeg lelkes ujjongásba tört ki, az utcákon általános ölekezés, a királyhoz a haláliratok özöne, istenítették őt és Neckert jó angyalának nevezték.

Az eseményekből nehezen érthető meg a francia társadalom általános forradalmasodása. Nem volt erős elnyomás és ma már kétségtelen, hogy a jólét minden rétegben általában véve emelkedőben volt. De nem is a felvilágosulás szelleme forradalmasított, ez szinté» csak a társadalom belső forradalmasodásának terméke volt.

Az ok az európai fejlődésfolyamatnak általános jelensége: vége a társadalom közeli adminisztrációjának, végleg elhalt a szokásszerűség teremtő ereje. Az adminisztratív társadalomtípus elveszítette létjogosultságát Európában. A régi francia szervezetek a múlt emberöltőkben már valóban csak jogokká lettek; hivatalos fórumaik már csak a kifejezett jogokat őrzik, egyébként általános elvek szerint gondolkoznak. A szélsőbbek, a kormányon levők is, a jogokat már századokon át feburjázott visszaéléseknek tartják. Eljön az idő, amikor a népi életben tompán, alaktalanul képződő szokásokat paraszti kuriózumoknak nézi a képzett ember, kifürkészhetlen lelkiségből ismeretlen módon eredőknek. S amikor a kézműves okoskodásában is csak furcsa csizmadia-filozófiát lát már; és már senki nem tudja elhinni, hogy az ilyen irracionálisokból lett az európai kultúra. A forradalom előtti emberöltőkben minden azon dolgozott már, hogy a társadalmosodás régi módszereit az újakra térítse át, az erők célszerű felhasználására,

azaz érdekképviseltek alakítására, politikai célokra; s gazdasági célokra, a pénz szerepére. Nem kellett ahhoz izgatás, hogy a legalsóbb élet is megrendüljön belé.

A parasztság nyomoráról sok a szomorú leírás. Még elég sok a „mainmortable“ köztük, akik személyükben sem teljesen szabadok. Azaz jogilag nem költözhetnek szabadon, bár már emberöltők óta egy úr sem próbálkozott erőszakos visszahurcolásukkal. Néhol még a paraszt házasodásához is az úr beleegyezése szükséges, ha nem magához hasonló állapotú, vagy nem az uradalomhoz tartozó nőt akar elvenni. Földét csak úgy hagyhatja gyermekeire, ha azok együtt, egy fedél alatt éltek vele. De egyáltalán alig van paraszt az országban, aki ne viselne földesúri terheket, amik egyúttal szabad tulajdonjogát is korlátozzák. Egyébként nem súlyosak már, a robot sehol sem több évi tizenkét napnál. Elvben minden állami adót a paraszt visel, valamint az egyházi tizedet is. Együttesen a földesúri és az állami terhek gyakran a fele jövedelmét felemésztik. Az állami adózás és robot súlyosabb a földesúrinál. Young, Franciaországban utazva, elszörnyedt a számtalan kicsiny parasztbirtokon, elmaradottságukon és csodálkozott, hogy a fényes kastélyok lakói hogy tudnak ily ronda környezetben élni.

De a nyomor önmagában nem lázít; Angliában kidobták földjéből a parasztot, mégsem tört ki forradalom. És sok parasztnak viruló a gazdasága. Young, amikor továbbutazott Spanyolországba, a latifundiумok hazájába, mint valami idillre emlékszik vissza a francia vidék képére. S Franciaországban most már kétségtelen, hogy a paraszté a föld, még ha mainmortable is, az úrnak csak jogai vannak rajta. Épp az a forradalmi, hogy a paraszt is tulajdonjogban gondolkozik már; miért nem az övé az a föld, ami az övé s miért viseli a földesúri terheket, amikor az úrnak már alig van valami köze az ő életéhez? Az állam nagy terheket ró rá s már nem tudja senki, hogy az állam adminisztráció foglalta le lassanként a paraszt számára a földet. Poroszországban nem, ott a lovagbirtok szolgáló munkása lett a parasztság. Az intellektualizmus a kultúrszellem érvényesülését nézi, nem a társadalmat. Innen Európának óriási kulturális épülete; s innen az állam óriási, célratörő szervezete is. Innen a verseny az államok között, a hódítás, — mindez eltorzítja a vezetőrétegek és a parasztság életének régi arányait. Régen a falu társadalma nem volt oly egyoldalúan paraszti, mint már a XVIII. sz.-ban is; most, ha ott is lakik az úr vagy tisztje, a paraszt csak érdek-fél számára. Nincs, aki folytassa a régi munkát, vezetést, a közvetlen együttélés tapasztalataival.

Régen csaknem a parasztelel csinálta a jogot, a képzettség csak kifejezte azt; most, a távoli adminisztráció alatt, magárahagyatva él a falu együttese, a nélkül, hogy modern érdekközösséggé alakulhatna át. Nem a vagyoni erők szerint van szervezve, hanem szokásszerű együttes, mindenki létének szempontjából. A hatóságok, intendánsok jól akarnak vele, szindikusaival tanácskoznak a többtermelésről, érdekképviseletet akarnak alakítani a faluból, majd Turgot és utódai félig-meddig politikai képviselőt is. A kormányzat sok helyen felbontotta a földközösségeket a többtermelés érdekében; itt nem a földesúr nyer ebből, de mégis inkább a tehetősebb paraszt. De ahol nem is sikerült a felosztás, ott is érdekfeleknek kezdik nézni egymást a parasztok, a helyett, hogy folytatnák régi szervezetük kiépítését. A robotnak pénzen való megváltása különösen erősíti ezt a folyamatot, valamint a gabonaforgalom szabaddátétele is s egyáltalán a pénz szerepének állandó behatolása szervezetükbe.

Valami különös bizonytalanság a réginek és újnak átmenetén. A paraszt érdek-egyénség már s mégis százfélekép kötve társaihoz és urához. Minden kapcsolatát velük a magántulajdon s magánérdek szempontjaiból latolgatja, s mégsem tud kibontakozni e kapcsolatokból. Nem is akar racionális egyezkedést, lemondani földje, legelője egyrészeről, hogy a többi szabad tulajdona lehessen. Szó sem lehet arról, hogy földjét üzleti bérletként vegye az úrtól, szabadon minden feudális kötöttségtől, mint Angliában. Amihez csak valami joga van, azt ösztöne az ő magántulajdonának mondja. Minden úri intézkedést sötét «gyanúval néz, még ha javát akarná is. Talán nem is jut le hozzá a politikai izgatás, mégis mindenki állandó az izgalom. Családja Öröknek szánt léte alapjait fanatikusan őrzi mindenki s valamiként mégis kiszólitáná a közösségből, amely ezt biztosítja, az egyéni érdek. Beteljesül a folyamat: a régi szokásjogok itt is valami általános polgárjoggá való átalakulásra törekszenek. A szervezetlenné vált paraszttársadalom tompa ösztönnel megindul, mint valami idegen nép, hadjáratára minden felsőbb szervezet ellen. Másutt okszerű a fejlődés: a nemzetgazdaság közérdekeiből lehet átalakítani az agrártársadalmat. Itt mély és szívós minden szervezet, nincs más megoldás, ha észszerűvé akarják tenni, mint hogy húszmillió önálló egyéni-gazdasági atomra bontsák fel a föld társadalmát.

A forradalomban megtörtént ez, elsöpörték a társadalom régi vázát, racionális egyenlőséget teremtettek, — és azután nem tudták mégsem az erők mozgalmassá szervezetebe fogni a nemzetet. Erős polgárjog, éles magántulajdon biztosított minden családot és minden vagyont;

mindegyik magába zárkózott és célszerű munkarendbe való aktív sorakozás helyett mindegyik csak apró tökefeleslegét bocsátja a kapitalizmus rendelkezésére, amely létesíthet hatalmas vállalkozásokat, de nem célratörő társadalomszervezeteket. A család a meglévőhöz való görcsös ragaszkodással él, a népszaporodás megáll. Elvont eszmék csapdosnak a társadalom fölött, gyűjtik milliók szavazatait hol az egyik, hol a másik szélsőségre, szuggesztív erők hirtelen rántják magukkal a nemzetet, — de valami általános, az emberi jogokat méltányoló észszerűségeen túl nincs fejlesztő társadalomvezetés. Ez a modern világnak egyik arca, az angol-amerikai típussal szemben.

E mély válság volt az oka, hogy a francia állam nem érvényesülhetett a nemzetközi életben, nagy népszáma és gazdagsága ellenére sem. Reformjai csak fokozták az óriási társadalomszervezet minden ízében-részében reszkető izgalmat. Mert a polgárságnak is hasonló az állapota, — nem is szólván a nemességről, amely nagybirtokos, földtulajdon nélkül; erejét egyéni módon akarná használni s nem lehet sem gazda, sem hivatalnok, sem államvezető politikus a meglévő rendben. Nem számítva a közvetett adókat és az újabb huszad-adókat, adómentességét rettenetesen megfizette azzal, hogy kiszorult földje jórészenek tulajdonjogából, — amit azonban már nem méltányol a közvélemény. A polgárság a döntő, irtózatossá erejű előnyomulása évszázadokon át minden más tényezővel szemben nem politikai, vagyoni erején alapult, hanem a létét biztosító szakszerűségeen. A polgári hivatás most már nem folytatja a régi munkát, már kész, szabad intellektualizmussal dolgozik, a szabad érvényesülés, mozgalom híve. S mégis, kiváltság jogait, egzisztenciáját nem akarja feladni, a képzettség általános „természetjogának” tartja helyzetét. Hivatalvásárlás, öröklés adja jogait a tanuláson kívül; mindkettőnek elmúlt már régi értelme, valóban visszaélés lett belőlük. A képzettség általános jogai, — s mégis úgy örökölte-vásárolta azokat mindenki; ekkor már mintegy háromszázezer vásárolható „köztisztesség” volt, túlnyomórészt minden tényleges funkció nélkül, csak bizonyos társadalmi helyzetet jelentve. Bizonyára alig volt valaki az intellektuális pályákon, aki ne érezte volna e rendszer félszégességét, ne látott volna maga is „visszaélést” benne. Az intellektualizmus tehát szabad mozgást akart s mégis szembeszállt a kormány reformjaival, amelyek a maga biztosított jogait veszélyeztették. A magisztrátussal együtt tartott, valami ismeretlen megoldásért a múlt és jövő között, általános, eszményi elvekkel, osztályöntudattal, nemzetet vezető szerepének tudatával. Nem mozgás jött ki ebből, nem expanzióra szervezett társadalom; egyelőre a jogok-

nak minden állami keretet szétrepező általánosítása, a forradalom, a modern időkben pedig a mozgó gazdasági-politikai társadalomban súlyosan keresztbe fekvő és a létüket kulturális öncélnak tekintő bürokratikus és szabad pályák összessége.

A forgalomgazdaságot is szabad intellektuális elképzelések vezetik már, mégsem térhet át az erők szabad versenyére. Pedig a kormánynak ez a tendenciája; még a város-elöljáróságokat is választott testületekké akarná átalakítani. De jellemző módon általános és titkos szavazással, ami nem adminisztratív gondolat, nem a szakszerű munkát érvényesíti, másrészt pedig nem is az eleven erőket szolgálja, hanem a fejszámnak tömeglelkületét. A céheknek már megszűnt régi értelmük, a nagyarányú általános iparszabályozás általánosította lényegüket; s a céhek felbontása mégsem hozhat szabad mozgást, eleven vállalkozást. A mesterek nem hajlandók feladni biztosított állapotukat, bár szeretnék már tiszta nyereszkeedésre dolgoztatni segédeiket. A segédek nagy tömege nem akar az angolhoz hasonló munkássággá lenni, hanem mestertjogot akar, általánosodott kiváltságokat. Nem csupán bérharcokról van szó a XVIII. sz.-ban egyre szaporodó sztrájkokban; robbanó feszültségüket társadalmias momentumok okozzák, amiket nem lehet bérmegegyezéssel kielégíteni. Csak a régi, életteljes céh-együttes gondos, lassú továbbfejlesztésével lehetne ezt a kérdést megoldani, ily újabb évszázadokra azonban már nincs idő Európában. A pénz gyenge a francia társadalomszervezetben arra, hogy bér munkássá tegye az iparost, a régi otthonos szokásszerűség azonban már kihalt, nem tudja távoltartani a pénz rideg benyomulását. A kézművesség már a középkortól a legveszélyesebb elem az országban, lázadása mindig társadalmi kérdésektől súlyos, mindig mély átalakításokra törekszik, fel az államszervezetig és a nagy forradalomban is megtartotta ezt a szerepét. A forradalom után a kismesterek óriási tömege lakta az országot, kistőkét gondosan őrizve, a gyárpar a fejük fölött alakult meg, a fináncvilág kezében.

A francia a legfejlettebb ipar a világon, de ellenállt a munka mechanizálásának, a gépeket nem itt találták fel. Pedig a gondolat eleven volt; Papin gőzgépe volt az első reális értékű kísérlet, az angolokat megelőzve; kocsira szerelésével is előbb kísérleteztek, mint az angolok. Kerekes gőzhajóval már 1776-ban próbálkoztak, de gyakorlatiassá nem tudták tenni. Még mindig az anyaggal való bánás módszereinek kialakítása a francia technika alapja, eredményeinek ipari értéke nagyobb lett volna, mint az angol gépeké, ha az ipar nem tért volna át világszerte az expanzív tömegtermelésre. A kézművesség e téren találkozott a tudománnyal. A XVIII. sz. második felében Buffon

a magaskohó, Jussieu a higanybányászat, Reaumur az acéltermelés, Hellót a széntermelés, a gyapjúfestés, Vaucanson a selyemfonálglyártás eljárás módjait tökéletesítette, Lebon pedig, 1786-ban, a világítógáz alapelveit dolgozta ki. A selyemipar valamennyi ipar között leginkább jutott el a nagyvállalkozás formájáig Franciaországban, Cardon találmányai e téren tehát közelednek a munkagépek fogalmához, bár mégis inkább az eljárás tökéletesedését, mint a tömegesítést szolgálják.

Szintén az anyagnak, a gáznak és levegőnek törvényszerű vizsgálata juttatta kezdeményező szerephez a franciákat a léghajózás problémájában. Blanchard 1782-ben megkísérelte, sikertelenül, a szárnyakkal való repülést; a Montgolfier-fivérek, manufaktúra-tulajdonosok, 1783-ban felszálltak melegített levegővel telített léggömbjükkel, miután előbb kecskék felszállításával meggyőződtek, hogy az emelkedés nem árt a szervezetnek. Ugyanez évben a vidéken Charles már hidrogénnel töltött léggömbbel kísérletezett. A következő évben Blanchard már át szállította Angliába is; utána egy másik kísérletező a Csatornába veszett.

HETEDIK FEJEZET

ANGLIA: AZ IMPERIALIZMUS ÉS AZ INDVSZTRIÁLIS FORRADALOM

Hirtelenül változó kép: Anglia társadalmá a XVIII. sz. derekától szellemében konzervatívabbnak tűnik fel, mint Franciaországé. A tradíciók, amelyek fölött ott már elvben kimondták az ítéletet, itt megtartják eleven szerepüket. Mint eddig is, folyton alkalmazkodva a társadalom racionális átalakulásához, vallásos érzület kíséri az új iparfejlődést is, amely százazrek életét vette hatalma alá. A tradíció itt elejétől az erők szövetségese; most a gazdasági forradalomból, a gyarmati hódításból szerkeszti meg az erős államot és a világbirodalmat, az egyedüli társadalmat, amely sikerrel áll majd ellen a francia forradalom robbanóerejének, Napoleon európai uralmának.

Az amerikai háború befejezése után tovább folytak a parlamenti harcok. A király személyes uralma megbukott, s mégis szilárd a vezetés. Az ifjú Pitt vette át a kormányt 1784-ben s tartotta két évtizedig s rövid megszakítás után újra ő vetette meg a kormány élén a Napoleon-ellenes európai koalíció alapjait. Huszonnégyéves korában lett premier; mintha apja jelent volna meg újra ifjan, régi ékesszólásával. Apja

módján nem pártemberként akar kormányozni, hanem az „alkotmány” alapján, patrióta értelmezéssel: nem a parlament, hanem a nemzet a szuverén, a közösség teljes életére irányított tekintet vezesse az államot. Burke, az új whigizmus elméleti megalapítója, most csaknem toryvá lett. Szerinte az angol nem elvont, természetellenes elvek alapján akarja az újat, hanem a régin alakít az idők kívánalmai szerint; az állam nem az ész alkotása, s nem üzleti társaság, hanem minden erénynek, tökéletességnek, tudásnak a foglalatja, féltő tisztelet illeti meg, — közössége nemcsak az élő embereknek, hanem azoknak is, akik már meghaltak s ezután élnek majd.

Ez a régi, szokásszerű-hűbéri múltnak hangja a modern társadalomvezetésben. Gyakorlatilag véve: a tradíció tisztelete nem más, mint hogy az erőket struktúrákon kell átvezetni, olyanokon, amelyek a hasznot szétosztják a társadalomban, elsősorban vezetésre hivatott rétegeiben. Pitt tehát elnyomta az érdekek nyers előtörésére haladó szabadságokat. Igyekezett megakadályozni a megalapozatlan existenciájú, felelőtlen sajtó elterjedését, úgy, hogy nagy bélyegadókat vetett ki az újságokra, hirdetésekre. Mert Angliában a morális hetilapoktól csak egy lépés az üzleti tudósítás, az egyszerűen hírközlő napilapok mindkettőt egyesítették magukban az 1760-as évektől, s ezzel modern hírlapokká váltak. Közülük hangzott ki 1785-től a „Times” mély harangszava, Pitt alapításáé, hogy megbízható, tárgyas orákulumként nevelje a közönséget. A sajtót itt meg lehetett fogni érdek-alapokon, míg Franciaországban érdek nélkül, vaktában dolgozott eszméivel a gyűlöletével. A gyülekezés és szövetkezés jogával szemben Pitt a békebírák hatóságát erősítette, hatalma tetőpontján, a napóleoni háborúk idején, még a Habeas-Corpus felfüggesztését is keresztülvitte, úgy hogy a rendzavarót minden körülményesség nélkül fogságba lehetett vetni. A meetingek ezóta Angliában némiképpen szabályozott közintézményekké lettek, Európa gyülekezésjogának mintái.

Mert a klubok, komiték közül sok hajlott már az elvont eszmékre, tekintet nélkül a közösség érdekeire s nyugalomára. Eleinte csaknem egész Anglia üdvözölte a francia forradalmat, az egyesületek testvériségről, egyenlőségről szónokoltak és zsarnokságról s népakaratról. A választójogot illetőleg is, eleinte a whig-párt keretein belül, csak a XIX. sz. elejétől külön pártként, kialakult a radikális irány, általános és titkos szavazatot követelve. Kevesen voltak, de erősödtek a disszenterok rokonszenve által. Egyébként Fox is, a whig-párt vezére, sokat vett át a francia egyenlőség-eszmékből, s ezzel a modern politikai-gazdasági liberalizmus előhírnöke lett. De az a szabadelvűség is idő-

mult az államgondolathoz, nem minden szabadságot ismert el. Pitt maga volt az, aki 1785-ben, Fox-szal egyetértésben, választójogi reformot javasolt, a jog kiterjesztését nemcsak a „freeholder” kisbirtokos-ságra, hanem a „copyholder“-re is, amely egykor földesúri függésben élő parasztréteg volt s bár most már csak évbért fizetett földéért, mégsem számított a teljesjogú szabad polgársághoz. Ez a zsenri-Angliának vége lett volna. Jellemzően világít rá a régi képviselő lényegére az, hogy Pitt egymillió fontot kért a parlamenttől a választójognak a régi, jelentéktelen kerületektől való visszavásárlására: a társadalomképződmények szerzett jogainak tartották ezt, a választási „vesztegetés”⁶⁶ is „közérdekű”⁶⁶ pénzforrás az illető képződmények számára. A király ellenezte a javaslatot, az alsóház sem állott határozottan melléje, túlgyors átmenet lett volna a politikai nemzet kötetlen, mindenkit magába foglaló ideájára.

Pitt, akár apja, a nemzeti állam gondolatának képviselője, s mint apja, hitt abban, hogy a szabad gazdasági élet ez eszmével összeforrvá alakítja ki szervezeteit. Ő, az egységnek államférfiúja, lelkesedéssel állott Adam Smith szabadkereskedelem-elmélete mellé. Maga önzetlen ember, de az erők, azaz a tőkék szabadságában, a számok nagyságában látta a közti életet, boldogságot. Az angol tőke jusson a Föld minden részén, minden nép életében döntő szerephez. Szerinte ez volt az Angolbirodalom szakadatlan fejlődésének alapja; s ez az alapja az emberi tökéletesedés szakadatlan folytonosságának i*. Az intellektuális vezetés tehát már teremtő erőnek tartotta a tőkét, bárki kezében legyen, nemzeti energiának. Csak azért gondolkozhatott így, mert Angliában a tőke tényleg csak munkaszervezetek által dolgozhatott, foglalkozást nyújtva a tömegeknek. A patrióta-szellem úgy vélte, hogy a nemzetállam gondoskodása a munkásság védelméről elegendő a szociális bajok megelőzésére.

Az angol kézművességnek céhszerű fejlődése a XVIII. sz. derekán már teljesen megszűnt, az 1770-es években a „parlamentáris merkantilizmus”⁶⁶ is önmagától elmúlt, az állam szintén saját belső célszerűségükre bízta a gazdasági szervezeteket. Pedig a céhek megmaradtak; Adam Smith, a szabadverseny elméleti hirdetője, éppen Glasgowban tartózkodott, amikor a vaskovácsok céhe ottan le akarta tiltani Watt gőzgép-kísérleteit, s a feltaláló csak mint az egyetem alkalmazottja szabadult meg a zaklatásoktól. Az ilyesmi azonban már nem a céhi munka védelme volt, hanem kísérlet a szerzett jogokkal való nyereszkesedésre; pénz ellenében mindenfajta iparúzást megengedtek a jogokat birtokló testületek. Az angol cég jogilag ma sincs eltörölve, sőt az 1814. évi tör-

vény egyenesen fenntartotta a korporációk szerzett jogait, csak Erzsébet tanonctörvényét törölte el. Még éltek a régi városgazdaságból származó külön polgárjogok is, az 1828—29. évben a londoni City 2700 iparost porolt be, mert a városi polgárjog megszerzése nélkül dolgoztak; az „idegenek” ily kizárását csak 1835-ben tiltotta el a törvény. Szívós a tradíció Angliában, de azért a hasznos célokra törő üzleti vállalkozás szabadon csoportosíthatja át a maga szükségletei szerint a munka társadalmát.

Adam Smith (1723—90) az angol „felvilágosodásnak” a morál-filozófiának tanítványa volt. Híres műve (1776) ezt a szellemet tükrözi: az egyén önálló érvényesülése, erő kifejtése haszna az összességnek is, a gazdasági élet szabad dinamikája önmagától a jóra, a szociális harmóniára vezeti át az egyéni érdeket. A „piac” az áruk és az árak szabad törvényszerűséggel kialakult viszonya igazítja el a társadalmat munkaszervezetekbe, célszerű munkamegosztásra, ami által minden termeléség a lehető legjobbat produkálja, a legjobban kiszolgálja a társadalmat. A közhatalom, az állam ne nyúljon e törvényszerű dinamikához, ne pártoljon s ne korlátozzon semmit, csak őrkdjék a mozgás szabadságán; „maradjon meg az éjjeliőr szerepénél^{4*}”, — mondták később humorosan. Smith elmélete Angliában nem jelentett nagy újságot, de a célszerű kontinensen a modern törekvéseknek valóságos bibliája lett, s később a gazdasági-politikai liberalizmusnak egyik tankönyve. A francia fiziokratizmusban még az emberek biztosított léte a kiindulás, a személyi teljesítmény elsősége kényszeríti a pénzt a méltányos étékelésre. Smithnél is beleértődik a munka bére a versenybe, de már nem biztosított tétel ez, a körforgásnak nem kell megállnia az embereknél, kielégítenie az őket megillető igényeket. A piac elvont dinamikájától várja Smith az igazságot. A következő emberöltő elméleteiben aztán már szinte tisztán az adás-vétel pénzműveleteire bízzák a társadalmi igazságot. Végül már akinek pénz van a zsebében, éppúgy szedegeti a munka termését, mint Ausztráliában az, akinek lába s keze van a vándorlásra és gyümölcszedésre: és azt hiszi, hogy a fa azért termékeny, mert ő használja, leszedi gyümölcsét, a munkás azért élhet meg és dolgozhat, mert ő megvásárolja munkáját.

Smith még érezte a kapitalizmus tökéletlenségét, hangsúlyozta is veszélyeit a közérdekre. A tőke önála önmagában még nem teremtő energia, csak akkor, ha új s új munkaszervezeteket létesít. A kezdődő „magas-kapitalizmus” korszaka ez, tele reménységgel az erők versenyének, — ami pénz formájában folyik le, — a társadalmat fejlesztő hatásában. Az Okcidens fejlődésének nagyszerű eredménye az, hogy csak

hatalmas munkaszervezetek létesítésével juthatott uralomra az erők szabad érvényesülésének elve. Anglia most a szabad verseny hirdetője; nemrég még inkább Hollandia volt; mindig az a társadalom, amely úgy érzi, hogy biztos a dolga a világ eme versenyében. A munkaszervezetek kinyúlnak a kontinens államaira és az idegen földrészekre is, s amíg megtartják hódító fölényüket, addig gazdaggá teszik Angliát. A patriotizmus bízik abban, hogy ez a szervezet valóban nemzeti társadalmiszervezet marad, minden polgár szabad érvényesülésének társadalma. Nemzeti imperializmus; a birodalom hatalma, jóléti-kulturális gondja támogatja. A felvilágosodott abszolútizmus és a francia forradalom után az ilyen állam, az ilyen társadalom minden európai nemzet ideálja, — amíg nem mutatkozik annak tragikus következménye, hogy az egzisztenciákat biztosítás nélkül hagyták, s hogy a hódító célok nem az egész társadalmat szolgálták.

Egy felső szervezet alakult ki tehát az angol gazdasági életben, a dolgoztató szakszerűség. Az erőknek roppant társadalmiszervezeten kell keresztülmenniök, hogy érvényesüljenek; s kénytelenek ily nagy szervezeteket fenntartani, hogy versenyképesen dolgozhassanak a modern világban. Anglia népe hatalmasan szaporodik; s mégis bizonyos, hogy a legkisebb ember életszintje is emelkedik a régi időkhöz képest. A szervezetbe kényszerített erő: a természet erői is így válnak hasznossá a gépek korszakában. Előbb a szervezet, s csak aztán lehet hasznossá az erő. A XVIII. század második felének angol ipari forradalma nem a gépekkel kezdődött, hanem a társadalomnak nagy, üzemi, célokra beállított munkaszervezetekké való alakulásával. A jövő gépek alkatrészei előbb emberekből állottak s csak amikor a munkát annyira célszerűsítették, hogy az emberek már nem is mint élő személyek szerepeltek, hanem mint kiszámítható mozdulatok és funkciók, akkor önthették át anyagtalan szervezetekbe munkaüzemüket.

Csak a XVIII. sz. végén kezdenek jelentősebb szerepre jutni a „munkagépek“: sok ember, sok munkásképz mozdulatát egyesítő szervezetek. S csak a XIX. sz. elejétől az „erőgépek“: szervezetek, amelyek a természet addig jelentéktelennek tartott erőit sűrítik-fojtják magukba, s kényszerítik irtózatosszerű feszülésre, robbanásra egyetlenegy irányban, amelyben hasznos funkciót teljesítenek. Az erőgépek bekapcsolása a munkagépekbe: szinte korlátlan fokozása az ipari termelésnek. Az erőgépek bekapcsolása a mozgás-szervezetekbe: csodálatos fokozása a sebességnek. Ma már, kiszámították, a gépi erő összessége annyi

munkát teljesít a Földön, mintha minden teremtet lélek mellett egy rabszolga szolgálna.

A XIX. sz.-nak ez a gépkorszaka csak a XVIII. sz. nagy társadalmi átalakulása által következhetett be. A technikának nincs filozófiája, csak társadalomtörténete van. Az emberi szellem, az elvont tudomány sohasem alakított volna ki önmagában modern technikát. A találmányok alap gondolatai már régóta élnek, mégsem lett belőlük technika.

A találmányok az 1760-as évektől kezdtek realizálódni Angliában, akkor, amikor a vidék társadalmi végleg felbomlott és nagy munkástömegek állhattak a vállalkozás rendelkezésére. De ennek éppen technika-ellenes hatásának kellett volna lennie, a tömegmunka felvásárolhatósága egyenesen megakadályozza a technikai fejlődést. Hiszen másként az antik rabszolga-dolgoztatás hozta volna meg a gépek korszakát. Angliában a munkaerő vásárolható lett; de a mai modern gondolkodás számára már nehezen érthető régi, irracionális, társadalmias erők szerepe a döntő a modern technika kialakulásában.

A régi évszázadokban a francia-típusú céhszerűség végezte el az alapvető munkát. Azzal, hogy minden kézművesnek biztos létéből indult ki, a gyártásfolyamat minden részlete szinte öncéllá lett, önmagában érvényesülő, piacra vihető tökéletes mű. Nagyszerű módszereket, eszközöket alakított ki minden kicsiny feladatra. A munkarészletek egybekapcsolása nagyüzemmé azonban épp azért nem lehetséges, mert önálló társadalomrétegek végzik azokat. Vállalkozás helyett rengeteg kisüzem céhszerű, adminisztratív közössége: ez a francia ipar nagyüzeme. Még amikor már a legegyszerűbb munkafázisokat a vidéki, otthoni munkára bízta is a céh, akkor sem alakulhat ebből racionális tömegdolgoztatás, a paraszt nem mozdul ki helyéről, régi teljes életét éli, nincs ijesztőbb számára, mint kiforgatása abból. Nemcsak a maga sorsát érzi át, hanem generációk sorsát. Elkallódott család az az ő szemében, amelyik pénz után indulva feladja otthonias biztonságát.

Angliában azonban a céh elejétől kezdve kevésbé őrzi az egzisztenciának; <élra, haszonra irányuló szervezkedés felé haladt régóta. S mégis, elég nehezek volt a céhszerűség arra, hogy az üzletet szakszerű fejlődésre kötelezze. Az angol kézművességnek is elég erős volt az egzisztenciája arra, hogy ne porladjon szét bér munkássággá, szakszerű teljesítményének biztosított érvényesülése a vállalkozást, az üzletet szakszerűvé tette, a nyers nyerészkedés helyett az üzem, a munkaszervezet tökéletesítésére alapozta a hasznot. Míg Franciaországban a paraszt valóban kivetett emberré lett volna, ha földjét elhagyta, Angliában az ipar oly

szervezete várta, amelynek üzemében a régi szokásszerű biztonsághoz némiképp hasonló elhelyezkedést sejthetett. Nem igaz, hogy a tőke nyers hatalma vonzotta magához az embereket. Ki is képzelhetné, hogy a csupasz munkabéért, ha jobb életet nyújthat is, elhagynák a tömegek megszokott környezetüket, amelyben most már ugyan talán nincs is több földjük-házuk tájékánál, de az emberekben még mindig él a társadalmi összetartozás, kölcsönös kötelezettség érzése? Ridegebb érdekszerűséggel bár, de az ipari munkásság kialakulásában mégis sok a hasonlóság a francia osztály képződéshez, oly hivatásokra való tóduláshoz, amelyek nem pusztán érdeket, hanem társadalmias igényeket elégítenek ki. Még is figyelhető ez a folyamat. Az inclosure a XVIII. sz. első felében még nem katasztrofális arányú, s aztán is elsősorban a közföldekre veti magát. A paraszt háza, kicsiny házkörnyéke megmarad, ragaszkodik hozzá, bár mind nagyobb mértékben kénytelen az ipartól neki kiosztott házimunkából fenntartani magát. Még mindig kaland, hóbort, kivetettség lenne számára az, ha munka reményében otthagyná helyét, környezetét. Defoe leírása mutat be ilyen félig paraszti, félig ipari településeket; az otthoni munkás még meglehetősen önálló fél a városi üzletemberrel szemben. Különösen Angliának addig néptelenebb vidékein, ahol a szakszerű mezőgazdaság még nem tette súlyos értéké a földet, telepsznek együvé nagy tömegekben az ilyen iparos-parasztok. A maguk hajlama szerint dolgoznak, egyéni tapasztalataikat követve és a környék vásárlóközönségének igényeit is, mert ha lehet, maguk adják el gyártmányaikat. Szívesen idomulnak azonban az üzleti vállalkozóhoz, ha irányítása alatt valami szerves folytonosságba kapcsolódhatik be munkájuk. A vállalkozó tehát messze előretérintve, a munkát, az áru fajtáját szélesebb piacok ismerete alapján megszervezve, biztosíthatja magának az állandó tömegmunkát, amely még mindig egy hűbéri életbiztonságra, teljes létre vágyó társadalom kezében van. Az európai szakszerűség: társadalomképződmény, nem üres racionalizmus. Nem is a tőke csinálja az első nagyüzemeket, az első igazi gyárosok a munkástársadalomból emelkedtek fel, akik ismerték a munka megszervezésének irracionális feltételeit is; és a gépek első feltalálói szintén kézművesek, vagy a háziipar vidéki társadalmában otthonos emberek. A félig parasztsorsban élő kézműves, mint egykor földesurától, most a vállalkozótól várja a szokásszerűség biztonságát pótló elhelyezkedést.

Így aztán ki kell alakulnia azon látszólagos belső ellenmondásnak, hogy a vállalkozó felvásárolja a munkát, de szabadon hagyja az embert. Az antik idők nagyvállalkozása nem képzelhető el másként,

mint a munkás személyének teljes lekötésével, birtokbavételével. Az angol munkás idővel mindinkább a vállalkozó-üzem tagja, de személyében hozzáférhetetlen marad. A vállalkozás csak egyik oldaláról nyúlhat hozzá, csak szakmunkája szempontjából. A munkás csak akkor bízza rá magát a vállalkozóra, ha a maga munkafunkcióját nagy, üzemi összefüggésekben aránylag biztosított létalapnak láthatja. Ha a vállalkozás pusztá tömegtermelést akar, nem tódulnak hozzá a munkások tömegei; ezek nem pénzben s rövid évek alkalmi nyereségében gondolkoznak, hanem egzisztenciákban és generációkban. Nem a munkástömeget kell tehát sokszorosítani, hanem a munkát minél „racionálisabbá” tenni. Ez az egyedüli lehetősége a tömegproduciónak: az emberi munka egyoldalú funkcióját „tömegesíteni”. Kihagyni belőle az embert, a személyi teljesítményből a végsőkéig absztrahálni azt, ami a hasznos célhoz tartozik. Az iparüzemet mintegy személyektől elvont szerkezetté tenni, szinte örök életre, fejlődésre szánva; a vállalkozó is generációkban gondolkozik, utódai munkáját és egzisztenciáját is számításba veszi, amikor üzleti összeköttetéseit kidolgozza s amikor eddig hallatlan befektetésekkel alapozza meg üzemét. A munkásságot már központosítani igyekeznek, mert az üzem állandóságot, folytonosságot, kiszámíthatóságot kíván; a részletek minél teljesebb mechanizálását s a mellett minél szakadatlanabb egymásbakapcsolódását. Minden gond az üzem objektív szerkezete felé fordul; a modern intellektuális erőfeszítés már egyáltalán nem is tart mást racionálisnak, csak azt, ami az emberi munka megtakarításával éri ^{®1} jobb hasznát-eredményét. Az angol gyár készen volt, mielőtt gépek lettek volna: tartós fejlődésre alapozott üzem, amely szinte független a személyi változatosságtól; amely úgy a vállalkozót, mint a munkást csak munkájánál fogva kapcsolja magához, de épp ezáltal valami objektív biztonságot nyújt munkatársadalmának.

Az első gépek szerkezete szinte úgy hat, mint valami kísérteties váza, kivonata az akkori munkástársadalom szervezetének. Az ember mintha látná, hogy miként figyelik és sürgetik a közös munkát, a nélkül, hogy üzni-hajtani lehetne a munkásságot, s anélkül, hogy új tömegeket lehetne felfogadni, átmeneti nyereszkesedésre kihasználni. Megkísérik ezt is; a XIX. sz. elejéig sok helyütt borzalmas a sorsa a munkácsolóknak, amely egészen az iparnak szegődött el. A nők és gyermekek éjszakai dolgoztatása általános, potom pénzért, vagy még inkább az árucikkből odadobott hulladékért, amíg e „truck-rendszer” meg nem szüntette az állami törvényhozás. De hiába, csak a jól kiépí-

tett, biztos állandóságú üzem fejlődésképes, ez húzza le végül a versenyben a rabszolgamódra dolgozókat; a haszonnak az üzem tökéletesítése marad a legfőbb feltétele.

Meg kell tehát figyelni a munkás mozdulatait, kihagyni belőlük azt, ami nem tartozik a munkához, kihagyni az anyag lassú kéz-kézbe adogatását, a fáradságot, a pihenést. Már nem is látni az embereket, csak a mozdulatokat, sokat egyszerre: tulajdonképpen nem is kellenének emberek hozzájuk, a mozdulatnak a személlyel való összeköttetése csak akadálya a produkciónak.

Természetesen elsősorban a szövőiparra vonatkozik ez; mindennapi közszükséglet, amely mégis bonyolult munkát kívánt. Különösen az új gyapotszövetre, amelynek silány anyagát a francia céhszerű ipar tette a gyapjúval versenyképes használati cikké. Az első találmányok nem tudományos elgondoláson alapulnak, nincs bennök semmi, ami magasabb törvényszerűség lenne. Kézműves-tapasztalatok, — de hosszú, szívós kísérletezésekkel, amilyenekre csak a társadalom s az üzem tartós szervezete ösztönözheti az embert s a nyers érdekszerűség helyett az iparnak társadalmias rendeltetése is. Az olcsó gyapotszövet méginkább tömegtermelésre szorul, nem egyéni műgondraj hanem jó átlagárura, s az üzem csak a szakadatlan folytonossággal, gyorsult eljárással növelheti hasznát.

A szövőiparban már ősrégi az emberi mozdulatoknak szerkezetekre való átvitele. Az első feladat a nyersanyag mosása, tisztítása, festése, fésülése, egyenlő, párhuzamos rostokra való osztása. Az így rendbeszedett rostcsomók kerülnek a fonás munkafázisa alá; a feladat az egyenletes rostszalagok összefogása, kihúzása a gomoly ágból, aztán a rostszalagnak kellő számú, egyenletes megsodrása s az így keletkezett fonálnak felgombolyítása. Elemi dolgok, mégis sok tapasztalat, gyakorlat, fegyelmezés kell ahhoz, hogy a célnak, a szövetfajtának megfelelő fonalak keletkezzenek. Mindenesetre mégis oly egyéni mozgásokat kívánó munka, hogy mechanizálása sokáig lehetetlennek látszott. De már a rómaiak is folytonossá tették a fonál sodrásának és gombolyításának fázisait, a szálát egy korongra előbb tengelyirányban, aztán a tengelyre merőlegesen bocsátván rá. Az egyik kéznek a korong forgatásával és helyzetének megváltoztatásával kellett foglalkoznia, a másikkal a rostszalag kihúzásával a csomóból. A középkor aztán megszerkesztette a taposórokkát: a láb egy kereket hajt, ez forgatja a csévé, amely fonalat sodor, s az orsót is, amely gombolyít. Tehát bonyolultabb szerkezettel szétvonták a mozdulatokat s oly hajtóerőre egyesítették újra, amely már lélektelen munkát végez. A két kéz munkája,

a személyi gond most már csak a rotszalag egyenletes összefogásával és kihúzásával foglalkozhat. Ez a népi fonóipar mai szerszáma, rokkája is.

A szövés rokoneljárás a kosárfonással; csakhogy nem a vesszőt, hanem a fonalat bujtatják, keresztezik egymás fölött és alatt. Már primitív fokon is előre szilárd keretre erősítették az egyik irányban futó fonalakat (láncfonalak), s ezeken át bujtatták a keresztfonalakat. Majd a láncfonalakat zsinórokkal (nyüstökkel) két felső rúdra függesztették és váltakozva, az egyik ily rúd emelésével felemelték a páros, a másik rúd emelésével a páratlan láncfonalakat; az így támadt folyosókon („szád“) dugták át aztán a keresztfonalakat. Kezdetben bottal dugták át, s hozzászorították a már előbb behúzott fonalakhoz, a szövethez. Később hajócskákba (vetélőkbe) rakták a kicsiny korongra gombolyított keresztfonalakat és a vetelőket dobták át ügyesen a szádon. A keresztfonalat pedig nem bottal verték oda szorosán a szövethez, hanem egy merőleges zsinórzattal ellátott kerettel (borda). Végül pedig a nyüstöket több rúdra függesztették, hogy így sokféle kombinációban emelhessék fel a láncfonalakat, változatosabbá tehessék a szövés módját. A nyüstök rúdjaikat már taposószerkezet emelte fel, a kéz csak a vetelővei és a bordával foglalkozott. Ezzel kialakult a mai népies kéziszővőszék általános formája.

Végig kell e kicsiny dolgokon tekintenie annak, aki a modern technika fejlődését kezdeteiben akarja megérteni. S különben Colbert óta már kormányzati ügy az ilyesmi mindenütt Európában. #

A szövés mechanikus, kész fonállal dolgozó munka, míg a fonás egyénesebb gondot kíván. Tehát egy szövőszéket számos fonónak kell táplálnia. Különösen amikor az 1730-as években az angol Kay ügyes „gyorsvetelője“ még folyamatosabbá tette a szövőmunkát. Tehát állandóan kísérleteznek a fonás mechanizálásával; az 1730-as években Levis Paul szerkezete két forgó hengerpár között futtatta át a rost-csomókat, amiket a hengerek nyújtottak s szalaggá vontak szét. A hengerek közül kifutó szalagokat így egyszerre több csévére-orsóra lehetett vezetni. Különösen a gyapotra volt fontos az ilyen mechanikus egyenletesség, folyamatosság. Paul 1742-ben már 250 orsót szerelt mechanizmusára, amit már állaterő mozgatott. De találmánya elszietett volt, néni tudta még lemásolni az emberi mozdulatok változatait, nem vált be a gyakorlati alkalmazásban.

Amikor azonban az iparüzem emberi munkaszerkezete behatóbban részletezett mechanikus funkciókat alakított ki, egymásután jelentettek a gyakorlatilag alkalmazható találmányok, a nélkül, hogy bármily

új elvet fedeztek volna fel. Gyakorlati emberek művei, olyanoké, akik ismerték a munkát, s ismerték az anyagnak, a fának, vasnak sajátosságait, a mozgásátvitel fogásait. Hargreaves, lancashire-i szövőmester, Paul gondolatát mellőzve, a rokka funkcióját bontotta szét még egyszerűbb elemeire s aztán így több kereket s orsót egyesített egyetlen hajtószerkezetben (1764). Az orsó-sor csak laza rostszalagokat vont ki a gomolyagból, s felgombolyítván, kicsiny kocsiszerkezet szaladt vele a másik orsó-sorhoz, amely ferde állásával fonalakká sodorta a szalagokat, majd merőlegesen állítva, felgombolyította a fonalakat. Ez a munka tehát akadozó volt, nem folyamatos, de mégis erősen tömegesített. Ez a szerkezet a híres „Jenny“, amint Hargreaves leányáról elnevezte. Ugyanezen időben, az 1760-as években inkább Paul találmányát tökéletesítette Arkwright, lancashire-i borbély és mechanikus, azaz a rostszalag kihúzását, szalaggá szétvonását részletezte ismét, egybekötve a fonalsodrás és gombolyítás részleteivel, oly módon, hogy egyetlen keréknek, hajtóerőnek uralma alatt maradjon az egész szerkezet. Már oly sok a részlet és oly összetett orsó-sorok szerepelnek, hogy Arkwright eleve is állati erőre konstruálta a szerkezetet, amit hamarosan vízierői e is átszereltek. Ez a híres „water-frame“; nem nagy s új gondolat, s mégis ezt tartják a korszak legjelentősebb technikai vívmányának a gőzgép mellett. Arkwright már milliomossá lett két évtized alatt s nemességet is kapott. Az 1770-es években aztán sokan vesződték Paul gondolatával, azaz a fonás legegényibb részletével, a rostok kivonásával; főként Lees-nek sikerült a gyakorlati tökéletesítés, a forgó dobokon finom tűk rendezték az átfutó rostokat egyenletes szalagokká, „előfonalakká“. Végül pedig Crompton, lancashirei mechanikus, a különböző, Paul és Hargreaves művét továbbképző rendszereket egy szerkezetben egyesítette (1779); e keverék, öszvér-szerkezetet neveztek el mule-yenny-nek. Ez a fonógép már kétszáz kézfónó munkáját végezhetette. Mindezen adatok és nevek azonban csak kiragadott eredményeket jelentenek az általános kísérletezésből, lassú javításokból: a feladat már társadalomprobléma volt. De a XVIII. sz. végén már meglehetősen sikerült a hibák kiküszöbölése, készen volt a modern „selfaktor“, s azóta minden új fonógép csak a részletek végtelen finomítása, pontos összeillesztése. 1785-ben már gőzerő bekapcsolásával is kísérleteztek, de a XIX. sz. elejéig általában még a középkori, természeti erők, az állat és a víz, hajtották a munkagépeket.

Jóidőig még nem központosította egy helyre az üzem a fonást és szövést. A házi-fonó vagy vásárolt magának yenny-t, vagy előkészítvén a gyapotot, valamely vállalkozó gépével fonatta meg, díj ellené-

ben. Tartotta tehát önállóságát, s mégis mindinkább kicsiny alkatrésze lett a racionális vállalkozás munkaszervezetének.

Már a fonógépek kezdeti sikerei után megfordult a helyzet: most már a szövés nem tudott lépést tartani a fonással. Már Leonardo da Vinci is készített terveket a szövőszék összekapcsolására az erőgéppel, — de a legzseniálisabb ötlet sem tud hozzáférközni a dolgokhoz, míg maga a társadalom nem emeli ki a természetesből a mesterséges módszereket. A szövés munkája már önmagában is mesterségesebb a fonásnál, mesterségesített anyaggal, fonállal dolgozik; itt a többféle mechanikus mozgásnak folyamatossá tétele, gyorsítása a cél. Cartwright, egy vidéki plébános, szerkesztette meg az első mechanikus szövőszéket gyakorlatilag alkalmazható formában 1787-ben; már a vetélést is, a nyüstök emelésével együtt, egyetlen szerkezeti mozgás végezte. Persze, sok javítás kellett, sok anyag ment tönkre a részek egyenetlen mozgása miatt, ellenőrző-egyeztető készülékeket kellett felszerelni, amíg a gép hibátlanul működő szerkezetté lett. De már Cartwright négy-ötszörös gyorsaságra fokozta a vetélőt a kézi munkás ügyességével szemben és gépe, szakadatlan folytonosságával, a munka személyiességének kiküszöbölésével már negyven kézimunkást helyettesített. Az 1800-as években a francia Jaquard, lyoni selyemszövő konstrukcióján mozgó kartonlapokon elhelyezett lyukakba eső billentyűk hozták működésbe a nyüstemeltyűket; a kartonlapokat úgy lyukaszták, ahogyan a szövet mintázása kívánta. Ezzel a modern szövőgép lényegében készen volt. A munkafolyamatban már semmi sem emlékeztetett az ember egykori mozdulataira, minden elvontan, önmagában, minden-
nel automatikus kapcsolatban működik, a számításnak, a szelleminek megtestesülése az egész, holott voltaképpen az egész nem egyéb, mint az emberi munkaszervezetből ellesett vonások fáradtságos másolása, végtelen türelmű egyeztetése, összevonása. Fáradhatlan, folyton mozgatható szerkezet, az ember csak kívülről kezeli-gondozza.

Az 1830-as évekig a technikai fejlődés jelentősége a munkagépekben van, az erőgép még Angliában sem döntő jelentőségű. A nyers erő csak akkor válhat hasznossá, ha munkaszervezetbe vezetik. Egyébként az erőgép ősbibb, primitívebb gondolat, mint a munkagép, — és egyúttal „tudományosabb” is. Már az ókor tudósai is kísérleteztek a gőzerővel, míg a munkagép sohasem volt tudományos probléma, csak a modern időkben. Az emberi haladást nem a nagy gondolat viszi, hanem a szerkezeti építkezés. A gőzgépnek feltalálása a XVIII. sz.-ban nem is a nyers erő kifejtés gondolatával kezdődött, sokáig nem is a gőznek, mint erőnek felhasználásáról volt szó. A XVII. sz. nagy

szenzációját, a légszivattyút, igyekezvén alkalmazni a bányavizek eltávolítására, már a XVII. sz. végén kísérleteztek azzal, hogy a szivattyúzásban a nyers erőt kiküszöböljék, valami szerkezettel hozzák létre a légüres teret, ami a vizet a csövekben felkényszeríti a bányából. Azt a tudományos kísérletet ismételték nagy méretekben, mely gőzfejlesztéssel szorítja ki a levegőt egy edényből, s aztán a gőz lecsapódásával keletkezett légüres tér szívja fel a vizet a csövből. A kísérletezés közben bukkant elő az erő is, de nem a gőz, hanem a légnyomás ereje: a dugattyút, amin át a gőztől hajtott levegő az edényből, kazánból eltávozott, a gőz lecsapódása után hatalmas erővel lökte vissza a légnyomás a kazán légüres terébe. A dugattyúnak ezt a mozgását vitte át a francia Papin készüléke (1690) a szivattyú karjának, kerekének hajtására. Papin európai hírű természettudós volt, de nem a mechanizmusok érdekeltek, hanem a gáznemű testek sajátosságai; nem a nyers erő gondolata vezette, hanem a szerkezeti ellenállás gondolata.

Ez az alapgondolata minden gépnek utóbb is. Papint mégis túlságosan elcsábította a gyakorlati szükség, amit az angol bányákban tapasztalt, túlságosan közvetlenül akarta mégis felhasználni lefojtott erőt. Készüléke — mint mások gőz-mechanizmusa is, előtte és utána is, — inkább csak játékszerű mű, különösen szökőkutak hajtására bizonyult alkalmasnak. Csaknem vele egyidejűleg talált fel Savery angol bányatiszt egy szivattyúzós gőzgépet, amire 1698-ban kért patenst. Ez a „Bányász öröme“ névre keresztelt gép alapozta meg végleg a bizalmat abban, hogy „a vizet tűzzel lehet a bányából felemelni“. #A kazánból kinyomuló gőz vizet szorít ki egy edényrendszerből, s a gőz lecsapódásával keletkezett légüres tér szívja meg a szivattyút. Ez tehát nem annyira gép, mint inkább folytonos hatalmas tüzeléssel, sok robbanásveszéllyel állandósítása a légüres térnek; de már némelyik készülék ötszáz lóerőt is helyettesített.

Az önálló erőgép ideáljához közeledett ismét Newcomen-nek, angol vaskovácsnak és vaskereskedőnek készüléke, de még mindig a légnyomás működik benne, nem a gőz feszítőereje. A készülék szétbontotta az ^ előbbieknél funkcióit, hogy részleteikben igazgassa őket. A kazán most már csak a gőzképződésre való, a gőz külön cilinderről szorítja ki a levegőt és a dugattyút; a gőzképző kazánt tehát el lehet zárni, a cylinderben így hirtelen keletkezett légűr és külső légnyomás erősen visszarántja, visszalöki a dugattyút, amely a bányaszivattyú szerkezetét mozgatja. Ezenkívül az 1712-ben javított típusnál a cylinder lehűlését még hidegvizet befecskendező készülék is siettette. Egy 40 cm átmérőjű dugattyú már öt tonna erejét tudta kifejteni.

S mivel a légürképződés külön cilinderben megy végbe, a kazán fűtését sohasem kell megszakítani. A fűtésen kívül az embernek nincs más feladata, mint a szelep kezelése, amely a cilindert a kazántól elzárja. Egy fiú, akit e célra a gép mellé állítottak, észrevette, hogy akkor kell elzárni a szelepet, amikor a dugattyú felemeli a szivattyú karját, zsinórral összekötötte tehát a kettőt — és maga nyugodtan ülve bámulta a gép működését. Így keletkezett az első automatikus motor, amelynek működésében az emberi mozdulatnak nincs már semmi szerepe.

Ilyen gőzgépek dolgoztak az angol bányákban az 1720-as évektől. Az 1760-as években aztán, amikor a munkagépek lemásolták és összevonták az emberi munka funkcióit, James Watt (1736—1819) merészkedett oly erő-szerkezetekre, amelyek a gépet az emberi erő kifejtést megközelítő szabályozott működésre bírják. Ez volt az első gép, amely szinte az élőlény hatását tette a szemlélőre. Watt a glasgowi egyetem mechanikusa volt, de elméleti képzettsége is volt, mint általában az anyag sajátágaival és a mozgással, erővel kitűnően számoló akkori mérnök-praktikusoknak. Leglényegesebb újítása az, hogy most már teljesen a gőz feszítőereje hajtja a dugattyút. Mert most már a cilindertől is elkülönült kondenzátor szívja ki a levegőt a dugattyú alól, majd fölül, míg a kazánból, ellenkezőleg váltakozva, nyomul a feszülő gőz a dugattyú felé és alá. Ezzel a külső légnyomás szerepe eltűnt, minden a szerkezetiségben ment végbe; az erő elvesztette önállóságát a konstrukció igazgató hatalma alatt. Az «alkatrészek mozgásának sokféle szabályozása volt szükséges ehhez, zseniális irányítókészülékek, matematikailag-kísérletileg kiszámított excenterek, paralelogrammok, a mozgás egyenletességét szabályozó centrifugális regulátorok, lendítőkerekek. A gépnek 1766—68-ban szerkesztett típusaiból még hatalmas felhőkben fűtült ki a gőz, az erő jórésze elpazarlódott — s Watt panaszkodott is, hogy ez imponál az embereknek, láрма nélkül nem hisznek a gépben. De ekkor indult hirtelen fejlődésnek a vassfeldolgozó technika is, az anyag és a forma ellenállóképességének növelése tudatos számítások alapján, jól záródó, szorosan illeszkedő mozgó alkatrészeket lehetett szerkeszteni — s Watt 1780-ban már negyven darabot tudott eladni gépének új típusából. Ő igazi modern feltaláló, démoni elszántsággal akarta kényszeríteni a célszerű munkára a természetet, évtizedekig dolgozott a megszállottnak szívósságával, adósságokkal, pörökkel küszködve, amelyek adósszolgátságba — az angol jogfejlődés egy sajátos intézménye volt ez — is juttatták őt. Kísérletei a mi mai pénzünkben egymilliónyi

összeget emésztettek fel pártfogóinak vagyonából. Egyikük bánya-tulajdonos volt, szintén adósszolgásgba jutott miatta, a másik, Boulton vasgyáros és szenvedélyes technikus, gazdag házassága révén kibírta a dolgot a végső sikerig. Az 1780-as években pátensjoguk már évente negyedmillió jövedelmet hozott Watt és Boulton számára; igaz, hogy a gyáros minden pénzét szeretett üzemeibe ölte bele, ismét csaknem csődbe jutott, de aztán Watt-tal együtt alapított gépgyárai még a pátensjog lejárta után is versenyen kívül tartották technikai fölényüket a tőkének minden más gépgyártó vállalkozásával szemben.

E gép azonban sokáig inkább csak a bányáknak dolgozott, s mást, ahol állandó szilárd erőfeszítésre volt szükség; csak az 1830-as évektől vette általánosabban hatalma alá a munkagépeket. Már Watt is foglalkozott a gépnek járművekre való alkalmazásával; Cugnot Párizsban már 1770-ben ormótlan gőzkocsival járt, amíg az egy falon szét nem zúzódott; 1800-ban egy londoni gőzjármű már tíz személyt szállított tizenhat kilométeres sebességgel. A megoldást a jármű súlya, a kerekek földre tapadása tette nehezzé; ezért készült el előbb a gőzhajó, amit Foulton 1807-ben angol gépekkel szerkesztett. A vasipar fejlődése lehetővé tette nagy kazánok és bonyolult belső berendezések építését; egyúttal pedig a bányákban régóta használt fasínek helyett hosszú s erős vassínek öntését. Az angol Stephenson, aki szegény gép-őrző fiú volt, majd fűtő, technikai segédmunkás és végül bánya-mérnök, 1814-ben bemutathatta első lokomotívját. A sínek kérdése nem volt egyszerű, a súlynak, tapadásnak, súrlódásnak sokféle számítása kellett megoldására. Stephenson előtt volt olyan feltaláló, aki sík területen is fogaskerekű vasutat alkalmazott s néhol évtizedekig követék példáját. Egy másik feltaláló pedig egyenesen kiküszöbölte a kereket, a vonatot a gép által mozgatott rúd lökte a földön előre, némiképp az emberi láb járásához hasonlóan. Stephenson a sínek végső kiképzése mellett a kazán súlyát és vízmennyiségét csökkentette, s ez az ő zseniális újítása: ismét gátlószerkezeteket osztott be a kazánba, cső-rendszert, amely kevesebb vízzel állandóbb s magasabb hőfokon tartja a feszülő gőzerőt, mesterséges légvonat segíti még ezt és a fölösleges mellékgázoknak kéményen át való eltávolítása.

Munkagép és erőgép: az ember felszabadítása, a természetnek uralma alá hajtása, a kultúra áldásainak tömegtermeléssel való általánosítása. Kitűnt, hogy az Okcident fejlődése nem enged másféle „haladást“, csak olyant, ami emeli az emberi élet színvonalát. Hatalmas gazdasági célszerkezetek alakulnak, most már egybeforrva a ter-

mészettudományos munkával, gépekbe sűrítik az emberi munkát, s természetetérőkkel helyettesítik.

Ügy látszik, beigazolódik a két Pitt meggyőződése: a gazdasági szervezet egyúttal társadalomszervezet; a nemzet boldogulása együttjár a kettőben. Anglia világmissziója az amerikai kérdés nagy belső kétségei után ismét kétségtelen, a világimperializmusban jogosan egyesülnek a nemzeti, társadalmi célok, az egész emberiség javára. A francia forradalom felbontott aztán minden régi társadalmi köteléket, s az egész kontinensen akadály nélkül alakulhatott ki angol mintára a gazdasági szervezet. Minden állam támogatta hatalmával, mindegyik a nemzet boldogulását látta benne, — s mindegyik impériumot akart, gazdasági-hatalmi hódítást a világ nagy versenyében.

Az angol iparforradalom népjóléti-nemzetgazdasági szerepe kétségtelenül nem elveknél eredménye, sikere volt, hanem a régi társadalomszervezet erői hatottak benne, mint ahogyan a patriotizmus is azért nem tör nyers uralomra a tömegek felett, azért köti össze a nemzeti nagyság fogalmát a közjóléttel, mert a társadalom régi méltányossága, otthonossága alakította ki az intellektuális vezetőrétegek modern szerepét.

De a gazdasági szervezet — s általában az egész intellektualizmus — nem építkezik már a régi alapokon. Gyorsítja a fejlődést, széjjelosztja hasznát, őszintén tartja népboldogító elveit, s mégis a régi súlyos javaknak felhasználása folyik. Az európai kultúrkörnek ez az igazi nagy forradalma.

Az angol iparfejlődés kényszerült — és mintájára az egész világé is — az emberek nyers dolgoztatása helyett tárgyias nagyüzemeket állítani, a munkát különválasztani az embertől, mechanizálni, az időben tömegesíteni, azaz összevonni, gyorsítani, a többtermelés hasznos céljaira. Nagyok az eredmények már a XVIII. sz.-ban is, hihetetlenek a modern emberöltőkben. Beiktatták a munkagépet, az erőgépet, a kettőt egyesítették; a sebességben rejlő tömegtermelés megváltoztatta a világ képét. De mégis célokra irányuló szerkezetek ezek, az egzisztencia méltó helyének biztosítására nem alakultak ki modern módszerek. Az emberi munka gépies összesítése csak a hasznos célra való tekintettel folyik. Végtelen magasra kell felépíteni az üzemet, tartósra megszerkeszteni, hiszen az embert csak egyes funkcióiban használhatja fel; mihelyt nem ilyen elvont, tárgyias szerkezet az üzem, elveszti létjogosultságát a többiek modern versenyében. De a célra-irányított szerkezet nem értékelheti az egész emberi egzisztenciát, ami pedig a céhszerűségnek lényege volt. A munkás csak a célhoz tartozó

munkánál fogva érdeklí; mechanikus munka, az idővel való szorzása adja a munkabért. Annyit, amennyi az életnek többé-kevésbé emberi fenntartására szükséges; az üzem egyéb haszna nem tartozik a munkásságra. Eleinte még csak hevenyében összerótt deszkaépítményekben dolgozik a gép körül a munkás, még nem is bízza sorsát teljesen az üzemre, igyekszik valamiként önállóbb utakat is keresni. De az üzem okszerű folytonossága, sebességben, munkabérben való kalkulációja kérlelhetetlen; a félig-meddig biztos munkabérért kénytelen teljesen hozzászegődni a munkásság; és az üzem nagy, várszerű épületeket emel magának. Már a XVIII. sz. végén különös új embertípust látnak Angliában az idegen utazók: olajos-kormos munkások raját, amint kitódnak a gyárak kapuiból.

A célra dolgozó szerkezet kérlelhetetlenül növeli a sebességet, a munkás funkciója és bére ugyanaz marad. A gépi járművek is a gyorsuló üzemnek alkotásai, az ő határtalan lehetőségeik diktálják a sebességet az áru és ember forgalmának. Csodálattal és ujjongva fogadja mindenki e találmányokat, még a legnyomorultabb is büszke reájuk. Az egyik üzem sietteti a másikat, siettetik az államok is egymást, s aztán a földrészek is. A sebesség öncél már; még úgy látni, a kultúrát szolgálja, s a közösség, az állam igyekszik is ennek használatába állítani. De mind aránytalanabbul kell az állam expanzív erejének, a társadalom gyors összesítésének, fegyverbe állításának céljaira is fordítani a nemzetek nagy versenyében. És a nagy iparszervezetek is mind aránytalanabb mértékben szolgálják ki a vezetőrétegeket, kényelmüket, fölényes életüket, csodálatos mozgásszabadságukat. A gyárakban ma már kezdik felismerni a régi céhek utódait, s üzemük szervezetében a régi céhtársadalom megalapozott existenciái által kialakított, specializált munkaszervezetet. Így van ez; csakhogy az existenciákat kiküszöbölte a racionális célszerűség e szervezetekből. Az üzemiesség a céhé, a rabszolgamunka tömegesítése helyett ez az üzemiesség kényszerítette a gazdaságot a sebesség által való tömegesítésre. S végeredményképpen az az emberi méltányosság teremtette meg a céhszerűséget is, amely egykor a föld társadalmában a kicsinynek létét, személyies teljesítményét, generációknak sorsát vette alapul, s nem engedett meg szövetkezést mások alávetésére, nyers kizsákmányolására. Ma már nehéz ezt meglátni; nehéz elképzelni azt, hogy a gépet, amely percek alatt évek munkáját végzi és amely százkilométerekkel szalad, nemcsak a gázerők hajtják, hanem egy évezred emberiségének méltányos, otthonos szabályozással, önmérséklettel termékennyé alakított erői is.

MÁSODIK RÉSZ

A FRANCIA FORRADALOM ÉS NAPOLEON

Írta: Komoróczy György

ELSŐ FEJEZET

A FORRADALOM

AZ ELŐBBI FEJEZETEK már képet adtak azokról a szellemi, gazdasági, társadalmi és közigazgatási jelenségekről, amelyek a XVII—XVIII. századi Franciaországban uralkodtak. Szinte tragédia megérzésével, a történelmi fejlődés kiszámítható megnyilatkozásaival vezettek el addig a lelkialkatig, amely a nagy átalakulást idézte elő. Köztudomású, hogy a nyolcvanas években tartott connétableok napirendjéhez tartozott az általános rendi gyűlés összehívásának a követelése. Az elégedetlen emberek és tömegek ettől a rendi gyűléstől várták az egyedüli orvosszert. Valami bűös erővel hatott a korra az états généraux-nak már a gondolata is. Meg voltak győződve a reformok szükségéről, mégsem voltak hajlandók magukévá tenni sem Turgot-nak régebben, sem Calonne-nak az újabb időkben programmá tett reformgondolatait, éppen azért, mert ezek a miniszterek a nemzetinek tartott közvélemény megkérdezése nélkül kísérelték meg eszméik érvényesítését. 1787 szeptember 20-án végre komoly formában merült fel az általános rendi gyűlés összehívásának gondolata. Maga a király akarta mindenek fölött, legfőképpen azért, hogy lecsillapítsa ezzel a nem nagy, de belpolitikai szempontból mégis oly fontos cselekedettel a kormányzás rendszere ellen háborgó szenvedély hullámain. 1789 január 24-én végre kiadta az általános rendi-gyűlésekre szóló választási rendeletet. Erre a pillanatra már régóta sokan vártak s akik vártak, most kihasználhatták minden előnyüket. Pusztító, rettenetes erejű tél dermedt ez évben Franciaországra, amely elől menekülve, jobb életfeltételek hitében, mindenféle népelemek özönlöttek a fővárosba, ahol sikerült őket együtt tar-

tani a választást vezető ellenzéki vezéreknek. A jelölések az egész országot megmozgatták; a megbízólevelekre (cahiers) nem egy helyen reávezették panaszait, a kormánytól kívánva minden természeti csapás ellen a védekezést. A választások ideje alatt nem egy helyen tűzázdozatot kívánó összeütközésekre körűt sor.

Az izgató munka kezdetét vette. A röpiratok tömegei hagyták el a nyomdát, közöttük Sieyés abbénak a „Qu'est-ce que le tiers état?” című politikai röpirata, amely 1789 januárjában jelent meg első kiadásban és májusban már a harmadikat is elkapták. Ez a néhány oldalas munka a legélesebb logikával, de az elfogultság minden bűnével és céltudatosságával fejt ki, hogy mit kellene elérni a harmadik rendet képviselő polgárságnak. Szerzője nem volt különösen tehetséges, igazi értéke legfőlegbb határtalan gyűlölete volt. Könyvében minden tényismeret nélkül állít oly dolgokat, amelyek a valóságnak a legkisebb mértékben sem felelnek meg.

Ilyen hangulat közepette jöttek össze a rendek 1789 május 4-én. A Notre Dame templom áhítatos hangulatában, valamint a másnapi fényes megnyitó ünnepség csendes figyelmében vájjon ki sejtette volna a véres összecsapások ünneprontását? Senki. Mindenki örömmel hallgatta a király megnyitó beszédét, sőt még Necker számoktól túlsúfolt beszámolóját is megtapsolták. Mindenki tele volt bizakodással. De az ünnep szépséges hangulata nem sokáig maradt az általános rendi gyűlés uralkodó tónusa. Az 1044 képviselő, akik között 270 nemes, 291 pap, 483 polgár, illetőleg a polgárság által választott képviselő foglalt helyet, csak rövid ideig tudott egyetértésben maradni. Az előkelő főurak körében éppúgy, mint a papság soraiban nem egy olyan akadt, aki nyíltan kifejezte a polgári renddel való teljes együttérzését. Így Roland herceg, aki jól megérezte, hogy inkább a polgárság fogja a közeljövendőt irányítani és e miatt minden erejével, noha sem anyagiilag, sem tehetség dolgában nem mondhatta magát erősnek, a polgárság mellé állt. Egyike volt azoknak, akik a kezdetben szépnek mutatkozó forradalmat a tömegek színvonalára szállították le s ezért az események elfajulása nem kis mértékben őt terheli, ha ugyan tömegjelenségek kirobbanásánál az egyének egyáltalában felelősek lehetnek. A kezdődő forradalom másik vezéregyénisége Mirabeau gróf. A tradíciókat tisztelő, nagyravágyó, de jóindulatú főúr, kinek azonban helyrehozhatatlan hibája, hogy mértéktelenül pazarló. Különbben tiszta jellemére e tulajdonságából származó hibák vetnek árnyékot. A rendi gyűlés irányítói azonban nem ezek a követek voltak, hanem a már említett Sieyés abbé. A polgárság érdekeit képviselte visszatántorít-

hatatlanul, ő volt az, aki június 17-én a Nemzetgyűlés (Assemblée Nationale) elnevezést ajánlotta az általános rendi gyűlés helyett és javaslatát még Mirabeaunak ellenkezésével szemben is érvényre juttatta. Az ő vezetése alatt döntött a nemzetgyűlés — mitsem törődve az esetleg ellenkező nemességgel — az adómentesség kérdésében, valamint a képviselők sérthetlenségének a leszögezésében.

Az udvar mindezekre a forradalmi határozatokra, Necker ajánlótára, lit de justice keretében tartandó döntéssel akart felelni. Ez az ülés június 23-án folyt le. De nem hozta magával a várt eredményt. A király eltávozása után drámai jelenetek között, az idegek feszült várakozásában jelentette ki Mirabeau a főszertartásmesternek, hogy csak bajonettek erőszaka előtt fog a polgárság képvisellete meghátrálni és a nemzetgyűlés valóban együttmaradt. A következő napok folyamán többen csatlakoztak a nemzetgyűlés határozatához s június 27-én mind a három rend egységesen magáévá tette a polgárság eddigi határozatait. A forradalom jogi előretörése ezzel be is fejeződött. A fejlődés további eredményei már részben ezeknek a vívmányoknak a logikus következményei, vagy a pillanatok vérmérsékletének megnyilatkozásai. A világtörténelem legszenvedélyesebb kísérlete az iránt, hogy az emberiség történelmét rövid idő alatt gyökeresen megváltoztassák, ezzel a két hónappal a megvalósulás felé közeledett. És ettől az időtől kell számítanunk az alkotmány ózó nemzetgyűlés (assemblée constituante) kezdetét.

Nem véres események indították el, nem is az volt a célja, hogy föltétlenül lerombolja a múlt minden emlékét, az események következtelen rohanása mégis idevezetett. Igazi eseménytörténete Necker elbocsátásával kezdődött, amelyet a Bastille lerombolása követett. Necker és a Bastille között csak annyi az összefüggés, hogy a pénzügyminiszter a polgári rendnek inkább volt kifejezője kicsinyes gondolkodása, az apróságokba merülő részletezései és elsősorban takarékosága miatt, így tehát e tulajdonságai az udvarban bizalmatlanságot keltettek és az első adott alkalommal elbocsátását idézték elő, a polgárság vezeterei pedig az elbocsátott miniszterrel való együttérzésük jeléül természetesen az udvar ellen izgattak. Ennek az eredménye a július 14-i esemény, amelyen keresztül a forradalom igazi arca kezdett mutatkozni. A Bastille lerombolása után a „kicsinyes ember“, mint ahogyan Adam Smith Neckert jellemezte, visszatért, Páris népe pedig ujjongott. Ujjongásában még azt sem vette észre, hogy éheznek. Nem vette tudomásul a nyomort, amely pedig csak most kezdett való erejével jelentkezni. Bailly, a forradalom által újonnan megválasztott

polgármester, saját érdekében is mindent megtett, hogy a főváros gyomrát kielégítse, de a falvakból rendelt élelmet útközben a felszaporodott utcai kóborlók majdnem mindig elrabolták. A nehézségeket csaknem teljes lehetetlenség volt leküzdeni. Bailly Páris minden kerületében két-két megbízottat választatott, akik az élelmezés akadályainak leküzdésében segédkeztek neki. A szállítások katonai megvédésére pedig, nem kevésbé a közbiztonság fenntartására felállították a polgári katonaságot, élén, július 15 óta Lafayette-tel. Ennek a polgári katonaságnak a megfegyelmezése hasonló nagy munkával járt. A hadsereg általában hozzá volt szokva a fegyelmetlenséghez és semmi sem volt megbízhatóbb, mint éppen az állami, illetve a királyi haderő. A mostani polgári katonaság pedig a forradalmi gárdából és a régi ezredek szököttjeiből alakult; elképzelhető tehát, hogy milyen volt ennek a szelleme. Maga a vezér sem volt nagy szervező. Valójában csak a forradalmi eszméknek hódoló idealizmusa tette lehetővé, hogy ily kitűnő feladatot, mint a polgári katonaság vezetése, reábizzanak. Feladatának a következő két év folyamán annyiban meg is felelt, hogy mindenféle ellenforradalmi megmozdulástól távoltartotta az embereket, de újabb gondolattal sem a hadvezetéshez, sem a hadsereg növelésének módjaihoz nem járult. Nem is annyira a hadvezetés teszi szerepét nevezetessé, hanem inkább az 1789 augusztus 4-i éjszaka, amikor az ülés általános izgalmai között valami csodálatos történetfölötti erő hatása alatt határozták el a régi világ, a régi rend minden feudális berendezkedésének az eltörlését, a teljes jogegyenlőséget. Lafayette e 11 pontból álló alkotmányos szabadság megfogalmazásában nagy szerepet játszott. E határozatok mellett az ő egyéniségének az érvényesülése mutatkozik az ú. n. Emberi Jogok szövegezésében is. E nagyjelentőségű államberendezkedési elvek megfogalmazásánál Lafayette és Mirabeau egymással bizonyos részletkérdések tekintetében ellenkező álláspontot foglaltak el és az augusztus 27-én életrekelt döntés alkalmával Lafayette-nek, az amerikai szabadságharc egyik szereplőjének álláspontja jutott érvényre és az ő személyén keresztül Washington, Jefferson, Franklin eszmevilágával a francia társadalmi jogban is találkozunk.

A 17 pontból álló Emberi Jogok tulajdoképpen már a XVI. századtól kezdődő követeléseit a történelmi szellemiség kialakításában szerepet játszó embereknek; semmi újat nem jelentenek az emberi szellem története szempontjából, mégis nagy a jelentőségük, mert törvényerőre emelték mindazt, amit eddig csak a kiváltságos szellemek mertek követelni, vagy talán csak hangoztatni. Az Emberi Jogok

filozófiai összefoglalói voltak mindazoknak a tételeknek és elveknek, melyeket a forradalom már eddig is szentesített.

De a forradalom nem állott meg a jogélet, vagy az alkotmányos szellem megváltoztatásánál. Ha ugyan még nem is vált a tömeg uralmává, a tömegnek mégis szerep jutott egyes események kirobbanása kapcsán. Így 1789 október 5-én és 6-án a párisi nép Versailles-ba ment, ahol kínosan átvirrasztott éjszaka után a királyi udvar véres hajnalban várta a tömeg pusztításait. Szerencsére Lafayette fellépése lehetővé tette, hogy néhány testőr halála után a tömeg megelégedjék azzal, hogy a király Párisba tegye át székhelyét. A nagy Versailles, az udvari élet fényes költekezései ezzel egyszerre megszűntek: a király Páris foglya lett.

Ezzel a bevezetett eseménnyel egyidőre be is fejeződött a tömeg nyílt szerepe. Megkezdhette munkáját az alkotmányozó gyűlés, hogy annak befejeztével átalakítsa az egész Franciaországot. Az új alkotmány alapszelleme a születési előjogok megszünte. A forradalom Franciaországában csak polgárok voltak, akik eskütétel útján lettek az állam tagjává. Az állampolgári esküt következetesen keresztülvitték minden egyénnel szemben. Elvben az állampolgárok egyenjogúak voltak. Ezt az elvet szögezték le az Emberi Jogok is. De valójában nagy különbséget tettek egyes polgárok között. Nevezetesen a választások szempontjából kétféle polgárt ismertek: aktív és passzív választópolgárokat. Sieyés volt a kezdeményezője ennek a megkülönböztetésnek. A polgárság nagy idealistája a polgári osztály (e fogalmat is ő találta ki) életén belül nem riadt vissza az arisztokratikus rétegződés jogosultságának a kifejezésétől. Az ő szuggesziója alatt a forradalmi alkotmány passzív polgárjogot adott mindenkinek, az aktív államéletből azonban kizárta az asszonyokat, a gyermekeket és mindazokat, akik a köz fentartásához nem járultak hozzá. Ezek szerint az elvek szerint a társadalom előnyeit mindenki élvezheti, de a közjogi élet kiváltságaiban csak azok vehetnek részt, akik az állam épületének a létrehozásánál legalább mint téglahordók kiveszik a részüket. Választójoga van annak, aki legalább három munkanapnak megfelelő összegű egyenes adót fizet. (1789 dec. 22.) Később, 1790 jan. 15-én megállapították azt is, hogy a napi munkabér 20 sous-nál nagyobb nem lehet. A polgároknak ilyen megkülönböztetése ellen az akkor életüket éppen kezdő klubok, Robespierre-rel az élükön, tiltakoztak, de szavuk még nem hallatszott fel a nemzet házába.

Megváltoztatta az alkotmányozó nemzetgyűlés az állami közigazgatást is. Az országot 83 megyére osztotta (département), a megyék

kerületekre tagolódtak, amelyeken belül szerveztettek a községek. Páris maga 48 kerületből álló szervezetre oszlott. A megyéknek és a kerületeknek élén álló kormányzót éppúgy mint a községek tisztviselőit nem a kormány nevezte ki, hanem a nép választotta. Így a kormány a közigazgatás révén semmi kapcsolatot sem tartott fenn a nemzet életével. A forradalomnak ebben az állapotában az államnak magának semmi befolyása sem volt a társadalom, de az államszervek életére sem. A népképviselő elve jutott érvényre. Nem a közigazgatás mindennapi jelenségei szempontjából, de a választások következtében fontos az ú. n. kantonok szervezése, melyek mint állandó választási körzetek felügyeltek a képviselőtestületi választásokra és az országos gyűlések választásaira. Az új alkotmány az igazságszolgáltatást is átalakította. Az igazságszolgáltatás régi rendszerét teljesen elvetette és az angol elvetetette magáévá. (1790 aug. 16.) Az újkori fejlődés szempontjából minden intézkedése, így: az eljárás díjtalansága, az ügyvezetés nyilvánossága és szóbelisége, büntetőjogi esetek eldöntésére az esküdtszék felállítása, valamint a védőügyvédi intézmény bevezetése, kantonok szerint az úgynevezett „békebírák“ megszervezése, kerületenként az öttagú bíróság létrehozása, nemkevésbé a rendőrbírói és családi törvényszék felállítása és a kereskedelmi törvényszék életrekelése stb., megfelelt a kor követelésének, csupán egy tekintetben hágtá azt túl a forradalom, abban, hogy a függetlenséget kizárta a bírói hivatásból akkor, amikor a nép kénye-kedvének vetette alá a bírói kart, melynek tagjait nem a kormány nevezi ki, hanem a nép választja. A bírósági szerkezet így a népképviselői elveknek volt egyik kifejezője, de éppen ezért a társadalmi bírósági szervezet nem volt képes igazi hivatását teljesíteni. A népszuverénitás éppen a bírósági szervezetben mutatta meg a legmesszebb vezető lehetőségét a visszaéléseknek s ennél fogva akármilyen nagy volt az új szervezet jelentősége, a modern idők követelésének — függőségénél fogva nem felelt meg. Még a Párisban élt Legfőbb Semmitőszék is alá volt vetve a népakarat hullámzásának, hiszen ennek a tagjait is időnként választották.

Ez a szelleme az 1789—1791-es alkotmánynak. Bizonyos, hogy maga az alkotmány demokratikus, társadalompolitikája is az, az ipari élet arisztokratikus alakulását, a céhek további életét megszünteti, bár ebben semmi újat nem tesz, mert jóval a forradalom előtt fellépett már ezzel a gondolattal Turgot, akinek 1776-ban kiadott reformrendeletét azonban nem hajtották végre. A parasztságot is felszabadította a francia forradalom, de annak szellemi arcát nem tudta megváltoztatni; csak a XIX. század közepén érte el a parasztság a társadalmi fejlődésnek

azt a fokát, melyre a forradalom intézkedései jogi értelmezésben helyezték.

Az Emberi Jogokhoz viszonyítva nagy horderejű következetlenség bűnébe esett a forradalmi alkotmány a papsággal szemben elfoglalt álláspontja kérdésében. Nemcsak azért, mert az új határozatok mélyen sértették a hagyományokat és a francia vidékek népének vallásosságát, hanem azért is, mert az egyházat teljesen az állam szolgájává tették: az állam politikai életének eszmehordozójává. A felvilágosodás irodalma hangoztatja a papság állami alkalmazottként való kezelését, de az élet egy katolikus államban sem mert ezzel a szándékkal fellépni, csak a forradalom Franciaországában. És itt is káros következményei voltak ennek a reformnak. A papok választásán kívül újítás a forradalmi alkotmányban az is, hogy a klérus tagjainak esküt kellett tenniök a polgári törvényekre. Ezt is nagyon sokan megtagadták és nem egy helyen éppen ez a tagadás váltott ki fegyveres összeütközést: állam és társadalom nem azonosította egymással vallásos felfogását. A racionalizmus diadalra jutott az államélet külsődleges megszervezésében, de nem szállott le a társadalom mélységei felé, nem érte el az életközelség fokát: organikus átalakulást nem, csak szervezeti, formai átváltozást tudott létrehozni.

Még az alkotmányozó nemzetgyűlés tartama alatt, 1791 április 2-án következett be az eddigi események egyik vezető szellemének, Mirabeaunak halála. Egyénisége nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az általános rendi gyűlés forradalmivá alakult. Későbbben igyekezett a szenvedélyeket visszatartani, de már nem gyakorolta az emberekre azt a Jbeioh ást, mellyel a kezdet kezdetén dicsekedhetett.

Halála után mind nagyobb erővel kezd érvényre jutni a tömegek történelmi szerepe. Mind gy akrabban hallatják szavukat a klubok, melyek már a forradalom előtt is tüzfészkei voltak a racionalizmus társadalompolitikájának s már akkor sürgették az alkotmány változást. Közöttük legnagyobb szerepet a jakobinusok játszottak. Eredetileg Bretagneban éltek, ahonnan 1789 októberében kerültek Párisba; üléseiket a Szt. Jakabról elnevezett kolostorban tartották s innen vették nevüket. Üléseiken a» nemzetgyűlésben helyet foglaló néppárt tagjai is megjelentek. A klub tagjai a szónoki képességek kiképzését tűzték céljukul s valóbaji: Párisnak legerősebb demagógjai közülük kerültek ki. Elvük volt az, hogy magáért a küzdelem kedvéért is harcoljanak s így nem csodálatos, ha a pártvezérek beszédeiben a legforradalmibb intézkedések sem találnak elismerésre és máskor a forradalom egyes rendelkezései éppen mert forradalmiak, keltenek ellenérzést. Robespierre

pl. 1791 május 30-án hosszabb beszédben fejtette ki a halálbüntetés káros voltát és követelte annak eltörlését, talán csak azért, mert a nemzetgyűlés a halálbüntetés mellett döntött. A párt vezére különben ezidőben már ő volt, Arras követe, a nagy szónok és a megvesztegethetetlen államférfi. Már első fellépésekor a teljesen vagyontalan emberek mellé állott a bizonyos értelemben arisztokratikus alkotmányozó gyűléssel szemben; pártjában a polgári egyenjogúságért harcolt. Erősebb lett a párt szava 1791 június 1 óta, amikortól kezdődőleg népszerű kiadványban tette közzé eddigi határozatait és beszédeit és ezt a kiadványt ezután is mindig folytatta. Ez idő óta a párt szinte új nemzetgyűlésnek volt a színhelye: beszédeire, tanácskozásaira talán még jobban felfigyeltek az emberek, mint a képviselők határozataira. Különösen a királynak 1791 június 20-án megkísérelt szökése óta lett egyeduralkodóvá a párt, mert egyetlen volt, amely állandóan hangoztatta — éppen Robespierre hatása alatt — a király személyes kötöttségét és a múlt visszaélései következtében szükségessé vált megbüntetését.

Kisebb jelentősége volt a girondistának nevezett pártalakulásnak. Ennek szellemi feje Condorcet volt, aki inkább nagy műveltségével és éleslátású szellemével tűnt ki, mint szónoki sikereivel. A párt szónoka Vergniaud, de nem egyszer tettek szert tekintélyre szélsőséges szónokok is, mint Chabot, Merlin, Thionville. E pártnak államideálja a római állam, emberi eszménye pedig annak cívus romana; irtózik a túlzásoktól, nem akar egyebet, mint az egyenlőséget és a szabadságot. A vallási szükségesnek tartja, a szív; érzelmi élet, jelentőségét nem becsüli le. De éppen, mert berendezésének alapja a történelmi fejlődés által is szentesíthető logikai útmutatás, természetesen a párt tagjai az értelem megragadásán keresztül akarták letörni az emberek érzéseit. Ez magyarázza meg sikertelenségüket a jakobinusokkal szemben. Beszédeiket nem sokan olvasták, lapjaikat inkább a konzervatívok vették kezükbe és ha hatalmon voltak is, az csak annak volt az eredménye, hogy a király személye még élt, a királyság eszmehordozói pedig a girondisták voltak. De lassanként a konzervatívok is kezdenek tőlük elfordulni és saját pártjukban is előáll a szakadás. A gironde nem lévén egyéb, mint a középosztály és a tömegek átmenete, nem tudott sikert aratni sem egyik, sem másik társadalmi rétegben. El kellett pusztulnia, mihelyt az események üteme megváltozott.

Harmadik párt volt a feuillants, amelyet 1790 május 12-én alapított Lafayette és Bailly. Tagjai általában nyugodt emberek voltak, idősebbek, akik háttérbe szorultak a húsz-harmincéves fiatalság rohama előtt. A forradalom második szakában a párt tagjairól még a csendes

polgárság is megvetéssel beszélt: senki sem vette figyelembe gyűléseit. Egyes tagjai, így Barna vés, Lameth, Duports fel-feltűntek a törvényhozó gyűlés szónoki emelvényein, de irányítólag nem tudtak hatni annak véleményalakulására.

Negyedik párt a Cordeliers. Hevességben a jakobinusokkal versengett. írója C. Desmoulins, vezére Danton volt. De maga a párt nem örvendett nagy népszerűségnek, ha a vezéreknek nagy is volt a befolyásuk. A tagok nem egyszer eljártak a jakobinusok üléseire és párt-helyiségeik helyett ott fejtegették politikai felfogásukat.

Ötödik párt volt a hegypárt, „montagnards“, amely tulajdonképpen a girondéból vált ki, annak már fentebb megemlített szélsőséges tagjai alakították. Nem voltak semmiféle mélyebb célkitűzései, a vérengzésben látták az állam legerősebb fegyverét minden ellenmozgalom elnyomására.

Ilyen pártviszonyok mellett zajlott le a törvényhozó nemzetgyűlés tagjainak választása. 1791 szeptember 29-én feloszlott az alkotmányozó nemzetgyűlés, melynek helyét október 1-én a törvényhozó gyűlés foglalta el. A régi gyűlésnek egy tagja sem került be, mert az alkotmányozó gyűlés kimondotta azt a határozatot, hogy tagjai közül senki a törvényhozó testületben nem foglalhat helyet. Megkezdte tehát munkáját az érzelmek forradalma. Elindult útjára a guillotine felé vezető szekér.

Erre az áldozatokkal megrakott szekérre felfigyeltek az európai kúlhatalmak is. A forradalom már régen visszhangra talált más államok társadalmában. Eleinte bizonyos rajongás vett erőt a többi államokban. Az eszme szépsége utánzást kívánt. A francia nemzetnek még nem voltak ellenségei. De az emigráció szaporodásával és a forradalom elfajulásával egyidejűleg lassanként átminősül mind az a kedvező vélemény, amely gratulációkban és sűrűn írt levelekben nyilvánult, a megértésből utálat, a nagyrabecsülő értékelésből megvetés lesz. A kor nagy publicistái vagy filozófusai, mint Müller, Forster, Schlözer, Kant, Fichte, Herder, Alfieri, Pestalozzi, Stanhope, Paine lassan-lassan rájönnek arra, hogy a forradalom más utakra tér, mint az elméleti követelés és ennek a belátásnak a hatása alatt az európai szellemi világ már a törvényhozó gyűlés kezdeteinél sem azonosítja magát a forradalmi berendezkedéssel. Hogy az európai államok fegyveresen még nem tudtak beleavatkozni a francia belügyekbe, az részben annak volt a következménye, mert nem gondolták, hogy azok a monarchia teljes bomlása felé fognak vezetni, részben pedig annak, hogy az egyes kormányok nagyon is el voltak foglalva saját belügyeikkel. Ausztria még a törökkel állott

szemben, amellyel csak 1791 aug. 4-én kötötte meg a sistovói békét és egyidejűleg a török hadiállapottal, Poroszországgal is diplomáciai összeütközése volt, mely csaknem háborúra vezetett. Egyedül Anglia, amely Belgiumot féltette a francia támadástól, készült következetesen a háborúra, de várt a legkedvezőbb időre, arra, hogy valamilyen koalíciót sikerüljön létrehozni a forradalmi hatalommal szemben. Az angol birodalom zseniális vezetőjének, Pitt Vilmosnak, határozott célja volt a francia állam megbízhatatlan helyzetét külpolitikai célok érdekében, Anglia számára leendő területszerzésre, kihasználni. A francia állam ellen gyűrűt akart vonni, mely Spanyolországtól kezdve magába ölelné Európa csaknem minden nagyobb államát. Az eleinte rajongó angol közvéleményt sikerült ártalmatlanná tennie úgyannyira, hogy elszigetelt kisebbségig olvadt le a forradalmi kör. Európai koalícióval legyőzve a francia államot, eltépve a francia gyarmatosítás minden lehetőségét, semmi akadálya nem lesz annak, hogy Anglia megvalósítsa világuralmi vágyait. Ezekről álmódzott a mindössze harmincéves Pitt a francia forradalom terjedésekor. És ezek az álmok még ilyen formában is leszerelték az ellenzék legkiemelkedőbb vezéré: Foxot, mert hisz Angliában a világhatalom ambíciója akkor már független volt a belpolitika részletkérdéseitől.

De háborúra még nem került a sor, hiszen senki sem volt arra katonailag elkészülve. Az osztrák császár megelégedett egy jegyzékkel, melyet még az 1791 aug. 25-én Pillnitzben tartott konferencián a porosz királlyal, együtt határozott el, de hadüzenetre nem gondolt. Az alkotmányozó gyűlésben ezzel szemben már maga a jegyzék is nagy felháborodást váltott ki. Egymás után határozták el az emigrációellenes törvényeket, megnehezítették a királyi pár helyzetét, úgyannyira, hogy Mária-Antónia könyörögve írja az emigrált Artois grófnak, hogy ne szítsanak a francia állam ellen, mert az az ő helyzetüket szörnyűségessé teszi. Az osztrák császárt a francia király által figyelmeztették, hogy tartózkodjék magát a francia állam belügyeibe beleveterni. II. Lipót császár ennek ellenére 1792 február 7-én „baráti és szövetségi szerződést” kötött a porosz királlyal, amelyre a francia állam április 15-én azzal válaszolt, hogy követelte a Lipót halála miatt közben trónra került Ferenc császártól minden Franciaország ellen kötött szerződésének az érvénytelenítését. Válasz és viszonzválasz után Franciaország megüzente a háborút és április 20-án a francia katonák már be is törtek Belgiumba. A francia seregek vezére, Dumouriez, defenzív helyzetet foglalt el, 60.000 emberével nem vállalkozott nagyobb szabású támadásra. Még azt sem tudta megakadályozni, hogy

az egyesült seregek birtokukba vegyék, szinte ellenállás nélkül, Longwy várát (aug. 23), szeptember 2-án pedig Verdunt. Csak hosszabb késlekedés után vonult tovább az egyesült hadsereg és szept. 20-án ért Valmy alá, ahol Domouriez-Kellermann-Beurnonville tábornokok egyesített hadseregének sikerült fölötte győzelmet aratnia. Az ütközetet maga az egyesült seregek fővezére, a braunschweigi herceg nem akarta, de abba belevitte őt II. Frigyes Vilmos porosz király, aki ragaszkodott a nyílt csatához, mert nem látta előre egy esetleges veszteség következményeit. A sors neki adott igazat. Az ütközet után nemsokára visszavonultak a poroszok, akiket a november 6-án Jemappesnál szenvedett vereség után az osztrákok is követtek.

Az egyesült hadsereggel szemben mutatkozó sikertelenségek Párisban csak növelték a szélsőséges elemek befolyását. A szeptember 20-án felosztatott törvényhozó gyűlés helyét ugyanazon napon a nemzeti konvent foglalta el, melynek tagjai még kevésbé voltak egy véleményen a régi rend emlékeit tekintve, mint a törvényhozó gyűlésnek is már kiengesztelhetetlen és türelmetlen képviselői. Első cselekedete a királyság megszüntetése volt. Tekintélye már úgyis teljesen elveszett magának az intézménynek is, de főként XVI. Lajos személyének. Az augusztus 20-án lefolyt vérengzés alkalmából, amikor a tömeg betört a Tuillériákba, a királyt a szörnyű haláltól csak az mentette meg, hogy a szinte őrjöngő tömeg elől a törvényhozó gyűlés tagjainál keresett oltalmat. A szeptember 3-iki mérszárlások, amelyeknél nem kíméltek senkit a „rendező jakobinusok“ felszínre vetették a „népfeltség“ gondolatát, melyet a konvent ülésein oly szívesen hangoztattak még a királypárti képviselők is. A háború kérdésével párhuzamosan tárgyalták a királykérdést. Hozzájárult a királyság tragédiájához az is, hogy a forradalom második felében az emberek beteges idegességgel remegtek a királyi tekintély visszaállításától, a despotizmusnak bélyegzett monarchiától. Bizonyos, hogy bármilyen lett volna XVI. Lajos egyénisége, ha nem követte is volna el mindazokat a hibákat, amelyeket uralkodása folyamán valóban elkövetett, s sorsát akkor sem kerülhette volna el, mert oly eszmének volt megszemélyesítője, melyet az uralmon lévő emberek gyűlölttek és másokkal is meggyűlölttek. Ha időnként népszerűsége is tett szert a forradalom folyamán közvetlenségével, azok, akiknek érdekében állott, annál nagyobb erővel fordultak ellene: nehogy a francia népnek vágya támadjon visszatérni a régi világ életének csillogó külsőségei felé! De a király nagyon is gyenge volt ahhoz, hogy egy oly szangvinikus nemzetnek éppen az emberi szellem lüktetésének,

az emberi gondolat forrongó ideáljainak csúcsívein legyen a vezére. Más korokban talán nem érte volna az a gúny és tragédia, mint éppen a XVIII. század végén. Mert más korok a királyban megkoronázott személyt láttak, akit állásánál fogva és nem egyéni értékei miatt kell tisztelni. De abban az időben szuggesztív egyéniség tudott csak érvényesülni, befolyásolható jellemnek nem nyílt érvényesülési lehetőség. A forradalom a demagógia küzdőtere volt, hogy is tudott volna helyt állani egy olyan király, aki népének sem lelkületét, sem véralkatát nem ismerte és aki emberi elfogultságában az akarat lelki indítékait összetévesztette magával az eredménnyel. A jószándékot a jócselekedettel.

A király halálát a francia fegyverek visszaszorításának napjától kezdve minden nagyobb szerepet játszó személy kívánta. Eleinte aggodalmaskodtak a miatt, hogy a király személye sérthetetlen, de Saint Justnek november 20-án mondott beszéde még a húzódó embereket is meggyőzte, úgyszólván a gironde-ot kivéve az egész konvent a király halála mellett döntött, ugyanakkor, amikor megszavazta a 300.000 főnyi hadsereget — éppen annak jeléül, hogy nemzeti politikát kíván követni a királyságnak nemzetet ignoráló szerepével szemben. Halálát követelte Danton, aki valódi vezérszerephez ekkor kezdett jutni. Ez nem volt tisztakezű ember, nem egy csak a mai történetírás fényénél kiderült visszaélésnek volt ő a támogatója, az egykorúak azonban mégis hallgattak minden szavára, mert megbízhatónak tartották, Élni vágyó, sőt élvhajász ember volt; a gyönyörök kedvéért élt, mint maga is megmondotta. A hatalom a kezében csak azt jelentette, hogy tágabb tér nyílik durva vágyainak a megvalósítására. Nem volt benne semmi abból a, ha alacsonyrendű is, de mégis lelkesedésből, amely Marat-t jellemezte; hiányzott belőle Saint Just értelmének a finom képzettsége, minden, ami magasabbrendű. Csak biológiai ember volt, élő test, semmi egyéb. Hatalmas természetével, kilométerekre ható hangjával le tudta bilincselni a tömegeket. De csak a tömegekre tudott hatni. A párbeszéd nem volt az ő hivatásköréből való. Ahol nem mennydöröghetett, ott már elveszett ember volt.

A király másik nagy ellenfele Robespierre volt. Már fiatal korában Catóért és Brutusért, mint ideáljaiért lelkesedett, sokat tanult, állandóan gyötörte magát a tudás javára. Tudott hinni az ideálokban, az eszmék szépségében. Születésétől fogva gyenge, törekeny egyéniség, elvonuló természet. Barátjai inkább a könyvek, mint az emberek voltak. Ideológus volt még abban az értelemben is, hogy saját testének irtózatát is leküzdötte akkor, amikor eszméinek a megvalósításáról volt szó.

Az eszmék lovagja nem nézte, hogy milyen áldozattal jár az a cselekedet, amelyet véghez akar vinni, csak magát a gondolatot nézte, azért rajongott. Sohasem nézett a földre, mindig magasan hordta fejét, azért nem vette észre, hogy lábai alatt holttestek hevernek és tekintetét könyörgő szemek lesik. Nem hallotta a jajszót, nem látta a véres emberi csonkokat, csak azt tudta, hogy amit tesz, az egy szépnek megismert eszme szükségessége. Lelke tulajdonságainak elemzése éppen ezért inkább a patológia körébe tartozik, mint a történetírás feladatai közé. A történetírás csak egyet lát: azt, hogy a francia forradalom tömegpusztításában neki van a legnagyobb szerepe.

Ezeknek az embereknek a hatása alatt határozta el a konvent XVI. Lajos kivégzését. A halálos ítéletet 1793 január 21-én guillotine-on végre is hajtották.

Azok, akik a király személyének elpusztításával és a királyságnak, mint államformának (1792 szeptember 21) megszüntetésével egybekapcsolták a királyság gondolatának a megsemmisülését, nem számoltak az emberi léleknek hagyománytisztelő vonásaival és azzal, hogy az uralmon lévő vezérek nem mindig fejezik ki azoknak akarátát, akiket kormányoznak. A király meghalt, személye tehát veszélytelenné vált a napi politika számára. De Franciaországnak nem egy vidéke fogott fegyvert az élen lévő rendszer leküzdése érdekében. Egymás után kellett a konventnek hadsereget küldenie egyes tartományokba, hogy leszereljék a fellázadt parasztságot. A legnagyobb jelentőségre a Vendée-i lázadás emelkedett ezek között. Charette egykori tengerész-tiszt vezetése alatt a királpárti tömegek a katolikus papság irányítása mellett fogtak fegyvert, de áldozatos ellentállás után végül is elbuktak a konvent fegyverei előtt. De felkelésük nem volt elszigetelt, különösen a szintén királpárti girondisták üldöztetése óta. A vidéken a girondenak még mindig nagy tekintélye volt, főként a mérsékeltlen haladó forradalmisták körében. És amikor az uralomra került hegy-pártiak és jakobinusok a királykérdés tárgyalása kapcsán kirobbant ellentéteket a király halála után akadálytalanul megbosszulhatták, mindenütt üldözőbe vették a girondistákat. A nagyobb vidéki városok viszont melléje állottak azoknak. Ennek volt a következménye, hogy Bordeaux, Marseille, Toulouse, Grenoble, Rennes, Lyon egymás után indultak támadásra a konvent ellen, egymással föderációt kötöttek, de nagyobb szervezettség híján természetsszerűleg el kellett bukniok. Az egységes vezetés hiányának áldozatául esett városokat követték a girondisták, a forradalom eddigi szelídebb ütemének irányítói, közöt-

tük többekkel együtt Quadet, Brissot, Pétion, Vergniaud, Barbaroux, Chambon, Buzot, Lidon, Lasource, Lanjuinais, Louvet, Claviere, Lebrun, összesen 33 személy, akik a szélsőséges terrorizmusnak estek áldozataul.

A tömeguralom szellemi irányítója Robespierre volt, demagógjai pedig Danton és Marat, illetve ennek Corday Sarolta által történt meggyilkolása után egyedül Danton. Ez időben az állam mindenható befolyásának az érvényesítése a fejlődés végső célja. A forradalmi alkotmány ezideig a népképviselőnek adott teljes hatalmat, továbbmenve a népképviselőt népfenséggé emelte. Természetes, hogy ilyen körülmények között az államnak magának kevés befolyása volt az egyes testületek és szervezetek irányítására. A terrorizmus rendszere azonban éppen a terrorizmus egyszerűbb útjainak a biztosítása érdekében az állam közvetlen hatáskörének a kiépítését tűzte legfontosabb feladatául. A legnagyobb ellenfeleknek, a girondistáknak bukása után könnyebben elérhette ezt a célt. Már 1793 június 24-én hozott határozattal felállította az úgynevezett „végrehajtó tanácsot” (conseil exécutif), amelynek 24 tagját nem a nép választja, hanem a törvényhozói testület nevezi ki. Ez az első lépés a népfenség elvének az áttörésére az 1789—92. évi, kezdeti forradalommal szemben.

E tanácsnak szinte korlátlan volt a hatásköre minden külszolgálati és belpolitikai ügyben. Még nem igazi kormány, legalább is nem az a forradalom előtti idők értelmezésében, de már közeledés a normális államberendezkedéshez. Alszervezetei is voltak e végrehajtótanácsnak, amelyeket már régebben állítottak fel. Még 1792 nyarán alakították meg az általános védelem bizottságát, 1793 március 26-án pedig a közjóbizottságot, melynek a legkiválóbb forradalmisták tagjai voltak: Robespierre, Carnot, Saint Just, Prieur, Thuriot stb. Ezek a bizottságok ragadták magukhoz a hatalmat a végrehajtóbizottság irányítása alatt és fejlesztették lassanként vissza a községi szervezetek önkormányzatát. Már 1793 március 21-én minden községben, illetve minden város „sectiójában” 12 tagú forradalmi bizottságok alakultak. E bizottságok rendőri hatáskört gyakoroltak, amiből következik, hogy azok a testületek, községek, városok, melyek kezdetben maguk voltak a népkormányzat szervei, ettől kezdve minden rendészeti, azaz a forradalmak életében legfontosabb ügyben, e 12 tagú bizottság irányító beleszólását, majd önhatalmú intézkedését kellett, hogy elfogadják. Ezek a bizottságok lassanként viszont az országos, konventi, közbiztonsági — általános védelem — bizottsággal kerültek függőségi viszonyba és ezen keresztül lettek a titkos rendőrség helyi közegeivé. Elszakadtak a községektől és az állami gépezet küllőivé alakultak. A fejlődés végén, de nem hosszú

idő múlva, a konvent fizetett tisztviselőivé lettek, amely ezeknek a segítségével körülbelül 44.000 rendőri tisztviselővel és közbiztonsági személlyel rendelkezett. A fejlődés további menete az volt, hogy az állam elvette a bíróválasztó jogot is a községektől és választás helyett kinevezte a bírakat. Így veszett el — a fejlődés követelése előtt — a forradalom kezdetén hirdetett és megadott községi autonómia, hogy helyet adjon az államhatalom érvényesülésének. De ezzel együtt meghalt maga a forradalom. Ami ezután következett, nem volt egyéb, mint egyes hatalmon lévő emberek öncélú terroruralma az állami jogkör, az eddig elítélt despotizmus, kiterjesztése érdekében, amelynek magához a forradalomhoz vajmi kevés köze volt. Az eredeti forradalom nagyjai mindnyájan elpusztultak, akik pedig éltek, azok a felvilágosodás államéletének abszolutisztikus eszmevilágát igyekeztek megvalósítani, de minthogy szelíd eszközökkel erre nem volt erejük, olyan módokhoz fordultak, amelyekkel sokáig semmiféle rendszert sem lehetett fenntartani. A terrorizmus uralma nem a francia forradalom, hanem demagógok és ideológusok önkénye, akik minden ellenkezéstől megriadva csak a mindennapos vérengzéssel bírják lecsillapítani ideges remegésüket. Természetes, hogy ilyen körülmények között a forradalomnak nevezett vérengzés nem elégedett meg az eddigi igazságszolgáltatás lassúbb menetével, hanem 1793 szeptember 17-én felállította a „forradalmi törvényszéket” amely tanúkihallgatás nélkül, egyszerű konventi vádra, mondhatott ítéletet a nép ellensége fölött. Megszüntette a védelmet, a forradalomnak legjobban dicsért vívmányát. A forradalom szélsőségének ez a legmagasabb foka. A demokrácia ezen a ponton buktatta meg önmagát és e helyen érezzük igazi valóságában Madame de Stael ama szavainak a jelentőségét, hogy a forradalom e fázisában demokrácia csak ceremóniális értelemben volt meg, a lényeg a szélsőséges despotizmus volt. A forradalmi törvényszék szellemi atyja Couthon, Robespierre tanítványa volt. És érdekes ironiája a sorsnak, hogy éppen e törvény adott lehetőséget Robespierre kivégzésére is.

Ez a terrorista lelküiét irtotta ki a pozitív Isten imádatát. Hasonlóan racionális alapokon épült fel a forradalmi közoktatás is, amely az egyetemek előadásait politikai szempontból ellenőrizte. Az új naptár beosztása ismét racionális alapokon történt. A hónapokat 30 napra osztották, a hét megszüntetésével tíznapos egységeket állítottak fel. A csillogászati évből a 30 napos hónapok következtében fennmaradó öt napot, mint „sansculotte-napokat” külön csoportosították. A forradalmi hónapok nevei: (Fabre d'Eglantine beosztása nyomán) szeptember 22 és december 20 között Vendémiaire, Brumaire, Frimaire. December 21 és

március 20 között Nivose, Pluviose, Ventöse. Március 21 és június 18 között Germinal, Floréal, Prairial. Június 19 és szeptember 16 között Messidor, Thermidor, Fructidor. A hiányzó öt nap volt a sansculotte-ok napja. A napok nevei sorszámszerűen hangzottak: primidi, duodi, tridi stb. A tizedik nap elnevezése, amely e szerint a keresztény vasárnapot pótolta, decadi volt. Az új naptári beosztást csak Napoleon szüntette meg 1804-ben. A naptárhoz hasonlóan megváltoztatta a konvent a mértékegységeket, miközben számításokat végeztetett a föld szélesség- és hosszúságméreteinek a megállapítására és a geometriai vizsgálódások érdekében nagyobb anyagi áldozatoktól sem riadt vissza. Messze jövő sikereit alapítja meg az új forradalmi hadrendszer. Carnot matematikus és konventtag volt ennek a szellemi megalapozója. A francia forradalmi állam éppen ennek az új szervezetnek és új harcászati felépítésnek köszönheti, hogy minden személyi visszaélés ellenére, amelyek között például a Simon testvérek hadiszállásai váltak a későbbi évek folyamán hírhedtté, egész Európával szembe tudott helyezkedni és fegyvereit diadalra tudta vinni. A hadsereg és vele együtt a harcászat átszervezésére az adott okot, hogy a régi tiszti gárda nem volt a kívánatos tudásnak birtokában. Amikor Carnot lett a hadügyminiszter, legelső cselekedete az volt, hogy a tisztikarnak 7000 tagját elbocsájtotta. Célja ezzel is a hadsereg demokratizálása volt. Nem akarta elzárni a lehetőséget az alacsonyabb származású emberek előtt, akik eddig az altiszti rendfokozatokon túli nem emelkedhettek. Megszüntette a tisztek tréningkiváltságait, aminek igen nagy a jelentősége, ha meggondoljuk, hogy ezideig a hadsereg mozgási lehetőségét éppen a tiszti csomagok sokszor hihetetlen mennyisége zavarta legjobban. A legénység ezideig zsoldos volt. Carnot törvényesen szabályozta az általános védkötelezettséget. Ennek megfelelően, minthogy nem képzett zsoldosokról volt szó, a régi harcmodorban nem is lehetett küzdeni. A zárt hadtestek szigorú merevségét felváltotta az oszlopokban jelentkező hadseregek rendszere, amelyek egy bizonyos védelmi vonalhoz csatlakoztak. Lehetővé vált minden hadi egységnek önálló mozgási szabadsága és az, hogy a seregek messze a harci bázistól, — a háború táplálja a háborút elv alapján — nyomulhattak az ellenséges terület szívébe. Az emberek mindig pótolhatók voltak újabb erővel s ez maga után vonta azt, hogy az új harci rendszer nem a katonaság kíméletén épült fel, hiszen újabb állományt mindig lehetett szerezni. A francia hadvezérek nem egyszer a meghódított terület lakosaival egészítették ki a hadi létszámot. Különösen Napoleon szerette ezzel megkímélni a francia népet. A fegyelmet a legszigorúbban megtartatták, a halálbüntetés sokkal gyakoribb,

mint valaha is volt. A tisztek kiképzésére, főként matematikai tanultságára, sokat adott a hadügyminiszter. Kifejezetten tisztképzés céljából állította fel az Ecole Polytechnique-ot, amely később világhíretté szert. Itt tanulták a fiatal tisztek a híres „megsemmisítési stratégiát” amelynek lényege az volt, hogy az ellenséget mindaddig üldözni kell, amíg életjelt tud adni magáról. Mindig meg kell kísérelni a támadást, ha a győzelemnek csak a legkisebb reménye is megvan. Az sohase tartson vissza egyetlen tisztet se, hogy nagy lehet az áldozat és a győzelem lehetősége nem kárpótol ez áldozatért. Az áldozattól sohasem szabad visszariadni. A tisztnek az legyen a főszempontja, hogy megfelelőképpen vezesse a sereget, de arra sohase gondoljon, hogy az ütközet után mennyi embere marad a hadszíntéren. És érdekes, hogy az új harcmodor mellett, ez elmélet ellenére is, sokkal kevesebb volt az emberveszteség, mint a régi harcmodor idején.

Az új harcászati átalakulásra nagy szüksége volt a francia államnak, ha meg akarta magát védeni az egyesült európai hadseregekkel szemben. Mert bármennyire is lelkesedtek a forradalmi katonák a „nemzeti” ideálokért, amelyek inkább a polgári eszme kifejezői voltak, mint igazi francia nacionalizmus, arra mégsem voltak készen, hogy életüket az első felszólításra feláldozzák. Nem egyszer előfordult, hogy a lelkesedéssel haladó katonaság egy puskalövés hangjára elmenekült, nem hallgatva a tisztek felszólítására. Az 1792 szeptemberi vereségek után sikerült ugyan a francia seregeknek előretörniük, sőt bevonultak Neuwinger tábornok alatt Wormsbá, majd Custine tábornok alatt Mainzba (1792 október), de mindezek inkább rablási szándékkal, mint hódítás céljából történtek. Az első igazi tűzpróbát a forradalmi fegyverek Jemappes-nál állták ki. Dumouriez tábornok 40.000 katona élén Belgium meghódítására indulva, Jemappes-nál találkozott a szász-tesseni herceggel, aki 25.000 ember élén már várta őt. A természeti körülmények által is támogatott francia hadsereg tábornoka ügyes taktikájának köszönheti a fenti helység mellett november 6-án aratott győzelmet, amelynek eredménye volt a nov. 14-én Bruxellesbe történt dicsőséges bevonulás. Az osztrák hadsereg visszavonult Belgiumból. Másik hatása ennek a nagyszabású győzelemnek az volt, hogy a konvent Franciaországba kebelezte jogilag is a még október folyamán meghódított Savoyát és az újonnan szervezett 84-ik megyét a savoyai hercegség, valamint a nizzai grófságból alkotta. Belgium meghódítása nélkül a fiatal köztársaság ezt az annexiót nem merte volna elhatározni. (Mont-Blanc megyének keresztelte el az új területet.) Belgium meghódításának külpoliti-

kai következménye az angol-francia háború volt. Közvetlenül a király kivégzése szolgáltatott ürügyet, de az okok mélyen: Pitt politikájának már jellemzett célkitűzései között rejlenek. Az angol szigetország közvetlen fenyegetést látott abban, hogy Franciaország Belgium révén egészen közel kerül hozzá. 1793 február 1-én már meg is történt a hadüzenet, melyet az Anglia őszinte szövetségese, Spanyolország, ellen kimondott hadüzenet is követett. A hadüzenetekkel kapcsolatosan február 24-én kiadott konventi rendelettel a nemzeti hadsereg létszámát 300.000 főre emelték. Ezzel a törvényerejű rendelettel kimondották az általános védkötelezettség elvét is minden 18—40 év között élő szabad emberre vonatkozólag.

A sorozások mégis megtörténtek s az így nyert katonaság a hadsereg legfőbb vezérének Dumourieznek rendelkezésére állott. A tábornok 17.000 emberrel még februárban betört Hollandiába, de miközben ő Hollandiában sikerrel harcolt, két altábornoka: Miranda és Valence a Maas vonala mentén súlyos vereségeket szenvedett az osztrák seregtől és kénytelen volt — teljesen züllött sereggel — visszavonulni Löwen felé. Itt találkozott a két tábornok Dumouriez seregével és annak vezetése alatt vette fel a harcot a Coburgi herceggel, aki a franciák nagy hadvezéré, a forradalom legkiválóbb katonáját és utolsó, szélsőségektől mentes, befolyásos emberét, március 18-án Neerwinden mellett legyőzte. Ez ütközet után a tábornok követet küldött az osztrák seregek vezéréhez, hogy azzal a konvent elleni támadás módoszatait megbeszélje. Dumouriez tulajdonképpen mindig királypárti volt, a királyságot tartotta az egyetlen lehetséges államformának és ezért tűzte ki egyik céljául azt, hogy Franciaországot megszabadítsa a konvent uralmától. De terve nem sikerült. Párisban tudomást szereztek szándékáról, a tábornok nyílt fellépéssel tett kísérletet, katonái cserben hagyták, foglyul esett, de elmenekült és elhagyta Franciaországot. 1823-ban halt meg.

A neerwindeni vereség megmutatta, hogy a forradalmi hadseregben még nincs meg az a rendkívüli lelkesedés, melyet a konvent szeretett hangoztatni. A belső megerősödés Carnot-nak már vázolt hadászati újításai által már lehetővé vált, a külpolitikai helyzet azonban hol kedvezően, hol kedvezőtlenül hullámzott. Az egyesült seregek, amelyekhez nemsokára a neerwindeni győzelem után a yorki herceg is társult, nem értettek egyet sem a hadvezetés nagy vonalaiban, sem a személyi kérdésekben, úgyhogy a yorki herceg Dünkirchen felé vonult, az osztrák seregek pedig visszavonultak. A körülbelül 37.000 emberrel rendelkező yorki herceget útjában szeptember 8-án

Houchard tábornok feltartóztatta és Hondshoten mellett megverte. A keleti hadszíntéren Pichegru és Hoche tábornokok vezették győzelemre a rajnai sereget. Utóbbinak sikerült a weissenburgi vonal mentén teljes diadalt aratnia és így erről az oldalról is biztosítva volt a francia határ a támadó hatalmakkal szemben. December 19-én Toulon is áldozatul esett Napoleon tehetségének. Az angol seregek által támogatott felkelők nem tudták a várat a fiatal tüzértiszt támadásaival szemben védelmezni. Így az 1793. esztendő, a francia köztársaság második éve, nagy külpolitikai diadalokkal zárult: Carnot hadászata már érezte hatását. Ezek a sikerek a következő évben is továbbtartottak. Igaz, hogy a francia gyarmatok, mint Martinique, Sainte-Lucie, Port-au-Prince, elvesztek és a tengeren 1794 június 1-én Howe angol admirális Quessant mellett megsemmisített egy francia flottát, mégis, a szárazföldi győzelmek értéke messze felülmúlta e veszteségek jelentőségét. Sikereikhez hozzájárult a szövetséges európai államok között fennálló ellenségeskedés. Az előző év bukásai miatt elkeseredett szövetséges államrendszer csaknem teljes egészében felbomlott, csupán az angol diplomáciának sikerült ápr. 19-én Hágában szerződést összekovácsolnia, mely a fonalakat megegyeszer összeszötte. Poroszország a már fegyverben lévő 20.000 katonán kívül még 62.000 embert ígért. Ezt a szerződést is kellemetlenül befolyásolta a lengyel kérdés, mely most kapcsolódott be az egyetemes történelem szálaiba. Lengyelország már rég nem bírt azzal a jelentőséggel, amely a középkor történelme folyamán végigkísérte. A forradalom századában külpolitikai háló foglya. 1772-ben történt első felosztása után megkísérelte belső berendezkedésében utolérni más államok fejlődésfokát, de csak egy alkotmányt tudott életre kelteni, az 1791 május 3-án létrehozott alkotmányt, mely demokratikus berendezkedése által lehetővé tette volna a normális fejlődés megindulását. De az idő már eljárt. A külpolitikai bonyodalmak és érdekösszeforrások oly magas fokra hágtak, hogy Lengyelország az ezek nyomán előállott háborús támadásoknak nem tudott ellentállani. 1793-ban bekövetkezett második felosztása is, amelynek eredménye, hogy az ország hajdani egymillió négyzetkilométernyi területéből csak 254.000 maradt meg. A nép maga nem értette meg a felosztás jelentőségét, a nemzet jobbjai azonban Kosciuszko vezérlete alatt felvették a fegyvert. A felkelés nem sikerült, Mateovecnél vereséget szenvedett a lengyel hadsereg, elesett Varsó, Krakó és ezekkel együtt egész Lengyelország. Megindult az a történelmi hullámmozgás, mely partot csak a következő században ért, a hódító hatalmak jogára alatt.

A szövetségeseknek elfoglaltsága a keleti fronton lehetőséget adott a franciáknak az előretörésre. Jourdan tábornok jún. 26-án Fleurus mellett győzelmet aratott a Coburgi herceg felett, majd bevonult Bruxellesbe. Pichegru az angolokat nyomta maga előtt és jún. 23-án bevonult Antwerpenbe. Októberben birtokba vették Köln, Bonnt, Koblenzet. Előzetesen már Triert foglalták el. A porosz hadsereg Möllendorf vezetése alatt visszavonult. Az osztrákok Mannheimben ütöttek tábornok. A Pyreneusokban Dugommier tábornok a spanyolokat verte le. Az itáliai hadsereg Massena és Napoleon vezetésével Turint fenyegette. Ilyen tehát a külpolitikai helyzet a terrorizmus tetőfokán. De belül már fel-feltűnedeznek azok az erők, amelyek annak bukására vezetnek. A girondisták megsemmisítésével két párt lett uralkodóvá, mely Robespierre egyeduralmát fenyegette. Az egyik Danton körül csoportosult, sajtószervét pedig Desmoulins irányította. Ez szelídebb irányt akart diadalra juttatni. A másiknak, amely a városházán gyakorolt egyeduralmat, Hébert volt a vezére. A két párt egymás ellen küzdött és végül is a konvent győzött, ahol Dantonra hallgattak. Hébert és követői a forradalmi bíróság elé kerültek. ítélet: halál. De Hébert bukása csak Robespierre malmára hajtotta a vizet. Nagyobb megbízhatósága, személyes varázsa, befolyása, Danton ingadozása a forradalom módszerének megítélésében lehetővé tették Robespierre-nek, hogy nagy versenytársa ellen vádat emeljen. A vád megtörtént. Eredmény: április 5-én Danton feje a porba hullt. Az ezután kö vet kező rémuralom sem ilyen szempontból sem érdeklí a történetírást. Az egyeduralkodó Robespierre despotizmusa hihetetlen fokra hágott, elérte azt a lépcsőt, ahol már barátaira is veszélyessé válhatott. Naponként 50—60 fej hullott le. Senki sem érezte magát biztonságban. A mellett a forradalom megszűnt valamilyen kapcsolatban is alkotó munkát végezni. Céllá, állami berendezkedéssé lett a vérengzés. Mindenki csak egyet várt: valahogyan megszabadulni az „idealista tigristől”. És végre sikerült. Július 26-án, izgatott ülésen, Robespierre maradt a vesztes az ellene titokban már régen megszervezett összeesküvőkkel szemben és július 27-én a nagy idealista már nem élt. 92 társa követte a halálba. A rendszer véget ért. De új világ még nem fakadt.

Robespierre bukását azok a mérsékelt elemek idézték elő, akik már Danton rendszerében is szelídíteni akarták a terrorizmus visszaéléseit. Személy szerint Thuriot, Legendre, Bourdon és a már régen elfelejtett Sieyès abbé. A konvent tekintélyének visszaállításáért küzdöttek. Ezekhez társultak a terrorizmus vidéki szócsövei, a hirtelen

megettért Barras, Fréron, Tallien. Rendszerváltozást csak annyiban jelentett ezeknek az uralma, hogy megszűnt a mindennapos kivégzés. Egyébként ugyanaz a szellem uralkodott, a megbízhatatlanság, hivatali élet semmibe vevése, erkölcsi anarchia adták meg ennek a direktórium felállításáig terjedő uralomnak alaphangját. A szegénység annyira elnyomta a népet, hogy egykorú utazók leírásai szerint a kol-dusok tömegétől senki sem érezte magát biztonságban sem a fővárosban, sem a vidéken. A pénz értéke teljesen lecsökkent, külföldön semmi vásárlóereje sem volt. Az uralkodó pénznem még mindig a Necker által kibocsátott assignata volt. Ebből legelőször 1789 dec. 19-én az eladandó egyházi és állami javak fedezete mellett 400 millió livres-t bocsátottak ki. De a pénz vásárló ereje csökkenvén, 1790 dec. 29-én 1200 millióra emelték a forgalmi pénz összegét. A következő évben újabb 600 millió vándorolt ki az államnyomdából. És így szaporodott ez a „vándorló pestis” ahogyan Mirabeau nevezte. A folytonos szaporodás eredménye az lett, hogy a gazdasági életnek nem volt forgalmi eszköze, megbénult a kereskedelem, általánossá lett a belforgalomban a csere, amely azonban külkereskedelmi szempontból nem volt elképzelhető. Üzerek lepték el az egész országot, az állam nem fogadta el a parasztok pénzét, tehát tulajdonképpen államcsödbe jutott Franciaország. 1795 júliusában a kibocsátott pénzeknek csak 2.97 százaléka volt az állam által fedezve, míg a terrorizmus idején, 1794 januárban még mindig 40 százaléka. Látható a két számból, mily súlyossá lett a gazdasági és ezen keresztül a társadalmi anarchia. Nem segített ezen a jakobinus klub felosztása, nem a fehér terror, mely minden forradalmi gyanúsítottat kivégzett, különösen vidéken, ahol a régi forradalmistákhoz még a királysárgi pártiak nagy tömege is társult. A jóléti bizottság egyeduralkodója nem tudta áthidalni a forradalom által előidézett nehézségeket. Nem volt ennek az átmenetnek egyetlen oly tehetséges embere sem, aki kezébe tudta volna venni az irányítást. Aki alkalmas lett volna a vezetésre, Hoche Lázár tábornok, az a politikai étellel nem törődött. A hadsereg volt minden vágyakozása, a napi harcoktól teljesen távortartotta magát. Arról sem vett tudomást, csak utólag, hogy Franciaország nagy alkotmányváltáson ment át. Daunou régi girondista konventtag volt az új alkotmánynak a kezdeményezője. A régi alkotmány reakcióját foglalta magában a „jogok sora” helyett a „kötelességek sora” tétel, amelyben a legfőbb helyet az inszurrekció jelenti. Az általános választójog megszűnt, a szavazás lehetősége censushoz volt kötve. A törvényhozótestületet két tanács képviselte: az „öregek Tanácsa” és az „ötszázak Tanácsa”.

A végrehajtó hatalom az öttagú direktórium kezében volt, amelynek egy tagsága évenként változott. A direktórium közvetlen végrehajtói az általa kinevezett komisszáriusok voltak, de ugyancsak tőle függték az állami hivatalnokok is. Nagy eltérés az eddigi gyakorlattól rejlett abban, hogy az állam- és egyházhatalom teljesen különváltak. Ez volt az új francia átmeneti alkotmány, amely nem sokáig maradt életben, mert a francia jövő irányítója, Napoleon, azt egészen megváltoztatta.

A konventen kétszeri olvasásban átment az alkotmány, de maga a párisi tömeg és a vidéknek fellázított népe, azért mert az új tanácsban a régi konventtagok 500:483 arányban foglaltak helyet, nem tette magáévá a képviseleti rendszert. Páris új választásokat akart. Erőszakkal is. És mert akaratát nem tudta érvényesíteni, fellázadt. A lázadást Barras direktornak megbízásából Napoleon tábornok ágyúval verte le (okt. 5). Ezzel a bukással együtt véglegesen visszaszorított a forradalom és a fegyverrel fellépő királypárti tömeg is. A rendélete megindulhatott. A forradalommal szemben a jobboldali radikális irányzat lett úrrá a direktóriumban, amely megmaradt az 1797-iki választások alkalmával is; a mérsékeltek között csak Carnotnak volt némi tekintélye, de a forradalmi eszmevilághoz közelálló politikai felfogására senkisésem ügyelt. Harcászati eredményeiért becsülték és nem politikájáért. Barras, Reubell, Larevelliére messze elvetették a forradalmi gondolatot. Barthélemy a két irányzat között állott mérsékelt forradalmi eszméivel. Ez volt a belső helyzet az átmeneti Franciaországban, Ez volt a politikai szervezet, »belső erők külső kifejeződése., A háttér hangulata nem ad magáról eleijeit, az emberek élük napi életüket, várakozással, de feszültség nélkül.

A harcmezőre irányul inkább a ügyelem, mert ott folyik az erők igazi összecsapása, A terrorizmus bukásával nem hagyta el a francia államot a jószerencse, Pichegru 1795 januárban egész Hollandiát elfoglalta, amelynek külső jeléül a holland általános gyűlés a „Bataviai Köztársaságból keltette életre. Május 16-án szabályos szerződést köt az új állam Franciaországgal, kötelezve magát 30 hadihajónak Anglia ellen leendő szállítására, Franciaországnak ez volt az első vazallus-állama. Poroszországgal április 5-én különbekét kötött Franciaország; ennek a különbekének köszönheti Poroszország a Weimarban alakuló központi irányítás mellett kibontakozó nagy szellemi fejlődést, mely a német kultúra legpompásabb tavaszát virágoztatta ki a XIX. század kezdetén. A porosz királyság példáját követte Spanyolország is június 22-én, ugyancsak Bázelen. A német birodalom területén pedig tovább folyt a háború. De az egyesült európai hatalmak e sikerek láttán szép-

tember 28-án Szentpéterváron formális koalíciót kötöttek, amely Angliát, Ausztriát és Oroszországot kölcsönös segítségre kötelezte. Mintha csak e szövetségnek lélektani körülményei megerősítették volna az osztrák hadsereget, oly hirtelen következett be a hadszíntéren a változás Ausztria javára. Clerfait előrenyomult, visszaszorította Jourdan a Rajna balpartjára, elfoglalta Mainzot, Mannheimet. Majd egy ideig fegyverszünet állott be, miközben az itáliai hadszíntéren bekövetkezik Napoleon tábornok fényes győzelme. Az északi hadszíntéren Jourdan és a visszahívott Pichegru helyébe kiküldött Moreau kísérelték a vonalat tartani, délen pedig Napoleon támadott. A fiatal tábornok alig ért a Rivierához, máris előrenyomulást rendelt el. Montenotte, Millesimo, Dego mellett (1796 ápr. 12—14.) kisebb győzelmeket aratott az osztrák és szárd seregek fölött, ápr. 21-én Mondovi mellett vágta át magát, május 10-én már Lodinál volt és május 16-án bevonult Milánóba. Május 30-án Borghetto mellett még egyszer fényes győzelmet aratott Beaulieu osztrák főparancsnok fölött, aki ezután Mantua falai mögött keresett védelmet. Mielőtt a tábornok a várat ostrom alá fogta volna, végigjárta Itáliát, a nagyobb városoktól és az egyházi államtól összesen körülbelül 20 millió arany forint értékű hadisarcot követelt és azt hazaküldötte, hogy a lerombolt pénzviszonyokon ily eszközökkel segítsen. Majd mindezek után a város alá indult, amelynek felmentésére Wurmser alatt nagyobb osztrák hadsereg érkezett. Napoleon Lonato, Castiglione, Bassano mellett (aug. 3, 5 és szept. 8.) legyőzte e hozzá méltó ellenfelet, de diadalt aratott az Alvinczy tábornok vezetése alatt s[^]mbehelezkedő osztrák seregek felett is Arcole (nov. 17.), majd Rivoli (1797 jan. 14.) mellett. Végül február 2-án meghódolt maga Mantua is. Hadi sikereit politikai téren is kihasználta a tábornok. 1796 májusában megszervezte a „Lombardiai Köztársaságot“. Ekkor már az osztrák külügyek irányítója, Thugut is, hajlandó a békére. Meggondolásában támogatta Oroszország és Anglia eljárása. Az orosz birodalom új feje: Pál cár, aki 1796-ban lépett trónra, nem volt hajlandó elődjének, II. Katalinnak a politikáját követni és így nem küldött segítséget a koalíciónak. Anglia pedig súlyos belső pénzválsággal küzdött s ezért nem is támogathatta az osztrák udvart. Napoleon maga is a békét óhajtotta: túl kevés volt a rendelkezésére álló katonaság ahhoz, hogy további előrenyomulást meg merhetett volna kísérelni. Leobenben felvette az alku fonalát Merveldt és Gallo kiküldöttekkel. A tárgyalások eredménye volt a Campo-Formióban október 7-én megkötött béke, amelynek alapján Belgium, az Ión szigetek és a velencei köztársaság egy része Franciaország birtokaivá lesznek. Utóbbiból alakult a

„Cisalpin Köztársaság“ (Lombardia, Modena, Veltlin, Chiavenna, Bormio). Ausztria birtoka maradt Velence, a Terra ferma, Isztria és Dalmácia. A birodalmi béke tekintetében egy Rastattban tartandó általános kongresszus egybehívását jelölte meg a béke.

A győzelem és a béke megteremtőjének koszorújával tért haza Itáliából Napoleon. A direktórium közben ismét lecsillapította a lázadó Belgiumot, legyőzte a francia propagandának ellentálló Bernt is (1798 márc 5). Svájc francia birtokká lett és „Helvét Köztársaság“ név alatt vált Franciaország tagjává. Az így és az olasz hadjáratnál nyert pénz a francia közgazdasági élet felfrissítésén keresztül arra szolgált, hogy Napoleon messzemenő terveinek anyagi alapjait építse ki. Ezeknek a terveknek középpontjában Egyiptom állott.

Egyiptom meghódítása a francia állam által elsődleges elképzelése volt a forradalmi propagandának. Törökországon keresztül igyekezett Egyiptomot megközelíteni. Napoleon hadjáratát a porta, mint reá a látszat szerint közömbös „kirándulást“ nem fogadta ellen-szenvvel; a francia diplomácia ügyesen meggyőzte arról, hogy a hadjáratnak semmi egyéb célja sincs, mint megtisztítani a kalóztoktól a Földközi-tenger vidékének kereskedelmi útjait. A tábornok 1798 május 19-én elhagyta Toulont 13 sorhajó, 14 fregattá, 400 kisebb hajó és 25.000 ember élén. Június 21-én már elfoglalta Máltát. Hihetetlen gyorsasággal július elején már birtokába kerítette Alexandriát, majd onnan a mamelukok legyőzésével Kairóba jutott, amely a hónap végén, — néhány ezer katona elvesztése után, — meg is hódolt a tábornok előtt. A szultán hajóit Napoleon nem bántotta és a porta mindaddig teljesen nyugodt is maradt, amíg az orosz diplomácia befolyása és az a körülmény, hogy Nelson Brueys admirális fölött győzelmet aratott, végre rábírták a törököt arra, hogy Napoleon ellen forduljon. Szeptember 4-én a porta megüzente a háborút Franciaországnak. Orosz szövetségben egymásután foglalta vissza a görög szigetvilág területeit, Zante-t, Kephaleniá-t, Santa-Maurá-t, Cerigo-t, miközben Napoleon, tudomást sem véve a török hadüzenetről, halad Szíria felé. Azokon a messzefekvő területeken is mindenütt sikert arat, úgy látszik, mintha a szír lakosság örömmel fogadná az idegen felszabadítót. Akkon falai alatt visszatorpan, nem folytatja útját. Egyiptomba érve nem fél megtámadni a százezres török túlerőt, győzelmet arat, Abukir mellett, de 1799 augusztusban haza kell térnie. 20.000 francia katonát hagyott hátra Kleber, majd annak halála után Menőn alatt. Ezzel a sereggel tartották egyideig a francia zászlót, de nem nagy sikerrel. Franciaországból nem kaptak erősítést, nem is kaphattak,

hiszen a Földközi-tenger angol terület volt és az angol nyomás elől az 1801 áprilisban Toulonból elindult hajóknak is vissza kellett fordulniok. Menőn a mamelukok támadása előtt feladta a várost és 1801 októberben el is hagyta Egyiptom földjét. 1802 június 25-én meg is kötötte Napoleon Törökországgal a békét. (Az amiensi béke török-francia megerősítése.)

Így végződött a szépnek indult egyiptomi hadjárat, amely nemcsak Napoleon világhatalmi elgondolásainak volt hiúságtápláló eszköze, hanem reálpolitikai szükségessége is a francia államnak. A francia kereskedelem mind nagyobbodó piacigényei megfelelő kielégülést találtak volna Egyiptomban, azonkívül, hogy a francia szükségletek fedezése, a kávé- és teabehozatal, közvetlenül francia kereskedők által el sem gondolható Egyiptom birtoka nélkül. Már a forradalom előtt jelentkezett a vágy, hogy a francia nagykereskedelem számára ez a föld meghódíttassék. De akkor a szándék megvalósításának még csak a lehetősége sem volt meg. Napoleon megtette a maga kötelességét: nemzetének az ő egyéni ambícióival egybeeső érdekeit szolgálóan vezette ezt a fáradságos hadjáratot, amely mindaddig sikerrel járt, míg személyesen tudta irányítani a háború menetét. Gazdasági szükségesség és egyéni nagyravágyás: mind elbuktak egy magasabb rendű diplomácia (az angol-orosz) és egy más lekialkaltú nép (az arab) ellentállásán. Ebben áll az egyiptomi hadjárat világtörténelmi jelentősége s ez a jelentőség a további fejlődés folyamán mind élesebben domborodik ki, hogy igazi hatását a mai időkben érje el.

Napoleon Egyiptomból hazatérve, nem találta azt a kedvező kül- és belpolitikai helyzetet, melyben eltávozása előtt volt Franciaország. Még Szíriában volt, amikor országa ellen nagy koalíció alakult. Az irányító középpontot Anglia képviselte, amelynek létérdekeit sértette az egyiptomi győzelem lehetősége. Politikájához csatlakozott Oroszország is. Bécs sokáig ingadozott a csatlakozást illetően, de végül is elhatározását eldöntötte a rastaiti kongresszus, mely Franciaország javára lemondott az egész Rajna-balparti területről és nem vette elejét a németbirodalmi császárellenes propagandának sem. Poroszországot nem sikerült megnyernie egyik hatalomnak sem. Az 1797 nov. 16-án trónra került III. Frigyes Vilmos nem volt hajlandó semmiféle veszteség terhét magára vállalni. A háború Mack osztrák tábornok római bevonulásával kezdődik, melyet azonban Championnet francia tábornok győzelme követ: Nápoly francia birtokba esik. A német fronton vereségekkel indul a francia támadás. A Svájcban kitörő Massena Feldkirch mellett vereséget szenved. Jourdan a Fekete-erdő vonalán meg-

kísérelt támadásában Károly főherceg tartóztatja fel és veri meg Osterach és Stockach mellett. Scherer francia hadvezért Magnano alatt Kray magyar tábornok győzi le. Utódját, Moreaut, pedig Casano mellett veri meg Melas és Suwarow egyesült serege. Trebbia mezőin az utolsó itáliai francia haderő: Macdonald serege is megsemmisül Suwarow fegyverei előtt. (1799 jún. 17—19.) Ezekhez a veszteségekhez járultak hozzá a belpolitikai nehézségek, az 1799 nyarán lezajlott választások után előállott pártpolitikai küzdelmek, amelyek kapcsán Sieyés is direktor, sőt a mozgalmak irányítója lett. Többen megkísérelték a terror-rendszer visszaállítását. Felütötte fejét a forradalom, az anarchia. Sieyés tett kísérletet az államhatalom tekintélyének a visszaállítására, de katonai erők nélkül nem volt meg ennek a valószínűsége. Több aktív katona felé fordította tekintetét, de kielégítő energiát egyikben sem vélt felfedezni. Végül is Napoleonon maradt a választása, akit ezután azonnal hazahivatott Egyiptomból.

Napoleon Provence partjainál volt akkor, amikor csodálatos módon fordulat állott be a hadiszerencsében. Hollandiában Brune francia tábornok a yorki herceg alatt harcoló orosz és angol egyesült sereg fölött arat döntő győzelmet. (Bergen, 1799 szept. 19.) Károly főherceg már elhagyta Svájcot és Korsakow maradt ott, akit Massena győzött le Zürich mellett. (Szept. 25—26.) A koalícióban szakadás állott elő. Pál cár nem azonosította magát az osztrák támadások politikai irányítóival. Seregeit visszavonta. Ilyen helyzet várt^ Napóleont, aki Fréjustól kezdve a legnagyobb diadallal vonult végig Franciaországon, hogy átvegye az őreá váró hatalmat.

Sieyésszel már megérkezésekor mindent megbeszélt, november 8-án a baráti köréhez tartozó tiszték már tudtak a készülődő államcsínyről. Maga az államcsíny egyszerűen folyt le: november 9-én az öregek (régiek) tanácsa az állam védelmét Bonaparte tábornokra bízta. Ezzel megkapta a jogalapot a cselekvés javára. Az ötszázakat szétugrasztotta, a hadsereg vele volt, erkölcsileg ő állott a helyzet magaslatán, egyedül benne bíztak a katonák, a nemzet. Minden sikeréről tudtak az egész országban s minden diadaláról beszéltek és írtak. Ezt az államcsínyt az ötszázak tanácsának néhány tagján kívül senki sem ítélte el. Különben is annak szellemi kezdeményezője nem Napoleon, hanem Sieyés volt, aki látta, hogy másként nem lehet elkerülni egy kisebbség terror-uralmát.

MÁSODIK FEJEZET
AZ ELSŐ KONZUL

A november 9-iki államcsíny után, annak kezdeményezője, Sieyès abbé valót megérző hangsúlyozással jelentette ki baráti körben; „Olyan gazdánk van, aki mindent tud, mindenre van ereje és mindent akar.“ Napoleon azok közé az emberek közé tartozott, akiknek akaratát semmi sem tudja befolyásolni, akiknél az elhatározás egylényegí a megvalósulással. Szuggesztív, meggyőző, magával ragadó lelkesedése senkire sem maradt hatás nélkül, mindenkit céljai szolgálatába tudott állítani. Magas pontra szegezte tekintetét. A közép-szerűvel sohasem elégedett meg. Vágyakozása messzebb lendítette erejénél, sohasem nyugtatta meg az, ami már birtokában volt. Ez idézte elő tragédiáját. Mindent akart, — nemcsak az emberi élet szűk határain belül megvalósíthatót, hanem a végtelenség mezejére vezetőt, olyat, amelyet még senki sem ért el és nem is fog sohasem. Akadályt nem ismert, határtalan képzelete átrepülte a torlaszokat és hitte, hogy teste is fel tud emelkedni. De a test megtorpan, az alkotás ereje nem mindig követi az alkotás vágyát. Élete végén — más ember számára az a délt jelentette — a nagy császár is belátta ezt az ellentétet, de már nem segíthetett. Aki katonáit példaadóan tudta fegyelmezni, az emberek gondolkodásmódját meg tudta változtatni, az sohasem tudta korlátok közé szorítani a saját gondolatait és nem volt ereje arra, hogy megfegyelmezze a maga érzésvilágát: mindenk fölött csapongó ambícióját.

Ajaccióban született 1769-ben, éppen abban az időben, amikor hazája, Corsica, már elbukott a francia fegyverek előtt. Mint ahogyan 1789-ben ő maga írta a polgári kényelemben élő Paolinak, az egykori corsicai hősnak, „az én bölcsőmet az a kor ringatta, mely hazám szabadságát a vér hullámával helyettesítette^{4*}. Akkor, amikor e levelet írta, a fiatal Napóleone di Bonaparte-nak nem volt más vágya, mint hazáját megszabadítani az ellenséges francia fegyverektől. A briennei katonaiskolában megszokta, hogy a franciákra csak gyűlölettel tekintsen: félrevonuló, zárkózott gyermeki természetének meg nem értését nem emberi, hanem francia bűnnek tartotta. A szülői ház szegénysége lehetetlenné tette, hogy az ifjú katonanövendék megfelelőképpen tudja hazáját képviselni. Ugyanez volt a helyzet kadét korában is, amikor anyján, Laetitia Ramolino-n kívül testvéreit is el kel-

lett tartania. De hamar emelkedett katonai pályája egészen a kapitányságig, amelynél magasabb rangot nem francia nemes nem is érhetett el. Nagyravágyása éppen emiatt nem találva meg a kielégítés lehetőségét, hazament és nem is vonult be a forradalmi hadseregbe. Corsicán a forradalmi kormány uralma alatt nem tudta a családja fenntartásához szükséges eszközöket megtalálni, Toulonba telepedett, ahol mint a városnak mégis csak francia alattvalója, résztvett a konventi hadsereg ostromlói között az angol védők ellen. A várat sikerült hatalmába keríteni a konventnek, Napoleon kitüntetésként tábornoki rangra emeltetik, Párizsba kerül, ahol Robespierre oldalán dolgozik s emiatt annak kivégzése után ő is fogságba kerül, de Barras segítségével kiszabadul s ugyancsak Barras eszközli ki számára az itáliai beosztást. 1794 márciusban harcolt Itáliában mint tüzérparancsnok Dumouriez tábornok hadseregében. Haditerveinek egy része már akkor alakult ki s később csak végrehajtja az akkori stratégiai elgondolásokat. Visszatérése után megbízást kapott a direktórium ellen felázadt forradalmisták leverésére és ezt a feladatot is sikeresen oldotta meg. Életének további vonaláról már szoltunk.

A direktórium megszüntetése után az első konzulnak mindenképp Franciaország külpolitikai helyzetét kellett rendbehozni; biztositania kellett a külső ellenségtől fenyegetett országot, hogy a belső életet megváltoztathassa. A koalíció seregei Itáliában és Németországban győzelmi előnyben voltak és Napoleon eddigi eredményei kérdésessé váltak Ausztria és Anglia ereje miatt. 1799 decemEerben mindkét államnál békeajánlattal állott elő, de Anglia visszautasította egy „forradalmi kormány” békejavaslatait. Fitt rendületlenül hitt az angol fegyverek győzelmében. Bécs hasonlóan járt el. Nem maradt más hátra, mint a fegyveres döntés. Napoleon helyzetét kedvezővé tette az, hogy Oroszország már elszakadt Ausztriától és Suwarow a svájci vereségek után haza is tért. Ez által az északitáliai hadszíntér a franciák javára vált kedvezőbbé. Haditervével hamar készen volt, de a had vezetését, minthogy az új alkotmány a konzulok számára megtiltotta a seregparancsnokságot, Berthier tábornokra bízta. A hadmozdulatokat azonban ő maga vezette: Berthier csak névlegesen volt főparancsnok. A Nagy-Szent-Bernát-hágón keresztül tört be Itáliába; 1800 június 14-én Marengónál ütközetre kényszerítette az osztrák sereget. Nem akart ezen a napon semmi döntő ütközetet s emiatt két ezredét Desaix tábornok vezetésével távol is tartotta az ütközettől, de amikor kedvezőtlené vált a helyzet számára, futárt küldött alvezéréért, aki a késő esti órákban meg is érkezett és Napoleon javára dön-

tölte el a csatát, bár maga is elesett. Az ütközet után Napoleon levélben ajánlotta fel Ferenc császárnak a különbékét a Campo-Formioi feltételek alapján, de Thugut nem volt hajlandó egy ütközettől függővé tenni a békét. Csak abban az esetben mutatkozott késznek békét kötni, ha Napoleon Angliával is tárgyalásokat folytat. Ebben a szellemen vették fel a fonalakat Lunéville-ben Buonaparte József és br. Cobenzl. Ezekkel a tárgyalásokkal megszűnt az osztrák háború közvetlen veszélye. De az első konzul Angliával is békét akart kötni, hogy teljesen felszabadítsa erejét a belső átalakítás javára. Diplomáciai ügyeskedéssel lehetővé tette, hogy Pál cár teljesen elhagyja a koalíciót, Ausztriát Moreau tábornoknak 1800 december 3-án Hohenlinden mellett aratott győzelme teljesen meggyőzte a béke szükségéről, és így Anglia egyedül maradt háborús kilátásaival. 1801 február 9-én Lunévilleben létrejött a francia-osztrák béke. Tulajdonképpen a campo-formioi békepontok szolgáltak alapul. Franciaország törvényes határa a Rajna; minden világi fejedelem, aki területvesztést szenvedett a Rajna balpartján, a jobbparton fekvő egyházi birtokokból kapott kárpótlást, Ez utóbbi békepontok a rastatti kongresszus határozatainak a megerősítései. Természetes, hogy Ausztria számára súlyos vereséget jelentett e béke, mert elvesztette dinasztikus érdekeinek leghűségesebb támpontjait, a Rajnamenti egyházi fejedelmeket, valamint a német birodalom lassú feloszlásának a békében kifejezett lehetőségét sem tudta megakadályozni, de ezek ellenére is bele kellett abba nyugodnia.

A lunévillei béke után néhány hétre, 1801 márciusban, meggyilkolták Pál orosz cárt. A meghalt cár nagy hódolója volt az első konzulnak, annak kedvéért hozta létre 1800 december 16-án az északi államok szerződését, amelyben Dánia és Svédország a jelen háború tartama alatt semlegességet fogadtak, azaz Anglia számára megszűntek kedvező szárazföldi hátvédül szolgálni. A cár meggyilkolása révén önmagától bomlott fel ez a személyes kapcsolatokra épített szövetség, az új cár, I. Sándor, még nem avatkozott bele a külpolitika menetébe s ez a diplomáciai helyzet lehetővé tette Angliának, hogy energikusabban lépjen fel az északi hatalmakkal szemben. A dán flottát Kopenhága mellett legyőzte, ezzel a norvég és svéd kormányokat is hallgatásra kényszerítette, ami által egyenlő erejű ellenfélként állhatott szembe Napoleon folyton növekvő hatalmával. De már Anglia is megelégette a háborút. A csaknem tízéves folytonos harcok kimerítették az angol állampénztárt, nagy pénzválságokon ment keresztül a nép, pangott a kereskedelem is, mint-

hogy a legnagyobb piacok elvesztették felvevőképességüket a háború és az általános pénztelenség következtében. Írország is mozgolódott, lecsillapítása katonákat vett igénybe és bár Pitt ügyes engedékenysége létrehozta az angol-ír uniót 1801 január 1-én, mégis a kimerült állam nem volt abban a helyzetben, hogy szárazföldi támogatás nélkül felvegye a harcot a szárazföld legnagyobb hatalmával. Az angol nép békét óhajtott. Pitt ezt az óhajtást megértette és mégsem engedett. Ez a korának tehetséges diplomatái között is kiemelkedő külpolitikus és államférfi, aki sohasem engedte magát érzelmei által befolyásoltatni, a francia kérdésben nem tudott gyűlöletétől szabadulni. Negyvenegy éves korában már nem rendelkezett azzal a könnyen változtatható racionalizmussal, mely előző államférfiúi szereplését jellemezte. Ekkor már mélyen világnézeti talajba eresztette gyökereit a franciák megvetése, semhogy békét tudott volna kötni a „lenézett” első konzullal. Inkább lemondott. Helyét Addington foglalta el, aki hosszas tárgyalások után megkötötte Amiensben a békét 1802 márciusában.

Amikor Napoleon a hatalmat átvette, Franciaországban áttekinthetetlen állapotok uralkodtak. A kormányzat rendszere nem tudta megtartani a néppel az érintkezés nyugodtságát, a fennálló diktatúra csak a terhek kivetésében tudott erős lenni, a nép védelmében nem talált demokratikus eszközöket. Az alkotmány maga lehetőséget adott a visszaélésre, a személyi viaskodások érvényesítésére; hiányzott a társadalom jogbiztonsága, a közjogi élet különböző alágazataiban zavar és nézeteltérés uralkodott. Az első konzulnak tehát mindenekelőtt az volt a feladata, hogy az állam számára új alkotmányt dolgoztasson ki. Első cselekedete az új közigazgatási szabályrendelet volt, melyet 1800 február 17-én adott ki s mely a mai időkig fennálló szervezeti beosztása a francia államnak. Az ország legmagasabbrendű alszervezetei a „megyék” (départements), amelyeknek élén az első konzul által kinevezett préfet áll. A megyei beosztáson belül állította fel a körzeteket (arrondissements), élükön a sous-préfet-vel. A közigazgatás legalsó tagozata a község, melynek élén a maire áll. Mindezeket a tisztviselőket az első konzul nevezi ki, tehát végérvényesen megszünt az autonómia, amelyre — azt mutatta a forradalom — az emberek még nem voltak alkalmasak, hiányzott az a kultúrfok, mely önkormányzati életet minden kapcsolatban és az állam irányításától teljesen függetlenül lehetővé tett volna. A közigazgatásnak ezeken a fokozatain kívül állította fel a vámigazgatóságot, valamint az erdőigazgatóságot.

Az alkotmányváltozás kiterjedt a választójogra is. Általános választójogot gyakorolt mindenki, de a választási visszaélések elkerülése végett nem közvetlenül a nép járult az urnák elé, hanem elektorokon keresztül gyakorolta jogát. A választók delegátusokat jelöltek ki maguk közül, akik viszont a notables-választást szűrték át magukon. A delegátusok közül megválasztott notables tagjaiból nevezte ki az első konzul a szenátust, amelynek tanácsadó szerepköre volt. Maga a képviselőházi választás azonban nem akadt meg az „előkelők” megválasztásán, hanem tovább folytatódott, úgyhogy az előkelők maguk közül kijelölték a megfelelő személyeket s ezek közül az ilyen módon már háromszoros szűrődésen átment képviselőjelöltek közül nevezte ki az első konzul a két háznak tagjait. Az egyik háznak, a tribunátnak, az volt a szerepe, hogy az eléjeterjesztett törvényjavaslatokat letárgyalja, azokról vitatkozzék, esetleg ellenjavaslatokat, kiegészítéseket tegyen. A másik háznak viszont a szavazás volt a kötelessége. Az eléje került és a tribunát által letárgyalt törvényjavaslat elfogadása vagy elvetése fölött döntött. Ha a javaslatot elvetette, új tervvel kellett a kormánynak (első konzulnak) előállania, ha megszavazta, a törvénytervezet törvényerőre emelkedett.

A végrehajtó hatalom az állam fejének, az első konzulnak a kezében van, akit az eredeti alkotmánytervezet szerint tíz évre választottak meg, de Napóleonnak 1802 augusztus 2-án végrehajtott népszavazásától kezdve a szenátus döntése alapján életfogytiglan megerősítettek hivatalában. A többi konzul csak tanácsadó szerepet játszik.

Az alkotmánynak Sieyès főbb elgondolása szerint elkészült újítása után Napoleon a polgári jogélet kereteit határozta meg. A Code Civil című törvénykönyvben pontokban foglalta össze a polgárok jogait, kötelességeit az állammal és egymással szemben; a családi élet sérthetlenségének, az apa jogainak az elveit; az örökösödési jogszabályokat, a végrendelkezési és adományozási jog korlátait és lehetőségeit, egyszóval a társadalom jogéletének minden megnyilatkozását. Elismerte a francia forradalom két legfőbb vívmányát: az emberi szabadságot, és az új birtokfelosztást. Napoleon ebbe a két kérdésbe nem akart beleavatkozni és nem kis mértékben ezzel kötötte le a francia társadalom hűségét. Annyiban azonban különbözik a forradalom szellemétől, hogy lenyesegette a forradalom túlzásait; így visszaállította a majorátust és a köteles részt az öröklésnél; a házasság anyakönyvvezetését rendelte el és előírta az egyházi házasságot, amely a forradalom idejében tiltva volt. Mindezek azonban kisebb részletek, amelyeknek a lényeghez, a polgár jogai összességének vajmi ke-

vés köze van. A polgárjogokat összefoglaló Code Civil kiadásán kívül az egész állam, nemzetközi- és magán- stb. jog egyesítését tűzte ki céljául Napoleon. Már 1800-ban megbízott egy bizottságot, amelynek legkiválóbb tagjai Tronchet és Portalis voltak, hogy a forradalom, de egyáltalában az emberi fejlődéstörténelem folyamán jelentkezett szabadságjogi és államjogi hasznos útmutatásokat foglalják össze és azokat a francia szokásjoggal és hagyománnyal összeegyeztetve, tegyék tárgyalás tárgyává. A bizottság által tett jogi javaslatokat az államtanács Napoleon elnöklete alatt mindig megtárgyalta és csak azután kerültek végleges megszövegezés alá. A törvényhozótestület szavazásán keresztülvenve törvényerőre emelkedtek és publikáltattak, majd a végén, 1804 március 21-én, együttesen is kiadásra kerültek egy nagyobb bevezetés kíséretében. Ez az egységesen kiadott joggyűjtemény az úgynevezett Code Napoléon. Növelte a jogélet biztonságát a pápával, illetve képviselőjével: Consalvi bíborossal megkötött konkordátum is, mely visszaállította az egyház régi tekintélyét, elismerve a pápát az egyház fejének, aki viszont meghajolt az államnak azon elvi joga előtt, hogy a papokat kinevezze, fenntartva a kánonjogi megerősítést a pápának. A kinevezést magát a püspök végzi, a kormány csak megerősíti azt. Végül az általános katonai szolgálat kötelezettségét kifejező véderőtörvény (1800 márc. 7.) fejezte be az első konzulnak belpolitikai munkásságát.

Látható volt, hogy a napóleoni államberendezkedés minden eszközzel az egyeduralmat támogatja, monarchisztikus formában és az utóakijelölés jogával. A végrehajtóhatalom a törvényhozás kezdeményezésével egyetemben ismét egy kézben egyesül, amelyet az államtanács támogat. A törvényhozó testület a népképviselőt elvét fejezi ki; hasonlóan a szenátus, melynek feladata az alkotmány megtartására felügyelni. A közigazgatás gyorsítása, a bírói szervezet különválasztása, a legfőbb semmitőszék hatáskörének kimélyítése és az udvari törvényszék felállítása a magasrangú állami tisztviselők ügyeiben, ezek a legjellemzőbb vonásai az új alkotmánynak, mely az akkori idők minden követelésének teljesen megfelelt és sokáig biztosította a belső fejlődés békés útjait. Természetesen, a hatalmon levő embernek mindig vannak ellenfelei vagy ellenségei, emberek, akik más világban szeretnék alkotásvágyukat kielégíteni. Napóleonnak főként ellenfelei voltak, közöttük a liberális polgári szemlélet zászlóvivői, Benjamin Constant, Staelné asszony és mások, de ezekkel Napoleon nem sokat törődött. Ha már nagyon kellemetlenné váltak, mint Necker is, száműzte őket valamilyen szigetre. Akkor ez általános szokás volt, a bör-

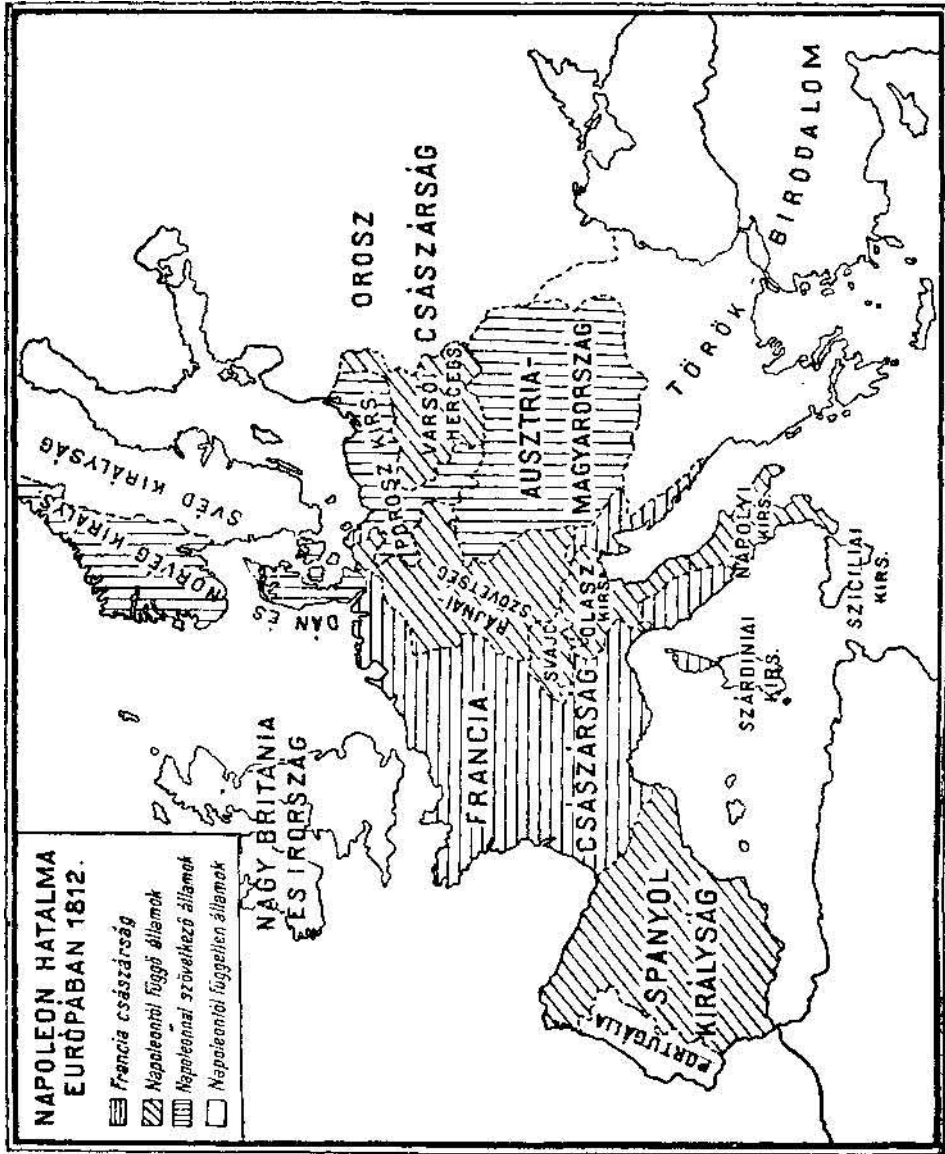
tön helyett így tették ártalmatlanná a más politikai rendszer veszélyes híveit. Ez ideológusoknál nagyobb befolyása volt a királypárti embereknek, akik Angliából és a külpolitikailag veszedelmes, mert a tényleges francia állammal föltétlenül ellenkező emigránsoktól kaptak anyagi támogatást. Ezekkel szemben, ahol lehetett, Napoleon mindig határozott ítélettel lépett fel, de megbüntetésüknek kevés volt a lehetősége, mert hamar elmenekültek az országból és szították a tüzet a francia államfő ellen. 1800 december 24-én sikertelen pokolgépes merényletet kíséreltek meg az első konzul ellen, amely egész Franciaországban nagy felháborodást idézett elő s következménye az lett, hogy Fouché rendőrminiszter még nagyobb szigorral vizsgálta a pártmozgalmakat s különösen a jakobinusokat, akikre eleinte a merénylet gyanúja is hárult. Napoleon általában nem félt az ellenfeleitől, de rendszerének ellenségeit, a fiatal és életét még meg sem kezdett állam érdekében mindenképpen távol akarta tartani. Életében csak egyszer mutatkozott meggondoltan rosszindulatúnak, Enghien herceggel szemben. De ennél az esetnél is Talleyrand volt indulatainak az irányítója. A Bourbon herceg halálát a konzul már csak azért is akarta, hogy a világ előtt megmutassa azt a határozott szándékát, hogy a monarchiához ragaszkodik. Amint maga írja emlékezéseiben: „Ez szükséges áldozat volt, biztonságérzetem követelte és pályám nagysága kívánta/⁴ Ez a véres szükségesség (mint azt Cromwell szerette mondani) sem állít volna elő, ha a herceg nem tartózkodott volna a* francia határ közelében. De elfogták és a haditörvényszék 1804 március 21-én halálra ítélte. Március 27-én az első konzul már rendeletet adott ki a monarchia visszaállításáról. És nemsokára a Tribunátustól kérte a császári koronát. Carnot-t kivéve, egyhangú lelkesedéssel adták meg neki. Az alkotmány e tény által csak annyiban változott, hogy az örökös konzul helyett örökös császár áll az állam élén, akinek joga van arra, hogy utódját szabad akarata szerint jelölje ki. A képviselőház megmaradt, tehát a császárság alkotmánya semmiben sem változtatta Sieyès régebbi alkotmányát. Maga a koronázás 1804 december 2-án folyt le a Notre Dame templomban. A teljhatalmú Napoleon formailag sem állott alatta más államok uralkodóinak. Múltjának árnyait bearanyozta a fény, mely körül sugározta.

HARMADIK FEJEZET

A CSÁSZÁR

Az európai hatalmak pedig egyelőre semmit sem tudtak tenni a kis korzikai emelkedése ellen. Nem volt Európának akkor egyetlen állama sem, amely ne ment volna át nagyobb belső válságon. Mindenütt új virágfakadás jelei törtek elő, új és régi rend eszméi találták magukat egymással szemben. Ha nem is idézett elő mindenütt forradalmat ez az állapot, mindenesetre feszültség volt érezhető. És ez a feszültség nem engedte meg az erők normális levezetését. A művészetnek, az irodalomnak, a tudománynak, a politikának új problémái izgatták az embereket, új és a régitől eltérő életforma körvonalai kezdtek kirajzolódni. A vajúdás szenvedéses keresése bilincselte le az emberek szellemét, a sorselemző átértékelés, amely az emberi gondolat hatalmas alkotásait hozta létre, de teljességgé csak a következő évtizedekben váltott. Virág, élet, sorseszme csak a XIX. század huszas éveiben lett belőle. Addig kincs volt a bányászok csákánya alatt, azután érték lett az emberek birtokában. És ezért nem foglalkozhat ez a könyv ezekkel a jelenségekkel, hanem előnyt kell, hogy adjon a harcok világának, mint e korszak talán egyetlen életkifejező valóságának.

A császárrá koronázással együttjáró hatalmi terjeszkedésen legjobban Anglia csodálkozott. Az amiensi béke következményei mégiscsak Pitt előrelátását igazolták, aki mindenképpen ragaszkodott a háborúhoz. Az angol nép hamar belátta tévedését Pitt megnemértése miatt s jóvá is tette hibáját. A kormány élére ismét ő került, hogy útját vágja a francia világoralmi ábrándoknak. A gyarmatokon igyekezett gyöngíteni a császár hatalmát mindaddig is, amíg ismét háborúra nem kerül a sor. Napóleonnak a gyarmatosítás terén nem volt szerencséje. Egyiptom már régen elesett, San-Domingo az angol diplomácia ügyeskedése révén kivívta, hogy csak névlegesen tartozzék Franciaországhoz, Luisianában sem járt eredménnyel a francia település, az amerikai fejlődés nem tűrte az Egyesült Államok testén belül egy idegen hatalom szétterpeszkedését. Végül is a császár Monroeval szerződést kötött és 80 millió frankért eladta az egész területet. Mindkét állam jól járt ezzel a szerződéssel. De Franciaország végleg elvesztette gyarmatait. A császár nem szeretett volna ily könnyen belenyugodni a kereskedelem e fontos tényezőinek az elvesztésébe, de mindaddig nem segíthetett magán, amíg tengeri haderővel nem rendelkezett.

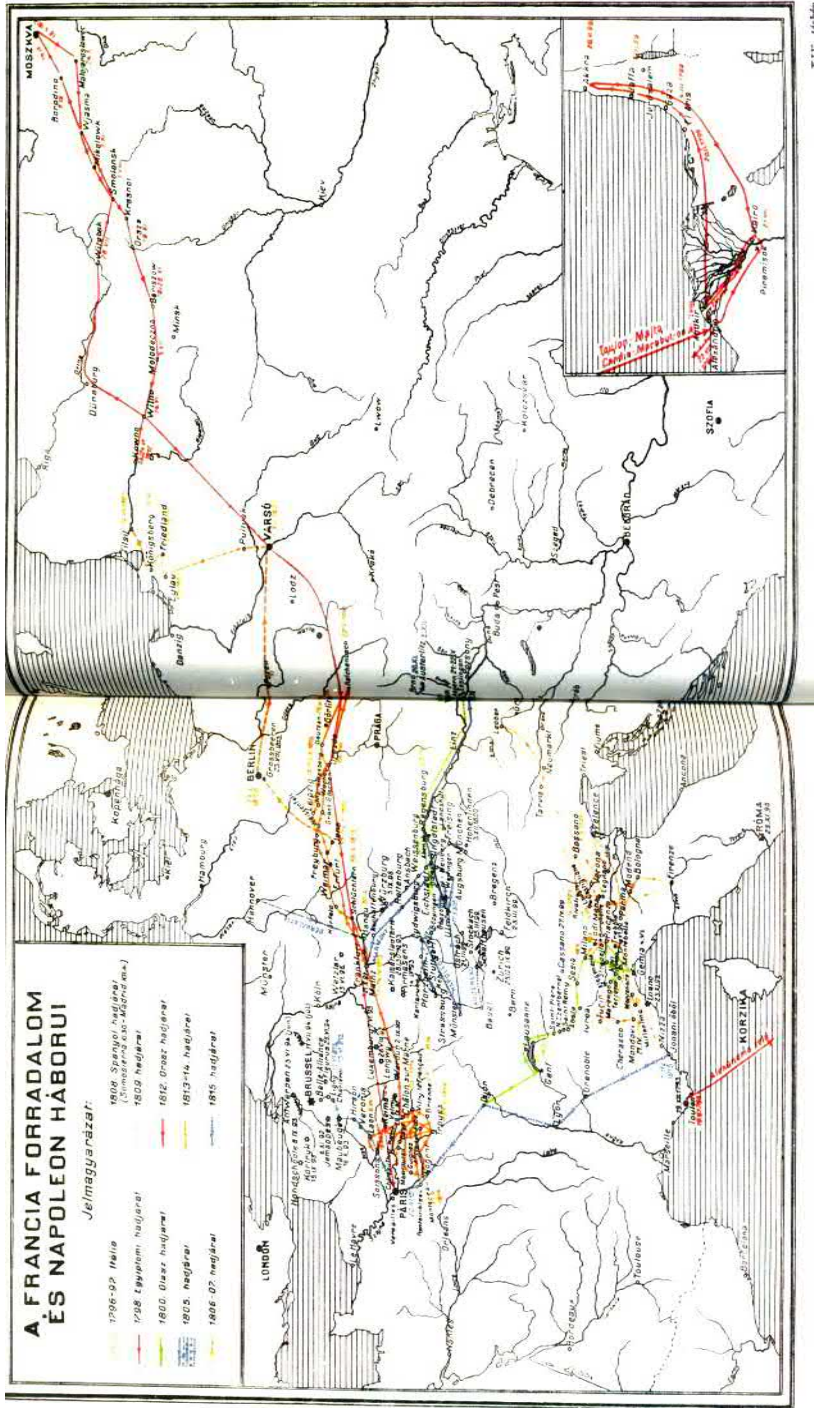
Anglia leküzdése tengeren, ez volt Napoleon igazi életcélja. Már az amiensi béke után nagy lendületet vett a boulognei flottaépítkezés, mely azonban a gyors ütem ellenére sem tudta utolérni az angol tengeri hadállományt sem a hajók jóságában, sem a felszerelés biztonságában. Anglia tudott ezekről a készülődésekről s természetes, hogy azok további menetét igyekezett megakadályozni. Nem riadt vissza a háborútól, melyet az 1803 május 16-iki hadüzenettel valóban ki is robbantott. Napoleon terve az volt, hogy a kész flottával Angliát saját otthonában támadja meg és a tengeren győzelmet aratva, a partraszállás után az angol szigeten folytassa a háborút. Az volt a feltevése, hogy a szárazföldi hatalmak nem fognak Franciaország kárára beleavatkozni a háborúba. Oroszországgal 1802 június 3-án oly értelmű szerződést kötött, hogy az elkövetkező regensburgi birodalmi gyűlésen a francia és orosz hatalom egységes álláspontot fognak képviselni az osztrák császárral szemben. A gyűlésen valóban Napoleon érdekei szerint határoztak, amelynek eredményeként a német birodalomban napirendre lépett a szekularizáció és ezen keresztül végeszakadt a birodalmi egyházfejedelmek hatalmának. A császár egyedül maradt a fejedelmek zárt tömegével szemben, akik a francia és orosz császárok akaratának voltak az eszközei. Egyedül a mainzi választófejedelemség maradt meg, de területét nagyon kicsire szorították: a Rajna jobbpartjára, ahol csak a regensburgi püspökség Regensburg és Wetzlar városokkal maradt birtokában. Napoleon tudatosan törekedett arra, hogy Németországban lehetőleg kiküszöbölje az egyházi fejedelmek hatalmát, mert ezáltal a császár erejét gyöngítette, a kisebb fejedelemségek megszervezése által pedig új híveket szerzett politikájának. A császári hagyományokból és a német császári tekintély erkölcsi alapjaiból táplálkozó egyházfejedelmek birtokait világi kézbe vándoroltatva, a német birodalom szerves felbomlásának megadta a lehetőséget. És ez a szervezeti felbomlás volt éppen a célja a franciák császárnak. Az így előállott régi egyházi birtokmaradványokból és a fejedelmek területeiből új fejedelemségeket hozott létre. Ilyen új hatalmasságok voltak a Badeni örgróf, aki a Rajna balpartján vesztett is valami kevés területet, de messze kárpótolva volt új birtokaival: a konstanzi püspökségnek a Rajna jobbpartján fekvő területeit, Baselt, Strassburgot, Speyert, azonkívül egyes apátságokat és városokat, kapta. Ez az ország tehát hatalmas felvonulási területté lett Franciaország számára a Rajna és a Fekete-erdő között; az 1806-iki pozsonyi békével királyság rangjára emeltetett. Második új francia vazallus Württemberg volt, amely birodalmi városokat és kolostorokat nyert. Harmadik Bajorország, amely

a würzburgi, freisingi, bambergi, augsburgi püspökségekkel és néhány birodalmi várossal gazdagodott. Napoleon ezen vazallusállamai által biztosította magának a Fekete-erdőn és a Duna mentén keresztül az utat egészen Bécsig. A német birodalom részéről tehát biztosítva volt az angliai támadás zavartalansága. De nem számított arra, hogy az angol diplomácia régibb és kipróbáltabb emberekkel bír, mint a francia. Napoleon nem tudta biztosítani még az orosz cár hűségét sem, nemhogy Ausztriát lekötve tudta volna tartani. Pittnek sikerült megtenni azt, ami Napóleonnak nem sikerült: Franciaország ellen létrehozott egy osztrák-orosz-angol koalíciót, a harmadikat a francia forradalom óta. És miközben Napoleon Anglia meghódításáról álmodozik és álmainak a megvalósítására Villeneuve tengernagyot az egész francia haderő élén Anglia ellen küldi, az ellenséges államok önálló háborúra készülnek. Az angol tengeri haderő parancsnoka, Nelson admirális, a francia tengernagyot a spanyol öblökig szorítja vissza: Napoleon angliai támadása meghiúsult, a tengeri győzelem nem sikerült. Napoleon Boulogneban értesült a hajóhad támadásának a sikertelenségéről. Hátat fordított és azonnal Ausztria ellen indult. Az osztrák hadseregek nem várták ezt a gyors támadást, amelyhez hasonlóan nagyvonalú stratégiai kiépítettséget a világtörténelem keveset tud felmutatni. Napoleon hadvezéri tehetségének ekkor állott a tetőfokán, tapasztalatokban gazdag, fáradhatatlan, elméletileg képzett, földrajzi és lélektani körülményekkel számoló stratégának mutatkozott. Napoleon támadásainak taktikai fogása és egyben újítása az oldaltárr*adások rendszerének kiépítése. Sohasem előlről állott szembe az ellenséggel, hanem annak útját oldalvágással tette lehetetlenné, a hadszíntér elzárásával megfosztotta az erősítés lehetőségétől. És mert seregei szellemen és fegyelmezettségben annak ellenére is, hogy néphadsereg, népfölkelők voltak, fölötté állottak az ellenfél zsoldoshadseregeinek, rajongással viseltettek vezérükkel szemben, Napoleon támadásai oly pozitív erőtbbletet tartalmaztak, amely többlet még egyenlő stratégia mellett is a francia császár javára döntene el az ütközet sorsát. A császár kedvezőtlen harcászati viszonyok között is ki tudta erősíteni a győzelmet, mert bele tudta katonáiba oltani a hitet, a dicsőséges siker hitét és az erő öntudatát. De vissza is tudta őket tartani az elbizakodottságtól.

Az 1805-iki támadás főelőnye abban rejlett, hogy az osztrák hadvezér, Mack tábornok, még akkor sem szerzett tudomást a francia haderők megérkezéséről, amikor azok már egészen közel állottak Ulmhoz, az osztrák haderők központjához. Napoleon ügyesen úgy oldotta

meg a támadás stratégiai feladatait, hogy a leginkább várható ponton, a Fekete-erdő hágóján, keresztül csak kisebb csapatokat indított el, a főhaderőt számos oszlopban Kraichgaun, a Neckar völgyén keresztül vezette, míg északról Bernadotte csapatai vonultak Napoleon felé az új fejedelemségek és a porosz Ansbach területén keresztül. Mack tábornok még ekkor sem készült az összeütközésre, hiszen nem is sejtette, hogy az ellenség már a közelben van. S egyszer csak a legváratlánabb pillanatban azt veszi észre, hogy kelet felől támadnak a franciák, a Duna vonala mellől. Visszavonulásról szó sem lehetett, az osztrákok a várba voltak zárva és 1805 október 17-én megadták magukat. Ütközet nélkül, „csak a felvonulás által” mint maga mondotta, nyerte meg Napoleon ezt a legszebben végrehajtott hadjáratot. De az öröm nem lehetett teljes, mert ugyanekkor a tengeren nagy veszteség érte a francia haderőt: Trafalgar mellett 1805 október 21-én Nelson megsemmisítette, bár ez a győzelme életébe került, a francia flottát.

De a császárnak tovább kellett vonulnia, ha célját el akarta érni. Ausztria Mack bukásával még nem bukott el, bár Bécs felé teljesen szabad volt az út. Az utat gyorsan megtette, a várost elfoglalta, az osztrák és orosz haderők nem is nagyon védelmezték, hanem elvonultak a város alól. Napoleon a seregek után ment, Austerlitznél utói is érte őket és december 2-án megütközött velük. A jobbszárnyal egy látogatmanővert végzett, amely a fiatal cárt és vezérét, Kutusowot egyaránt megzavarta; minden erejükkel a jobbszárny ellen fordultak, azt le is győzték, miközben Napoleon a sereg többi részével az ellenség centrumába vágott s azt teljesen szétkergette. Itt is érvényesült a napóleoni taktika: kisebb áldozattal kell megmenteni a nagyobb győzelem lehetőségét. A vereség után Sándor cár sietve tért haza s e miatt a magára maradt osztrák császár engedékenységre volt kényszerítve. Poroszország még mindig nem volt hajlandó a háborúra, Haugwitz államminiszter nem vette magára a francia udvar részéről királyát és országát ért sértéseket. Nem olvasta el azokat a röpiratokat, tudományos könyvek sorát, hadászati fejtegetéseket, amelyek a porosz fegyverfogást parancsolták, ő a porosz állam belső fejlődésének a háborúmentes biztonságára nagyobb súlyt helyezett, mint az országát ért sértések megtorlására. Az osztrák diplomácia sem bírta rá a francia állammal való szakításra, a visszavonuló Thugut miniszter utódja, Metternich, ügyeskedése sem tudta a semlegességből kikökkenteni. Mindezekkel ellentétben, az austerlitz csata után, formális szerződést kötött Franciaországgal Schönbrunnban 1805 december 15-én, melyben Bajorország javára lemondott Ansbachról, de e helyett megkapta

Hannover. Napoleon ezzel a szerződéssel nem sokat törődött, Talleyrand művének tartotta, érezte, hogy akkor sérti meg, amikor akarja s a porosz kérdés őt egyáltalában nem érdekli. De Ausztriára annál nagyobb jelentőséggel bírt ez a szerződés, mert ez tette számára szükségessé a békekötést, amely 1805 december végén Pozsonyban került aláírásra. A feltételek, Károly főherceg és Talleyrand minden szelídítési kísérlete ellenére is, nagyon szigorúak voltak: Ausztria elvesztette azokat az itáliai birtokait, melyek a campo-formiói béke alkalmával még megmaradtak neki, azonkívül Tirolt átengedte Bajorországnak, Breisgaut, Ortenaut és Konstantz városát Badennek. Ezzel a békével a Habsburg hatalom teljesen kiszorult a német birodalomból, amelyről különben Ferenc császár 1806-ban formálisan is lemondott, megszüntetve a német-római császári és már előzetesen, 1804-ben felvéve az osztrák császári címet. Napoleon elérte hatalmának tetőfokát, erkölcsi tekintélyének csúcspontját. A Rajnászövetség létrehozása már a lényegi fejlődésen semmitsem változtatott, nem növelte Napoleon hatalmát, csak külsődleges elismerése volt az élet által szentesített, évek óta kiforrott állapotnak. Napoleon mindenkor igyekezett saját rokonait ültetni az elfoglalt területek államfői székébe, vagy pedig házasságok révén fenntartani az öszekötötést. Ezért vétette el mostohafiával, Jenő itáliai alkirályal a bajor király leányát, mostohaleányát, Beauharnais Stefániát Bádeni Károly főherceghez adta hozzá, egy württembergi hercegnőt pedig legfiatalabb testvére, Jérôme vett feleségül, így lépett a régi német-római birodalom helyére Napoleon birodalma, az 1806 július 12-én megalkotott „Rheinbund“ által életrekelített szövetségi rendszer révén. Amiről Franciaország hajdani nagyságai, Richelieu vagy XIV. Lajos csak álmodoztak, most valósággá lett: a vajúdo Európát egy hatalom tartotta kezében, az akkor egyetlen kontinentális nagyhatalom, cselekvő birodalom: Franciaország.

A Rajnászövetség teljesen háttérbe szorította Poroszországot, amellyel Napoleon mindezideig mitsem törődött. Gróf Haugwitz egyetlen külpolitikája eljátszotta a lehetőségét annak, hogy osztrák szövetségben együtt tegyenek kísérletet Napóleonnal szemben. Amikor azután a Rajnászövetség megalkotása után egész Poroszországban általánossá lett a háború követelése és a legtekintélyesebb filozófusok, mint Fichte, Schleiermacher, Arndt és az egész tudományos élet forradalom fenyegetésével is követelte „a megalázott Németországnak a francia járomból leendő kiszabadítását“, akkor már a királyi udvar sem tudott ellentállani s minthogy Napoleon nem volt hajlandó sem politikájának, sem véleményének a megváltoztatására, Haugwitz ulti-

mátumot küldött Párizsba, amelyre a francia válasz már a Gera-i kelte-zést viselte: Napoleon útnak indult és csapatai már Thüringiában voltak.

A porosz hadsereget Braunschweigi Károly vezette, aki még Nagy Frigyes alatt tanulta meg a hadvezetést és annak az elveihez ragaszkodott. Nem ügyetlenségének vagy tanulatlanságának a bűne, ha nem tudott megfelelő erővel szembeállani azzal, aki a modern hadászat első mestere volt. Helyzetét megnehezítette az is, hogy a király is állandóan táborában tartózkodott, aki ha nem is parancsnoki minőségben, de mindenesetre befolyásolta a vezérkar munkáját. Egyetlen ember az egész hadseregben, aki némileg ismerte Napoleon taktikáját, Scharnhorst vezérkari főnök volt. De az ő terveit sem a király, sem a hadsereg főparancsnoka nem tették magukévá. Ezért terheli a felelősség mindenképp Braunschweigi Károlyt. Napoleon kihasználta a hadvezetésben jelentkező ellentéteket s október 14-én a Jena és Auerstedt mellett lezajlott kettős ütközetben már ismert támadási módszerével sikerült is legyőznie a tájékozatlan porosz hadsereget. A kettős vereség után a teljesen szétzúllott porosz hadsereg visszavonult s október 27-én Napoleon már bevonulhatott Berlinbe. Napoleon a királynak békét ajánlott, de ajánlatát nem fogadták el: a megalázott porosz udvar remélte Sándor cár segítségét, hiszen Oroszország külpolitikai vezére, Czartoriski herceg és Haugwitz csak nemrég, 1806 július 1-én, kötöttek oly értelmű titkos szerződést, hogy amennyiben Franciaország megtámadná Poroszországot, az, tekintet nélkül a francia állammal eddig megkötött szerződéseire, minden körülmények között segítségére fog sietni Poroszországnak. Erre a reményre támaszkodva utasította vissza Frigyes-Vilmos Napoleon békeajánlatát. A császár ebben az adott helyzetben mást nem csinálhatott, minthogy Berlinben berendezkedjék és megkísérelje a porosz hatalom teljes leigázását, felszólította a lengyeleket, hogy csatlakozzanak a poroszok elleni háborújához. Nagy súlyt helyezett arra, hogy a lengyelek résztvegyenek hadjáratában, annál is inkább, mert a Kelet-Poroszország felé irányuló előnyomulása nagy nehézségekbe ütközött a terep vad akadályai miatt. Egészen Pultuskig haladt, ahol orosz csapatokkal ütközött össze, akik a porosz király segítségére siettek. Tovább nem is tudott menni a nagy tél miatt. Táborát ült, központját Varsóba helyezte, de nem maradhatott sokáig a régi lengyel fővárosban, mert az orosz támadás állandóan zavarta seregeit. Ennek hatása alatt maga is ellentámadásra indult; Porosz-Eylaunál találkozott a két sereg, Scharnhornstnak sikerült a francia jobbszámy vezérért, Davoust-t, visszaszorítania és ezáltal az egész francia had-

rendet megbontania. A félgyőzelem után éjjel mégis visszavonult az egyesült orosz-porosz hadsereg, pedig ez volt az első alkalom, hogy Napóleont bizonyos fokig sikerült legyőzni. (1807 február 7.) Napoleon a most berendezett téli táborban ismét visszaállította seregeinek megszokott rendjét és 1807 június 24-én Friedland mellett döntő jelentőségű győzelmet aratott az orosz hadsereg fölött. Most már hajlandó volt mind az orosz, mind a porosz hatalom a békére. 1807 július 7-én létre is jött a tilsiti béke, mely Európa rendjét volt hivatva megváltoztatni.

A tilsiti békében a győztes Napoleon tulajdonképpen engedékenynek mutatkozott Poroszországgal szemben, amikor egyes elfoglalt területeket visszaadott neki az orosz cár ismételt kérésére. Poroszország így nem semmisült meg, ha más, mint az Elbától keletre eső terület nem is maradt birtokában. E területnek is elesett az a része, melyet a Hohenzollernek Lengyelország felosztásából szereztek meg. A lengyeleknek visszajuttatott földből szervezte meg Napoleon a Varsói Hercegséget, melyet a szász király fennhatósága alá állított, tekintve, hogy a Wettin-család mindig hűséges kifejezője volt a francia politikának. Poroszország és Ausztria közé így egy harmadik hatalom ékelődött, amely Napoleon céljainak feltétlen eszköze volt: az orosz határokig húzódó szász királyság. Az Elbától nyugatra eső területekből hozta létre Napoleon a Westfáliai Királyságot, amely belépett a Rajnaszövetségbe. Ezt az új országot Jérôme nevű öccsének adományozta. A teljes Poroszország tehát elbukott és testéből új államok alakultak, de legalább nem semmisült meg véglegesen. Igaz, hogy haditerhei oly magasak voltak, hogy egyidőre teljesen igénybevétték az államkasszát és váraiban francia őrséget kellett táplálnia, de mégis élhetett, fejlődhetett: nem volt vazallus-állam. Oroszországgal szemben természetes, hogy engedékeny volt Napoleon. Sándor cár személyében nagyvonalú politikájának legerősebb támogatóját akarta magának biztosítani. A tilsiti béke a francia-orosz viszonyok fejlődése szempontjából élesen kirajzolódó határvonal, Napoleon angolelleses politikájának első tényleges biztosítója. 1807 június 25-én Napoleon és Sándor cár a Niemen vizein tartott összejövetelük alkalmával teljesen megbeszélhették ennek a politikának a részleteit és így a tilsiti békekötés aláírásakor már kibontakozásának egész nagyvonalúságát megmutatta az új külpolitikai berendezkedés, amelynek célja volt az angol világbirodalom világhatalmi jellegének megsemmisítése, azaz Napoleon európai koncepciójának a megvalósítása. Maga a béke tel-

jesen kielégítette Sándor cár ambícióit: szabad kezet nyert Finnországra, ami által kiterjeszthette birodalmának határait Nagy Péter cár elgondolásainak végső pontjaiig. Napoleon megígérte, hogy nem szól bele Oroszország törökellenes politikájába sem, kelet felé korlátlan lehetőségeket ad az orosz terjeszkedésnek, tehát beleegyezett mindabba, amit az orosz cárok valaha is remélhettek. És mindezekért csak egy árat kért, amit a nagyravágyó, hiú, inkább álmodozó, mint számító Sándor cár minden ellentmondás nélkül megadott: azt, hogy csatlakozzék angolelleses politikájához. Napoleon még berlini tartózkodása alatt adta ki a történelemben „Kontinentális zárlat“ név alatt ismert rendeletét (1806 november 21), amely tulajdonképpen már régi gondolata a császárnak. E zárlatnak gazdaságpolitikai jelentősége lett volna Napoleon elgondolása szerint, aki felfogását arra a tapasztalatra építette, melyet még 1793-ban nyert, amikor Anglia miniszterelnöke: Pitt, Franciaországra mondott ki hasonló zárlatot. Ennek a zárlatnak kedvezőtlen következményére, a piacviszonyok eltolódásaira számítva hitte azt Napoleon, hogy a mostani blokádnak is hasonlóak lesznek az eredményei. Azt hitte, hogy Angliának semmivel sem árthat jobban, mint azzal, hogy elvágja az angol gyarmatárubehozatal eladási lehetőségétől. Abban a meggyőződésben élt, hogy Európának oly zárt politikai rendszerében a francia hatalom meg tudja gátolni az angol áru eladását s így a kereskedelmi élet pangásán keresztül sikerül teljesen megtörnie az angol világbirodalom gazdasági egyeduralmát éppúgy, mint politikai befolyását. A merkantilizmus késő gyümölcseként megjelenő kontinentális zárlattal Napoleon abban a korban akart sikert elérni, amikor még sem a kémiai fejlődés nem volt oly magasfokú, hogy a hiányzó gyarmatárut mesterséges termeléssel tudta volna pótolni, sem az államok együttműködése oly mély, hogy minden belső érdekre való tekintet nélkül tudtak volna szolgálni egy meg nem értett célkitűzésnek. De a merkantilizmus még virágkorában is csak egyetlen állam határain belül és sohasem államok szövevényes összefüggéseiben tudott érvényesülni. Túl laza volt a kapcsolat a vezető francia állammal, semminthogy a merkantilizmus utószülöttje át tudta volna törni a szabadság felé haladó kezdődő liberális gazdasági formákat. Gazdasági téren sokkal inkább rá voltak szorulva az egyes államok, semminthogy nélkülözhetők volna akár felvevő-piacát, akár gyarmatárut; a déli államok külkereskedelme teljesen az angoltól függött, tehát nem támogathatták Napoleon politikáját; a gazdasági kicserélődés elve alapján az északi államok is inkább Anglia érdekkörébe tartoztak, mint Francia-

országába. De a zárlat nem mindenben volt előnyös magára Franciaországra sem, mert megfosztotta az országot a kávé, tea, cukor és más gyarmatárúk fogyasztásától. Igaz, hogy az uralmi rendszer második felében a német Marggraf és Achard által még a XVIII. században feltalált répából történt cukorgyártási módot Napoleon is meghonosította országában, de a francia nép ezt a cukrot nem fogyasztotta oly szívesen, mint a nádcukrot. A textilbehozatal megszüntetésével emelkedett az országban a textilgyártás, de az anyag nem volt oly finom, a szövési minták és a kidolgozás oly szép, mint az angol gyártmányoknál.

Ezek miatt — mert a társadalom igényt tartott a megtiltott árukra — általánossá lett a csempészés, az uzsorázás, a megvesztegetés, a határokra kirendelt vámőrök romlottsága. Hiába, az egyszer már kialakult igények és ízlés nem vették figyelembe a politikai célszerűséget. A francia társadalom nem is értette meg a császárt, ennek következtében a kontinentális zárlat elvesztette azt az élt, mely miatt tulajdonképpen létrejött: az angol piac elszakításának a kísérletét. Az angol kereskedelmet inkább gazdagította, mert a csempészett árunak mindig nagyobb volt az értéke, mint a rendes utakon piacra dobott áruknak. A legkárosabb pedig Oroszországra volt a kontinentális zárlat, mert gabonakiviteli piacát vesztette el, hisz Anglia volt leghűségesebb vásárlója. És ezért érthető, ha éppen Oroszország lett először hűtlen a tilsiti államrendszerhez.

A kontinentális zárlat érvényesítéséhez Napóleonnak föltétlenül szüksége volt arra, hogy Európa zárt szárazföldi egységét semmiféle hatalom se tudja áttörni. Közép- és Kelet-Európa, legalább is formailag, biztosítva volt számára, viszont délen semmi befolyással sem rendelkezett. Portugália már régen nem volt egyéb angol vazallus-, államnál. Hogy tehát elszakítsa ezt a kis országot Angliától, 1808 őszén Junot marsall alatt sereget küldött Portugáliába, amelynek sikerült is a Brazíliába menekült Braganza uralkodóház által elhagyott országot birtokába kerítenie. Spanyolországot ügyes taktikával, kihasználva az uralkodóház egyes tagjai között fennálló ellentéteket, szintén lekötötte és az eddigi nápolyi királynak, József nevű öccsének adta, de meghódítása nem sikerült. Spanyolország sokkal egységesebb szervezet alatt állott, mint Európának más birodalmi és már a késő középkortól kezdődőleg annyira egységes színezetű vallásos kultúra ragadta magával a spanyol népet, hogy a vezető papságnak mi sem volt könnyebb feladat, mint a régi mór-küzdelmek hagyományokban még élő emlékeire hivatkozva fegyverre szólítani a keresztényellenes-

nek kikiáltott császárral szemben a könnyen lelkesülő spanyol népet. A spanyolok ellenállásának vajmi kevés köze van a nemzeti érzéshez, de annál mélyebb szálak fűzik össze a jellegzetesen spanyol kultúrával, a Krisztusért mindenkor áldozatkész, odaadó spanyol népjellemmel. A spanyol hagyományok, a spanyol nép ismeretlen mélységekig lenyúló vallásossága és odaadása a papság iránt voltak talán legfőbb rúgói a vidékenként jól megszervezett ellenszegülésnek. Később természetesen tudatosított nemzeti érzések is erősítették a szakadatlan felkelést, de e nemzeti érzések is a vallás kultúrájából: a spanyolok vallásának hagyományából és lendületéből fakadtak. Az európai udvarok számára a spanyol felkelés tiszta értelmezésben vett nemzeti felkelésnek tűnt föl s ennek alapján hasonló megmozdulásokat tételtek fel a maguk országában is. E miatt csalódtak később. Még hosszú évek alakító erejére van szükség, hogy a nemzeti érzés legyen uralkodóvá a nemzetek és népközösségek életében.

A spanyol példa lelkesített; mindenütt megindult a reformmunka az országok átalakítására. Ausztriában Stadion gróf és Károly főherceg átszervezték a hadsereget, francia mintára néphadsereggé igyekeztek fejleszteni a zsoldosseregeket. Poroszországban Stein báró az eddig uralkodó abszolutizmust a józan belátásra építő, szélesebb társadalmi rétegeket mozgató, egységesebb közigazgatást és kultúrpolitikát jelentő berendezkedéssel helyettesítette. A jobbagység felszabadításával, a birtokpolitika modernebb eszközeivel, a tized megszüntetésével lehetővé tette, hogy a rendi Németországot a szabáil polgárok közösségéből álló Németország váltsa fel és adja át magát a nemzeti élet egységes átszervezésének. Munkáját nem tudta befejezni, mert egy Napoleon ellen tervezett orgyilkosság miatt el kellett menekülnie. Életének éppen az a tragédiája, hogy félbe kellett szakítania a munkát, melyért életét is kész lett volna feláldozni, de amelynek gyümölcseit már nem élvezhette, csak nézhette, mint félretolt politikus, akire már senki sem hallgat.

Napoleon tudott ezekről a mozgalmakról, látta a készülődéseket, de mindaddig nem helyezett rájuk nagyobb súlyt, amíg Sándor cárt maga mögött érezte. Sejtette ugyan azt, hogy a kontinentális zárlat miatt az orosz hűség megbízhatatlan, de meg volt arról is győződve, hogy személyes varázsával át tudja hidalni a nehézségeket. Ez a szempont vezette őt az erfurti kongresszus előkészítése alkalmával is. 1808 októberében folyt le ez a fényes külsőséggel megrendezett összejövetel. A cár Berlinen át utazott, ahol a háborús hangulat csillapítása vette minden erejét igénybe. Erfurtban Sándort magával ragadta Napoleon

szeretetreméltósága. A gyűlés a cár teljes megelégedésével végződött: Napoleon biztosítva érezhette magát az orosz felől, felvehette a harcot más államokkal. Aminthogy Erfurt után valóban azonnal Spanyolország ellen sietett és gyors menetben vezette seregeit Madrid falai közé. Egy egyszerű rendelettel vélte átalakíthatni a spanyol államot és megszüntethetni az egyház nagy befolyását, de Párizsba visszatérve tapasztalhatta, hogy a seregek meghódolása nem egyértelmű a társadalom meghódolásával. Kiújultak a guerilla-harcok, melyeket a Portugália felől előnyomuló angol haderő is táplált. A spanyolországi eseményeket figyelemmel kísérő európai közvélemény látta a császár tehetetlenségét a guerilla-harc sikertelenségével szemben, de nem mozdult. Még nem jött el annak az ideje, hogy egységesen fogjanak fegyvert Franciaország ellen. Csupán Ausztria vett bátorságot a hadüzenetre. Remélte ugyan, hogy III. Frigyes Vilmos is csatlakozni fog a porosz nagyvezérkar vezetőinek, Scharnhorstnak és Gneisenauinak a nyomására az osztrák-francia háborúhoz, de a porosz király mindent Sándor cártól tett függővé, aki még alkalmatlannak ítélte a helyzetet a Napoleon elleni összefogásra, egyébként is Svédországgal és Törökországgal szemben voltak elintézni valói. Így Bécs egyedül maradt háborús hangulatával. Károly főherceg ellene volt minden kezdeményezésnek, de Metternich, Stadion — az irányító politikusok — akarták az összecsapást. Biztak a nemzeti érzés ébredésében, a német öntudatban. De tévhitük félrevezette őket. Napoleon gyors menetben haladt végig Dél-Németországon és bajor talajon ütközött meg ^Jőszőr az osztrákokkal. A regensburgi csata hadvezéri zsenialitását teljes szépségében tárja még elénk. Károly főhercegnek vissza kellett vonulnia és seregeit csak nagy fáradozással tudta megmenteni. Napoleon várakozásai ellenére a főherceg nem Csehország, hanem Bécs felé vonult vissza, Bécs alatt átkelt a Dunán és Aspern mellett ütött táborn. Napoleon mindenütt követte az osztrák seregeket, majd amikor utolérte, hadvezéri higgadságról teljesen elfeledkezve, mint valami egészen fiatal katona, Lobau sziget alatt átkelt a Dunán. Természetes, hogy Károly a túlsó partpn fogadta és az átérkező franciákat, akik hadállásaikat még ki sem fejthették, a kis szigetre szorította vissza. Ha másnap Károly főherceg nem riad vissza Napoleon megtámadásától, a szigeten teljesen megsemmisítheti a francia haderőt. De Napóleonnak sokkal nagyobb volt a varázsa, mintsem hogy Károly bátorságot vett volna magának erre a kísérletre. És ez a bátortalansága maga után vonta Ausztriának ismételt bukását. (1809 május 21—22.) Napoleon időt nyert seregeinek rendbehozására és arra, hogy a vereség ellenére

mégis csak kísérletet tegyen a Duna átkelésére. A kísérlet váratlanul sikerült és július 5—6-án Wagram mellett a császár, jól kiesztelt hadtervének menetét minden pontban megtartva, győzelmet aratott Károly főherceg fölött. De Napóleonnak is nagy volt a vesztesége, úgy hogy a további harcok Ausztriára csak kedvező kilátásokkal jártak volna. Az udvar azonban nem volt hajlandó a további háborúra: elfogadta a felajánlott fegyverszünetet. Károly főherceg és Stadion gróf kegyvesztettek lettek. Mindketten befejezték közéleti pályájukat, melyet tehetségük ellenére annyi balsiker kísért.

A két ütközet között zajlott le az utolsó magyar nemesi felkelés, amelynek az lett volna a feladata, hogy a Napoleon segítségére haladó francia seregeket feltartóztassa. A felkelést már áprilisban fegyverbe szólította a király, mert akkor már világos volt, hogy sem a Regensburgnál állomásozó Károly, sem az Itáliában tartózkodó János seregei nem lesznek elegendők a francia haderők fenntartására. A magyar felkelés megtörtént, a kormány azonban nem törődött annak katonai felszerelésével. Még abban is taktikai hibát követett el, hogy a magyarság harcmódorát inkább ismerő és még megfelelő tapasztalattal is bíró József nádor királyi herceg fővezerségét János főhercegével pótolta. János már Itáliától kezdve folyton hátrált Beauharnais Jenő itáliai alkirály előretörése elől és Győr alá érve, lehetővé tette, hogy vezérkari főnöke: Nugent, olyan körülmények között fogadja el a harcot, mely már ténye által magában foglalta vereségünket. Június 14-én Győr alatt vette fel a támadást, akkor, amikor, nagyrészt csak a dunántúli felkelők voltak seregében. Még rohamra sem indulhattak, mert egy malomsatorna volt előttük. Végre is a francia tüzértámadás nyomása elől futásnak eredtek és rohanásukkal magukkal vonták a Buda felől Győr irányába haladó tiszai felkelőket is. A felkelés elbukott, hiszen el kellett buknia a hadvezetés ügyetlensége és tehetségtelensége és a használhatatlanná vált hadszerkezet elavultsága miatt. Győr alatt nem a magyar fegyverek szenvedtek vereséget a francia fegyverektől, hanem a középkorból visszamaradt harcászati berendezkedés bukott el az újkor modernebb technikai vívmányai és hadvezetési elvei előtt. Ez a vereség is csak mélyítette a franciák iránt érzett ellenszenvet a magyarságban. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy Napóleonnak 1809 május 15-én Schönbrunnból keltezett felszólítására ne válaszoljanak, bár komolyan sohasem gondolt a nemzet arra, hogy a francia császár csábító nyilatkozatának hitelt adjon: sokkal egységesebb volt a nemzetben a barokk királysizme, semmint hogy komolyan gondolhatott volna Magyarország önállósítására.

A Bécs-körüli és magyarországi harcok sikertelenségei megérlelték a znaimi fegyverszünet után a bécsi békét is. 1809 október 14-én írták alá. Salzburg és az Inn negyede a Rajnászövetség birtokába került, Galiciának nagy részei a varsói hercegségé lettek. Franciaország nyerte Triesztet és egész Illíriát. Azonkívül Ausztria kötelezte magát, hogy csatlakozik a kontinentális zárlathoz. A bécsi béke Tirolról is intézkedett, amelyet Bajorországhoz csatolt. A tiroli parasztok egyrésze Hofer András vezetése alatt nem volt hajlandó királyától és vallásától elszakadva a francia hatalomnak szolgáló bajor királynak magát megadni. Napoleon több sereget küldött Tirolba, de nem sikerült hosszú ideig győzedelmeskednie a szétszórt területek morfológiai előnyeit kihasználó népséggel szemben. Végül is a vezér árulás áldozata lett és fogságba kerülve kivégezték. A tiroli felkeléshez hasonló megmozdulásokat tapasztalt Napoleon Észak-Poroszországban is, ahol Schill vezetése alatt több népfölkelő kitört Berlin falai alól abban a reményben, hogy útközben a népesség majd fog csatlakozni a nemzeti megmozduláshoz. A kis sereg csalódott reményében: senki sem csatlakozott, végül is Stralsund alatt áldozatul esett a francia seregeknek. Az ifjabbik Braunschweig! herceg Csehországban tett kísérletet a nemzet fellázítására, de végül is Angliába kellett menekülnie. Senki sem törődött felkelésével és lázításaira nem hallgatott senki. Mindezek fényesen tanúsítják, hogy Napoleon korában még távol volt az emberiség attól a gondolatától, hogy a társadalom mélységei felé leszálló nemzeti gondolatok körében élje ki magát. Nemzeti érzésnek és nemzeti hűségnek csak kiváltságos egyéneknél van nyoma, a tömegek még mit sem tudtak arról, hogy nemzet, mint a népközösség érzelmi egysége és kulturális életformája létezik. A királyok a nemzet érdekében csak keveseket tudtak megmozgatni, mindössze a tudósok és írók kozmopolitának bélyegzett kitűnőségeit. A parasztság és munkásság tömegei csak ott adták át magukat valamilyen nemzeti érzésnek, ahol a vezetők hite és szuggesztíója beléjük ölte ezt az érzést. A nemzeti megnyilatkozásokat még mindig a hagyomány, a tisztelet és a vallás helyettesítette. Ahol pedig a forradalom nemzeti érzéseket támogatott és tűzött zászlójára, az igazi háttér, az alkotóerő, a legerősebb rúgó ott is a dicsőség, a gloire volt és csak vékony réteg maradt magának a nemzetnek. A nemzet organikus értelmezése még az elmélet megfogalmazásában is csak a XIX. század első negyedének a terméke. Gyakorlatilag pedig reakció volt, a napóleoni háborúk reakciója, mely a háborúk folyamán kapta az ihletet, de messze a háborúk után adta azt át a külvilágnak.

Az osztrák háború után egyideig béke következett. Európa elfáradt, pihenni akart, hogy annál nagyobb erővel gyűjthesse össze a végső leszámolóhoz szükséges eszközöket. Franciaország is belefáradt már a sok háborúba. Amikor Napoleon a nép országos üdvözlése mellett átvette a hatalmat, az emberek minden bizalma ajándékozta meg őt, mert benne látták a történelem sorskifejező uralkodóját. A polgári Franciaország, amelynek sikerült átmenteni a forradalomban tisztán maradt idealizmusát és eszmei forradalmiságát, várakozásainak, a nyugalom, az erő és a béke, a polgári egyenlőség szépségeinek megvalósítóját üdvözlötte a hatalomra került első konzulban. Az első konzul be is váltotta mindenkinek a reményét. Az ország virult, megindult a kereskedelem, az ipar, a mezőgazdaság rendes vérkeringése. Népszavazással is melléje állott minden társadalmi réteg a megsértett első konzulnak. A nemzet akarta, hogy Napoleon irányítsa az életet, mert Napoleon belsőleg csendet és békességet tud teremteni, külsőleg pedig eddig nem látott magasságokra tudja lendíteni a francia dicsőséget és megbecsülést tud szerezni a francia trikolornak. Sikeres háború révén még attól is meg tudja kímélni népét, hogy adót fizessen. Elég kincset és pénzt szerez győzelmeivel, nincs szüksége a népet elkésérsíteni azzal, hogy pénzét elszedi. Ez volt a helyzet Napoleon uralkodásának első évtizedében.

De a folytonos háború csak nem akart megszűnni. A császár nem elégszik meg a legnagyobb uralkodónak kijáró elismeréssel, lelke messzebb vidékek felé tör, álmodozik új Nagy Sándor-féle birodalomról, de arról teljesen elfelejtkezik, hogy Nagy Sándor birodalmához nem elég az az egyéniség, mint amilyen a makedón uralkodóé volt, hanem az irányító személyen kívül szükség van még arra a korra is, melyben Nagy Sándor élt. Mert birodalmakat nemcsak egy ember alkotása hoz létre, hanem korok világképe is. Napoleon álmai csak a lehetőségekre világítottak reá, magára az akadályok tömegére nem. A császár joggal gondolhatta, hogy neki is sikerülnie kell annak, ami már egyszer sikerült másnak. Sokkal jobban átadta magát a mindennapi harcoknak, hogysen történelmi tájékozottsága ellenére is a történelembölcselet eszközeivel értékelte és mérlegelte volna az egyes korok lelki világát. E miatt nem jöhetett rá arra, hogy tőle minden körülmények között meg fogja tagadni a sors azt, amit mástól nem tagadott meg. ő ezt nem látta be és e miatt álmodozásai minden káros következményét a francia nemzet szenvedte át. De a szenvedés és gyötrődés végül is ellenszenvben és gyűlöletben robbant ki és előidézte Napoleon egyéni tragédiáját. Az Ő tragédiája bukása volt nem-

zetének is, mert a Napoleon-korabeli ragyogást és hírnevet sohasem élvezte még a világtörténelem és a modernkori fejlődés folyamán. A császár betöltötte történelmi hivatását akkor, amikor rendbeszedte a francia államnak legégetőbb kül- és belpolitikai nehézségeit. Napoleon egyedül maradt, de nem a nemzet lett hűtelen hozzá, hanem ő szakadt el attól a hivatástól, melyre szerepét tulajdonképpen elvállalta. Bukása nem külsőséges bukás, nem a fegyverek buktatták meg, hanem saját álmodozásai. És ez a bukás élesen körvonalozódott már a bécsi béke után. A győzelem nem tudta elrejteni a belső bomlás kilátzó szégyenfoltjait. Hiába fejlesztette az ipart a század minden eszközével arra a fokra, amelyen az angol ipar állott; hiába virágoztatta fel a textilipart annyira, hogy kevésbé finom készítményekkel már pótolni tudta az angol árut; hiába honosította meg az angol gyáripar és „gépkultúra“ minden modern vívmányát, amivel ha nem is érte el az angol fejlődést, de mindenesetre megközelítette azt; hiába adott az École Polytechnique-nek oly lendületet, hogy Európának legnagyobbnevű tudósai, mint Humboldt Sándor, Gay-Lussac, Arago, Ampère keresték fel és boldogok voltak, hogy dolgozhattak benne, mégis az egész élet nyugtalan volt. Bizonytalanná tette a sok háború. Az emberek nagy tömegei vajmi keveset gondoltak arra, hogy a tudományos fejlődés új lehetőségek felé viszi az emberiség életét; nem törődtek azzal, hogy az ipar és a kereskedelem részeredményei több családnak biztosítják a megélhetést; a természeteredmények még nem adták meg a mezőgazdasági munka zavartalanságát, ha minden nap arra kellett gondolniok, hogy a császár sorozói holnap a munkások csoportjait fogják elvinni. A nagy városok munkanélküli tömegei sem szívesen áldozták életüket oly eszméért, melynek szükségességéről nem győződtek meg. Háborús remegés lett úrrá az embereken, idegesség, a fáradt és elernyedtt idegek érzékenysége. Napoleon egységesítette az egész életet, a tanítást, a sajtót, a könyveket, még az emberek napi berendezkedésének apróbb jelenségeibe is beleavatkozott jól megszervezett rendőrsége és még a császárnál is erőszakosabb, sőt despota rendőrminisztere: Fouché által. A közoktatást annyira egységesítette, hogy a napnak minden órájában minden iskolában ugyanazt a tantárgyat tanították. Az egyetemi életet fellendítette ugyan, de az egyetemi előadások menetét és tárgy kiválasztását ellenőrizte. Természetes, hogy a műveltség magasabb ideáljai felé törő tudományos alkotás ezeket a korlátozásokat egylényegűeknek érezte a tudományos munka teljes megszüntetésével. Napoleon támogatta a tudományos továbbképzést, de a leghatározottabban megkívánta

minden tudóstól, hogy eszméi, politikai rendszere ellen ne emeljen szót. Felfogásával legalább is hallgasson, igyekezzék nézeteivel távolmaradni. A közélet harmóniáját nem engedte semmi úton-módon megtörni. Ez ellen senki sem mert szót emelni, de a hallgatás mögött annál nagyobb élességgel tör magának utat a francia népre különben is jellemző individualizmus. Lassanként általánossá lett a meggyőződés, hogy az uralmon lévő császári rendszer miben sem különbözik a királyság erőszakkal megsemmisített világától, sőt szigorúbb lett az uralkodás módszere és kérlelhetlenebbek eszközei. Ez volt a tizes évek francia társadalmának a meggyőződése. A császár legszűkebb környezetében is elterjedt ez a felfogás. Az általa felemelt udvari nemesség, a marsaitoknak és királyoknak, főnemeseknek hosszú sora, akik tőle hatalmas vagytonokat nyertek és mindenkor élvezhették kitüntetéseit, azok is belefáradtak már a folytonos háborúba, várták a béke napjait, hogy pompázhassanak, visszavonulhassanak kincseik közé és ne kelljen minden erejüket a háborúra áldozniok. Emberek voltak, az emberi természet minden bűnével és türelmetlenségével. Talleyrand és Fouché már a porosz hadjárat alkalmával azt nézték, hogy hol találhatnának megfelelő helyet a császár bukása után. Mert már látták a bukás körvonalait. Az egyes ütközetekben már az alvezérek sem voltak oly kitartóak, mint az uralkodás elején. A bomlás jelei fel-feltűnedeztek, csak a császár nem látta meg. Vagy ha időnként és egyes személyeknél mint Talleyrandnál, észre is vette, nem vonta le a megfelelő következtetést. Nem volt ereje megváltoztatni saját csapongását, lelkének féktelen szárnyalását. Azt hitte, hogy nem tudja legyőzni semmi sem, amit ember talált ki, ami emberektől függ. Csalódott, mert túlságosan sokra értékelte önmagát. Szemei nem vettek tudomást a végességről és amikor mégis a határmegyére ért, le kellett zuhannia. A megálláshoz már nem volt ereje.

Akármennyire ellentétesnek is látszik, a hanyatlás jele volt az is, hogy Napoleon hűségesen ragaszkodó feleségétől, Jozefintől elvált. Hatalma tetőpontján is szó volt már a válásról, de akkor Napoleon nem bánta, ha nem is gyermeke lesz utódja a császári trónon; akkor még meg volt győződve, hogy az utódlás kérdésében a francia nép nem fog császáranak álláspontjától eltérni. Mostani helyzetében már nem látta biztosítottak a családjában megmaradó trónutódlást és azért ragaszkodott élete második felében annyira a törvényes gyermek gondolatához, hogy még életében láthassa a megkoronázott, akarata szerint való utódot. Európa uralkodói között még mindig a Habsburg-ház volt a legrégebb és a legtekintélyesebb, természetes, hogy az azzal

való dinasztikus kapcsolatok jelentették politikai szempontból is a legnagyobb támasztékot Franciaországnak. Ferenc ugyan húzódozott a parvenü császárnak adni leánya kezét, de Metternich ragaszkodott a házasságkötéshez és így az létre is jött. Az áldozatnak kikiáltott hercegnő Mária Lujza volt. Napoleon szenvedélyességének minden rajongásával 'körülvette az új császárnőt, aki belenyugvással, de szerelem nélkül vette át Jozefin örökét. A régi császárnő Malmaisonba vonult vissza, hogy emlékein keresztül szolgáljon annak, akit rajta kívül mindenki elhagyott a szenvedés óráiban.

De az esküvő fénye nem tudta visszaszorítani a császári politikából származó árnyfoltokat. A kontinentális zárlat korszerűtlen végrehajtásának ellenhatása napról-napra élesebben domborodott ki. A pápa az egyházi államra vonatkozólag nem fogadta el a zárlatot, Napoleon bosszúból elfogatta a pápát és Fontainebleaubába záratta, ahol az egyház feje egészen a császárság bukásáig fogoly volt. Az ebből a cselekedetből származó gazdasági előny korántsem volt összemérhető azzal a hátránnyal, mely Napóleont erkölcsileg érte népe előtt. A parasztság szeretetét mindenestre eljátszotta s ennek következményeit éreznie kellett a következő évek folyamán.

Más államok hasonlóan nem tudták összeegyeztetni külön érdekeiket a francia birodalmi gondolattal. Bonaparte Lajos, Napoleon testvéröccse, Hollandia királya, lassanként maga is rájött arra, hogy államának mások az érdekei, mint a franciákénak, Hollandia nem követheti Angliával és a gyarmatokkal szemben azt a politikát, mint Franciaország. A holland flotta feláldozta erejét a francia államért, gyarmatait elvesztette Franciaország érdekében. De Lajos király a további áldozatokat nem volt hajlandó vállalni. Titokban letette a koronát, Ausztriába vonult vissza. Hollandiát Napoleon most már véglegesen egyesítette Franciaországgal és hogy az északnyugati, valamint az északi partvidék zártságát biztosabbá tegye, Hamburg, Bremen és Lübeck városokat, melyeket már régebben elfoglalt, most szervezetiileg is a birodalomhoz csatolta. Nehézségek állottak fenn az északi államokkal is. Svédország különösen súlyosnak érezte a kontinentális zárlatot, különösen amióta Napoleon beleegyezésével Oroszország elfoglalta Svéd-Finnországot. IV. Gusztáv elűzésével Bernadotte-ot választotta meg a svéd nép királlyá, aki Napóleonnak személyes ellenfele volt, s így természetes, ha idővel nyíltan is elhagyta Napóleont és csatlakozott a svéd politika szempontjából előnyösebb orosz hatalmi rendszerhez. Mert a tízes évek elején már nyíltá lett a kérdés, hogy a jövő sorsát az orosz és a francia hatalmak viaskodása fogja.

eldönteni. Oroszország lekötése Franciaország mellé annyira Sándor cárnak egyéni kezdeményezése volt, annyira nem felelt meg az orosz érdekeknek és az orosz politika jövő feladatainak, hogy sokáig nem is lehetett a két ország kormányrúdját egy irányban tartani. Angliának erőszakos beavatkozása nélkül is visszatért az orosz élet az angol piacok keresésére, az angol kereskedelmi hajókhoz és ezen keresztül véglegesen elszakadt Napóleontól. Oroszország nélkül a kontinentális zárlat értelmetlen, — hangsúlyozta Napoleon s e miatt az angol érdekeket szolgáló orosz politika ellensége a francia államérdekeknek és birodalmi elgondolásoknak. Oroszország már 1811-ben titkos szerződést kötött Angliával, melyben a gazdasági szükséglet határain belül kölcsönösen szállítanak egymásnak árut. Amikor Napoleon ennek az együttműködésnek tudatára jött, bármilyen is volt a belpolitikai helyzet, el kellett magát határoznia a háborúra, ha nem akart Anglia előtt teljesen visszavonulni. Ez pedig egyeduralmi állásának bukását jelentvén, lélektani lehetetlenség volt.

Útja megkezdése előtt mondotta Metternichnek: „Vállalkozásom természete hozza magával, hogy az fog győzni, akinek nagyobb a türelme/⁴ A puszták világában könnyen megérthetjük, hogy kinek volt kedvezőbb a helyzete.

Napóleont Ausztria is támogatta, hiszen az osztrák császárság semmit sem veszthetett egy pár emberén kívül ebben a háborúban. Ha Napoleon győz, a jutalom kézenfekvő: megszűnik az orosz hatalom fenyegető növekedése. Ha ezzel szemben Oroszország győz, Metternich mindig mentegetheti magát azzal, hogy Napoleon által kényszerítve volt a háborúra. Hasonló helyzetben volt Poroszország is, amely Hardenberg tanácsára végül is a mellett döntött, hogy Napqieon segítségére kell lenni. A kisebb államok minden ellentállás tanúsítása nélkül küldték harcba a megkívánt emberanyagot, úgyhogy a „nagy hadsereg“ felvonulásának semmi akadálya sem volt.

Napoleon határozott tervvel vette fel a háborút. Három hadseregoszlopot állított fel: a főhadsereg, melyet ő maga vezetett; ennek az volt a célja, hogy Varsón keresztülhaladva, a lengyel légiók csatlakozása után nyomuljon Oroszország központjába. A déli szárny Schwarzenberg herceg vezetése alatt az osztrák seregeket irányította, míg az északi szárnyat Macdonald és York tábornok vezetése alatt a porosz segédc csapatok alkották. Terve, természetesen, arra volt alapítva, hogy az oroszok meg is ütköznek. De az orosz hadvezetőség Napoleon erejét ismerve és nagy katonai fölényét látva, nem merészelt semmi összecsapásra sem gondolni. Mindig hátrált az ellenség elől.

Tapasztalva, hogy ez a harcmodor sokkal jobban gyengíti a francia haderőt, mint talán egy nagyobb vereség, helyzetét ki is használta, így lett az eleinte kényszerűségből igénybevett visszavonulás az orosz védelem taktikai fegyvere. Mert Napoleon seregei kívánták az összeütközést, amelyre semmi lehetőség sem volt. Még Vlnát is ellenállás nélkül ürítették ki az oroszok. Napoleon továbbnyomult, ellenségre sehohsem akadt. A kisebb hadosztályt vezető Jerome egyszer találkozott orosz katonákkal, de hamarosan elvesztette őket szeme elől. Emiatt az ügyetlensége miatt Napoleon megvonta tőle a vezetést, majd el kellett hagynia az egész hadsereget. Csak egyetlen esetben sikerült ütközetre bírnia az orosz hadvezért, 1812 augusztus 17-én Somolensk alatt, ahol győzött is, de győzelmét nem tudta kihasználni: az orosz seregek tovább vonultak kelet felé. Barclay, litván származású ember, jól tudta, hogyha nagyobb győzelmet tesz Napoleon számára lehetővé, Oroszországnak vége van. Éppen ezért választotta ezt a visszavonulási „stratégiát” amely úgy látszik, az adott helyzetben kitűnően bevált; Azonban a seregek Moszkva felé közeledtek. Sándor cár végre mégis csak meg akart ütközni a szent város előtt. Barclay nem engedett elveiből. Sándor megvonta tőle bizalmát és Kutusowot nevezte ki az orosz seregek élére. Ez az ő-orosz hadvezér elszánta magát az ütközetre. Borodino mellett folyt le 1812 szeptember 7-én e századnak legvéresebb csatája, amelynek végén a franciák győztek, de az orosz hadsereg megmaradt. Moszkva ez ütközet hatása alatt elesett. Napoleon bevonult Moszkvába, azonban a város felgyújtása Után ki kellett vonulnia a dermedt orosz télbe, a bizonytalanságba. Hiába várta Szentpétervár válaszát a békeajánlatra, Sándor cár kitarató maradt; ha néha ingadozott is, mellette volt az orosz Stein báró, aki meggyőzte őt arról, hogy elérkezett a pillanat Európa felszabadítására. Otheti hiábavaló várakozás után Napoleon visszafordította seregeit. Dél felé akart vonulni, de Kutusow kényszerítette arra, hogy azon a hosszú úton menjen vissza, amelyiken jött. Így értek a Berezinához, amelynek átkelésakor a másik parton várta az orosz sereg a tönkrement francia katonákat. Az egész hadat meg tud^a volna Kutusow semmisíteni, ha még mindig nem félt volna Napoleon hírnevétől nemcsak ő, hanem alvezérei és katonái is. De e miatt a félelem miatt Napoleon át tudta menteni katonáinak egy részét; a többi vagy visszamaradt, vagy a felrobbantott hídról a folyóba esett és elpusztult. Ismernie kell mindenkinek az orosz vadságot és nyersséget ahhoz, hogy képet tudjon alkotni magának ennek az ütközetnek a borzalmairól és kínzó Szörnyűségeiről. A francia dicsőségnek a vereséggel együtt vége lett. Napoleon sietve tért haza, hogy

véget vessen a távolléte alatt támadt ellentéteknek és összeesküvés-kísérleteknek. December 18-án már otthon volt. Seregei csak utána érkeztek meg, teljesen lerongyolódva. Az orosz hadjárat befejeződött, nagy veszteségekkel mindkét részről. Az orosz cár több mint százezer embert vesztett el, Napóleonnak franciákban szenvedett vesztesége körülbelül ötvenezer, de annál nagyobb, több százezerre terjed a segélycsapatok pusztulása miatt származott veszteség. A főhadsergeből csak néhány ezer ember maradt élve, az oldalszárnyak teljesen épek maradtak, de azok között alig volt francia. A rajnászövetségi, a holland, belga, svéd, itáliai katonák csaknem teljesen megsemmisültek. A porosz segélycsapatok egyetlen embert sem veszettek, mert még a háború tartama alatt titkos megállapodást kötöttek az orosz hadvezetőséggel, hogy nem fogják Napoleon támadásait támogatni, 1813 március 1-ig egyáltalán nem fognak beleavatkozni a háborúba. Ezek a titkos megállapodások élesen belevilágítanak a bukás kiszámíthatatlan tényezőibe, megmutatva, hogy elérkezett az idő, amely leszámol Napoleon világhatalmi ambícióival. A császár le akart számolni a porosz hatalommal a hűtlenség miatt, újabb háborúra készült. Felszólította a Rajnászövetséget is a csatlakozásra, amely nem állott ellen Napoleon óhajának, bár nehezebbre esett a csapatkiállítás, hiszen a legjobb katonák elhullottak spanyol és orosz földön. Ezek a körök még nem ingadoztak, Napoleon tekintélye még mindig nagyobb volt, mint Metternich diplomáciai hálójának. Csak Münchenben ütötte fel a fejét egy kis jelentőségű franciaellenes párt Lajos trónörökös vezetésével.

Napoleon készülődése nem volt egyedülálló; Szentpéterváron Stein báró is minden erejével arról igyekezett meggyőzni a cárt, hogy most érkezett el az idő a francia egyeduralkodó megtörésére. Sándor végre is engedett Stein báró befolyásának, majd mint megbízottját Boroszlóba küldte a modern porosz állam megteremtőjét, hogy az ott tartózkodó III. Frigyes-Vilmos is bírja rá a csatlakozásra. A porosz király maga sem tudott ellentállni a meggyőzés fegyvereinek és a kölcsönös bizalom ismételt kifejezése után 1813 február 28-án Kalisban orosz-porosz szerződést kötött a két hatalom. Stein még megvárta a szerződés aláírását, majd teljesen visszavonult a porosz élettől; egyébként is kegyvesztett volt Frigyes-Vilmos előtt a Napoleon ellen tervezett merénylet sikertelensége és az ebből származott politikai botrány miatt. Egyideig még Sándor cárnak volt a tanácsadója, de azután emlékeinek élt.

A porosz-orosz szerződés az egész német birodalomban kedvező hatást váltott ki. Ekkor már öt éve, hogy Humboldt Vilmos, a XIX.

század nagy bölcselője és egyik legnagyobb rendszerező tudósa, irányítja a porosz közoktatásügyet. Működésének elsősorban abban jelentkezik a szellemi előnye, hogy friss nemzeti érzés lengett át az egész porosz világon, új szabadságvágy lett úrrá, amely követelte a járom lerázását. Fichte és Schleiermacher, a romantikus kor legnagyobb teológusai és filozófusai a költőkkel és színészekkel együttműködve szinte lázították a népet a fegyverfogásra. Megindult az általános fegyverkezés, a nagytömegek lelkesedésétől kísérve.

A porosz-orosz szerződéshez azonnal csatlakozott Svédország is: Bernadotte örült, hogy végre elérkezett az alkalom leszámolni vetélytársának tartott ellenfelével: Napóleonnal. Ausztria egyelőre még nem csatlakozott az új koalícióhoz, Metternich félt attól, hogy az esetleges orosz győzelem diplomáciailag felkészületlenül találja az osztrák császárságot érdekeinek kellő megvédhetése szempontjából.

Napoleon gyorsan határozott: a támadás szükséges. Most nemcsak nagy hatalmi állásáról volt szó, hanem legegységesebb feladatáról, arról, hogy tekintélyét és koronáját védelmezze meg. Gyorsan támadott, Grossgörschen mellett találkozott az egyesült orosz-porosz sereggel, azt legyőzte, a poroszok vezére, Scharnhorst, is megsebesült, de Napoleon maga is észrevette az ütközet folyamán jelentkező új porosz harcmódot. A porosz seregek készen voltak a halálra, fogoly egy se került a franciák kezébe. Láthatta, hogy most nemcsak hadvezérekkel kell megküzdenie, hanem katonákkal is. Az ütközetet részben e miatt, részben pedig azért, mert nem volt lovassága, nem tudta kihasználni. Május 20 és 21-én Bautzen mellett találkozott ismét a három sereg, Napoleon újból győzött, de Ney tábornok ügyetlensége miatt Napoleonnak átfogási kísérlete nem sikerült. Ez ütközet után Napoleon fegyverszünetet kötött: a „legnagyobb ostobaság, amit életemben elkövettem“, mint száműzetésében állította. De azért adta meg a fegyverszünetet, mert közben maga is friss erővel akarta seregeit kiegészíteni és Ausztria csatlakozását is ki akarta harcolni. De az ellenfelek érdekei inkább összhangban állottak a Metternich által képviselt osztrák érdekekkel és ami: a nagy külügyminiszter nem engedett meg az év elején, azt most sürgette a császárnál és ennek következtében 1813 június 27-én aláírták az osztrák-porosz-orosz titkos szerződést, amelyben körülírták a Napóleonnal esetleg kötendő béke feltételeit. Ha Napoleon elfogadja azokat, jó, ha pedig nem fogadja el, akkor Ausztria is csatlakozik az európai koalícióhoz. A feltételek szerint Napoleonnak le kellett volna mondania a varsói hercegségről, vissza kellett volna állítania a régi Poroszországot, vissza kellett volna adnia Auszt-

riának az illír tengerpartot, valamint a Hanza-városok függetlenségébe is bele kellett volna nyugodnia. Napoleon Metternichkel kilencórás beszélgetés kapcsán próbálta Drezdában megértetni, hogy ezekben a feltételekbe nem egyezhet bele oly uralkodó, akinek a hatalma a birodalmi gondolon nyugszik és nem az örökölt jogokon. Metternich azonban ragaszkodott a szövetségesek és saját álláspontjához, amelynél hangsúlyozta Ausztriának az egyensúly fenntartására irányuló törekvését. A két felfogást nem lehetett összeegyeztetni s így a meg egyezés nem jöhetett létre: a fegyvereknek kellett döntenüök.

A szövetséges csapatok stratégiája kiegyensúlyozta Napoleon hadvezéri varázserejét, az egyesült hadsereg katonáinak lelkesedése pedig meg is adta a lehetőséget arra, hogy a fáradt francia katonákat legyőzzék. Három harcvonalra oszlott az ellenséges felvonulás. A kö-zépső főhadsereg, amelyben mindhárom nemzet katonái harcoltak, Schwarzenberg harceg, osztrák főhadvezér, vezetése alatt Csehországban gyülekezett. A Blücher által vezetett „sziléziai hadsereg” Gneisenau porosz tábornok vezérkari főnöksége alatt porosz és orosz csapatokból állott. Az északi hadsereg Bernadotte irányítása mellett Berlin arcvonalát védte. Ennek a hadseregnek engedelmeskedett egy Bülow által vezetett porosz hadtest is. Napoleon Drezda körül gyűjtötte össze főerejét. Az volt a terve, hogy az északi hadsereget támadja meg és Berlint fenyegeti, a főhadsereg nem nagyon érdekelte. A támadást meg akarta kezdeni, amikor Blücher megelőzte; Napoleon felvette vele a harcot, de Blücher visszavonult; Napoleon követte, de közben értesült arról, hogy a főhadsereg Drezda felé közeledik. MacDonaldot most Blücher után indította, maga pedig Drezda felé sietett. Az ellenséget már ott találta, aug. 26—27-én megütközött vele és fényes győzelmet aratott fölötte. De nem követte régi taktikáját, a győzelmet nem használta ki. Napoleon alvezérei mindenütt elvesztették a rájuk bízott ütközeteket, még a Napoleon által annyira dicsért Vandamme hadserege is teljesen elpusztult Nollendorf alatt Kleist porosz tábornok támadásától. Napoleon e vereségek után ismét fel akarta venni az elején tervezett támadás fonalát: Ney tábornokot Berlin felé küldte, maga pedig a vesztés MacDonald segítségére sietett Sziléziába. Megérkezett, de kedvező változást nem idézett elő megjelenése, mert közben Ney Dennewitz mellett vereséget szenvedett, délen pedig ismét előretört a főhadsereg. Napóleonnak vissza kellett térnie, fáradt seregével felvennie a harcot az ellenségnek csaknem teljesen pihent hadaival. És a lipcsei döntő csatában annak kellett győznie, akinek pihentebbek voltak a katonái. A kétszeres többségben harcoló egyesült haderők

1813 október 16—18-án legyőzték, de nem tudták megsemmisíteni Napoleon hadseregét, a császár visszavonult.

A németországi francia nagyhatalom ezzel a bukással megszűnt, a Rajna-szövetség magától felbomlott, ismét tanú jelét adva annak, hogy a világtörténelemben erőszakkal létrehozott alakulatok természetsszerűleg felbomlanak az alkotó szellem bukása után. Megbukott a westfáliai királyság is, Jérómenak menekülnie kellett. A német területek felszabadulásával egyidejűleg szorította ki Wellington angol hadvezér Spanyolországból is a francia hadakat. Itália, már földrajzi helyzeténél fogva is, elszakadt a francia császártól az Empire bukásával. Murat nápolyi király elhagyta sógorát és a szövetségesekhez csatlakozott, a pápa visszanyerte az egyházi államot. A szövetségesek számára tehát már nem volt értelme a háború folytatásának. De Napoleon nem fogadta el az ezután felajánlott békét, úgy hogy szükségessé vált a franciaországi hadjárat, amelynek célja nem a francia hatalom megsemmisítése, hanem Napoleon detronizálása. Anglia is a háború mellett foglalt állást, úgy hogy végül Metternich is beleegyezett az eleinte ellenzett támadó hadjáratba. Az előrehaladást gátolták a Napoleon személye kérdésében előállott nézeteltérések. Metternich a francia császár legyőzésén túl nem ragaszkodott semmi messzebbmenő bosszúhoz, viszont Sándor cár föltétlenül követelte Napoleon elűzését. A diplomáciai vitatkozások megakasztották a stratégiai előnyök kihasználását, közben Napoleon a től vényhozótestület kikapcsolásával is soroztatott, így felkészülten fogadhatta a támadó vendégeket. Még egyszer felcsillogott katonai zsenije, gyenge és szervezetlen katonáival is győzelmet tudott aratni ellenségei fölött: Brienne mellett Blüchert győzte le, majd egy kisebb vereség után Montmirail mellett több alkalommal is visszaszorította a porosz hadsereget. Blücher észak felé menekült, az úton találkozott az északi hadsereggel, azzal egyesült, majd ilyen megerősített csapatokkal vette fel ismét a harcot és aratott győzelmet Laon-nál. Párizsig nyitva állott az út egyetlen győzelem által. Napoleon az ellenség figyelmét azzal akarta lekötni, hogy betört Németországba. Már Reimsben volt, mikor arról értesült, hogy az ellenség Párizs falai alatt áll: Napoleon támadásától függetlenül folytatta útját a francia főváros felé. Visszafordult, de már későn érkezett, a város megadta magát. A császárnő és a római király már el is menekültek, a polgárság örömmel fogadta az ellenséget. Március 31-én Sándor cár és III. Frigyes-Vilmos bevonultak a franciák fővárosába. Ezzel Napoleon hatalmának végérvényesen végeszakadt. A hajó összetört, ha még nem is süllyedt el. A bukott császár hatal-

máért meginduló versengésből Európának minden uralkodója kivette részét, de végül is az az álláspont győzött, melyet Talleyrand képviselt, aki a Bourbon-restauráció gondolatával már régen foglalkozott, miközben Fouché rendőrminiszterrel együtt titokban a királyság gondolatához szoktatta a francia népet, kijátszva császáranak bizalmát. Metternichnek hasonlóképpen ez a gondolat tetszett legjobban, mert Sándor cár jelöltjét, Bernadotte-ot azért nem akarta, nehogy a cár hatalmát és külpolitikai súlyát Ausztria kárára feltűnően megnövelje. Április 6-án lemondott Napoleon, amikor tapasztalta, hogy az egész nemzet, a szenátus és a hadsereg vezérei is elfordultak tőle; április 20-án már el is hagyta Fontainebleau-t, hogy a számára kijelölt Elba szigetére távozzék, mindenkitől elhagyatottan, csak négyszáz testőretől kísérve. 1814 május 30-án pedig megkötötték az első párizsi békét, mely Franciaországot régi határai közé szorította vissza: határ a Rajna lett, bár Németországban többen hangoztatták, hogy a Rajna nem lehet Németország határa, mert a Rajna a német birodalom ősi folyója, ezért Németország testét kell átszelnie. Talleyrand befolyása azonban erősebb volt, mint a német diplomáciáé és Franciaország megtarthatta Napoleon fellépése előtti határait. Európa sorsáról az ezután egybehívandó bécsi kongresszus volt hivatva dönteni. A kongresszus összeült, de a nagy ellentétek kiütköztek Ausztria, Poroszország, valamint Ausztria és Oroszország között.

Napoleon tudott ezekről az ellentétekről; tudott arról is, hogy Franciaországban nem fogadták szívesen a Bourbonokkal együtt visszatért emigránsokat, akik az emigránsok különös lélekalkatának megfelelően mindazokat az intézményeket viszont akarták látni, amelyek távozásuk előtt uralkodtak. Az időközben kivívott fejlődés eredményeiről tudomást sem akartak szerezni, polgári egyenlőség idegen gondolat volt tőlük. Természetes, hogy a húszéves megszokottság ereje nagyobb volt a francia népben, mint a viszontlátás öröme, következésképpen napirenden voltak a nézeteltérések. Ismét félni lehetett a régi forradalomnak ellenhatásaként uralkodóvá lett fehér terrortól. Napoleon jól látta az ellentéteket, saját erejében még mindig bízott, külső és belső kényszer alatt mást nem is tehetett, mint azt, hogy megszökjön. Cannesban partraszállt, az ellene küldött hadsereg, régi tábornokának Neynek a vezetése alatt, átpártolt hozzá, a városok valami megmagyarázhatatlan érzés és emlékezés hatása alatt megnyitották kapuikat, csak Párizs fogadta közömbösen régi császárat. De Napoleon mindezzel nem törődve, az újból elnyert hatalom birtokában, most már szerényebben, kijelentette, hogy semmi másra, mint népe szere-

tetére és hűségére, nem vágyik. Lemondott nagy vágyairól, világuralmi álmairól, az örvény szélén tudatára jött annak, hogy a politikát nem elképzelések irányítják, hanem a mindennap valóságai. Constant Benjáminnál lépett érintkezésbe, azzal, akit egykor oly gúnyos formában távolított el magától és ennek az igazi ideológusnak angol berendezkedésre épített államfelfogását magáévá téve, tett kísérletet az új Franciaország felépítésére. De a kísérlet a külpolitikai akadályok miatt nem sikerült. Az európai hatalmak tudni sem akartak Napoleon további uralmáról. Saját ellentéteikről teljesen megfeledkezve jelentették ki a császárnak, hogy uralmát az európai államok együttműködése sem tűri és minden külön hadüzenet nélkül megindítják ellene a támadást. 1815 június 12-én Napóleonnak újból a harctérre kellett vonulnia. Terve az volt, hogy gyors támadása által megelőzi az ellenséges offenzívát és megakadályozza azt, hogy Wellington serege Blücher seregével egyesüljön. Legelőbb a közelebb lévő Blücher ellen vonult, június 16-án Ligny mellett megverte, visszavonulásra kényszerítette, de a visszavonult csapatokat nem üldözte. Gneisenau ösztönös meglátásának köszönhető, hogy a visszavonulás nem a Rajna mentén történt, hanem északnyugat felé, azzal a szándékkal, hogy a Wellingtonnal való egyesülés hátha mégis be fog következhetni. Napoleon pedig meg volt győződve, hogy a megvert porosz sereg a Rajna felé haladva, teljesen veszélytelessé vált számára. Nyugodtan ment Wellington ellen, aki Waterloo mellett várakozott rá. Június 18-án találkozott a két ellenséges sereg. Kora este volt már, amikor a császár megkezdte a támadást. De akármilyen erővel vezette oszlopait az angolok ellen, azok rendíthetetlenek voltak, Wellington nem fogyott ki a tartalékseregekből. Az ütközet eldöntetlen volt, a szembenálló felek egyenlő erejűeknek mutatkoztak. A sűrke homályban megérkezett Blücher és Gneisenau; utóbbi Napoleon jobbszárnyát megtámadva és szétverve, teljesen felbomlasztotta a francia hadsereget. Napóleonnak menekülnie kellett, seregét az üldözés teljesen megtörte, Franciaország dicsősége végleg sírba került, Napoleon június 21-én ismét Párizsban volt, de hiába bízott népében: a képviselőház és a tömegek egyaránt követelték lemondását. Lemondott, Malmaisonba vonult vissza, de a poroszok elől onnét is menekülnie kellett. Menekülésének körülményei ismeretesek: angol hajóra került, az európai hatalmak követelték száműzetését és mint Európa foglya, Anglia őrizete alatt jutott Szent Ilona-szigetére, ahol még hat esztendőt élt és 1821 május 6-án halt meg. Kezdetét vette a diplomácia harca a bukott császár öröksége körül.

IRODALMI TÁJÉKOZTATÓ. Az egyetemes történet célja az események értelem-szerű összefoglalása, — tehát az emberiség fejlődésének magyarázata, hiszen a történelem végtelen változatossága csak így válik értelemszerűvé. Minthogy a modern történetírás főként egyes nemzetek vagy egyes életterületek (állam, gazdaság, irodalom stb.) történetének vizsgálatára fordítja figyelmét, az egyetemes történet módszerei igen kevésbé alakultak ki. Egyik ily összefoglaló művet sem használhattunk munkánk alapjául.

Az események előadására, a korszakok és emberek jellemzésére igyekeztünk a rendelkezésünkre álló irodalomból a legkifejezőbbet, lelegevenebbet beledolgozni munkánkba. Ily jellemző részleteket gyakran felhasználtunk a francia, angol, spanyol történetnek és a pápaság, a reformáció történetének előadásában Leopold Ranke klasszikus műveiből; a francia történeti egyéniségek jellemzésénél Lavisse (*Histoire de France*, 1911) nagy gyűjteményes, több szerzőtől írt kiadványából. De különösen az irodalom történetét illetőleg vettünk át kitűnő jellemzéseket Babits Mihály (*Az európai irodalom története*) közvetlen, őszinte kis áttekintéséből; és a művészet történetét illetőleg Hekler Antal (*Az újkor művészete*) összefoglaló munkájából.

A modern történetírás minden részletkérdésben igyekszik meglátni az általános összefüggéseket, az utolsó emberöltőkben tehát minden részletmunka közvetve az emberi fejlődés magyarázatán dolgozik. A mi összefoglalásunk ennél fogva minden kérdésben igen termékeny kezdeményezésekre támaszkodhatott; de azért mindent átértelmezett, a fejlődés alap gondolatának érvényesítése céljából. Szükséges tehát pár szót szólni arról, hogy mennyiben használtuk fel, követtük az irodalom eredményeit s hogy mik voltak a magunk szempontjai, eredményei.

Újabban szinte általános a fordulat, amely az újkori fejlődést nem ellentétben látja a középkorival, hanem belőle magyarázza meg azt. S mégis többnyire megmaradt az alapvető hiba: a modern gondolkodás a haladást a célratörő, okszerű szellem eredményének érzi; még a régít, a középkort is csak a benne rejlő okszerűség szerint értékeli. Ezzel szemben mi igyekeztünk következetesen keresztülvinni azt az alap gondolatot, amely felé már több újabb történeti munka is közeledik: a társadalom fejlődése az emberek együttélésének módjaitól függ, nem pedig esetleges céljaiktól, okszerű törekvéseiktől. Az elméleti szociológia egyes újabb irányai (Leopold v. Wiese: *Soziologie*, 1931; Alfred Vierkandt: *Die Stetigkeit im Kulturwandel*, 1908; Ferdinand Tönnies: *Fortschritt u. soziale Entwicklung*, 1926; René Worms: *La sociologie*, 1921, stb.) megerősítették meggyőződésünket. Az elméleti vizsgálatok ugyan nem foglalnak állást határozottan, de a történeti fejlődés szemlélete arra vezetett bennünket, hogy az „okszerűnek“, „racionálisnak“ önmagában való teremtő szerepét megtagadjuk, egyszerűen funkcionális, értéknélküli fogalmaknak vegyük fel őket. (V. ö. Hermann Grab: *Dér Begriff des Rationellen in dér Soziologie* Max Webers, 1927.) A racionális éppúgy akadályozhatja, mint elősegítheti a fejlődést.

Tehát a „tradicionális“ nem állítható feltétlenül szembe a „racionálissal“. A fejlődés attól függ, hogy az emberi társulás milyen életanyagot tud érvényesíteni és milyen mód' szerek állanak rendelkezésére. A tradíció helyett felvettük a „szokásszerű“ fogalmát: a közösség minden cél nélkül a közeli együttélés alapján szabályozza magát, nincs lehetőség arra, hogy bárki a másik rovására emelkedjék, az érvényesülés csak az egyéni képességek belső fejlesztésével lehetséges. Felvettük az „intézményesség“ fogalmát: a közösség az élet kitermelt formáit megalapozza az azokat szolgáló egzisztenciák szokásszerű biztosítása által. A fejlődést nem az okszerű erő kifejtés viszi, hanem az egzisztenciák megőrzésével kialakuló, tökéletesedő módszerek, az objektív „szakszerűség“. Minthogy e módszerek fejlesztése mindig új és új, biztosított egzisztenciájú rétegek által folyik, mély „üzemiesség“ alakul ki. Az „intellektualizmus“ számára is, már a szóbeliségen kezdődve; nagy arányban az írásbeliségre való áttéréssel. Ez az intellektualizmus nem racionalizmusa által kerül vezetésre, hanem maga is társadalomképződmény, történeti alakulás. Mint a társadalom egész üzemiessége, úgy az intellektualizmus is „közintézményszerűsége“ által növekszik, fejlődik. Ez az „adminisztratív társadalomszervezet“; végső alapjai az egzisztenciák, amelyeknek biztosítása nélkül nem érvényesülhet semmi kultúrtechnika; a „személyes teljesítmény“ azaz a mások kihasználása nélküli munka, a mély, általános emberi értékeket termelő fejlődés alapja. A „racionális“ szellem egyre dolgozik, mint örök emberi ösztön; s elejétől arra tör, hogy a fejlett módszerek rétegeit emelje a többi fölé. Amidőn a „szokásszerűség“ az általánosan képzett intellektualizmus módszerei — s idetartozik a pénz is — váltják fel, mind akadálytalanabb racionális fejlődés következik, s mégis az üzemiesség, a közintézményszerűség kényszerével: modern kultúra.

Az egyes társadalmak, a Földön s magában Európában is, e szempontokból hasonlítandók össze: az „adminisztratív“ szervezettel ellentétben álló érdekszerű, célratoró, „szövetkezésszerű“ szervezetek, a kétféle típusnak számos átmenetével. A „rendiség“ nem politikai vagy gazdasági vagy egyéb egyoldalú szempontból magyarázandó alakulás, hanem a társadalomszervezetben érvényesülő „elvontabb“ módszerek alakítása, bármily primitívek is legyenek ez elvont módszerek. Európában a nyugati, hűbéries szervezet áll legközelebb az adminisztratív típushoz; rendisége tehát a külsőleges megegyezések ellenere is erősen különbözik a keletibb társadalmakétól. A rendiség minden kicsiny képletében jelentkeznek ez alapvető szerkezeti különbségek, a legkisebb céh szervezetében is; minthogy a fejlődés ettől függ, a típusok megállapítása az országok, nemzetek történetének megértésére elsőrangú fontosságú.

Ily gondolatmenettel alkalmaztuk tehát az irodalmat. Az államok fejlődését illetőleg az egyes nemzetek történetét tárgyaló munkák inkább csak tényekkel szolgáltak, bár némelyik — különösen Lavisse francia története — finom sokoldalúsággal, részletezéssel. Igen világos adatokat nyújt Bezold—Gothein—Kóser (Staat u. Gesellschaft d. neueren Zeit, 1908.) áttekintése Európa újkoralejei államairól. Az alkotmány- és jogtörténetek (különösen Robert Holtzmann: Französische Verfassungsgesch., 1910. és Julius Hatschek: Englische Verfassungsgesch. 1913) szinte tökéletesen uralkodnak már a részleteken, de a szervezetekben elsősorban jogi alakulásokat, s nem általánosan a társadalomélet képződményeit látják. A nyugati s keleti típusra igen jó összehasonlító anyag Stanislaus Kutrzeba (Grundriss d. polnischen Verfassungsgesch., 1912) alapos műve. Azonban az éles tipizálást csak Ottó Hintze kitűnő értekezései (Typologie d. standischen Verfassungen d. Abendlandes; Weltgeschichtliche Bedeutung d. repräsentativen Verfassung, Hist. Zeitschrift 1929, 1930) tűzik ki határozott feladatul. A rendi szervezetek adminisztratív vagy képviselői formáinak elkülönítését tőle vettük át; de ő nem foglalkozik e különbségek gyökereivel a társadalomszervezetben.

Az egyes rendek szerepét illetően: feltűnő, hogy a nemességgel mennyire csak politikai szempontból foglalkozik az irodalom. Az egyházat illetően meg mindent vallásos szempontokból magyaráz, bár rég elismert tény a képzettségnek egyházi eredete; az Okcidentens papságával, mint a szokásszerű társadalom egyedüli intellektuális rétegével, kevésbé foglalkoztak még. A plébánia- és a kolostorszervezetek ezzel összefüggő különböző jelentőségével sem; a görög-keleti keresztény egyház visszamaradottságát sem ily alapvető szempontból magyarázták. A polgári renddel, a városokkal-céhekkel már alaposabban foglalkozott az irodalom, de elsősorban gazdaságtörténeti szempontból. Ennél mélyebb alapvetést ad Henri Pirenne kis műve (*Les villes du moyen âge*, 1927), különösen a városkeletkezésnek az egyházi központokhoz való kapcsolódását hangsúlyozva, bár nem vizsgálja a papság általános intellektuális szerepét e kérdésben. Egyébként Pirenne nagy belga története (*Hist. de Belgique*, 1929) a rendi szervezetek és az állam, a hivatalnokság kialakulásának összefüggéseit talán minden más műnél elevebben érzékelteti.

A hivatalnokság kialakulását illetően végzetes a fejlődés racionális felfogása; még a francia történetirodalom is egyoldalúan a központi hatalom célratoró alkotását látja a hivatalnokságban. Gustav Schmoller (*Dér deutsche Beamtenstaat vom XVI. bis XVIII. Jh.*, 1894; és *Bevezetés az „Acta Borussica“-hoz*, 1894) igyekszik a hivatalnokság alakulását illetően általános elvi alapokat keresni, de ő is meglehetősen önmagából fejlődő, okszerűsödő és nem a társadalomszervezetből felövő képződményt lát benne. A francia és az angol hivatalnokság különbségeit illetően határozott képet nyújt az irodalom, mégis a nélkül, hogy az adminisztratív és a célra irányuló szakszerűség lényegét értelmezné, a kollégiális rendszert ebből magyarázná, s ebből az angol állam funkcióinak szétválasztását is. A francia adminisztrációban nem látja meg tehát az „alkotmányos korlátokat“, — viszont az angol képviselőletben sem a szokásszerűt, az „üzemieset“. Az angol parlamentarizmus, pártalakulás, miniszterkabinet kialakulásának története ennél fogva meglehetősen külsőlegesen leírás marad pl. Michael Wolfgang (*Englische Gesch. im XVIII. Jh. 1920—34.*) és Felix Salomon (*Englische Geschichte*, 1923) műveiben is.

A politikai vagy jogi szempontból vizsgálódó szakirodalomnál sokkal mélyebbre jutott el a gazdaságtörténeti irodalom. Egyáltalán a gazdasági örtén[^] szerepel az újabb időkben társadalomtörténetként, — persze azzal a veszéllyel, hogy a társadalomalakulásban elsősorban gazdasági tényezők hatását lássa. Kiténő, az európai gazdasági fejlődést összefoglaló munkák (Josef Kulischer: *Alig. Wirtschaftsgesch.*, 1928; Rudolf Kötzschke: *Alig. Wirtschaftsgesch. d. Mittelalters*, 1924) mellett kiemelendő Heinrich Cunow (*Alig. Wirtschaftsgesch.*, 1926) áttekintése minden kultúrfok népeinek gazdasági fejlődéséről. A közgazdaság-tudomány ú. n. „történeti iskoláját“ Gustav Schmoller képviseli a legkiválóbban (*Grundriss d. Alig. Volkswirtschaftslehre*, 1923), a társadalomképződés módjait jelentősen a gazdasági tényezők elé helyezve. Fogalomná lett Wemer Sombart neve; nagy műve (*Dér moderné Kapitalismus*, 1928) az európai racionális szellem érvényesülésében látja a fejlődést, de e szellemet igyekszik történeti alakulásként felfogni és ezzel érzékelteti az európai okszerűség mély struktúráját, — végül azonban a modern fejlődést, modern szellemet egyes európai népek faji sajátosságáiból hajlandó magyarázni. Szinte inkább társadalom-, mint gazdaságtörténet Georg Brodnitz műve (*Englische Wirtschaftsgesch.*, 1918), annyira, hogy az angol jog s alkotmány fejlődését talán minden más munkánál bensőbbben megérteti; hasonlóképp Lujo Brentano (*Eine Gesch. d. Wirtschaftlichen Entwicklung Englands*, 1928) műve is, amely behatóan foglalkozik a szellemi és gazdasági mozgalmak összefüggéseivel is. Határozott a tendencia náluk, hogy a társadalom hűbéri fejlődését alapvetőnek vegyék fel a modern fejlődésre nézve, de nem igyekeznek következetesen megállapítani az újkori alakulásokban a régi tényezők hatását,

továbbélését. Ellenben Kari Brinkmann tömör kis műve (Wirtschafts- u. Sozialgesch., 1927) már valóban alapjaiból, a föld társadalmából kiindulva igyekszik a felsőbb, városi-céhi képletek megértésére. Csak az intellektualizmusnak társadalmi-történeti kiformalódása nem foglalkoztatja, s ezért nem jut el a kultúrfejlődés általános értelmezéséig. Othmar Spann (Die Haupttheorien d. Volkswirtschaftslehre, 1932) a „személyies teljesítményből“ építi fel a rendi társadalmat, a rendi szervezetet a közösség nagy üzemének látja, amelyben kiki csak közérdekű teljesítménye szerint foglalhat helyet. Alaphibája az, hogy nála mégsem a személyi teljesítmény a kiindulás, hanem a közösség érdeke. A mi elképzelésünk szerint azonban a „szokásszerűség“ nem a tudatos közérdek szerint működött, hanem ellenkezőleg, „szabad versenynek“ is fogható fel, mindenki kifejtheti képességeit, csak hogy semmi módon sem érintheti mások kialakult állapotát, igényeit. Ha a rendiség, Spann felfogása szerint, mindenkit közcélokra irányítva alakult volna meg, első kezdeteitől merev szervezetté vált volna. Tehát a gazdaságtörténet irodalma nagyjából kidolgozta már a részleteket arra, hogy a modern fejlődésben a régiek erejét állapítsuk meg. S mégis ismét a rációnak talán igaztalan, de egyedüli termékét látja a modern eredményekben. Már a kora-újkori vállalkozás tömegiparában is; a sokszor megállapított tény, hogy e vállalkozást céhszerű szabályozás kötelezte, a tőke üres szerepének visszaszorításával, nem vezet arra a következtetésre, hogy épp a céhszerűségnek ez a továbbélése és nem a tiszta racionalizmus fejlesztette ki a modern ipari üzemiességet. A céhszerűségnek aktív szerepét a modern fejlődésben annyira ügyeimen kívül hagyják, hogy sehol sem hangsúlyozzák azt, hogy a déli, céh-nélküli társadalomban nincs modern iparfejlődés; Firenzében is azért volt, mert céhből indult ki. Ha a gyárat össze is hasonlítják a céhhez, nem vezetik le egyenesen abból. A technika fejlődésénél megállapítják, hogy a társadalom védekezése a dolgoztatás ellen kényszerítette azt ki, a rabszolgamunka hiánya; de, hogy a társadalom nemcsak védekezett, hanem az egyéni művet mindig finomabban specializálva, minden részletre munkaszervezeteket állítva valósággal élő gyárüzemet alakított ki s hogy ez a társadalmias üzem végtelen fejlődés-képes lehetett volna, ha nem söpri el a fokozódó racionizálás, — az ilyen összefüggések már elkerülik a gazdaságtörténet figyelmét. A technika történetével a gazdaságtörténet inkább csak valóban gazdasági szempontból foglalkozik, míg a technika-történeti munkák inkább csak az exakt tudományok szempontjából. Kimutatják, hogy az első gépek az emberi mozdulatok másolatai (W. G. Waffenschmidt: Technik u. Wirtschaft, 1928), de hogy a nyers dolgoztatás helyett miként készítette a vállalkozást a munkaszervezetek társadalmias ellenállása erre az objektív üzemiességre, a tömegmunka helyett a gyorsulásra, a sebesség modern fantomjára, — ennek levezetésével adós marad a gazdaságtörténet s a technika története egyaránt. S így egyáltalán azzal is, hogy a modern ipar közintézményszerű vonásait a múlt fejlődéséből magyarázza.

Max Weber nagyjelentőségű munkássága (Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie, 1922; Wirtschaft u. Gesellschaft, 1921; Wirtschaftsgeschichte, 1924.) egyrészt a társadalomszervezet megfigyeléséből indul ki, — bár nem oly alapvető módon, mint Brinkmann, — másrészt pedig a lelkiüét, a vallás és a szellem társadalmatképző szerepéből. Az európai-külső vallásos kultúrák éppúgy benső összefüggésbe kerülnek nála a gazdasági élettel, mint az európai felekezettek; különösen a puritánok szerepét illetőleg általánosan elfogadott tudományos eredményeket hoztak kutatásai. A vallásos rétegekkel kapcsolatban az intellektualizmus történeti alakulását is vázolja, de inkább az ázsiai, mint az európai társadalmakban. Bár igyekszik óvakodni az egyoldalúságtól, mégis elsősorban a specifikus vallásos elvekből, tanokból kísérli meg a szellemi és gazdasági élet levezetését; elvi kérdéseket keres, a helyett, hogy az elvek szerepét, az egész intellektuális fejlődést a társadalmosodás módjaiból értené meg. S így végül is a vallásokban is a „racionális“

nála a fejlődésképző erő, az üzemiességet hangsúlyozza s mégis racionális építménynek tünteti fel azt. Mindennek ellenére Brinkmann műve mellett az ő munkái segítettek bennünket leginkább felfogásunk kialakításában, az intellektuális módszerek és az intellektualizmus társadalomszervező szerepének határozottabb értékelésével.

A rendiség elmúlását tehát vagy az állam politikai tetteinek tulajdonítja a történetírás, vagy egyszerűen a racionális, főként gazdasági erők áttörő érvényesülésének. Itt is megállapítják a modern osztályképződésnek sajátos, tradicionális tartalmait, de nem bennők látják az igazi fejlesztőerőt, szemben a nyers racionalizmussal. Az osztályok kialakulásának története egyáltalán meglehetősen feldolgozatlan terület. Még a francia történetírásban is inkább csak a régi, a városi-vidéki életet leíró monográfiák nyújtanak adatokat hozzá, rendszeres vizsgálat nélkül. Igen jó azonban Francis Delbeke műve (*L'action politique et sociale des avocats au XVIIIe siècle*, 1927) az ügyvédség kialakulásáról, szerepéről; a francia magisztrátus társadalmat-vezető szerepére mindenesetre pozitív adatokat nyújt. A modern hadsereg „osztály-jellegét” Hans Delbrück (*Gesch. d. Kriegskunst*, 1920) hangsúlyozza, de csak a nemesség szerepe alapján. Leírása e hadseregről, kiegészítve Lavisse francia történetének leírásával a középkorvégi francia seregről, alkalmat adott nekünk a modern „osztályhadsereg” kialakulásának elképzelésére.

A modern értelemben vett „szabad intellektualizmus” társadalmias jellege az előzményekből következik. A „patriotizmus” régóta kiemelt szerepéről Robert Michels műve szól részletesen, de zavaros elmélettel; mi az egyes nemzetek politikai történetével kapcsolatban igyekeztünk ez alakulás megfigyelésére, a francia társadalomban látva erős kezdeteit. A „közvélemény” szerepét illetőleg Wilhelm Bauer (*Die öffentliche Meinung in der Weltgeschichte*, 1930) szolgáltatott összefoglaló adatokat.

A görög-keleti kereszténység történetéhez használtuk W. Kliutschewskij (*Gesch. Russlands*, 1925) és Kari Stählin (*Gesch. Russlands*, 1923) kimerítő modern műveit; egyébként igyekeztünk nyelvészeti-irodalmi munkák révén hozzáférdőzni e kultúrtáj fejlődésének egyéb kérdéseihöz. Természetesen szükséges volt itt a tájékozódás a bizánci kultúrfejlődés kérdéseiben is. A török történetet illetőleg ezenkívül az arab fejlődés részleteiben is; egyébként Zinkeisen, Hammer régi alapvető műveit és Nikolaus Yerga (*Gesch. d. Osmanischen Reiches*, 1908) terjedelmes, de zilált munkáját használtuk s nagy hasznát vettük a török írásbeliség vizsgálatánál Fekete Lajos (*Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába*, 1926) kitűnő szakmunkájának is. Az európai kultúrák leírásánál Cunow említett gazdaságtörténete, Max Weber említett munkái adták az alapokat; Kínáról jó összefoglalást Richard Wilhelm (*Gesch. d. chinesischen Kultur*, 1928) műve is.

Végül a „szellemi élet” történetéről: az intellektualizmusnak, mint társadalmi képződménynek fejlődéséről úgyszólván semmi összefoglaló kísérlet sincsen. A rendiségben nem látják az egyre erősebben érvényesülő intellektualizmus alapszerkezetét, a szokás-szerűségben nem az európai fejlődésre oly döntően érvényesülő írásbeliség okait. Az iskolázás története rendszerint pedagógiai elvek és tananyagok története, az iskola mint társadalomképződmény s mint társadalomképző, nem pedig csupán tanító közintézmény alig szerepel benne. Típusait, — pl. a francia és az itáliai egyetemek különbségeit, — nem hozzák összefüggésbe a társadalomszervezetekkel, bár az adatszűrű feldolgozás már éretté tette ezt a feladatot. De a modern felfogás szerint a szellem szinte külön életet élve önmagából fejlődik. Paul Barth nagyszabású kísérlete (*Die Gesch. d. Erziehung in soziologischer u. geistesgeschichtlicher Beleuchtung*, 1925) inkább egymásmellé állítja, mintsem összeköti a társadalom és az oktatás történetét. Az irodalom társadalmi összefüggéseire nézve kitűnő részletmunka Thienemann Tivadar műve (*Irodalomtörténeti alapfogalmak*, 1931), Babits említett műve a jellemző részleteken kívül az „ész heroizmusának”

fogalmával elősegítette a „francia barokkról“ való véleményünk kialakulását is. A szellemi tudományok történetét Wilhelm Dilthey (Gesammelte Werke, 1923) hatalmas elmélyüléssel, de társadalmias alapvetés nélkül tárgyalja; a filozófia történeténél Bruno Bauch (Gesch. d. Philosophie, 1908) előadását vettük alapul. Az exakt tudományokat illetően Friedrich Dannemann (Die Naturwissenschaften in ihrer Entwicklung u. in ihrem Zusammenhange, 1921) nagy munkája volt vezetőnk.

A Magyarországról szóló fejezetnél Hóman Bálint (Magyar Történet, I—III. k.) modern feldolgozása szolgált alapul, különösen az Anjoukon társadalom erőteljes vonásokkal rajzolt képe; az újkor elejét illetően Szekfü Gyula (u. o. III—IV. k.) műve; a „familiáris“4-viszony társadalomtörténeti jelentőségét ő ismerte fel. A magyar várostörténetet illetően ezenkívül Domanovszky Sándor, Mályusz Elemér, az oklevelezés és a hivatalnokság történetét illetően Szentpétery Imre, a cseh-lengyel írásbeliséget illetően Bezsák Miklós tanulmányait s kéziratok munkáit használtuk.

A francia forradalomról és Napoleon koráról szóló fejezetek szerzője mindenekelőtt Ernest Lavisse „Histoire de France“ c. könyvét használta, mely az egyes események jellemzésére szolgáló egykorú vélemények ügyes összeállítását is tartalmazza. A forradalom államberendezkedésének és államszemléletének alakulására Kropotkin P.: Die französische Revolution-ja a legjobb, melynek széleskörű tárgyi gazdagsága még modernkori célzásaival együttjáró elfogultsága és módszertani hibái alól is felmenti a szerzőt. A forradalom eszmevilágára használható G. Jelűnek: Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte, 1922., valamint D. Mornet: Les origines intellectuelles de la Révolution française, 1933. Részletes elemzését nyújtják a forradalom irányítóinak J. Eckardt: Figuren u. Ansichten d. Pariser Schreckenszeit, 1893., A. Mathiez: Autour de Robespierre, 1926, Autour de Danton, 1926 (szocialista alaphangja kissé elfogulttá teszi). L. de Cardenal: La province pendant la Rév., 1929. L. Barthou: Danton, 1932. J. Bainville: Histoire de France, 1926. C. Brachvogel: Robespierre. T. Carlyle: A francia forradalom, 1875—78. Lebon: La Rév. Française, 1912. A gazdasági életre H. Sé: Französische Wirtschaftsg. 1936. Harcászatra Delbrück H.: Gesch. d. Kriegskunst, 1920. Általános összefoglalásokra Propyläen—Weltgesch. 1929. W. Oncken: Alig. Gesch. in Einzeldarst. IV. rész I—II. köt. 1884. Michelet: Hist. de la Rév. fr. 1876. Lefebure—Guyot—Sagnac: La Rév. fr. 1930. Ugyanezek Napoleon korát is tárgyalják, de mellettük magára Napoleon személyére legjobb munkák Bainville: Napoléon, 1931. Guillois: Napoléon, 1889. I—II.

TARTALOM

ELSŐ KÖNYV

AZ ÚJKORI FEJLŐDÉS ALAPJAI

BEVEZETÉS	3	Oldal
I. RÉSZ. A FÖLD MEGHÓDÍTÁSA.....	5—34	
1. FEJEZET. A FELFEDEZÉSEK 5		
2. FEJEZET. AZ EURÓPÁN-KÍVÜLI KULTÚRÁK 17		
II. RÉSZ. EURÓPA AZ ÚJKOR ELEJÉN	35—160	
1. FEJEZET. AZ EURÓPAI ÁLLAMRENDSZER 35		
2. FEJEZET. A RENDI TÁRSADALOM: A PARASZTSÁG ÉS A NEMESSÉG 69		
3. FEJEZET. A RENDI TÁRSADALOM: A VÁROS ÉS A POLGÁRSÁG 98		
4. FEJEZET. AZ EGYHÁZI REND ÉS AZ EURÓPAI INTEL- LEKTUALIZMUS 134		
5. FEJEZET. MAGYARORSZÁG HELYE AZ EURÓPAI FEJ- LŐDÉSSEN 146		

MÁSODIK KÖNYV

A TIZENHATODIK SZÁZAD

I. RÉSZ. RENESZÁNSZ ÉS REFORMÁCIÓ	163—199	
1. FEJEZET. A RENESZÁNSZ ÉS HUMANIZMUS AZ ŰJ- KOR ELEJÉN 163		
2. FEJEZET. A HUMANIZMUS EURÓPÁBAN 173		
3. FEJEZET. A REFORMÁCIÓ 181		
II. RÉSZ. A VALLÁSOS KÜZDELMEK KORA	200—266	
1. FEJEZET. A KATOLIKUS ELLENREFORMÁCIÓ 200		
2. FEJEZET. SPANYOLORSZÁG ÉS FRANCIAORSZÁG AZ ELLENREFORMÁCIÓ IDEJÉN 212		

3. *FEJEZET.* NÉMETALFÖLD SZABADSÁGHARCA. ANGLIAI ERZSÉBET 236
4. *FEJEZET.* AZ ELLENREFORMÁCIÓ NÉMETORSZÁGBAN ÉS A SZÉLSŐ EURÓPAI ÁLLAMOKBAN. A KOR SZELLEMI ÉLETÉRŐL 254

III. RÉSZ. KELETEURÓPA *..... 267—296

1. *FEJEZET.* A GÖRÖG KELETI EURÓPA. AZ OROSZ BIRODALOM 267
2. *FEJEZET.* A TÖRÖK BIRODALOM 284

HARMADIK KÖNYV

A TIZENHETEDIK SZÁZAD

I. RÉSZ. A VALLÁSHÁBORÚKTÓL AZ ÁLLAMI ABSZOLUTIZMUSIG ..... 299—408

1. *FEJEZET.* A DÉLEURÓPAI ÁLLAMOK 299
2. *FEJEZET.* A HARMINCÉVES HÁBORÚ 309
3. *FEJEZET.* RICHELIEU ÉS MAZARIN FRANCIAORSZÁGA 321
4. *FEJEZET.* AZ ÉSZAKI ÉS A KELETI ÁLLAMOK. HOLLANDIA HATALMÁNAK TETŐPONTJÁN 343
5. *FEJEZET.* A STUARTOK. AZ ANGOL FORRADALOM 357
6. *FEJEZET.* MŰVÉSZET, IRODALOM, TUDOMÁNY A XVII. SZÁZAD DEREKÁN 392

II. RÉSZ. AZ ABSZOLUTIZMUS KORA ..... 409—501

1. *FEJEZET.* XIV. LAJOS FRANCIAORSZÁGA 409
2. *FEJEZET.* XIV. LAJOS HADSEREGE, HÁBORÚI 436
3. *FEJEZET.* HOLLANDIA MEGÁLLAPODÁSA, ANGLIA EMELKEDÉSE 454
4. *FEJEZET.* A NÉMET BIRODALOM. KELETEURÓPA 478
5. *FEJEZET.* A XVII—XVIII. SZÁZAD FORDULÓJÁNAK SZELLEMI ÉLETÉRŐL 495

I

NEGYEDIK KÖNYV

A TIZENNYOLCADIK SZÁZAD

I. RÉSZ. A FELVILÁGOSODÁS KORA..... 505—602

1. *FEJEZET.* AZ EURÓPAI ÁLLAMOK A XVIII. SZÁZAD KÖZEPÉIG 505

2. FEJEZET. AZ EURÓPAI ÉS A GYARMATI HÁBORÚK 514
3. FEJEZET. A FRANCIA FELVILÁGOSODÁS 521
4. FEJEZET. A FELVILÁGOSULT ABSZOLUTIZMUS. AZ ANGOL PARLAMENTARIZMUS 542
5. FEJEZET. AMERIKA 562
6. FEJEZET. FRANCIAORSZÁG A FORRADALOM ELŐTT 571
7. FEJEZET. ANGLIA: AZ IMPERIALIZMUS ÉS AZ INDUSZTRIÁLIS FORRADALOM 586

//. RÉSZ. A FRANCIA FORRADALOM ÉS NAPOLEON . . . 603—661

- J. FEJEZET. A FORRADALOM 603
2. FEJEZET. AZ ELSŐ KONZUL 629
3. FEJEZET. A CSÁSZÁR 636

IRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	662
TÁRGYMUTATÓ	668

TÉRKÉPEK

- I. M. BEHAIM ÉS J. SCHÖNER GLÓBUSZAI 8—9
- II. A FELFEDEZÉSEK ÉS A GYARMATOK A XVI. SZ. KÖZEPÉIG 16—17
- III. EURÓPA A XVI. SZ. KÖZEPÉN 40-41
- IV. FRANCIAORSZÁG A XVI—XVIII. SZ.-BAN 72—73
- V. A NÉMET BIRODALOM A XVI. SZ. KÖZEPÉN 104—105
- VI. EURÓPA NAGY LAJOS KORÁBAN 152—153
- VII. OROSZORSZÁG A XVI—XVIII. SZ.-BAN 272—273
- Vili. A TÖRÖK BIRODALOM A XVI—XVII. SZ.-BAN 28»—289
- IX. ELZÁSZ 328- 329
- X. POROSZORSZÁG KIALAKULÁSA 480-481
- XI. EURÓPA A XVIII. SZ. ELSŐ FELÉBEN 512—513
- XII. ÉSZAKAMERIKA GYARMATOSÍTÁSA ÉS ÁLLAMALAKULÁSAI 568—569
- XIII. NAPOLEON HATALMA EURÓPÁBAN 637
- XIV. A FRANCIA FORRADALOM ÉS NAPOLEON HÁBORÚI 640—641

*

Az Egyetemes Történet III. kötetének szerzője hálás köszönetét fejezi ki Szekfű, Gyula egyetemi tanár úrnak, az Egyetemes Történet szerkesztőjének. Bonyolult tudományos problémák önálló megoldásával kísérletezve, állandó erkölcsi támasz volt számára az ő megértő érdeklődése. Végül pedig köszönettel tartozik kedves segítőtársának, Gillemot Katalin dr.-nak, aki figyelmes fáradozásaival éveken át mentesítette őt a munkában szükséges irodalom felkeresésének nehézségeitől.